

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Banu GÜZELDEREN

VIII.-XIII. YÜZYIL METİNLERİNDE TÜRKÇE DİNÎ SÖZ VARLIĞI

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Banu GÜZELDEREN

VIII.-XIII. YÜZYIL METİNLERİNDE TÜRKÇE DİNÎ SÖZ VARLIĞI

Danışman

Prof. Dr. Suat ÜNLÜ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2020

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Banu GÜZELDEREN'in bu çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa TANÇ (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Suat ÜNLÜ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Erkin EMET (İmza)

Üye : Doç. Dr. Emine ATMACA (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ERBAY (İmza)

Tez Başlığı: VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dinî Söz Varlığı

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 20/07/2020

Mezuniyet Tarihi : 13/08/2020

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dinî Söz Varlığı” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Banu GÜZELDEREN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Banu GÜZELDEREN
Öğrenci Numarası	20165261001
Enstitü Ana Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Suat ÜNLÜ
Tez Başlığı	VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dinî Söz Varlığı
Turnitin Ödev Numarası	1366169278

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 541 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 05/08/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 9

alıntılar dâhil % 12'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

05/08/2020

Prof. Dr. Suat ÜNLÜ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	viii
İŞARETLER LİSTESİ	i
TABLOLAR LİSTESİ	ii
GRAFİKLER LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
KORPUS	vii
ÖN SÖZ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1 ESKİ TÜRK İNANCI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

1.1 Tanrı.....	18
1.1.1 Kut	24
1.2 Ruhlar	30
1.2.1 Koruyucu Ruhlar	32
1.2.1.1 Ülgen ve Erlik.....	32
1.2.1.2 Umay	34
1.2.2 Kötü Ruhlar	36
1.2.3 Doğa Güçleri.....	39
1.2.3.1 Felek ve Gök.....	39
1.2.3.2 Ay ve Güneş	43
1.2.4 Kutsal Yer Su	46
1.2.4.1 Orman ve Ağaç Kültü.....	50
1.2.4.2 Ateş Kültü.....	52
1.2.4.3 Dağ Kültü	54
1.2.4.4 Su Kültü.....	57
1.2.4.5 Taş ve Kaya Kültü	58
1.2.5 Atalar Kültü	59
1.3 Kozmogoni	61
1.4 Din Adamı	70
1.5 Büyü.....	75
1.6 İbadet	79
1.6.1 Dua	79
1.6.2 Kurban	80
1.6.2.1 Kanlı Kurban	81
1.6.2.2 Kansız Kurban	84
1.6.2.2.1 Saçı	86
1.7 Geçiş Dönemlerine İlişkin İnançlar ve Uygulamalar	87
1.7.1 Doğum	89
1.7.2 Evlenme	89
1.7.3 Ölüm	93
1.7.3.1 Yas	104
1.8 Dünyanın Sonu - Kıyamet	106
1.9 Falcılık ve Kehanet.....	107
1.9.1 On iki hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili inanmalar	109
1.9.2 Nazar.....	110
1.10 And İçme	111
1.11 Baht, Talih, Uğur	114

İKİNCİ BÖLÜM

2 İSLAM DİNİ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

2.1	İman.....	119
2.1.1	Allah.....	120
2.1.1.1	Allah'ın İsim ve Sıfatları.....	125
2.1.1.1.1	Allah'ın Zâtî Sıfatları.....	125
2.1.1.1.1.1	Vücûd.....	125
2.1.1.1.1.2	Kıdem.....	126
2.1.1.1.1.3	Bekâ.....	127
2.1.1.1.1.4	Vahdâniyet.....	127
2.1.1.1.1.5	Muhalefetü'n li'l-Havadis.....	128
2.1.1.1.1.6	Kıyam bi-nefsihî.....	129
2.1.1.1.2	Allah'ın Sübûtî Sıfatları.....	129
2.1.1.1.2.1	Hayat.....	130
2.1.1.1.2.2	İlim.....	130
2.1.1.1.2.3	İrade.....	132
2.1.1.1.2.4	Semi'.....	134
2.1.1.1.2.5	Basar.....	135
2.1.1.1.2.6	Kelâm.....	135
2.1.1.1.2.7	Kudret.....	136
2.1.1.1.2.8	Tekvin.....	137
2.1.1.2	Esmâ-i Hüsnâ.....	138
2.1.1.2.1	el-Kâdir.....	138
2.1.1.2.2	el-Kâhir.....	140
2.1.1.2.3	el-Kahhâr.....	140
2.1.1.2.4	el-Kavî.....	141
2.1.1.2.5	eş-Şâhid.....	142
2.1.1.2.6	eş-Şef'.....	142
2.1.1.2.7	eş-Şekûr.....	143
2.1.1.2.8	el-Latîf.....	144
2.1.1.2.9	el-Bâkî.....	144
2.1.1.2.10	el-Bâtın.....	145
2.1.1.2.11	el-Bâ'ıs.....	146
2.1.1.2.12	ez-Zâhir.....	146
2.1.1.2.13	el-Hâlık.....	147
2.1.1.2.14	el-Hâdî.....	149
2.1.1.2.15	er-Rahîm.....	149
2.1.1.2.16	er-Rahmân.....	151
2.1.1.2.17	el-Hayy.....	153
2.1.1.2.18	el-Hasîb.....	153
2.1.1.2.19	er-Raûf.....	154
2.1.1.2.20	es-Samed.....	154
2.1.1.2.21	es-Selâm.....	155
2.1.1.2.22	el-Evvel.....	155
2.1.1.2.23	el-Ehad.....	155
2.1.1.2.24	el-Hâkim.....	156
2.1.1.2.25	el-Hakîm.....	156
2.1.1.2.26	el-Hakk.....	156
2.1.1.2.27	el-Afüvv.....	157
2.1.1.2.28	el-Âhir.....	158

2.1.1.2.29	el-Alîm.....	158
2.1.1.2.30	el-Ferd.....	159
2.1.1.2.31	el-Kâbid	159
2.1.1.2.32	el-Fettâh	160
2.1.1.2.33	el-Kuddûs.....	160
2.1.1.2.34	el-Mâni.....	161
2.1.1.2.35	el-Mecîd.....	162
2.1.1.2.36	el-Metîn	162
2.1.1.2.37	el-Melîk	163
2.1.1.2.38	el-Mu'izz	164
2.1.1.2.39	el-Muğnî	164
2.1.1.2.40	el-Müntekim	165
2.1.1.2.41	el-Mümît	165
2.1.1.2.42	el-Müheymîn	165
2.1.1.2.43	en-Nûr.....	166
2.1.1.2.44	el-Kerîm.....	166
2.1.1.2.45	el-Berr.....	167
2.1.1.2.46	el-Câmi'	167
2.1.1.2.47	el-Vâsi'	167
2.1.1.2.48	el-Vâris	168
2.1.1.2.49	el-Vekîl	169
2.1.1.2.50	el-Velî	171
2.1.1.2.51	el-Cebbâr	171
2.1.1.2.52	el-Azîz	171
2.1.1.2.53	el- 'Alî.....	173
2.1.1.2.54	el- 'Âlâ.....	174
2.1.1.2.55	el-Azîm	174
2.1.1.2.56	Hayrû'n-Hâfızan.....	175
2.1.1.2.57	el-Habîr.....	176
2.1.1.2.58	el-Halîm	177
2.1.1.2.59	el-Hâfiz	177
2.1.1.2.60	el-Hafîz	178
2.1.1.2.61	el-Hâfid.....	178
2.1.1.2.62	el-Hamîd	178
2.1.1.2.63	el-Mütekebbîr	179
2.1.1.2.64	er-Rakîb	179
2.1.1.2.65	el-Musavvir.....	180
2.1.1.2.66	el-Muahhîr	181
2.1.1.2.67	el-Muhyî	181
2.1.1.2.68	el-Mücîb.....	181
2.1.1.2.69	el-Mü'mîn.....	182
2.1.1.2.70	el-Mu'îd	182
2.1.1.2.71	et-Tevvâb	182
2.1.1.2.72	el-Kebîr.....	183
2.1.1.2.73	el-Gaffâr.....	186
2.1.1.2.74	el-Gafûr.....	186
2.1.1.2.75	el-Ganî	188
2.1.1.2.76	er-Rezzâk	188
2.1.1.2.77	el-Vâhid	189
2.1.1.2.78	el-Vedûd	191
2.1.1.2.79	el-Vehhâb.....	192

2.1.1.2.80	el-Bâsıt.....	192
2.1.1.2.81	el-Bâri'	193
2.1.1.2.82	ed-Dârr.....	194
2.1.1.2.83	el-‘adl.....	194
2.1.1.2.84	Serî’u’l-‘Ikâb	194
2.1.1.2.85	Zü Fazl.....	195
2.1.1.2.86	Zü’l-celâli ve’l-ikrâm	195
2.1.1.3	Allah’ın Hükümü ve Emirleri.....	195
2.1.1.4	Allah’ın Rızası.....	197
2.1.1.5	Allah’ın Bağışlaması	198
2.1.1.6	Allah’ın Azabı	200
2.1.1.7	Allah’ı Noksanlıklardan Tenzih Etmek.....	202
2.1.1.8	Allah’ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	203
2.1.1.9	Tevekkül	206
2.1.2	Peygamber ve Peygamberlik	208
2.1.2.1	Peygamberin Nesli.....	211
2.1.2.2	Peygamberin Rızası	211
2.1.3	İmanın Esasları	211
2.1.3.1	Allah’a İman	212
2.1.3.1.1	Tesbih	217
2.1.3.1.2	Kelime-i Şehadet	218
2.1.3.2	Meleklerle iman	218
2.1.3.2.1	Büyük Melekler	219
2.1.3.2.1.1	Azrail	219
2.1.3.2.1.2	Cebrael	219
2.1.3.2.2	Diğer Melekler.....	220
2.1.3.2.2.1	El-Mütelakkiyân	220
2.1.3.2.2.2	Zebani	221
2.1.3.3	Kitaplara İman	221
2.1.3.3.1	Kutsal Kitaplar.....	222
2.1.3.3.2	Kutsal Kitabı Bulunan Dinler ve İnananlar	225
2.1.3.4	Peygamberlere İman	226
2.1.3.4.1	Vahiy	226
2.1.3.5	Ahirete İman	230
2.1.3.6	Kadere İman	230
2.1.3.6.1	Levh-i Mahfuz	233
2.1.4	Sağ ve Sol (İman ve Küfür Karşılığında)	234
2.2	Kader ve Kaza	236
2.2.1	Hidâyet	237
2.2.2	Dalâlet.....	242
2.3	Sünnet	245
2.4	Ahlak	245
2.4.1	Nefis	246
2.4.2	İyi Ahlak	248
2.4.2.1	İyilik	248
2.4.2.2	Merhametlilik	251
2.4.2.3	Alçakgönüllülük	251
2.4.2.4	Emanete Sahip Çıkma	251
2.4.2.5	Utanma	252
2.4.2.6	Barışçıl Olmak ve Bağışlayıcılık.....	253
2.4.2.7	Doğruluk.....	254

2.4.2.8	Sabretmek	257
2.4.3	Kötü Ahlak	258
2.4.3.1	Kötülük	258
2.4.3.2	Dedikodu ve boşboğazlık	261
2.4.3.3	Acelecilik.....	262
2.4.3.4	Müsriflik	263
2.4.3.5	Şehvet	263
2.4.3.6	Kıskançlık.....	265
2.4.3.7	Öfke ve Zulüm.....	266
2.4.3.8	Cimrilik.....	270
2.4.3.9	Açgözlülük	271
2.4.3.10	Tembellik.....	271
2.4.3.11	Yalan.....	271
2.4.3.12	Alay Etmek	274
2.4.3.13	İftira	274
2.4.3.14	İkiyüzlülük, Riya	275
2.4.3.15	Gurur, Kibir	275
2.4.3.16	Sözünden Dönmek.....	275
2.5	Günah ve Sevap	276
2.5.1	Günah	276
2.5.2	Sevap	281
2.6	İslam ve Müslüman	283
2.6.1	İslam	283
2.6.2	Müslüman	284
2.7	Küfür ve Kafirlik	290
2.8	Münafık	293
2.9	Fâsık.....	294
2.10	Şirk ve Müşriklik	296
2.11	Tebliğ ve İrşat.....	299
2.12	Cihâd.....	300
2.13	Hukuk	301
2.13.1	Şeriat.....	302
2.13.2	Adalet ve Zulüm	303
2.13.2.1	Rüşvet.....	304
2.13.2.2	Hilecilik	304
2.13.2.3	Tanıklık.....	306
2.13.3	Vasiyet ve Miras	308
2.13.3.1	Vasiyet.....	308
2.13.3.2	Miras.....	308
2.13.4	Öldürmek	309
2.13.4.1	Birini Öldürmek.....	309
2.13.4.2	İntihar	311
2.14	Temizlik.....	311
2.15	İbadet	316
2.15.1	İbadethane.....	321
2.15.1.1	Mihrap	321
2.15.1.2	İbadethane Adlarının Türkçeye Aktarımı.....	322
2.15.2	Namaz.....	322
2.15.3	Oruç	329
2.15.4	Hac.....	330
2.15.5	Kurban	333

2.15.6	Zekat	335
2.16	Sadaka.....	336
2.16.1	İnfak.....	341
2.17	Dua.....	341
2.17.1	Hayır Dua	343
2.17.2	Beddua ve Lanetleme	346
2.18	Tövbe.....	349
2.18.1	Allah'ın Bağışlaması	354
2.19	Hamd	355
2.20	Şükür.....	356
2.21	Zikir	358
2.22	Allah'a Sığınma	358
2.23	Allah'a İtaatsizlik	359
2.24	Yaratılış	359
2.24.1	Yaratma	359
2.24.2	Arş	361
2.24.3	Gök ve Yer	362
2.25	Yaratılanlar	364
2.25.1	İnsan	367
2.25.2	Adem	369
2.25.3	Havva.....	372
2.25.4	Cin	372
2.25.5	Melekler.....	374
2.25.6	Şeytan	375
2.26	Doğum	377
2.27	Evlenme	377
2.28	Ölüm	378
2.28.1	Ecel	383
2.28.2	Dul Kalmak	385
2.29	Kıyamet ve Hesap Günü.....	386
2.29.1.1	Şefa'at	390
2.29.2	Dünya	391
2.29.2.1	Fizikî Dünya	392
2.29.2.2	Ahiret.....	397
2.29.2.2.1	Yeniden Dirilmek	401
2.29.2.3	Cennet.....	403
2.29.2.4	Cehennem	407
2.29.2.4.1	Cehennem'e Gidecekler	411
2.30	Haram ve Helal	412
2.30.1	Helal	412
2.30.2	Haram	414
2.30.2.1	Haram Kılınan Kazanç Yolları	416
2.30.2.1.1	Hırsızlık	416
2.30.2.1.2	Faiz	418
2.30.2.1.3	Kumar	418
2.30.2.2	Alkol	419
2.30.2.3	Domuz Eti.....	421
2.30.2.4	Kan	422
2.30.2.5	Ölü Hayvan Eti veya Boğazlanmayan Hayvan Eti.....	422
2.30.2.6	Fal ve Büyü.....	422
2.30.2.6.1	Fal	422

2.30.2.6.2	Büyü.....	423
2.30.2.7	Haram Olmasa da Kaçınılması Gerekenler	425
2.30.2.7.1	Kötü Söz Söyleme	425
2.31	Örtünmek	426
2.32	Dinî Törenler, Ritüeller	427
2.33	Sahabe.....	427
2.34	İslam Felsefesi	428
2.34.1	Zühd.....	428
2.34.2	Anasır-ı erba'	428
2.35	Bazı İlimler	429
2.35.1	Rüya Yorumlama.....	429
2.35.2	Nücum	431
2.36	Kutsal/Mübarek	431
2.37	Yemin, And	432
2.38	Müslüman Olmayanlar	434
SONUÇ		469
KAYNAKÇA.....		473
DİZİN.....		489
ÖZGEÇMİŞ		518

KISALTMALAR LİSTESİ

A	Altay Yazıtları (Kormuşin vd. 2016).
AES	SI 4759 (O 99) numaralı fragman (Zieme, 2017a).
AH	Atebetü'l-Hakâyık (Arat, 1992).
AÖ	Ak Ölon Yazıtı (Alimov, 2014).
Ar.	Arapça
AS	Uigurische Übersetzung des apokryphen Sutras (Kara ve Zieme, 1986).
AY	Altun Yaruk (Kaya, 1994).
B	Yazıtın Batı Yüzü
bk.	Bakınız
BK	Bilge Kağan Yazıtı (Tekin, 2014).
Bö	Bömbögör Yazıtı (Şirin, 2016).
BT II	Eine uigurische Totenmesse (Röhrborn, 1971).
BT III	Insadi Sūtra (Tezcan, 1974).
BT V	Manichäisch türkische Texte (Zieme, 1975).
BT VII	Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung (Kara ve Zieme, 1976).
BT VIII	Sa-skya Paṇḍita ve Mañjurśrīnāmasaṃgīti (Kara ve Zieme, 1977).
BT XIII	Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren (Zieme, 1985).
BT XVIII	Altun Yaruk Sudur (Zieme, 1996).
BT XX	Vimalakīrtinirdeśasūtra (Zieme, 2000).
BT XXIII	Magische Texte des uigurischen Buddhismus (Zieme, 2005).
BT XXVIII	Prajñāpāramitā Literature in old Uyghur (Yakup, 2010).
C	Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar (Bang ve Rahmeti, 1987).
CTD	Compendium of the Turkic Dialects (Dankoff, 1985).
Ç	Çoyr Yazıtı (Şirin, 2016).
D	Yazıtın Doğu Yüzü
DA	Daśakarmapathāvadānamālā (Elmalı, 2016).
DI	Diṣastvustik (Yakup, 2006).
DLT I-III	Dīvānu Lugâti't-Türk Tercümesi (Atalay, 2013a).
DLT IV	Dīvānu Lugâti't-Türk Dizin (Atalay, 2013b).
DU	Del Uul Yazıtları (Şirin, 2016).

EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (Clauson, 1971).
ETü.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
G	Yazıtın Güney Yüzü
Gu	Gurvalcin Uul Yazıtı (Ölmez, 2019).
HS	Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm (Ölmez, 1994).
HT	Hoyd Tamir Yazıtları (Şirin, 2016).
Hua	Huastuanift (Özbay, 2014).
IrkB	Irk Bitig (Tekin, 2017a; Yıldırım 2017).
İbr.	İbranice
İK	İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Hamilton, 2011).
K	Yazıtın Kuzey Yüzü
KÇ	Köli Çor Yazıtı (Ölmez, 2013).
KT	Költigin Yazıtı (Tekin, 2014).
KİP	Kuanşi im Puser (Tekin, 2019a).
KKM	Kur'an-ı Kerim Meâli (Diyanet, 2018).
KO	Koçkor Yazıtları (Alimov, 2014).
L	Eski Türkçe'de Buddha'nın 32 Lakşanası (Barutçu Özönder, 1992).
Mainz 169 a,b+c,d	Almanya'da bulunan Mainz 169 a,b+c,d numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mainz 175 a,b	Almanya'da bulunan Mainz 175 a,b numaralı yazma(Yıldırım, 2017).
Mainz 377	Almanya'da bulunan Mainz 377 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mainz 383	Almanya'da bulunan Mainz 383 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mainz 386	Almanya'da bulunan Mainz 386 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mainz 388	Almanya'da bulunan Mainz 388 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mainz 400	Almanya'da bulunan Mainz 400 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
M	Maytrisimit (Tekin, 2019b; Kamberi, 2004 ¹).
MIK III35a+b	Almanya'da bulunan MIK III35a+b numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
MIK III 200 I	Almanya'da bulunan MIK III 200 I numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Mo.	Moğolca
MT	Mutrın Tamduk Yazıtı (Şirin, 2016).
O	Ongi Yazıtı (Şirin, 2016).

¹ Dolkun Kamberi'nin hazırladığı *Qedimqi Uyghur Yezighidiki Maitrisimit* adlı yayına bu çalışmada ulaşılamadığı için yararlanılamamıştır.

ON	Olon Nuur Yazıtı (Şirin, 2016).
OT	Manichaeen Turkic texts in the Otani Collection (Zieme, 2017).
Or 8212/76	British Library Sir Aurel Stein Koleksiyonu Or 8212/76 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Or 8212/77	British Library Sir Aurel Stein Koleksiyonu Or 8212/77 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Or 8212/78	British Library Sir Aurel Stein Koleksiyonu Or 8212/78 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Or 8212/79	British Library Sir Aurel Stein Koleksiyonu Or 8212/79 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
Or 8212/1692	British Library Sir Aurel Stein Koleksiyonu Or 8212/1692 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
ÖB	Örten Bulak Yazıtı (Şirin, 2016).
Q	Quianziwen (Umemura ve Zieme, 2015).
Rylands	Manchester, Rylands Kitaplığı 23-38 Kur'an Tercümesi (Ata, 2013).
S	Süci Yazıtı (Ölmez, 2019).
Soğd.	Soğdca
ŞU	Şine Usu yazıtı (Ölmez, 2019).
T	Tonyukuk Yazıtı (Ölmez, 2013).
T II T 14	Almanya T II T 14 numarada kayıtlı bugün için kayıp yazma (Yıldırım, 2017).
Ta	Taryat Yazıtı (Ölmez, 2019).
Talas	Talas Yazıtları (Ölmez, 2019).
Tes	Tes Yazıtı (Ölmez, 2019).
TİEM 73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi nu.73 Kur'an Tercümesi (Ünlü, 2018).
TMEN II	Türkisch und Mongolisch Elemente im Neupersischen II (Doerfer, 1967).
Tot	Ein Uigurisches Totenbuch (Zieme ve Kara, 1978).
TT I	Türkische Turfan-Texte I (Bang ve Gabain, 1929a).
TT II	Türkische Turfan-Texte II (Bang ve Gabain, 1929b).
TT III	Türkische Turfan-Texte III (Bang ve Gabain, 1930a).
TT IV	Türkische Turfan-Texte IV (Bang ve Gabain, 1930b).
TT V	Türkische Turfan-Texte V (Bang ve Gabain, 1931).
TT VI	Türkische Turfan-Texte VI (Bang vd, 1934).
TT VII	Türkische Turfan-Texte VII (Rachmati ve Eberhard, 1936).
TT VIII	Türkische Turfan-Texte VIII (von Gabain, 1954).

U 5	Almanya'da bulunan U 5 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
U 178	Almanya'da bulunan U 178 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
U 181	Almanya'da bulunan U 181 numaralı yazma (Yıldırım, 2017).
U I	Uigurica I (Müller, 1908).
U IV	Uigurica IV (Müller, 1931).
UAF 1	Uigurische Âgama-Fragmente (1) (Kudara ve Zieme, 1983).
UAF 2	Uigurische Âgama-Fragmente (2) (Kudara ve Zieme, 1990).
UAF 3	Uigurische Âgama-Fragmente (3) (Kudara ve Zieme, 1995).
UD	Old Uyghur Usnîsaviyâyânâma-Dhâranî (Uzunkaya, 2018).
UT	Ein uigurisches Totenbuch (Zieme ve Kara, 1978).
Üİ	Üç İtigsizler (Barutçu Özönder, 1998).
Xu	Xuanzang Biographie (Semet, 2005).
Y	Yenisey Yazıtları (Kormuşin vd., 2016; Şirin User, 2009; Şirin, 2016).
Yan	Yazıtın Yan Yüzü
YU	Yamaan Us Yazıtı (Şirin, 2016).
Yun.	Yunanca
2 KaB	2. Kara Balgasun Yazıtı (Ölmez, 2019).

İŞARETLER LİSTESİ

- // Fonem parantezi.
- [] Yazı çevrimli metne eklenmiştir.
- ... Metindeki harf veya sözcük eksikliğini ifade eder.
- Fiil kökü, fiil köküne gelen ek.
- + İsim kökü, isim köküne gelen ek.
- * Tespit edilememiş tahmine dayalı şekil.
- > Bu şekle girer.
- < Bu şekilden gelir.
- ~ Değişken biçim.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2. 1. Yazıtlar Dönemi Ve/Veya Eski Uygur Türkçesi Dönemi Metinlerinde De Dinî Anlam Taşıyan Söz Varlığı.

Tablo 2. 2. Yazıtlar Dönemi Ve/Veya Eski Uygur Türkçesi Dönemi Metinlerinde De Dinî Anlamda Olmayıp Karahanlı Türkçesi Metinleriyle Dinî Anlam Kazanan Söz Varlığı.

Tablo 2. 3. Karahanlı Türkçesi Özellikleri Taşıyan Metinlerinden Önce Tanıklanmayan Dinî Söz Varlığı.

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1-1 Metinlerde Dinî Nitelikleriyle Tanıklanan ve Tanıklanmayan Eski Türk İnancı ile İlgili Söz Varlığı

Grafik 1-2 Köken Bilgisine Göre Eski Türk İnancı ile İlgili Söz Varlığı

Grafik 2-1 Köken Bilgisine Göre İslamiyet ile İlgili Söz Varlığı

Grafik 2-2 Yazıtlar Dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi Dönemi Metinlerinde Dinî Anlam Taşıyan Söz Varlığının Köken Bilgisine Göre Dağılımı

Grafik 2-3 Yazıtlar Dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi Dönemi Metinlerinde de Dinî Anlamda Olmayıp Karahanlı Türkçesi Metinleriyle Dinî Anlam Kazanan Söz Varlığının Köken Bilgisine Göre Dağılımı

ÖZET

Türk dilinin tarihî temellere dayalı dönemlendirilmesi üzerinde çalışan Türkologlarca başlıca iki yol izlenmiştir. Bunlardan ilki Türk dilinin günümüze ulaşan ilk yazılı malzemelerini içeren Köktürk Türkçesi dönemi ile Eski Uygur Türkçesine ait metinleri "Eski Türkçe" olarak kabul eder ve İslamiyet etkisindeki Türk yazınının ilk örneklerini gördüğümüz Karahanlı Türkçesi metinlerini "Orta Türkçe" sınıfına dâhil eder. Bu görüşün başlıca gerekçelerinden biri din değişimine bağlı kültürel değişimlerdir. Bu kültürel değişimlerin söz varlığına etkisi doğrudandır. Dolayısıyla dinî söz varlığındaki gelişmeler temel gerekçelerden biri sayılarak Türk dilinin tarihî dönemlendirilmesi işine girilmiştir. Türk dilinin tarihî temellere göre dönemlendirmesinde ikinci görüşe göreyse Eski Türkçe döneminin bitişi, XIII. yüzyılın başında gerçekleşen Moğol İstilasası ile ilgilidir. Bu istila, Türklerin coğrafi olarak çok çeşitli bölgelere yayılmasına, eskisine göre çok daha büyük toplulukların birbirinden uzakta yaşamasına ve farklı siyasî birlikler hâlinde teşkilatlanmasına neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Türk dili, doğuda ve batıda birbirinden farklı iki ayrı kolda gelişmesini sürdürmüştür. Oysa Karahanlı Türkçesi döneminde, Türkler birbirinden uzakta dahi olsalar Eski Uygur Türkçesinin devamı olan ortak bir yazı dilini kullanmaktaydılar. Bu görüş, Eski Türkçe adıyla sınıflandırılan döneme Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ile birlikte Karahanlı Türkçesini de eklemeyi gerektirir. Bu çalışmada, Türk dilinin tarihî dönemlendirilmesi konusunda temel tartışmaların odağında olması nedeniyle dinî söz varlığının üzerinde durulacaktır.

Çeviri faaliyetleri Türk dilinin dinî söz varlığının oluşmasında etkili olmuştur. Yeni eklenen dine ait söz varlığının bu dini benimseyen halka kendi diliyle ulaştırılması çabaları, Eski Uygur Türkçesinde yabancı kökenli söz varlığıyla birlikte Türkçe karşılıkların üretilmesi için çalışılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada ilk önce İslami dönemin Türkçe ilk metinlerindeki dinî söz varlığı tespit edilecektir. Daha sonra İslamiyet'in benimsenmesinden sonra mevcut dinî söz varlığının yeni dine ait söz varlığının oluşumunda ne ölçüde etkili olduğunun üzerinde durulacaktır. Bu amaçla Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen metinlerdeki Türkçe dinî varlığının VIII. yüzyıldan itibaren nasıl değişimler ve gelişmeler gösterdiği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Söz Varlığı, Köken Bilgisi, İslam, Eski Türk inancı, Budizm, Manihaizm

SUMMARY

TRKISH RELIGIOUS TERMINOLOGY IN 8TH TO 13TH CENTURIES TEXTS

There are two main schools of thought in Turcology which work on the historical periodization of Turkish language based on historical developments. First of these schools classify Köktürk and Uygur Turkish period which encompass the first written materials of Turkish language survived to the present day as “Old Turkish” and Karahanlı Turkish which encompass the first examples of Turkish texts influenced by Islam as “Mid Turkish”. The main pillar of this perspective is the cultural transformations triggered with the influence of religious transformations. The effect of cultural transformations to Turkish vocabulary is considered to be linear. Therefore, historical periodization of Turkish Language incepted on the basis of progression of religious vocabulary in Turkish vocabulary. The second school of thought, working on the historical periodization of Turkish language, attributes the end of the “Old Turkish” period to the Mongol invasion in 13th century. This invasion led to the dispersion of the Turkish speaking population into a large geographical area where large communities live at isolating distances to each other and organized under the umbrella of varying political systems and entities. As a consequence of this dispersion, the Turkish language continued its progression in two distinct wings; east and west. On the other hand, during Karahanlı Turkish era, despite the communities living in large dispersed area, Turkish communities were using the common written language which was a continuation of Old Uygur Turkish writing system. This perspective requires including Karahanlı Turkish in the “Old Turkish” era together with Köktürk and Old Uygur Turkish. This study shall focus on the religious vocabulary as religious vocabulary is in the epicentre of historical periodization of Turkish language.

Translation activities had a considerable influence on the emergence of religious vocabulary of Turkish language. The endeavour to deliver the new vocabulary of the recently embraced religion to the Turkish community in their own language flag-shipped the translation efforts of the foreign origin words in Old Uygur Turkish. This study shall first attempt to identify the religious vocabulary in the first examples of the texts of Islamic influenced era. Later, the study shall attempt to discover the influence of the existing religious vocabulary in the emergence and formation of the newly embraced religious vocabulary. With this goal in mind, the study will scrutinize the texts, considered to belong to the Karahanlı Turkish era, for demonstrating the evolution and transformation of Turkish religious vocabulary starting from 8th century.

Key Words: Vocabulary, Etymology, Islam, Old Turkish Religion, Buddhism, Manicheism

KORPUS

Yazıtlar

- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kormuşin, İ. ve Mozioglu, E., Alimov, R., Yıldırım, F. (2016). *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Bilgesu Yayıncılık, Ankara.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Taşları: Metinler ve İncelemeler*. çev. Alimov, R. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları (Birleştirilmiş Baskı)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Mooğlistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*. Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, M. (2019). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Bilgesu Yayıncılık, Ankara.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2017a). *İrk Bitig*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2017b). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, F. ve Aydın, E., Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Eski Uygur Türkçesi

(Makaleler)

- Bang, W. ve Arat, R. R. (1987). "Türlü cehennemler üzerine Uygurca parçalar". *Makaleler I*. haz. Sertkaya, O. F. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1986). "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sūtra 'Fo ding xin da tuo luo ni'". *Altorientalische Forschungen* 13: 318-376.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1983). "Uigurische Agama-Fragmente (1)". *Altorientalische Forschungen* 10: 269-318.

- Kudara, K. ve Zieme, P. (1990). "Uigurische Agama-Fragmente (2)". *Altorientalische Forschungen* 17: 130-145.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1995). "Uigurische Agama-Fragmente (3)". *Bukkyo bunka kenkyū jo* kiyo 34. Kyoto: Ryokoku University: 23-84.
- Umemura, H. ve Zieme, P. (2015). "A Further Fragment of The Old Uighur Qianziwen". *Written Monuments of the Orient*. 2015 (2): 3-13.
- Uzunkaya, U. (2018). "A Fragment of Old Uyghur Uṣṇīṣavijayā nāma-dhāraṇī from the Berlin Turfan Collection". *Erdem*. Aralık (75): 223-250.
- Zieme, P. (2017a). "Manichaean Turkic Texts in the Ōtani Collection of the Library of Ryūkoku University". *Essays on the Manuscripts written in Central Asian Languages in the Otani Collection: Buddhism, Manichaeism, and Christianity*. Ed. Irisawa, T ve Kitsudo, K. Research Institute for Buddhist Culture, Ryukoku University, Kyoto.
- Zieme, P. (2017b). "An Embryonic Saint: Interpretation of an Old Uighur Fragment in the Serinda Collection at the IOM, RAS". *Written Monuments of the Orient*. 2017(1): 40-48.
- (Kitaplar)
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1929a). *Türkische Turfan Texte I*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1929b). *Türkische Turfan Texte II*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1930a). *Türkische Turfan Texte III*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1930b). *Türkische Turfan Texte IV*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1931). *Türkische Turfan Texte V*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve Rachmati, G. R., von Gabain, A. (1934). *Türkische Turfan Texte VI: Das buddhische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.
- Barutçu Özönder, S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośa'sına yazdığı tefsirin Etü. tercümesi: Abidarim kunliḡ koṣavarti ṣastirtaḡı cıṅkirtü yörüḡlerning kingürüsü'nden 'Üç İtigsizler': Giriş - Metin - Tercüme - Notlar - İndeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Elmalı, M. (2016). *Daśakarmapathāvadānamālā: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Hamilton, J. R. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. çev. Köken, V. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Akademie-Verlag, Berlin.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas 'Tiefer Weg' von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berliner Turfantexte VIII. Akademie-Verlag, Berlin.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica I. 1. Die Abetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des Budistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht*. Berlin.
- Müller, F. W. K. (1931). *Uigurica IV*. haz. von Gabain, A. Berlin.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Rachmati, G. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine uiguerische Totenmesse*. Berliner Turfantexte II. Akademie-Verlag, Berlin.
- Semet, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uuigurischen Xuanzang-Biographie*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Tekin, Ş. (2019a). *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pusar*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Ş. (2019b). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte III. Akademie-Verlag, Berlin.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- von Gabain, A. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Yakup, A. (2006). *Dişastvustik: Eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuspariṣat-sūtra*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in old Uyghur*. Turnhout, Brepols Publishers.

- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie-Verlag, Belgium.
- Zieme, P. ve Kara G. (1978). *Ein uigurisches Totenbuch*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berliner Turfantexte XIII. Akademie-Verlag, Berlin.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfantexte XVIII. Brepols, Belgium.
- Zieme, P. (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*. Berliner Turfantexte XX. Brepols Publication, Belgium.
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Brepols Publication, Belgium.

Karahanlı Türkçesi

- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakâyık*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (2003). *Yusuf Has Hacib - Kutadgu Bilig II Çeviri*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi: Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (2013a). *Divanü Lûgat-it Türk* (Birleştirilmiş Birinci Baskı I-III). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Atalay, B. (2013b). *Divanü Lûgat-it Türk* (Dizin-IV). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects (part I)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Compendium of the Turkic Dialects (part II)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects (part III)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Ünlü, S. (2018a). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Transkribeli Kur'an Tercümesi TİEM-73 (Cilt: 1-4)*. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2018b). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerim Transkribeli Metin (Cilt: 5-6)*. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.

- Ünlü, S. (2018c). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Kur'an-ı Kerîm Örnekli Açıklamalı Sözlük*. Cilt: 7. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2018d). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Kur'an-ı Kerîm Örnekli Açıklamalı Sözlük*. Cilt: 8. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.

ÖN SÖZ

Moğol istilas, Türklerin coğrafi olarak çok çeşitli bölgelere yayılmasına, eskisine göre çok daha büyük toplulukların birbirinden uzakta yaşamasına ve farklı siyasî birlikler hâlinde teşkilatlanmasına neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Türk dili, doğuda ve batıda birbirinden farklı iki ayrı kolda gelişmesini sürdürmüştür. Oysa Karahanlı Türkçesi döneminde, Türkler birbirinden uzakta dahi olsalar Eski Uygur Türkçesinin devamı olan ortak bir yazı dilini kullanmaktaydılar. Bu görüş, Eski Türkçe adıyla sınıflandırılan döneme Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ile birlikte Karahanlı Türkçesini de eklemenin de uygun olacağı anlamına gelir.

Bu çalışmada, Türk dilinin tarihî dönemlendirilmesi konusunda temel tartışmaların odağında olması nedeniyle dinî söz varlığının üzerinde durulacaktır. Ancak dinî söz varlığı incelenirken Türklerin İslamiyet'i benimsemesiyle birlikte Moğol İstilasından sonra olduğu gibi dilde büyük bir değişimin yaşanmadığı ve bu dönem metinlerinin dilinin temelde Eski Uygur Türkçesinin bir devamı olduğu düşüncesinden yola çıkılacaktır. Türkçe ilk İslami eserlerin söz varlığından yola çıkılarak artzamanlı bir yöntemle Orhun harfli yazıtlarda ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî söz varlığının durumu dikkatlere sunulacaktır.

Dinî söz varlığının kültürel alanıyla birlikte dikkatlere sunulduğu bu çalışmada Eski Türk inancı, Budizm, Manihaizm ve İslam dinine ait Türkçe veya Türkçe kökenli sözcüklerle birlikte alıntı sözcüklerden oluşan terminoloji ele alınacaktır.

Tezimin konusunu belirlememde yol gösteren, malzemeleri değerlendirirken izleyeceğim yöntemin alana uygunluğu konusunda desteklerini esirgemeyen ve tüm çalışmam boyunca her türlü kaynağa erişmemde bana yol gösteren, söz varlığı ve dinî metinler alanında uzmanlığıyla bana önerilerde bulunan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Suat Ünlü'ye içten teşekkür ederim.

Tez izleme komitemde bulunup, içinde bulunduğum sürecin her türlü sıkıntısına karşılık hep anlayış gösteren, tecrübeleriyle ve bilgi birikimiyle bana her zaman destek olan, kaynak önerileriyle tezimin şekillenmesinde katkıları olduğu gibi gelecekteki çalışmalarım için de yeni ufuklar açan sayın hocalarım Doç. Dr. Emine Atmaca'ya ve Doç. Dr. Erkin Emet'e canıgönülden bir teşekkürü borç bilirim.

Eski Türk inancı alanındaki bilgi birikiminden yararlandığım ve tezim süresince her türlü kaynağa ulaşmamda yol gösteren, sık sık kendisine sorular sormama karşılık tüm yoğunluğuna rağmen bana vakit ayıran ve her sorumu yanıtlayarak destek olan sayın hocam

Dr. Öğr. Üyesi Ünsal Yılmaz Yeşildal'a çok şey borçluyum. Hocalarımın destekleri ve üzerimdeki emekleri olmadan bu tezin tamamlanması mümkün olamazdı.

Büyük bir sabırla tezime ilgili fikir alışverişinde bulunan saygıdeğer çalışma arkadaşlarım, dostlarım Araş. Gör. Büşra Çelik, Araş. Gör. Demet Sustam, Araş. Gör. Özlem Güzel ve Araş. Gör. Eren Odaman'a minnettarım. Onların destekleri ve yönlendirmeleri bu tezin oluşumunda çok kıymetlidir, kendilerine hem dostlukları için hem de bana zaman ayırdıkları için çok şey borçluyum. Son olarak sevgili annem Gülay Güzelderen'e ve sevgili oğlum Arda Durgunay'a tezimi tamamlama sürecinde yanımda olup sevgileri ve ilgileriyle bana yardımcı olup sabır gösterdikleri için çok teşekkür ederim.

Banu Güzelderen
Antalya, 2020

GİRİŞ

Türk dili tarihinin dönemlendirilmesi üzerinde çalışan Türkologların büyük bir kısmı Türk dilinin günümüze ulaşan ilk yazılı malzemelerini içeren Yazıtlar Dönemi (Orhun, Yenisey, Talas, Kırgız, Dağlık Altay bölgesi yazıtları) ile Manihaist ve Budist Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinleri "Eski Türkçe" başlığı altında değerlendirirler. Bu anlayışın Annemarie von Gabain'in *Alttürkische Grammatik* (1941) adlı eseriyle birlikte şekillendiği ve yakın zamana kadar Türk dilinin dönemlerinin ifade edilmesinde etkili olduğu bilinmektedir².

İslamiyet etkisindeki Türk yazınının ilk örneklerini gördüğümüz Karahanlı Türkçesi metinlerini de "Orta Türkçe" sınıfına dâhil eden bu görüş oldukça yaygın olarak kabul görmüştür³. "Eski Türkçe" başlığı altında değerlendirilen VI.-XII. yüzyıllar arasındaki bir döneme ait olduğu bilinen Orhun harfli yazıtlar kendi içerisinde Orhun, Yenisey, Talas, Kırgız, Dağlık Altay bölgesi yazıtları olmak üzere birbirinden ayrılır. Bu yazıtlarla Manihaist ve Budist Eski Uygur Türkçesi metinlerinin dilinin birbirinden ayrılan yönleri olduğu bilinmektedir (Barutçu Özönder, 2002a: 204). Benzer şekilde yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinden ayrılan yönleri bulunan ancak aynı zamanda ortak özellikleri de çokça olan Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinin birbirinden farklı tarihî dönemlere ait kabul edilmesinin altında çeşitli nedenler bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinin Köktürk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden ayrıldığı görüşü temelde ödünç söz varlığındaki kaynak farklılıklarına bağlanmaktadır (Eker, 2006: 104). Bu durumda Köktürk ve

² Bu konudaki ilk çalışmalar arasında Samoyloviç, A. N. (1928). *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad (makaleyi A. İnan, "Orta Asya Edebi Türk Dili Tarihine Dair" adıyla çevirmiştir (1944: 73-95)) ve Kaare Grønbech'in 1936 tarihli şu sınıflaması sayılmalıdır: I. Eski Türkçe: Orhon (Köktürk), Uygur. II. Orta Türkçe: Kaşgar (Karahanlı), Çağatay, Kuman, Eski Osmanlı. III. Yeni Türkçe: 1. Güney Türkçesi: Osmanlı, Azeri, Türkmen; 2. Batı Türkistan lehçeleri: Özbek, Hive; 3. Doğu Türkçesi: Kaşgar, Kuça- Turfan-Komul, Tarançi; 4. Kuzey Türkçesi: Koybal, Altay, Abakan, Soyon, Uryanhay; 5. Kıpçak Türkçesi: Kırgız, Volga lehçeleri (Kazan vb.), Başkurt, Karayim (Ata, 2010: 30).

³ "Orta Türkçe" terimini ilk kez kullanan isim Carl Brockelmann'dır. Brockelmann bu çalışmasında Karahanlı Türkçesi için bu terimi kullanmıştır: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kāşgarîs Dîvân Lugāt at-Turk* (1928). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens* adlı 1951-1954 yılları arasında 4 fasikül hâlinde yayımlanan çalışmasında "Orta Türkçe" teriminin bugün bilinen sınırlarını da Brockelmann çizmiştir (Ata, 2010: 31). Türk dili tarihi üzerinde çalışan Türkologlarca bu görüşün yaygın bir biçimde kabul gördüğü görülmektedir. Ahmet Caferoğlu, "Eski Türkçe" dönemini "Orta Türkçe" dönemine dâhil ettiği "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adını verdiği İslamî dönemdeki ilk Türkçe eserlerden ayırır (1984: 51-55). Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* ve *A Grammar of Old Turkic* adlı çalışmalarında *Old Turkic* "Eski Türkçe" ile İslam öncesi eserler ele alınır. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri* adlı çalışmalarında hem *Ogur* hem de *Oguz* Türkçesini birlikte ele alırken, Karahanlı Türkçesi dönemine kadar olan dönemi "Eski Türkçe" olarak ifade ederken, Karahanlı Türkçesi ile birlikte "Orta Türkçe" dönemini başlatırlar (2014: 18-53). Birçok çalışmada tekrarlanan bu görüşe karşılık V. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak'ın hazırladığı *Drevnetyurkskiy Slovar* (1969) ve Sir G. Clauson'un hazırladığı *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (1972) adlı eserlerde yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinin söz varlığıyla birlikte İlk İslami dönem Türkçe eserlerini içeren Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinin söz varlığının da inceleme nesnesi yapıldığı görülmektedir.

Eski Uygur Türkçesi metnlerinin Karahanlı Türkçesi metnlerinden ayrıldığı temel noktanın din ile doğrudan bir ilişkisi bulunduğu söylenebilir.

İslamiyet'in etkisindeki ilk Türkçe metinleri içeren Karahanlı Türkçesi dönemi metnlerinin "Orta Türkçe" dönemine ait sayılması görüşünün başlıca gerekçelerinden biri din değişimine bağlı kültürel değişimler kabul edilmektedir. Bu kültürel değişimlerin söz varlığına etkisi doğrudandır. Dolayısıyla dinî söz varlığındaki gelişmeler temel gerekçelerden biri sayılarak Türk dilinin tarihî dönemlendirilmesi işine girildiği söylenebilir.

Türk dilinin tarihî temellere göre dönemlendirmesinde ikinci görüşe göreyse dilin doğuda ve batıda birbirinden farklı geliştiği dönem Orta Türkçe sayılmalıdır. Türk dilinin iki ayrı kol hâlinde gelişmesinin sebebi, Türklerin dinî tercihlerinden çok XIII. yüzyılın başında gerçekleşen Moğol İstilasını ile ilgilidir (Róna-Tas, 2013: 48; Barutçu Özönder, 1996b: 11; Johanson, 1998: 85; Özyetgin, 2001: 32; Ata, 2010: 32). Bu istila, Türklerin coğrafi olarak çok çeşitli bölgelere yayılmasına, eskisine göre çok daha büyük toplulukların birbirinden uzakta yaşamasına ve farklı siyasî birlikler hâlinde teşkilatlanmasına neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Türk dili, doğuda ve batıda birbirinden farklı iki ayrı kolda gelişmesini sürdürmüştür. Oysa Karahanlı Türkçesi döneminde, Türkler birbirinden uzakta dahi olsalar Eski Uygur Türkçesinin devamı olan ortak bir yazı dilini kullanmaktaydılar. Bu görüş, Eski Türkçe adıyla sınıflandırılan döneme Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ile birlikte Karahanlı Türkçesini de eklemenin de uygun olacağı anlamına gelir.

Bu çalışmada, Türk dilinin tarihî yönden dönemlendirilmesi konusunda temel tartışmaların odağında olması nedeniyle dinî söz varlığının üzerinde durulacaktır. Ancak dinî söz varlığı incelenirken Türklerin İslamiyet'i benimsemesiyle birlikte Moğol İstilasından sonra olduğu gibi dilde büyük bir değişimin yaşanmadığı ve bu dönem metnlerinin dilinin temelde Eski Uygur Türkçesinin bir devamı olduğu düşüncesinden yola çıkılacaktır. Türkçe ilk İslami eserlerin söz varlığından yola çıkılarak artzamanlı bir yöntemle Orhun harfli yazıtlarda ve Eski Uygur Türkçesi metnlerinde dinî söz varlığının durumu dikkatlere sunulacaktır.

Söz varlığı toplumun gelişip değişmesiyle yeni nesne ve kavramların toplumun hayatına girmesiyle değişim gösterir. Dil her zaman bu düzen içinde kendisini zenginleştirir ve kendi kurallarına göre sözcükler türetir veya yakın lehçelerden, yabancı dillerden sözcük alma yoluyla yeni nesne ve kavramları adlandırır (Emet, 2004: 919). Dinî inançlar da toplumdaki bu gelişim ve değişimin temel etkenlerinden biridir. Her yeni din kendi kültür alanını da beraberinde getirir. Yeni kültür alanına eklenirken toplumun mevcut kültürüyle yeni kültür arasında ilişki kurulması yoluyla dilde bir zenginlik sağlanabilir. Tarihî Türk dili

metinlerine bakıldığında Türklerin, Budizm ve Manihaizm’e eski inanç ve kültürlerine ait söz varlığını taşıdıkları gibi İslam dininin kültür alanına dâhil olduklarında da geçmişe ait söz varlığını bağlamlarını değiştirerek taşıdıkları görülmektedir. Semih Tezcan, Budist ve Manihaist Türklerin dinî terim türetme yollarını şöyle ifade eder:

Kimi zaman genel dilde bulunan ve (Şamanlık, Tengricilik gibi) eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı olan sözcüklerden yararlanılmıştır: teŋri “Tanrı”, arviş “büyü” (= Skr. dhârani), üzüt “ruh” gibi; kimi zaman da çeviri yoluyla Türkçe terim türetilmiştir: bilge bilig “anlayış bilgisi, fetanet” (= Skr. prajñâ), bilig köñül “us” (= Skr. vijñâna), ürlüksüz “geçicilik, fanilik” (= Skr. anityatâ) gibi. Kimi terimler ise yabancı dildeki (Sanskritçe, Toharca, Çince, Soğdca vb.) biçimiyle alınmış fakat yanına Türkçe çevirisi de katılmıştır. Bu, Türkçede bugüne değin yaşıatılmış olan ikilemelerle anlatım yoludur. Nasıl ev bark, iş güç, kap kacak gibi örneklerde iki Türkçe sözcük bir araya getirilerek daha değişik bir kavramın verilmesi için kullanılıyorsa, dinsel terimlerde de aynı yöntem uygulanmış, iyice anlaşılamayacak olan yabancı sözcüğün yanına ona en yakın düşen Türkçe karşılık katılarak istenilen terim türetilmiştir: tsuy irünçü “günah” (tsuy < Çin.), dyan sakınç “istiğrak, derin düşünce” (dyan < Skr.), bursañ kuvrag “cemaat, rahipler topluluğu”, (bursañ < Çin.). Hiç Türkçeleştirilmemiş terimlerin sayısı ise pek azdır. (1978: 315-316).

Erkin Emet, “Çağdaş Uygur Türkçesinde Yeni Terim Türetme Yolları ve Terim Türetmedeki Problemler” adlı makalesinde Çağdaş Uygur Türkçesinde yeni nesne ve kavramları karşılamada altı yöntemin kullanıldığından söz eder (2004: 919-920). Bunlar arasında tarihî Türk dili kaynaklarında da kullanılanlar şöyledir: Dilin kendi kaynaklarından yararlanılabilir; eski sözcüklerden ve halk ağzından yararlanılabilir; dildeki mevcut sözcüklere yeni anlam kazandırılması yöntemi kullanılabilir; akraba lehçelerden sözcük alınabilir; yabancı dillerden sözcük alınabilir (2004: 919-920).

Bir dilin yeni nesne ve kavramları karşılamada kullandığı yöntemlerden biri olan, yabancı dillerden sözcük, sözcük çevirisi, deyim ya da terimlerin alınması anlamına gelen ödünçleme yönteminin çok fazla kullanılması kimi zaman alıntılama yapılan dilin ve dolayısıyla kültürün etkisi altında kalınmasına neden olabilir (Eker, 2015: 141). Ödünçlemenin dilin kendi kaynaklarından yararlanılamadığı, eski sözcüklere yeni anlamlar katılarak veya bağlamları değiştirilerek ihtiyaca cevap vermesi yönteminin işe yaramadığı durumlarda doğan bir ihtiyaçtan kaynaklanması gerekir. Bunun yanında her ödünçlemenin böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanmadığı da görülmektedir. İslami dönemin ilk yıllarında dinî söz

varlığının Türkçenin imkânlarıyla karşılanması çabasının ilerleyen yıllarda terk edilmesi⁴, dildeki bu gelişmenin ihtiyaçtan kaynaklanmadığına işaret etmektedir.

Çalışmanın kapsamına giren Orhun harfli yazıtların büyük çoğunluğunda eski Türk inancının izleri bulunmaktadır. Bununla birlikte eldeki eski Türk inancına ait verilerin ancak resmî olan inancı işaret ettiği tarihî kaynaklardan yola çıkılarak tahmin edilmektedir. Söz konusu tarihî kaynaklardan Köktürkler döneminde Türklerin yaşadığı bölgede Budizm'in halk arasında oldukça yaygın olduğu öğrenilmektedir (Togan, 1964: 27-28). Yine 572-581 yılları arasında hüküm sürmüş Köktürk hükümdarı Taspar Kağan'ın Budist rahip Hui Lin'in telkinleriyle Budizm'i benimsediği ve Budist eserlerin çevrilmesine vesile olduğu gibi Budist manastırı inşa ettirdiği bilgisi Çin yıllıklarında kayıtlıdır (Barutçu Özönder, 2002b: 484). Köktürk Kağanlığının I. döneminde henüz VI. yüzyılın ortalarında Çince'den Türkçeye çevrilen Budist eserlerin isimleri bilinmektedir (2002b: 484). Yine tarihî kaynaklarda Hintli Budist rahip Jinagupta'nın misyonerlik faaliyetlerinden de söz edilmektedir (Barutçu Özönder, 2002b: 484). Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre bölgedeki Türkler arasında Budizm'in yaygın olduğu ve Tonyukuk/Tunyukuk Yazıtında bu dinin tehlikesinden söz etmeyi gerektirecek kadar ön planda olduğu görülmektedir. Bu dinî etkileşimler dinî söz varlığı üzerinde de etkili olmuştur.

Eski Türk inancının metafizik yüklemelere sahip olan söz varlığının her yeni din çevresinde keskin değişimler geçirmeden sürdürüldüğü görülmektedir (Barutçu Özönder, 2003: 14). Diğer taraftan Türkçenin dinî ve felsefî bir dil olmasında Budist Türklerin zihinsel çabası ve dili kullanma gücünün etkisi de unutulmamalıdır (2003: 14). Türklerin Manihaizm'i ve Budizm'i benimsedikten sonra bu dinlere ait büyük kısmı Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca ve Soğutça olan eserlerin çevrilmesi işine giriştikleri bilinmektedir. Çeviriler yoluyla hem dinî inançların halk için anlaşılır olması sağlanmış, hem de bu yolla dilin daha çok işlenip gelişmiş bir yazı dili durumuna gelmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Tezcan, 1978: 316)⁵. Türklerin, İslamiyet ile birlikte Budist Türklerin bu dikkat ve incelik ile işlediği zengin dili İslam dininin bağlamına ve hedef kitlesine uygun bir biçimde kullandığı görülmektedir (Barutçu Özönder, 2003: 14).

⁴ Süer Eker, Osmanlı Devletinin bir imparatorluk hâline gelmesini sağlayan İstanbul'un fethiyle ödünçleme oranının Türk dilinde yoğunlaştığına dikkatleri çeker (2015: 147). Dolayısıyla bu durum yeni ve yüksek bir yazın dili yaratma çabasıyla da ilişkilendirilebilir.

⁵ Buna karşılık Yusuf Tepeli, "VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dini Metinler ve Türkçe" adlı makalesinde Budizm ve Manihaizm ile başlayan çeviri faaliyetlerinin ve daha sonra yapılan satır altı Kur'an çevirilerinin Türk dilinin söz diziminde de bir değişikliğe neden olduğunu ve çeviri yapılan dillerin etkisiyle Türkçe metinlerde öznenen sonra yüklem ve tümlecin getirildiği metinlerle karşı karşıya kalındığına dikkatleri çeker (1997: 15-19). Tepeli, yabancı dillerden dinî söz varlığının Türk diline girişinin etkilerini de değerlendirirken Türkçe ile dinî sözcükler kullanılsa dahi söz diziminde görülen bozulmanın Türk diliyle bir bilim dili kurmanın önündeki temel eksik olduğunu düşünmektedir (1997: 21-22).

Türkler İslam'ı devlet dini olarak kabul ettikten sonra da bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Bu geçiş döneminde dildeki en temel farklılık Arap alfabesinin kullanılmaya başlanmasıdır (Ata, 2010: 30). Şinasi Tekin'in yayımladığı Karahanlılar dönemine ait yer yer Uygur harfleriyle ve yer yer de Arap harfleriyle yazılmış tarla satış senetleri bu geçiş dönemini yansıtan önemli belgelerdir (1975: 157-186). Uygur harfleri kullanan ve imzalarını da Uygur harfleriyle atan söz konusu sözleşmeleri yapan kimselerin Müslüman oldukları anlaşılmaktadır (1975: 157-186). Bu geçiş döneminde daha önce Manihaizm ve Budizm dinlerini benimseyenlerin dinî eser çevirisi faaliyetine girişmesi gibi, Müslüman Türklerin de Kur'an'ı anlamak için Türkçeye çevirme ihtiyacı duyduğu düşünülebilir⁶. Kur'an'ın ilk kez Türkçeye çevrilmesi işinin, -Kur'an'ı Farsçaya satırası çevirmek için- Mansûr bin Nûh'un oluşturduğu komisyonun İsbicablı Türk üyeleri tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir (Togan, 1960: 135). Bu durumda ilk çeviriler XI. yüzyıla aittir. Bu ilk çeviriler henüz Türk dilinin iki ayrı kol hâlinde şekillenmediği bir dönemde Türk yazı dilinin tarihî gelişimini yansıtan ses ve şekil bilgisi özellikleri bakımından kıymetli eserlerdir. Satır altı bire bir çeviri olarak hazırlanan eserler Türkçenin söz dizimine aykırı örnekler taşımaktadır. Bununla birlikte Arapça sözcüklerin hemen altında Türkçe karşılıklarının verilmesi nedeniyle dinî söz varlığı bakımından eşsiz kaynaklar olarak görülmektedir.

İslami dönemin ilk yıllarında Kur'an çevirilerinin dışında kalan metinlerde de Türkçe dinî bir söz varlığının temelleri atıldığı görülebilmektedir. Bu temel oluşturulurken mevcut dinî söz varlığından çokça yararlanıldığı görülmektedir. Sıklıkla Budist ve Manihaist metinlerin söz varlığının ait olduğu dinin kültürel bağlamlarından ayrılarak yeni dine uyarlanması yoluna gidilmiştir. Şahru Pilten Ufuk, "Dil Planlaması Bağlamında Yûsuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig" adlı çalışmasında İslamiyet'in benimsenmesiyle birlikte sözcüklerin anlam yapılarının değiştirilmesinde izlenen yollardan birinin sözcüklerin "eşdizim özelliklerini değiştirme" olarak ifade eder (Pilten Ufuk, 2019: 131-132). Bu doğrultuda dinî söz varlığının İslamiyet'le birlikte bağlamlarında önemli bir değişim yaşandığı söylenebilir.

Bu çalışmada Türkçe dinî söz varlığının VIII.-XIII. yüzyıllardaki gelişimi üzerinde durularak, özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde Budist ve Manihaist metinlerin çeviri faaliyeti sırasında büyük gelişme gösteren Türkçe dinî söz varlığının İslamiyet'in benimsenmesinden sonra ne ölçüde kullanımda olduğu ve kültürel değişimlerden nasıl

⁶ Bu dinlere ilişkin belgelere Hristiyan Türklerin İncil çevirileri de eklenebilir. Mehmet Ölmez, 10. yüzyıldan birkaç yüzyıl önce Tuna Bulgarları tarafından İncil'in Türkçeye çevrildiği bilgisini Bizans tarihçileri aracılığıyla bildiğimizi söyler ve bu metin bugün elimizde olsaydı Türkoloji çalışmalarının bugün geldiği noktanın çok daha farklı olabileceğini ifade eder (2005: 213). Söz konusu İncil çevirisinin bugün elimizde olması durumunda "dinî söz varlığı" bakımından da alana çok önemli katkılar sunacağı düşünülebilir.

etkilendiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla İslamiyet'i devlet dini olarak benimseyen Karahanlılar döneminin dil özelliklerini taşıyan *Kutadgu Bilig*, *Divânü Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyık* ve TİEM 73 ile Rylands Kur'an çevirilerinden hareketle tespit edilen dinî söz varlığı, köken bilgisi açıklamaları ve kültürel yönüyle ele alınacaktır. Daha sonra ilgili söz varlığının dönem metinleriyle birlikte Orhun harfli yazıtlarda ve Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki örnekleri aracılığıyla eski Türk inancı, Budizm ve Manihaizm inançlarındaki yeri de değerlendirilecektir. Bu şekilde dinî söz varlığının VIII. yüzyıldan itibaren nasıl değişimler ve gelişmeler gösterdiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışma Türkçe sözcükler ve alıntı sözcükler ile sözcük grubu oluşturan Türkçe sözcüklerle sınırlanmıştır.

Bugüne kadar yapılan birçok çalışmada Karahanlı Türkçesi özellikleri taşıdığı düşünülen Türkçe ilk İslami eserlerde hangi dinî inançların ne ölçüde ele alındığı ve bu eserlerdeki dinî söz varlığı üzerinde durulmuştur. Eski Uygur Türkçesine ait Budist eserlerin dil alanının dışında kültürel olarak da önemine dikkatleri çeken ve eserlerdeki dinî söz varlığını ortaya koyan ilk çalışmayı Reşit Rahmeti Arat yapmıştır. Arat, "Uygurlarda İstılahlara Dair" adlı makalesinde Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki Budizm'e ait terimleri değerlendirmiştir (Arat, 1940: 56-81).

Türk dilinin genel dinî söz varlığı üzerinde ilk değerlendirmeyi Saadet Çağatay yapmıştır. Çağatay, "Türkçe Dini Tabirler" başlıklı makalesinde *tañrı~teñri*, *idi*, *ugan*, *çalap*, *burhan*, *edgü* (*edgü erenler*; *edgü törü*; *edgü nomlar*; *edgü yarlıg*), *buyan*, *kirtü*, *kirtgünç*, *köni kirtü nom*, *savçır~elçi~yalavaç*, *arığ*, *arığ til* vb. söz varlığını değerlendirmiştir (1968: 191-198). Çağatay, çalışmasında eski Türklerin bugün için bilinen ilk metinlerinde tanıklanan *teñri*, *ıduk*, *yir suw* gibi söz varlığının Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Budizm veya Manihaizm ekseninde şekillenmesini gözler önüne sermiştir (1968: 191-198). Bu çalışma kendisinden sonra yapılacak çalışmalara kaynaklık etmiştir. Sözü edilen alandaki bu ilk çalışmayı örnek alan çalışmalarda da tarihî dönem metinlerinden seçilen sözcükler veya sözcük öbekleri tarihî bağlamıyla birlikte değerlendirilerek alana katkılar sunulmuştur.

Mehmet Ölmez, "Türkçede Dinî Tabirler Üzerine" adlı yazısında Türklerin tarih boyunca mensubu oldukları dinlerin dinî terimleri üzerine yapılan çalışmalara yer verir (2005: 213-218). Ölmez, Türklerin en başından beri bir dinî söz varlığı geliştirdiğine ve bu en eski söz varlığının bugün Çuvaşçada dahi tanıklanabildiğini örnekendirir (2005: 214).

Zafer Önler, "Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler" adlı makalesinde *Kutadgu Bilig*, *Divânü Lugâti't-Türk* ile birlikte *Atebetü'l-Hakâyık*'ı (AH) da incelemesine konu edinmiştir (2009: 187-197). Önler, AH metninin dinî bir metin olmasından dolayı *Divânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'e göre daha fazla inanca ilişkin söz varlığına

sahip olduğunu ve sözcüklerin daha çok Arapça karşılıklarının tercih edildiğini söyler (2009: 188-189). Önler çalışmasını temelde üç bölüme ayırmıştır: "Müslümanlık Öncesi İnanışlara İlişkin Terimler", "Farklı Din ve İnanışlarla Müslümanlığın Ortak Kavramlarına İlişkin Terimler" ve "Müslümanlığa İlişkin Terimler" (2009: 190-196). Önler, çalışmasında İslamiyet öncesine ait dinî söz varlığının günümüzde yaşamadığına dikkati çeker ve bu söz varlığının yeni dinin getirdiği kültürel ortamın etkisinde yerini Arapça ve Farsça karşılıklara bıraktığını ifade eder (2009: 197).

A. Bodrogligeti "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic" adlı makalesinde satır altı Kur'an çevirileri ve diğer erken İslami dönemde Türkçeye çevrilmiş eserlerdeki dinî söz varlığı üzerinde durmuştur. Bodrogligeti, İslamı benimseyen Türklerin dinî terimleri Türkçeye aktarırken Arapça ve Farsçanın etkileri üzerinde durmuş ve bununla birlikte terim yapma yollarını da örnekleriyle birlikte dikkatlere sunmuştur (1972: 355-367). Bodrogligeti, din değişimiyle birlikte yaşanan kültürel dönüşümlerden sonra yeni dinin söz varlığını Türkçeye aktarma sürecinde ilk başlardaki Türk dili ile karşılaşma çabasının zaman içinde yerini Arapça ve Farsça söz varlığından ödünçlemelere bıraktığına dikkatleri çekmektedir (1972: 365).

Emek Üşenmez, "Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında" adlı makalesinde dönem metinleri içinde konusu ve yazılma amacı nedeniyle dinî söz varlığının en çok görüldüğü eserlerden olan *Atebet'ül Hakâyık*'ta Arapça ve Farsça sözcük sayısının fazlalığını dikkatlere sunar (2008a: 251).

"Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dinî Terimler" adlı doktora tezinde Sunay Deniz, dinî söz varlığını eserlere göre listeler daha sonra sözcüklerin kökenlerine ilişkin bilgiler vererek yapılarına göre inceler (Deniz, 2019). Deniz'in çalışmasında Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık* ve Rylands Kur'an çevirisi inceleme nesnesi yapılmıştır. Bu çalışmada dinî terimler Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi dönemleri ile sınırlanmış bu döneme ait belirli eserlerdeki dinî terimlerin sözlüğü hazırlanmıştır.

Türkçe dini söz varlığı üzerine hazırlanan yukarıda ifade edilen çalışmalar gibi genel olmayan, belirli eserler üzerinde müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan birçok çalışmada eserin dinî yönü üzerinde durulmuştur. Bu çalışmalar temelde *Kutadgu Bilig*'i eski Türk inancı temelinde mi, Budizm temelinde mi yoksa İslam temelinde mi değerlendirilmesi gerektiği konusunda ayrılmaktadır.

Abdülkadir İnan, "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar" adını taşıyan makalesinde *Kutadgu Bilig*'i okurken, eski Türk kültüründen derin izlerin dikkati

çektüğinden söz eder (İnan, 1998h: 39). İnan, bu makalesinde şunları söyler: "Yusuf Hâs Hâcib'in Mahmud Kâşgari'de gördüğümüz Türk halk hikmetlerine aşina olmak ve onları nakletmekle kalmayarak bunları eserinin en önemli kuruluş unsurları olmak üzere ele aldığı görülmektedir" (1998h: 39). İnan bu makalesinde *Ötüken*, *kut*, *kur*, *yoğ* gibi Türk kültürü ve inanç tarihinde önemli kavramları metinden örneklerle değerlendirir.

Emel Esin, "The Religious Terminology of Qutadghu Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)" adlı makalesinde eski Türk inancı ve Budizm'e ait dinî söz varlığının *kut*, *evren*, *ajun*, *bügü*, *kam*, *yultuzçu*, *yek* vb. örnekler üzerinde değerlendirir ve bu sözcüklerin ilk İslami dönem metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*'de nasıl kendilerine yer edindiğini ele alır (Esin, 1981: 833-835). Esin, çalışmasında dinî söz varlığı üretilirken çok çeşitli yolların izlendiğini ifade eder. Buna göre Arapça ve Farsça alıntı sözcükler kullanılabildiği gibi yeni din için farklı bağlamlar içerisinde anlam kazanan bir söz varlığı da bulunmaktadır (1981: 836-837). Esin, çalışmasının sonunda *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Hâs Hâcib'in Türk gelenekleriyle İslam'ı birleştirdiğini ifade eder (1981: 837).

Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* metninin giriş yazısında Yusuf Hâs Hâcib'in Budizm'in kültürüne ve felsefesine yabancı olmadığını gösteren izlerle etkilerin eserde tanıklandığını belirtir (Arat, 2007: XXII). Saadet Çağatay da Arat'tan sonra eserin Budizm ile olan ilgisi üzerinde durur. Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Oğurmuş'ın Kişiliği" adlı çalışmasında Budizm'in temel emirlerini metindeki örnekleriyle birlikte ortaya koyar. Bu on maddelik emirler arasında İslam'a aykırı olanlar bulunmaktadır. Çocuksuzluğun övgüsü ve döl bırakmamanın öneminin vurgulanması Budizm'in beklentileriyken İslam dinine uygun beklentiler değildir (Çağatay, 1967: 44). Çağatay makalesinde Kumaru'nun üzerinde de durur. Kumaru'nun Buda'nın çok sevdiği yeğeni ve müridi olan Hint dilinde *Ananda*, Tibet dilinde *Kungahvo*'nun Türkçe karşılığı olduğunu ileri sürer (1967: 45). Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş" adlı makalesinde Ögdülmiş'in kişiliğini inceler. Bu makalede "Kutadgu Bilig'de bazı Budizm ve eski devir izleri olduğu hâlde, İslamiyet muhakkak üstün gelir" demektedir (yazım düzeltildi, 1970: 100). Çağatay, Ögdülmiş'in kişiliğinde İslam dinini, Oğurmuş'un kişiliğinde de Budizm'in yansıtıldığı fikrine bir yere kadar katılmakla birlikte Ögdülmiş'in Oğurmuş'a sığınması noktasında tereddüte düşer (1970: 107). Çağatay, bu durumun ancak Yusuf Hâs Hâcib'in yaşadığı dönemde Budizm'e yakın İslam tarikatlerinin mevcut olması durumunda açıklanabileceğini düşünür (1970: 107).

Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory*'nin girişinde Yusuf Hâs Hâcib'in eserinin Budizm ile ilişkilendirilmesine karşı çıkar ve metnin Sünni-İslam'ın felsefesinden çok *adab*

anlayışına uygun olarak kaleme alındığını vurgular⁷ (Dankoff, 1983: 13-15; Barutçu Özönder, 2003: 16-17). Sema Barutçu Özönder, "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma" adlı makalesinde Budizm ve İslam dinleri ekseninde bir karşılaştırmayla konuya farklı bir boyut katar. Barutçu Özönder, Saadet Çağatay'ın tespitlerinin tamamıyla yanlış olduğunu söylemenin haksızlık olacağı fikrindedir (2003: 16). Çalışmasında eski Türk inancında bir kısmı mevcut bulunan ve bir kısmı Budizm ile işlenip geliştirilen dinî söz varlığının yeni anlamlar katılıp İslam dinine ulaştırılabildiğini veya bunun aksine erken İslami dönemde yeni dine uygun bulunup kullanılan kimi Budizm terimlerinin zaman içinde eski dini çağrıştırmaları nedeniyle kullanımdan düştüğünü örnekler (2003: 18-28). İslam dininde Budist literatürde gelişip şekillenen dilin akla yatkın bir şekilde kullanımının oldukça doğal bir süreç oluşunu ifade eder (2003: 28).

Kutadgu Bilig, İslam dinine göre incelenirken temelde ayet ve hadislerle olan ilgisi üzerinde durulmuştur. Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig* adlı kitabında ilk kez *Kutadgu Bilig* beyitleri ile ayetler arasında ilgi kuranın Agop Dilâçar olduğunu ifade eder ve bunun örneklerini verir (Kara, 1998: 11). Halil Ersoylu, "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar" başlıklı makalesiyle KB'deki beyitlerle ayetleri karşılaştıran ilk ayrıntılı çalışmayı yapar. Kendisinden sonra bu alanda yapılacak birçok çalışmaya örnek olan çalışmada yalnızca içerik olarak değil aynı zamanda biçimce de dinî bir yönün bulunduğu ortaya konmaktadır (1981: 17-41). Buna göre eserin münacat kısmında besmeleyle başlanmış Esmâ-i Hüsnâ'nın otuz üçlü tesbihi yapılmıştır (1981: 34). Osman Cilacı'nın, "Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dinî Motifler" adlı çalışmasında *Kutadgu Bilig* metnindeki beyitler, ayetler ile karşılaştırılır (1987: 10-18).

Cemal Sofuoğlu'nun "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri" adlı makalesinde Cilacı'nın yaptığı gibi yalnız ayetlerle değil hadislerle de metni değerlendirir ve İslam dinine uygun göndermeleri gözler önüne serer (1989: 127-180). Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*'de "Manasını Ayetlerden Alan Beyitler", "Manasını Hadislerden Alan Beyitler", "Manasını Ayet ve Hadislerden Alan Beyitler" başlıkları altında eserin bütününde yer alan dinî beyitleri değerlendirir (Kara, 1998). O. Cemal Bayar, "Kutadgu Bilig'de Âyet ve Hadisler" adlı çalışmasında metinde geçen dinî kavramlardan seçmelere yer verir (Bayar, 2011: 105-118). *Kutadgu Bilig*'in ayet ve hadisler ile ilgisi hakkında yapılan son çalışma da

⁷ Dankoff'un bu görüşünden önce de eserin İranî geleneğin (*adab*) bir parçası olup olmadığı tartışmaları bulunmaktadır. Halil İnalçık eserin İran kültür ve edebî geleneğine uygunluğunu savunur (İnalçık, 1966: 261). İbrahim Kafesoğlu ise eserin açıkça Türk siyasî hâkimiyet geleneğini, kanunlarını (*kut* ve *törü*) ve bir bütün olarak Türk kültürünü yansıttığını İranî etkilerin aranmasının boşuna olduğunu ifade eder (Kafesoğlu, 1980: 35-36). Bu tartışmalar metnin dinî yönden etkileşiminden ziyade kültürel ve felsefî yönünü tartışma konusu yaptığı için burada ayrıntılı olarak ele alınmamıştır.

Oğuz Çetinoğlu'na aittir. Çetinoğlu'nun çalışması *Âyetler ve Hadisler Rehberliğinde Kutadgu Bilig Beyitlerinden Seçmeler* adını taşır. Çalışmada beyit sırası izlenerek metinden örnekler ayetler ve hadislerle birlikte verilir (Çetinoğlu, 2018). Rıdvan Demir ve Şemseddin Koçak'ın "Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig Adlı eserinde Dini Motifler" adlı çalışmasında metinden seçilerek Türkiye Türkçesine aktarılan beyitler dinî olarak işaret ettiği alanlara göre sınıflandırılır (2018: 891-907).

Kutadgu Bilig'deki dinî söz varlığı üzerinde yapılan önde gelen çalışmalardan biri Süer Eker'e aittir. Eker, "Kutadgu Bilig'de (tenri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslam Terimleri" adını taşıyan makalesinde *Kutadgu Bilig*'deki Türkçe kökenli dinî söz varlığının Rylands Kur'an çevirisiyle örtüşmesinin Karahanlı Türkçesi döneminde standartlaşmış bir dinî söz varlığı geleneğinin bulunmasına delil olduğunu söyler (2006: 105). Eker, *Kutadgu Bilig*'in tevhit ve münacat kısmının içerik ve biçim bakımından İslami kültürün bir ürünü olduğunu ve metindeki düzen, akış ve üslubun da İslami Türk edebiyatının ilk ürünü olmayacağını bir delili olduğunu ifade eder (2006: 118). Eker, daha önce Ersoylu'nun ayetler bağlamında değerlendirdiği bu bölümdeki dinî söz varlığının büyük ölçüde Türkçe ile karşılandığını, az örnekteyse Arapça söz varlığıyla karşılandığını belirtir (2006: 119).

Hülya Savran, *Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri* adlı çalışmasında İslam dininde Tanrı'nın isim ve sıfatlarının, karşılıklarını *Kutadgu Bilig* metninden örneklerle dikkatlere sunar. Savran, çalışmasında Esmâ-i Hüsnâ'yı karşılayan kavramları kimi zaman bire bir karşılıklarıyla kimi zamansa beyitlerdeki anlamlara göre değerlendirir (Savran, 2008).

"Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi" başlığını taşıyan doktora tezinde Ceyda Adıyaman *Kutadgu Bilig*'deki dinî adlara yer verir (Adıyaman, 2018). Adıyaman, "Dinî Adlar" ana başlığı altında "Geniş Anlamli Dinî Adlar", "Tanrı Adları", "Melek Adları", "Peygamber Adları", "Ölüm, Kıyâmet ve Âhirete İlişkin Adlar", "İbadete İlişkin Adları", "Şariat: Ahlak ve Muâmelâta İlişkin Adlar" alt başlıklarıyla konuyu ele alır (2018: 879-1003). Adıyaman, *Kutadgu Bilig*'in İslami yönünü şöyle değerlendirir: "Fâtîha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile biten Kur'an-ı Kerîm Tanrı'dan kişiye doğru bir ileti sunarken Kutadgu Bilig kişiden Tanrı'ya doğru yolculukta kılavuzdur. Biri Tanrı'nın gönderdiği, öbürü ise Tanrı'ya götüren öğütleri içerir" (2018: 17). Buna göre Yusuf Has Hâcib, Kur'an-ı Kerim'i Türk diliyle ifade eden ve aynı zamanda imanı takvayı, iki dünya mutluluğunu öğreten bir metin kaleme almıştır (2018: 17).

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Türklerin mensubu bulunduğu dinlere ilişkin tavrını açıkça ortaya koymaktadır. Mustafa Canpolat, "Divanü Lugati't-Türk'te

Şamanizm İzleri" adlı makalesinde *toyın*⁸ başlığı altında Kâşgarlı Mahmud'un değerlendirmeleriyle kamlar ve onların eylemleri hakkındaki yorumlarını değerlendirir ve Kâşgarlı'nın eski Türk inancına Budizm'den çok daha hoşgörülü olduğu sonucuna varır (Canpolat, 1975: 24). Benzer şekilde Tezcan, Doğu Türkistan'a göre erken bir dönemde İslamiyet'i benimseyen Batı Türkistan'da aydınların halk inanç ve uygulamalarına saygılı davrandıklarını Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerinden anlamının mümkün olduğunu söyler: "Koyu bir Müslüman olan Mahmut, Budizm'i çok sert biçimde yermekte, ancak Şamanlık ve öteki atadan kalma inançlarla bunların uygulayıcısı olan *kamlar* için hoşgörülü, saygılı bir dil kullanmaktadır" (Tezcan, 1978: 318).

Nuran Yılmaz, "11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü Lugati't-Türk'teki Yansımaları"nda, İsmail Erdoğan "'Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar" adlı çalışmasında metindeki inanç ve ibadete ilişkin söz varlığından seçmeler yaparak alana katkı sağlamışlardır (Yılmaz, 2008: 1001-1035; Erdoğan, 2016: 164-172).

Türk diliyle yapılan ilk Kur'an-ı Kerim çevirileri de bu çalışmada temel kaynaklar arasında kabul edilmiştir. Bu çevirilerin dili üzerinde bugüne kadar birçok tartışma yapılmıştır. Eserlerin dilinin Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi özelliklerini bir arada taşıması tartışmalara zemin hazırlamıştır. Bunda eserlerde tarih bulunmaması veya ileri tarihlerde istinsah edilmiş nüshaların elimizde olması etkili olmuştur.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73⁹ numarada kayıtlı Kur'an çevirisinin (TİEM 73) dili üzerine bugüne kadar pek çok fikir ileri sürülmüştür. Bu konudaki görüşlerden ilki olan Abdülkadir Erdoğan'ın TİEM 73'ün Oğuz Türkçesine ait olduğu fikri bugün için yanlış kabul edilir (Erdoğan, 1938: 47-51). Abdülkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi"nde söz varlığından hareketle yazmanın XIV. yüzyıl Türkçesi özellikleri gösterdiğini, *Dîvânu Luğâtî't Türk*'ün söz hazinesiyle örtüşmediğini öne sürer¹⁰ (İnan, 1952a: 131-133). Daha sonra İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme* adlı eserinde TİEM 73'ün müstensihinin kopyalamak için elinde bulunan asıl nüshanın XI. yüzyılda yapıldığı düşünülen en eski tarihli Kur'an çevirisine en yakın nüsha olabileceğini söyler (1961: 12). János

⁸ "İslâm olmayanların din ulusu. Bu bizdeki imam ve müftü gibidir. Putun yanında bulunur, kitaplar ve gâvurluk hükümlerini okur. Ondan yüce Tanrıya sığınırız" (DLT III: 169).

⁹ TİEM 73 ile ilgili en son yayın Ünlü'ye aittir. Konya Selçuklu Belediyesi tarafından 8 cilt hâlinde yayımlanan *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Transkribeli Kur'an Tercümesi: TİEM 73* adını taşıyan çalışmanın ilk dört cildi satır altında Kur'an-ı Kerim ayetlerinin, TİEM 73'ün metninin ve Türkçe Kur'an-ı Kerim mealinin sunulması yöntemiyle ilgililere karşılaştırma imkânı sunacak şekilde hazırlanmıştır. Serinin 5. ve 6. ciltleri TİEM 73 yazmasının tıpkıbasımını ve transkripsiyonlu metnini içermektedir. Ünlü'nün çalışmasının 7. ve 8. ciltleri metinden seçilen örneklerle hazırlanan TİEM 73'ün sözlüğüdür.

¹⁰ İnan'ın bu görüşü Kök'ün TİEM 73'teki *Dîvânu Luğâtî't Türk*'ün sözcük haznesinde yer alan sözcükleri belirlemesiyle geçerliliğini yitirmiştir (2004: XXXII-XXXVIII).

Eckmann da "Kur'ân'ın Doğu Türkçesine Çevirileri" başlıklı makalesinde Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirileri arasında TİEM 73'ün muhtemelen en eskicil (arkaik) yazma olduğunu ve dilinin XII-XIII. yüzyıllara ait olduğunu ifade eder (Eckmann, 2014a: 246). Yazmanın metnini Türkolojiye kazandırmanın yanında dizinini hazırlayan ve metin üzerinde değerlendirmeler yapan Abdullah Kök ve Suat Ünlü, eserin Karahanlı Türkçesi döneminin özelliklerini taşıdığını söylerler (Kök, 2004: XXIX-XXXVIII; Ünlü, 2004: 20-29). Bu eserdeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin sayısı Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerine oranla oldukça azdır. TİEM 73'te özel adların çevrilmesine kadar giden bir Türkçecilik çabası görülmektedir (Kök 2004: XXXVII; Ünlü 2004: 23).

Yaşar Şimşek Türkçe İlk Kur'an çevirileri üzerine hazırladığı bibliyografya çalışmasında TİEM 73 ve Rylands nüshalarının Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi özellikleri gösterdiğini ancak Karahanlılar dönemine kesin olarak tarihlendirilemeyeceklerini ifade eder (Şimşek, 2018: 108).

Rylands Nüshasının dilinin de çeşitli tartışmalara neden olduğu görülmektedir. İnan, "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II" başlıklı yazısında Rylands nüshasının Farsça çeviriyi de içermesini dikkate değer bulur ve bu nüshanın tasavvur edilen asıl nüshaya yakın olmasının mümkün olabileceğini söyler (1952c: 512). Eckmann, bu çevirinin dilinin de eskicil olduğunu ve TİEM 73'ün diline çok benzediğini belirtir (2014a: 248). Eckmann'a göre nüsha XII. yüzyıl ile XIII. yüzyıl başlarına ait Karahanlı edebî diline yakındır (2014a: 248). Tezcan, çevirinin yapıldığı tarihin bilinmemesinden yola çıkarak, Karahanlı Türkçesi döneminin sonuna mı veya Harezmi Türkçesinin başlangıç dönemi ürünlerinden mi olduğunun tartışma konusu edilebileceğini belirtir (1981: 280). Tezcan ayrıca, Rylands Kur'an Çevirisinin Rabguzî'nin *Kıyasü'l Enbiyâ*'sına benzediğini düşünür (1981: 280). Rylands nüshasını giriş, notlar ve dizinle birlikte yayımlayan Ata, *Kıyasü'l Enbiyâ*'nın da metnini ve dizinini yayımlamıştır. Ata, bu iki eserin fazla ortak noktasının olmadığını söyler (2013: XXV).

Ata, TİEM 73'te de geçen çokluk II. şahıs zamiri *siler*'in kullanılmasına; yine TİEM 73'te de kullanılan zamirlere ulanan çıkma ve bulunma eklerinin ilgi durumundan sonra getirilmesine; *Dîvânu Luğâtî't Türk*'teki emri pekiştiren *-a* ünlem edatının aynı işlevde kullanılmasına; *+la* çokluk ekinin bulunmasına; tek tanık (*hapax legomenon*) örneklerine ve Uygur metinleri, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Luğâtî't Türk* ile ortak söz varlığına dayanarak metnin Karahanlı Türkçesine ait ilk Kur'an çevirisi olduğunu söyler (2013: XXVII-XXIX). Şinasi Tekin, üç dilli bu nüshanın Sâmanî hükümdarı Mansur bin Nûh zamanında yapılmış olabileceğini düşünür (2014: 121). Banu Durgunay, "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları" adlı makalesinde Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an

çevirilerindeki fiilleri ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından karşılaştırır. Bu çalışmada çeşitli söz varlığı, ses ve şekil bilgisi verilerinden yararlanılarak TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinin ağırlıklı olarak Karahanlı Türkçesi özellikleri taşımakta olduğu ifade edilir (2019: 231-232).

Türkçe ilk Kur'an çevirilerinin dili dışında bu çalışmanın konusunu doğrudan ilgilendiren, "dinî söz varlığı" üzerine de birçok çalışma yapılmıştır. Kök, "Türkçe İlk Kur'ân Çevirilerinde Özel Adlar" adlı bildirisinde TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu, Anonim Tefsir ile birlikte TİEM 40 ve Manisa nüshalarında Ar. *ashâbü'l-sebt*, *ashâbü'l-kehf*, *havârî*, *rakîm*, *sâbiûn* ve *seb'ân-mesânî* terimlerinin Türkçe ile nasıl karşılandığını ele almıştır (2004c: 2035-2050). Kök, "Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinde Metonimli Kullanımlar Üzerine" adlı yayımlanmamış bildirisinde TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu, Anonim Tefsir, TİEM 40, Manisa ve Bursa nüshalarında Kur'ân-ı Kerîm, peygamber ve melek kavramları ile ilgili metonimli kullanımları ele almıştır (2004b: 1-12). Ünlü, "Doğu ve Batı Türkçesi Kur'ân Çevirilerinde Peygamber Kavramı" adlı çalışmasında TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu, Anonim Tefsir, TİEM 40, Manisa ve Bursa nüshalarında peygamber kavramını karşılayan söz varlığını bir araya getirip değerlendirmiştir (Ünlü, 2006). Ünlü, TİEM 73 metnindeki Esmâ-i Hüsna'yı karşılayan söz varlığını dikkatlere sunan bir bildirisi de bulunan Ünlü, "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Göre Esmâ-i Hüsna" adlı çalışmasında TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu, Anonim Tefsir, TİEM 40, Manisa ve Bursa Kur'an çevirilerinde Esmâ-i Hüsna'yı karşılayan söz varlığını değerlendirmiştir (Ünlü, 2005; 2007a: 143-182). "İlk Türkçe Kur'ân Çevirilerinde Yer Alan Bazı Özel Adlar Üzerine" adlı çalışmasında Kâbe, mescit gibi kutsal mekanlarla ilgili, Ahiret ile ilgili, Kur'an ile ilgili, Azrail gibi bazı meleklerle ilgili adlandırmalar ele alınmıştır (2007b: 143-182).

Güliden Sağol Yüksekaya'nın, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsna" başlıklı makalesinde Hekimoğlu nüshası ve TİEM 40 üzerine yaptığı çalışmaya benzer şekilde Ata, "Türk Dilinde Esmâ-yı Hüsna" adını taşıyan bildirisinde Rylands nüshasının da aralarında bulunduğu bazı Kur'an çevirilerinde Esmâ-i Hüsna konusunu ele almıştır (2007: 131-153). Ata bu çalışmasına Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Özbek, Uygur, Kazak ve Kırgız Türkçesine ait Kur'an çevirilerini de dâhil ederek yaptığı karşılaştırmada ilk Kur'an çevirilerinde dinî söz varlığını Türkçeyle karşılama yolunun çok daha bilinçli bir şekilde yapıldığını ortaya koymuştur (2007: 131-153). Kök, "Türkçe İlk Kur'ân Çevirilerinde Türlü Cehennemler Üzerine" adlı çalışmasında Ar. *cehennem* sözcüğünün; "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cennet'ler Üzerine" adlı makalesindeyse Ar. *cennet* sözcüğünün Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde hangi sözcüklerle karşılandığını

incelemiştir (2008: 2919-2950). Ünlü, "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uhrevî Yer Adları" adlı çalışmasında TİEM 73 ve Rylands nüshasının da içinde bulunduğu Türkçe ile ilk Kur'an çevirilerinde dünyevî yer adlarından ayrılan uhrevî yer adları ve bunların Türkçe karşılıkları ele alınmıştır (2011: 985-1032).

Kök ve Ünlü, "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinin Tanıklığında Toponimi" adını taşıyan çalışmalarında İslami yer adlarını TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu, Manisa ve TİEM 40 nüshalarından örneklerle ele almışlardır (2016: 42-103). Ünlü ve Durgunay, "Tarihî Türk Dilinin Yabancı Kavramları Karşılama Yetkinliği: Ashâb Kavramının Türkçe İlk Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları" adlı makalelerinde Ar. *ashâb* kavramına İlk Türkçe Kur'an çevirilerinde verilen karşılıkların hangi dillerden ne ölçüde sözcük içerdiği meselesine değinirler (2016: 1490-1531).

Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslamî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine" adlı makalesinde Rylands nüshasında İslam dini üzerine terimlerin Türkçe karşılıklarının listesini hazırlamıştır (Üşenmez, 2008b: 89-99). Üşenmez aynı sene sunduğu "Doğu Türkçesi İle Yapılmış Bir Kur'an Tercümesinde Terim Karşılama Yolları" adını taşıyan bildirisinde Rylands nüshasındaki Arapça kavramların Türkçeye çevrilirken hangi yolların izlendiğini incelemiştir (2008c: 4477-4490).

Abdürishid Yakup meseleye söz varlığı çerçevesinde yaklaşan isimlerden bir diğeridir. Yakup, "Kutadgu Bilig'den Satırarası Kuran Çevirisine: Karahanlı Türkçesinin Sözvarlığının Art Zamanlı Yansımaları Üzerine Notlar" adlı çalışmasında *Kutadgu Bilig* ile Rylands nüshasını karşılaştırmış ve geç Karahanlı Türkçesine ait olduğunu düşündüğü Rylands nüshasının *Kutadgu Bilig*'e oranla daha fazla Arapça ve Farsça sözcük içerdiğini tespit etmiştir (Yakup, 2011: 607-614).

Rylands nüshasındaki bir kısmı İslam öncesinde mevcut olup İslami bağlama uyarlanan, bir kısmıysa yeni türetilen dinî söz varlığı üzerine Yılmaz Akdemir ve Hasan İsi bir çalışma yapmıştır. "Erken Orta Çağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma" adlı makalede metindeki dinî söz varlığı ilk önce gramatikal bir incelemeye tabi tutulmuştur (2017: 192-223). Çalışmada daha sonra dinî söz varlığı işaret ettiği dinî kavram alanına göre sınıflanarak örneklenmiştir (2017: 192-223).

Akartürk Karahan, "Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında" adlı makalesinde Anonim Tefsir başta olmak üzere, TİEM 73 ve Rylands nüshası ve Hekimoğlu nüshasında yer alan Allah'ın bazı ad ve sıfatlarını ele almıştır (2017: 127-156). Karahan'ın, çalışmasının sonunda Arapça söz varlığının Kur'an çevirilerinde hangi ifadelerle karşılandığını içeren bir tablo hazırlaması alana katkı sağlamıştır (2017: 150-154).

İsmail Sökmen, yayımladığı doktora tezinde ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin fiillerini incelemiştir. Sökmen'in çalışmasında *tap-*, *törü-*, *yarat-* vb. dinî söz varlığı sınıfına giren fiillerin de yer alması bu çalışmanın konusu bakımından dikkate değerdir (Sökmen, 2019). Erol Topal, yayımlanmamış doktora tezinde TİEM 73 ile Yeni Uygur Türkçesi Kur'an çevirilerindeki dinî söz varlığını karşılaştırmıştır (Topal, 2012: 49-354).

Sözü edilen çalışmaların dışında Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu kabul edilen bu ilk eserlerle ilgili belirli dinî kavramları inceleyen müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalara inceleme sırasında yeri geldikçe değinilecektir.

Yukarıda sıralanan bildiriler, makaleler, tezler ve kitaplar dinî söz varlığı üzerine belirli sınırlar içerisinde katkılar sağlamıştır. Bu çalışmada dinî söz varlığı tespit edilirken yukarıda sözü edilen çalışmaların katkılarından yararlanılacak, ancak alana bir bütün olarak yaklaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmada yüzyıllar içinde farklı dinlere ait söz varlığının Türkçe ile nasıl karşılandığı kültürel bağlamıyla birlikte dikkatlere sunulacaktır.

Klasik bir sözlük gibi değil de konularına göre ayrılarak incelenen söz varlığını içeren bu çalışma, temelde iki bölümden oluşmaktadır: “Eski Türk İnancı İle İlgili Söz Varlığı” ve “İslam Dini İle İlgili Söz Varlığı”. Çalışmanın birinci bölümünde İslami dönemin ilk metinleri olan Karahanlı Türkçesi özellikleri taşıyan metinlerde eski Türk inancına ait söz varlığı belirlenmiştir. Bu söz varlığı eski Türk inancına ait bugün bildiklerimiz doğrultusunda başlıklar hâlinde düzenlenmiştir. Bugün yaygın olarak eski Türk inancına ait bilgilerin kaynakları arasında Orhun harfli yazıtlar, Çin ve Bizanslılara ait tarihî kaynaklardaki bilgiler ve Altay Şamanizmine dair derlemeler, metinler kabul edilmektedir¹¹. Bunun yanında Türkçe ile yazılan ilk İslami metinlerde eski Türk inancına ait söz varlığının sıklıkla dinî çağrışımlardan uzak olarak kullanımda olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi zamanla farklı inanç dairelerine girildikçe sözcüklerin dinî anlamını kaybetmesi veya yeni dine uyarlanmasına bağlı yeniden anlamlandırılması olarak düşünülebilir. Bir diğer sebepse bugün eski Türk inancına dair bildiklerimizin metinlerde tanıklığının bulunmamasıdır.

Altay Şamanizmi, Türklerin benimsediği çeşitli dinlerin etkisi altında şekillenerek bilinen hâlini aldığından, bugün alanla ilgili bildiklerimizin bir kısmı farklı dinî inançlardan etkilenmelere bağlanabilir. Çalışmada söz varlığının kültürel çerçevesinin ihmal edilmemesi adına dinî söz varlığı örneklerinin başka dinlerle etkileşimleri de değerlendirilecektir. Ayrıca çalışmanın eski Türk inancıyla ilgili bölümünde metinlerde yalnızca dinî anlam taşıyan tanıklıklar verilmeyecektir. Dolayısıyla bu bölümde seçilen söz varlığının bir kısmı yalnızca

¹¹ Bu alandaki çalışmalarda eski Türk inancı ve Şamanizm'i kesin çizgilerle birbirinden ayırmanın gerekliliğini öne süren çalışmalar da bulunmaktadır. Bu konuda bk. Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Berikan Yayınevi.

eski Türklerin inanç alanında taşıdığı değerden kaynağını almaktadır. Çalışmanın nesnesi olan metinlerin hiçbirinde dinî anlamıyla tanımlanmasa dahi bu maddelere yer verilecektir. Bu yolun izlenmesi yine kültürel çerçevenin çizilmesi amacına katkıda bulunmak içindir. Ayrıca bu yolla eski Türk inancına dair bugün bildiklerimizin tarihî Türk dilinin VIII.-XIII. yüzyıla ait metinlerde ne derecede yer verildiğinin sergilenmesi de mümkün olacaktır.

Birinci bölüm, "Tanrı", "Ruhlar", "Kozmogoni", "Din Adamı", "Büyü", "İbadet", "Geçiş Dönemlerine İlişkin İnanç ve Uygulamalar", "Dünyanın Sonu-Kıyamet", "And İçme", "Baht, Talih, Uğur" ana başlıkları altında ele alınacaktır. Çalışmanın İslam dini ile ilgili söz varlığını içeren ikinci bölümünde yalnızca dinî anlam taşıyan söz varlığı, İslam dinine uygun başlıklar altında sunulacaktır. İlgili bölümün başlıkları Nevzat Yüksel'in *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Fihristi*'nden yararlanılarak hazırlanmıştır (Yüksel, 1997). "İman", "Kader ve Kaza", "Sünnet", "Ahlak", "Günah ve Sevap", "İslam ve Müslüman", "Küfür ve Kafirlik", "Münafık", "Fâsik", "Şirk ve Müşriklik", "Tebliğ ve İrşat", "Cihâd", "Hukuk", "Temizlik", "İbadet", "Sadaka", "Dua", "Tövbe", "Hamd", "Şükür", "Zikir", "Allah'a Sığınma", "Allah'a İtaatsizlik", "Yaratılış", "Yaratılanlar", "Doğum", "Evlenme", "Ölüm", "Kıyamet ve Hesap Günü", "Haram ve Helal", "Örtünmek", "Dinî Törenler, Ritüeller", "Sahabe", "Bazı İlimler", "Kutsal/Mübarek", "Yemin, And", "Müslüman Olmayanlar" ana başlıkları altında ele alınacaktır.

İkinci bölüm temelde İslam dinine özgü inanç ve uygulamaları içerir. Ancak İslamiyet'in yanında Türklerin benimsediği diğer dinlerde de mevcut bulunan kimi inanç ve uygulamalara da bu bölümde yer verilecektir. Söz konusu inanç ve uygulamalarda ortak bir söz varlığının bulunup bulunmadığı meselesinden önce farklı dinlerde ortaklıkları bulunan inanç ve uygulamaların birbirinden ayrılan yönleri üzerinde durularak bir kültürel çerçeve çizilecektir. Daha sonra söz varlığının dinler arasında nasıl şekillendiği söz varlığına ait malzeme üzerinden değerlendirilecektir. Bu yolla, Türklerin İslam dininden önceki inançlarından eski Türk inancı, Manihaizm ve Budizm arasında söz varlığının bağlamının nasıl değiştiğinin gözler önüne serilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmada kimi zaman aynı sözcük veya sözcük gruplarının farklı başlıklar altında yinelendiği görülecektir. Bu durumda ilgili başlığa ve maddeye yönlendirme yapılacaktır. Bununla birlikte çalışmanın özellikle İslam dinine ait söz varlığını içeren kısmında, birden fazla dinî terimi karşılayan sözcüklerin bulunduğu görülecektir. Bu sözcük veya sözcük grupları incelenirken ilgili terimi karşılayan örneklere yer verilecektir. Bu durumda farklı örnekler söz konusu olduğu için diğer başlığa yönlendirme yapılmayacaktır. Çalışmada taranan metinlerin korpusu hazırlanmış ayrıca "Kısaltmalar Listesi" hazırlanırken, ilgili eser

zerinde bu çalışmada yararlanılan kaynaklar belirtilmiştir. Eserlerde kullanılan farklı transkripsiyon işaretleri Türkiye Trkolojisiindeki şekline çevirilerek kullanılmıştır. Metin neşirlerinde kimi yerde değişiklik yapılmış ve bu değişiklikler dipnotlarda belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRK İNANCI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

1.1 Tanrı

ETü. *teŋri~taŋrı*; ETü. *igid~igit-*; ETü. *it~ët-*; ETü. *kötür-*; ETü. *yarlıgka~yarlıka-*.

İlk kültür sözcükleri¹² arasında yer alan *Tanrı* sözcüğünün bugün için en eski Türkçe tanıklığı Orhun Yazıtlarında karşımıza çıkar. Orhun Yazıtlarından itibaren, Türklerde dünyanın ve toplumun organizasyonu ile insanın kaderinin Tanrı'ya bağlı olduğu görülmektedir (Ünver ve Günay, 2015: 41). Yazıtlarda, “Türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teŋri il birigme teŋri türük bodun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün ol teŋri] kagan olurtı erinç” (KT D 25-26)¹³ vb. ifadelerle Türklerin kağanının Tanrı'nın iradesiyle tahta çıkarıldığı anlayışı gözler önüne serilir (2015: 42).

Ünver ve Günay aynı anlayışın halifelik Osmanlı İmparatorluğuna geçtiğinde de süregeldiğini, halifenin kendisine “zıllu'llahi fi'l-âlem” yani “Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi” olarak görmesinde de geçerli olduğunu da ifade eder (2015: 42). Bu anlayış, *kut* sözcüğünde de kendini hissettirmektedir. *Kut* sahibi hükümdar, bu özelliğini Tanrı'dan almıştır.

Yine eski Türk inancına ilişkin bugüne ulaşan en önemli belgelerden olan Orhun Yazıtlarında Tanrı'nın buyurmasından söz edilmektedir. Tanrı buyurur ve istediği olur. Bu anlayış İslam dininde Allah'ın Ar. *kādir* sıfatı ile karşılaştırılabilir: “teŋri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmüş başlıgıg yüküntürmüş” (KT D 15; BK D 13)¹⁴.

Eski Türklerde Tanrı anlayışının Tanrı ve tanrısal güçleri bulunan birtakım yeryüzü güçlerine bağlı olarak değerlendirildiği ve tanrılar arasında da *Kök Teŋri*'ye ayrı bir yer atfedildiği düşünülür (İnan, 2017: 27-29; Roux, 2017: 127; Potapov, 2012: 320; Kafesoğlu, 2014: 106 vd.). Jean-Paul Roux bu anlayışı reddetmemekle birlikte Türklerin inancının tek tanrı inancı olduğunu da vurgulamaktadır: “Türklerin bariz bir şekilde tek tanrılı olan eski

¹² Bu konuda bk. Hatiboğlu, V. (1976). “Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri”. *Türk Dili*. Kasım 1976(302): 574-578.

¹³ “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz” (Tekin, 2014: 31).

¹⁴ “Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş” (Tekin, 2014: 13).

dinlerinde, çok tanrıcılığı açıkça gözlemlemek de mümkündür. Tek tanrıcılığın özellikle büyük halklar arasında, başka bir deyişle Türklerin büyük devletler kurduğu dönemlerde ilk sırada geldiği ve çok tanrıcılığın daha çok popüler düzlemde ya da çözülme ve anarşi dönemlerinde egemen olduğu, tahmin edilmektedir" (Roux, 2017: 122). Son yıllarda eski Türk inancına ilişkin yapılan çalışmalarda eski Türklerin Tanrı anlayışının gökle yerin birliği biçiminde düşünülen ilahî düzenin yaratıcısı ve yaşatıcısı olan güç olarak algılandığı da görülmektedir (Beydili, 2015: 534). Bugün tarihî kaynaklardaki inanca dair biçim ve uygulamalara ait veriler, Türklerin tanrıları ifade eden ilahî varlıklar kategorisine girmesinin eski Türk inancına farklı dinlerden etkilenmelerle biçimlenen yaygın olarak Şamanizm adıyla adlandırılan inanca ait olarak düşünülmelidir.

Altay-Sayan Şamanistlerinde inanç ve uygulamalara ait materyalleri analiz eden Potapov, eski Türklerdeki gibi yüce bir "gök" tanrı inancının olmadığını ifade eder (2012: 320). Roux ve onun fikirlerinden yola çıkan Potapov, eski Türklerde yönetici zümrenin yazıtlara yansımış olan yüce tanrı inancıyla konar-göçer halkın boy, kabile ve yer-su ruhlarına yönelen bireysel nitelikli arzu ve dualarını kapsayan dinî ritüelleri yansıtan halk inancını birbirinden ayırma eğilimindedir (Potapov, 2012: 320).

Doğa güçleri ve koruyucu ruhlarla ifade edilen tanrısal nitelikler konusu da oldukça tartışmalıdır. Araştırmacılarca bunun bir panteizm olup olmadığı tartışılmaktadır. Beydili bunun bir panteizm olmadığını şöyle ifade eder: "Eski Türkçede 'tengri' şeklinde olup, 'gözle görülen gök' ve 'Allah' anlamları ifade eden bu kavram, ilk ve ilahî başlangıcı bildirir. Âlemdeki her şey ona bağlıdır ve onun ayrılmaz bir parçasıdır [...] Görünen âlemin suları, dağları ve ağaçları kendi sembolik özellikleri ve Tanrı'nın işlevlerinin ifadecisidirler" (2015: 535).

Türklerin Tanrı inancına göre, Tanrı kağanın ve diğer her şeyin üstündedir (Tanyu, 1980: 29-33). Tanrı üstün bir kudret sahibi olmakla birlikte Türklerde kutsal olan başka değerlerle birlikte düşünülmelidir. Bunlardan en önemlisi olan kutsal yer-sular da Tanrı gibi insanları cezalandırabilir. Yazıtlarda bunun örnekleri görülmektedir: "küregünin üçün igidmiş bilge kaganın ermiş barmış edgü eliğe kentü yañıltıg yablak kigürtüg yaraklıg. kantan kelip yana eltdi süñüglüg kantan kelipen süre eltdi. ıduk ötüken y[ış bodun bardıg ilgerü barıgma] bardıg kurıgaru barıgma bardıg. barduk yirde edgüg ol erinç kanıñ subça yügürti. siñükün tagça yatdı" (KT D 23-24)¹⁵.

¹⁵ "İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni) yerinden yurdundan) sürüp kaçırtdı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu) bırakıp gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde

Çin kaynakları da Tanrı'nın cezalandırmasından çekinen Türklerle ilgili bilgiler verir. Örneğin bir anlatıda Türk hakanlarından biri söz verdiği hâlde bu sözü tutmayıp kızını Kuzey Cou (Çu) imparatoruyla evlendirmeme kararı alır. Bu kararının ardından gelen fırtınayı Tanrının gazabı olarak görür ve verdiği sözü tutmaya karar verir (Liu Mai-Tsai'den aktaran Potapov, 2012: 125).

Eski Türklerde *teŋri* veya *teŋrim* sözcükleri kağan ve kağanın eşi için kullanılırken, Budist ve Manihaist metinlerde din büyüklerini ifade etmede de kullanılmıştır: "teŋrim hatun" (BT XXV: 1205); "tölek teŋrim" (BT XXV: 1670-1671); "el kelmiş teŋrim" (BT XXV: 2425) vb. (Tokyürek, 2017: 84). Eski Türk inancındaki *kök teŋri* ifadesi (KT D 1; BK D 2; Ta D 4; 2 KaB 6-10; Y 10/3; Y 45/5; Y 53/3; Y 92/1 vd.) İslami döneme ait ilk metinlerde tanıklanmaz. Ancak *teŋri*~*taŋrı* sözcüğü sıklıkla kullanılmaktadır.

DLT'de *teŋri* maddesi şöyledir: "teŋri: ulu Tanrı. [...] Yere batası kâfirler göğe 'Teŋri' derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi görünen her şeye 'Teŋri' derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye 'Teŋrigen' derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız" (DLT III: 377-378). Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, eski Türkler *Teŋri* sözcüğüyle, kamların ayinleri sırasında gittiği yer ve aynı zamanda Türk hakanlarının da ölümünden sonra uçarak gittiklerine inanılan, kainatın bir parçası olan göğü de ifade etmektedirler (Potapov, 2012: 175). Bu anlayış bir bakıma İslam'ın etkisinde de süregelmiştir. *Kutadgu Bilig*'de ilahî kaynaklı kimi öğeler gök ile bağlantılı olarak düşünülmüştür. Kün Toldı'nın Allah'a şükrederken gözlerini göğe dikmesi bunun bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır: "közin kökke tikti kötürdi elig / ayur ay idim sen birigligi bilig" (KB 1783).

Eski Türkçede "sema" anlamına gelen *kök* ve "en büyük ruh" kavramları tek bir *teŋri* sözcüğüyle karşılanmaktadır ve "mavi"yi ifade eden *kök* bunun sıfatı olarak kullanılmaktadır (İnan, 2017: 25). İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler *kök* ile sema'yı ifade ederken, Allah karşılığında *teŋri* sözcüğünü kullanırlar (2017: 25).

Orhon Yazıtlarında Türklerin Tanrı hakkındaki inanç ve uygulamaları ifade edilirken Türklerin başarıları ve kağanların bu mertebeye erişmesinde Tanrının inayetine vurgu yapılmaktadır (İnan, 2017: 23). Tanrının inayeti *yarlıka*- fiiliyle ifade edilir: "teŋri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar çün kagan olurtum" (KT G 9)¹⁶ "anta kisre teŋri

kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı" (Tekin, 2014: 31).

¹⁶ "Tanrı lütfkar olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum" (Tekin, 2014: 23).

yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün ölçeği bodunug t[irg]ürü igittim" (BK D 23)¹⁷. "teñri yarlıkadı yañyımız" (T 16)¹⁸. Ayrıca *tañrı* ve *ıduğ yer sub*'un "himaye etmesi" *igid-ëgit*-fiiliyle; "düzen vermesi, düzenlemesi" ise *it-* fiiliyle karşılanır.

teñri~tañrı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁹, "Tanrı" EDPT: 523). "teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum" (KT G 1; BK K 1). "teñri ança temiş erinç" (T 2). "üze kök teñri ya[r]lıkadok üçün asra y]agız yer igittük üçün elimin törömin etinti[m]" (Ta B 3). "türk bodun [y]itmezün tēyin yoluk ermezün tiyin üze teñri [iter ermiş]" (O 3). "kulum küñüm bodunug teñri yer ayu berti" (ŞU D 1-2). "teñrim sen ig[it]" (DU 2/3). "teñrim küç berinç" (YU 6). "kök teñride kutum yuyka boltı yağız yerde yolım kıska boltı" (2 KaB 6-10). "kut teñri kutlug bolzun" (HT 7/4). "teñri elimke elçisi ertim altı bag bodunka beg ertim" (Y 1/2). "teñri elim ke bökmedim" (Y 3/2). "teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim" (Y 7/3). "er erdemim elimke tapdım teñri elim begrek el inançu atandım" (Y 13/3). "teñri elimke başda begimke bökmedim esizim-e" (Y 14/3). "teñri elimke tusum tokuz er ölürtüm" (Y 44/5). "kök teñride kün ay azdım yita esizim-e adırtım" (Y 45/5). "kök teñride bulit kerü alkınur törümiş" (Y 53/3). "kök teñride kün ay esizim-e" (Y 92/1). "teñri g² ... beñkü g² elimin men" (Y 108/1). "teñride kutlug tebsey teñri" (Y 115/1). "kök teñride esiz kün ay ermiş yağız yerde esiz el kan ermiş bökmedim ayıt-a esiz-e" (Y 147/4). "yirdeki yegren adgır teñrideki tegrük?" (A 84/1). "yana teñri kutınta üçünç yıta kop esen tükel körüşmiş" (IrkB 15). "teñri han" (Xu VIII: 1529). "altı kat teñri yirinte" (M 52-10). "teñrim biz amtı kuanşı im pusarka tapıg uduğ tegürelim" (KİP 155). "teñrim ne muñ tak boltı kim antag teñri teg erdini teg ögükünüzni ölüm yeriñe ıdur siz" (İK XXVI: 2). "bilge teñri teñrisi burhan" (DA 379). "bu kamağ türk budun teñrike ..." (TT II: A/10). "üstüngii altıncı teñrilern[in]g" (TT III: 170). "inçip tükel bilge teñri terisi bur[han]" (TT IV: B/23). "ay teñri ordusu teg" (TT V: A/5). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguratı belgülüg kawıra nomlayu birti" (TT VI: 296). "buyan kılsar teñrige tapınsar" (TT VII: 28/29). "teñri burhan" (TT VIII: F/11). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgıg" (BT II: 1133). "teñriler ordosıña kirti" (BT III: 327). "teñrim tözün ıduğ et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu" (BT V: 153). "vsirlig teñri kızı erür" (BT VII: 148). "teñrilerke yeklerke yal[añuk]larka" (BT VIII: A-187). "akaş kökteki teñriler" (BT XIII: 5.107). "teñri teñrsi burhanta inça [tep ötün]ti" (BT XX: 1143). "tüzünü tuymış burhanıg kün tañrika muntag sözleyürmen" (BT XXIII: A-16). "atı kötrülmiş terim" (BT XXVIII: D-180). "altı kat teñri yirinteki teñriler" (UAF 3-M/5). "teñri teñrisi

¹⁷ "Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım ve talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (Tekin, 2014: 59).

¹⁸ "Tanrı buyurdu, (Oğuzları) bozguna uğrattık" (Tekin, 2017b: 77).

¹⁹ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

burhan yarlıkamış burhanlar" (AS 66). "teñri burhan kutıña" (OT 16/9). "bahşını öz dvay teñri sakınıp" (Tot 184). "tüz köñüllüg aşnukı bam teñri" (U 178/ A 7). "teñri yërke" (Mainz 175 a,b/ A 3). "teñrim küsi küçi ulug kut bërzün" (U 181/ B 4-5). "mangumid yaruk ay teñrike" (MIK III 35a+b / A 2). "nigoşak alp sıñkur tegin teñrim avtadan kutıña ötünti yalvartı" (Or 8212/1692 A Sol 3-4). "kün ay teñri atlıglar yel teñri ot teñri ançulayu ok" (DI 554). "teñri: ulu Tanrı. [...] Yere batası kâfirler göğe ‘Teñri’ derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi görünen her şeye ‘Teñri’ derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye ‘Teñrigen’ derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız” (DLT III: 377-378). "sakınım bu ol ay köñüldeş işim / ölümde kiğın teñri itsü işim" (KB 6077). "bilig birle bilnür törütgen idi / biligsizlik içre xanı hayr yidi / bilig bilmegendin bir ança buğun / öz elgin but itip teñri²⁰ bu tidi" (AH 124). "secde kılıñlar teñrike tapuğ kılıñlar" (TİEM 73 390r/1=053/062). "azu körmesler mü anı kim törüttı tañrı nersedin ewrülür anıñ kölikeleri onđın soldun teñrike yüknükliler olar uçuzlar ol" (Rylands 30/53b2=016/048). **igid~igit-:** (<igid-, "beslemek" EDPT: 103). "üze kök teñri ya[r]lıkadok üçün asra y]ağız yër igittük üçün elimin törömin etinti[m]" (Ta B 3). "teñrim sen ig[it]" (DU 2/3). "Yerdeki beñkü yerdek[i] anar" (A 45). "koy yıldı egidser yılıña aş[s ?]ılur bay bolur" (İK XIII-5). "kut birmez igidmez" (TT VI: 18). "igidigme kop tükel buşın" (BT V: 232). "tonuz igidgüçi" (BT VIII: A-93). "emgenü tolganu igitip" (BT XIII: 12.105). "özi igdür ök san özi semritür / özi ök etin yir özi yawritur" (KB 6389). "barğıl sen, seni igitgen, tokušunlar ikegü, biz munda oldruğlarmız" (Rylands 27/36b1=005/024).

it~ét-: (<ét- "düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak" EDPT: 36). "üze türük teñrısı türük ıduk yiri subı ança etmiş" (KT D 10-11). "üze türük teñrısı <türük> ıduk yiri subı ança etmiş erinç" (BK D 9-10). "üze teñri [iter ermiş]" (O 3). "men elig etmiş men" (İrkB 48). "azu etmiş yaratmış tatıglıg aş erser aşayın" (U 5 Bölüm I/A 4-5). "teñri meniñ işim etti = Tanrı benim işimi iyiliğe koydu" (DLT I: 171). "ilin itti tüzdi bayudı buğun / bõri koy bile suwladı ol ödün" (KB 449)²¹. "küç kılığlılar amarıları dost turur amarıke tañrı saknuqluklarınñ işin etigli turur" (TİEM 73 367r/3=045/019).

kötür-: (<köt-ür-²², "yükseltmek, kaldırmak" EDPT: 796). "türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri il birigme teñri türük bodun atı

²⁰ Asıl metninde *igim* ifadesi geçmektedir. C nüshasında satır altında *teñri* sözcüğü ile *idi* sözcüğü açıklanmıştır (Arat, 1992: 50).

²¹ Bu metinde fiil, ilahî bir anlamda tanıklanmamaktadır. Burada *it-* fiili, "hükümdarın memleketini düzene kavuşturması" anlamını taşımaktadır.

²² *kötür-* fiilinin etimolojisi ile ilgili olarak Yakut (Saha) Türkçesindeki ilgili fiilleri inceleyen çalışmasında Fatih Kirişcioğlu, sözcüğün Ana Altayca **köö-* veya **höö-* fiiline bağlamanın gerekliliğini ifade etmiştir (Kirişcioğlu, 2006: 5). Kirişcioğlu ayrıca *köt-* ve *köç-* fiillerinin ve "çıkmaq, kabarmak, yükselmek, artmak, dışarı çıkmak, taşmak" anlamlarını taşıyan *köp-* fiilinin de aynı köke bağlanabileceği kanaatindedir (2006: 5).

küsi yok bo[lmazun tiyin özümün ol teñri] kagan olurtdı erinç" (KT D 25-26). "türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kañım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç" (BK D 10). "yıl togup kötürü iltip" (TT V: A/85). "but kötürmeçe tınlıg oğlanıña bulturayın nirvanıg añ tübinte" (TT VII: 141). "bodisatvanı töpüsinte kötürüp" (BT VIII: A-89). "kötürüp aviş tamuka baturgıl" (BT XIII: 29.12). "başı örü kötürser" (Tot 431). "er yük kötürdi = adam yük götürdü" (DLT II: 75). "yaşıl kök sarıg al ağı ton keçip / aşıağı kötürse yaraşur yorıp" (KB 2916). "uçuz bolğay yüzler ol tirigke kim hemişe tirig turur. umınçsız bolğay kim kötürse küç kılmağ" (TİEM 73 233v/9=020/111). "uçuzluk kıldı yüzler tutaşı tirigke bütünlükin nevmıd boldı kim kötürse özün küç kılmağ" (Rylands 31/86b1=020/111).

yarlıgka~yarlıka-: (<yar+lıg+ka- "buyurmak; lütfetmek; esirgemek; ihsan etmek" Şirin, 2016: 538; <yar+lıg, "dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340; <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "teñri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum" (KT G 9; BK K 7). "teñri yarlıkaduk üçün üküş tēyin korkmadımız" (T 40-41). "teñrikenke işig bērtiñ tēyin yarlıkamış" (O 6). "üze kök teñri ya[r]lıkadok üçün asra y]ağız yer igittük üçün ēlimin törömin ētinti[m]" (Ta B 3). "[no]m nomlayu yarlıkazun ulug [yarlı]kançuçı biliglig teñrim ol" (M 100-14). "ol ödün kañı kan yarlıg yarlıgkadı" (İK XXI-8). "teñri teñris[i] burhan inçe tēp yarlıkadı" (DA 868). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguradı belgölüg kawıra nomlayu birti" (TT VI: 296). "ögdiler üze öge yarlıkadı" (TT VIII: H/9). "anta ödrü alko kamag bilgölüg kök kalıgnıñ yuzinte altun kanatlıg garudi kuşça telbirü yarlıkadaçı adı ködrülmiş kañımaz tükel bilge biliglig teñri teñrisi burhan" (BT III: 249). "teñrim tözün ıduk et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu" (BT V: 155). "alıp teginip üseliksiz yig üstünki sitilarıg birü yarlıkasunlar" (BT VII: 725). "nomlayu yarlıkamış erür" (BT VIII: A-16). "asıg tusu kılayın tip öñrekin sakınu bugünü yarlıkamaz" (BT XVIII: 1603). "alku birle antag kılı yarlıkazun atı kötrülmiş teñrim" (BT XX: 78). "teñri teñrisi burhan yarlı[kamı]ş" (BT XXIII: G-2). "bilge bilig paramitniñ darnısın nomlayu yarlıkadı" (BT XXVIII: F-67). "köñline yaraşı nom nomlap antakıya ok olurur yerinte sortapan kutka tegürü yarlıkadı" (AES 2). "teñri teñrisi burhan yarlıkamış burhanlar" (AS 66). "yarlıkamış ü[çün a]nıñ men tirig tutuñ ..." (UD 1). "kirtgünser inçip ükmeklig şmnu iltür tip yarlıkadı" (Tot 725). "yme ne iş yarlıg yarlıkasar kop[da] işi yorık bolgay" (T II T 14 A 19). "bo nomlug yarlıgıg yarlıkatukda" (DI 721). "öküş edgü yarlıg tümen edgü söz / ilig yarlıkadı yaqın boldı öz" (KB 1767). "aygıl ne körür siler eger helāk kılsa mēni ol kim meniñ birle turur azu yarlıkasa bizni kim qutgarur kăfirlerni ağırtıgılı kındın" (TİEM 73

418r/6=067/028). "yarlıkamaz ol kim ortak atsa aña takı yarlıkar anda adınını" (Rylands 26/23a3=004/048).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sözcük, "nezaketle bir şey yapmak" anlamındadır. KB 1767. beyitte *yarlıka-* fiili "Tanrının inayeti"ni ifade etmemektedir. Bu beyitte "hükümdarın lütfu" kastedilmektedir. KB'de *yarlıka-* fiilinin Tanrı ile bağlantılı olarak kullanılmadığı görülmektedir. Kur'an çevirilerindeyse sözcük yalnızca dinî anlamdadır.

1.1.1 Kut

ETü. ıduḡ ḡut; ETü. ḡıw; ETü. ḡut; ETü. ḡut bul-; ETü. ḡut ḡıw; ETü. ḡutaḡ-~ḡutat-; ETü. ḡutal-; ETü. ḡutan-; ETü. ḡutluḡ; ETü. ḡutluḡ bol-; ETü. ḡutluḡ ḡıwlıḡ; ETü. ḡutluḡluḡ; ETü. ḡutsuz; ETü. ḡutsuzluḡ; ETü. oḡur; ETü. oḡurluḡ; ETü. yayıḡ ḡut.

Jean-Paul Roux, *ḡutu* tarif ederken “kut, hayatî güç, göklerden inen ruh” ifadesini kullanır; bunun ilahî bir güç olduğunu ve kutun geri alınması hâlinde insanın da işinin bittiğini dile getirir (Roux, 1962 ve Roux 1963'ten aktaran Potapov, 2012: 59). Teleüt Şamanistlerinin inancında insan doğumundan ölümüne kadar tüm hayatî fonksiyonlarını kuta bağlı olarak sürdürür (Potapov, 2012: 68). Dolayısıyla kutun geçici kaybı hastalığa sebep olurken geri gelmemesi hâlinde kişinin ölümüne sebep olur (2012: 68). Bu bakımdan kut ve Umay arasında bir ilgi vardır. Kut ve umay birlikte insan hayatının başlangıcını ifade ederken yalnızca çocukların değil yetişkinlerin de koruyuculuğu vazifesini üstlenmektedir (2012: 64-66).

Kut, Teḡri ve daḡ kültü ile yakından ilgilidir. Kut, Tanrı tarafından verilirken, Türkler daḡ ruhlarından da kut isterler (Potapov 1972'den aktaran Taş, 2011: 66).

Kut, Türklerin her dine adapte ettiği ve kullandığı dinî bir terim olmuştur. Eski Uygur Türkçesi Budist ve Manihaist metinlerinde de *kut* ile yine dinî bir terim olarak karşılaşılmak mümkündür. Manihaist metinlerde Tanrı Zurvan'ın beş unsurunun ikamet yerlerinden biri olan saadeti karşılar: *kut sını*. Burada kut, canlının gerçeḡi kavraması ile mutlak sevinci yakalaması anlamını taşır (Tokyürek, 2019: 467). Budist metinlerde geçen *burhan kutı* Buddha'nın ünvanlarından biridir ve Sanskrit *anuttara* "eşsiz değer" ifadesini karşılar (Tokyürek, 2019: 176-177). Aynı terim, Sanskrit *buddhakāya* yani Buddha saadetini elde etmiş kişiler için de kullanılır ve bu da "Buddha vücudunu kazanmış kişi" anlamındadır (2019: 190).

KB'de kimi zaman Tanrı'nın kut verdiği görölerek, İslam inancı ile bağdaştırıldığı görülmektedir: “bayat birdi devlet ay terken ḡutı / anıḡ şükri ḡılḡu oḡıp miḡ atı” (KB 109).

Bunun yanında KB'deki kimi beyitlerde kutun uçan bir ruh şeklinde betimlendiği de görülmektedir. Bu bakımdan eski Türk inancından farkı bulunmadığı da söylenebilir: “inançsız turur kut vefasız yayığ / yorırda uçar terk adağı tayığ” (KB 670).

Kut, KB'de kimi zaman dünyeviliği temsil eder. *Yayığ* yani döneke oluşuna vurgu yapılması bu yüzdendir: “yayığ kutka ilnip yañılma yorık / inançsız turur kut kör ewrer kılık” (KB 6133).

Oğur sözcüğünün de kut başlığı altında değerlendirilmesi DLT'de verilen anlamlarla ilgilidir: “oğur: devlet. ‘beg oğrında meniñişim etildi = Beyin devleti gölgesinde benim işim düzeldi” (DLT I: 53). “oğur: hayır ve bereket. Oğuzca. Yolcuya: ‘yol oğur bolsun’ denir, ‘yol uğurlu olsun’ demektir. Bu, yalnız yolculuk hâlinde kullanılır” (DLT I: 53). DLT’te verilen iki anlam aslında birbiriyle ilgilidir. “Baht, talih ve iyi şans” ve “devlet” anlamları Türkçe’de hep aynı anlam genişlemesine uğramıştır. Osmanlı Türkçesinde Ar. *devlet* sözcüğü “1. Talih. 2. Mutluluk. 3. Kültürel birliği olan ve kurumlaşmış bir iktidar tarafından yönetilen millet veya milletler topluluğunun, sınırları belirli bir toprağa yerleşmesi sonucunda meydana getirdikleri siyasi varlık” (Çağbayır, 2007: 1191) anlamlarında kullanılmıştır. Buna paralel olarak uğur sözcüğü: “1. İnsanlara iyilik, şans getirdiğine ya da böyle bir şeyin habercisi, nedeni olduğuna inanılan gizli güç. 2. Böyle bir gücü bulduğuna inanılan şey; fetiş. 3. Meymenet; kadem; kut; devlet” (Çağbayır, 2007: 4970) anlamlarına gelir.

İslam mitolojisinin *Hüma*[y] kuşunun Orta Asya Türklerince *Kumay* veya *Umay* kuşu olarak adlandırıldığı bilinmektedir (Kaya, 2014: 411). Hüma kuşuna devlet kuşu da denmektedir (And, 1998: 296). Hüma kuşunun gölgesi kimin üzerine düşerse o kişinin hükümdar olacağı ya da önemli bir göreve geleceği düşünülür (1998: 296-297). Hüma kuşunun üzerinden geçtiği kişilere zenginlik, mutluluk ve uğur getirdiği de düşünülmektedir (1998: 296-297). Kut, devlet ve uğur sözcüklerinin anlamlarının kaynağını mitolojilerden aldığı söylenebilir ve işaret edilen anlam genişlemesinin temeli burada aranabilir.

Kutu olmadığı için çocuğunun olmadığına inanılan kimseler için kamlarca düzenlenen ayin çadırda ocağın yanında yapılır. Kam, ocağın başında oturur, yapraklı ve üzerinde beyaz kurdele bulunan kayın ağacının yukarı kısmı çadırın duman borusundan dışarı çıkarılır, kayının altına da keçe serilir. Ağacın dalına akağaçtan küçük beşik yapıp asılır ve kam tarafından göklerden üfürülen kut, tünlükten beşiğin içine düşer (Potapov, 2012: 61). Burada görüldüğü üzere *kut* gökten gelir ve yeryüzünün küçük bir kesiti olan çadırın içine tünlükten düşer.

ıduḳ kut: (<ıd-uk, “gönderilmiş, Tanrıya adanmış” EDPT: 46 + <kut, “Tanrının lütfü; iyi talih; saadet”, EDPT: 594). "bu kaç neḡ birikse bireḡü öze / anıḡdın yırar ol ıduḳ kut teze" (KB 343).²³

ḳıw~ḳıv: (<ḳıw, “ilahî lütf” EDPT: 579). "ḳutı ḳıvı aşılr titrüm" (M 96-4). "kamag yer üzekiniḡ kutı ḳıvı öḡi meḡizi özi üzüti küḡi yarukı tözi yıldızi beḡ teḡri ol" (Hua 84). "ev igesi kutlug ḳıv[ıḡ] (TT VII: 28/17). "yalaḡuklarınḡ kutı ḳıwı" (BT XXIII: H-11). “ḳıw: baht, talih” (DLT I: 332). “Begim özin oḡurladı; Yaraḡ bilip oḡurladı; Uluḡ Teḡri aḡırladı; Anın ḳut ḳıw türı toḡdı = Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi” (DLT I: 300-301). “tayanma tiriglikke tüş teg keçer / küwenme ḳıwı²⁴ ḳutḳa ḳuḡ teg uḡar” (KB 1332). "ḳutluḡ ḳıwıḡ idı ajunluḡlar idisi" (TİEM 73 118r/1=007/054).

ḳut: (<ḳut, “Tanrının lütfü; iyi talih; saadet” EDPT: 594). "teḡri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum" (KT G 9; BK K 7). "kut bërmiş" (ÖB 1). "kök teḡride kutum yuyka boltı yagız yërde yolım kısḡa boltı" (2 KaB 6-8). "teḡride kut bulmış ötüken êlinde" (HT 7/2). "ak böri kutı" (Talas 6/a4). "kutım erdemim bar üçün" (Y 73/3). "kut" (Y 117/1). "kut bërgey men tèmış" (IrkB 2). "burhan kutın bulmak" (Xu VII: 1540). "anası ḳatunuḡ ḳutḳa tegürü yarlıḡar" (M 91-14). "burḡan ḳutıḡa köḡül turḡurdılar" (KİP 221). "burkan kutın bulsar" (İK XL-7). "kut kolu yüküntümüz erser" (Hua 188). "bo üç ḳutlarıḡ iki ḡşanlarta ḡayu üdte uḡıtdı" (Üİ 112b/12). "teḡrim kutılıḡ [ay] teḡri tilgeni birle birgerü birikip ulug kut ornanmış odra uguḡ udayagiri tag töpüsinte y[o]karu örleyü kelip" (DA 13). "arhant kutın bul[tılar] " (TT III: 121). "maitri burhanta burhan kutıḡa alkış alıp" (TT IV: B/51). "ıduḳ burhan kutıḡa köḡül öritmiş" (TT V: B/11). "öz uzun kut kalın bolḡay" (TT VI: 437). "kut buyan aşılr" (TT VII: 28/44). "teḡri burhan kutıḡa yükünürbiz kirsiz arıḡıḡ" (BT II: 1133). "aysız künsüz yaroklug egir ulug teḡriler ayaların kavḡurup kut kolsar" (BT III: 952). "kut sını kamag teḡri yeriniḡ ortusın içre" (BT V: 191). "alku tınlıḡlarınḡ asıḡlıḡ üçün burhan kutın bulayın" (BT VII: J-15). "köni tüz tuymak burhan kutın" (BT VIII: A-4). "huḡ tay hiu hatun kutın" (BT XIII: 41.2). "burhan kutın [bulmışın]" (BT XVIII: V-142). "bodisatavlar burhan kutın bulsarlar kut buyanka tükellig tınlıḡ anta tugarlar" (BT XX: 130-131). "bo buyan edḡü kılınḡ küḡinte burhan kutın bulup" (BT XXIII: G-352). "kiḡiḡ kutka tegmişler neḡ bilü um[az]" (BT XXVIII: C-260). "bodisatvlarıḡ burhan kutıḡa köḡül öritdürüp ulug kölüḡüke [barıḡsadaḡılarıḡ yme tir) iltḡü [tur]zun" (UAF 3-Gâthâ 29/c). "köḡline yaraḡı nom nomlap antakıya ok olurur yerinte sortapan kutka tegürü yarlıkadı" (AES 2). "teḡri burhan kutıḡa"

²³ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ıduḳ kut* ifadesine bir unvan olarak rastlanır.

²⁴ Clauson, ilgili yerde *ḳıw* sözcüğünün, “fickle” yani “dönek, kaypak” anlamına gelecek şekilde kullanıldığına işaret eder (EDPT: 579). Burada bir anlam kötüleşmesi söz konusu olmuştur.

(OT 16/9). "nom erdini kutıña yükünü teginür men" (Tot 239). "teñrim küsi küçi ulug kut bërzün" (U 181/B 5). "teñrim avtadan kut ötünti yalvartı" (Or 8212/1692/A sol 4-5). "yalın kut buyanları" (DI 103). "kut: şans, talih" (CTD II: 161/257). "erdemsizden kut çertilür = faziletsizden devlet uzaklaşır" (DLT II: 229). "inançsız turur kut vefasız yayıg / yorırda uçar terk adağı tayıg" (KB 670).

Yitiken Sudur'da geçen *burhan kutı* (BT XXIII: G-352) ifadesi, Türklerin Budist anlayışıyla ilgilidir. Türklerin Budizm inancını benimsediklerinde eski inançlarını bu yeni dine adapte ettiklerine bir örnek olarak düşünülmelidir.

kut bul-: (<kut, "Tanrının lütfu; iyi talih; saadet" EDPT: 594 + <bul- "bulmak", EDPT: 332). "teñride kut bulmış ötüken elinde" (HT 7/2). "kut bulmış tözünler" (Xu V: 105). "burhan kutın bulup" (Tot 739). "tört törlüg işiler kut bultılar" (M 23-32). "burhan kutın bolzunlar" (BT II: 394-395). 'kut buldı' [...] 'baht buldu' demektir (DLT II: 122).

kut kıw: (<kut, "Tanrının lütfu; iyi talih; saadet" EDPT: 594 + <kıw, "ilahî lütf" EDPT: 579). "kutı kıvı aşılır titrüm" (M 96-4). "kamag yer üzekiniñ kutı kıvı öñi meñizi özi üzüti küçi yarukı tözi yıldıztı beş teñri ol" (Hua 84). "küsünün çoğın yalının kutın kıvın körüp artukrak korkdılar" (DA 3535, 3536). "kut kıv" (BT V: 137). "Begim özin oğurladı / Yarağ bilip oğurladı / Uluğ Teñri ağırladı / Anın kut kıw töri toğdı' 'Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi' " (DLT II: 300-301). "olarda biri sawçı urğı turur / bularnı ağır tutsa kut kıw bulur" (KB 4337).

kutad~kutat-: (<kut+ad-, "kut ile ödüllendirilme veya iyi talihe sahip olma" EDPT: 597). "kop kamağ dıntarlarda kutadmış teñri teñrиси burhan yarlıkar" (M 24-8). "bodisvt kuanşı im pusarnıñ kutadmak küçi erdemi antağ ulug titir" (KİP 71). "itmiş yaratmış yañı ew bark iyesiñe kutadur" (TT VI: 100). "taşın önse[r] kutadur" (TT VII: 28/33). "ogulı ogul küdegü kutadmış" (BT II: 112). "kutadmış kutlug" (BT V: 438). "‘er kutattı = adam kutlu oldu’, (adam baht ve devlet sahibi oldu). Herhangi bir şey kut ve ululuk kazanırsa yine böyle denir" (DLT II: 299). "ajun tuttı tawğaç ulug buğra han / kutadıs atı birsü iki cihan" (KB 88).

kutal-²⁵: (<kut+a-l- "kut sahibi olmak", <kut "Tanrının lütfu; iyi talih; saadet" EDPT: 601). "kutaldı er= adam mesut oldu'. Bunun aslı 'kut aldı'dır, 'saadet buldu' demektir" (DLT II: 121).

kutan-²⁶: (<kut+a-n- "kut sahibi olmak", <kut "Tanrının lütfu; iyi talih; saadet" EDPT: 603). "kutandı neñ = nesne kuvvetli oldu, ulu nasipli oldu" (DLT II: 154).

²⁵ Hapax legomenon.

²⁶ Hapax legomenon.

kutluğ: (<kut+luğ, “ilahî lütufa sahip olan; şanslı, mutlu, kutsanmış” EDPT: 601). "kutlug" (MK 1). "kutlug bozun" (HT 7/4). "kutlug bolzun" (HT 14/5-6). "kutluğ eren esiz oğlan çor ulayu kalmış" (Talas 4/2). "kutlug öz inençü esiz öz öge" (Talas 9/1). "tebsey keçig kutlug keçig" (Y 114/1). "teñride kutlug tebsey teñri" (Y 115/1). "ögürine kutlug adgır men" (İrkB 56). "tümen kutluğı" (Xu VII: 2024). "edgü kutluğ bizni köyüp tıdılar ötle[diler] tip nomlayurlar erdi" (M 67-22). "kutluğ ülüglüg urı oğul kelürür" (KİP 76). "ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamağ tı[n]lıglarka asıg tusu kılur" (İK XXI-5). "kadır savlıg kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüg bilge biliglig tınlıglar yime artukrak korkurlar ayman[ur]lar ..." (DA 2030). "arımış köñüllüg kutlugl[ar]" (TT III: 120). "sakınçka katıglantaçı kutluglarka ada [kı]ltı[mız]" (TT IV: A/47). "kutlug buyanlık atlıg teñri burhan" (BT II: 426). "edgü kutlug tınlıglar enç esen bolmakıg körmezler" (BT III: 294). "kutadmış kutlug" (BT V: 438). "kutlug koça uluşlug" (BT VII: L-17). "yirtinçütekilerke tokılıg seviglig kutlug alkulug savlıg yme bolgay" (BT VIII: B-257). "adınçig kutlug bo sudur nom" (BT XIII: 58.32). "ödrülmiş edgü ödke kutlug koluka" (BT XVIII: V-2). "t[ö]zün kutl[ugla]r ulatı teñriler" (BT XX: 1098). "ötrü ol antag tözün kutlug tınlıglar bo mariçi atlıg teñrig [t]iledeçiler" (BT XXIII: F-220). "kutlug tavişkan [yıl]" (BT XXVIII: B-7). "kutlugka" (Or 8212/76 A/A 19). “kutluğ neñ = kutlu olan nesne” (DLT I: 464). “tumlıg kelip kapsadı/ kutluğ yayıg tepsedi / qarlap ajun yapsadı / et yin üşüp emrişür ‘soğuk gelip kapladı; kutlu yazı çekemedi; kar yağarak dünyayı kapattı; vücut üşüyerek titriyor” (DLT I: 463). "körü barsa yakşı ayur uş bu söz / sınaş sözlegüçi ıduğ kutluğ öz" (KB 433). "tabı'atta yigi 'adet 'aybsuzı / aklıg erür bil buhul körksüzi / eliglerde kutluğ birigli elig / alıp birmegen ol elig kutsuzı" (AH 251). “yana anlar kim kutluğ boldılar uştmah içinde meñgü qalıglılar anıñ içinde tutaşı turur erken kökler yerler meger kim tilese seniñ idin” (TİEM 73 172r/3=011/108). “kaçan keldi erse aña ündenildi qolnuñ oñ yanındın mübârek orun içinde/kutluğ orun içinde yıgaçdın” (Rylands 32/21a1=028/030).

Budist metinlerde *kutlug* sözcüğü aynı zamanda bir element veya yeryüzünün öğelerinden birine ait olmayı da ifade eder. Buna *Yitiken Sudur*'daki *altun kutlug* (BT XXIII: G-275); *ıgaç kutlug* (BT XXIII: G-276); *suv kutlug* (BT XXIII: G-277); *ot kutlug* (BT XXIII: G-278); *toprak kutlug* (BT XXIII: G-279) kullanımları örnek gösterilebilir.

kutluğ bol-: (<kut+luğ, “ilahî lütufa sahip olan; şanslı, mutlu, kutsanmış” EDPT: 601 + <bol-, “olmak” EDPT: 331). "kut teñri kutlug bozun" (HT 7/4). "kutlug bolzun" (HT 14/5-6). “köni beg yüzi körse kutluğ bolur / muyanka tegir hem yazukı yulur” (KB 3465). “yana anlar kim kutluğ boldılar uştmah içinde meñgü qalıglılar anıñ içinde tutaşı turur erken kökler yerler meger kim tilese seniñ idin” (TİEM 73 172r/3=011/108).

ķutluĝ kıwlıĝ: (<ķut+luĝ “ilahî lütufa sahip olan; şanslı, mutlu, kutsanmış”, EDPT: 601 + <kıw+lıĝ, “ilahî lütuf”, EDPT: 579). “ķutluĝ kıwlıĝ idi ajunluĝlar idisi” (TİEM 73 118r/1=007/054).

ķutluĝ kıwlıĝ ifadesi Ar. َکَبَرکَ fiilinin çevirisinde kullanılmıştır. Bu sözcük *Mu‘cemü’l Müfehres*’te şöyle açıklanır: “Mukaddes ve münezzehe olmak, (hissi yahut manevi) hayrı bol olmak, şanı yüce olmak” (Çanga, 2016: 87).

ķutluĝluķ: (<ķut+luĝ+luķ "yüce, kutlu", <ķut+luĝ “ilahî lütufa sahip olan; şanslı, mutlu, kutsanmış” EDPT: 601). "ķutluĝluķ ol idi kıldı kökde yulduzlar taķı kıldı anıñ içinde çerāĝlar taķı yarutuĝlı ay" (TİEM 73 266r/6=025/061).

ķutsuz: (<ķut+suz, “ilahî lütuf sahibi olmayan, bahtsız, şanssız” EDPT: 606). "yalañuķlar yiri ķutsuz ülgüsü osuĝluĝ boltı" (M 91-28, 29). "bo ķutsuz tınlıñıñ savın negülük ķertgünür sizler" (DA 1762). "emti teñrim bu ķutsuz kowı tınlıĝlar" (TT VI: 19). "ķutsuz kıvı bizni teg erinç umuĝsuz tınlıĝ oĝlanların kutkargalı kolmış" (BT III: 786). "ķutsuz [kıv]sız" (BT XIII: 12.99). "kutı buyanı azumış ķutsuz buyansız kuvı tınlıĝlarıĝ ozgurgalı kutgargalı" (BT XX: 238-239). “ķutsuz: işleri ters giden adam. Şu savda dahi gelmiştir: ‘ķutsuz ķuđuĝķa ķirse ķum yaĝar = uğursuz kuyuya ĝirse kum yaĝar, kuyu kurur’ ” (DLT I: 457-458). “tükel belĝülüĝ bil kişi ķutsuzı / ķarıp yüĝrür erse havası uğu” (KB 4709). "tabî‘atta yiĝi ‘adet ‘aybsuzı / aķılık erür bil buħul ķörksüzi / eliglerde ķutluĝ birigli elig / alıp birmegen ol elig ķutsuzı" (AH 251). “aydılar ķutsuz fāl tutar miz seniñ birle yana seniñ birlekini” (TİEM 73 277v/6=027/047).

ķutsuzluķ: (<ķut+suz+luķ "bahtsızlık", <ķut+suz “ilahî lütuf sahibi olmayan, bahtsız, şanssız” EDPT: 606). “aydılar ķutsuzluķuñızlar silerniñ birle” (TİEM 73 321v/6=036/019).

oĝur: (<uĝur, “iyi şans” EDPT: 89). “oĝur: devlet. ‘beg oĝrında meniñişim étildi = Beyin devleti ĝölgesinde benim işim düzeldi” (DLT I: 53). “oĝur: hayır ve bereket. Oĝuzca. Yolcuya: ‘yol oĝur bolsun’ denir, ‘yol uğurlu olsun’ demektir. Bu, yalnız yolculuk hâlinde kullanılır” (DLT I: 53).

oĝurluĝ: (<uĝur+luĝ, “uygun, elverişli, uğurlu, şanslı” EDPT: 93). "oĝurluĝ nom nomlayu yarlıķadı" (M 23-28). “tapın öz oĝurluĝ baĝırsaķlıķın / ķapuĝda asunĝıl mañja bol yaķın” (KB 595).

yayıĝ ķut: (<yay-(ı)ĝ, “sallanan; mec. döneķ, vefasız” EDPT: 981 + <ķut, “Tanrının lütufu; iyi talih; saadet” EDPT: 594). “ay dünýā cemali uluĝluķķa ķörķ / ay mülķetķa nur ay yayıĝ ķutķa örķ” (KB 91).

1.2 Ruhlar

ETü. arıĝ; ETü. tın; Etü. turña~turna; ETü. yula.

Şamanist Altaylıların inanışına göre ruhlar yer altında, yer üstünde ve gökyüzünde varlıklarını sürdürebilmektedirler (Anohin, 2006: 3). Bu ruhlar arasında eski Türk inancı ile doğrudan ilgisi kurulabilecek olanlar *kara tös* (veya kara körmös) ve *aruu tösler*(arı tös)lerdir. Potapov, Anohin'in iyi ve kötü ruh terimlerinin Altay Şamanizminde mevcut olamayacağı fikrindedir (Potapov, 2012: 56). Bunun gerekçesi, Altay Şamanizminde insan yaşamının günahları ve iyilikleri kıstas almamasıdır (2012: 56). Potapov, Şamanizmdeki Cennete ve Cehenneme ilişkin inanmaların da ileri dönemlerde başka dinlerin etkisinde ortaya çıktığını savunmaktadır. Potapov'un *körmös* tanımı da Anohin'den farklıdır: "Bu terim, bazı Altaylılarda şaman ruhlarıyla ölen şamanların da içine girdiği bir kategoriye; bazılarında ise ölümden sonra ruha dönüşen herhangi bir ölümlüyü ifade eder" (2012: 56).

İyi ve kötü ruhlarla ilişkin tartışmaları bir kenarda bırakmak adına bu bölümde Anohin'in *arı tös* terimine karşılık olarak "koruyucu ruh"; koruyucu ruh sınıfına girmeyenler içinse "kötü ruhlar" ifadesi tercih edilmiştir.

Koruyucu ruhun ifadesinde ETü. *arıĝ* sözcüğü kullanılır. Saadet Çaĝatay, "Türkçe Dinî Tabirler" adlı makalesinde *arıĝ* sözcüğünün İslami söz varlığına Eski Uygur Türkçesinden alınarak eklendiğini ve sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde "temiz, aziz" anlamlarını taşıdığını ifade eder (Çaĝatay, 1968: 195). Çaĝatay, Müslüman Karaçay Türklerinde bugün *aruu* (<arıĝ ET.) sözcüğünün Tanrı'nın Tebareke ve Te'alâ sıfatının karşılığı olarak kullanıldığını söyler (1968: 195). Bunun karşısında dinî anlamda temiz olmayışı ifade eden *arıĝsızlık* sözcüğü bulunmaktadır.

Arıĝ sözcüğünün sadece "temizlik" anlamına gelmeyip dinî anlamda paklığı da ifade ettiğini Potapov belirtmektedir (Potapov, 2012: 168). Her ne kadar Çaĝatay sözcüğün dinî anlamını Eski Uygurlar dönemine kadar götürerek değerlendirse de aslında daha eski Türk inanmalarında da sözcüğün dinî anlamda temizliği, saflığı ifade ettiği öne sürülebilir.

Ruhlar söz konusu olduğunda kuş metaforu kullanımı yaygındır. Bu bakımdan Türklerde turna, kuğu, sungur gibi bazı kuşların ruhun simgesi olabileceğini Esin ifade eder (2001: 51, 89). Yine Esin'e göre, Oĝuzlar turnayı kutsal saymaktadırlar (2001: 89).

Taranan metinlerde sıklıkla "kandil" anlamıyla verilen *yula* sözcüğünün Altay Şamanizminde farklı bir anlamı olduğu bilinmektedir. *Yula*, Potapov'a göre insanın ikizi anlamındadır (Potapov, 2012: 83). Bu bakımdan *kut* ve *süne* ile ilgili olarak düşünülebilir (2012: 83). Ayinlerde kamlar, insanın bedeninden çıkan yulaları bulur, besleyip korur ve sahibine haber vererek yulasını sağ kulağından üfleyerek geri verir (2012: 77). *Yula* ve

benzeri ışık kaynakları Budizm'de bu dünyadaki aldanişları ve dünyadaki her şeyin boş ve aldatıcı oluşunu ifade eder (Tokyürek, 2019: 425).

arığ: (<arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak" EDPT: 213). "arığ ubutı yêg tedi" (T 37). "üç arıg uyur etım" (Y 42/5). "bo nomçı açarınıñ nomı törösi arıg" (Xu VIII: 92). "bilge kişi köñülüg kögüzüg arıg turuğ tutmış kergek" (M 69-39). "qorqmanlar arıg süzük kirtgünç köñülin kuanşı im pular atın atanlar" (KİP 50). "ekki arıg kızlar turur" (İK XLI-2). "arıg süzük köñülin" (DA 416). "biz arıg biz" (TT II: A/2). "arıg süzük boltılar" (TT IV: A/8). "arıg süzük" (TT V: A/24). "arıg ıduk umuğsızın bokunsar tıdtursar" (TT VII: 40/18). "arıg sistā" (TT VIII: D/35). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgı" (BT II: 1134). "amrak siñilimez[ni] esirgep arıg braman uguşın arıgsızka neteg kömer biz" (BT III: 202). "... içinte arıg tözün trkn" (BT V: 483). "ol balını üntürüp arıg yirte tökgü ol" (BT VII: B-95). "arıg öz tilin ağızlıg vımanıntın ündürü yarlıkap" (BT VIII: B-40). "arıg bo buyan edgü kılınç" (BT XIII: 46.31). "bo arıg ıduk [nom sudurlarnı]ñ iligi" (BT XVIII: V-24). "bo yertinçü yer suvug arıg süzök körür" (BT XX: 194). "arıg yıdıglıg yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "[amran[mak biligdin ket[mi]ş arıg arhant dendar men tep" (BT XXVIII: A-48). "arığı arıglarka tok(?) [...]" (UAF 1-A/5). "arıg dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arıg bağag]" (OT 6/2). "arıg edgü ev barkıg sakınç" (Tot 339). "teñri teñrısı burhan birle tuşmak üze arıg silig aş içgünüzler asılıp yüz küzketegi sizler uzun yaşanlar" (DI 710). "Ğ [...]: Fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye "arığ" denir ki "arındı neñ" sözünden alınmıştır" (DLT I: 12). "arığlıknı barça kişiler tiler / arıg bolsa aş suw kişi arzuları (KB 2857). "biligsizke hax söz tatıgsız erür / anar pend nasihat asıgsız erür / ne türlüğ arıgsız arır yumağın / cāhil yup arıamaz arıgsız erür" (AH 112). "arıg turur arıgsuzdın ol kim törütü cüftlerni kamuğın andın kim ündürür yer etözlerindin anıñdın kim bilmezler" (TIEM 73 322v/3=036/036). "rūzī kıldı bērdi sizke arıglardın bolğay kim sizler şükr ötegey sizler" (Rylands 28/78a2=008/026).

tın: (<tın, "nefes" EDPT: 512). "[boğ]zın[tın] önmiş tını öze alarıp körmışke sansız öküş tınlılarığ ölürdi" (M 58-49). "agu tını ıraktın ançulayu közünür" (İK XXXVIII-4). "tıt söğütke kelse tını usun ağıg yok" (TT VII: 29/17). "isig tını kezilip" (BT XIII: 16.15). "tın tuta bişrunsar" (Tot 314). "tınım ertingü busar agazımdakı tataglar barça yétlinip artukrak açığ bolup kün teñri yarukı közümde arıtı közünmez" (DA 2686). "tını süzülüp ögi köñülü" (BT II: 964). "amranmak aşnukı tın [...]" (BT V: 208). "tın: ruh, nefes 'anıñ tını kesildi = onun soluğu kesildi, ruhu çıktı' " (DLT I: 339). "tözü tın toqırka ölüm bir kapuğ / kirür bu kapuğka yoriğli kamuğ" (KB 1134).

turna~turna: (<turna, “turna” EDPT: 551). "togday turnası artzun kuşldaçı bilge tutuk yok" (Y 48/7). "turna kuş tüşnekişe konmış" (IrkB 61). “turna: turna” (CTD II: 550/274). "kuğu koğay erse ya turna yuğak / ya toy tut ya yügdik ya toğlıç ya kaç" (KB 5377).

yula: (<yula, “meşale, kandil” EDPT: 919). "ebimin²⁷ ersegünte yula költe kodtım" (ŞU G 6). "üç bedük közleri oot ölüg saçı arkasında yadılı turup tamturmuş yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur" (DA 3552). "tuymak bilig tutunçsuz yaruk yula teg kaltı" (TT V: A/49). “turkaru telim öküş yula kö[ye]r” (C 67). "yükünüzbiz edgü yula atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 1120). "vşirlig teri (kızı) erür yula atlıg yaşın teg öñlög erip yula tutar" (BT VII: 182-183). "ol yirtinçü yulalarıña" (BT XIII: 13.120). "e[t]özin yula özeni teg" (BT XVIII: V-111). "arığ yıdılıg yıparlık suv yaruk yula" (BT XXIII: D-23). "yultuz kök yula yelvi kömen bular barça ürlügsüz etiglig nomlarınñ ohşatıgı ol" (BT XXVIII: C-544). "yula teg irü belgü" (Tot 270). “yula: kandil. Şu beyitte dahi gelmiştir: “Tegme ewet ışka körüp turğıl ala / Çakmak çakıp ewse kalı uğınur yula’, ‘işi görerek acele etme, sakın dur; çakmak çakarken iven kimse artık kandili söndürür” (DLT III: 25-26). “yula erdi halkқа қараңқу түні / yarukluğı yağtı yaruttı sini” (KB 35).

1.2.1 Koruyucu Ruhlar

1.2.1.1 Ülgen ve Erlik

ETü. erklig; ETü. қара қуш.

Eski Türk inancının bu çalışmanın inceleme alanında bulunan kısmında Ülgen ve Erlik'ten söz edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu ruhların (veya tanrıların) çalışmaya konu olan yüzyıllardan çok daha ileri tarihlerde inanç alanına girdiği düşünülmektedir. Ancak VIII.- XIII. yüzyıllar arasındaki metinlerde ileride diğer dinlerin de etkisiyle bugünkü biçimlerini alacak olan Ülgen ve Erlik'e ilişkin Budist ve Manihaist etkilerden söz edilebilir.

Bahaeddin Ögel, Erlik inancının Manihaizm aracılığıyla veya önceleri temas edilen Soğd halklar aracılığıyla getirilen Ehrimen olduğu fikrindedir (Ögel, 2014a: 461). Eski Uygur Budist metinlerinde Erlik bir sıfat olarak yer altının ve karanlıkların hakimi olan ölüm ruhu Yāma'ya atfedilmiştir (İnan, 2017: 39). Yāma terim anlamıyla "ölümün ve cehennemin kralı"dır (Tokyürek, 2019: 389). Yāma, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *erklig han* biçiminde geçer: "erklig hanning yarlığı arkulayu turur ewingde" (TT I: 25); "erklig han armakıntın tugum ajun tutar" (UT 1290-1292). Taş, Budist metinlerde *erklig* sıfatının Yāma'dan başka Budist tanrıları da nitelemeye kullanıldığına söyler (Taş, 2011: 120). Taş, *Altun Yaruk*'un Ceval Kaya metninden "ulug erklig azrua tengri" ifadesini (AY 335/13) buna

²⁷ Mehmet Ölmez "evimin" şeklinde okumuştur (Ölmez, 2019: 118).

örnek olarak verir (2011: 120). Ancak Kaya bu ifadeyi, metin tamiri yaparak oluşturduğu metne eklemiştir. Zieme'nin metnindeyse ilgili yer metin tamiriyle "[ulu]g ezrua tengri" biçimindedir (BT: XVIII: V-145). Ezrua, Manihaistlerin Tanrı Zurvân'ıdır. Zurvân, Manihaistlerin en büyük tanrısı olarak kabul edilir. Bu tanrının karanlıklar, ölüm ve yer altıyla ilgisi yoktur. Aksine Zurvân "iyiliğin kaynağı ışık bölgesinde oturur ve en büyük baba" olarak da nitelendirilir (Tokyürek, 2019: 465). Maniheizmde Ahriman veya Ehrimen karanlıkların kralıdır. Ahriman, kötülüğün kaynağı olarak ezelden beri mevcuttur (2019: 479). *Erlik* ile Manihaist kavramlar arasında bir ilgi kurulması gerekirse *Ahriman* ile ilgisinin kurulması daha doğru olur. Ahrimansa hem Maniheizmde hem de Zurvanizmde kötülük, karanlık ve ölümle ilgilidir. Altay Şamanizmindeki *Erlik*, sözü edilen dinlerin etkisiyle bugünkü şeklini almış olmalıdır.

Ülgen, *aruu* töslerden, diğer bir deyişle *arı* töslerdendir. Altay Şamanizmine göre, gökyüzü ruhları arasında olan Ülgen, iyilik yapmayı seven bir ilahtır (Anohin, 2006: 10). Ülgen'i ay ve güneşin arkasında, yıldızların üstünde yaşamaktadır (2006: 10).

Şamanist metinlerine göre, Ülgen'in yedi oğlu ve dokuz kızı, bazı görevli ruhlar da koruyucu ruh sınıfındandır (Anohin, 2006: 13). Ülgen'in yedi oğlundan birinin adı Kara kuş'tur (2006: 13). Kara kuş, DLT'te tavşancıl yani kartal, akbaba vb. yırtıcı kuş karşılığındadır (DLT I: 331). Aynı zamanda Müşteri yıldızına (Erendiz, Jüpiter) karşılık gelmektedir. Ülgen'in oğluna verilen bu ad, gökyüzünde konumlandırılan, Ülgen ve diğer koruyucu ruhlara uygun düşmektedir. Bu adlandırmaların tesadüfi olmadığının bir diğer delilidir.

erklig: (<erk+lig, "güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse" EDPT: 224). "üze teñri erklig ...t]ümen ...begl]erig ug...in ...begl]erig bodun[ug] [y]eme igidin" (BK K 12-13). "tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yıta" (Y 28/8). "teñride erklig tər" (IrkB 12). "erkligler küçler" (Xu VII: 580). "tamu erkligleri" (M 68-25). "maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlüg kızartmış temirli yirde töbün yatgururlar" (C 32-33). "birük uluğ erklig teñri körkin körü kütulgu tınlıglar erser" (KİP 112). "erklig lö kanıña tatıglıg sogançıg nom nomladı" (İK XLVI-3). "yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kerkünmedimiz" (Hua 56). "teñri bahşı erklig ol" (DA 4330). "erklig küç kergek" (TT V: B/36). "baş kün erkligin yorıglı ay erkligin yorıglı yıl erkligin yorıglı üzüt erkligin yorıglı erklig kan süsin başlaguçı kasınçıg korkınçıg erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "yükünür biz körgeli erklig kuanşı im bodisatav kutıña" (BT II: 817). "kirtü buyrukug ağırlayu erklig türklüg tutar" (BT V: 617). "on orun üze erklig umug inag" (BT VIII: B-115). "tözün körgeli erklig" (BT XIII: 20.38). "erklig küçlüg burhan kutıña yükünürbiz" (BT XXIII: E-3). "bilig

erklig bolur" (Tot 311). "erkl[ig] tēmiş" (U 5 Bölüm II/B 11-12). "erklig" (Mainz 383 B/1). "teñri yerinteki kamag teñriler üze erklig türklüg erürsiz" (DI 808). "ay erklig uğan menü muşsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at" (KB 6). "yüksek ol tañrı erklig könilikin" (TİEM 73 234r/3=020/114). "uluğ erür tañrı erklig" (Rylands 31/87b2=020/114).

ğara ғuş: (<ğara, "siyah" EDPT: 643 + ғuş, "kuş" EDPT: 670). "altun kanatlıg talım kara kuş men" (IrkB 3). "talım ғara ғuşlar" (KİP 142). "talım kara kuş garudi" (BT III: 1000). "teñriler luular yekler talım kara kuşlar" (DI 737). "tavşancıla 'ğara ғuş'[...] yıldızlardan Müşteriye 'ğara ғuş' denilir; bu yıldız doğduğı zaman 'ğara ғuş toğıd' denir. Bu yıldız oralarda sabah vakti doğar" (DLT I: 331-332). "kanı ol otun it bu dünyā bulup / yağıl kökke söndi ғara ғuş münüp" (KB 4711).

Kara kuş Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde Sanskrit *ğridhra* veya *garuğa*'yı yani "kartal"ı karşılar.

1.2.1.2 Umay

ETü. ғap; ETü. oğ; ETü. umay; ETü. ya.

Orhun Yazıtlarından itibaren inanç alanında önemli bir rolü bulunduğı görülen *Umay*, eski Türk inancında var olduğı gibi Şamanizm inancında önemini kaybetmeden yaşama fırsatı buşmuştur. *Umay*'ın Orhun Yazıtlarında Türklerin yaşamında belirleyici bir irade olarak görüldüğü söylenebilir: "teñri umay ıduk yer sub basa berti erinç. neke tezer biz" (T 38)²⁸.

Potapov, *Altay Şamanizmi*'nde insanın yaratılışının gökte başladığını söyler (2012: 54). Oradan Tanrı tarafından maddeleştirilerek gökyüzüne gönderilir (2012: 54). Avcı Şorlar Potapov'a yeryüzüne gönderilmekle ilgili olarak şunları aktarırlar: "Kayan yıldız veya güneş ışını şeklinde veyahut kutsal kayın ağacında yaprak şeklinde sallanan 'cenin'leri yeryüzüne üfürmesi sonucunda, evin duman boşluğundan ocak başına, oradan da kadına geçer" (2012: 54). Tanrının maddeleştirerek gökyüzüne gönderdiği ve en sonunda ana rahmine gelen bebek bu dönemde *Umay*'la bağlantılıdır (2012: 54). Bu konuda Klyaştorניy şunları söyler: "İnsan evladının doğumunu *Umay*, ölümünü *Erklig* belirler" (Klyaştorניy 1981'den aktaran Potapov, 2012: 303, dipnot). Dünyaya *tın* ile gelir ve *ay-güneş topraklarında* yaşamaya başlar (Potapov, 2012: 54). Kişinin ölümüne kadar *ay-güneş topraklarında* yaşam devam eder (2012: 54). Bebek doğduktan sonra henüz ana rahminde tanıştığı *Umay*'ın koruması altındadır (2012: 54). Bebek konuşmasa da *Umay*'la iletişim hâlinindedir. Bebeklerin ilk aylarındaki

²⁸ "Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz?" (Tekin, 2017b: 81).

gölümsemesi, gülmesi de Umay'ın onları eğlendirmesi olarak düşünülmektedir (2012: 54). Bebek anne ve babasıyla iletişime geçene kadar Umay'a bağlı kabul edilir ve bebek ne zaman konuşmaya başlarsa, Umay'la iletişiminin de kesildiği düşünülür (2012: 54).

İsmail Taş, ok ve yayın da her zaman Türklerde Umay ile ilişkili olarak düşünüldüğüne; Umay'ın ok ve yayı kötü ruhlara karşı kullandığına inanıldığına dikkatleri çeker (2011: 64-65). Taş, Umay'a verilen anlam ve fonksiyonların ileri tarihlerde İslam, Hristiyanlık vb. inançların da etkisiyle melek inancına yaklaştırıldığına dikkati çekerken, esasen onun en başından itibaren koruyuculuk vasfının kitabî dinlerin melek inancına benzer bir fonksiyonda olduğunu da belirtir (2011: 65). Dolayısıyla Umay, Tanrı'ya yardımcı bir varlık, bir koruyucu ruh olarak düşünülmelidir.

“umay teg ögüm katun kutında inim kül tigin er at bultı” (KT D 28). “Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti” (Tekin 2014: 32).

İlk İslami metinlerde de Umay, doğrudan veya dolaylı olarak Türk inanç dünyasında kendisine yer bulmuştur. Bu bakımdan DLT'de geçen *kaplıg oğul* ifadesini *Umay* ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir: “kap: anası karnında çocuğun içerisine bulunduğu torba. Bu, çocukla beraber doğar; böyle olursa o çocuk uğurlu sayılır ve ‘kaplıg oğul’ denir” (DLT III: 146).

Kâşgarlı Mahmud'un *Umay*'ı eski Türk inancından soyutlayarak açıkladığı dikkati çekmektedir: “umay: son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna ‘çocuğun ana karnındaki eşi’ denir” (DLT I: 123). Anne karnındaki eş ve keseyle birlikte doğan çocuk Umay'ın kutluluğu ile ilgili düşünülmüş ve bu nedenle böyle doğanlar uğurlu sayılmıştır. Kâşgarlı'nın ilgili örnekte *tapın-* fiilini “ibadet etmek” yerine “hizmet etmek” anlamıyla Arapçaya çevirerek dinî boyutundan çıkardığına Mustafa Canpolat dikkati çekmektedir (Canpolat, 1975: 30). Kâşgarlı Mahmud, eski Türk inancındaki yerini bilmesine rağmen İslam'ın etkisiyle Umay'ı dinî yorumlamaya izin vermeyecek şekilde açıklamıştır. Ancak, bu kadim inancın izleri Kâşgarlı'nın eserine aldığı savlarda açıkça görülür. Bununla birlikte *Umay*, Eski Uygur Türkçesine ait bir Budist büyü metninde de Kâşgarlı'daki gibi "rahim" anlamıyla tanıklanmaktadır: "umay keç tüşser bo vu y[ıdılıg] suvta tokıp içzün t[üşer]" (BT XXIII: XL).

kap: (<kap, “çocuğun doğduğu kese” EDPT: 578). “kap: anası karnında çocuğun içerisine bulunduğu torba. Bu, çocukla beraber doğar; böyle olursa o çocuk uğurlu sayılır ve ‘kaplıg oğul’ denir” (DLT III: 146).

ok: (<ok, "ok" EDPT: 76). "yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı" (KT D 33). "kolum alp üçün bir erig ok birle sündüm" (Y 43/4). "katıg yasın kurup agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil" (DA 1212). "azu süü sülep yarık kedip yağı sançıp okın atıp" (TT IV: B/12). "eñ kenki et'özüg eltindeçi üzeliksiz otaçılar eligi agulug ok[ug] tartdaçı" (BT III: 489). "kinkilerte yme bo ok yañlıg sözleyü" (BT VII: 606). "atmış ok teg terk tavrak" (BT XIII: 58.28). "terk atmış ok" (Tot 1068). "ya ok erkin" (Mainz 400/A 4). "ok: ok" (DLT I: 37). "kılıç baldu ok ya kavî küç yürek / bar erken keç er neñke kórkmaz kerek" (KB 2055). "aya dost biliglig izin izlegil / kalı sözlesen söz bilip sözlegil / ağı erni öggil öger erse sen / bahılka katıg ya okun kezlegil" (AH 228). "ol kim boğuzlansa burhānlar üze kim üleşse sizler oklar birle" (Rylands 27/16b2=005/003).

umay²⁹: (<umay, "plasenta, son" EDPT: 164). "umay teg ögüm katun kutıña inim kül tigin er at bultı" (KT D 31). "teñri umay ıdok yer sub basa berti erinç" (T 38). "butumuz umay" (Y 28/6). "umay kiç tüşser bu vu ... suvta tokıp içzün t[üşer]" (TT VII: 27/16). "umay keç tüşser bo vu y[ıdılg] suvta tokıp içzün t[üşer]" (BT XXIII: XL). "umay: son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna 'çocuğun ana karnındaki eşi' denir. Şu savda da gelmiştir: 'umayka tapınsa oğul bolur = birisi buna hizmet ederse çocuk doğar'" (DLT I: 123).

ya: (<ya, "yay" EDPT: 869). "yasın ata erdem ölti" (Y 26/5). "katıg yasın kurup agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil" (DA 1212). "vçirlıg ok ya tutdaçı erür" (BT VIII: B-133). "ok ya" (BT XIII: 24.13). "ya erişlig orn(a)nıp turur" (Tot 392). "ya ok erkin" (Mainz 400 / A 4). "ya: yay. Şu savda dahi gelmiştir: 'kurmuş kiriş tügölmes, uķruķun tağ egilmes = kurulmuş kiriş düğümlemez, kementle dağ eğilmez'. Bu sav küçük araçlarla büyük işe girişmek isteyen kimse için söylenir" (DLT III: 215). "kılıç baldu ok ya kavî küç yürek / bar erken keç er neñke kórkmaz kerek" (KB 2055).

1.2.2 Kötü Ruhlar

ETü. abaçı; ETü. ? çırwı; ETü. ildruk; ETü. kowuç; ETü. kowuz; ETü. tiki; ETü. tutuğluğ; ETü. uçguķ; ETü. yıdıg ot; ETü. yüzerlik.

Eski Türk inancında her türlü hastalığın, felaketin ve bahtsızlığın sebebi olarak görülen kötü ruhlardan söz edilebilir (Yıldız, 2008: 446). Bu kötü ruhlar, genel olarak yer altında konumlandırılırlarsa da yeryüzüne çıkıp insanları kandırmak istedikleri zaman çok

²⁹ Umay hakkında bk. İnan, A. (1998). "Umay İlâhesi Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara: 397-399.

güzel kadınlara dönüşebilirler (2008: 446). Bununla birlikte genellikle çirkin ve korkunç olarak betimlenirler (2008: 446).

ETü. *abaçı* bu kötü ruhlardan biri olarak ilk İslami metinlerde tanıklanmaktadır. Bugün Anadolu'da İslam inancının etkisiyle ne olduğu unutulmuş *abaçı*, *umacı* adıyla çocukları korkutmak amacıyla kullanılmaktadır (Yıldız, 2008: 446). Karahanlı Türkçesi dönemindeki *abaçı*'nın Yakut Türklerinin inanç dünyasında yaşayarak *abası* şeklinde adlandırıldığı da bilinmektedir (İnan, 2017: 163; Yıldız, 2008: 446).

İslamiyetten önce eski Türk inancında *cin* ifadesi bulunmamaktadır. Ancak DLT'te kötü ruhların işlediklerini karşılamada İslam dininin etkisiyle cin kavramına yer verildiği görülmektedir. Ancak burada dikkati çeken, Kâşgarlı Mahmud'un, eski Türk inancına vurgu yapacağı yerlerdeki kalıp ifadesiyle *cinleri* anlatmasıdır. Cin çarpmasına karşı uygulamalar da Türklerin halk arasında devam ettirdiği eski Türk inancında kötü ruhlardan korunma amaçlı hareketlerin birer tekrarıdır: "çıwı: cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlar ki: İki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin hakını kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir." (DLT III: 225).

Her ne kadar İslam dininde cinler ile ilgili birçok ayet varsa da, Kâşgarlı Mahmud'un sözünü ettiği Türklerin savaş öncesinde cinlerin çarpışması inancı İslamiyetle ilgili olmayan bir inanç olarak görülmektedir. Bununla beraber kökeni hakkında kesin olarak bir şey söylenemeyen *çıwı* sözcüğü, Türklerin cin karşılığında kullandıkları ve zamanla unutulmuş sözlerden biri olması bakımından önemlidir.

Çıwı sözcüğünü Mustafa Canpolat, eski Türk inancı çerçevesinde değerlendirmiştir. Buna göre, eski Türk inancında birçok hastalığın nedeni olarak cinler görülür ve nedeni anlaşılmayan olaylar da cinler ile iyi ve kötü ruhlarla açıklanır (Canpolat, 1975: 27). "Yakutlar her kaminin ruhunun bir hayvanda (iye kıl) yaşadığına inanırlar. Bu hayvan ölürse kam da ölür. Her insanın bir eş-ruhunun bulunması inancı, Divan'daki *çıwı* sözcüğünün açıklanışında da görülmektedir" (Canpolat, 1975: 27).

Uçguk insanların yağlı ağzını yalayan bir ruh olarak tasavvur edilir (İnan, 1998f: 455). Uçuk, ruhların darılmasından ötürü oluşur. Tedavisi ya çakmak taşından yakılan ateşle ya da bir fincana su doldurarak uçuklu kişinin başının üzerinden evden dışarı doğru su serpilerek "Git, çık!" diye bağırılarak yapılır (1998f: 454). Budist büyü metinlerinde ETü. *uçguk* "ateş şeytanı" anlamıyla yer almaktadır (BT XXIII: XXX).

DLT'te *kowu*ç yani "cin çarpması eseri" anlamındaki sözcüğün açıklamasında, cin çarpmış kimseye karşı yapılan uygulamalar anlatılır (DLT III: 163). Buna göre: "yüzüne soğuk su serpilir, sonra 'kowuç *kowu*ç' denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir" (DLT III: 163). Üzerlik otunun eski Türk inancındaki fonksiyonu bu bakımdan çalışmaya konu edilmiştir.

abaç³⁰: (< aba+ç, "umacı" EDPT: 6) "abaç: umacı, bununla çocuklar korkutulur; ağır basma, kâbus" (DLT IV: 1). "abaç keldi" (DLT I: 136).

bürt: (<bür-t, "kabus", EDPT: 358). "bürt: kâbus, karabasan" (DLT I: 341). "anı bürt basdı = onu karabasan, kâbus bastı" (DLT II: 10).

çıwı: (<? çıwı, "cinlerden bir bölük" DLT IV: 151). "çıwı: cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlar ki: İki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin hakanı kaçır. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir." (DLT III: 225).

ildrük: (<ildür-(ü)k, "üzerlik" EDPT: 131). "ildrük: üzerlik tohumu" (DLT III: 412).

kowuç³¹: (<kow-(ğ)u, "eziyet etmek gibi bir anlama gelir" EDPT: 581). "kowuç: cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra 'kowuç *kowu*ç' denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. bu 'kaç kaç' demek olsa gerektir" (DLT III: 163).

kowuz: (<kow-uz, EDPT: 581). "kowuz: Oğuzlar kowuç yerine kullanırlar. 'yêl kowuz bitigi' denir ki, 'cin çarpmasına karşı efsun, üfürük' demektir" (DLT III: 163-164).

köti bürt: (<köti, "kötü" EDPT: + <bür-t, "kabus" EDPT: 358). " 'Kabus'. Bunun için 'köti bürt' denir" (CTD I: 172/269).

tiki: (<tigi, "ses" EDPT: 478). "yir yarılıp ötrü tiki çu[ğ] birle çadır suvlu guluğ ögü[z belgölü]g bolur" (M 105-26). "oronug küsep tilep inçip tiki [...] ara yorıp" (BT XX: 1020). "tiki: geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır" (DLT III: 230).

tutuğluğ: (<tut-uğ-luğ, "felç" EDPT: 454). "tutuğluğ yer = tekin olmayan yer, cin çarpan yer" (DLT I: 496).

uçguğ³²~**uçık**: (<uç-ğuk, "uçuk" EDPT: 23). "uçık yelpik şınser..." (BT XXIII: XXX). "uçguğ: uçuk, ingi" (DLT I: 98).

³⁰ Hapax legomenon.

³¹ Hapax legomenon.

yıdıg ot: (<yıd+ı-g, “koku” EDPT: 887 + <ot, "ot, bitki örtüsü" EDPT: 34). “yıdıg ot: Kaşgar dilince ‘üzerlik otu’ anlamınadır. Uç ve Barsgan dillerinde ‘eldrük’, Oğuzcada ‘yüzerlik’tir” (DLT III: 12).

yüzerlik: (<yüz+er+lik, “üzerlik otu, peganon harmala”, EDPT: 988). “yıdıg ot: Kaşgar dilince ‘üzerlik otu’ anlamınadır. Uç ve Barsgan dillerinde ‘eldrük’, Oğuzcada ‘yüzerlik’tir” (DLT III: 12).

1.2.3 Doğa Güçleri

1.2.3.1 Felek ve Gök

ETü. kadın~kayın; ETü. kök; ETü. kök kapuğı; ETü. ödlek; ETü. teñri~tañrı; ETü. tirgük.

Türk kozmogonisinde insanın yaratılmasını yeryüzü ve gökyüzünün yaratılması takip eder. Radloff'un derlediği yaratılış efsanesine göre gök on yedi katlı; yer altıysa yedi ve dokuz katlı olarak yaratılmıştır (Taş, 2011: 106).

Eski Türkçede *kök* ve *teñri* sözcükleri ile gökyüzü kastedilmekteydi. Sema Barutçu Özönder, bu sözcüklerin arasındaki ayrımı, *kök* sözcüğünün görünen ve görünmeyen katlarıyla bir bütün olan göğün karşılanmasına ve *teñri* sözcüğü ile de maddi göğün yanında göğün tavanının da ötesinin kastedilmesine bağlı olarak birbirinden ayırmaktadır (Barutçu Özönder, 1996a: 93). Barutçu Özönder, yazıtlardan, KT D 1 ve BK D 2’de yer alan “üze kök teñri asra yağız yer kılındukta” ifadesini de buna bağlı olarak değerlendirirken, bu ibarede geçen *kök teñri* ile, “Türkler teñri’nin yerle kesiştiği noktadan başlayarak semâvâtını sıralamış olmalıdır” der (1996a: 93).

Orhon Yazıtlarında geçen "teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan" ve "teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan" ifadelerinin yorumlanmasında temel olan *teñri* sözcüğünün nasıl anlamlandırılacağı üzerinde de epeyce farklı fikirler öne sürülmüştür³². Şen, buradaki *teñri* sözcüğünün gök anlamında oluşunun gök ve kağan arasında ilgi kurulmasını sağladığını ve bu yolla da kağanın yüceltildiğini ifade eder (Şen, 2010: 257). Eski Türklerin ant içerken göğe ve yere de ant içmesi söz konusudur (Beydili, 2015: 537).

Eski Türklerde göğün yeryüzünün merkezinden giden ve gökyüzünün merkezine ulaşan bir direk ile bağlandığı düşünülmektedir (Roux, 2018: 981). Bu direk *altun* veya *temür*

³² Clauson sözcüğü *hapax legomenon* olduğunu ifade etse de BT XXIII'teki örnek nedeniyle sözcüğün bu özelliği taşımadığı söylenebilir.

³³ Bu ifadelerle ilgili sözvarlığı tahlilleri toplu olarak şu yazıda bulunmaktadır: Şen, S. (2010). "Orhon Yazıtlarında Geçen *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan* ve *teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan* İfadelerinin Yeni Bir Değerlendirmesi". I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri- 18-20 Kasım 2009 Afyonkarahisar. Ed. Cengiz Alyılmaz vd.. Kanyılmaz Matbaası, İzmir: 251-260.

kazguk adı verilen Kutup Yıldızı'na bağlı olarak hayal edilir. Eski Türklere göre dünya ve gezegenler debir bütün olarak Kutup Yıldızı'na bağlıdır (Ögel, 2014b: 215). Eski Türklerde gök anlayışı hakkında Emel Esin şu bilgileri verir:

Gök kubbenin, Altun (veya Temür) *kazguk* etrafında yıllık dolanımının yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü varsayılıyordu. Bu kavramın çok eski olduğu, Baykal Gölü'nde bir adada bulunan ve üzerinde yıldız adlarının yazılı olduğu ve VII.-IX. yüzyıllara tarihlendirilen bir *kadırık egirçek*'ten (çıkırık) anlaşılmaktadır. Gök çarkına, Kâşgarî *kök çığrısı*; Yûsuf Has Hâcib ise *tezginç* (dönen) demektedir. Kâşgarî *kök çığrısı* ibaresini, Arapça *falak* (felek) olarak çevirmektedir. (Esin, 2001: 42-43)

Gökyüzünün dönen bir tekerlek gibi olduğu inancı³⁴ KB 126. beyitte *tezginç* ile ifade edilmiştir: “yarattı kör evren tuçı evrilür / anıñ birle tezginç yime tezginür” (KB 126). İslam dinindeyse Lokman Suresi 10. ayetine göre gökler herhangi bir destek olmadan yaratılmıştır (KKM: 31/10).³⁵

KB 3463. beyit şöyledir: “bu kök tırgüki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz örü” (KB 3463). Bu beyitte eski Türk inancında göğü tutan direk anlayışına atıfta bulunulurken aynı zamanda Hicr Suresinin 85. ayetine de gönderme yapılmaktadır. Bu ayette, “biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık. Kıyamet de mutlaka gelecektir. Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörülü ol” denmektedir (KKM: 15/85). İslam’a göre kıyamette gökyüzü ve yeryüzü birleşecektir. Böylece, KB 3463. beyitte ayetteki adalet ve doğruluk sarsılınca kıyametin kopacağı ifadesi, yer ve göğün birleşmesi dolayımında ifade edilmiştir.

Yazıtlar dönemi metinlerinde *teñri~tanrı* sözcüğü, kimi yerde “gök” anlamında kimi yerdeyse “tanrı” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Örneğin Y 7/3'te “teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim” sözleriyle doğrudan doğruya gökteki güneş anlatılmaktadır. Yazıtlar haricinde DLT'de de *teñri* sözcüğünün kimi yerde “gök” karşılığında kullanıldığı tespit edilmiştir. İslami dönem ilk metinlerinde DLT haricinde, sözcüğün “gök” anlamına rastlanmaz. Bu anlam yerini tamamıyla “yaratıcı” anlamına bıraktığı görülmektedir.

Ödlek sözcüğü “zaman” anlamının dışında “felek” anlamıyla da DLT’de tanıklanmıştır: “Alp Er Tuña öldi mü; ısız ajun kaldı mu; ödlek öçin aldı mu; emdi yürek

³⁴ Esin gökyüzünün tekerleğe benzetildiği ve diğer gök cisimlerin de buna bağlı olarak döndüğünü ifade eden *kadırık egirçek* yani çıkırığın VIII.-IX. yüzyıllardan kalma Orhun harfli bir yazıtta bulunduğu işaret eder. (Esin, 1980: 57; Esin, 2001: 42-43).

³⁵ Eski Türklerin inancının bu anlayışı da İslam’ı benimseyen Türklerce kaybedilmemiş ve bu dine uyarlanmıştır. Bahaeddin Ögel, Pir Sultan Abdal’ın şiirlerinden bunun örneklerini vermektedir. bk. Ögel, 2014b: 214.

yırtılır', 'Alp Er Tuňa öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır' " (DLT I: 41).

İnan, Katanov'un derlediği ve Radloff'un yayımladığı Türk halk edebiyatı nümuneleri arasında şu ifadeyi tespit etmiştir: "pis pastap ülgen adamnan töreende ımay icemen kada tüstir pu iki kazın³⁶" (İnan, 1998e: 398). İnan bu ifadeyi Türkiye Türkçesine şöyle aktarır: "Bir ibtida atamız Ülgen'den türediğimiz vakit bu iki kayın ağacı Umay ile beraber gökten inmiştir" (İnan, 1998e: 398). DLT'de kayın ağacına ilişkin şu sözlere yer verilir: " 'sögüt sülüne, kadın kasına = söğüde tazelik, kayına katılık' (söğüde tazelik, kayın ağacına katılık yaraşır). Bu sav, aslına çeken her şey için söylenir" (DLT I: 356). Canpolat, bu kayıttan hareketle, eski Türk inancında kayın ağacının kutsal sayıldığını ve Umay'la birlikte gökten indiğine inanıldığını; ancak Kâşgarlı Mahmud'un bu inancı hiç bilmiyormuş gibi açıklama yapmadığına dikkatleri çeker (Canpolat, 1975: 23). Potapov, gök için Kaçınler arasında yapılan dua ve kurban törenlerini yorumlarken dua törenin yapılan belirli bir dağın mevcut olduğunu ve bu dağın zirvesinde kutsal kayın ağacının olması gerektiğinden söz eder (2012: 311). Eğer kayın ağacı bu dağın zirvesinde mevcut değilse kökünden sökülerek buraya getirilen bir ağaç etrafında dinî ritüelin icra edildiğini de gözlemler (Potapov, 2012: 311). Kayın ağacı göklere yapılan bu önemli dinî ritüelin olmazsa olmaz bir parçası olarak dikkatlere sunulurken Potapov Kaçınlerin, eski Türklerin kağanlık törenindeki adetlerinin benzeri bir biçimde, kayın ağacının etrafında güneş yönünde dönme adetinden de söz etmektedir (2012: 317).

kadın~kayın: bk. 1.2.4.1. Orman ve Ağaç Kültü.

kök: (<*kö-k³⁷, "gökyüzü; gök rengi, mavi, gri mavi" EDPT: 708). "üze kök teñri asra yagız yer kılıntukda êkin ara kişi oğlu kılınmış" (KT D 1; BK D 2). "üze [k]ök teñri ya[rl]ıkaduk üçü[n asra yagız yer [igittük] üçün elimin törümin êtintim" (Ta B 3). "kök teñride kutum yuyka boltı yagız yerde yolım kısğa boltı" (2 KaB 6-10). "kök teñride kün ay azdım yita esizim-e ayıt-a adırıltım" (Y 10/3). "bir yêtmış yaşımğa kök teñride künge azdım-a esizim-e" (Y 45/5). "kök teñride bulıt kerü alkınur törümiş" (Y 53/3). "kök teñride kün ay esizim-e" (Y 92/1). "kök böri kara as y'g'n' ölürtüm" (Y 98/6). "ak at altun ederlig kök at kümüş ederlig toru at tuç ederlig" (A 84/3). "kök teri ordası" (Xu VIII: 1819). "kök kalıkda hua çeçek yağar" (M 52-9). "eçim kök teñrike yoklagay" (İK LVII-2). "üze on kat kök asra sekiz kat yer beş teñri beşinç ot teñri" (Hua 81). "azu uçugma kuş bolup kökke uçayın [erti ...]" (DA 123). "bar

³⁶ Radloff'un eserinin künyesi: Radloff, W. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, (I-X). İnan, eserin IX. cildi olan Soyon ağızları, Abakan Tatarları ve Karagaslardan yapılan derlemelere atıfta bulunuyor. Bunun için bk. Radloff, 1907: 565.

³⁷ Sözcüğün etimolojisiyle ilgili bk. Ağca, 2015.

iliglig [kō]g kalıg yüzinte" (TT III: 129). "iki ilig tutuşup sansarlıg kök titigdin öntüri tip" (TT V: B/88). "kök luuga kelser alkutın sın[ar] edgü atıñ yadılıp tur[ur]" (TT VII: 29/10). "yükünürbiz kök kalık teg ilinçsiz atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 638). "anta ödrü alko kamag bilgülig kök kalıgnıñ yuzinte altun kanatlıg garudi kuşça telbirü yarlıkadaçı adı ködrülmiş kañımañ tüköl bilge biliglig teñri teñrısı burhan" (BT III: 249). "munı üze kök kalıgı toşgurup tapınur biz" (BT VII: 141). "kök kalıg uguşı üzlünçülüğ tikilig yañkulug erür" (BT VIII: B-147). "akaş kökteki teñriler" (BT XIII: 5.107). "kök kalık" (BT XX: 110). "kök kalıgtın köp yigi sipirgü" (BT XVIII: V-89). "yultuz kök yula yelvi kömen bular barça ürlügsüz etiglig nomlarınñ ohşatıgı ol" (BT XXVIII: C-544). "kök kalıgtın ulug törlüg tag kaya tüşmiş yimrülmiş teg" (Tot 324). "kök: gök. Şu savda dahi gelmiştir: 'kökge suǵsa yüzge tüşür = göge tükürse yüze düşer' (bir kimse göge tükürürse tükürük yüzüne düşer). Bu sav başkasına kötülük yaparken kötülüğü kendi üzerine düşen kimse için söylenir" (DLT III: 132). "bu kök tırgüki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz örü" (KB 3463). "mîn mü boldıñızlar öñdün kim kök içinde turur qudı ıdmaqıdın silerni yerde kaçan ol tezginür" (TIEM 73 417v/1=067/016). "köz tutıl ol kün keldür kök belgülig tütünni" (Rylands 36/77a1=044/010).

kök kapuğı³⁸: (<*kö-k³⁹, "gök; gök rengi, mavi, gri mavi" EDPT: 708 + <*kap-(ı)ğ+ı "kapısı", <*kap-(ı)ğ "kapı" EDPT: 583). "azu olarka muy kökler mülki hem yerler ol iki ara? ağsunlar kök kapuğılarıña" (Rylands 34/50a2=038/010).

Rylands nüshasında *kapuğ* biçiminde tanıklanan ifadenin Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde dinî bir ifadeyi karşılamak için *teñri kapıgı* yani "Cennet'in kapısı" olarak kullanıldığı görülmektedir (TT I: 144/13).

kök çıgrısı: (<kök, "gök" EDPT: 708 + <çığ-(ı)r-ı+sı "çıkırıgı", <çığ-(ı)r-ı "dönen herhangi bir şey" EDPT: 410). "çıkırık, felek, çark. Kök çıgrısı = felek" (DLT I: 421).

temür kaznuq~temür kazuk: (temür "demir", EDPT: 509; kaz-ğuk< kaz- "kazmak", EDPT: 681). "kutup yıldızına 'temür kaznuq' denir, 'demirden yapılmış kazık' demektir; sanki gök bunun üzerinde dönüyor" (DLT III: 383). "Kutup yıldızına 'temür kazuk' [...] denir" (DLT III: 40).

Söz konusu örnekte Kâşgarlı, Eski Türk inancında göğün demir kazık da denen kutup yıldızının çevresinde dönmesi inancını ironi ile dile getirmiştir.

tegziñç~tezgiñç: (<teg-(i)z-(i)n-ç, "dönmek, çevirmek, çevresini dolanmak" EDPT: 488). "ulug tegziñçe kigürür" (İK XVII: 8). "anta tüşmiş tamuluğ erinç tınlıglar tegziñç kodı barıp

³⁸ "Gökyüzü" anlamına gelir (Ata, 2013: 481).

³⁹ Sözcüğün etimolojisiyle ilgili bk. Ağca, 2015.

ol süvri şişler üze tüşerler" (DA 757, 758). "bastıncı bir tegzinç ..." (BT XVIII: 6). "yarattı kör evren tuçı evrilür / anıñ birle tezginç yime tezginür" (KB 126). "taş yorır 'arablardıñ kimi tutar anı kim ribāmlar yanıñ köz tuta turur silerke tezginçlerni" (TİEM 73 149r/6=009/098). "kınayur üçün iki yüzlüglerni iki yüzlüg urağutlarıñ ortak kılığlı erenler ortak kılığlı urağutlar sēzigliler tañrıka yawuz sēzig olar üze yawuz tezginç tañrı öwkesi vācib kıldı olar üze kargadı olarnı anuttı olarka üçün tamuğñı yawuz yañu yer turur ol" (Rylands 37/29b2=048/006).

ödlek: (<*öǵ+le-k, "zaman" EDPT: 55). "Zaman. Şu parçada da gelmiştir: 'ödlek kamuğ kefredi; erdem arıǵ sewredi; yunçıǵ yawuz tuwradı; erdem begi çertilür', 'zaman bütün bütüne gevşedi, fazilet dibekele seyredi, düşkün ve kötü davrandı, fazilet eri yok edilir' (Zaman zayıfladı, ululuklar azaldı, zayıf ve düşkün olan kimseler kuvvetlendi. İyilikler Beyi öldüğü için böyle oldu). Bununla Afrasiyabı murad ediyor" (DLT I: 103). "anasında toǵsa atansa atı / müsafir bolup mindi öǵlek atı" (KB 1388).

teñri~tañrı: bk. 1.1. Tanrı.

tirgük: (<tir(e)-gük, "direk, destek" EDPT: 544). "ağıǵlıǵ atkañguluǵ edler erser ǵaltı tirgük teg" (Üİ 111a/1). "yaratıǵı erür sünükler tirgükler erürler" (BT VII: H-1). "bu kök tirgüki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz örü" (KB 3463). "yarattı köklerni tirgüksüz körür siler anı" (TİEM 73 299v/5=031/010).

1.2.3.2 Ay ve Güneş

ETü. ay; ETü. ewlen-; ETü. kün.

Çin kaynaklarında Hunların inançlarına ilişkin bilgiler verilirken güneş ve ayın özel bir konumu olduğu da gözler önüne serilir (Günay ve Güngör, 2015: 51). Bu kaynaklara göre Hun kağanı sabahları çadırından çıktıktan sonra güneşe; geceleri de aya secde eder (Beydili, 2015: 76). Eski Türk inancında güneşin ve ayın özel bir konumu olduğu konusunda birçok araştırmacı hemfikir olmakla birlikte bu özel konumun inancın temel taşları arasındaki yeri hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimi araştırmacılar *kün* ve *ay*'ın birer Tanrı olduğunu düşünürken eski Türklerde animizmin varlığını iddia eder (Rysbaeva, 2009: 142-144 vd.). Kimi araştırmacılar ise Hunlardan beri güneş ve ayın arka planda yer alan nispeten önemsiz tanrılar olarak görür ve buna karşılık en büyük tanrının Kök Tengri oluşunu vurgularlar (İnan, 2017: 27-29; Roux, 2017: 127; Potapov, 2012: 320; Kafesoğlu, 2014: 106 vd.). Diğer birtakım araştırmacıysa bunların birer tanrı olmadığını ancak kutsal kabul edildikleri için birer kült olarak düşünülebileceğini ifade ederler (Tanyu, 1980: 16-17; Ögel, 2014b: 255; Günay ve Güngör, 2015: 50-51; Beydili, 2015: 546 vd.).

Türklerde *ay* beylik/hükümdarlık işaretidir (Esin, 2001: 68). Köktürk kağanları güneşe benzetilirken Uygur kağanlarının bazılarının gökten, bazılarının güneş ve aydan “kut” aldığı ifade edilir (2001: 70). Güneş ve ayın parlak olması KB'de kişinin kut bulması ve dolayısıyla bütün dileklerine kavuşması anlamına gelecek şekilde betimlenir: “kimiñ kılkı edgü kılınçı oñay / tilek buldı barça yaruttı kün ay” (KB 1254).

Kâşgarlı Mahmud, ayın halelenmesinin Türklerin inancında uğurlu sayıldığını ve bunun sebebinin şu dörtlüğe bağlı olarak açıklar: " 'Ay kıpup ewlenüp / Aķ bulıt örlenüp / Bir bir üze öklünüp / Seçlöp suwı eñreşür', 'Ay çıkıp ağıllanır, ak bulutlar belirir, birbiri üzerine yığılır, suyunu saçarak inler'. (Ay doğup etrafını hâleler çevirdiği zaman bulutlar yükselir, toplanır, gürültü ile yeryüzüne sularını döker). Ay ağıllandığı zaman Türkler, yağmur yağacak diye uğur bilirler" (DLT I: 258). Ayın etrafını halelerin sarması, onun evine çekilmesine benzetilerek *ewlen-* fiiline "halelenmek" yan anlamı kazandırılmıştır.

“Kün-ay simgesi, Farsça *mihr ü mâh* (güneş ve ay) adı altında Selçuklulara ve daha sonra Osmanlılara geçip, Osmanlı bayraklarında Zülfikar ile beraber resmedil[ir]. Bugünkü Türk bayrağı da bu eski geleneğe bağlanmaktadır” (Esin, 2001: 69). KB metninde de bilgili olarak doğru ve yerinde söz söyleyerek yüksek makamlara erişmek, “mavi göğe yükselmek” biçiminde ifade edilmiştir: “söz asğı bile kör yağız yirdeki / yaşıl kökke yoķlar bolur tördeki” (KB 1002). Buna karşılık, devlete erişeni de yine söz makamından edebilir: “ķalı sözleyü bilmeşe til sözüğ / yaşıl kökte erse kör indrür özüğ” (KB 1003).

Eski Uygur Türklerine ait Budist ve Manihaist metinlerde de *kün* ve *ay*’ın kutsallık atfedilerek kullanımının sıklığı, araştırmacıların konu üzerinde çeşitli fikirler yürütmesine zemin hazırlamıştır. Bu konuda genel kanı eski Türklerde *kün* ve *ay*ın önemli bir yeri olduğudur. Hunlardan itibaren aya ve güneşe övgü temel dinî ritüellerden biri olarak görülür. 10. yüzyıl ve sonrasında bugüne ulaşan metinlerde ay ve kün ile ilgili betimlemelere çok sıkça yer verilmesi kimi zaman Manihaizm’in etkisine bağlı olarak görülmüştür.

Taş, *kün* ve *ay* kültürlerinin Manihaizm’in etkisinden çok proto Türklerden kalan bir adetin yansıttığı fikrini öne sürer ve Manihaizm’in Uygurlar döneminde bu sözcüklerin kullanım sıklığının arttırma rolüne işaret eder (Taş, 201: 161). Tokyürek, Budist ve Manihaist metinlerde görülen *kün teŋri* ve *ay teŋri* ifadelerinin Budizm ile ilgisinin kurulamayacağını belirtir (Tokyürek, 2017: 86-87). Tokyürek, Mani metinlerinde kozmik yapıyla ilgili hemen her şeyde *teŋri* ifadesinin kullanıldığına dikkatleri çeker ve kimi yerlerde “kutsal öğretmen veya hoca hazretleri” ifadesini karşılayacak biçimde tanıklandığını söyler (2017: 87). Bununla birlikte söz konusu kullanımların eski Türk inanmalarından izler taşıyacak şekilde *ay* ve *kün*’e

kutsallık katma maksadıyla seçilmiş olabileceğinin de göz önünde tutulması gerektiğini de ifade eder (2017: 86-87).

Eski Uygur Türkçesi Manihaist metinlerinde *ay teŋri* ve *kün teŋri* ifadeleri sıklıkla kullanımdadır. Bunlar söz konusu metinlerde dinî bir anlam taşımaktadır. Buna karşılık Budist metinlerde de sıklıkla *ay teŋri* ve *kün teŋri* ifadeleri tespit edilmektedir. Bu metinlerde *ay*, "30 günden oluşan ayın dönüşüne göre hesaplanan süre" anlamına gelecek şekilde kullanılırken *teŋri* ifadesine rastlanmaz. Buna karşılık kimi metinlerde "ay" anlamı kastedilirken *ay teŋri* biçiminde tanıklanmaktadır. Taranan metinlerde dikkati çeken bu özellik, Türklerin Budizm anlayışına eski inançlarından izler taşımasına bağlı olarak değerlendirilmelidir. Buradaki *teŋri* ifadesi de yaratıcı olarak algılanmamalıdır. *Teŋri* sözcüğü bu örneklerde "kutsal" anlamını karşılamaktadır.

ay: (<ay, "ay; yılın on iki bölümünden her biri" EDPT: 265). "kök teŋride kün ay azdım yıta esizim-e adrıldım" (Y 10/3). "tör apa içreki ben beş yegirmi yaşda alınmışım kunçuyım-a buŋ-a adrıldım-a esizim-e kün-e ay-a azdım-a" (Y 11/1). "sub yer kem katun ay kün" (Y 12/3). "ana kem taş ay kün" (Y 42/5). "kün ay esiz yıta" (Y 44/4). "kök teŋride kün ay esizim-e" (Y 92/1). "kök teŋride esiz kün ay ermiş yağız yerde esiz el kan ermiş bökmedim ayıt-a esiz-e" (Y 147/4). "kök teŋride[ki] kün ay esizim-e [b]ökmedim y[ıt-a]" (Y 149/3). "ayun yatgu ebi" (KO 12/1). "yılka tegmişig yıdıtmayın ayka tegmişig artatmayın" (IrkB 59). "ay teŋri yolu" (Xu VII: 1559). "seŋremelerde erip bir künki bir aykı yarım ayı yakşıçı iş ayğuçı boltumuz" (M 73-59). "yeme berdi küŋine ayıŋa munçulayu berip ağıltakı ağı barım azkına kaltı" (İK VII-5). "yme kün ay ölür tedimiz erser" (Hua 61). "beş yegirmideki tolun ay teŋri teg seviglig yüzlüg ulug elige ..." (DA 2981). "kaltı bulıtdın önmiş ay teŋri teg arıg" (TT IV: a/8). "ay teŋri ordusu teg yaruk yaşuk" (TT V: A/6). "ay teŋri" (TT VII: 9/17). "ay teŋri teg" (TT VIII: B/14). "ay teŋri atlıg teŋri" (BT II: 659). "aysız künsüz yaroklug egir ulug teŋriler ayaların kavşurup kut kolsar" (BT III: 952). "kün teŋri bilge bilig aşnukı ay teŋri kirtü aşnukı" (BT V: 206-207). "yarım ayka yarım ay çekke çekni ..." (BT VII: 382). "küz ödteki ay teŋriniŋ yarukı" (BT VIII: B-172). "aynıŋ künnüŋ parvışta" (BT XIII: 1.49). "yme alkatmış ayka küsençig künke" (BT XVIII: V-1). "[çah]şaput ay beş yaŋıka" (BT XX 4-5612). "ay teŋri vadi [yultuz]tın [kitdükde]" (BT XXIII: B-55). "muntag kılı üküş kün ay öd kolul[a]r [ertdi]" (BT XXVIII: E-6). "küntüz ay tilgenig körmek" (Tot 658). "kün ay teŋri atlıglar yel teŋri ot teŋri ançulayu ok" (DI 554). "ay: ay (30 günden ibaret olan ay). Şu beyitte dahi geçmiştir: Kışka etin kelse kalı kutluğ yay / Tün kün keçe alkınur ölek bile ay 'kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlan; gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir' " (DLT I: 82). "til kiçig tuttı kılkı onay / yaraştı kamuğ birle keçti kün ay" (KB 1695). "yarıglı taŋlarnı taķı kıldı tünni amrulğu künni

aynı sakışlığı" (TİEM 73 104v/3=006/096). "uçı barıǵlı kıldı sizlerke tünni kündüzni künni aynı yalduzlarını" (Rylands 30/35a3=016/012).

ewlen-: (<ev+le-n-, "ev sahibi olmak; evlenmek; halelenmek" EDPT: 11). "ay ewlendi = ay aǵıllandı, hâlelendi" (DLT I: 259).

kün: (<kün, "güneş; gün" EDPT: 725). "yigirmi kün olurup bu taşka bu tamka kop yollug tigin bitidim" (KT GD). "[... tabgaç atlıg süsi bir tümen artukı yêti niñ süg ilki kün ölürtüm" (BK G 1). "ëkinti kün örtçe k'ızıp kelti" (T 39-40). "ebi on kün öñre ürküp barmış" (ŞU G 7). "ıt yıl t[okuzunç ay... [kün[ke]" (HT 7/1). "kök teñride esiz kün ay ermiş yagız yêrde esiz èl kan ermiş bökmedim ayıt-a esiz-e" (Y 147/4). "kök teñride[ki] kün ay esizim-e [b]ökmedim y[ıt-a]" (Y 149/3). "kün tugdı" (IrKB 26). "bilge biliglig kün teñri" (Xu VIII: 517). "muna kün bunı toǵa keldi" (M 37-10). "kün teñri teg bilge biliglig yarukunuz" (KİP 198). "bir közüñüz yaruzun kün körüñ" (İK A-3). "kün ay teñri" (Hua 46). "kün teñri teg" (TT III: 133). "kün öner ogurda" (TT V: A/70). "tört öd içinte yana ikirer öd adrılur sekiz yay kün bolur" (TT VI: 326). "kün teñri bun sanı" (TT VII: 9/13). "yükünürbiz tılangur biz maklıg kün teñri atlıg teñri burhan kutına" (BT II: 570). "aysız künsüz yaroklug egir ulug teñriler ayaların kavşurup kut kolsar" (BT III: 952). "kün teñri bilge bilig aşnukı ay teñri kirtü aşnukı" (BT V: 206-207). "kün teñrike taluy ögüzke okşadı erür" (BT VII: 241). "burhanlıg kün teñriniñ yarukı" (BT VIII: A-104). "aynıñ künnüñ parvışta" (BT XIII: 1.49). "yme alkatmış ayka küsençig künke" (BT XVIII: V-1). "kün teñri bo yertinçü yer s[uv]d[a] tuga belgüre yarlıkasar" (BT XXIII: H-138). "kün teñri t[eg yaruk erser]" (BT XXVIII: B-201). "kün ay teñriler birle" (Tot 890). bir kün koñ eki küp begni" (Or 8212/77 A 9). "tütünçsüz ot yok tünı küni ökünç yok" (Or 8212/78 B/A 4). "üçünç küninte" (Mainz 386/A4-5). "kün ay teñri atlıglar yel teñri ot teñri ançulayu ok" (DI 554). "kün: gün, güneş. 'kün togdı = güneş doğdu' " (DLT I: 340). "köñül til kiçig tuttı kılkı oñay / yaraştı kamağ birle keçti kün ay" (KB 1695). "örü turuǵlı kıldı silerke tünni kündüzni künni aynı yalduzlarını boyun berigililer ol anıñ fermānıña" (TİEM 73 196v/4=016/012). "uçı barıǵlı kıldı sizlerke tünni kündüzni künni aynı yalduzlarını" (Rylands 30/35a3=016/012).

1.2.4 Kutsal Yer Su

ETü. sub~suv~suw; ETü. yêr~yir; ETü. yêr sub~yir suw.

İnan, eski Türklerin *ıduk yer sub* ile hem koruyucu ruhları hem de vatani kastettiklerine dikkati çeker (İnan, 2017: 43). Benzer şekilde Taş, *ıduğ* sözcüğünün anlamından yola çıkarak "doğal afetlerden ve kötü güçlerden koruyan yer", "toplumun iyiliğini güvence altında tutan güç" anlamlarını taşıdığını; en geniş anlamda merkezi ve

Türklerin vatanını ifade ettiğini belirtir (Taş, 2011: 74). Köl Tigin Yazıtında *ıduk yer sub* ile vatanın ifade edilmesine şu örnek verilebilir: “eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin az bodunug itip yar[atıp]” (KT D 19).

Kutsal yer ve su kavramı, "vatan" anlamı ile genelleştirildiğinde yeryüzünü dağları, suları, toprağı ve atalar ruhuyla bir bütün olarak ifade etmektedir. Orhun Yazıtlarındaki betimlemeler doğrultusunda *ıduk yer sub*'un, diğer kültlerin üzerinde, kutsal ruhlar ve Tanrı ile birlikte ayrı bir kategoriye işaret etmekte olduğu söylenebilir. Tonyukuk Yazıtında *Teñri, ıduk yer sub* ile birlikte kutsal ruhlardan biri olan Umay'ın iradesinin beraber olarak belirleyiciliği görülmektedir: “teñri umay ıdok yër sub basa bërti erinç” (T 38). Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzünde 35. satırda Tanrı ve kutsal yer su ruhları tasvip etmediği için halkın Çin'e gitmek zorunda kaldıklarından söz edilir: “üze teñri ıduk yër sub [eçim k]agan kutı taplamadı erinç. tokuz oguz bodun yerin subın ıdıp tabgaçgaru bardı” (BK D 35). Buraya giden Dokuz Oğuzlar, adlarını sanlarını kaybederler, zor durumda kalırlar: “tabgaçda atı küsi yok boltı” (BK D 36). Eski Türklerin inanmalarında savaşta veya akında başarıya ulaşmanın büyük ölçüde *Teñri, yer-sub* ve *Umay* iradesine bağlandığı görülmektedir (Potapov, 2012: 165). Buna benzer görüşler, Orhun Yazıtlarına da yansımıştır. Bu yazıtlarda Türklerin zaferleri veya büyük hüsrancıları, yok olmaktan kurtulmaları *Teñri, yer-sub* ve *Umay* unsurlarının iradesine ve onların merhametlerine bırakılmıştır (2012: 165).

Yër sözcüğü, Tonyukuk Yazıtında, Süci Yazıtında ve Yenisey Yazıtlarında (7. ve 134. yazıtlar dışında) "ülke, memleket" anlamında kullanılmıştır. İncelenen metinlerde yer sözcüğüyle Köli Çor, 2. Karabalgasun, Yenisey Yazıtlarından 7. ve 134. yazıtlarda ve Altay Yazıtlarında daha sonra İslami dönem metinlerinde de kullanılacak olan, aynı zamanda sözcüğün asıl anlamı olan "yeryüzü" anlamının kastedildiği görülmektedir. Bu sayılanların dışında kalan yazıtlardaki örneklerdeyse sözcüğün eski Türk inancını yansıtacak şekilde "kutsal yer" anlamını taşıdığı tespit edilmiştir. İslami dönem metinlerinde sözcüğün kutsallık ifadesi taşıyan anlamını kaybettiği görülmektedir. Sözcük İslami dönem ilk metinlerinden itibaren "yeryüzü" anlamında tanıklanmaktadır. Benzer bir gelişme yazıtlarda "kutsal vatan toprağı" anlamını taşıyan (*ıduk*) *yër sub~yir suw* ifadesinde de tespit edilmiştir. İslami dönem ilk metinlerinden olan KB'de tespit edilen örnekte yer su, dinî bir anlam taşımamaktadır: "oğul kız kişim tip neñin irkmese / ya yir suw bağım tip kümüş tirmese" (KB 2278). Burada eski Türk inancındaki kutsallık anlamını taşımaz. Beyitte *yir sub* ile kişinin bu dünya üzerindeki maddi varlığı kastedilmektedir.

sub~suv~suw: (<<sub, "su", EDPT: 783). "biriki bodunug ot sub kılmadım" (KT D 27; BK D 22). "anı sub[ka] bardımız" (T 27). "subı⁴⁰ seleğe ermiş" (ŞU K 2). "ol yerimin subumın⁴¹ konar köçer ben" (Ta B 4). "teñri küçiğe tag üze yul suv körüpen" (İrkB 17). "burķan [kō]rkin suvķa kigürser" (M 51-3). "uluğ suvķa kirser" (KİP 17). "sogık suv içser" (DA 166). "köfençlig suw küznekiğe soklunmışlarka" (TT III: 55). "kurkagdaki t[ınlıg]larıg suwda kemişip ölürdimiz erser" (TT IV: B/10). "tiz yokaru bilketgi suw ulug titir" (TT V: A/4). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "ol suvug içser" (BT V: 457). "bilge biliglig suv üze bütün et'öz toşup" (BT VII: 126). "birer idiş suv teginçe" (BT VIII: A-133). "arıg yıdlig yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "sav üze anı bileyin teser yalın içinte suv küsemiş teg ol" (BT XXVIII: C-283). "azu turuk suv erser opayın" (U 5 Bölüm I / A 2). "yme kaltı yürün taşag alsar kızılıg suv yünser" (T II T 14 / A 16). "suw: su. Şu savda dahi gelmiştir: 'suw bërmeske sût bër = su vermeyene sût ver' " (yazım düzeltildi, DLT III: 129). "üçi ot üçi suw boldı yil / üçi boldı toprak ajun boldı il" (KB 143). "ol ol idi kim indürdi kökdin suwnı" (TİEM 73 104v/7=006/099). "yazukluğ kişiniñ yazukın keçür / 'adāvet kökini ızıp sen köçür / yalınlansa tutnup ızab hıkd otı / halimlik suwın saç ol otını öçür" (AH 337). "törüttü kişini uça suwındın kim ol çoğıçı belgölüg" (TİEM 73 196r/4=016/004). "teñ bolmaz iki deryā bu şüçüg tatlıg siñen suw ol anıñ içmeki bu açığ şūr turur" (Rylands 33/71b3=035/012).

yër~yir: (<yir, "yer; mec. yeryüzü" EDPT: 954). "üze teñri basmasar asra yir telinmeser türük bodun eliñin törüñin këm artatı [udaçı erti" (KT D 22). "üze teñri as[ra] yër yarlıkaduk üç[ün] közün körmedük kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu[gsıkıña] birigerü [kün ortusıñ]a kurıgaru [kün batsıkıña yırıgaru tün ortusıña tegi konturtum" (BK K 10-11). "türk sir bodun yerinte bod kalmadı" (T 3-4). "oglın k[iş]isin uduztok[ı ko]ntokı etdöki yer aldokı ..." (KÇ 13). "uygur yerinte yaglakar kanta keltim" (S 1). "kulum küñüm bodunug teñri yer ayu berti" (ŞU D 1-2). "atımın üze kök teñri asra yagız yer yana ..." (Ta D 4). "kök teñride kutum yuyka boltı yagız yerde yolım kışga boltı" (2 KaB 6-10). "[kök] teñrideki teglük tegin yerdeki yegren adıglık üni özi bir" (AÖ 1). "üç yetmiş yaşımka adırıltım egük katun yerimke adırıltım" (Y 3/4). "teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim" (Y 7/3). "er erdemim yerim için öldüm" (Y 23/1). "yerdeki tamkalıg yıldı buñs[ız erti]" (Y 26/6). "yerdeki bars tegme erdemligim-e bökmedim" (Y 28/4). "edgü taş kem ögüz beñü yer" (Y 42/4). "öz yerim ıduk yerim esiz-e öz elim kanım k²wñ ay esiz-e uluş tegöz yerim" (Y 42/8). "iç yer eliki artzun atçı alp tutuk yok" (Y 48/6). "yerim-e esiz-e" (Y 51/2). "uygur kan yerin aldukda azıglıg toñuz teg

⁴⁰ Ölmez, 2019'da "suvi" olarak kayıtlıdır (2019: 116).

⁴¹ Ölmez, 2019'da "suvımın" olarak kayıtlıdır (2019: 80).

tirig beg esiz" (Y 98/3). "y r be k  ta  be k  y r be k " (Y 134/1). "... y r be ig  ... adr lu bard " (A 1/2). "y r be g  ermi  ... bedizig ... r" (A 23/1). "y rdeki igit r / y rdekig  ter be k  y rdek[i] a ar" (A 45/1). "y rdeki yegren adg r te rideki tegr k ?" (A 84/1). " ze <te rik>e asra y rke y k n<t> k m bar erti ya  ltukum yok" (B  Yan 1). "ta  ta lamaduk udu y r yarud " (IrkB 26). "te ri te risi burhann n yarlıg n yerde t   rmedin" (Xu VIII: 282). "ilig  ze yirig b rte [yarlı ar]  tr  yir yarılıp  tr  tiki  u[g ] birle  adır suvlu  ulu   g [z belg l g] bolur" (M 105-26). "bu bir k te ri yirinteki s  ba ı tay sa un" (K P 117). "kurug yerig suvayu  l yerig tarıyu" ( K I-3). " ze on kat k k asra sekiz kat yer be  te ri be in  ot te ri" (Hua 81). "bo montag emgeklig savlar s zley r erken anı aras nta y r yarılı" (DA 347). "altunlug yin  l g hap yirte yatıp y r r erki sn" (TT II: B/10). "alkatmı  bi  kkat t rii yirintee tohurtuuz" (TT III: 59). "awi  tamudak   rtl g [y]al[ n]lıg [y]irde a ıg emgek emgenmi de  k nser biz ne tusu bolgay" (TT IV: B/26). "bu yir alt n wj rlıg yirde" (TT V: A/41). "te ri yirinte bar r azu burkanlar yirinte togar" (TT VI: 126). "yir tilgen tepreser" (TT VII: 41/ 24). "yag z yir katun  apari ita atlıg yek" (BT VIII: A-474). "tilgenimizni yirke teg r p" (BT II: 302). "bo yir  zeki yekig i gekgig" (BT V: 284). "yir agl[ k ] bodisatva" (BT XVIII: 144). " n a kalt   st n te ri yerinteki te riler" (BT XX: 244). "on  a  apat k zedmek  ze te ri yerinte tugar serinmek  ze arıg k rkl g bolur" (BT XXVIII: G-7). "alt n yir orunta" (Tot 386). "te ]ri y r[k]e" (Mainz 175 a,b A/3). "tamu y [ri]" (Mainz 400 A/3). "strayastris te ri yerinteki" (DI 807). "y r: yer" (DLT III: 142). "yag z yir bak r bolma  n a kızt l / ya otta  i ek  nmegin e ya  l" (KB 120). "yokd n bar k lıgl  k klerni y rlerni" (T EM 73 105r/4=006/101). "ol ta rı k kler hem yerler  ayb n bilgen ol bilgen k   ller i indekini" (Rylands 33/79a2=035/038).

y r sub~yir suw: (<yir, "yer; mec. yery z " EDPT: 954 + <<sub, "su" EDPT: 783). " ze t r k te risi t r k  duk yiri sub  an a  tmı " (KT D 10-11). " ze te ri  duk y r sub [  im k]agan kut  taplamadı erin " (BK D 35). "te ri umay  dok y r sub basa b rti erin " (T 38). "ol y rimin subum n⁴² konar k  er ben" (Ta B 4). "sub y r kem katun ay k n" (Y 12/3). "y rim subum esizim-e" (Y 45/6). "y rim-e subum-a esizim-e" (Y 152/3). "yertin   yir suv yemrilti yerilti" (Xu VII: 814). "yir suv alt  t rl g tebrey r  am ayur" (M 52-6). "yirtin   yir suvda ulu  yarlı an u  bul t  ritir siz" (K P 201). "ol yer suw  r ı teri bar bar erti" ( K LIX-1). "yir suv tilgeni e taya lıg n turur" (   103b/16). "ma a bo a ır ulug y r suv" (DA 1592). "yiritn   yir suwda ew bark i inte ereyin tip" (TT II: A/41). "bu yir suw sırt ka teg bolt " (TT V: A/48). "sugun it kulgak na kelser yir suv i esindin bolur" (TT VII: 29/4-5). "bo yirtin   yir suw yilvi kumen teg" (BT II: 942). "bo yirger   dl g yirig suvug itilmi  b lmek" (BT V:

⁴²  lmez, "suvum n"  eklinde okumu tur ( lmez, 2019: 80).

213). "asıglıg kılgu üçün aş içgüton kedim altun kümüş yir suv ev bark at kölükte ulatı bahşıka kergeklig" (BT VIII: A-128). "sögüt ıgaç yagız yir suv sütte ulatılarıg yumkını yıyıp" (BT XVIII: V-63). "bo yertinçü yer suvug arıg süzök körür" (BT XX: 194). "yagmur yagıtıp emgeklig otın öçürdeçi yertinçü yer suvnuñ atı mañgalı" (BT XXIII: H-9). "üç miñ ulug miñ yertinçü yer suvda yeti erdini urup anıñ içinte tolguru" (BT XXVIII: C-407). "yir suvka sıñmıšte" (Tot 42). "oğul kız kişim tip neñin irkmeşe / ya yir suw bağım tip kümüş tirmese" (KB 2278).

1.2.4.1 Orman ve Ağaç Kültü

ETü. artuç; ETü. kadın~kayın.

Türk kozmogonisinde ağaç başlıca motiflerden biridir. Buna göre ilk insanın dokuz budaklı bir ağacın altında yaratıldığı düşünülür (Beydili, 2015: 25). Beydili, Türklerin gözünde ulu ağaçların Tanrı'nın ilahî vasıflarını taşıdığını belirtir (2015: 26). Dünyanın tam ortasında yükselen ağacın kökleri yeraltına inerken dalları dağın zirvesine yükselir ve böylece gök yer ve yeraltı dünyasını birbirine bağlar (2015: 27).

Hayat ağacı Tanrı'nın tekliğini, birliğini sembolize ederken bunun aksine ormanlar, çokluğun, kargaşanın, kötülüğün sembolüdür (Ergun, 2010: 114). Türkler ormanları içinde bulunan ruhların özelliklerine bağlı olarak iyi ruhların yaşadığı aydınlık-ışıklı ormanlar⁴³ ve kötü ruhların yaşadığı karanlık ormanlar⁴⁴ olmak üzere ikiye ayırmışlardır (2010: 114). "Türk kültüründe yalnız ağaç Tanrı'yı, tekliği, kutsalı temsil ederken ve sığınılan yer iken, ormanlar çokluğu, 'lanet'i, şeytanı sembolize etmektedir" (2010: 120).

Türklerin bazı ağaçları kutsal saydıkları bilinmektedir. Bunların arasında en çok öne çıkan ağaç kayın ağacıdır. Kutsal sayılan kayın ağacı kam ayinlerinde kullanılan bir unsur olarak görülmektedir (İnan, 2017: 57). Kayın ağacının Türk kozmogonisine göre Umay ile birlikte yeryüzüne indiği inancı ile de kutsallığının vurgulanmaktadır. Abakan Tatarlarının efsanelerinde dünyanın ortasında göğe yükselen demir dağın üzerinde yedi dallı bir kayın ağacı bulunur (Barutçu Özönder, 1982: 157).

İslam inancını benimseyen Türkler arasında ağaçlara ilişkin inanmalar terk edilmemiştir⁴⁵. Türklerin, Altaylarda sarp dağ yollarını aşarken bir tersliğe uğramamak amacıyla kayın ağacına bez bağladıkları bugün bölgede gözlenebilecek bir hadisedir (Kalafat,

⁴³ "Ata ruhları veya kutlu hayvanların ruhlarının dolaştığı ormanlar olarak bilinirler. Bu tür yerler dikkatli olmayı gerektirmektedir. Ruhları kızdırmamak ve hayır dualarını almak için sessiz, saygılı olunmalıdır. Adak ve saçmak gerekmektedir" (Ergun, 2010: 114).

⁴⁴ "Kötü ruhların yaşadığı karanlık ormanlar: Kötü ruhların yaşadığı yerler "lanetli yerler" diye de adlandırılmaktadır" (Ergun, 2010: 114).

⁴⁵ Türklerin yaşadığı her yerde oldukça yaygın olan bu inanç ve uygulamalar için bk. Kalafat 1999: 53-56.

1999: 54). Yakut Türklerinin, güz mevsiminde ava çıkmadan önce orman iyesine sundukları yağı ve eti ateşe atmaları; ağaçlara renkli çaputlar, bezler ve kürkler bağlayıp, ilk avın şeklini ağacın gövdesine resmetmeleri de ağaç ve orman kültürünün bugüne gelen izlerindendir (Kalafat, 1999: 54).

İnan, Katanov'un derlediği ve Radloff'un yayımladığı Türk halk edebiyatı nümuneleri arasında şu ifadeyi tespit etmiştir: "pis pastap ülgen adamnan töreende ımay icemen kada tüstir pu iki kazın⁴⁶" (İnan, 1998e: 398). İnan bu ifadeyi Türkiye Türkçesine şöyle aktarır: "Bir ibtida atamız Ülgen'den türediğimiz vakit bu iki kayın ağacı Umay ile beraber gökten inmiştir" (İnan, 1998e: 398). Canpolat, DLT I: 356'daki kayıttan hareketle, eski Türk inancında kayın ağacının kutsal sayıldığını ve Umay'la birlikte gökten indiğine inanıldığını; ancak Kâşgarlı Mahmud'un bu inancı hiç bilmiyormuş gibi açıklama yapmadığına dikkatleri çeker (Canpolat, 1975: 23). Anohin, kayın ağacının kabuğundan yapılan kaplara karşı özel bir itina gösterildiğini ve saygı duyulduğunu ifade eder (Anohin, 2006: 36). Potapov, gök için Kaçınlar arasında yapılan dua ve kurban törenlerini yorumlarken dua törenin yapılan belirli bir dağın mevcut olduğunu ve bu dağın zirvesinde kutsal kayın ağacının olması gerektiğinden söz eder (2012: 311). Eğer kayın ağacı bu dağın zirvesinde mevcut değilse kökünden sökülerek buraya getirilen bir ağaç etrafında dinî ritüelin icra edildiğini de gözlemler (Potapov, 2012: 311). Kayın ağacı bu önemli dinî törenin olmazsa olmaz bir parçası olarak dikkatlere sunulur.

Çin yıllıklarında da kayın ağacının dinî ritüellerde kullanıldığı bilgisi verilir. Örneğin Tobalar veya Tabgaçlar "[e]cdat mabedi makamında bir taşı oyarlardı. Şimal yurtlarından cenuba göç ederlerdi, taş ev içinde göğe, yere, hakanın soyuna kurban keserlerdi. Kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Bunlardan tanrısız ve kutsal orman meydana gelirdi" (Eberhard, 1996: 80).

Her ne kadar DLT metninde verilen örneklerden hiçbiri eski Türk inancında ağaç kültürüne gönderme yapmazsa da Türk inancında önemli yer tutan ağaçlardan bir diğeri ardıç ağacıdır. İnan, Lepechin'den Başkurtlarla ilgili şu alıntıyı yapar: "Tura-Tav'da bir ardıç ağacının dalını koparmıştım. Başkurtlar 'adak adamadan ardıçın dalını nasıl koparıyorsun' diye itiraz ettiler" (Lepechin'den aktaran İnan, 1998c: 259). Ardıç ağacının sabah yakılıp evin içinde doğudan batıya gezdirilerek evin tütsülenmesi gibi uygulamalara da Altaylar arasında rastlanmaktadır (Kalafat, 1999: 54). Ardıç ağacı ağaç kültürü bakımından öne çıkarken, yakın zamana kadar eski Türk inancının ritüellerini sürdürmekte olan Türkler arasında ardıç otunun

⁴⁶ Radloff'un eserinin künyesi: Radloff, W. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, (I-X). İnan, eserin IX. cildi olan Soyon ağızları, Abakan Tatarları ve Karagaslardan yapılan derlemelere atıfta bulunuyor. Bunun için bk. Radloff, 1907: 565.

da önemli bir işlevi bulunmaktadır. Karagasların inancına göre, ateşin gece ısıklık çalması iyiye işaret etmez ve böyle zamanlarda kutsal sayılan *artış* (ardıç) otundan bir parça ateşe atarlar (İnan, 2017: 60). Kanlı kurban töreninde ardıç dalıyla tütsü yapılır (Anohin, 2006: 37). Ardıç, kayın kabuğu üzerine konmuş kor ateşle yakılır ve tören boyunca ardıcın yanması sağlanır (2006: 37).

artuç: (<arduç, EDPT: 204). "artuç: ardıç. Kaşgarda bu adda iki köy vardır" (yazım düzeltildi, DLT I: 95). "tağ artuçlandı 'Dağlarda çok ardıç vardı' " (CTD I: 157-252).

kağın~kayın: (<kağın, "kayın" EDPT: 602). "kağın: kağın ağacı" (DLT III: 369). " 'sögüt sülüne, kağın kasına = söğüde tazelik, kayına katılık' (söğüde tazelik, kayın ağacına katılık yaraşır). Bu sav, aslına çeken her şey için söylenir" (DLT I: 356). "kağın teg boğum erdi ok teg köni tüz / ya teg egri boldı egildim tönittim" (KB 6532).

1.2.4.2 Ateş Kültü

ETü. kın otı; ETü. kök otı; ETü. kökdinki ot; ETü. ot; ETü. ört; ETü. uçgu~uçık.

Eski Türklerin yurduna yapılan seyahatlerin anlatıldığı seyahatnamelerde ateş kültürünün varlığına işaret edilir. Bu metinlerde ateşin Türklerde kötü ruhlardan arınmada ve temizlenmede nasıl kullanıldığının bilgisi verilmektedir. Köktürklerin kötü ruhları ateş ve tütsüyle yok ettiği bilgisini 568 yılında Batı Türk kağanı İstemi Yabgu'ya elçi olarak giden Zemark ifade etmiştir (Esin, 2001: 175). Bizans elçisi Zemark'ın 568'de Türk hakanını ziyaretiyle ilgili verdiği bilgilere göre, Romalıların getirdiği eşyalar ardıç ağacı dallarıyla yakılmış bir ateşle, tefe vurarak ve çingiraklar eşliğinde tütsülenmiştir. Bu ritüelin sonunda Zemark da ateşin üzerinden geçirilerek arındırılmıştır (aktaran Potapov, 2012: 153)⁴⁷.

Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*'da Kırğızları anlatırken, Türklerin ateşle ilgili fikirlerine de değinir (Şeşen, 2017a: 81). Buna göre ateş, eşyanın en temiz olanıdır ve ona düşen her şey temizlenir (2017a: 81). Gerdizî, Kırğızların ölümlerini yakmalarını da bu temizliğe bağlı olarak değerlendirir (2017a: 81).

Ateş kültüne göre ateşi kirletmek, içine çöp atmak, sivri metaller koymak ocağın üzerinden geçmek, külleri ayakla ezmek, karıştırmak yasaktır (Potapov, 2012: 135). Eğer kurallara uyulmazsa uymayanlar hastalıkla cezalandırılacağına inanılır. Bu insanlar kötü ruhların karşısında savunmasız kalırlar. Ateşe saygısızlık eden insanların evlerindeki eşyaların

⁴⁷ Bizans elçisi Zemark'ın 568'deki Türklere yaptığı ziyarete dair bu anlattıklarını bir diğer Bizans elçisi Menander Protektor şöyle kaydeder: "Getirdikleri bütün eşyayı aldılar ve orta yere koydular. Sonra tütsü için kullanılan kokulu dallarla bir ateş yaktılar. Skythai dilinde, anlaşılabilir birkaç söz söyleyerek, bir taraftan da bir çan ve bir davul çalarak, ellerinde henüz çıtırdayan tütsü dallarıyla dönmeye başladılar. Cezbe halinde, kötü ruhları kovalar gibi hareketler yapıyorlardı" (Dietrich'ten aktaran Esin, 2001: 119).

bir kısmının ya da bütün evlerinin yanacağına inanılır. Bu çok büyük bir gazaptır ve hemen kurban kesilmesi gereklidir (Potapov, 2012: 135).

Manihaizm'de de ateş kültünün bulunduğu düşünülebilir. Manihaizm'de ateşe saygısızlık yapmak on günah arasında ifade edilir (Tokyürek, 2019: 487). Bu on günahı işleyenlerin cehennem ile cezalandırılacaklarına inanılır (2019: 487).

Eski Türk inancında *uçguk*⁴⁸ insanların yağlı ağzını yalayan bir ruh olarak tasavvur edilir (İnan, 1998f: 455). *Uçguk*, ateş kültüne saygısızlık yapılmasına ve buna bağlı olarak ruhların darılmasından ötürü oluşur. Tedavisi ya çakmak taşından yakılan ateşle ya da bir fincana su doldurarak uçuklu kişinin başının üzerinden evden dışarı doğru su serpilerek “Git, çık!” diye bağırılarak yapılır (1998f: 454). İnan, bazı Türklerce *uçguk*’u ancak büyük bir ırmağı geçmiş bulunan ve kartaldan türemiş olan bir şamanın tedavi edebileceğine inanıldığına değinir (İnan, 2017: 108).

Türkler yıldırımı, yakıcılığı ve parlaklığı ile ilgi kurarak adlandırmışlardır. Fatma Özkan, sözcüğün yıldız, alev, alaz/yalaz, ışın ve ışık ile birlikte aynı **ya-* kökünden geldiğini ortaya koyar (Özkan, 2003: 168-170). Bunun yanı sıra ateş de yakıcı ve parlak oluşu dolayısıyla yıldırımı adlandırmada bir ölçüt olmuştur. Türklerin yıldırım karşılığında kullandığı sözcüklerden *kök otı* ve *kın otı* ifadeleri sözü edildiği gibi ateşle ilgili adlandırmalardır. Eski Türk inancında yıldırım, Tanrının verdiği çok büyük cezalardan biri olarak görülmektedir. İslami dönem ilk Türkçe metinlerinden TİEM 73'te yıldırım adlandırmada *ot* "ateş" sözcüğünden yararlanılarak *kın otı*, *kök otı*, kökdinki ot ifadelerinin kullanılması da bu çerçevede düşünülmelidir.

kın otı: (<kın “ceza, eziyet” EDPT: 631 + <ot+ı “ateşi”, <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “yme şemüd boğunıka köni yol körkittimiz anlarķa üğürdiler közsüzlükni köni yol üze tuttı anlarını kın otı uçuzlağan anıñ birle kim kazğanur erdiler” (TİEM 73 350r/3=041/017).

kök otı: (<kök, “gök” EDPT: 708 + <ot+ı “ateşi”, <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “tuttı anlarını kök otı küç kılmakları birle” (TİEM 73 76r/9=005/153).

kökdinki ot: (<kök+din+ki “gökten gelen”, <kök, “gök” EDPT: 708 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “ançada aydıñızlar ay müsā kertünmegey miz saña ançağa tegrü körmeginçe tañrı āşkārā açuķ tuttı silerni kökdinki ot siler baķar siler” (TİEM 73 7r/4=002/055).

ot: (<ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “anča kazanıp birki bodunug ot sub kılmadım” (KT D 27; BK D 22). “ot içinte lenhua çeçek törümüş teg” (Xu VII: 1531). “bu üç türlüğ tıltağda ötgürü ot belgülüg bolur” (M 41-56). “üze on kat kök asra sekiz kat yer beş teñri beşinç ot

⁴⁸ *Uçguk* hastalığı ateşe saygısızlık gösterenlere musallat olan bir ruhtan kaynaklandığına inanıldığı için “Ateş Kültü” başlığı altında değerlendirilmiştir.

tenri" (Hua 81). "amrak oguluma kértü sakınçlıg atañ s[uv]dın oot ünmiş teg" (DA 1419). "u[zun] sansar içi[ndeki] otça öpelü[r]" (TT II: B/77). "ot öze" (TT III: 29). "ot yalınlig" (TT V: A/44). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "otlı suwlı teg" (TT VIII: O/8). "ayıg kılınçlıg otın turkaru kayınar" (C 98). "yalalıg otların köñüllüg otçuklarında yalınatı yapanıñ umuğı arslar eligi üze yala kodgalı taplıgın" (BT III: 275). "yalınayu turur ot [sakingu ol] çakır erür" (BT VII: 23). "[ot] bolup [et'özteki ayıg kılınç erip]" (BT VIII: A-348). "aviç tamunuñotı teg" (BT XIII: 1.13). "keninte ot üze örtenür" (BT XXIII: B-54). "bilge biliglig ot tözlüg çandali" (Tot 831). "ot sañun yarıkın kıyagan uruñuka bérđi" (Or 8212/76 B/B9). "tütünçsüz ot yok tüni küni ökünç yok" (Or 8212/78 B/A3). "kün ay tenri atlıglar yel tenri ot tenri ançulayu ok" (DI 555). "ot: ateş" (DLT I: 43). "körürde küyürme özünñi küçün/ özün otka atma bu dünyā üçün" (KB 3624). "küdezgil tiliñni kel az kıl sözün / küdezilse bu til küdezlür özün / resül erni otka yüzün atğuçı / til ol tidi yığ til yul ottın yüzün" (AH 159). "bütünlükün anlar tandılar belgülerimizke harayna kigürgeymiz anlarını otka" (TİEM 73 65r/5=004/056). "boldı ol ikiniñ soñı ol iki ot içinde cāvidāne ol iki anıñ içinde ol zālimlerniñ yanıtı turur" (Rylands 38/29b1=059/017).

ört⁴⁹: (<ört, "alev" Gülensoy, 2007b: 671). "ekinti kün örtçe kızıp kelti" (T 39-40). "taş kapağınta uy kızıp tolu ört yalın oz kōdup belgüsiz ağzın örtđi" (M 58-16). "etöziñe ört yağm[ı]ş te[g]" (DA 162). "öz biligleri tuta ört yalınlig küzetgü turmışın sakınmış kergek" (TT V: A/65). "biltürtgeli ört" (BT XXVIII: D-226). "ört: yanan nesne, yangın" (DLT I: 42). **uçğuk⁵⁰~uçık:** (<uç-ğuk, "uçuk" EDPT: 23). "uçık yelpik siñser..." (BT XXIII: XXX). "uçğuk: uçuk, ingi" (DLT I: 98).

1.2.4.3 Dağ Kültü

ETü. al; ETü. ıduğ; ETü. ıduğ tağ; ETü. tağ.

Yer su kültünün alt kategorileri arasında en etkili olanının dağ kültürleri olduğu düşünülmektedir (İnan, 2017: 43). Dağ, dünyanın merkezinde yükselen kutsal güç kaynağı olarak evrensel düzenin bütün parametrelerini de kendisinde toplamıştır (Beydili, 2015: 145). Dağ, ulu başlangıç, kök, soyun temeli, anayurdun sembolü olarak algılanmıştır (2015: 145). Kozmik dağ, dünyanın eksenî, imparatorluğun merkezi, karla kaplı yüce ve ulaşılmaz olarak görülen dağ, dinî inançlarda her zaman önemli olmuştur (Roux, 2017: 62). Köktürkler ve

⁴⁹ TİEM 73'te *ört* isminden türemiş *örte-* fiiline rastlanır. Örnekte *örte-* fiili *-gen* sıfat fiil ekini almıştır: "bütünlükün anlar kim küyürdiler mü'mîn erenlerini mü'mîn hatunlarını yana öknüp yanmadılar anlarğa ol tamuğ kını anlarğa örtegen kın" (TİEM 73 440r/5=085/010). Budist metinlerde de *örtliüg tamu* ifadesine rastlanmaktadır: "sekiz yigirmi örtliüg tamulardaki" (BT II: 309).

⁵⁰ Clauson sözcüğü *hapax legomenon* olduğunu ifade etse de BT XXIII'teki örnek nedeniyle sözcüğün bu özelliği taşımadığı söylenebilir.

hatta Eski Uygur Türkleri zamanında Ötüken ile en az onun kadar önemli olan Kögmen Dağı Türkler için kutsallık taşımıştır.

Roux, dağ kültürüne dair şu bilgileri verir: "Metinlerde kurban sunmak üzere dağ'lara yapılan hac yolculuklarından bahsedilir. Ne var ki, kurbanın dağa mı yoksa dağ'daki başka herhangi bir güce mi sunulduğu her zaman bilinmemektedir: bunlar çoğu kez genel kült mekanlarıdır" (2017: 62).

Türklerin Tanrı'ya kurban sunmak üzere yüksek dağların tepelerini tercih ettikleri ve bu amaçla her boy ve oymağın kendi kutsal dağının olduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır (2017: 44). Bu ritüellerden birine göre Koyballar dağ ruhuna "al ızık" yani kırmızı adaklar bağışlanmaktadır (İnan, 2017: 98).

Altay Şamanizminde de kamların koruyucularından biri kutsal dağlardır (Potapov, 2012: 100). Kam tefini kutsal dağlardan alır, dağlara dua ritüeli düzenler ve dağlardan çeşitli isteklerde bulunur (2012: 100). Yine bu dağ iyeleri bir hatasından ötürü kamları cezalandırabilir (2012: 100). Altay Şamanizminde kutsal dağların toprağına, bitki örtüsüne zarar vermek dağ iyesini kızdıran davranışlar arasında kabul edilir ve dağ bu durumda zarar veren kimseyi cezalandırır (2012: 134).

İduk sözcüğü Eski Türk inancında *ıd-* "göndermek" fiilinden türetilmiş bir sıfat olarak kullanılmışsa da sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde "mübarek, kutlu" anlamını kazandığı görülmektedir. Taş, bu "mübarek, kutlu" anlamının yan anlam olduğu fikrindedir. Ona göre DLT'de açıklanan ikinci *ıduk* maddesi sözcüğün maddî koruyuculuğu ifade eden temel anlamına işaret etmektedir (Taş, 2011: 73). Bu durumda "ıduk ötüken y[ış bodun" (KT D 23) ifadesinin de Ötüken'in çevrelendiği dağların geçit vermeyişini işaret ettiği düşünülebilir (2011: 73). Benzer bir şekilde Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Budist metinlerde *ıduk orun* ifadesine rastlanmaktadır.

al: (<al, "kırmızı" EDPT: 120). "kentü al kedip altunluk örgin üze olurdu" (TT II: A/67). "...bulun]ta al sarıg" (TT VII: 15/5). "al sarıg önlüg" (BT VII: 95). "al: al renk" (DLT IV: 162). "al çüvüt = al boya" (DLT III: 162). "yaşıl kök sarıg al ağı ton kedip / aşağı kötürse yaraşur yorıp" (KB 2916). "kerem bir binā teg anar yā būstān teg ol hilm kerem al gül ol" (AH 342).

ıduk: (<ıd-uk, "gönderilmiş, Tanrıya adanmış" EDPT: 46). "üze türük teñrısı türük ıduk yir subı ança étmiş" (KT D 10-11). "üze türük teñrısı <türük> ıduk yiri subı ança étmiş erinç" (BK D 9-10). "teñri umay ıdok yēr sub basa berti erinç" (T 38). "taşdıntan üç karluk üç ıduk ta[g] ötüken ... ötüken te ben ..." (ŞU G 4-5). "öz yerim ıduk yerim esiz-e öz elim kanım" (Y 42/8). "etüzin belgürtip ıduk elgin igig tutup yip egire yarlıkadı" (M 106-21). "ıdok elig

uluşug ağır basıp orunka olurmuş" (DA 29). "adınçig ıduk kañımız" (TT III: 18). "ıduk k[u]tlu[g] tüzünlerke" (TT IV: B/18). "ıduk burhan kutıña" (TT V: B/11). "alku tözünlerniñ ıduklarnıñ küçinte emgek teginmezünler" (BT II: 371). "bırahmasıvar ıdok ezrua" (BT III: 481). "teñrim tözün ıduk et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu" (BT V: 153). "alku burhanların bodisatvalarnıñ ıduk köñüllerin" (BT VII: 277). "arig ıduk nomın küsedgeli" (BT XIII: 33.1). "bo arig ıduk [nom sudurlarnı]ñ iligi" (BT XVIII: V-24). "arig ıdok nomug" (BT XXIII: G-336). "buyanta erzünler okıdaçı ıdoklar" (BT XXVIII: G-105). "bo ıduk darni" (AS 133). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "bahşınıñ adaklıg ıduk koş linhuasıña" (Tot 237). "ıduķ: kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır" (DLT I: 65). "körü barsa yaķşı ayur uş bu söz / sınap sözlegüçi ıduķ ıkutluğ öz" (KB 433). "kılmağı tañrı bir ıulaķı telinmişdin ap yme ıduķ ıdımlardıñ ap yme ulaşıķlıķ ap yme arķası sınmış" (TİEM 73 92v/9=005/103).

ıduķ tağ: (<ıd-uk, "gönderilmiş, Tanrıya adanmış" EDPT: 46 + <tağ, "dağ" EDPT: 563). "geçit vermeyerek uzanıp giden dağ" (DLT I: 65).

tağ: (<tağ, "dağ" EDPT: 563). "taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış tagdakı inmiş" (KT D 11-12; BK D 10-11). "yênçü ügüzüg keçe tēnsi oğlı aytıgma beñülüg ek tağıg ertü" (T 44). "kara kum aşmış kügürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodun" (ŞU K 8). "[kara kum aşmış kügürde] kömür tagda ... yar ügüzde üç tuglug türk bodunka yetinç ay tört yegirmike ..." (Ta D 7). "er avka barmış tagda kamılmış" (IrkB 12). "ulug bedük tağ teg" (M 85-12). "altun tag bar" (İK XXX). "tagdın sınar" (TT V: A/76). "yükünürbiz taglar hanı belgülüg atlıg teñrig burhan kutıña" (BT II: 32). "alp erim siz ol tušta endükde arayadan çaydı oronta arig çahşapatlıg ket toym altınlug tagça çoğlangay" (BT III: 1026). "sumir tag" (BT VII: 27). "[ulug ajun]lug tağıg" (BT VIII: B-101). "tağ üñürinte beklemiş" (BT XIII: 1.72). "yirtinçül[er]teki tag" (BT XVIII: V-62). "azu tag içinte azu edgü arig ev bark içinte" (BT XXIII: D-6). "neçe sumer taglar erkligi" (BTXXVIII: B-474). "ulug törlüg tag kaya" (Tot 325). "kedin yınak yer ülüsinte agasti atlıg tag erür" (DI 382). "tağ: dağ. Şu savda dahi gelmiştir: 'tağ tağka kawaşmas, kişi kişige kawaşur = dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur' " (DLT III: 153). "kıl atı anın boldı kılka atağ / tapuğ kılsa tün kün ulanulsa tağ" (KB 3357). "yana kılğıl tegme tağ üze anlardın bir kesek" (TİEM 73 33v/6=002/260). "nişānlarından kemiler deryā içinde taglar teg" (Rylands 36/23b1=042/032).

1.2.4.4 Su Kültü

ETü. sub~suv~suw.

Çin kaynaklarına göre Juan Juanlar~Avarlar elbiselerini ve ellerini yıkamazlardı (Eberhard, 1996: 100). İbn Fadlan, Oğuzları anlatırken benzer ifadelerle yer verir: “Oğuzlar büyük tuvalet yaptıktan, işedikten sonra temizlenmezler, cünüplükten ve diğer şeylerden dolayı yıkanmazlar. Suyla ilişkileri yok gibidir. Bilhassa kışın yoktur” (Şeşen, 2017b: 10). Oğuzların bu anlayışı muhakkak ki su kültürüyle ilgilidir. İbn Fadlan, Oğuzların su ile ilgili inanmalarından birinin de suyla sihir yapılmasından korkmaları olduğunu ifade eder: “Tüccarlar ve başkaları onların yanında yıkanmazlar. Ancak geceleyin gizlice yıkanabilirler. Onlar birinin yıkandığını görürlerse kızarlar. ‘Bu adam bize sihir yapmak istiyor. Zira, suya bakıp bir şeyler anlamak istiyor.’ derler” (2017b: 12).

Altay Şamanizminde de böyledir. Altaylılar, akan suyu (nehir, pınar, kaynak suyu vs.) çöpleriyle kirletmezler. Çünkü su iyesi bu davranışı kaldıramaz ve yapanları er geç türlü olumsuzluklarla ve hastalıklarla cezalandırır (Potapov, 2012: 134). Ancak Altay Şamanizminde suya karşı bu yaklaşımda Manihaizm'in etkisinin olduğu da düşünülebilir. Manihaizm'de suya saygısızlık yapmak on günah arasında ifade edilir (Tokyürek, 2019: 487). Manihaizm'de bu on günahı işleyenlerin cehennem ile cezalandırılacaklarına inanılır (2019: 487).

sub~suv~suw: (<<sub, “su”, EDPT: 783). "biriki bodunug ot sub kılmadım" (KT D 27; BK D 22). "anı sub[ka] bardımız" (T 27). "subı⁵¹ seleğe ermiş" (ŞU K 2). "ol yerimin subumın⁵² konar köçer ben" (Ta B 4). "teñri küçiğe tag üze yul suv körüpen" (İrkB 17). "burķan [kō]rkin suvķa kigürser" (M 51-3). "uluğ suvķa kirser" (KİP 17). "sogık suv içser" (DA 166). "köfençlig suw küznekiğe soklunmışlarka" (TT III: 55). "kurkagdaki t[ınlıg]larıg suwda kemişip ölürdimiz erser" (TT IV: B/10). "tiz yokaru bilketgi suw ulug titir" (TT V: A/4). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "otlı suwlı teg" (TT VIII: O/8). "ol suvug içser" (BT V: 457). "bilge biliglig suv üze bütün et'öz toşup" (BT VII: 126). "birer idiş suv teginçe" (BT VIII: A-133). "arıg yıdlıg yparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "sav üze anı bileyin teser yalın içinte suv küsemiş teg ol" (BT XXVIII: C-283). "suvka taş kemişmiş teg" (Tot 42). "azu turuk suv erser opayın" (U 5 Bölüm I / A 2). "yme kaltı yürün taşag alsar kızılıg suv yünser" (T II T 14 / A 16). “suw: su. Şu savda da gelmiştir: ‘suw bermeske süt ber = su vermeyene süt ver’, (sana su vermeyen adama süt ver). Bundan murat, sana kötülük edene sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin onu sana köle yapar” (DLT III: 129). "arığlıknı barça

⁵¹ Ölmez, 2019'da "suvi" olarak kayıtlıdır (2019: 116).

⁵² Ölmez, 2019'da "suvımın" olarak kayıtlıdır (2019: 80).

kişiler tiler / arığ bolsa aş suw kişi arzular" (KB 2857). "yazukluğ kişiniñ yazukın keçür / 'adāvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup gāzab hıkd otı / halîmlık suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). "törüttü kişini uça suwındın kim ol çoğıçı belgölüg" (TIEM 73 196r/4=016/004). "bulmasa sizler suw, teyemmüm kılınlar arığ topraqqa sürünler yüzünüzke iki elgiñizke" (Rylands 26/19a3=004/043).

1.2.4.5 Taş ve Kaya Kültü

ETü. çaş~çeş; ETü. kaş; ETü. ya da Mo. ? yat.

Türklerin kutsal kabul ettiği taşların en önemlisi *yat* yani *yada* taşıdır. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* adlı çalışmasında *yat* veya *yada* taşı hakkındaki kaynaklara değinir ve bu inancın birçok kavimde yaygın olarak bulunduğunu ifade eder (2007: 56-70). Yada taşıyla yağmur yağdırma oldukça eski ve etkili bir gelenek olmakla birlikte İslam inancını benimseyen Türklerce de yeni bir şekil alarak varlığını sürdürmüştür (Tanyu, 2007: 70). Kâşgarlı Mahmud'un *yat* maddesinde İslami dayanaklarla yaptığı açıklama da bunun kanıtlanmaktadır. Arap bilgini El-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir* adlı kitabında bir Türk'ün kendisine yağmur yağdıracağına inandığı bir taşı satmak istediğini ancak yağmur yağdırmayı başaramadığını anlatır (el-Bîrûnî, 2017: 287-288). Aynı eserde Türklerin yaşadığı bölgelerde sarımsak dövülüp savrulursa arkasından yağmur yağdığı inancına da değinilmektedir (2017: 288). Ancak Bîrûnî, İslamiyetle bağdaşmayan bu uygulamaların cehaletten kaynaklandığını savunmaktadır (2017: 288).

Kimi özel taşlar, yıldırım⁵³ ve şimşekten hatta susuzluktan koruma özelliğiyle eski Türk inancında kendisine yer bulur. *Kaş* adı verilen taşın bu amaçla kullanıldığına işaret eden bir ifade DLT'de *yaşın* "şimşek" maddesinde şöyle geçer: "Türk hikmetinde 'kimin bile kaş bolsa yaşın yakmas' denir, 'kimin yanında kaş bulunursa ona şimşek dokunmaz' demektir. 'Kaş', lekesiz, saf bir beyaz taştır, yüzüklere konur, yüzüğün sahibine şimşek dokunmaz; çünkü yaradılışı böyledir. Bu bir beze sarılıp da ateşe atılacak olursa, ne bez yanar, ne de taş.. Bu sınanmıştır. Bir adam susadığı zaman bunu ağzına alsa susuzluğu giderir" (DLT III: 22). Kâşgarlı'nın eski Türklerle ait inancı sınanmış, bilimsel bir gerçek olarak sunduğu görülmektedir.

Türkler beyaz maddelerin yıldırımı önlediği inancına sahiptir. Urenhalarla birlikte Kazak-Kırgız kadınlarının ilkbaharda yıldırım düştüğü gün çadırlarının çevresine süt, ayran

⁵³ Yıldırım düşmesi sırasında ortaya çıkan gürültü için TIEM 73'te *kök etmeki* (3v/5=002/019) ve *kök küremeki* (184r/7=013/013) karşılıkları bulunur.

veya kırmızı dolu kapları dolaştırıp saç töreni yaptığı görülür (2017: 26). Beyaz taşlar da bu amaçla kullanılmış olmalıdır.

çaş~çeş: (<çaş, “firuze” EDPT: 430). “çeş: (Peruze) firuze. Şu parçada dahi gelmiştir: ‘Yarattı yeşil çeş; Sawurdu ürün kaç tizildi karakuş; Tün kün üze yürkenür’ ‘Peruze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece, gündüz üzerine örtülür’. (Şöyle ki, baharı anlatarak, Ulu Tanrı yeşillikte peruze gibi olan göğü yarattı ve üzerine yeşim gibi yıldızlar saçtı -yeşim, beyaz bir taştır ki ondan yüzük kaşı yapılır⁵⁴- Mizan yıldızı dizildi -bu yıldızın adına Türkler Karakuş derler- gece ile gündüz birbiri üzerine örtüşüyor).” (DLT I: 331).

kaş: (<kaş, “yeşim” EDPT: 669). “üç yanındaki ay tenr[i] ... kaşın etiglig ...” (DA 2177). “kaş: beyaz veya siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar” (DLT III: 152). “‘adn uşmağları kirgeyler anar hoş kaç urlurlar anıñ içinde bilezüklerdin altundın yinçü” (TİEM 73 319r/9=035/033).

yat⁵⁵: (<yat, “yağmur büyü, yağmur taşı” EDPT: 883). “yat: bir tür kamlıktır (kahinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgar estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü” (DLT III: 3).

1.2.5 Atalar Kültü

ETü. aba~apa; ETü. töz.

Eski Türklerin atalar kültü bağlamında düşünülebilecek olan tasvirler hazırladıklarını Eberhard Çin kaynaklarında T'u-küelerle ilgili bilgiler verirken şöyle ifade eder: "tanrıların tasvirlerini keçeden yontarlar ve deri torba içinde muhafaza ederler. Bu tasvirlerin içi yağlanır. Aynı zamanda sırık üzerine dikilir. Ona yılın dört çağında kurban kesilir" (1996: 87).

Orta Asya Türklerinde keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan veya hayvan derisinden yapılan sembolere rastlanır. Bunlara Altay Türkleri *töz* veya *tös* adını verir (Günay ve Güngör, 2015: 62). *Töz~tös* genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap gibi zoomorf şekillere bürünmüş olarak karşımıza çıkar (Günay ve Güngör, 2015: 63).

⁵⁴ Örnek dörtlükte Kâşgarlı Mahmud'un *kaş* sözcüğünü yeşim taşıyla çevirdiği görülmektedir. Ancak DLT'teki *kaş* maddesindeki açıklamada yeşim taşıyla karşılığı verilmemiştir. Bunun için bk. DLT III: 152.

⁵⁵ Bu taş ve üzerindeki inanmalar için bk. İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu, Ankara: 153-158.

Töz~tös sözcüğü *tö-* "oluşturmak" fiilinden türemiş bir isimdir (Çağbayır, 2007: 4894). Sözcüğün anlamları arasında 1. "Yaratılmış nesne; mahluk" 2. "tabiat" 3. "ilk ruhlar; ezelden beri var olan" 4. "kök; köken; esas; menşe; mebde" 5. "damar; unsur; aslî cevher" 6. "asalet" 7. "temel; esas; asıl" (Çağbayır, 2007: 4894) sayılabilir. *Töz~tös*, ataların ruhunun bir hatırası olarak yapılır (Günay ve Güngör, 2015: 62). İnan, ataların ruhu için hazırlanan ve atalar kültürünün bir parçası olan bu materyallere *töz~tös* adının verilmesinin tesadüfi olmadığını söyler ve sözcüğün "kök, asıl" anlamıyla ilgili olduğuna dikkatleri çeker (İnan, 2017: 37).

Töz sözcüğü Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde ve KB'de "varlık, asıl, soy sop, kök" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Budizm'de *töz*, başlı başına dinî bir terim olmasa da dinî anlam kazanabilir. Örneğin "Dharma'nın doğası" anlamında dinî bir sözcük olarak kullanıldığından söz edilmektedir (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 222).

Akartürk Karahan *aba* sözcüğünün Türk lehçelerinde⁵⁶ akrabalık adlarında geniş bir anlam çerçevesine sahip olmasını, sözcüğünün Türkçe kökenli olmasına bağlar (2013: 249). Kâşgarlı Mahmud, "baba" anlamına gelen sözcüğün Tibetçe'ye Arapça üzerinden geçtiğini düşündüğünü ifade eder (DLT I: 86). Clauson, *aba* veya *apa* okunabilecek olan sözcüğün ayı anlamına gelmesini, atalar kültürüne bağlar (EDPT: 5). Aynı görüşü paylaşan Günay ve Güngör, Eski Türkçede ayı için kullanılan *adıg* sözcüğü mevcutken XI. yüzyılda Kıpçaklar ile bir kısım Altaylı Türklerin *aba* sözcüğünü; Yakutlarınsa aynı kökene bağlanabilecek *ese*, *ebe* veya *ebüge* sözcüğünün ayıyı ifade etmede kullanmasının atalar kültürüyle ilgisine dikkati çeker (Günay ve Güngör, 2015: 63). İnan, *aba* "ayı" aynı zamanda "ata" tözünün Türklerde çok yaygın olduğunu söyler (İnan, 2017: 40). Ayı için *aba* adlandırmasının kullanımı atalar kültürünün yanında dilbilim açısından da önemlidir. Eski Türklerin ormanda ayının adını söylemekten korkmalarına bağlı olarak bu adın, örtmece (*euphemismus*) ile değiştirilmesi söz konusu olmuştur.

aba~apa: (<aba, "baba"⁵⁷ EDPT: 5; <ET "abla, büyük kız kardeş; üvey anne; büyük anne; teyze; ana; baba" Çağbayır, 2007: 76; <Ar. Ābā "baba" Çağbayır, 2007: 76). "kişi oğlınla üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış" (KT D 1; BK D 3). "eçümüz apamız ... ma kagan dört bulunug etmiş yıgmış yaymış basmış" (O 1). "eçüm apam sekiz on yıl olormış" (Ta D 3). "kuydaki kunçuyınga adrıldım apam-a" (Y 6/4). "aba: ana. Oğuzca. Karluklu Türkmenlerce bu kelime (sert ʙ = p) ile söylenir" (DLT I: 86). "aba: baba. Tibet dilince. Bu

⁵⁶ Kelimenin "baba", "ata", "dede" vb. anlamlarıyla bugünkü Türk lehçelerindeki hâlleri için bk. Li, Yong-Song (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Simurg Yayınları, İstanbul: 107-108.

⁵⁷ Clauson sözcüğün, <Mo. abagi biçiminden geldiğini düşünür (EDPT: 5).

kelime onlarda Arapçadan kalmış olmalıdır” (DLT I: 86). “ajunğa apa inmişinde berü / ukuşluğ uru keldi edğü törü” (KB 219).

Yazıtlarda *apa* sözcüğü "baba, ata, cet" anlamının yanında bir unvan olarak görülmektedir⁵⁸. KB 219. beyitte *apa* sözcüğü ile ilk insanın dünyaya inişi kastedilmektedir. Arat bu beyiti Türkiye Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Adem’in dünyaya indiğinden beri iyi nizam daima anlayışlı insanlar tarafından vaz edilegelmiştir” (yazım düzeltilmiş, Arat, 2003: 27).

töz: (<tö-z, "kök, temel, kaynak" EDPT: 571). "barlı yoklu tözler" (Xu VIII: 35). "tözünün oğuşumın belgürti sözleser inim ölgey" (İK LXVII-1). "kamag yer üzekiniñ kutı kıvı öñi menjizi özi üzüti küçi yarukı tözi yıldızi beş teñri ol" (Hua 84). "ikinti tartar çın kirtü töz yörügü" (Üİ 99b/5). "kayu kişi tözintin berü irig yavgan üküş yavlak köñüllü bolsar ol" (DA 87, 88). "bo yok tözlüg öpke nızbanı iyn uthuzup" (TT II: B/80). "öz tözlerin ukıtıp" (TT III: 30). "alku türlü tsui-nuñ tözin yıldızin" (TT IV: B/58). "netegin t[öz]i titir tiser" (TT V: B/24). "takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı türlü ilenür yıldızar işi ködügi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür" (TT VI: 190). "altun itig tözi bir" (TT VII: 30/12). "on bölük nomların tözlerin ukıtıdaçı" (BT II: 125). "mensizli kuruglı çın tözte menğün turur erip tapınur siz meniñ tep netegin tınlıgları" (BT III: 907). "...iñniñ bun tözlerin bölmek" (BT V: 211). "burhanların bodisatvaların öz tözi" (BT VIII: A-67). "tözün tözlüg tamtu tözke tegürür" (BT XIII: 19.26). "et'öz tayakınlı nom töziniñ tayakınlı" (BT XVIII: 1293). "anın töz yiltiz kutrulmakı yıd yıpar ugrınta küker" (BT XX: 829). "uçmaklı yorumaklı erdüktegte tözi bir" (BT XXVIII: C-445). "töz yaruk yaşukug bilmez üçün" (Tot 76). "yime yakşı aymış biliglig sözi / biliglig sözi körse barçın tözi" (KB 555).

1.3 Kozmogoni

ETü. altun; ETü. balçık; ETü. böri; ETü. cıgırı; ETü. çın; ETü. çın yer; ETü. evren; ETü. kişi; ETü. kök cıgırı; ETü. kırt; ETü. kızgın; ETü. oçaq~oçuk; ETü. sub~suv~suw; ETü. tegzinç~tezginç; ETü. temür kıznuq~temür kızuk; ETü. teñri kılı~tañrı kılı; ETü. toprak.

Eski Türklerin kozmogonisiyle ilgili en bilinen ifade, Orhon Yazıtlarında geçen “üze kök teñri asra yağız yer kılınukda êkin ara kişi oğlu kılınmış” (KT D 1)⁵⁹ sözleridir. Eski

⁵⁸ Altay Yazıtlarında *apa* unvanı ile ilgili şu örnekler vardır: "er atı atar apa" (A 7/1). "apa er biñ eşi yağıda" (A 32/1); "bért apaka ben bitidim-a" (A 42/1); "apa er evim taş ok" (A 55/1); "temir apa oglum" (A 78/1). Kağıda yazılı Orhun harfli şu belgelerde de *apa* unvanı karşımıza çıkar: "teñlig apa" (OR 8212/76 A/19). "öz apa totok" (OR 8212/77 A/7).

⁵⁹ "Üste mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış" (Tekin, 2014: 9).

Türklerde insanoğlunu ifade etmek için *kışı oğlu* (KT D 1; BK D 2; A 15/1, IrkB 15 vd.) ifadesine de rastlanmaktadır. Ancak bu ifadeye Türkçe ilk İslami eserlerde rastlanmaz.

Türk kültürünün evren tasavvurunda "dünyanın merkezi" anlayışı bulunur. Türklerin çadırı olan *yurt* da kainatın bir modeli bir tür mikrokozmos şeklinde tasarlanmıştır (Günay ve Güngör, 2015: 68). Eski Türk kozmolojisinde evrenin merkezinde Türk yurdu, Türk hükümdarlık merkezi yani Türk ordası yer alır (Günay ve Güngör, 2015: 68). Bu merkezin "altun" veya "demir kazık" denilen kutup yıldızının tam altında bulunduğu düşünülürdü (2015: 68). Türkler, göğün *Altun kazguk* (veya *Temür kazguk*) etrafında döndüğüne inanıyorlardı (Esin, 2001: 41).

Mircea Eliade Kutup yıldızının çadır gibi düşünülen gökyüzünün ortasında, bu çadırı sabitleme işlevinde olduğuna inanıldığını ifade eder (Eliade, 2019: 16). Gök kubbe kutup yıldızının etrafında yıllık dolaşımını tamamlarken yanında yıldızları taşıyan bir de gök çarkı dönmektedir (Esin, 2001: 42). Bu gök çarkına Kâşgarlı Mahmud'un eserinde, *kök çığrısı* adıyla rastlamak mümkündür. Çağdaşı Yusuf Has Hâcib'in eserindeyse *evir-* yani "dönmek" anlamındaki fiilden türetilen *evren* şeklinde adlandırılan gökyüzünün dönüşünden söz edildiği görülmektedir.

"Türklerde, kâinat simgesi olan *otağ*ın ortasında, kubbenin merkezindeki *tügünük* denen duman deliğinin altında, taşınır *oçak* (üç ayaklı kazan-ocak) durmaktaydı" (yazım düzeltildi, Esin, 2001: 49). Kainatın simgesi *otağ* kabul edildiği için Türklerin kimi uygulamaları da bu merkezde yapılmaktadır. Örneğin Altay Şamanizminde kutu olmadığı için çocuğunun olmadığına inanılan kimseler için kamlarca düzenlenen ayinler, çadırda ocağın yanında yapılır. Kam, ocağın başında oturur, yapraklı ve üzerinde beyaz kurdele bulunan kayın ağacının yukarı kısmı çadırın duman borusundan dışarı çıkarılır, kayının altına da keçe serilir. Ağacın dalına akağaçtan küçük beşik yapıp asılır ve kam tarafından göklerden üfürülen kut, tünlükten beşiğin içine düşer (Potapov, 2012: 61). Burada görüldüğü üzere *kut* gökten gelir ve yeryüzünün küçük bir kesiti olan çadırın içine tünlükten düşer.

Kâşgarlı'nın *evren* sözcüğünü "ocak" olarak aktardığı görülür: "evren: demirci ocağı şeklinde üretilmiş pişirmede kullanılan bir tür ocak" (CTD I: 67/137). Evren adının verilmesi sözü edilen ocağın yuvarlak hatlı olabileceğini veya ateşin çevresinde döndürülerek pişirme işleminin gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. *Evren* sözcüğünün tanıklandığı bir diğer İslami dönem metninde Yusuf Has Hâcib, gök çarkının dönüşü açıkça ifade edilmektedir: "bolu birdi evren ilig birdi taht / tuta birsü teñri bu taht birle baht" (KB 92). KB'de evrenin hakana taht ve memleket vermesi İslami anlayışa uygun olmayan, eski Türk inancından kaynağını alan bir düşüncenin ifadesidir. Ancak hakana tahtını veren "evren" veya "gök"

kabul edilse de bunun devamlılığını Tanrı'nın sağlayacağı beyitin ikinci dizesinde anlatılmaktadır. Arat söz konusu beyiti Türkiye Türkçesine şöyle aktarmıştır: “devran sana memleket ve taht verdi; Tanrı bu taht ile bahtını daima açık etsin” (Arat, 2003: 18).

Türk kozmogoni anlayışından yoktan var etme söz konusu değildir (Taş, 2011: 101). Dolayısıyla yaratma bir biçim verme, üretme ve yayma anlamlarında kullanılır (2011: 101). Eski Türklerde kozmogoni hakkındaki bilgilere, Radloff ve Verbitskiy tarafından derlenen Altay Yaratılış Efsanesi ve Seroşevskiy tarafından derlenen Yakut Yaratılış Efsanesinden yola çıkılarak ulaşılabilmektedir (Taş, 2011: 89-90). Buna göre yaratma öncesinde dünyada yalnızca uçsuz bucaksız su ve Tanrı vardır. Suya dalma ve oradan toprak veya balçık çıkarma bu efsanelerin ortak motiflerindendir. Türk kozmogonisinde su mekanı işaret ederken Tanrı etken olarak yaratandır ve yaratmaya aracı olan malzeme toprak veya balçıktır. Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ta da topraktan, çamurdan yaratılma söz konusudur. Kur'an-ı Kerim'de Al-i İmrân suresi 59 ayette: "onu topraktan var etti; sonra ona 'ol' dedi ve oluverdi" denir (KKM: 3/59)⁶⁰. Tevrat'ta, Tekvîn 2/7'ye göre "ilk insan (adam), bizzat Tanrı tarafından yerin toprağından (adamah) yapılmış, daha sonra burnuna hayat nefesi üflenerek canlı bir varlık olmuştur" (Bolay, 1988: 358). Türk kozmogonisi hakkında fikir sahibi olduğumuz Altay yaratılış efsanelerine Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ın kaynaklık ettiği düşünülebilir (Gömeç, 2019: 16)⁶¹.

Potapov, Altay Şamanizmine göre insanın yaratılışını anlatırken özetle şunları ifade eder: Tanrının maddeleştirerek gökyüzüne gönderdiği ve en sonunda ana rahmine gelen bebek bu dönemde Umay'la bağlantılıdır (Potapov, 2012: 54). Dünyaya *tin* ile gelir ve *ay-güneş topraklarında* yaşamaya başlar (2012: 54). Kişi, ölümüne kadar ay-güneş topraklarında yaşamaya devam eder (2012: 54). Altay ve Yenisey Türklerinden derlenen metinlere göre Türk kozmogonisinde farklı bir tasavvur daha bulunur. Buna göre Ülgen dünyayı yaratırken "ay güneş dokunan altın dağ"ın üzerine oturmuştur (İnan, 2017: 17).

Eski Türk inancında kozmogoni anlatılırken, Altaylıların insanın yaratılmasına dair anlatılarına da değinmek gereklidir. Kadın ya da erkek her türlü insan için kullanılan *kişi*, Altaylılara göre Ülgen tarafından yaratılmıştır (Anohin, 2006: 20). Ülgen, hikmetli bir kitap olan *nom* yardımıyla insanoğlunu yaratırken altın bir fincana *kök çiçek* (gök çiçek) koymuş ve Erlik bundan bir parça çalıp insan yaratmaya başlamış (2006: 20). Ülgen, Erlik'e öfkelenmiş ve onun yarattığı insanlara kara kavim adını vermiş (2006: 20). Bu kara kavim davul icat edip ilk kez şaman ayinini yapmıştır (2006: 20). Bu ilk insanların yeryüzünde ortaya çıkması da

⁶⁰ Ayrıca bk. KKM: 23/12; 25/54; 32/7; 35/11; 37/11; 38/71-72; 40/67; 55/14.

⁶¹ Gömeç, diğer dinlerin etkisinin kuvvetle hissedildiği bu kozmogonik motiflerin eski Türk inancıyla hiçbir ilgisinin kurulamayacağı fikrindedir (2019: 21).

Erlik'in Ülgen'in yarattığı bedenleri tuttuğu sarayın bekçi köpeğini kandırıp içeri girmesiyle ve kendi canını bu bedenlere üflemesiyle olmuştur (2006: 20-21).

Potapov, *Altay Şamanizmi*'nde insanın yaratılışını daha farklı bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre, her insanın hayatı gökte başlar. Oradan Tanrı tarafından maddeleştirerek gökyüzüne gönderilir (2012: 54). Avcı Şorlar Potapov'a yeryüzüne gönderilmekle ilgili olarak şunları aktarırlar: "Kayan yıldız veya güneş ışını şeklinde veyahut kutsal kayın ağacında yaprak şeklinde sallanan 'cenin'leri yeryüzüne üfmesi sonucunda, evin duman boşluğundan ocak başına, oradan da kadına geçer" (2012: 54). Potapov'un Şorlardan duydukları otağın kainat simgesi oluşu ifadesini de desteklemektedir⁶².

Tanrının maddeleştirerek gökyüzüne gönderdiği ve en sonunda ana rahmine gelen bebek bu dönemde Umay'la bağlantılıdır (2012: 54). Dünyaya *tın* ile gelir ve *ay-güneş topraklarında* yaşamaya başlar (2012: 54). Kişinin ölümüne ay-güneş topraklarında yaşamaya devam eder (2012: 54). Anohin, üzerinde yaşadığımız yere Altaylıların *çın yer* "gerçek yer" dediğini ifade eder (2006: 19).

Altaylıların evren tasavvurunda, sonsuz karanlığın hakim olduğu *altıngı oroon* (alt dünya) veya *alis yer* yani uzak yer de bulunmaktadır (2006: 19). Gerek Budizm ve Manihaizm'de gerekse İslam dininde yaşanan dünya *arguç* (aldatıcı), *yalğan* (yalan) ve kötü olarak nitelendirilir. Eski Türk inancındaysa bu dünyanın gerçekliği söz konusudur. Altay Şamanizminde yaşamakta olunan dünyanın *çın* yani gerçek dünya olarak görülmesi ve ölümden sonra *körmöse* dönüşen ruhların cenneti olarak da yine yeryüzünün görülmesi Türklerin diğer dinî inançlarından son derece farklı bir inanç sisteminin olduğunun göstergesidir.

İbrahim Kafesoğlu, totemizm açısından eski Türk inancını değerlendirirken, eski Türklerde bir ortaklık teşkil eden kurt efsanesini ele alır (2014: 93). Buna göre totemist olmayan eski Türklerce, bozkırların özellikle hayvan sürüleri için büyük tehlike teşkil eden korkutucu hayvanı *böri* için korkuyla karışık bir saygı duyulur (2014: 93). Totemciler arasında herkes aynı adla anıldığı hâlde Türkler çoğu zaman *böri* adını bile telaffuz etmekten çekinirler (2014: 93). Oğuzların bu yırtıcı hayvanın adını telaffuzdan kaçınarak, yerine solucan cinsinden küçük kurtçukların adını vermesi de bu bakımdan dikkate değerdir. *Böri* yerine *kurt* sözcüğünün tercih edilmesi önemli bir örtmece (*euphemismus*) örneğidir.

Kafesoğlu, bozkırın korkulan hayvanı kurdun, destanlarda türeyişin kaynağı olarak gösterilse de, Türkler için totem olabilecek, kutsal bir canlı sayılmadığını da vurgular (2014: 93). Kutsallık atfedilerek dinî bir özelliği olmayan kurt, eski Türk inancına ilişkin

⁶² Bu konuda bk. Esin, 2001: 48-49.

bilgilerimize kaynak teşkil eden destanlarda türeyişin kaynağı olarak gösterilmesiyle dinî bir nitelik taşımaktadır. KB'de Odgurmuş'ın hükümdar Kün Togdı'ya seslenirken "kök böri" demesi bu bakımdan önemlidir.

Kozmogoniye ilişkin söz varlığına Altay Şamanizmine ait materyallere göre *kuzgunu* da eklemek gerekmektedir. Altaylıların inancında Ülgen, insanları yarattıktan sonra yüce Tanrı *Kuday*'dan can istemek için bir kuzgunu görevlendirir (Anohin, 2006: 20). Kuzgunun gagasında canlarla geri döndüğü sırada çok acıması üzerine ağzından düşürdüğü canlarla çam, sedir, ladin ve ardıç gibi iğne yapraklı ağaçlar ormana dağılır (2006: 20).

DLT'de kozmogoniye ilişkin şu dizeler bulunur: " 'yarattı yeşil çeş / sawurdı ürün kaç / tizildi karakuş tün kün üze yürkenür', 'fırzuze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece, gündüz üzerine örtülür" (DLT I: 331).

altun: (<altun, "altın", EDPT: 131). "altun kümüz işgiti kutay buşsuz ança birür (KT G 5; BK K 3-4). "ol yerke ben bilge tuñukuk tegürtök üçün sarıg altun ürün kümüz kız koduz egri tebe ağı buşsuz kelürti" (T 47-48). "altunluğ kemiş belimte bantım" (Y 3/2). "altunlug keş ig n²(?)n² y²(?)t²m belde bantım" (Y 10/5). "altun kümüz egri tebe elde kişi kazgandım-a" (Y 11/3). "elim kanım esizim-e adrıldım altun kemiş adrıldım" (Y 25/3). "er erdem bolsar andag ermiş s²ln²mn² altun k¹pr¹ t²m (Y 29/8). "er atım anar ataç kün elim atagı bar altun" (Y 40/1). "ak at altun ederlig kök at kümüz ederlig torug at tuç ederlig" (A 84/3). "tensi men yarın käche altun örgin üze olurupan menileyür men" (IrKB 1). "altun [burhan] kümüz burhan" (Xu VII: 1115). "teñri yirintin kodi inip sumani inal birle tuşup altun öñlüg altun kırtışlıg arħant [bolurlar]" (M 51-16, 17). "tümen tıñlıglar altun küçüş erdni monçuķ satıgsız erdniler tilegeli" (KİP 18). "sarıg altun yıp eñirerler" (İK XLIII-2). "ëlig beg han eviñe b[ar]m[ış]d[a] beş y[üz] altun yartmak alıp süzük köñülin bramanka buşı berti" (DA 1510). "arıg süzük altın öñlüg altun yrırlıg" (TT V: A/ 22-23). "iki köñül birikip altun itig ilginde tutgay sen" (TT VII: 30/9). "altunji kümüzñüñ teg" (TT VIII: E/47). "anta ödrü alko kamag bilgülüğ kök kalıgnıñ yuzinte altun kanatlıg garudi kuşça telbirü yarlıkadaçı adı ködrülmiş kañımaş tükel bilge biliglig teñri teñrиси burhan" (BT III: 249). "te[rken] kunçuylar tözün tigittler alkatmış altun uguşın birle oluru yarlıkayur" (BT V: 437). "altun öñlüg erip bilir tutar" (BT VII: 140). "asıgılg kılgu üçün aş içgüton kedim altun kümüz yir suv ev bark at kölükte ulatı bahşıka kergeklig" (BT VIII: A-128). "alp bulgulukın sakınsar alku edgülerde evrilgü ol altun kümüz kazganmañ bir ajunlug talım ol" (BT XIII: 16.35). "altun kanatlıg garvdi k[uş]lar" (BT XVIII: 400). "altun kutlug kişi yürüg pra" (BT XXIII: G-275). "...wn altunka yöleşürler" (BT XXVIII: D-225). "avduti odura bolup altun çöki urmış teg turur" (Tot 374). "yme ekinti kata satıgçı er yüz altun ayap t[amgala]p kulı el[gint]e al kızı[g] [ıdtı]" (Mainz 388A/2-7). "altun: altın" (DLT I: 120). "kişi

körmedük bolsa altun kümüş /körüp bulsa kılkı kılur miñ söküş" (KB 5753). "tezgindürülür anlar üze sağraqlar altundın üze şırçalar anıñ içinde bolğay ol kim ārzū kılur anı etözler hoşlanur közler siler anıñ içinde menğü qalıqlılar" (TİEM 73 362v/2=043/071). "anlar kim kömerler altunni kümişni hezîne étmezler anı tañrınıñ iç yolu içinde" (Rylands 29/25b2=009/034).

balçık: (<<bal(i)k+(a)ç, "cıvık çamur" Gülensoy, 2007a: 108). "balçık: çamur. Oğuzca" (CTD I: 349). "ol ol idi turur yarattı silerni balçıkdın yana urdı bir öd" (TİEM 73 95v/4=006/002). "yağıl maña ey hāmān baçlık üze kılğıl maña ap meniñ üçün köşk bolğay" (Rylands 32/26a1=028/038).

böri: (<böri, "kurt", EDPT: 356). "kañım kagan süsi böri teg ermiş yagısı koñ teg ermiş (KT D 12; BK D 11). "yegirmi bōr[i] ölürtüm" (DU 1/2). "ak böri kutı" (Talas 6/4). "yēti böri ölürdüm-e" (Y 11/4). "kōk böri kara as y'g'n' ölürtüm" (Y 96-8/6). "yörün böri" (Xu VI: 1214). "tilkü bōride ulatı yavız tınlıqlar butarlayu tartıp ..." (DA 934, 935). "tagda öñ yirte kanta yorisar bars irpiz böri ulatı yawlak tınlıqlar alku tezerler" (TT VI: 116). "süzük kirtgünç köñüllüg upasi böri buka" (BT VII: B-111). "böri: kurt. Şu savda da geçmiştir: 'böri koşnısın yemes = kurt komşusunu yemez'. Bu sav, komşulara saygı emrolunan kişi için söylenir" (DLT III: 221). "qalıқта uçuglı qara kuş yorı / seniñdin keçümez aya kök böri" (KB 5378). "aydı men qağğurtur mēni ēletmekiñizler anı tağı qorqar men yemekinde anı böri tağı siler andın osanıqlılar siler" (TİEM 73 174r/5=012/013).

çığrı: (<çığ-(i)r-ı "dönen herhangi bir şey", EDPT: 410). " 'teñri ajun törüttü / çığrı udu tezgünür / yulduzları çergeşip / tün kün üze yörgeñür' , 'Tanrı açını, âlemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır' " (yazım düzeltildi, DLT II: 303).

çın: (<çın, "doğru, gerçek; hakikat" EDPT: 424). "kuanşı im pusar tınlıqlarığ qolulamışı çın kirtü qolulamak titir" (KİP 193). "bir baħşı sözler çın kirtü" (Üİ 99b/14). "ay ulug ēlig çın kērtü köni savlıg ermiş sen" (DA 1567). "kirtülerke kirtülerniñ çın kirtü töziñe kirmekniñ tözi titir" (TT V: B/24). "çın kirtü köñül üze" (BT II: 700). "titsiniñ köñüllüg keziginde çın kirtü bilge biligig törüdü" (BT VIII: A-374). "çın kirtü edgü ögli yolçı yırçı tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1783). "ugrayu çın kertü tıtağı belgülettin öñi üdrülmek erür" (BT XXVIII: C-423). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "bahşılarınñ çın kertü nom yañın bilmemeklig mün kadak üze anıñ tözin ukmazlar" (Tot 68). "çın: doğru, sahih" (DLT I: 339). "ıdı çın bütün keđ kerek er köni / köñül yaymasa ötrü tutsa munı" (KB 2744). "tetiklikte kendü ayastın ozup / dād inşāf tutar çın ānūşirvānı" (AH 56). "aydılar ermez ermez erür sen tanuqluq bērür miz aytsa siler kıyāmet küninde biz erdimiz

mundın çın tutmağlılar” (TİEM 73 128v/5=007/172). "bütünlükin tañrınıñ va‘desi çın ol" (Rylands 33/66b1=035/005).

çın yer: (<çın, “doğru, gerçek; hakikat” EDPT: 424 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). "çın yer tañrınıñ ol mîrās bërür anı kimke tilese ǵullarındın" (TİEM 73 123r/9=007/128).

evren: (<<ebir-en, “gök yüzü” EDPT: 13). "evren: demirci ocağı şeklinde üretilmiş pişirmede kullanılan bir tür ocak" (CTD I: 67/137). “yarattı kör evren tuçı evrilür / anıñ birle tezginç yime tezginür” (KB 126).

kişi: (<kişi, “adam, kişi, insan”, EDPT: 752). "anta ańıǵ kişi ança boşgurur ermiş" (KT G 7; BK K 4-5). "yëti yüz kişig uduzugma uluǵı şad erti" (T 4-5). "oglın kişisin bulnad[ı]" (KÇ 22). "külüg tutuk içim kişi kıldı" (Y 6/2). "altun kümüşig egri tebe elde kişi kazgandım-a" (Y 11/3). "kişi kazgantım" (Y 27/4). "elde kişim egri tebem tört butlu[g] yılmım" (Y 46/2). "tike bërtemiz kiş[i]de yëg tiker biz" (Y 48/1). "ëki yılıǵ kişi oğlın sokuşmış" (IrkB 2). "menli kişili adkanmak" (Xu VIII: 286). "adın kişi ornıta yulǵaǵ işküç işletdimiz" (M 62-35). "kişi alku ölür" (İK XVII-6). "yazoksuz kişig neçe kovladımız erser" (Hua 142). "kişi kişig ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yene köni bugünüp ölüť ölmekdin tıdılır" (DA 80). "kişili kişi ermezli alku nom közleri arıtı açıldı" (TT VI: 433). "ol öldeçi kişi" (BT II: 967). "çedavan señremtin kelirte atın kişike temedin alıp eltip ölürüp adırtılıǵ belgülig çedavan señremniñ karımta kömünler" (BT III: 195). "kimke yme timetin kişike ıtdı" (BT VII: O-14). "kişiniñ köñüli bahşıka süzülmek oñay erür" (BT VIII: A-111). "birök kim kayu kişi bir şlok nom erdini bititser" (BT XVIII: V-31). "bars yıllıǵ ıt yıllıǵ kişi bo yultuzka sanlıǵ tugar" (BT XXIII: G-34). "bo kişiler arıtı umazlar" (BT XXVIII: G-115). "yirtinçüteki kişilerig sözleyür ermiş" (UAF 1-E/7). "edgü ögli kişi birle" (Tot 72). "ol taşıǵ özinte tutsar yat kişi adartı umaz" (T II T 14/A23-24). "miñ kişi yüzin bilginçe bir kişi atın bilgü" (Or 8212/78 A/A 4-6). "ol kişike neñ tıdıǵ ada kılı umazlar" (DI 759-760). “kişi: insan. Tekil ya da çoǵul olarak kullanılabilir, kadını ya da erkeği anlatırken kullanılabilir. Kişi ‘hanım’: Yağmaların şöyle söylediğini duydum: ‘ol kişi aldı mu’, ‘O adam evlendi mi’ demektir” (CTD II: 543/266). “kişi öğrenip mü bolur ol büğü / azu tadu birle toǵar mu tigü” (KB 1816). "yazukluǵ kişiniñ yazukın keçür / ‘adävet kökini ǵazıp sen köçür / yalınlansa tutnup ǵazab hıkd otı / halimlik suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). “törüttü kişini uça suwındın kim ol çoǵıçı belgülig” (TİEM 73 196r/4=016/004). “ıdmatımız seni meger yıǵǵan barça kişilerni müjdeçi hem ǵorǵutǵuçı ançası bar üküş kişiler bilmezler” (Rylands 33/46b2=034/028).

kök çıǵrısı: (<kök, “gök” EDPT: 708 + <çıǵ-(ı)r-ı “dönen herhangi bir şey”, EDPT: 410). “çıkırık, felek, çark. Kök çıǵrısı = felek” (DLT I: 421).

kurt⁶³: (<kurt, 1. "solucan", EDPT: 648; 2. "kurt; Batı Türklerine, Oğuzlara özgü bir sözcük", EDPT: 648). "kuguş kapın kurt yiser kovı sünüki saçılır" (BT XIII: 17.5). "agulug yilanka kurt kon[guzka ...]" (BT XXIII: XXXIII). "kadyot kurtnuñ yarukıña okşadı belgü" (Tot 644). "agulug kurt konuz adartu umaz" (T II T 14/A 28-29). "kurt: Solucan soyundan olan hayvanlar. Öbür Türklerce. Oğuzlar 'böri'ye 'kurt' derler" (DLT I: 342). "kamuğ neñni kördüm öz ügrün yorır / kişi yılkı kuş kurt öz ügrin bilir" (KB 4196). "kaçan hükm kıldımız erse anıñ üze ölümni yolçılamadı anlarğa anıñ ölmeki üze meger yer kurtı yer süleymān tayağını" (TİEM 73 313r/4=034/014). "ol bir yer kurt kenesi, yeyür anıñ tayağını" (Rylands 33/36a3=034/014).

kuzgun: (<kuzgun, "kuzgun; diğer büyük siyah kuşlar için de kullanılır" EDPT: 682). "kuzgun savı terigerü yalvarur" (IrkB 54). "temir tumşukluğlar kargalar kuzgunlar örtlüg yalınlig etüzin et yumgak etüzliglerig soğa talmayu yiyürler erser" (M 74-51). "kuş kuzgun sukar yorıyur" (İK I-4). "yorigma kurt [ko]ñuz üstün uçugma kuş kuzgunnuñ uyala kalıkı bolup yarsıgu ornı uyası bo[lga]y" (DA 4273). "kuzgun: kuzgun. Şu savda dahi gelmiştir: 'böriniñ ortak, kuzgunuñ yıgaç başında = kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında' (kuzgun, kurdun avladığı şeyle ortak olur, fakat kendi avladığı şey ağacın başında durur)" (DLT I: 439-440). "tegürdi maña elgin elig yaşım / kuğu teg kıldı kuzgun tüsi teg başım" (KB 365).

oçaq: (<oçok, "ateş, ocak; içinde ateş olan yapı; bu tip binada yaşana kimseler, aile" EDPT: 22). "yagımız tegre oçuk teg erti biz aş <t>eg ertimiz" (T 8). "oçaq: ocak" (DLT I: 64).

sub~suv~suw: (<<sub, "su" EDPT: 783). "biriki bodunug ot sub kılmadım" (KT D 27; BK D 22). "anı sub[ka] bardımız" (T 27). "subı⁶⁴ seleñe ermiş" (ŞU K 2). "ol yerimin subumın⁶⁵ konar köçer ben" (Ta B 4). "teñri küñiñe tag üze yul suv körüpen" (IrkB 17). "burқан [kö]rkin suvğa kigürser" (M 51-3). "uluğ suvğa kirser" (KİP 17). "sogık suv içser" (DA 166). "köfençlig suw küznekiñe soklunmışlarka" (TT III: 55). "kurkagdaki t[ınlıg]larig suwda kemişip ölürdimiz erser" (TT IV: B/10). "tiz yokaru bilketgi suw ulug titir" (TT V: A/4). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "othı suvlı teg" (TT VIII: O/8). "bilge biliglig suv üze bütün et'öz toşup" (BT VII: 126). "birer idiş suv teginçe" (BT VIII: A-133). "talog ögüz suv[nuñ]" (BT XX: 964). "arıg yıdlig yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "sav üze anı bileyin teser yalın içinte suv küsemiş teg ol" (BT XXVIII: C-283). "suvka taş kemişmiş teg" (Tot 42). "azu turuk suv erser opayın" (U 5 Bölüm I / A 2). "yme kaltı yürün taşag alsar kızılsıg suv yünser" (T II T 14 / A 16). "suw: su. Şu savda da gelmiştir: 'suw bermeske süt ber

⁶³ Taranan tüm metinlerde *kurt*, "solucan" anlamında tanıklanmıştır. Kozmoloji bakımından ayrıntılar için bk. böri.

⁶⁴ Ölmez, 2019'da "suvi" olarak kayıtlıdır (2019: 116).

⁶⁵ Ölmez, 2019'da "suvımın" olarak kayıtlıdır (2019: 80).

= su vermeyene süt ver', (sana su vermeyen adama süt ver). Bundan murat, sana kötülük edene sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin onu sana köle yapar" (DLT III: 129). "arıklıknı barça kişiler tiler / arıg bolsa aş suw kişi arzular" (KB 2857). "yazuqluğ kişiniñ yazuqn keçür / 'adāvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup gāzab hıkd otı / halımlıq suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). "törüttü kişini uça suwındın kim ol çoğıcı belgülüg" (TİEM 73 196r/4=016/004). "bulmasa sizler suw, teyemmüm kılınlar arıg topraqqa sürünler yüzünüzke iki elgiñizke" (Rylands 26/19a3=004/043).

tegziñç~tezgiñç: (<teg-(i)z-(i)n-ç, "dönmek, çevirmek, çevresini dolanmak" EDPT: 488). "ulug tegziñçe kigürür" (İK XVII: 8). "anta tüşmiş tamuluğ erinç tınlıqlar tegziñç kodı barıp ol süvri şişler üze tüşerler" (DA 757, 758). "bastıñkı bir tegziñç ..." (BT XVIII: 6). "yarattı kör evren tuçı evrilür / anıñ birle tezgiñç yime tezgiñür" (KB 126). "taş yorır 'arablardıñ kimi tutar anı kim ribāmlar yanıñ köz tuta turur silerke tezgiñçlerni" (TİEM 73 149r/6=009/098). "kınayur üçün iki yüzlüglerni iki yüzlüg urağutlarıñ ortak kılığlı erenler ortak kılığlı urağutlar sēzigliler tañrıqa yawuz sēzig olar üze yawuz tezgiñç tañrı öwkesi vācib kıldı olar üze qargadı olarnı anuttı olarqa üçün tamuğnı yawuz yangı yer turur ol" (Rylands 37/29b2=048/006).

temür qazıñuq~temür qazıq: (temür "demir", EDPT: 509; qaz-ğıq< qaz- "kazmak", EDPT: 681). "kutup yıldızına 'temür qazıñuq' denir, 'demirden yapılmış kazık' demektir; sanki gök bunun üzerinde dönüyor" (DLT III: 383)⁶⁶. "Kutup yıldızına 'temür qazıq' [...] denir" (DLT III: 40).

teñri qulı~tañrı qulı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i⁶⁷, "Tanrı" EDPT: 523+ <qul+ı "kulu", <qul "erkek köle; İslami terminolojide Allah'ın kulu" EDPT: 615). "teñri qulı bitidim" (Gu 1). "yıtı teñri qulı adrıltımız-a esizim-e" (Y 69/2). "anlattıklarına göre, bir gün sert bir kaya üzerine 'teñri qulı qulbaq' diye yazar; yazı, apaçık meydana çıkar; bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı kara olarak belirir" (DLT I: 475). "qaçan yetti erse añar gark bolmaq aydı kērtgündüm kim yok idi meger ol kērtgündi aña tañrı qulı oğlanı men boyun bēriglilerdin men" (TİEM 73 161r/9=010/090). "aydı: 'isā men tañrı qulı turur men bērdi maña bitig hem kıldı mēni peygāmbēr" (Rylands 31/12a3=019/030).

topraq: (<top-ra-q, "kuru olmak; toprak, zemin, yer, toz; ülke, memleket" EDPT: 443). "süzük suvlarda uçugma toz topraklar" (HS 1688). "tooz toprakka" (TT III: 27). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "toz tuprak üze kömültiler" (BT III: 135). "toprakda t[ö]rümüş tüzüke tusulur" (BT XIII: 18.25). "ırak kitip adganguluk toz topraklardın öñi üdrülüp" (BT XX: 284). "edgü arıg toprak" (BT XXIII: D-1). "topraq: toprak" (DLT I:

⁶⁶ Kâşgarlı, söz konusu örnekte eski Türk inancında göğün demir kazık da denen kutup yıldızının çevresinde dönmesi inancını ironili bir şekilde dile getirir.

⁶⁷ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

467). “isiz edgüler ölse toprak bolur / neçe bolsa toprak kör atı kalur” (KB 1790). “va‘de mü kılur silerke siler kaçan ölse siler bolsa siler toprak sünjükler siler yana mu çıkarılğay siler” (TİEM 73 251r/2=023/035). “kördüm ol kim körmediler anı aldımız bir awuç toprak yalawaç izindin atımız anı mundağuk bezedi meni et-özüm” (Rylands 31/67a3=020/096).

1.4 Din Adamı

ETü. kam; ETü. otaçı; ETü. tüy takmış kişi; ETü. yağmur; ETü. yalwıçı~yelwiçi~yelviçi; ETü. yat; ETü. yatçı; ETü. yelwik-; ETü. yelviçilik; ETü. yelvilen-; ETü. yelwir-.

Şamanizmde *kamlar*ın rolü çok önemlidir. Eski Türk inancında *kamlar*ın durumu hakkında yardımcı birtakım kaynaklardan fikir edinebilmek mümkün olmaktadır. Eberhard'ın Çin yıllıklarından verdiği bilgilere göre bir Cye-Guların (Kırgızlar) sihirbazlarına *kam* denir (Eberhard, 1996: 69). Yine eski Türklerce *kamlar* ile büyücü anlamına gelen *yelviçi~yalwıçı*ların birbirinden ayrıldığı bilinmektedir (Roux, 2017: 117). Bu ayrım *kamlar* aracılığıyla insanoğlunun ruhlarla ve Tanrıyla iletişim kurabilmesinin mümkün olmasına dayanır. Roux, *kamlar*ın üç fonksiyonundan söz eder: "Tedavi amaçlı büyü; göklere yolculuk; öngörü ve kehanet" (aktaran Potapov, 2012: 165).

Kamlar, ruhların yardımı ve onlara verdikleri güçlerle ayinler yaparlar. Bu bilgiyi henüz 518 yılında Juan Juanlarla ilgili Çin elyazmalarından öğrenmek mümkündür (Biçurin'den aktaran Potapov, 2012: 97).

XI. yüzyılda *Zeynü'l Ahbâr* adlı eserin yazarı Gerdizî Kırgızları anlatırken *kamlar*la ilgili şu bilgileri verir: “Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıları ve çeşitli çalgı aletlerini hazır ederler. Bu adama ‘fâğitûn’ (şaman) derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hulâsa neler olabileceksen sorarlar. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur” (Şeşen, 2017: 82).

Altay Şamanizminde *kamlar*ın ayin sırasında teflerinin üzerinde dünyanın çeşitli yerlerine yolculuk edebildikleri görülür (Potapov, 2012: 181). Onlar ayin sırasında gök ile irtibat hâlinindedir (2012: 175). *Kamlar*ın yönettiği ayinlerin özelliklerinden biri kurban kesilmesidir. Eski Türklerin dua törenlerinde at, koç (koyun), boğa kurban ettikleri ve bu

hayvanların derisini bir sırıgın üzerine astıkları bilinmektedir (Eberhard, 1996: 86; Potapov, 2012: 181⁶⁸).

Altay Şamanizmine göre ayinlerde yel, rüzgar önemlidir⁶⁹. E. Taube'den aktaran Potapov, Tuvaların da *kamların* ölümünden sonra yeryüzünde esinti veya rüzgar olarak kaldıklarına inandıklarını söyler (2012: 115). *Şaman* yardımcı ruhları hafif bir esinti veya yel şeklinde bedenine girerler (Potapov, 2012: 114). Cüveynî'nin *kamların* kehanet yeteneklerinin ruhlardan kaynaklandığını söylemesi Altay Şamanizminin bu inancının tarihî tanığıdır (Potapov, 2012: 97-98). Sözü edilen ruhlar, koruyucu ruhlardan (Tanrı, Ülgen ve oğulları, ateş iyesi, kutsal dağ vb.) ayrı bir kategoriye aittir ve töşlerle birlikte, yardımcı ruhlar olarak adlandırılırlar (2012: 98).

Türklerde *ak*⁷⁰ rengi⁷¹ ile, temizlik, ululuk, büyüklük, yaşlılık ve tecrübe ile dolu oluş sembolize edilir (Erdem, 2008: 365). *Ak Ata*'nın Altaylardaki Türk yaratılış destanlarında insanlığın ilk atası (Ögel, 1991: 181'den aktaran Erdem, 2008: 365) kabul edilmesi de sözcüğün bu anlamıyla ilgili olmalıdır. İnan, Eski Türk inancında iki türlü *şaman* varlığından söz eder (İnan, 2017: 75). Bunlardan birincisi "ak şaman" veya "ak kam"; ikincisi "kara şaman" veya "kara kam"dır (2017: 75). *Ak kamlar* birçok bakımdan Budist rahiplere benzetilirler (2017: 75). İnan'ın araştırmalarına göre, ak kamlar yalnızca aydın ve iyi ruhlara yönelir, kanlı kurbanlardan sakınır, davul⁷² ve özel cübbeler kullanmaz (2017: 191). Bu bakımdan Budizm'in etkisine bağlı kalarak bir ıslah sürecine girildiği düşünülebilir. Dolayısıyla, *ak şamlık* Türkler arasında geniş ölçüde yer edinip başarı kazanamamıştır (2017:

⁶⁸ Çin kaynaklarında şöyle anlatılır: “5. ayın ortasında Tukiular Gök tanrısına kurban adamak için Tamir Nehri (Orhon Nehri kolu- L. P.) kıyısına toplanırlardı” (Liu Mai-Tsai'den aktaran Potapov, 2012: 181).

⁶⁹ Potapov rüzgarın öneminden yola çıkarak Türklerde bir rüzgar kültürünün de bulunduğunu kaydeder (2012: 116). Buna delilleri şöyledir:

- Ayinlerde rüzgar (yel) çağırmak önemli bir yer tutmaktaydı.
- Rüzgarın bağımsız ‘insan dışı varlık’ olduğu ve doğanın gücünü simgelediği inancı, bazı inamalara da yansımaktadır. Mesela av sırasında yel eserse avın başarısız olacağı düşünülür ve av sona erdirilir. Tekrar ava çıkmakdan önce bir ayin yapılır ve avın yapılacağı dağ veya orman iyesinde dua edilir.
- Bazı hastalık ruhlarının rüzgara dönüşerek çarptığına inanılır.
- Kamın ayin esnasında saat yönünde dönmesi, tefiyle, kayın dalı, kemer, kumaş vb. nesnelerle yelpazelenme ile sembolik rüzgar yapması (Potapov, 2012: 116-117). Potapov ayrıca, kamların gizli dillerinde yardımcı ruhların verdiği gizemli gücün sıklıkla ‘yel’ ile ilgili olarak adlandırıldığını da buna ilave eder (2012: 117). Örneğin yelgen, ayin sırasında kamı yöneten ruhun adıdır (2012: 117).

⁷⁰ Türklerde *ak* sözcüğünün anlamını karşılayan ve DLT'te Oğuzlara özgü olduğu kaydıyla verilen *ürün* sözcüğünün Türk kültüründe aynı anlamda kullanılmadığı görülmektedir. *Ürün* hiçbir zaman "ululuk, yücelik, tecrübe" vb. anlamları taşımaz. Maddesel olarak beyaz rengini karşılar. Bu konuda bk. Erdem, 2008: 365-366.

⁷¹ *Ak* sözcüğü yönlerle ilgili temel göstergelerdendir. *Ak*, Türk kültüründe batı yönünü gösterir (Kononov, 2015: 187-195; Akar, 2006: 52; Genç, 2009: 4; Küçük, 2010: 195 vd.).

⁷² *Ak kamları* *Kara Kamlardan* ayıran bu husus, İnsanoğlunun yaratılışına ilişkin Altay Şamanizminin inancından kaynaklanıyor olabilir. Anohin'in aktardığına göre, Erlik'in Ülgen'den insan yaratmayı sağlayan çiçeğin bir parçasını koparıp kendi insanlarını yarattığını fark eden Ülgen, bu insanları kendi insanlarından ayırmak için onlara kara kavim adını verir ve kendi ak kaviminden ayırır (Anohin, 2006: 20). Erlik'in kara kavmi davulun da mucididir (2006: 20).

191). Türklerin yaşam tarzlarına daha uygun düşense, kara ruhlara karşı savunmayı sağlayan kara kamlar olmuştur (2017: 191).

DLT'de *kam* sözcüğü dört yerde geçmektedir: "kamlar kamuğ arwaşdı = kamlar-kâhinler- birtakım anlaşılmayan sözler söylediler" (DLT I: 236). "kam arwaş arwadı = kam, şaman arpağ arpadı, efsunladı" (DLT I: 283). "kam: kahin, şaman" (DLT III: 157). "kam ırkladı = şaman kahinlik etti, ırka baktı" (DLT III: 443). *Kamların* başka birçok vazifesi olmasına rağmen Kâşgarlı'nın *kam* başlığı altında yalnızca "kahin" anlamına yer verdiği görülmektedir. Ancak büyü yapma, gelecekte haber verme vb. açıklamalarıyla Kâşgarlı Mahmud, *kamların* çeşitli fonksiyonlarının bulunduğunu ifade etmekten kaçınmamaktadır (Canpolat, 1975: 23). Sonuçta DLT metninin bütününe bakıldığında *kamların* kahin, büyücü ve falcı olarak tanımlandığı ve hastaları iyileştiren hekimler içinse *otaçı* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

İslami dönemin ilk metinlerinden KB'de *kamların* daha çok hastalıkları tedavi etme fonksiyonuna yer verildiği dikkatleri çekmektedir. Onların ilgilendiği hastalıkların tabiplerden ayrı olduğu metinde dile getirilir. Yusuf Has Hacib'in ifadesine göre, tabipler ilaçla tedavi ederken, büyücüler~kamlar *bitig* yani muska ile tedavi eder ve her ikisi de birbirinden çok farklı hastalıklara çare olur: "otaçı unamaz mu'azzim sözün / mu'azzim otaçıka ewrer yüzün; ol aymış otuğ yise igke yarar / bu aymış bitig tutsa yekler yırar" (KB 4364-4365). *Kam*, KB'de ilaçla tedavi yapan bir hekim özelliği göstermektedir: "bu sukluk ig ol bir otı yok emi / anı emleyümez bu dünya kamı" (KB 2002). Metinde *kamların* şifacı yönüne işaret eden bir başka beyit şöyledir: "kamuğ igke ot ol emi belgülüg / ol ig emlegüçi kamı belgülüg" (KB 3873). DLT'de *kamların* kahin, şaman, büyücü ve falcı özelliklerine KB'de yer alan hekim, otaçı özelliklerini birleştirerek 11. yüzyılda kamın fonksiyonları ortaya konmaktadır.

İslam dininin etkisiyle *kamların* eski Türk inancındaki rolünden ziyade tedavi için çare olacak bir hekim olarak düşünüldüğü ve İslam benimsendikten sonra da *kamların* tedavi yöntemlerinin denenmeye devam edildiği söylenebilir. Kur'an çevirilerinde dönemin hekimleri için eski Türk inancını çağrıştıracak bir karşılık kullanılmaz. TİEM 73'te hekim karşılığında *tusuş kılığlı* ifadesi kullanılmaktadır (429v/8=075/027).

Kamların bir diğer özelliği olan kâhinlik için de Türkçe ilk Kur'an çevirilerinde *kam* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Cahiliye devrinde Araplar arasında yayılan kâhinler dolayısıyla Kur'an'da yer alan "zan üzerine gaybdan haber veren" (Çanga, 2016: 446) anlamındaki Ar. *kâhin* sözcüğü TİEM 73'te *kam*'ın dışında *tüy takmış kişi* olarak da Türkçeye çevrilmiştir.

Eski Türk inancında *kam* ve *böğü* gibi din adamı yerine kullanılan *yelwiçi* sözcüğünün Altay Şamanizminde de karşılık bulduğu görülmektedir. Sarı Uygurlarda *kam* kelimesi törensel olarak kullanılırken, *ilci* gündelik hayatta şaman yerine tercih edilen adlandırmadır (Malov 1912'den aktaran Potapov, 2012: 162). Tuvalar şaman karşılığında *ham* (kam), çeşitli mucizeler gösteren şamanlarsa *yelbeçi ham* veya *yelbilü* adını verirler (Potanin 1883'ten aktaran Potapov, 2012: 162). Teleütler ayin sırasındaki şamanı *yelbilü* olarak adlandırırlar (Verbitsky'den aktaran Potapov, 2012: 162). *yelbi~yelvi~yelwi* terimi, *kamın* gücünü ifade eder, onun yardım aldığı ruhların gücü anlamını taşır (Potapov, 2012: 162).

Kamların bir özelliği de *yada* taşıyla yağmur yağdırmalarıdır. Potapov, yakın geçmişe kadar da bölgede *yada* taşına olan inancın yaygın olduğunu, Altay ve Tuva kamlarının *yada* taşı yardımıyla kuraklıkta yağmur yağdırdıklarını ve kötü hava koşullarında da iyi havayı *yada sös* ile çağırdıklarını da söyler (2012: 166)⁷³. *Kamın* yağmur yağdırdığı bu taş, Türklere Tanrı tarafından verilmişti (İnan, 2017: 153). Yağmur yağdırma, savaş sırasında düşmanı perişan etmek için kullanılmaktaydı⁷⁴. Bu bilgiler, Çin ve Arap seyyahların notlarında da yer almaktadır. Ebû Zeyd el-Belhî, *el-Bed' ve't-târîh*'inde şunları söyler: “[Türkler] arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir” (Şeşen, 2017a: 190). Bir Budizm terimi olarak da kullanılan *yağmur*, Buddha'nın bir dersi veya öğretisini ifade eder (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 217).

Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* adlı çalışmasında *yat* veya *yada* taşı hakkındaki kaynaklara değinir ve bu inancın birçok kavimde yaygın olarak bulunduğunu ifade eder (2007: 56-70). *Yada* taşıyla yağmur yağdırma oldukça eski ve etkili bir gelenek olmakla birlikte İslam inancını benimseyen Türklerce de yeni bir şekil alarak varlığını sürdürmüştür (Tanyu, 2007: 70). Kâşgarlı Mahmud'un *yat* maddesinde İslami dayanaklarla yaptığı açıklama da bunu kanıtlamaktadır. Arap bilgini El-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir* adlı kitabında bir Türk'ün kendisine yağmur yağdıracağına inandığı bir taşı satmak istediğini ancak yağmur yağdırmayı başaramadığını anlatır (el-Bîrûnî, 2017: 287-288). Aynı eserde Türklerin yaşadığı bölgelerde sarımsak dövülüp savrulursa arkasından yağmur yağdığı inancına da değinilmektedir (2017: 288). Ancak Bîrûnî, İslamiyetle bağdaşmayan bu uygulamaların cehaletten kaynaklandığını savunmaktadır (2017: 288).

⁷³ Potapov, Yenisey Yazıtları arasında Malov tarafından Berge Nehri Yazıtı olarak adlandırılan yazıtta ölen *kamdan* söz edildiğini ve onun yağmur ve rüzgar çıkarabildiğini anlattığına dikkati çeker (2012: 166). Berge veya Begre olarak adlandırılan metnin 8. satırı şöyledir: “yatda tünürim e adıldım a” (Kormuşin, 2017: 304). Kormuşin, yazıtın bu satırındaki *yat* sözcüğünün “yabancı” anlamında olduğunu söyler ve +*da* ekinin yönelme eki olduğunu vurgular (2017: 306). Dolayısıyla Kormuşin'e göre ilgili satır Türkiye Türkçesine şöyle çevrilebilir: “Ah, uzak yerlerdeki kayınlarım, sizlerden ayrıldım!” (Kormuşin, 2017: 304).

⁷⁴ Buna karşılık savaşta olumsuz hava koşullarından kendi ordularını korumak maksadıyla da yine ruhlardan yardım alan kamlar iyi hava koşulları istemektelerdi (Potapov, 2012: 166).

ķam: ("kahin, falcı, büyücü", EDPT: 625). "karaçığların [bir]le *ķam*⁷⁵" (BT XIII: 3.13). "ķamlar ķamuğ arwaşdı = ķamlar-kâhinler- birtakım anlaşılmayan sözler söylediler" (DLT I: 236). "ķam arwaş arwadı = ķam, şaman arpağ arpadı, efsunladı" (DLT I: 283). "ķam: kahin, şaman" (DLT III: 157). "ķam ırqladı = şaman kahinlik etti, ırka baktı" (DLT III: 443). "kereķ tut otaçı kereķ erse ķam / ölüğlike herģiz asığ ķılmaz em" (KB 1065). "pend bergil ermez sen idin ni'meti birle ķam azu telwe" (TİEM 73 387r/4=052/029).

otaçı: (<ot+a-çı, "hekim" EDPT: 44). "k²wl²pk² otaçı ben" (Y 61/1). "arvışçı otaçı kelürüp" (BT XIII: 12.136). "otaçı iligi bodisatva" (BT XVIII: 160). "otaçı oğlın tünle ünser [...] yaramağvı" (BT XXIII: XXXI). "ol yırtin[çü]lüğ otaçılarta ertmiş" (UAF 3-Gâthâ 3/b). "ot: ilaç. [...] bundan dolayı hekime 'otaçı' denir" (DLT I: 35). "kereķ tut otaçı kereķ erse ķam / ölüğlike herģiz asığ ķılmaz em" (KB 1065).

tüy taķmış kişi: (<tüy, <tü "kıl" EDPT: 433 + <taķ-mış "taķmış", <taķ- "onarmak, taķmak" EDPT: 464 + <kişi, "adam, kişi, insan", EDPT: 752). "ap yme tüy taķmış kişi az turur ol pend tutar siler" (TİEM 73 421v/4=069/042).

yalwıçı~yelwiçi~yelviçi⁷⁶: (<yelwi+çi <yelpi- <yel, "büyücü" EDPT: 921). "büyücüye 'yalwıçı' denir" (DLT III: 33). "ançada yığdım taņrı ķulı oğlanını sêndin ançada keltürdün anlarķa belğölerni aydı anlar kim tandılar anlardın ermes bu meger yelwiçi turur belğölük" (TİEM 73 94r/6=005/110).

yağmur: (<yağ-mur "yağmur" EDPT: 903). "teņridem ģua çeçekler yüzken yağmur osuğluğ yağıdılar" (M 18-37). "tatığlığ yağmur suvın yağıtıp" (KİP 202). "igleme[k]lig tolı yagmur sizlerni üze yagdukda" (DA 2261). "ontun sıņarkı burk[an]lar uluşınta bğğler kuwragınta yagmur yagmış teg" (TT V: A/107). "yagmur yagıdguga kôrser" (TT VII: 29/1). "yagmur yagsar oğul kız başın tař yagsar öz başın kişlegü ol tep ermez mü" (BT III: 198). "[edğü] yıtlıg suvlug yagmurka" (BT VII: 189). "yagmur yagıdu kôk kalıg" (BT VIII: A-459). "yagmur yagsar yüz yıl" (BT XVIII: V-90). "yagmur yagıtıp" (BT XXIII: H-8). "yagm[ur] tegmedin" (BT XXVIII: E-12). "yiltin yagmurtın korkınc kôrüp" (1285-1286). "Teņri yağmur yağıttı = Tanrı yağmur yağdırdı" (DLT II: 316). "yağmur [...] řu parçada dahi gelmiştir: 'Ķoydı bulut yağmurın / Kerip tutar aķ torın / Ķırķa ķođtı ol ķarın / Aķın aķar eņreřür', 'Bulut yağmurunu koyuverdi; o, ağını gererek tutar. Ķarını kırlara koydu. Sel inleyerek akar' " (DLT III: 38-39). "yağa tursu yağmur yazılsu çiçek / ķurımuř yığačtın salınsu küjek" (KB 118). "dünyâ meşeli yağmur teg ģoř kelür tarığçılar anıñ ünmeķi yana ķurır kôrgey sen anı

⁷⁵ Metinde sözcüğün doğru okunup okunmadığından emin olunmadığı için italik olarak verilmiştir.

⁷⁶ Her ne kadar Clauson sözcüğü *hapax legomenon* olarak kaydetmişse de sözcük TİEM 73'te de tanıklanmaktadır. Sözcülük büyücülük anlamını taşıyacak şekilde de genişletilmiştir: bk. *yelviçilik*.

sargarmış yana bolur uşanmış" (TİEM 73 399r/3=057/020). "ol turur kim indrür yağmurnı nevmîd bolmışlarında kiğin yazar rahmetini ol dost ögdülmiş" (Rylands 36/21a3=042/028).

yat⁷⁷: (<yat, "yağmur büyü, yağmur taşı" EDPT: 883). "yat: bir tür kamlıktır (kahinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgar estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü" (DLT III: 3).

yatçı: (<yat+çı, "yağmur yağdıran büyücü" EDPT: 886). "'yatçı yatladı = şaman yada taşıyla efsun yaptı', (şaman yada taşıyla yağmur yağdırmak için efsun yaptı)" (DLT III: 307-308).

yelviçilik: (<yel+vi+çi+lık "büyücülük", <yel+vi+çi "büyücü" EDPT: 921). "aydı ermes bu meger yelviçilik turur" (TİEM 73 428r/3=074/024).

yelwik:- (<<yel+vi+k- "büyü yapmak" EDPT: 920). "yilvikip ağukup ölürgeli sakınsar" (KİP 184). "yelvikip uçınıp yeme ölmegey" (DI 775). "sorgıl tanrı kuli oğlanına ançada kim keldi anlarğa aydı anar fir'avn men sēznür men seni ay mūsā yelwikmiş" (TİEM 73 213v/7=017/101).

yelvilen⁷⁸: (<yel+pi+le-n- "büyülenmek", <yel+pi+le- "büyülemek" EDPT: 921). "ayğay erdiler bütünlükün çünke boldı közlerimiz biz boğunlar miz yelvilenmişler kıldımız ok kök içinde ükek bezedimiz anı bağıglılarğa" (TİEM 73 193r/2=015/015).

yelwir⁷⁹: (<<yel+pi+r-, "er yelpirdi ' Adam şeytani bir gücün etkisindeymiş gibi sağa ve sola döndü'" (CTD II: 194).

1.5 Büyü

ETü. arwa-; **ETü. arwal-**; **ETü. arwiş~arwaş**; **ETü. arwaş-**; **ETü. bitig**; **ETü. ısırix**; **ETü. kaç kaç**; **ETü. kekük**; **ETü. kowuç**; **ETü. sufşa~suwşa-**; **ETü. ürün~yürün**; **ETü. tutuğ**; **ETü. yatla-**; **ETü. yatlat-**; **ETü. yel~yil**; **ETü. yalwı~yélwi**.

Kamlarca kullanılan ve diğer insanlar için anlamsız görünen sözlerin gizli birtakım anlamları vardır (İnan, 2017: 138). *Arbaçılar* veya *arbakçılar*⁸⁰, kam, şaman ya da baksı olmamalarına rağmen efsunu öğrendikleri koşulda okuyup üfleyebilirler ve yılan, akrep, karakurt, böy (zehirli örümcek, goleodes, tarantula) gibi haşerelerce ısırılanları kurtarabilirler (2017: 139). Burada okunan sözleri dua olarak değerlendirmek mümkündür. Bu duaların

⁷⁷ Bu taş ve üzerindeki inanmalar için bk. İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu, Ankara: 153-158.

⁷⁸ Clauson *yelville*- fiilinin tek örneğinin *Huastuanift*'te görüldüğünü söylerse de TİEM 73'te aynı fiilin dönüşlü çatı eki ile *yelvilen*- fiilinin tanıklanmasıyla hapax legomenon olmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁹ Hapax legomenon.

⁸⁰ *arvak~arbak* sözcüğünün *arwa*- "büyü yapmak" kökünden geldiği düşünülmektedir.

okunup hastaya şifa olması maksadıyla üflenmesinin Müslümanlar arasında da yaygın olduğu ve Müslüman Türklerce de *arbağ*ların çağrılıp dertlerine derman olmak üzere okutup üflettirilmesi söz konusudur (2017: 139).

Budizm'de büyü, Sanskrit dilindeki *māyā*'ya karşılık gelir ve bunun anlamı "aldatıcı görünüş, halüsinasyon, bir sihirbazın hüneri, hokkabazlık, gerçek olmayan on aldanıştan biri"dir (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 425). Budizm'de büyü karşılığında *arvış* "büyü", *yélvi* "büyü", *yélvi kömen* "aldatıcı görünüş" karşılıkları kullanılır.

DLT'de *bitig* sözcüğünün tanımlarından biri "büyü; tılsım" anlamını taşımaktadır: "‘yel kıvuz bitigi’ denir ki, ‘cin çarpmasına karşı efsun, üfürük’ demektir" (DLT III: 163-164; CTD III: 517-233). Bu durum halk arasında büyücülerin levha yani "yazı" okuması inancına bağlı olmalıdır (Beydili, 2015: 605).

İslami döneme ait metinlerden KB'de de büyücülere yer verilir. Büyücüler ile ne zaman ilgi kurulması gerektiği 4361-4365. beyitler arasında anlatılır. Bu bölümde, *yel yeklig ig* yani cin ve şeytanın sebep olduğu hastalıkların, diğer bir deyişle büyüün tedavisinin, okuyup üflemek ile olacağı; diğer hastalıklar ilaçla iyileşirken bu türlü hastalıkların tedavisinde büyücülerin muska hazırlamasının gerektiğine yer verilir (KB 4361-4365).

arwa-: (<arva-, "büyü yapmak" EDPT: 199). "arvadılar" (BT V: 574). "arwa-: büyü yapmak, efsunlamak" (yazım düzeltildi, DLT IV: 40). "kam arwaş arwadı = Kam, Şaman arpağ arpadı, efsunlandı" (DLT I: 283).

arwal-: (<arwa-l- "büyü yapılmak", <arva- "büyü yapmak" EDPT: 199). "arwış arwaldı 'büyülü sözler söylendi'" (CTD I: 219).

arwış⁸¹~arwaş: (<arva-ş "büyü", <arva- "büyü yapmak" EDPT: 199). "basa turup darni arwış sözleşmiş kergek" (TT V: A/96). "tarni arwışımızni ötünelim" (TT VI: 368). "darni arwış tutdaçılarig" (BT II: 1351). "çintamani ertinike okşadı alko küşüşüg kanturtaçı budaya hartya atlıg mantira arwışig kop köñülin eşidiserleri (!) tınlamışları kergek" (BT III: 730). "arwışçı körüşüp köñülteki ..." (BT VII: O-1). "bo nom kılı tüketmişte ürgüt arwış sözleşmiş kerek" (BT XXIII: D-70). "bo muntag darni arwış üze satıgçılarig küyü küzedü yarlıkadı" (DI 348). "arwış arwaldı = efsun yapıldı" (yazım düzeltildi, DLT I: 249). "arwış arwaldı 'büyü yapıldı' " (CTD I: 130-219).

⁸¹ Dankoff ve Kelly'nin yayınında kelimenin yazımı *arwış* olarak düzeltilmiştir (CDT I: 219). Bunun gerekçesi, *arwış* sözcüğünün "kervan" anlamına gelmesi olmalıdır. Söz konusu yazım yanlışını ilk kez Carl Brockelmann fark etmiştir (aktaran Atalay, DLT I: 249). Atalay da *arwal-* başlığında bunun bir yazım yanlışlığı olduğunu fark etmiş olmasına rağmen metinde yazmaya bağlı kalmıştır (DLT I: 249). Bu yanlış yazım, nüshadaki ق (k)nin yazımı ile و (w)nin yazımı arasındaki nokta farkına dayanır.

arwaş-: (<arva-ş-, "birlikte büyüme sözleri söylemek" EDPT: 199). "kamlar kamuğ arwaşdı = Kamlar -kâhinler- anlaşılmayan birtakım sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir; arwaşur- arwaşmak" (DLT I: 237).

bitig: (<biti-g, "yazılı herhangi bir şeye verilen ad, 'kitabe, kitap, mektup, belge' vb.; *Anonim Tefsir*'de 'kutsal kitap' karşılığında kullanılır" EDPT: 303). "bu bitig bitigme atısı yollug tigin b[itidim]" (KT G 13). "bilge] kagan b[itigin] yollug tigin bitidim" (BK GB). "ataçınka bitiglig taşıg tokıtdım "(O Ek Yazıt 1-2). "bilmez biligin biltökümün ödökümün bonça bitig bitidim" (KÇ 28). "belgüsin bitigin bo urdı bo yaratdı" (Tes G 3). "bêlgümin bitigimin anta yaratıtdım" (ŞU D 8). "bıñ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşka yaratıtdım" (Ta B 2-3). "öz apa uyası sıñurin s²l'ma alsar üç yüz bitigiñ" (Y 126/1). "yalım kaya bitigi" (Y 138/1). "beñgü yalım katya bitig urayın" (A 88/1). "bo ırk bitig edgü ol" (IrkB 66). "otuz ülüş uluğ nom bitigig bititü tegintimiz" (M 1-37). "tohrı tilintin şilazin praştinkê yañırtı türkçe evirmiş [da]şakarmaputāvadānamāl nom bitigde on karmapatlarıg ertmekniñ münin" (DA 3036). "kşanti kılmak atlıg nom bitig tegzinç ..." (TT IV: B/68). "kltı çvan tsiu atlıg bitig de sözleyür" (TT V: B/121). "kim kayu tınlıg bu nom bitigig bitiser bititser okısar okıtsar azu nomlasar nomlatsar" (TT VI: 52). "bu nom bitigke tapınıp udunup vuusın etüzinte tutmış kergek" (TT VII: 30/9). "kşanti kılğuluk nom bitig tokuzunç tegzinç" (BT II: 150). "boşuğ bolmışta ok bramanlar köküzlerin böğseklerin bırınu körüm bitiglerin aç a ırkların sunların saça" (BT III: 243). "takı yme teñri bitigin" (BT V: 756). "bitig ujik üküş bolgay" (BT VIII: A-47). "yarlıg bitig alıp yanıp kl[...]" (BT XIII: 10.10). "bo] darni nom bitigig [bitiser" (BT XXIII: E-42). "bitig okıgu sözleyü tükedi" (BT XXVIII: F-72). "uluğ dyan bitigte" (Tot 1359). "tamgalıg bitig" (Or 8212/78 A/A3). "men bitig yavuz özüm wuzurk pugur alp ıñkur üçün bitidim" (Or 8212/1692 A Sol 8-9). "bitig: kitap" (DLT I: 384); "bitig: muska. Oğuzca" (DLT I: 384). " 'yel kıovuz bitigi' denir ki, 'cin çarpmasına karşı efsun, üfürük' demektir" (DLT III: 163-164; CTD III: 517-233). "bitig: gökten inen kitaplardan birisi" (DLT III: 217). " 'ol bitig okırken sekritti = o, kitap okurken atlattı' (o, kitap veya Kur'an okurken ara yerde bir şey atlattı)" (DLT II: 333). "saķışçı kerek bolsa bilge tetig / bilig birle bilse bu türlüg bitig⁸²" (KB 2218). "ol kim indürdi siler üze bitigdin taķı biligdin pend bërür silerke" (TİEM 73 28v/3=002/231). "tañrı aç a bërür sizke olar içinde ol kim okıyur sizin üze bitig içinde" (Rylands 26/85b2=004/127).

ısırk: (<ıs(ı)r-ık, "Güney batı Türk lehçelerinde 'şeytanî ruhları tütsüleyip uzaklaştırmak' anlamına gelirken, Osmanlı Türkçesinde 'ısırk' anlamındadır" EDPT: 250). "ısırk: çocukları

⁸² KB'deki örneklerinin tamamında sözcük "mektup" anlamındadır.

perilere ve göz dokunmasına karşı efsunlamak için ilaç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek ‘ısırk ısırk’ denir ki ‘ey peri ısırılmış olasin’ demektir” (DLT I: 99).

kaç kaç: (<kaç "kaç", <kaç- “kaçmak” EDPT: 589). " kaç kaç: cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra ‘kowuç kowuç’ denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu ‘kaç kaç’ demek olsa gerektir” (DLT III: 163).

kekük: (<kekük, “bir çeşit av kuşu” EDPT: 710). “kekük: seksek kuşu. Kemiği büyü ve tılsım yapmakta kullanılır” (DLT II: 287).

kowuç⁸³: (<kow-(ğ)uç, “eziyet etmek gibi bir anlama gelir” EDPT: 581). “kowuç: Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra ‘kowuç kowuç’ denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. bu ‘kaç kaç’ demek olsa gerektir” (DLT III: 163).

sufşa~suwşa⁸⁴: (<*suvış ?, “fısıldamak”, EDPT: 793). “ ‘ol kulakka sufşadı = o, gizli bir sözü kulağa söyledi, fısıldadı [...] sökelge sufşadı = hastaya okudu, üfledi” (DLT III: 286).

ürün~yürün: (<ürün, “beyaz; kahinin ücreti” EDPT: 233-234). "ürün esri toğan kuş men" (İrkB 4). "yme kök yürün taş tir tözlüg ol" (T II T 14 A/5). “ ‘Kahinin ücreti. âlig ürünj ber = ücretini öde” (CTD I: 79/156). "bilig bolsa yılmık yana yarı kiñ / ürün⁸⁵ bolsa kırtış kızıl kılgu eñ" (KB 2915). "arttı elgini ançada ol ürün bakıglırlarğa" (TİEM 73 122v/1=007/108). "tarttı elgini ançada ol ürün boldı bakıglırlarğa" (Rylands 28/6a1=007/108).

tutuğ⁸⁶: (<tut-(u)ğ, “yakalamak, tutmak”⁸⁷ EDPT: 452). “tutuğ: efsun, büyü tutması. ‘anın tutuğı bar = onun tutarı var’” (yazım düzeltildi, DLT I: 373). "kılıçlıg kür er kör kümüşke tutuğ / yumıtmış saw altun kılıçka yuluğ" (KB 3047). "tégme kişi anı kim qazğanmışına tutuğ turur" (TİEM 73 386v/7=052/021).

yatla⁸⁸: (<yat+la-, "büyülemek" EDPT: 890). “ ‘yatçı yatladı = şaman yada taşıyla efsun yaptı’, (şaman yada taşıyla yağmur yağdırmak için efsun yaptı);” (yazım düzeltildi, DLT III: 308-309).

yatlat-: (<yat+la-t-, "büyületmek" EDPT: 891). “ ‘beg yatlattı = bey yada taşına okuttu’, (Bey kama, şamana yada taşıyla kamlık yaptırdı; bu yüzden rüzgar esti, yağmur geldi). [...] Bu Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Yüce Tanrının izniyle yada taşına okumakla yağmur, soğuk rüzgar getirtilir” (DLT II: 355).

yél~yil: (<yel, “yel; şeytanî güçler” EDPT: 916). "yir suw tolu ulug yil turkurmışın sakınmış kergek" (TT V: A/82). "[k]içig oğlan yel tartsar bo vo oñ ayasınta berg[ü] o[l]" (BT XXIII:

⁸³ Hapax legomenon.

⁸⁴ Hapax legomenon.

⁸⁵ Arat, metninde *örün* olarak okumuştur (Arat, 2007: 302).

⁸⁶ *Tutuğ* sözcüğünün "büyü tutması, büyülenmek" anlamına DLT haricinde rastlanmamaktadır.

⁸⁷ Clauson, sözcüğün çok fazla anlamı bulunduğunu ifade eder. Bu anlamlar için bk. EDPT: 452.

⁸⁸ Hapax legomenon.

VIII). "y l: cin. 'er y lpindi' denilir, 'adama yel  arptı, cin  arptı' demektir" (DLT III: 144). "bularda basa keldi afsun ılar / bu yil yeklig igke bu ol em iler" (KB 4361). "be asız er r bu ajun lezzeti / ke er yil ke er teg meze m ddeti / yigit  oca bolur yanı eskir r /  av  erse  amlur  a ar  uvveti" (AH 194). "anların men eki kim tandılar idilerine i leri k l teg  atı   opsa anar y l t pilig k n i inde umaslar anı dın kim  az andılar nerse  ze " (T EM 73 189v/2=014/018).

y lw ~y lwi: (<y l+bi-?, "b y c l k, sihirbazlık" EDPT: 919). "bir tebe ye e ebirtim-a y lvili[g ...]" (A 86/1). "y lvi teg k rg l k" (Tot 1188). "a un yilvin k menin tınlı ları   l rg  iler" (M 81-43). "ulug ezrua kaltı  k   telim y lvi k men uzanmakı  ze bel  rtmi  tınlı larının k   l k   lteki nomları  ze bo nom y r  in bilgeli uk alı bultukar" (AY 389/18). "yultuz k k yula y lvi k men bular bar a  rl ks z  tiglig nomlarının oh atı ı ol" (BT XXVIII: C-544). "kamag y lvi k men teg t r  ler lertin nomlartın" (UD 6). "yelwi: b y , sihir. B y c ye 'yalw  ' denir. Nitekim  u par ada gelmi tir: 'Y lw n anı  k zi / Y lkin anı   zi / Tolun ayın y zi / Y rd  meni  y rek', 'Onun g z  b y l d r. Onun  z  konuktur. Y z  ayın on d rd d r. Benim y re imi par aladı' " (DLT III: 33).

1.6 İbadet

Bu ba lık altında eski T rk inancında din  rit eller i erisinde ger ekle tirilen uygulamalar arasında yer alan dua ve kurban ele alınacaktır.

1.6.1 Dua

ET . al ı ~al ı ~ar ı ; ET . al a~ar a-; ET . ilen-; ET . ilen .

Tanrıya ve di er do al g  lere y nelerek bu y ce varlıklara yakarı  anlamına gelen dua, do rudan dinsel rit ellerin bir par ası olarak ibadet  ekillerindendir. İslami d nemin ilk metinlerinden itibaren "dua etmek" anlamında kullanılan *al ı * s zc    Manihaist metinlerdeyse hem dua hem de namaz anlamında kullanılmı tır. *Ar a-* fiili "lanetlemek" anlamında kullanılırken, her zaman * ar a-* fiiliyle birlikte kullanılır (DLT I: 284; CTD I: 236).

al ı ~al ı ~ar ı : (<alk(a)-ı , " vme, daha sonraları sıradan insan ili kilerinde kutlama anlamı kazanmı tır" EDPT: 137). "altı bag bodunum k  l      n ar ı  eldem ta ın bunta tikt  (Y 49-4). "bizi  al ı ı mız a ki medin" (M 19-46). "onun  k nke t rt al ı  ezrua te rike k n ay te rike k  l   te rike burhanlarka" (Hua 244). "sansız  k   kutluglarının   mi  alkamı  y   ed   ermez m  karaja ton kent   zi adasız ol adınları  yime adadın tudadın k y  k zet  tutar" (DA 1247). "alkı  pa ık s zlek  " (TT III: 161). "maytri burhanta burhan kutı a al ı  alıp" (TT IV: B/91). "t z n mayrtı bodisatav te rim artan iki burhan bahsıta al ı  altı ız en

öñire" (BT III: 888). "edgü alkış alkamakımız" (BT V: 147). "atı kötrülmüşburhanlarta alkış almış adruklarınızka alku kamag tıtaglıg çoğ yalınlarınızka" (BT XIII: 56.11). "vyakrit alkış yme igidsiz bolgay erti" (BT XXVIII: C-379). "tükeci namaç agu alkış" (MIK III 200 I/1). "yaruk ay tenrike alkışta öñreki" (MIK 35 a+b/A2-4). "tüketi tagdın yınakdınkı dakşna alkış" (DI 552). "dua etme, öğme, birinin iyiliklerini sayma" (özgün imla, DLT I: 97). "yana ma ay ilig ata alkışı / oğulka tegir ol sewinçi tuşı" (KB 1802). "añar ol edizrek alkış kökler içinde takı yer içinde" (TİEM 73 296r/6=030/027). "allāh alkış aymak yarlıkagan ididin" (Rylands 34/14a1=036/058).

alka-~arqa-: (<alka-, "dua etmek" EDPT: 138). "burқан yarlığın ögüp alkap töpülerinte tuta tegintiler" (M 27-25). "agızınta sizni öge alkayu ançulayu amrar erti" (TT III: 97). "yene bo munı teg yaşoksuzın kişilerig ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar tep" (BT III: 313). "tenri ogulanların alkamış törütmiş ol" (BT V: 174). "alkatmış ayka küsençig künke ötrülmüş edgü ödke kutlug koluka ikinti baydakı ki şipkanlıg ot kutlug ud yıl bişinç ay yañıka" (BT XVIII: V-1). "burhanlar ögmiş alkamış" (BT XXIII: H-28). "alka-: alkışlamak, öğmek" (özgün imla, DLT IV: 20). " 'arkadı' sözü 'alkış' sözünden alınmıştır [...] buradaki 'r' harfi 'l'den çevrilmiştir" (DLT I: 284). "ol anı qarğadı arğadı 'o, adamı kötü hareketlerinden söz ederek lanetledi' " (CTD I: 236). "kişi körse ögse sini alqayu / atıñ barsa ilde vefālīg tiyü" (KB 5786).

ilen-: (<ilen-, "suçlamak, kınamak", EDPT: 148). "saniçar grax ilenür" (TT VII: 13/13). "ilenü e[rxsinü er]ür erti" (BT V: 371). " 'ol anar ilendi = o, onu, işine güvendiği ve güvendiği gibi çıkmadığı için ayıpladı'. Melamet için de ilenç denir" (DLT I: 204). "tirilse usal bolsa yalñuğ özün / ökünsü öziñe ilensü sözün" (KB 1206). "yumşaklığın tilleri birle ilençe islām dīni içre" (TİEM 73 64r/6=004/046).

ilenç: (<ilen-ç, "sitem etmek, kınamak", EDPT: 147). "ülgüsüz sansız [...] ilenç yıgar t[urur]" (DA 3211). "ilenç: düşüncesinin yanlışlığı belli olan bir kişinin bir iş üzerine söz söylemesini kınamak" (DLT I: 133). "begi taplamaz işni kılsa kılı / ilenç özke kılgu serilse qalı" (KB 1610).

1.6.2 Kurban

Eski Türk inancında kurban kanlı kurban ve kansız kurban olmak üzere iki türdür. Eski Türklerin inancına göre yapılan ayinlerde mutlaka kurban verilir. Eski Türklerde kurban Tanrı'ya, Türk yurduna, yer ve göğe, yer-su ruhlarına ve atalara sunulmaktadır (Taş, 2011: 189).

1.6.2.1 Kanlı Kurban

ETü. at; ETü. eşik; ETü. söğüt; ETü. yağış.

Roux, kamların üç fonksiyonundan söz eder: “Tedavi amaçlı büyü; göklere yolculuk; öngörü ve kehanet” (aktaran Potapov, 2012: 165). Kamların yönettiği ayinlerde kurban kesilir. Eski Türklerin dua törenlerinde at, koç (koyun), boğa kurban ettikleri ve bu hayvanların derisini bir sığına üzerine astıkları görülmektedir (Potapov, 2012: 181). Çin kaynaklarında kurban kesmek üzere Türklerin 5. ayın ortasında Tamir Nehri kıyısında toplandıkları anlatılmaktadır (Liu Mai-Tsai'den aktaran Potapov, 2012: 181).

Çin yıllıklarında Türklerde ölünün cenazesinde at ve koyun kurban edildiği; kurban edilen hayvanların kafataslarının bir sırığa geçirilerek toprağa dikildiği bilgisi bulunmaktadır (Eberhard, 1996: 86).

Tryjarski, ölüye kurban getirmenin ölen kişinin akrabalarının ilk görevi olduğunu söyler (2012: 161). Eski Çin kroniklerinden takip edildiği üzere ölen kişinin kadın ve erkek akrabalarının her biri, koyun ve at kurban ederek, ölünün çadırının önüne kurban hediyesi olarak koyarlar (Çu'su ve Liu-Mau-Tsai'den aktaran Tryjarski, 2012: 161-162). Bu kurbanların sunulması, onların ruhlarının ölüye öbür dünya yolunda eşlik etmesi gibi bir amacı da taşımaktadır (2012: 162).

Çin tarihlerinde kurban ayinlerinden söz edilmektedir. V.-VI. yüzyıllarda Türklerde kanlı kurban ayinlerinden birindeki uygulamaları Esin şöyle nakletmiştir:

Bir akına çıkmadan önce [...] bir ağızdan narayla göğşe ok atarlar [...] Ondan sonraki yıl, sonbahar mevsiminde, atların şişmanladığı dönemde, savaş yerine geri gelirler. Yere bir koç gömerler [...] Bıçak ile (?) bir çırağ yakarlar. Bir kadın kam, ilahiler söyler. Bu tören Orta Devlet'te (Çin'de) kötü ruhları kovmak için yapılan ayine benzer. Bütün erkekler ata binerek, o yerin etrafında, çok defa dönerler. Sonra bir erkek, bir söğüt dalı veya bir demet saz [...] tutar. Sapları yukarı çevirerek bu dalın üzerine kırmızı dökerler. Kadın kam, (kurban edilen) koçun kemiklerini bir deriye sarar ve başına koyar. (Esin, 2001: 164-165)

Esin, bir başka yerdeki rivayete göre, bir cenaze töreninde ok veya kargı gibi sivri uçlu silahlarla vurularak kurban edilen geyik ve yabani atların kemiklerinin yakıldığını aktarır (2001: 165). Bu törende cenazenin etrafında kadınların ve erkeklerin at üstünde yüzlerce kez döndüğü, dans ettikleri, müzik aletleri çalıp, nağmeler söyledikleri ve ağıt yaktıkları da anlatılır (2001: 165).

Çin yıllıklarında kurbanın hangi koşullarda verildiği hakkında bilgilere de rastlanır. Buna göre ölü gömme vesilesiyle kurban sunulur; T'u-küelerce köprüünün üstünde bir anlaşıma yapılmadan önce kır at kurban edilir; ikinci ayın üçüncü günü kıra açıldıklarında kurban

kesilir; yedinci ayın yedinci gününde atalara kurban sunulur ve beşinci ayın sekizinci gününde yine T'u-küelerce cinlere kurban sunulur (2011: 88-89). Uygurlar kış gündönümünde kurban sunarlarken beşinci ayın sekizinci gününde Kırgızlar suya ve ağaçlara kurban sunarlar (2011: 89). Yakut ve Karluklar taşa kurban sunarlar (2011: 89). Adakların gerçekleşmesi vesilesiyle de kurban kesilmesi bugünkü Türklerde olduğu gibi eski Türkler arasında da oldukça yaygındır (2011: 89).

Kanlı kurbanların en önemlisi *at* kurbanıdır (İnan, 2017: 92; Gömeç, 2011: 823). Bugün kimi Türklerde atların renklerine göre kurban edilmesi ve buna göre kimi hastalıklara derman umulduğu görülmektedir (Gömeç, 2011: 65). Gök rengi at, baş hastalıklarından kurtulmak maksadıyla kurban verilir; boz atların kurban edilmesi karın ve göğüs hastalıklarından kurutulmak içindir ve doru atlar veremden kurtulma umuduyla kurban verilirken sarı atlar romatizmal hastalıklar için bir önlem olarak düşünülerek kurban verilir (2011: 65-66). Bugünkü bilgilerimizle bu uygulamanın eski Türklerde nasıl olduğuna ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak M.Ö. 40 yılında Hun hakanı Kun Kan'ın Çinlilerle yaptığı bir antlaşma ve 626 yılında Köktürklerle Çinliler arasında yapılan bir antlaşma için beyaz at kurban edildiği bilinmektedir (Gömeç, 2016: 824).

Attan sonra *koyun* kurbanı önemlidir (İnan, 2017: 92). Sığırın da kurban edildiği bilinse de bunun at ve koyun kurbanı kadar yaygın olmadığı düşünülmektedir (2017: 92). Erkek hayvanı kurban etmek, en makbul olanıdır (Gömeç, 1998: 44).

Kanlı kurbanda kurban edilen hayvanın kemikleri ateşte yakılır veya bir yere gömülür (İnan, 2017: 93). İnan, bazı özel törenlerden sonra kurbanın kemiklerinin bir kaba toplanıp Türk inancında kutsal olan kayın ağacına asıldığını ve at kurbanlarının kafasının bir sırık üzerine konması geleneğinin de yaygın olduğunu belirtir (2017: 93).

Esin, Türk kültüründe mekan, yer bağlamında eşiği değerlendirir ve Eski Uygurlarda eşiğe kurban verme adetine dikkatleri çeker (Esin, 2001: 49). Aslında bu adet Eski Çin'de başka bir şekilde görülmekteydi: "Çin'de ateş unsurunun zirvede bulunduğu zamanda doğanları göğe kurban ederlerdi. Özellikle kız çocukları, o günde kapı eşiğine bırakılıp (eşik tanrısı da vardı) gök tanrısının temsilcisi veya kızı denen gök gürültüsü ile ateş unsurunun simgelerinden sayılan baykuşa yem olarak verilirdi" (Esin, 2001: 110). İlk İslami eserlerden KB'deyse *eşik* divan edebiyatının bir mazmunu olarak kullanılır. Eşik, hükümdarın ayağının tozunu taşır ve onun çevresindeki en değersiz yerdir, İlig eşiğini öpmek arzulanır: "kayu sinu keldi tiledi köşik / kayu keldi öpti iligke işik" (KB 451).

Çin yıllıklarına göre kanlı kurban töreninde söğüt ağacından koparılan bir dalın üzerine kırmızı dökülmesiyle kötü ruhları kovma ayini gerçekleştirilir (aktaran Esin, 2001: 165).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Maytrisimit*'te ve TT IV'te *yağış* "kurban" anlamındadır. *Yağışlıg* ile de "kurbana ait olan" kastedilmektedir: "ol antag kutluğ yağışlıg törü alkıntı" (M 10-3). Kurban kesilen yer için de *yağışlıg yir* denir: "bu savıg işidip niridani bramn yağışlıg yirdin önüp bardı" (M 10-7). Nasıl ki eski Türk inancında yasaklar çiğnendiğinde kişinin hastalık vb. şekilde cezalandırıldığına inanılıyor ve bu kimseler hayvan kurban ederek belayı başından savmaya çalışıyorsa ya da ölümlere gidecekleri yolda yardımcı olmak üzere hayvanlar kurban ediliyorsa İslam'dan sonra da bu inancın izleriyle karşılaşmaktadır. Ölüme yakın bir hastanın adına kurbanlar kesilmesi, adaklar adanması ve onun adına fakirlere yardım edilmesi, hastalık belasını hastanın başından savıp, sağlığına kavuşturmada bir yol olarak görülmüştür. Bu uygulamaların İslam dinî ile ilgisi bulunmamaktadır. KB'de Ay Toldı ölüm döşeğindeyken, hükümdar Kün Togdı'nın onun iyileşmesi için yaptıkları bu durumu örneklemektedir: "çıgayka üledi öküş neñ tawar / asıg kılga mu tip sakındı añar" (KB 1112).

at: (<at, "at", EDPT: 33). "eñ ilki tadıkıñ çorıñ boz [atıg binip oplayu tegdi" (KT D 32). "edgü özlik atın kara kişin kök teyeñin sansız kelürüp kop kottı" (BK G 12). "bir at orukı ermiş" (T 24). "üçünç ay yetika adrıldımız at tabarda" (Ç 1). "özlüki boz at erti" (KÇ 4). "aşnukı atlarım eşintim abga biner altı yüz tamka at" (Y 41/4). "biñ ylık atı" (Y 42/6). "y'wñk'd1ıñ eliki azman atıg at yok yıta" (Y 48/6). "at yir biz" (Y 144/1). "ünte esizime eki at azdurtı" (A 18/1). "ak at altun ederlig kök at kümüş ederlig torug at tuç ederlig" (A 84/3). "semiz at agzı katıg boltı" (IrkB 65). "erin atın oklatdımız" (M 69-14). "terkin ök atdın kodı tüşüp aglak yerte ol t[ışi] bars birle amranmak törü teginti" (DA 1363). "yig üstünki at" (BT VII: 696). "asıgıg kılgu üçün aş içgüton kedim altun kümüş yir suv ev bark at kölükte ulatı bahşıka kergeklig" (BT VIII: A-128). "illerin uluşların kentlerin suzakların evlerin b[ark]ların orduların karşıların atların yañaların ayıların ..." (BT XVIII: V-130). "ikinti elginte at tutar" (BT XXIII: D-88). "atnı turulturmadın yavalturmadın münmiş teg bolur" (Tot 313). "yolta at kögürmiş erke yar[ık] yarlıg boltı" (Or 8212/76 B-A/6). "bolarnıñ atların tutmış kergek" (DI 673). "at: at. 'kuş kanatın er atın' savında da gelmiştir, 'kuş kanadıyla, er atıyla' demektir" (yazım düzeltildi, DLT I: 36). "ayağ birdi tamga at üstem keğüt / ağırladı aşru tükel boldı qut" (KB 1766)⁸⁹. "ol kim ganîmet bërdi tañrı yalavaçı üze anlardın sürmediñizler anlar üze atlar birle

⁸⁹ Beyitte at, hükümdarın hizmet edenlerine itibar ve mertebe vermede kullanılan sembollerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

ap yme teweler birle velākin idi kömerler yalavaçını kimin üze tilese” (TİEM 73 403v/6=059/006). “ol kim yandurdu Tanrı yalavaçı üze olardin sekirtmedinizler anın üze atlardin tewe ermez ançası bar idi gümārlar yalavaçlarını kimnün üze tilese” (Rylands 38/20b2=059/006).

eşik: (<eşik, “eşik” EDPT: 260). “eşiklik yıgaç = eşik yapmak için hazırlanan ağaç” (DLT I: 152).

sögüt: (<sögüt, “ağaç; söğüt”, EDPT: 819). "burhanlıg erdini söğüt" (Xu VIII: 504). "ilki tıtağ söğüt önmiş erür" (M 41-1). "kaç kereklig yemiş söğüt üze" (İK LXXIX-5). "ulug elig bo ok seniñ balıkında künthin yınak bir ulug bedük söğüt bar" (DA 3549). "ol üdün tükel bilge biliglig teñri teñrisi burkan bodı söğüt teñrisin okıyu yarlıkap inçe tip yarlıkadı" (AY 11). "bir yigirmen. kurug söğütke kelser bu söğüt yaşarıp amtı kurımış" (TT VII: 28/8). “oluk ögüz kıldığında bir bire idiz temirliğ söğüt ol” (C 64). "yükünür biz söğütler iligi atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 584). "karşınızka kavşatlıg söğötler" (BT III: 938). "söğüt ıgaç yagız yir suv sütte ulatılarıg yumkını yıyıp" (BT XVIII: V-63)⁹⁰. "söğütlüg arıgka [barsar b]o söğüt yıdın yıdlayur" (BT XX: 616). "söğütnün bogmakı teg" (BT XXIII: A-54). "şala atlıg koş söğ[ü]t" (BT XXVIII: B-161). "...üküş] telim söğütler ıgaçlar [ber]k yigi erti" (UAF 1-E/2). "kuşlar eligi etti söğüt üze" (Q 46). "aşvant atlıg mhabadi söğüt" (Tot 27). "bo dışastvustik atlıg sudur erdini üze eñ mintin kurug söğütüg arvasarlar" (DI 11). “söğüt süliñe, қадың қасына = söğüde tazelik, kayına katılık. (Söğüde tazelik, kayın ağacına katılık yaraşır). Bu sav, aslına çeken her şey için söylenir” (DLT I: 356).

yağış: (<yağ-ış, “dökülmek, yağmak; Tanrıya adak” EDPT: 908). "buşılık yağış turğurdum" (M 45-11). "yağışlık teñirlik itdimiz erser" (TT IV: A/46). “yağış: İslamdan evvel Türklerin adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban” (yazım düzeltildi, DLT III: 10).

1.6.2.2 Kansız Kurban

ETü. başlağ yılkı; ETü. ıduq; ETü. ıdıñçu.

Kansız kurbanların neler olduğunu Saadetin Yağmur Gömeç şöyle ifade eder: "Saçı, yalma (ağaçlara ve kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kırmızı serpme gibi törenler, kansız kurbanlardır” (Gömeç, 1998: 44).

⁹⁰ Altun Yaruk'ta ilgili bölümde dünyanın düzeninin değişmez oluşu anlatılmaktadır. Bu bölümde dünyayı ifade etmede eski Türk inancının unsurlarının sıralandığı görülmektedir. Bu durum eski Türk inancının izlerine bağlanabileceği gibi, bu inancın doğa ile ne kadar ilgili olduğuna bağlı olarak da değerlendirilebilir.

“Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı boş salıverilen hayvanlardır. Bu türlü kurbanı eski Türkler (ıdı) yahut (ıduk) demişlerdir. Harfi harfine ‘salıverilmiş’, ‘gönderilmiş’ anlamını ifade eder; terim olarak ‘tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanarak salıverilmiş hayvan’ demektir” (İnan, 2017: 90). *ıduk* hayvana asla zarar verilmez (İnan, 2017: 90-91).

DLT’de İslam dininin kurban anlayışına uygun olmayan *ıduk* anlayışı, “adak adama” çerçevesinde günlük uygulamalarda yerini bulmuştur. Kâşgarlı Mahmud, *ıduk* maddesindeki açıklaması şöyledir: “ıduk: kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır” (DLT I: 65).

Adak ya da nezir, İslam’da yeri olan bir uygulamadır (KKM: 2/270; 3/35; 19/26; 22/29; 76/7). TİEM 73’te “adak” anlamını taşıyan Ar. *nezir* sözcüğünün aslı gibi kullanıldığı, Türkçeye çevrilmediği görülmektedir. Bu durum eski Türk inanç ve uygulamalarını çağrıştıran bir başka ifade kullanılmak istenmemesine bağlanabilir. *ıduk* sözcüğünün TİEM 73’te geçtiği tek örneğin de Arapların İslam öncesi adetlerinin anlatıldığı ayette tanıklanması bu düşüncüyü desteklemektedir.

ıduk sözcüğü eski Türk inancında *ıd-* “göndermek” fiilinden türetilmiş bir sıfat olarak kullanılmışsa da sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde “mübarek, kutlu” anlamını kazandığı görülmektedir. Taş, bu mübarek, kutlu anlamının yan anlam olduğu fikrindedir. Ona göre DLT’de sözcüğü örnekleyen bir diğer maddede yani “ıduk: ‘ıduk tağ = geçit vermeyerek uzanıp giden dağ” (yazım düzeltildi, DLT I: 65) maddesinde, *ıduk* sözcüğünün maddî koruyuculuğu ifade eden temel anlamı kastedilmektedir (Taş, 2011: 73).

başlağ yılkı: (<baş+la-g, “başlangıç” EDPT: 381 + <yılkı, “besi hayvanı, dört ayaklı hayvan” EDPT: 925). “başlağ neñ ‘bırakılmış şey’. Bu sözden alınarak başlağ yılkı denir ki ‘bırakılmış hayvan’ demektir (DLT I: 461).

ıduk: (<ıd-uk, “gönderilmiş, Tanrıya adanmış” EDPT: 46). “üze türük teñrisi türük ıduk yir subı ança ètmiş” (KT D 10-11). “üze türük teñrisi <türük> ıduk yiri subı ança ètmiş erinç” (BK D 9-10). “teñri umay ıdok yir sub basa bërti erinç” (T 38). “taşdıntan üç karluk üç ıduk ta[g] ötüken ... ötüken te ben ...” (ŞU G 4-5). “öz yerim ıduk yerim esiz-e öz elim kanım” (Y 42/8). “adınçig ıduk kañımız” (TT III: 18). “ıduk k[u]tlı[g] tüzünlerke” (TT IV: B/18). “ıduk burhan kutıña” (TT V: B/11). “bırahmasıvar ıdok ezrua” (BT III: 481). “teñrim tözün ıduk et’özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılır erser ançulayu” (BT V: 153). “alku burhanların bodisatvaların ıduk köñüllerin” (BT VII: 277). “arığ ıduk nomın küsedgeli”

(BT XIII: 33.1). "bo arıg ıduk [nom sudurlarını]n iligi" (BT XVIII: V-24). "arıg ıdok nomug" (BT XXIII: G-336). "buyanta erzünler okıdaçı ıdoklar" (BT XXVIII: G-105). "bo ıduk darni" (AS 133). "bahşının adaklıg ıduk koş linhuasıña" (Tot 237). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "ıduk: kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır" (DLT I: 65). "körü barsa yakşı ayur uş bu söz / sınaş sözlegüçi ıduk kutluğ öz" (KB 433). "kılmağı tañrı bir kulağı telinmişdin ap yme ıduk ıdmışlardın ap yme ulaşıklık ap yme arkaşı sınmış" (TİEM 73 92v/9=005/103).

ıdınçu⁹¹ yılkı: (<*ıd(1)n-çu, "bırakılmış" EDPT: 63 + <yılkı, "besi hayvanı, dört ayaklı hayvan" EDPT: 925). "ıdınçu saç = erkeğin sonradan bırakılan saçı". Başkası için de böyledir. Yük vurulmayarak bırakılan hayvana da 'ıdınçu yılkı' denir" (DLT I: 133-134).

1.6.2.2.1 Saçı

ETü. ayran; ETü. süçig; ETü. süt.

İnan, saç geleneğinin bütün Türklerde ortak olduğunu ve bu geleneğin Moğollarda *saçu* adıyla yaşıyor olmasından anlaşıldığı üzere oldukça eski bir gelenek olduğunu ifade eder (İnan, 2017: 91). Saçının her kavmin el emeğiyle ürettiği ve kutsal saydığı, en kıymetli gördüğü nsenelerle yapıldığı bilinmektedir (2017: 91-92).

İnan'ın belirttiği üzere Urenhalar yıldırım düştüğünde süt, ayran saç ederler (İnan, 2017: 26). Urenhalarla birlikte Kazak-Kırgız kadınlarının ilk baharda yıldırım düştüğü gün çadırlarının çevresine süt, ayran veya kımız dolu kapları dolaştırıp saç töreni yaparlar (2017: 26). İnan, Müslüman Başkurtların, yıldırımlı günlerde evdeki süt ve ayran gibi beyaz içeceklerin üzerini örtüp saklaması adetini, İslam dinine uygun olmayan bu uygulamanın önünü kesmek için din adamlarının halkı korkutmasına bağlar (2017: 26).

Anohin, şarabın kansasız kurban olarak kullanımını şöyle anlatır: "Kullanılmamış taze şarap (arakı). Şarap, ekşimiş süttten algıy denilen özel bir alet ile yapılır. Şarap, ayılda kaşık ile, açık alanda veya bozkırda ise bir demet ot ya da ağaç dallarıyla serpilir. Serpme işini (çaçar) şaman⁹² veya ayılın reisi gerçekleştirir" (Anohin, 2006: 35). Şarap, şamanın ölümünden sonra yapılan tasvirin üzerine de özel bir dua ile ve başka bir şaman aracılığıyla serpilir (2006: 26). Bu işlemden sonra hazırlanan tasvir ayılın önemli bir yerine asılarak dinî bir unsur olur (2006: 26).

⁹¹ Hapax legomenon.

⁹² Kurban ayini sırasında şarap saçılırken kamların okuduğu duaların örnekleri için bk. Anohin, 2006: 118-120.

Altay Şamanizminde kamların ölümünden sonra hazırlanan tasvirlerle şarabın dışında süt de serpildiği olur (Anohin, 2006: 35). Bu süt sıradan bir süt değildir. İnek, kısrak yahut keçilerin ilkbaharda ilk kez sağılan temiz sütü saçı yapılıdır (2006: 35). *Maytrisimit*'te süt, "ruhani yaratılışı besleyen dharma sütü" anlamındadır (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 211). Bununla canlıları on iki ızdıraptan kurtaran öğreti kastedilmektedir (Tokyürek, 2019: 211).

ayran: (<adır-an, "ayran" EDPT: 276). "ayran: ayran" (DLT I: 120).

süçig: (<süçi-g, "tatlı; tatlı içecek; şarap" EDPT: 796). "amarı süçig üledeçi tunurçı erdiler" (M 71-56). "süçig: şarap. Bu kelime birbirine zıt iki anlam bildirir. 'İla = İlı' deresi halkı olan Yağma, Tohsı, Çiğil boyları şaraba, kıvıll şarap demek olan 'kıvıll süçig' adını verirler" (DLT I: 408). "süçig bu tiriglik açığ bu ölüm / anundı kanı emdi kaçğu yolum" (KB 1170).

süt: (<süt, "süt" EDPT: 798). "azu sekiz tümen tüm töpüm sayu taloy ügüz osuglug sütler aızun ol sütlerinü küçinte çop kamağ tınlıglarığ emgeksiz menililg kılayın erdi" (M 33/5, 6). "aşları erser aditya garxka süt ügre" (TT VII: 16/8). "ürünç katın sözlemek üze et'öz tözlüg sütke" (BT VII: B-80). "sögüt ıgaç yagız yir suv sütte ulatılاری yumkıını yıyıp" (BT XVIII: V-63) "bilge b[ililg]lig süt aşın todurup" (BT XXIII: H-183). "bir teg kavışıp sütlü suvlu teg bililg birle" (Tot 347). "süt: süt" (DLT III: 120). "seniñdin kaçan kelge isiz yorık / ürün süt bile kirdi edğü kılık" (KB 5881). "ol kün körgey siler anı meşğül bolğay kamuğ süt bėrgüçi anıñdin kim süt bėrmiş erse qodğay tēgme yüklüg boğlar yükini" (TİEM 73 242r/8=022/002). "bütünlükin sizke yılkılar içinde bėkiştürmek ol içtür-miz sizlerke andın kim qarınları içinde turur tezekli kanlı ara qatıqsız süt siñgen içigilerke" (Rylands 30/63a1=016/066).

1.7 Geçiş Dönemlerine İlişkin İnançlar ve Uygulamalar

ETü. öğreyük; ETü. törü.

Kişinin doğumu, evlenmesi ve ölümü yaşamın temel dönüm noktaları olarak her kültürde farklı gelenek ve göreneklerle karşılanır. İnsan hayatının bu dönemlerinde kişisel ve toplumsal yerinin ve konumunun değişmesi nedeniyle birtakım tören ve kutlamalar yapılır. Kişinin hayatında büyük değişimlere neden olacak bu dönemler birer dönüm noktasıdır ve kendi içerisinde birçok kültürel unsuru ve inancı barındırmaktadır (Yeşil, 2014: 118). Gelenek ve göreneklerin yalnızca geçiş dönemi ritüellerinde değil, günlük hayatta her türlü inanmada yeri olduğu düşünülmektedir.

Potapov, Altay Şamanizminden söz ederken, bunun yazılı kanunları, teolojik esasları ve dua metinlerinin olmamasına dikkatleri çeker (Potapov, 2012: 124). Bu durumda her şey sözlü esaslara dayalıdır ve hiç şüphe yoktur ki bu inançların nesilden nesile aktarılmasında

geleneklerin rolü çok büyüktür (2012: 124). Çok farklı coğrafyalarda çok farklı dinî inançlarla tanışmalarına rağmen Türkler kendi geleneklerine bağlı kalmaya devam etmişlerdir (2012: 124). Kâşgarlı bunu şu şekilde ifade eder: “ ‘El kaldı törü kalmas = vilayet kalır, görenek kalmaz’, (vilayet terk edilir, adet terk edilmez). Bu sav göreneğe uygun çalışması için emrolunan kişi için söylenir” (DLT II: 25).

Budizm'de *törü*, Dharma'yı karşılamaktadır ve bu durumda *nomlug törülüg* ifadesi kullanılır (Tokyürek, 2019: 209).

ögreyük⁹³: (<*ög(ü)r+e-yük, “adet, gelenek” EDPT: 116). “ögreyük: gelenek. Hakan Efrasiyab’ın ağıdında, zamanı anlatan dörtlük şöyledir: ‘Ögreüki mundağ ok / Munda adın tildağ ok / Atsa ajun uğrap ok / Tağlar başı kertilür’, ‘Zamanın geleneği böyledir; bundan (ölüm sebeplerinden) başkası önemsiz bahanedir; dağların tepelerine ok atma onları birbirinden ayırma zamanıdır’ ” (CTD I: 90/173).

törü: (<törü, “gelenek, adet, yazılı olmayan kural” EDPT: 531). “olurupan türük bodunı ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş” (KT D 1; BK D 3). “üze kök teñri ya[rılıkadok üçün asra y]ağız yer igittük üçün elimin törömin étinti[m]” (Ta B 3). “yëgen erkin elimin törömin étintim” (HT 7/3). “el törü” (Talas 6/a1). “kara bodunum katıglanıñ el törüsü ıdman” (Y 10/7). “elim kanım törüsün bunta wr²m” (Y 38/2-3). “önreki eligimiz tö[rö]si” (Xu VII: 1738). “suv uluş balıkalıg nomça tö[rüçe] ötleyü ergileyü tutğıl” (M 47-5). “ağı barım alkınsar el törü neçük tutar biz teñrim” (İK IX-3). “nomog törög yadturmatın tıdtımız erser” (Hua 112). “ançulayu ok adın yollarıñ adın nomta ulatılarta kılğuluk törüsi yme antağ ok” (Üİ 124b/14). “burhan kutılıg edgülig törüde kataglanur erti” (DA 2758). “[kirtü] törülerte ka[t]ıglanu” (TT III: 136). “ilig törüg bulk[a]tımız erser” (TT IV: B/14). “teñri ulatı yek içkeklerig okımak törüsün sözleyü birelim” (TT V: A/114). “takı yime köñli biligi yime turkaru adruk adruk alkınçsız törü sakınur adırar” (TT VI: 184). “aşnukı tözünler törüsün” (TT VII: 30/2). “edgü törümüñ” (BT II: 1305). “amuru kertönçlüg kutlug yalanoklar arıg aşsız bolmaklıg törö üze ağızlarıña ançakıya yme aş tancu alıp yemediler” (BT III: 323). “iliglerniñ hanlarnıñ törüsi” (BT VIII: A-415). “törü tutaşı ... erser” (BT XIII: 6.6). “ol törüte yığılmış neçe kişiler” (BT XVIII: S-77). “taştın sıñar el törü yegedmekin utmakın erzün” (BT XXIII: A-93). “taştın sıarkı törüler barça yelvi kömen teg erür” (BT XXVIII: C-381). “[... tükedükde köni törülüg sarvagka sukunup ym[e tir ...]” (UAF 2-H 1/15). “orun üze olurup törü yolın ayıdıtı” (Q 36). “bodistv nomça törüçe orunıñın örü turup ayasın kavşurup köni inçip” (AS 10). “arıg dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arıg bağağ]” (OT 6/2). “kamag yelvi kömen teg törö{ler}lertin nomlartın” (UD 6). “nomlug törülüg hanlarta bramanlarta adın yeme yogaçarılarta ulatı köni körümlüg ögte kañta

⁹³ Hapax legomenon.

ajun tutguluk üdte munçulayu sakıñu ol" (Tot 219). "törü: görenek, adet. Şu savda dahi gelmiştir: 'El ƙalır törü ƙalması = vilayet bırakılır, görenek bırakılmaz'. Bu sav, geçmişlerin göreneklerine uymakla emrolunan kişi için söylenir" (DLT III: 221). 'küç eldin kirse törü tünlütin çıkar = zor vilayetten girerse, görenek bacadan çıkar', (zulüm kapıdan girerse, görenek -merhamet- bacadan çıkar)" (DLT III: 121). "ƙılıç ursa bıçsa yağı boynını / törü birle tüzse ili buğnını" (KB 286).

1.7.1 Doğum

ETü. al.

Albastı (<al+bas-tı), *al karası*, *al albis*, *almis* (İnan, 2017: 161) adlarıyla Türk dünyasında yaygın olan, lohusalara musallat olan kötü ruhu ifade ederken "al" rengi vurgusu bulunur. Doğum yapan kadın çok ıstırap çekmeye başlarsa albastının kadına musallat olduğuna inanılır (İnan, 2017: 161). Albastı, tüfek sesinden korktuğu için, lohusa albastı olursa tüfek patlatmak adeti vardır (2017: 163). Albastı demirci ve ocaklı adamlardan da korktuğundan bu kimselerin bir mendil veya külahı ile de genellikle sarışın bir kız olarak tasvir edilen albastı korkutulur (2017: 163). Al rengi bir eşyanın da lohusayı albastıdan koruyacağına inanılır (Kunoş'tan aktaran İnan, 2017: 164).

İnan, "al" ruhuna dair bütün Türkler arasında türlü inançların mevcut olduğunu ifade eder (2017: 165). Bu ruh, Türk inancında önemli bir koruyucudur. Bu bakımdan *al* renginin, ateş kültü ile de ilgisi kurulabilir (2017: 165).

al: (<al, "kırmızı", EDPT: 120). "kentü al kedip altunluk örgin üze olurdu" (TT II: A/67). "...buluñ]ta al sarıg" (TT VII: 15/5). "al sarıg öñlüg" (BT VII: 95). "al: al renk" (DLT IV: 162). "al çüvüt= al boya" (DLT III: 162). "yaşıl kök sarıg al ağı ton kedip / aşāğı kötürse yaraşur yorıp" (KB 2916). "yā büstān teg ol ħilm kerem al gül ol" (AH 342).

1.7.2 Evlenme

ETü. arƙuçı; ETü. bıçış; ETü. boğmaƙ; ETü. boşuğ; ETü. eget; ETü. egetlen-; ETü. egetlik; ETü. ƙalıñ; ETü. kedüt; ETü. küden; ETü. sawçı; ETü. sep; ETü. yazıgçı; ETü. yorıgçı.

Eski Türklerde evlenmenin kimi zaman aracılardan vastasıyla gerçekleştiği taranan metinlerdeki söz varlığından anlaşılmaktadır: *arƙuçı; sawçı; yazıgçı; yorıgçı*.

DLT'den anlaşıldığı üzere evlenmeden önce erkeğin bir başlık parası ödemesi gerekliydi ve buna *ƙalıñ* denirdi. Her ne kadar Besim Atalay çevirisinde "çeyiz" sözcüğünü kullansa da örnek olarak verilen metinden sözcüğün aslen başlık parası anlamına geldiği ortadadır (Genç, 2015: 53, dipnot). "ƙalıñ: çeyiz. Şu savda dahi gelmiştir: 'ƙalıñ berse kız alır,

kerek bolsa kız alır = çeyiz veren kızı alır, gerekli olan pahalı alır', (bir adam çeyiz verirse gelini kız oğlan kız alır. Bir şey isteyen kimse o şey kendisine gerekli değil ise onu yüksek para ile alacaktır). Şu parçada dahi gelmiştir: 'berdim saña kalıñ / emdi munı alıñ / emgek neniñ bilıñ / uğrar tünür bargalı' = ' sana çeyiz verdim, şimdi bunu alın, benim emeğimi bilin. Dünür gitmek üzeredir'. (Güveyi kayın babasına: 'Ben sana çeyiz verdim, bunu al. Benim bunumu ve çalışmamı gör. Kayın babası 'dünür gitmek üzeredir'dedi)" (DLT III: 371-372).

DLT'de düğün için verilen ziyafete *küden* adının verildiği öğrenilmektedir. *Boşuğ*, gelen misafirlerin geri dönmesinden evvel hazırlanan ziyafet ve onları hediyelerle uğurlama adeti olarak bugünkü birçok Türk boyundan yaşayan bir adet olarak görülmektedir (Yıldız, 2008: 454). *Boşuğ*, Kırgız Türkleri arasında yeni evlenen gelinin bir süre sonra kocası, kayınvalidesi ve ailenin diğer fertleriyle birlikte birtakım hediyelerle birlikte baba evine götürülmesi ve burada damat ile birlikte istediği kadar kalıp, *törkülötüü* adı verilen bir merasimden sonra kendi evine geri dönmesi şeklindeki adet olarak bugün de yaşamaktadır (Yıldız, 2007'den aktaran Yıldız, 2008: 454). KB'de *boşuğ* sözcüğü "ihسان, bağış" anlamında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de "veda" anlamında tanıklandığı görülmektedir.

Gelin eşinin evine giderken yanında kendine ait eşyalar yani çeyizini götürür. Gelinin çeyizi için *sep* dendiği bilgisi de DLT'de verilmektedir. Düğünlerde gelin veya damada elbise armağanı edilmesi de Türklerin eski bir adetidir. Buna *kedüt* adı verilir.

Gelinlerin özel bir giysisi ve takıları vardır. Bunlar hakkında DLT'den bilgiler edinebilmekteyiz. Bu özel giysilerden biri gelinin *boğmak* adı verilen gerdanlığıdır. Türklerde düğün adetlerinden biri gelinin akrabalarının, damat evine gidecek olan gelinin elbise ve mal eksiklerini tamamlamak için yardımlaşmalarıdır. DLT'de bu adet için *yüfüş* adı verilmektedir. Clauson, sözcüğün muhtemelen İran dillerinden ödünçlendiğini belirtir (EDPT: 455). Sözcük *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de Farsça kaydıyla verilmiştir (Çağbayır, 2007: 1210). Eski Türk inancında düğün adetleri arasında kadınların örtünerek erkeklerden kaçmadıkları düşünülmektedir. Reşat Genç, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği *didek* sözcüğünün İslamiyet'in etkisiyle Türklerin adetlerinde yerini aldığı söyler (Genç, 2015: 56-57). Eski Türklerde geline evlendiği geceye özel olarak hazırlanan *didim* adı verilen bir taç giydirildiği bilgisini de Kâşgarlı Mahmud'dan öğreniyoruz (DLT I: 397). Bu durumda *didim* giydirme geleneği devam ederken İslamiyetle birlikte buna *didek* adlı örtünün de giydirilerek gelinin yabancılara görünmesinin engellendiği söylenebilir.

Gelinin eşinin evine gitmeden ona yardım eden sağdıcı olabilirdi. Bu sağdıcı için ETü. *eget* ve Türkçe olmayan *mamu* karşılıkları DLT'de yer alır.

Evlenen çiftin çocuk sahibi olması birçok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de önemsenir. Çocuğu olmayan çiftleri Tanrı'nın kargadığı düşünülür. Bu anlayışın İslamiyet'i benimseyen Karahanlılarda da sürmekte olduğu, KB 3371. beyitten yola çıkarak söylenebilir: "kişi alğu toğsa oğul kız öküş / oğulsuz tise erke körksüz söküş" (KB 3371).

arķuçı⁹⁴: (<*arķu+çı⁹⁵, "iki kişi arasında aracı ve mektup taşıyıcı" EDPT: 218). "arķuçı: iki kişi arasında araç (vasıta) olan. Evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi" (DLT I: 141).

bıçış⁹⁶: (<bıç-(1)ş, "davete veya ziyafete gelen davetlilere verilen hediye" EDPT: 296). "bıçış: büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş" (DLT I: 366).

boğmak: (<boğ-mak, "sıkıca saran şey veya gerdanlık, kolye" EDPT: 315) "boğmak: gerdanlık, boğmak. Bu, altından, gümüştten yapılır, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtulur. Gerdek gecesi için süslenen geline takılır" (yazım düzeltildi, DLT I 466).

boşuğ: (<boşu-ğ, "serbest olmak; özgürlüğe kavuşturulmak" EDPT: 379). "teñri teñrısı burķ[an]tın boşuğ yarlıkap" (M 19-17). "tözün buyruklara boşuğ kılmış bolunlar ağızımdın ünmiş köni kértü savıg küzetgeli barayın tēp tēdi" (DA 1518). "bu meniñ kşanti kılıp arımaduk tsui irinçülerimin boşuğ kolup birdem ozup kutrulup" (TT IV: B/50). "bahşının boşuğ yarlığı üze" (BT VII: L-18). "asıgılg boşuğın bulsar tapsar" (BT VIII: A-24). "boşuğ: hanın, elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi; elçiye verilen bahşış dahi böyledir [...] Bunun gibi hısımlardan biri uzaktan geldiği zaman, dönüşünde şölen yapılır; bütün hısımlar ve başkaları çağırılır; sonra bir takım armağanlar sunularak gitmesine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeğe 'boşuğ aş' denir, 'izin yemeği' demektir" (DLT I: 372). "ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşuğ birgü açığ olarķa tegiş" (KB 2495).

eget: (< eget, "sağdıç, hizmetçi" EDPT: 102). " eget: hizmet için, gerdek gecesi, gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın" (DLT I: 51).

egetle-⁹⁷: (< eget+le-, "sağdıç sahibi yapmak" EDPT: 104). "ol kızın egetledi = o, kızına cariyeye verdi, kızını ile -güveyinin evine- cariyeye gönderdi" (DLT I: 299).

egetlen-⁹⁸: (< eget+le-n-, "cariye sahibi olmak" EDPT: 105). " 'kız egetlendi = kız hizmetçi sahibi oldu', (gelin kendisiyle birlikte gönderilen cariyeye sahibi oldu)" (DLT I: 291).

⁹⁴ Hapax legomenon.

⁹⁵ Clauson, sözcüğün *arķışçının* yanlış yazımı ile tanıklanmış olabileceğini söyler (EDPT: 218). Eğer böyle bir yazım yanlış söz konusu değilse de *arķuru* ile birlikte **arģu~*arķu* köküne bağlanabileceğini düşünmektedir (EDPT: 218).

⁹⁶ Hapax legomenon.

⁹⁷ Hapax legomenon.

⁹⁸ Hapax legomenon.

egetlik: (<eget+lik, "sağdııcı olan" EDPT: 104). "egetlik karabaş = gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın. Geline de egetlik denir" (DLT I: 150).

kalıñ: (<kalıñ, "başlık parası" EDPT: 622). "kalıñ: çeyiz. Şu savda dahi gelmiştir: 'kalıñ berse kız alır, kerek bolsa kız alır = çeyiz veren kızı alır, gerekli olan pahalı alır', (bir adam çeyiz verirse gelini kız oğlan kız alır. Bir şey isteyen kimse o şey kendisine gerekli değil ise onu yüksek para ile alacaktır). Şu parçada dahi gelmiştir: 'berdim saña kalıñ / emdi munı alıñ / emgek neniñ biliñ / uğrar tünür bargalı' = ' sana çeyiz verdim, şimdi bunu alın, benim emeğimi bilin. Dünür gitmek üzeredir'. (Güveyi kayın babasına: 'Ben sana çeyiz verdim, bunu al. Benim bunumu ve çalışmamı gör. Kayın babası 'dünür gitmek üzeredir'dedi)" (DLT III: 371-372).

keğüt: (<keç-(ü)t, "giysi, kıyafet" EDPT: 702). "keğüt: giysi, giyecek. Çokça düğünlerde kullanılan elbise; gerek gelinin gerek güveyinin hısımlarına armağan olarak giydirdikleri elbise. 'keğüt berdi = -ona ağırlık olarak- elbise verdi' "(DLT I 357).

küden: (<*küde-n, "eğlence, ziyafet; özellikle de evlenme yemeği" EDPT: 704). "küden: düğün yemeği, düğün" (DLT I: 404).

sawçı: (<saw+çı, "elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır", EDPT: 785). "ildin ilke tıñçı sawçı bolup yorıdımız erser" (TT IV: B/21). "sawçı: güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü "sawçı" [...] onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır" (DLT III: 154)⁹⁹. "habîb sawçı yolu mini yetteçi / ol oķ sawçı bolsu elig tuttaçı" (KB 388). "çın ol erür köni sözlüg sawçı" (TİEM 73 225r/8=019/041). "kirtgününler tañrıķa yalavaçıña anasındın tuğa bitig bilmegli sawçıķa" (Rylands 28/35b3=007/158).

sep: (<sep, "çeyiz" EDPT: 783). "sep: gelinin malı olan çeyiz" (DLT I 319).

yazıgçı: (<yaz-(ı)ğ+çı, "seyahat eden kişi; Oğuzlarda iki taraf arasında, akrabalar ve dünürler arasında haber taşıyan kişi" EDPT: 964). "yazıgçı: yazıcı. Hısımlar arasınfa mektup götüren elçi. Oğuzca" (DLT III: 55).

yorıgçı: (<yorı-ğ+çı, "seyahat eden kişi; Oğuzlarda iki taraf arasında, akrabalar ve dünürler arasında haber taşıyan kişi" EDPT: 987, 964). "hısımlar, dünürler arasında gelip giden adama Oğuzlar 'yorıgçı' derler" (DLT II: 51).

⁹⁹ DLT'de yukarıda belirtilen anlamının dışında sözcük, taranan diğer metinlerde "elçi, peygamber" anlamında kullanılmıştır.

1.7.3 Ölüm

ETü. at; ETü. basan; ETü. ed; ETü. eşük; ETü. kabırçaq~kaburçaq; ETü. kara orun; ETü. kır; ETü. köli-; ETü. köm-; ETü. köznü~közüñü; ETü. kudruk; ETü. kuğu; ETü. oğlaq ay; ETü. ok; ETü. öd; ETü. öl-; ETü. ölüg; ETü. ölüm; ETü. tublu; ETü. uç-; ETü. uç- bar-; ETü. ükek; ETü. yoğal-; ETü. yok bol-.

Yazıtlar döneminde ölümle ilgili adet ve uygulamalara dair oldukça fazla ipucu bulunmaktadır. Bu adet ve uygulamaların ifade edildiği oldukça geniş bir dinî söz varlığı tespit edilebilmektedir. İslamiyet'in etkisiyle bu uygulamaların bir kısmı geçerliliğini yitirmiştir. Yazıtlarda ölümü ifade etmede kullanılan şu ifadelerin ilk İslami dönem metinlerinde ölümü ifade ettiği örnek tespit edilememiştir: *az-* (Y 10/3; Y 11/1; Y 45/5); *adrl-* (Ç 1; O 12; Talas 2/5; Talas 3/1; Talas 4/1; Talas 11/2; Y 3/1; Y 6/4 ; Y 7/4; Y 8/2; Y 10/1; Y 11/1; Y 13/2; Y 15/3; Y 16/3; Y17/2; Y 18/2; A 46 vd.); (*erklig*) *adır-* (Y 28/8); *kergek bol-* (KT D 3-4; BK D 4; KÇ 23); *kit-* (Y 15/2); *seçlen-* (Y 28/6; Y 43/2); *uç-* (KT D 30; BK D 13-14; Tes B 5; ŞU K 12).

Yazıtlar döneminden itibaren ölümü ifade eden sözcüklerin *bar-*, *kergek bol-*, *yok bol-*, *uç-* fiilleri gibi birtakım örnekleri kağanlık ailesine mensup kimselerin ölümelerini ifade etmektedir. Buna karşılık *öl-*, *az-* fiilleriyle sıradan kimselerin ölümü ifade edilmektedir. Şahru Pilten Ufuk, "Dil Planlaması Bağlamında Yûsuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig" adlı çalışmasında İslamiyet'in benimsenmesiyle birlikte sözcüklerin anlam yapılarının değiştirilmesinde izlenen yollardan birinin sözcüklerin "eşdizim özelliklerini değiştirme" olarak ifade eder (Pilten Ufuk, 2019: 131-132). Bu doğrultuda sözcüklerin yukarıda sözü edilen ifadelerin kullanımlarına bakıldığında, İslamiyetle birlikte söz konusu ifadelerin bağlamlarında bir değişim yaşandığı görülmektedir. *Öl-* ve *yok bol-* fiillerinin İslamiyetten sonra genel anlamda ölümü ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Köktürk Yazıtlarında üzerinde çok durulan Költigin Yazıtı Kuzey yüzünün 11. satırında yer alan “öd Tenri yasar, kişi oğlu kop ölgeli törümiş” ifadesini Dursun Yıldırım, Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarır: “Ödü (zamanı), Tanrı bozup dağıttığından dolayı, insanoğlu hep ölümlü yaratılmıştır” (Yıldırım, 2016: 188). Yıldırım, Türklerde öd ile ölüm ve ömür arasındaki ilişkiyle ilgili de şu yorumu yapar: “Vücudumuzdaki organ öd, aynı zamanda bizi için bir ömür saati görevi görür. ‘Ödü koptu, ödü patladı, ödü dağıldı, öldü’ gibi deyişlerde kullanıldığı da bilinmektedir. Dilimizde deyimlere girmiş bu söz, insan için ömür belirleyici bir kavramı ifade ediyor” (2016: 188). Yıldırım, Költigin Yazıtındaki ifadenin “öd

tenri aysar” şeklinde okunmasına ödü Tanrı’nın¹⁰⁰ bozup dağıtmasını ifade ettiği için karşı çıkmıştır (2016: 188). Dolayısıyla bu ifadeyle Tanrının, insanoğlunun vadesini dağıttığına, insanoğlu ölümlü yaratıldığına vurgu yapılmıştır. Yıldırım, insanoğlunun ödü kopunca yani vadesi dolunca öldüğü anlamının bu ifadenin arkasında bulunduğu dikkatleri çeker (2016: 188).

Ölümün farklı dinî inançlarda farklı yorumlarının olması çok doğaldır. Budizm’de ölüm, *samsāra* yani doğum ölüm döngüsü bağlamında değerlendirilirken aynı zamanda henüz prens olduğu dönemde Siddhartha Gautama’nın aydınlanma yolunda karşısına çıkan dört evrensel ızdıraptan biri olarak da görülmektedir. Cahil varlıkların sürekli doğum-ölüm döngüsü içerisinde olmasından kaynaklanan büyük bir ızdırabı ifade etmekten, aydınlanan bir varlık için ölüm kurtuluştur (Tokyürek, 2019: 29).

Eski Türk inancında, Manihaizm ve Budizm inançlarında ölünün defnedilmesi için farklı merasimler yapılmıştır. Tryjarski, eski Türk inancında Türklerin tabutu kullanmamalarını açıklarken, bozkırda tabutun hem malzeme eksikliğinden hem de ustaların ahşaptan tabut yapacak durumda olmamaları nedenlerine bağlı olarak değerlendirmektedir (Tryjarski, 2012: 191). İslam diniyse kefenlenmiş cesedin doğrudan toprağa, yanlamasına oyulmuş bir nişe konularak gömülmesini emreder (Tryjarski, 2012: 192). KB’de ölümlerin toprağa gömülmesine gönderme yapıldığı görülür: “ölümke tañ ermez toğuglı ölür / toğuglı ölür kör kara yir bolur” (KB 1545).

Tabut kullanımının büyük bir olasılıkla Eski Uygurların geç dönemlerinde başladığı söylenebilir (Tryjarski, 2012: 194). Kâşgarlı Mahmud’un ifadesinden *kabırçak* sözcüğünün asıl anlamının “kap” olduğu ancak zamanla ölünün tabut içinde taşınarak defnedilmesi nedeniyle tabut anlamına gelecek şekilde kullanımının yaygınlaştığı anlaşılmaktadır: “kabırçak: tabut. Birçok kere ölü tabutu için kullanılır” (DLT I: 501).

Eberhard Çin kaynaklarından Türklerin ölüm adetleriyle ilgili şu bilgileri aktarır:

Ölümler merasimle çadıra konulur, koyun ve at kurban edilir; ölü çadırı etrafında at yarışları yapılır. Naaş bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konularak tekrar kurban edilir ve at yarışları yapılır. Matemin sembolü olarak da yüzleri çizilir. Ölünün bir resmi hazırlanır. Ölünün

¹⁰⁰ Esin, Kâşgarlı Mahmud’un örneklediği Alp Er Tunga Destanından ve Kutadgu Bilig’in Arat yayınındaki 1388, 1389. beyitlerden yola çıkarak, Ödlek’in bir Tanrı olacağını düşünür: “Alp-Er-Tonga destanında, Ödleg, Ajun begi’ni öldürmekle, zaman tanrısının ölüm tanrısı Erklig Kan yüzünü göstermiş olmaktadır. Böylece Üd-Ödleg, Türk kozmolojisinde gök tanrısından hemen sonra gelen bir tanrı olan yir tengri-kanı’na (Yer tanrı hanı) yaklaşmaktaydı” (Esin, 2001: 74-75). Esin’in yorumu Eski Türk inancının politeist olduğu fikrini desteklemektedir. Erklig Kan’ın Budizm ile birlikte Türk inanç dünyasına girdiği dikkate alındığında bu fikire karşı çıkmak mümkündür (bk. 3.1.1.1.2.3.; ayrıca Eski Türk inancının monoteist oluşu ile ilgili bk. Tanyu, 1980).

öldürdüğü adam adedi kadar mezarı üstüne taş yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatası bir sıraya geçirilerek dikilir. (Eberhard, 1996: 86)

Türk destan geleneğinde *at* kahramanın yakın arkadaşı olarak karşımıza çıkar ve kahramanlar öldüklerinde bile atlarından ayrılmak istemezler (İnan, 1998d: 250). DLT'de "yadağ atı çaruğ küçi azuk" (DLT I: 381) vb. atasözleriyle atın Türklerin yaşamındaki önemi sıkça tekrarlanır. Eski Türklerin ölen savaşçı, kahramanlarını silahlarıyla ve savaş atlarıyla birlikte gömme adetlerinde atlara verilen önemin ve bağlılığın da etkisi bulunur (İnan, 1998d: 250). İslamiyetten sonra bu adetin biraz şekil değiştirmekle birlikte korunduğunu görülmektedir. İnan, II. Osman'ın ölen kır atının mezar taşının bulunması; IV. Murad'ın cenaze töreninde savaş atının tersine eğerlenip tabutunun önünde götürülmesi kaydının *Nâimâ Tarihi*'nde bulunmasının bu bakımdan önemine işaret eder (İnan, 1998d: 250).

Türklerin ölüm ile ilgili uygulamalarını ayrıntılı olarak *Türkler ve Ölüm* adlı çalışmasında inceleyen Edward Tryjarski, ölüye kurban getirmenin ölen kişinin akrabalarının ilk görevi olduğunu söyler (2012: 161). Çin yıllıklarından takip edildiği üzere ölen kişinin kadın ve erkek akrabalarının her biri, koyun ve at kurban ederek, ölünün çadırının önüne kurban hediyesi olarak koyarlar (Eberhard, 1996: 86; Çu'su ve Liu-Mau-Tsai'den aktaran Tryjarski, 2012: 161-162). Bu kurbanların sunulması, onların ruhlarının ölüye öbür dünya yolunda eşlik etmesi gibi bir amacı da taşımaktadır (Tryjarski, 2012: 162). Bu amaca da hizmet eden kurbanlar arasında atın özel bir konumu bulunur. Ölünün bir ata binerek öbür dünyaya gideceği düşünüldüğünden bir atın kurban edilmesi gereklidir ve bu at ölenin kendi atı olursa bunun amaca daha da uygun olduğu düşünülmektedir (2012: 162)¹⁰¹.

Kudruk sözcüğü genel olarak tüm hayvanların kuyruğunu ifade etse de DLT'deki örnekte görüldüğü gibi atın kuyruğunun dinî inanış ve merasimlerde önemli bir rolü bulunmaktadır: "kudruk: bütün hayvanların kuyruğunu anlatan bir kelime. Koyun kuyruğuna 'koy kudruğu', at kuyruğuna 'at kudruğu' denir. Şu parçada dahi gelmiştir: kudruk katıg tügdümüz; Tenriğ öküş ögdümüz; kemşip atıg tegdimiz; aldap yana kaçtımız = Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıyı çok övdük, gemi çekerek atı üzengiledik, aldatarak yine kaçtık. (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gavurlarla savaş yaparken tekbir getirdik. Atları üzengileyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşünler diye, onları aldatmak için kaçıverdik)" (DLT I: 472). Türklerde çok yaygın yas adetlerinden biri ölünün atının kuyruğunu kesmektir (İnan, 2017: 189). İnan bu adete tullama yani dullama adının verildiğini belirtir (2017: 189). İnan Tiyanşan Kırgızlarında bu atın kuyruğunun mezara tuğ gibi

¹⁰¹ 19. yüzyıl Yakut Türklerinde ölüye kurban edilen at ve sığırlarla ilgili bilgiler için bk. Tryjarski 2012: 162-163.

dikildiğini tespit etmiştir (2017: 189). Ölen bir yiğidin atının kuyruğunun mezarına asılması, yiğitlik ve savaş sembolü olarak düşünülebilir (Ögel, 1984: 197).

Esin de Çin kaynaklarından bir rivayetle ölüm törenini anlatır (2001: 165-167). Buna göre ok veya kargı gibi sivri uçlu silahlarla vurularak kurban edilen geyik ve yabani atların kemiklerinin yakılır (2001: 165). Bu törende cenazenin etrafında kadınların ve erkeklerin at üstünde yüzlerce kez döndüğü, dans ettikleri, müzik aletleri çalıp, nağmeler söyledikleri ve ağıt yaktıkları da anlatılır (2001: 165). Ölü, mezar çukuruna kemer ve kılıcı belinde, elinde de bir kargı ile oturtulur (2001: 165).

Louis Bazin, Költigin'in ölüm ve defin tarihlerini aydınlattığı çalışmasında bu tarihler arasında 8 ay 20 günlük bir zaman farkının bulunduğunu tespit eder (Bazin, 2011: 144). Bazin, Çin kayıtlarına göre bu olayı şöyle açıklamasını verir: “Bir adam ilkbaharda ya da yazın ölmüşse, gömülmesi için ağaç yapraklarının sararıp dökülmesi beklenir. Eğer sonbaharda ya da kışın ölmüşse, yaprakların yeşermesi ve ağaçların çiçek açması beklenir. O zaman bir mezar kazılır ve ölü gömülür” (aktaran Bazin, 2011: 144). Aynı geleneği László Rásonyi de defin merasimi için eski Türklerin yaprak dökümünü veya ağaçların yapraklanmasını bekledikleri biçiminde ifade eder (Rásonyi, 1996: 27). Türklerde *oğlak ay*, ilkbahara; *uluğ oğlak ay* ilkbaharın sonu ve yazın başına; *uluğ ay* yaz sonuna denk gelir. *Oğlak ay*, yaprakların yeşermesine denk gelmesi dolayısıyla, sonbaharda ya da kışın ölenlerin defni için müsait bir zamandır.

Altay Şamanizminde insan öldüğü zaman Potapov'un diğer dinlerdekiyle karıştırılmaması için "ikiz" olarak adlandırdığı "ruh", bedenden ayrılır (Potapov, 2012: 54). Bazı inançlarda bu ruh Tanrıya geri dönerken bazılarında -genellikle- yeryüzüne yerleşen ölümler dünyasına göçer (2012: 54). Kimi zamansa yer altına göç etmesi söz konusudur (2012: 54). Altaylıların inancında *süne* vücudu terk ettikten sonra başka bir aleme *paşka yere* (başka yere) gider (Anohin, 2006: 24). Altaylılar, canın ölümsüzlüğüne inanırlar (2006: 25). İyi insanların ruhu yani körmös bu dünya üzerinde yaşar, yeryüzü onların cenneti olur (2006: 25). Ruh için bu dünyada bulunmak en iyi durumdur (2006: 25). Günahkarlarsa yerin altında günahlarının cezasını çekerler (2006: 25).

Mezar karşılığında DLT'de oldukça zengin bir söz varlığı bulunmaktadır. Bunlardan biri *suburgandır*¹⁰²: “suburağan: maşatlık, Müslüman olmayanların mezarlığı. Şu savda dahi gelmiştir: ‘suburganda ev bolmas, topurganda aw bolmas = eski mezarlıkta ev olmaz, gevşek

¹⁰² Atalay ve Dankoff-Kelly çevirilerinde yazma nüshada sözcüğün yanlış olarak *subuzğan* şeklinde yazıldığına dikkat çekilmiştir (DLT I: 516; CTD III: 167).

topraklı yerde av olmaz' “ (DLT I: 516). *Suburğan*, Soğdca **zmry*'n sözcüğünden Türkçeye geçerek metinde kullanılmış olmalıdır (Eker, 2009: 270).

KB'de *kır* sözcüğü mezar anlamında tanıklanır: "kalı içse suwnı tüketü tükkel / tükedi tiriglik kazıldı kırım" (KB 6003). *Kır* sözcüğünün ölüm başlığı altında ele alınmasının nedeni, Köktürklere ait kağan mezarların dağ şeklinde yapılıyor olmasına bağlıdır (Esin, 2001: 52). Esin, Clauson'un Oğuzların bir kolu olarak gördüğü Wu-huanların, ruhların makamı olan bir dağın varlığına inandıklarına dikkati çeker (Esin, 2001: 52). Esin, Köktürklerin bu inanca bağlı olarak mezarlarını dağ şeklinde yapmış olabileceklerini ileri sürer (2001: 52).

Defin törenlerinde kumaş dağıtma eski bir gelenektir (Canpolat, 1975: 29). DLT'te verilen örnekte *eşük* sözcüğü ile bu gelenek açıklanmaktadır: “eşük: hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır” (DLT I: 72).

DLT'de *köm-* fiili ile ilgili bir açıklama şöyledir: “küle ve küle benzer şeylere bir nesne gömüldüğünde kullanılan ‘kömdi’ fiilinden alınmıştır, ‘gömdü’ demektir” (DLT I: 12). Eski Türklerde ölünün yakılarak gömüldüğüne ilişkin izler vardır. Ölünün yakılması, definin onurlu bir biçimidir ve halkın tamamına uygulamaz, üst sınıfın definde bu yöntem tercih edilmektedir (Tryjarski, 2012: 272). Eski Türk soylularının kurganlarında külden başka bir şey tespit edilememesi de bu görüşü desteklemektedir (2012: 272). Bununla birlikte yakarak gömmek de dâhil olmak üzere, ölü defin işlemlerinin boydan boya çeşitlilik arz ettiği de eklenmelidir (2012: 273).

Esin, Eski Türklerin mezarlarında *isig öz* yani sıcak ruha yaruk kuvveti verdiğine inanılan eşya ve simgeler konulduğuna işaret eder (Esin, 2001: 52). Bu eşyalar ve simgeler arasında da *bağır közñülerin* yani bakır aynalar da bulunur (2001: 52). Tryjarski, Kıpçakların mezarlarındaki taş sütunlarda da yine aynı sebeple bıçak, çakmak taşı, kamçı, küçük tarak, küçük ayna, fırça ve benzeri bir dizi eşyanın asılı olduğu bir kemerin bulunduğunu söyler (Tryjarski, 2012: 451). Tahtacı yörüklerinde de ölünün göğsüne küçük bir ayna yerleştirilir (Tryjarski, 2012: 379).

Esin'e göre ölenin ruhunun kuş şeklinde düşünülmesi, Türklerde oldukça eskilere dayanır (Esin, 2001: 54). VI. yüzyıldan kalma bir Çin kaydında Türk kağanının oğlu için şöyle bir ifade bulunur: “Bir oğlu beyaz bir kuğu şekline girdi” (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen...* s. 6'dan aktaran Esin, 2001: 54). KB'de de ölenin ruhu kuğu ve sungur ile şöyle ifade edilir: “Saçım boldu sunğur tüsi teg şaşut / sakal boldı yazkı gülef teg orut” (KB 5639). “Kara erdi kuzğun tüsi teg başım / kuğu kondı başka yetildi yaşım” (KB 5643).

Aslında iyilik ve uğura işaret eden *ed* sözcüğü, DLT'te kullanımı bakımından vasiyet ile ilişkilendirilmektedir. Metinde verilen örnek şöyledir: "iglig tutruğı ēd bolur = hastanın vasiyet etmesi iyilik getirir". Bu sav, vasiyet etmesi arzu edilen kişi hakkında söylenir" (DLT I: 79).

at: (<at, "at" EDPT: 33). "eñ ilki tadıkın çorın boz [atıg binip oplayu tegdi" (KT D 32). "edgü özlik atın kara kişin kök teyenin sansız kelürüp kop kottı" (BK G 12). "bir at orukı ermiş" (T 24). "üçünç ay yetika adrıldımız at tabarda" (Ç 1). "özlüki boz at erti" (KÇ 4). "aşnukı atlarım eşintim abga biner altı yüz tamka at" (Y 41/4). "biñ yılık atı" (Y 42/6). "y'wñk²d¹ıñ eliki azman atıg at yok yıta" (Y 48/6). "at yir biz" (Y 144/1). "ak at altun ederlig kök at kümüş ederlig torug at tuç ederlig" (A 84/3). "semiz at agzı katıg boltı" (IrKB 65). "erin atın oklatdımız" (M 69-14). "yig üstünki at" (BT VII: 696). "illerin uluşların kentlerin suzakların evlerin b[ark]ların orduların karşıların atların yağaların ayıların ..." (BT XVIII: V-130). "ikinti elginte at tutar" (BT XXIII: D-88). "atnı turulturmadın yavalturmadın münmiş teg bolur" (Tot 313). "yolta at kögürmiş erke yar[ık] yarlıg boltı" (Or 8212/76 B-A/6). "bolarnıñ atların tutmış kergek" (DI 673). "at. 'kuş kanatın er atın' savında da gelmiştir, 'kuş kanadıyla, er atıyla' demektir" (yazım düzeltildi, DLT I: 36). "ayağ birdi tamğa at üstem keğüt / ağırladı aşru tükel boldı küt" (KB 1766). "ol kim gānīmet bērdi tañrı yalavaçı üze anlardın sürmediñizler anlar üze atlar birle ap yme teweler birle velākin idī kömerler yalavaçını kimin üze tilese" (TİEM 73 403v/6=059/006). "ol kim yandurdı Tañrı yalavaçı üze olardıñ sekirtmediñizler anıñ üze atlardın tēwe ermez ançası bar idī gümārlar yalavaçlarını kimnün üze tilese" (Rylands 38/20b2=059/006).

basan¹⁰³: (<bas-(g)an, "ölü için hazırlanan ve muhtemelen ölüyle birlikte gömülen yemek", EDPT 373). "basan: ölü gömüldükten sonra yenilen yemek. Buradan alınarak 'yoğ basan' denir" (DLT I: 398).

Kâşgarlı Mahmud, *basan* sözcüğünü *yoğ* sözcüğüyle aynı anlamda düşünmektedir.

ed: (<ed "mamul eşya", EDPT: 33; ād "bir değer sahibi", OWF: 487). "elim kanım ... elig er ... yok edim kunçuyum y's'g¹ ..." (Y 108/4). "tümen törlüg edler" (Xu VIII: 1173). "kaltı bir akıglıg edig emgekli tirginli iki kirtülerke irdeçi uğur üze 'engeyü engeyü bildükte" (Üİ 115a/6). "üstün teñri yerinteki altın yalañuk ajunıntakı köñülke yaraşı edig tavarıg tatıglıg aşın içgün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugın tapınsar udunsar" (DA 4473). "yiti türüg nomlug ed tawarda" (TT V: B/55). "ev içinde yılık kara ed tavar ökliyür" (TT VII: 28/44). "yükünürbiz arıg ed tavarlıg teñri burhan" (BT II: 413). "teñrim tözün ıduk et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu" (BT V: 155). "orunug

¹⁰³ Hapax legomenon.

teritem ed üze bütmiş" (BT VII: 382). "agir satıglıg ed tavarlarıg bahşıka kavırlanmaksız köñülin buşı birgü ol" (BT VIII: A-130). "edniñ tavarınıñ ürlügsüzin" (BT XIII: 38.14). "edlerin tavarların" (BT XVIII: V-132). "titme ed boltu ..." (BT XX: 366). "tilemiş ed tavar üze küşüşin" (BT XXIII: G-224). "tokuz törlüg arıgsız sızlıg edler" (Tot 414). "ağı barım ed tavar erk türkünüzler asılmakı bolzun" (DI 406). "ed: iyilik ve uğur ilgisi" (DLT IV: 5).

eşük: (<eşü-k, "battaniye, örtü", EDPT: 260). "teke oğlağ tult orun eşük töşek ton" (M 12-5). "eşük: Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır" (DLT I: 72). "yaruk dünyā yüzke eşünse eşük / men ötrü barayın ay eski tüşük" (KB 5003).

ķabırķaķ~ķaburķaķ: (<ķabar-ķaķ, "mezar" EDPT: 586¹⁰⁴). "ķabırķaķ: tabut. Birçok kere ölü tabutu için kullanılır" (DLT I: 501). "aydı anlarķa yalavaķları anıñ erkliginiñ nişānı kelmeki silerke ķaburķaķ anıñ içinde köñül amrulmaķı idīizlerdin ķēdin ķalmış anıñdın kim mūsā boğunı hārūn boğunı yūder anı ferīşteler (TİEM 73 31r/7=002/248).

ķara orun: (<ķara, "siyah" EDPT: 643 + orun, "yer" EDPT: 233). "ķara orun: sin, mezar. Şu beyitte dahi gelmiştir: Bermiş seniñ bil yalñuķ tapar ķarınķa; Ķalmış tavar adınñıñ ķirse ķara orunķa. 'Bil ki verdiğın senindir; insan oğlu karnına tapar; ķişi mezara girdiğinde kalan mal başkasınıdır'. (Bilesin ki ancak bağışladığın ve yediğın şey senindir; çünkü insan oğlu ancak kendi karnına hizmet eder. İnsan mezara girdikten sonra bıraktığı mal başkasının olur. Bunun aslı 'karanlık yer' anlamına gelen 'ķara orun' sözüdür" (DLT III: 221-222).

ķır: (<ķır, "dağ veya dağ kümesi", EDPT: 641). "ķır: basık dağ" (DLT I: 324). "ķalı içse suwnı tüketü tūkel / tūkedi tiriglik ķazıldı ķırım" (KB 6003).

ķōli-: (<ķōli-, "gōlgelendirmek, gōlgelemek; büyük bir ihtimalle *euphemism* sonucunda *ķōm-* fiilinin yerine, 'gōmmek' anlamını kazanmıştır", EDPT: 716). "ölüg ķōlidi = ölüyü gōmdü" (CTD II: 564/290).

ķōm-: (<ķōm-, "gōmmek; özelde ölüyü gōmmek ve genelde yere kül vb. bir şey gōmmek" EDPT: 721). "ķedavan seņremtin kelirte atın ķişiķe temedin alıp eltip ölürüp adırıtlıg belgölüg ķedavan seņremniñ karımta ķōmūñler" (BT III: 197). "kazıp ķōmzün" (BT XXIII: XLIII). "ol ölūgni ķōmdi = o, ölüyü gōmdü" (DLT II: 27). "neķe ķūr ķōgūzlūg ķūwenūr erig / ölüm yirke ķōmdi eşüdi yirig" (KB 5212). "biliglig kereklig sözūg sözleyūr / kereksiz sözini ķōmüp kizleyūr / biligsiz ne aysa ayar uķmadın / anın öz tili öz başını yiyūr" (AH 118). "ķaķan tirigle ķōmūlmış ķız 'ayāllar sorulsa" (TİEM 73 436v/5=081/008). "ol kūn kim ıstılır anıñ üze

¹⁰⁴ Clauson sözcüğün ünlülerinin telaffuzunun çok farklı şekilde gelişme gösterdiğini ve bu nedenle de ilk şeklinin ne olduğunun kesin olarak çıkarılamadığını ifade eder. Onun tespitine göre, sözcük pek çok farklı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır (EDPT: 586-587).

tamuğ otı içre dāğ baslur anıñ birle alınları hem yanları hem arķaları ol kim kömdünüz özleriñizke tatınlar anıñ yanutın kim kömdünüz" (Rylands 29/26b2-3=009/035).

közñü~közñü: (<*köz-(ü)n-gü, "ayna", EDPT: 761). "oluk teñri yirinten yana tükel itiglig közñü körklüg burkan belgürer" (TT VI: 411). "közñü: ayna" (DLT III: 379).

ķudruk: (<*ķudur-uk, "hayvan kuyruğı", EDPT: 604). "tıg at kudrukın tğüp tigret" (IrkB 50). "beşinç [elginte] üzüm kudruk tutar" (BT XXIII: D-91). "ķudruk: bütün hayvanların kuyruğunu anlatan bir kelime. Koyun kuyruğına 'ķoy ķudrukı', at kuyruğına 'at ķudrukı' denir. Şu parçada dahi gelmiştir: ķudruk ķatıg tğdümüz; Teñriğ öķüş ögdümüz; ķemşip atıg tegdimiz; aldap yana ķaçtımız = Kuyruğı sıkı dğdğdğ, Tanrıyı çok övdğğ, gemi çekerek atı üzengiledik, aldatarak yine ķaçtık. (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gavurlarla savaşı yaparken teķbir getirdik. Atları üzengileyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşsünler diye, onları aldatmak için ķaçıverdik)" (DLT I: 472). "yaşıķ yandı bolğay yana orñıña /balıķ ķudrukındın ķozı burnıña" (KB 66).

ķuğ: (<ķuğ, "ķuğ" EDPT: 609). "er kugu ķuşka sokuşmış" (IrkB 35). "ķuğ: ķuğ ķuşu" (DLT III: 225). "tegürdi maña elgin elig yaşıım / ķuğ teg ķıldı ķuzğın tüsi teg başım" (KB 365). "yalın yüzlğ erdim bütürdi saķal / ķara ķuzğın erdim ķuğ ķıldı ķal" (KB 1098).

oğlak ay: (<oğ(u)l+ak "oğlak, genç keçi", EDPT: 84 + ay, EDPT: 265). "Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yenigün (Nevruz)den sonra ilkbahara 'oğlak ay', sonra 'uluğ oğlak ay' derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra 'uluğ ay' denir; çünkü bu parça yaz ortasıdır; yer yüzünde nimet bolarır, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir" (DLT I: 347-348).

ok: (<ok, "ok; pay", EDPT: 76). "yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı" (KT D 33). "kolum alp üçün bir erig ok birle sündüm" (Y 43/4). "ķatıg yasın kurup agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil" (DA 1212). "azu süü sülep yarık kedip yağı sanķıp okın atıp" (TT IV: B/12). "eñ kenki et'özüg eltindeçi üyeliksiz otaçılar eligi agulug ok[ug] tartdaçı" (BT III: 489). "kinkilerte yme bo ok yañlıg sözleyü" (BT VII: 606). "atmış ok teg terk tavrak" (BT XIII: 58.28). "terk atmış ok" (Tot 1068). "ya ok erkin" (Mainz 400/A 4). "ok: paylar ve toprak hisseleri üzerinde -üleşmek için- atılan ok, çekilen kur'a" (DLT I: 37). "ok: mirasta düşen pay. 'Añar bir ok tegdi = ona mirastan bir pay düştü'" (DLT I: 48). "ķılıķ baldu ok ya ķavî küç yürek / bar erken keç er neñke ķorķmaz kerek" (KB 2055). "aya dost biliglig izin izlegil / ķalı sözleseñ söz bilip sözlegil / aķı erni öggil öger erse sen / baħılķa ķatıg ya okun kezlegil" (AH 228). "ol kim boğuzlansa burhānlar üze kim üleşse sizler oklar birle" (Rylands 27/16b2=005/003).

Kâşgarlı Mahmud, yukarıda anlamı verilen اوق “ok” sözcüğüyle, “paylar ve toprak hisseleri üzerinde -üleşmek için- atılan ok, çekilen kur’a” (DLT I: 37) anlamına gelen اق “ok” sözcüğünün birbirinden ayırmıştır. Yazımca birbirinden ayrılan sözcüklerin aslen aynı oldukları öne sürülebilir. Verilen örneklerden DLT ve Rylands Kur'an çevirisinde ok ile "pay" anlamı kastedilmektedir.

öd: (<öğ, “zaman, an, zaman dilimi”, EDPT: 35). "teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum" (KT G 1). "ol ödke kul kullug küñ küñlüg bolmış erti" (BK D 18). "esiz-e ak kaya yurt eş edgü öd" (Y 101/1). "öd açuk çıñı uk gıl" (A 72/1). "ay o[n] küni tükeser togguluk ödi keltükde" (DA 173). "[o]l ödün teñri ilig böğü han" (TT II: A/33). "[üç] erdni ödinte bagrın yadıp kılınmış yazukların aç a yada" (TT IV: A/6). "törtünç aya[gılg] bolmak dyan sakınç ödin ayu birelim" (TT V: A/98). "tört öd içinte yana ikirer öd adırılur sekiz yañı kün bolur" (TT VI: 326). "tünle tokuzunç ödte" (TT VII: 9/33). "sınarkı ertmiş üdki toyınlar" (BT II: 9). "ol ödke kamag biş tür[lüg] tınlıg" (BT V: 290). "alku bulun yingaklarda alku ödlerte kayu neçe yig üstünki öñler bar erserler" (BT VII: 712-713). "közünür ödteki yme tüzünü tuymışlar" (BT VIII: B-27). "alku ödte yıl yagmur ödinçe kolusınça köni bolup" (BT XIII: 46.29). "ödrülmiş edgü ödke kutlug koluka" (BT XVIII: V-2). "[y]me atı kötrülmiş teñrim yana (?) ken keligme ödte" (BT XX: 1162). "edgü edremlig öd" (Tot 572). “öğ: zaman. Şu savda dahi gelmiştir: ‘Öğ keçer kişi tuymas, Yalnguk oğlu menğü kalmaz’, ‘zaman geçer, insan duymaz, Ademoğlu bengi kalmaz’ (DLT I: 44-45). “kişi ödsüz ölmez anadın toğup / nelük qorqar özün yağını körüp” (KB 2288). "biliglig kişi kör bilür iş ödin / bilip iter işni ökünmez kiñin / kamuğ türlüg işte biligsiz oñ / ökünç ol añar yok oñ anda adın" (AH 113). “ol ol idi turur yarattı silerni balçıkdın yana urdı bir öd” (TİEM 73 95v/4=006/002).

öl-: (<öl-, “ölmek”, EDPT: 125). "bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp öküş kişi öltüg" (KT G 7; BK K 6). "yañdok yolta yeme öltü kök" (T 16). "ataçım bilge ataçım koñ yılka bilge külüg er edgü k¹... ataçım ölti" (O Ek 3-7). "amtı öltüm k¹..." (S 8). "buñ buñ-a buñ bu ermiş öldim yıta esizim-e" (Y 10/10). "uyur kadınım üçün öldüm yıta" (Y 17/2). "boğra eçim öldim ayıt-a" (Y 22/2). "yėti yëgirmi erdemi yasın ata erdem öltü" (Y 26/5). "ben öltüm" (Y 37/3). "yětmiş yaşım-a öltüm yětmiş er ölürdüm" (Y 42/6). "kanığı ölmüş köneki tonmış kanığı nelük ölgey" (İrkB 57). "teñri teñrиси burқан körmedin ölür men" (M 16-9, 10). "kutsuz kovılar ... üçün alku yokadı alku öltiler" (İK LIV-3). "yme kün ay ölür tedimiz erser" (Hua 61). "[öl]ümçi [ki]şiniñ ölgelir erken korkınçı [ne]teg osuglug bolur" (DA 193). "ölüp bardı" (TT II: B/17). "kirtü köñülin bek tutup ölmek ögdilig titir tip munçulayu sözledi" (TT V: B/111). "ol künt[e kanasar] ölür" (TT VII: 21/5). "ol ölürdeçilerniñ alp adalıg orunta aşı azukı bultukmaz" (BT II: 996). "bir erser sundari kızniñ ölmişin bilü yarlıkap ..." (BT III: 254).

"timin ölür" (BT V: 430). "ölgülük belgüm" (BT VIII: A-17). "ölü öl[g]inçe oğlın kızın irinçkemiş" (BT XIII: 12.3). "ödsüz ölmegey" (BT XX: 158). "kayu kişiniñ yolkısı üküş ölser bo vu kapıgta yapşurzun" (BT XXIII: XLI). "karımak ölmek yme ök yok" (BT XXVIII: F-36). "iki yıl ertmedin ölür erti anası oğl[ın] sakınmaklıg emgekin sıkılı ulıy sıkta[yu] ol ogulkıyasın suv içinte kemişür [erti]" (AS 280). "bo tugmak ölmek emgekin [töpün yinçürü yüküntiler" (OT 16/7). "ölürin bilgülük ol" (Tot 235). "öz iniñ ölmez özgesi ölür" (Or 8212/78 A/A 1). "ötüglüg ölür" (Or 8212/79 A 2). "[o]tka köymegey bıçılıp üzölüp [yeme ö]lmegey" (DI 775). "altı uyasınça bir kız sökülüp ölmüş" (Talas 2/3). "im bilse er ölmes = belgeyi bilen adam ölmez" (DLT I: 38). "tiren arka birme yağığa bolup / yağığ sanç yok erse uruş yat ölüp" (KB 2378). "harış toğmaz ajun neñni tirip / harışlık qarımaz idisi qarıp / harışlıknı qodur harş er kaçan / ölüp yatsa toprak içine kirip" (AH 308). "esenlik aytmaq anıñ üze ol kün kim tuğruldı ol kün kim ölür ol kün kim qoparılır tirig" (TİEM 73 223v/7=019/015). "bütünlükin keldi sizke yūsuf aşnu belgülgülerdin hemîşe sizler şek içinde andın kim keldürdi anıñ birle ançağa tegi kaçan ölse" (Rylands 35/43a3=040/034).

ölüg: (<öl-(ü)g "ölü", EDPT: 142). "ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz" (KT K 9). "il ögesi mançu bilge tirig ölügin [yoglatdı]" (Y 26/1). "taķı yime tirig ölüg ol atanur" (M 8-52). "ölüg teg kamılı tüşti" (İK LXI-8). "neçede ölser anta ok ölüg etözintin yarsıguluk teg yavız yıd ünüp ötgürü ögi kañı barça yerip yarsıp titip ıdalap ırak tezerler" (DA 2848). "ne üçün ölüg kergeksiz yıdıg etüz üçün edgü kün talulayur edgü kün tileyür" (TT VI: 229). "sundariniñ ölügin tartıp ündürüp sokta yadgurup eñillerinte ködürü yorıdılar" (BT III: 289). "et'özlerin içinte ögsüz ölüg titmiş bolurlar" (BT V: 222). "ölüg: ölü" (DLT I: 72). "ol maña ölüg külişti = o, bana ölü gömmekte yardım etti" (DLT II: 110). "yoğ aş bolur ya ölüg atıña / ya ol at bulup aş birür yatıña" (KB 4577). "ölügdin tirig hem tirigdin ölüg / çıkarur körü sen munı keç aña" (AH 17). "ol tırgürür ölüglerni ol tegme nerse üze uğan turur" (TİEM 73 242v/9=022/006). "nisān olarkā ölüg yer tırgüzdümüz anı hem çıkardımız andın ewün yana andın yeyürler" (Rylands 34/4a2=036/033).

ölüm: (<öl-üm, "ölüm" EDPT: 146). "ölüm-a ança ... adrıtım" (A 79/3). "ölümte ozupan ögire sevintü yorıyur" (IrKB 49). "katağlansar ölüm küniñ tegi" (KİP 85). "tarıgı yavız bolur ölüm ada bolur" (TT VII: 12/9). "inçe sakındıñızlar biziñe ölüm arıtı tegmey munı ölürserbiz ayıg tüşin öñi tınlıglar tegingey" (C 1). "tükeyü ölümke yoluk (!) boldukta ögümüz kañımay mayrıya üksümüzte belgüri yarlıkan" (BT III: 1100). "...gıg bolur ölümke" (BT V: 425). "ölümlüg korkınç[ı]n o[zar]" (BT XIII: 4.46). "tört türlüg [şmnı] süsin sançıp ölüml[üg yağıg u]tup y[egedip]" (BT XXIII: H-163). "ölüm nomlug et'öz titir" (Tot 65). "oğunğıl ay kökçin ölümke anun / bu keçmiş kününke sıgıt kıl ünün" (KB 376). "aya şek yolında yiligli ođun / kel

ottın özün yul ölümün öñe" (AH 12). "azu mu ayurlar koşuğcı turur köz tutar mu anar ölüm ağırlıqlarına" (TİEM 73 387r/4=052/030). "azu sakındınız anlar teg kazğandılar yawuzluqlarını kim kılsam olarnı anlar teg taptılar kıldılar edğü işler berāber olarnıñ tiriglikleri ölümeleri nēme yawuz hüküm kıılurlar" (Rylands 36/99b1=045/021).

tublu¹⁰⁵: (<topl-, "mezar" EDPT: 439). "tublu: mezar. Bir insana ilenildiği zaman 'tubluğa tol' denir ki 'mezara gir' demektir" (DLT I: 430-431).

uç-: (<uç-, "uçmak; mec. ölmek; çok hızlı gitmek; kaybolmak; solmak; hovardalık etmek" EDPT: 19). "kañım kagan ança ilig] törüg kazganıp uça barmış" (KT D 15-16; BK D 13). "[ël ètm]iş kanım yaşı tegip uçdı" (Tes B 5). "anta kēsre kañım kagan uçdı" (ŞU K 12). "kuş og[lı] uça aztı" (İrkB 15). "bulıt teg uç-" (Xu VII: 1247). "kök kalıgta uçar" (Tot 688). "kök kalık yolınça oynayu uçup barırlar" (DA 939). " 'kuş uçdı = kuş uçtu'; 'anıñ kütü uçdı = onun devleti gitti'; 'attın kuğı uçtu = adam attan aşağı düştü'; 'ot uçdı = ateşin alevi söndü'; 'erniñ öpkesi uçdı = adamın öfkesi geçti'; 'er tını uçdı = adamın soğluğu kesildi'. Bunların hepsinde de bu kelime kullanılır" (DLT I: 164). "yigitlik kaçır ol tiriglik uçar / bu tüş teg ajundın özün terk keçer" (KB 231). "yok hîç teprenigli tınlıg yer içinde ap bir uçuglu uçar êkki kanatı birle meger gürühlar silerke meñzer" (TİEM 73 98v/5=006/038).

uç- bar-: (<uç-, "uçmak; mec. ölmek; çok hızlı gitmek; kaybolmak; solmak; hovardalık etmek" EDPT: 19 + <bar-, "gitmek, çekip gitmek" EDPT: 354). "kañım kaganança ilig] törüg kazganıp uça barmış" (KT D 15-16). "eçim kagan uça bardı]" BK D 20). "edizlik tiledi süzük cān turuğ / uçup bardı cān kaldı belgü nişān" (KB 1522).

ükek: (<ükek, "kutu; mec. şehir kalesindeki kule, burç" EDPT: 105). "ükek: tabut, sandık" (DLT I: 78). "kıldımız ok kök içinde ükek bezedimiz anı bağığlılarka" (TİEM 73193r/2=015/016). "yeter sizlerke ölüm neçeme bolsa sizler ediz ükekler içinde" (Rylands 24/46b2=004/078).

yerçü: ¹⁰⁶ (<yēr+çü¹⁰⁷, "mezar" EDPT: 958). "yerçü: sın, mezar" (DLT III: 30).

yokal-: (<*yo-k-(a)l-, "yokolmak, mahvolmak, kaybolmak, ortadan kaybolmak" EDPT: 902). "erdemim üçün yokaldı" (Y 32/3). "meniñ me törüm bu yokalmaz özüm / kamuğ halkқа bir teg ne kılķım sözüm" (KB 828). "taķı kim istese islāmdın öñin dīnni qabūl kılınmağay andın taķı ol ol cihān içinde yoķalğanlardın" (TİEM 73 46v/3=003/085). "kamuğ neñ yoķalığlı ol" (Rylands 32/44a1=028/088).

¹⁰⁵ Hapax legomenon. Sözcüğün kökeni büyük bir ihtimale *tupul-* "delmek" fiiline dayanmaktadır: *tup(u)l-* u<*tupul-* gibi.

¹⁰⁶ Hapax legomenon.

¹⁰⁷ Clauson, +çü isimden isim yapım ekinin başka örneği bulunmadığı için aynı zamanda hapax legomenon örneği olan sözcüğün şekil bilgisi bakımından kafa karıştırıcı olduğunu ifade eder (EDPT: 958).

yok bol-: (<*yo-*q*, “sahip olmamak” EDPT: 895 + <bol- “olmak” EDPT: 331). "türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaim ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tenri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç" (KT D 11). "[...karluk] ilteber yok bolmış" (BK D 40). "katun yok bolmış erti anı yoglatayın tedi" (T 31). "ol kan yopk boltukda kisre il yitmiş" (O 1). "ulug küli çor sêkiz on yaşap yok bol[tı]" (KÇ 3). "türk bodun anta ingaru yok boltı" (ŞU K 10). "kan[...] anta yok boltı" (Ta D 8). "yok kim yoğatur miz köni birle egrilig üze ançağ sısun anı anda ok ol yok bolğay" (TİEM 73 236v/3=021/018). "yok bolğusı añar anlar üze hîç erkdin meger belgürtse-miz ol kim kirtgünse âhiretka andın kim ol andın ek içinde seniñ idin kamuğ neñ üze küdezçi ol" (Rylands 33/41b1=034/021).

1.7.3.1 Yas

ETü. ığla~yığla-; ETü. sıgıt; ETü. sığta-; ETü. sığtaş~sıhtaş-; ETü. sığtat-; ETü. yas; ETü. yoğ; ETü. yoğ aş; ETü. yoğ basan; ETü. yoğla-; ETü. yoğad-.

Eski Türklerde yas adetlerine ilişkin bilgiler Çin kaynaklarında da yer alır (İnan, 2017: 186). Buna göre yas tutanlar bağıra çağıra ağlarlar, yüzlerini parçalarlar (2017: 186). Kağanların ölümünde vassallar ve mütteliklerin cenaze için kalabalık heyetler gönderdiği ve defin sırasında ölüye refakat etmekle görevli sıgıtçıların toplandığı bilinmektedir. Sıgıtçıların ağıt yakmak, yüzünü ve kulaklarını yaralamak gibi görevleri bulunmaktaydı (Roux, 2017: 108). Ölenin ardından ağlarken yaka bağır yırtma, yüzünü çizme gibi yas alametlerinin eski Türklerde söz konusu olduğu Orhun Yazıtlarından anlaşılmaktadır: "özi ança kergek bolmış yogçı sıgıtçı öre küün tugsıkda bükli çöllüg el tabgaç tüpüt apar purum kırkız üç kuurıkan otuz tatar kutañ tatañ bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış" (KT D 4). "inim kül tigin kergek boldı. özüm sakıntım. körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı. özüm sakıntım. öd tenri [ya]sar¹⁰⁸ kişi oğlu kop ölgeli töremiş" (KT K 10-11)¹⁰⁹.

İslam dininde kendine zarar verecek şekilde yas tutma adeti bulunmaz. Buna karşılık, KB’de ölen Ay Toldı’nın arkasından hükümdar Kün Togdı’nın yas tuttuğundan söz edilmektedir (KB 1548). Burada sözü edilen yas tutmanın kişinin kendisine zarar vermesiyle yani sözcüğün asıl anlamı olan “zarar, zarar verme” ile ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak, yasin belli bir zaman diliminde süren ve “sevilen bir kimsenin ölümünden duyulan büyük acı; matem” (Çağbayır, 2007: 5233) anlamına gelebileceği de göz önünde tutulmalıdır. Eski Türk adetlerine uygun olarak ölünün ardından yemek verilmesi yani yoğ aşının hazırlanması da

¹⁰⁸ Yıldırım’ın “Köktürk Yazıtlarında Öd Tenri Aymaz, Yag(g)ıl, ‘Katıl’ Olmaz” başlıklı bildiri metnine göre düzeltilmiştir. bk. Yıldırım, 2016: 181-188.

¹⁰⁹ “Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım” (Tekin, 2014: 39). “Ödü (Zamanı) Tanrı bozup dağıttığından dolayı insanoğlu hep ölümlü yaratılmıştır” (Yıldırım, 2016: 188).

KB’de söz konusu edilmiştir. Metnin bir yerinde yas yerine bu anlamı karşılamak üzere *kaḏḡu* sözcüğünün tercih edildiği de görülmektedir.

ıḡla~yıḡla-: (<*ıḡ+la-, “aḡlamak” EDPT: 85). “kolların örü kötürüp uluḡ ünün ıḡlayu maytrı burkanḡa inḡe tip ötünürler” (M 65-3). “koltguḡılar yıḡlayu barsar” (İK X-5). “anasının yürek[in] baḡırıntanḡkayur öḡsiretür tınsıratır yıḡla[tur] sıktatur erti” (AS 288). “yıḡlap uḡu artadım / baḡrım baḡın ḡartadım / ḡaçmıḡ ḡutuḡ irtedim / yaḡmur küni ḡan saḡar’, ‘arkasından aḡlayarak bozuldum, baḡrımın yarasını deḡtim, giden saadeti aradım, gözüüm yaḡmur gibi kan saḡar’ ” (DLT I: 272). “ḡalı bu tü ni’met ḡalırḡa yime / özün yıḡlar erse yorı yıḡlama” (KB 1235). “tüḡerler saḡakları birle yıḡlarlar arturur anlarḡa ḡorḡmak” (TİEM 73 214r/7=017/109). “külmesünler azḡına ıḡlasunlar üküḡ yanut anı kim kazḡanur erdiler” (Rylands 29/59a1=009/082).

sıḡıt: (<sıḡıt, “aḡlama, aḡıt” EDPT: 806). “közde yaḡ kelser tıda köḡülte sıḡıt kelser yanturu sakıntım” (KT K 11). “tugmıḡ kadaḡta ulatılarının yıḡıt sıḡıtların” (Tot 131). “sıḡıt: aḡlayıḡ” (DLT I: 356). “oḡunḡıl ay köḡḡin ölümke anun / bu keḡmıḡ kününḡe sıḡıt ḡıl ünün” (KB 376).

sıḡta-: (<sıḡıt+a-, EDPT: 807). “yogḡı sıḡıtḡı öḡre kün toḡsıkda bükli ḡöllüḡ el tabḡaḡ tüpüt apar purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtañ tataḡı bunḡa bodun kelipen sıḡtamıḡ yoglamıḡ” (KT D 4; BK D 5). “ekki közümin teglerü sanḡtı tep ıḡladı [...] sıḡtadı” (İK LVIII-7). “tagunḡı tınlıḡ katıḡ ünün sıḡtasar ol” (DA 3074). “iki yıl ertmedin ölür erti anası oḡl[in] sakınmaklıḡ emḡekin sıkılu ulıyu sıkta[yu] ol oḡulkıyasın suv içinte kemıḡür [erti]” (AS 280). “ünün sıḡtadı eḡtip öḡdülmiḡe / urundi toḡındı aḡıttı yaḡa” (KB 6292).

sıḡtaḡ~sıḡtaḡ-: (<sıḡıt+a-ḡ-, “birlikte aḡlayıp sızlamak, aḡıt yakmak” EDPT: 807). “kavıḡıp öpiḡtı kuḡuḡtı ıḡlaḡtır sıktaḡtılar” (İK LIII-1). “sıḡtaḡmıḡlarıḡa” (DA 2339). “tegirmileyü kurḡayu yıḡlaḡtukda sıḡtaḡtukda” (BT II: 967). “apidatan moḡak marıḡasya anıḡ yuz ḡıḡisi sıḡdaḡḡay” (BT III: 1030). “ḡıḡi ḡamu sıḡtaḡtı = bütün halk aḡlaḡtı” (DLT II: 211).

sıḡtat-: (<sıḡıt+a-t-, “aḡlatmak sızlatmak” EDPT: 807). “anı sıḡtat [...] onu aḡlat” (DLT II: 360). “baḡa kördi ilig kör öḡdülmiḡiḡ / tüḡük kördi köḡlin ol eḡḡü ḡıḡiḡ” (KB 6126).

yas: (<yas, “zarar, zarar verme, yıkım, kayıp” EDPT: 973). “yılın ayın turkaru ew bark içinte ada tuda kor yas eḡsümez” (TT VI: 63). “yas: ölüm, helak. Oḡuzca. ‘Onun oḡlı yas boldı = onun oḡlu öldü’ ” (DLT III: 159). “bu ay toldı yasın keḡürdi ilig / okıp oḡlıḡa birdi öt saw erig” (KB 1548). “ıḡmadımız bir kent içinde bir peyḡamberdin meḡer tuttumuz anıḡ boḡunını ḡatıḡlıḡ birle ziyān ḡor yas birle bolḡay kim anlar yalbarḡaylar” (TİEM 73 121v/1 007/094). “nē kim sizlerdeḡi bir irinḡ erse taḡrıdın yana ḡaḡan tegse sizlerke yas aḡar anıḡ birle yalwarur sizler” (Rylands 30/55b2=016/053).

yoğ: (<yoğ, “cenaze yemeği, ölüyü bekleme” EDPT: 895). "oza [k]elmiş süsin kül tigin agıtıp toñra bir oğuş¹¹⁰ alpogu on erig toña tigin yogınta egirip ölürtümüz" (KT K 7). "lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm" (BK G 10). "yoguñ koragıñ ko[p alkdımız] ...l²y²w teñri ..." (O 12). "yogım ança ermiş adırıldım" (Y 25/7). “yoğ: ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek” (DLT III: 143). “bu ay toldınıñ kıldı oğlı yoğı / çığayka üledi kümüş hem ağı” (KB 1564).

yoğ aşı: (<yoğ, “cenaze yemeği, ölüyü bekleme” EDPT: 895 + <aş+ı "yemeği", “yemek” EDPT: 253). “yoğ aşı bolur ya ölüg atıña / ya ol at bulup aş birür yatıña” (KB 4577).

yoğ basan: (<yoğ, “cenaze yemeği, ölüyü bekleme” EDPT: 895 + <bas-(ğ)an, “ölü için hazırlanan ve muhtemelen ölüyle birlikte gömülen yemek” EDPT 373). “basan: ölü gömüldükten sonra yenilen yemek. Buradan alınarak ‘yoğ basan’ denir” (DLT I: 398).

yoğla-: (<yoğ+la-, “cenaze yemeği töreni” EDPT: 902). "bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış" (KT D 4; BK D 5). "[an]ın üçün bonça bodun kuburap yogladı" (KÇ 27). "kadaşım eren ekileyü yogladıñ" (Y 42/4). “ ‘ol ölügge yogladı = o, ölü için yemek verdi’. Türklerin göreneği böyledir” (DLT III: 309).

yoğad-: (<*yo-k+ad-, “yok etmek” EDPT: 900). "taluy içinte yokadı" (İK LIV-1). "artayu yokadtururta" (TT III: 28). "ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadurlar" (BT III: 313). "yitip yokadıp" (BT II: 759). "yokatmaz artamaz" (BT XVIII: 1204). "tözlüg nomlarıg alkmaz yokadturmaz" (BT XX: 1042). "buzulur yokadur" (BT XXVIII: B-84). “yalñuğ oğlı yoğadur edğü atı kalır = ademoğlu yok olur; iyi adı kalır’ (ademoğlu ölümle yokluğa gider, iyi adı kalır)” (DLT III: 384). "telim kördüm edğüg isiz iş üçün / yoğuşka ilindi yoğadı küçün" (KB 4245). "ermedi seniñ idin yoğadtaçı kentlerni ıdmağınça anıñ bodunı içinde bir yalavaç okır anlar üze belgülerimizni" (TİEM 73 286r/1=028/059).

1.8 Dünyanın Sonu - Kıyamet

ETü. bakır.

Eski Türk inancını sürdüren Teleüt Türklerinde yeryüzü kıyamette bakır olur (İnan, 2017: 21). Bu inancı çağrıştıran bir ifadeyi KB’de de görebilmekteyiz: “yağız yir bakır bolmağınça kızıl / ya otta çiçek önmeginçe yaşıl” (KB 120).

bakır: (<bakır, “bakır” EDPT: 317). "kızıl bakır örtlög kamaçın susup içerler" (M 72-11). "kızıl bakırlıg içküg içip" (BT II: 203). "başlap bramanlar ir[i]g pun bakırça yme idi kergeki bilmedin" (BT III: 153). "ergürtmiş kızıl bakır" (BT XX: U-4809). “bakır: bakır. Şu savda dahi gelmiştir: ‘bar bakır, yok altın = var olan bakır, yok olan altın’ ” (DLT I: 360-361).

¹¹⁰ Tekin, "uğuş" şeklinde okumuştur (Tekin, 2014: 37).

“yağız yir bakır bolmağınça kızıl / ya otta çiçek önmeginçe yaşıl” (KB 120)¹¹¹. “ıdılgay siler êkki üze yalın otdın kaynatmış bakır yığlumağay siler” (TİEM 73 393r/6=055/035). “süleymānka yenli anıñ ertesi bir aylık yol anıñ keçesi bir aylık yol aqıttımız añar bakır yulını” (Rylands 33/34b2=034/012).

1.9 Falcılık ve Kehanet

ETü. ırk ; ETü. ırkla-; ETü. sub~suv~suw; ETü. yarın; ETü. yultuzcı~yulduzcı.

Kam ancak ayın sırasında kehanette bulunabilir, ayın dışında normal bir insandan hiçbir farkı yoktur (Katanov, 1896’dan aktaran Potapov, 2012: 186-187). Yani kamları büyücülerden ve falcılardan ayıran şey yardımcı ruhlarının sayesinde ayinlerde geleceği görebilme ve onu değiştirebilme yeteneğidir (2012: 187). Sıradan büyücü ve falcılar da kendi yöntemleri üzerinde uzmanlaşırlar ve onlar uzmanlaştıkları yöntemlere göre adlandırılırlar: Koyunun yanık kürek kemiğinden fal bakanlara *yarınçı*; küçük yay ile fal bakanlara *tölgöçi*; el çizgileriyle fal bakanlara *kol körökçi* adı verilmesi buna örnektir (Potapov, 2012: 283).

İbn Fadlan, Oğuzların su ile ilgili inanmalarından birinin de suyla sihir yapılmasından korkmaları olduğunu ifade eder: “Tüccarlar ve başkaları onların yanında yıkanmazlar. Ancak geceleyin gizlice yıkanabilirler. Onlar birinin yıkandığını görürlerse kızarlar. ‘Bu adam bize sihir yapmak istiyor. Zira, suya bakıp bir şeyler anlamak istiyor.’ derler (Şeşen, 2017b: 12). Demek ki, eski Türk inancında su ile geleceği görmenin mümkün olduğuna inanılmaktaydı.

Yarınçılar, ilk önce kürek kemiğini ateşe atarlar, daha sonra onu ateşten alıp kemik üzerinde oluşan çatlaklara göre kaybolan hayvanın sağ olup olmadığına bakar, eğer sağ ise çalınıp çalınmadığını ve hangi yönde aranması gerektiğini belirlerler (Potapov, 2012: 187). Bu bakımdan DLT’deki yarın maddesi dikkat çekicidir: “yarın: kürek kemiği, çiğın kemiği. Türklerin şöyle bir savı vardır: ‘Yarın bulğansa el bulğanır = kürek kemiği karışırsa vilayet karışır’ ” (yazım düzeltildi, DLT III: 21).

Arapçadan alınan *fal* sözcüğü, KB’de “uğur, baht” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır: “kupa körklügüg kör kılın özke fal / işin edgü bolğay kamuğ sözni üz” (KB 2468). Bu beyiti Arat şu şekilde Türkiye Türkçesine aktarmıştır: “kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut, işin iyi olur; başka sözü bırak” (Arat, 2003: 184). Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory*’de fal sözcüğünü yine “uğur” anlamını taşıyan *proptious* sözcüğüyle İngilizceye çevirmiştir.

¹¹¹ Kara toprağın bakır rengini alacağı inancı ile İslam ile birlikte günahkarların cehennemde yanması inancı şöyle birleştirilmiştir: “yağız yir bakır bolmağınça kızıl / ya otta çiçek önmeginçe yaşıl; tirilsüni terken kutı miñ kutun / yalinsunı körmez karaķı otun” (KB 120-121) = “kara toprak kızıl bakır oluncaya kadar, ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar; devletli hükümdar bin saadet içinde yaşasın; çekemeyenlerin gözleri ateşte yansın” (Arat, 2003: 20).

ırk: (<ırk, “kehanet etmek için zar, çubuk kullanmak” bu dolayısıyla “büyücü, hexagram”, “kahin, falcı, geleceği tahmin eden kimse” EDPT: 213). "ırk açu aygıl başa" (Ç 4). "bo ırk başta az emgeki bar kên yana edgü bolur" (IrkB 57). “ırk: falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek” (DLT I: 42).

ırkla-: (<ırk+la- “kehanet etmek için zar, çubuk kullanmak; bu dolayısıyla büyü, hexagram; kahin, falcı, geleceği tahmin eden kimse”, EDPT: 213). "ıraktaki kişi asan yanmaz negüg yorap irü ırklasar bütmez" (TT VII: 28/6). “kam ırkladı = şaman kâhinlik etti, ırka baktı” (DLT III: 443).

sub~suv~suv: (<<sub, “su” EDPT: 783). biriki bodunug ot sub kılmadım" (KT D 27; BK D 22). "anı sub[ka] bardımız" (T 27). "subı¹¹² seleşe ermiş" (ŞU K 2). "ol yêrimin subumın¹¹³ konar köçer ben" (Ta B 4). "teñri küçine tag üze yul suv körüpen" (IrkB 17). "burkan [kö]rkin suvka kigürser" (M 51-3). "uluğ suvka kirser" (KİP 17). "sogık suv içser" (DA 166). "köfençlig suv küznekişe soklunmışlarka" (TT III: 55). "kurkagdaki t[ınlıg]larig suwda kemişip ölürdimiz erser" (TT IV: B/10). "tiz yokaru bilketgi suw ulug titir" (TT V: A/4). "altun ıgaç suv toprak ot biş kutlar ol" (TT VII: 10/7). "otlı suwlı teg" (TT VIII: O/8). "ol suvug içser" (BT V: 457). "bilge biliglig suv üze bütün et'öz toşup" (BT VII: 126). "birer idiş suv teginçe" (BT VIII: A-133). "talog ögüz suv[nuñ]" (BT XX: 964). "arığ yıdlig yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "sav üze anı bileyin teser yalın içinte suv küsemiş teg ol" (BT XXVIII: C-283). "suvka taş kemişmiş teg" (Tot 42). "azu turuk suv erser opayın" (U 5 Bölüm I / A 2). "yme kaltı yürün taşag alsar kızılıg suv yünser" (T II T 14 / A 16). “suv: su. Şu savda da gelmiştir: ‘suv bermeske süt ber = su vermeyene süt ver’, (sana su vermeyen adama süt ver). Bundan murat, sana kötülük edene sen iyilik et, çünkü senin iyiliğin onu sana köle yapar” (DLT III: 129). “arığlıknı barça kişiler tiler / arığ bolsa aş suv kişi arzular” (KB 2857). "yazukluğ kişiniñ yazukın keçür / ‘adâvet kökini kazıp sen köçür / yalınlansa tutnup gâzab hıkd otı / hâlîmlık suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). “törüttü kişini uça suwındın kim ol çoğıcı belgölüg” (TİEM 73 196r/4=016/004). “bulmasa sizler suw, teyemmüm kılıñlar arığ toprakka sürünler yüzünüzke iki elgiñizke” (Rylands 26/19a3=004/043).

yarın: (<yağ(ı)r+ın, “kürek kemiği” EDPT: 970). "talım orı yarınça yasıcın yalım kayag yara urupan yalñusun yorıyur" (IrkB 40). “yarın: kürek kemiği, çiğın kemiği. Türklerin şöyle bir savı vardır: ‘Yarın bulğansa el bulğandır = kürek kemiği karışırsa vilayet karışır’ ” (yazım düzeltildi, DLT III: 21). "bili bolsa yılmık yana yarıñ kiñ / ürün bolsa kırtış kızıl kızgı eñ" (KB 2915).

¹¹² Ölmez, 2019'da "suvi" olarak kayıtlıdır (2019: 116).

¹¹³ Ölmez, 2019'da "suvımın" olarak kayıtlıdır (2019: 80).

yultuzçı~yulduzçı¹¹⁴: (<*ya-l+tuz+çı¹¹⁵, “müneccim” EDPT: 924). "ne türlüğ itig yaratıg bar erser körümçi yultuzçıga ayıtmaz iter ertiler" (TT VI: 133). “munında basa emdi yulduzçı ol / bağa körse yetrü idi yinçke yol” (KB 4376).

1.9.1 On iki hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili inanmalar

Türklerin on iki hayvanlı Türk takvimindeki yıllara ilişkin çeşitli inançları bulunmaktadır. On iki hayvanlı Türk takvimi DLT'de şöyle verilmiştir: “Ud yılı: öküz yılı / Pars yılı: pars yılı / Tawışğan yılı: tavşan yılı / Nek yılı: timsah yılı / Yılan yılı: yılan yılı / Yund yılı: at yılı / Koy yılı: koyun yılı / Biçin yılı: maymun yılı / Tağağ yılı: tavuk yılı / It yılı: köpek yılı / Toñuz yılı: domuz yılı” (DLT I: 346). Kâşgarlı Mahmud, Türklerin bu yıllarla ilgili inanmalarını şöyle ifade eder:

Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; söz gelimi: Ud yılı girdiğinde savaş çoğalmış; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yemi danedir; daneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış. Böylece Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar. (DLT I: 347). Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yenigün (Nevruz)dan sonra ilkbahara ‘oğlak ay’, sonra ‘uluğ oğlak ay’ derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra ‘uluğ ay’ denir; çünkü bu parça yaz ortasıdır; yer yüzünde nimet bollaşır, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir. (DLT I: 347-348)

Louis Bazin, Kâşgarlı Mahmud’un bu ifadelerini Türklerin kronoloji yöntemlerini incelediği çalışmasında değerlendirir (Bazin, 2011: 371-383). Bazin, IX. yüzyıldan itibaren Hoço Uygurlarının takvim anlayışının, göçebe Türklerin XI. yüzyıldaki anlayışıyla olan büyük farklılığına dikkatleri çeker (Bazin, 2011: 375). Müslüman ve şehirli Türkler Arapların takvim anlayışını benimsemişken (DLT I: 347) Budist ve Manihaist Türkler bundan ayrı takvimlerle hayatlarını düzenlerler.

¹¹⁴ Münecimler yıldızların durumuna göre yaptıkları hesaplarla bir işe kalkışmanın iyi olup olmayacağını söylerler. Münecimlik bir ilim kabul edildiğinden eski Türk inancı veya İslam ile doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak pozitif bilimlerin karşısında, münecimlerin yaptıkları iş kehanet veya falcılık sınıfında değerlendirilebilir. KB’e göre yulduzçıların rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır: “kılavın tise sen özüñ iş küdüğ / ayıtuğ kerek egü isiz ödüğ” (KB 4385). “kön ay kütluğ bar yime kutsuz / ayıt kütluğın tut ay yalñuk tüzi” (KB 4386).

¹¹⁵ *Yultuz* sözcüğünün etimolojisiyle ilgili birçok farklı görüşü bir araya getirip değerlendiren Fatma Özkan, sözcüğün *yıldırım*, *alev*, *alaz/yalaz*, *ışın* ve *ışık* ile birlikte aynı **ya-* kökünden geldiğini ortaya koyar (Özkan, 2003: 168-170).

Bazin, gezegen takviminin Budist ve Manihaist Uygurlar tarafından benimsenmesini dinsel törenlere ve falcılığa bağlı olarak değerlendirir. Buna göre, yıldız falcılığı ve dinsel törenlerin ayrımında gezegen haftalarına ihtiyaç duyulduğundan Müslüman, Hristiyan, Budist ve Manihaist Türkler, göçebe Türklerden ayrılırlar. Konar göçer Türklerinse buna ihtiyaç duymaması doğal bir sonuçtur (Bazin, 2011: 376). Bunun yanında konar göçer Türklerin de hayatlarına şekil veren bir takvim anlayışı bulunduğu unutulmamalıdır. Bu takvimin dört ay hâlinde düzenlenmiş oluşu gündelik hayatta işlevseldir.

Konar göçer Türklerin yılı dörde ayırıp, hayvancılık yapımları bakımından işlevsel olan ve buna bağlı olarak adlandırılan takvimin, Eski Türk inancının çeşitli ritüellerinde kullanıldığı bilinmektedir. Orhun Yazıtlarında ölümlerin defin merasimlerinin yılda iki kez yapıldığına tanıklık etmesi bu bakımdan önemlidir: “Bir adam ilkbaharda ya da yazın ölmüşse, gömülmesi için ağaç yapraklarının sararıp dökülmesi beklenir. Eğer sonbaharda ya da kışın ölmüşse, yaprakların yeşermesi ve ağaçların çiçek açması beklenir. O zaman bir mezar kazılır ve ölü gömülür” (aktaran Bazin, 2011: 144).

1.9.2 Nazar

ETü.? abakı; ETü. egi; ETü. kösgük.

Günümüzde Anadolu’da tütsüleyerek, kurşun dökerek, tuz çevirerek veya dalak keserek hastaları sağaltma işlemleri yapılması eski Türk inancında kötü ruhların sebep olduğu sıkıntılı hâlden hastaları kurtarmak amacını taşır. Nazar değmesine karşı, boncuk, at nalı, muska gibi önlemler alınması da eski Türk inancının bugüne taşınan yönlerindendir.

abakı: (?<abak¹¹⁶+1, “nazarlık” EDPT: 8). “abakı: göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk” (DLT I: 136).

egi¹¹⁷: (<egi, “nazardan korumak için çocukların yüzüne sürülen ilaç”, EDPT: 102). “egi: göz dokunmaktan kurtulmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilaç. bu ilaç, safrana birtakım şeyler karıştırılarak yapılır” (DLT I: 51).

kösgük: (<*kös-gük, “serap; korkuluk” EDPT: 750). “kösgük: Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarında ve bostanlarda dikilen korkuluk, bostan öyüğü. Şu savda dahi gelmiştir: ‘Alın arslan tutar, küçün kösgük tutmas = Al ile arslan tutar, güç ile korkuluk tutulmaz’” (DLT II: 289).

¹¹⁶ İnan, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında” adını taşıyan makalesinde Kırım lehçesinde *abak* sözcüğünün varlığına işaret eder ve *abakının* da *aba* yani “baba” sözcüğünden türediğini düşünür ve “babacığım” anlamında olduğunu belirtir (İnan 1998a: 273).

¹¹⁷ Hapax legomenon.

1.10 And İçme

ETü. ant~and; ETü. and iç-; ETü. and tut-; ETü. andğar; ETü. andık-; ETü. ayık; ETü. baçığ~bıçığ; ETü. bıçığ kıl-; ETü. süñük~süñek; ETü. temür~temir.

Eski Türklerde *and* sözcüğü, bir yabancı ile kardeş olma ve dostlaşma törenini ifade eder (İnan, 1998b: 324). İnan, *and* içme geleneğinin eski Türk inancındaki aşamalarını şöyle ifade eder: "İki yabancı kardeşleşmeğe ve dost olmağa karar verirlerse soydaşlarının huzurunda kollarını keserek bir kaba (ant ayağı'na) kanlarını akıtırlar. Aralarına kılıç, ok veya başka silâh koyarak bu kaptaki kana kımız, süt veya şarap karıştırarak beraber içerlerdi. Sonra silâhlarını yahut atlarını veyahut hemşirelerini değiştirirler, böylece 'antlı adaş' olurlardı" (1998b: 325).

Kâşgarlı Mahmud, *temür* maddesinde *and* içmek ile ilgili verdiği bilgiyle eski Türk inancında *and* içme törenlerinin nasıl olduğunu da gözler önüne sermektedir: “ ‘kök temür kerü turmaz’ savında dahi gelmiştir, ‘gök demir boş durmaz’ (dokunduğu şeyi yaralar) demektir. Bu savın başka bir anlamı daha vardır; Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı *and* içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar 'bu kök kirsün kızıl çıksun' derler, 'sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın' demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar” (DLT I: 362).

Bugün Türk dünyasında yaygın bir kullanım alanına sahip olan "ant içme" geleneği, daha çok yine eski devirlerde Türklerin *kargış* geleneğinin bir kalıntısıdır (1998b: 324). Ant içme törenleri sonsuza kadar kardeş ve dost olmak amacıyla yapılırken, zamanla gerçekte yalanı birbirinden ayırt etmekte kullanılan *kargış* ile anlam değişmesine uğramasını İnan, bu törenin sonunda yemini teyit etmek için *kargış* formüllerinin de kullanılmış olmasına bağlar (1998b: 326). Bu nedenle zamanla *kargış* törenini ifade etmek için de "ant" sözcüğü tercih edilmeye başlanmıştır.

Emel Esin, Çular döneminde hükümdarların ayinlerinde bulunan her beyin kurban etinden geleneğe göre nasıl pay aldığını anlatır. Esin'in Oğuzların gelenekleriyle bir özellikler gösterdiğine işaret ettiği bu ayinlerde her bey, atasına ait olan kemiği alır (Esin, 2001: 123). Hükümdar bunun ardından tolu (şarap) sunar (2001: 123). *Süñük* ve *tolu* sunulması, tımar dağılımının simgesidir. Törenin devamında şarap kadehleriyle küçükler büyüklere sadakat andı içerler (Esin, 2001: 123-124).

Esin *and* içmeye bir sanat tarihçisi gözüyle yaklaşır. Onun bakış açısı, Türklerdeki bu inanca farklı bir yorum getirir. Ona göre, *and* sözcüğünün yazımında güneş piktogramı

bulunur. Buradan yola çıkan Esin¹¹⁸, Köktürkler döneminde güneşin şahit tutulmasıyla ant içildiği sonucuna varmaktadır (2001: 129). Esin, and içme törenlerinin kur ve kılıçla ilgisini Köktürk dönemi sanat eserlerinden tespit etmiştir (2001: 135).

ant~and: (<and, “yemin”, EDPT: 176). "antlıg adaşım-a antsızda edgü eşim-e adrıldım-a" (Y 11/9). "satıg yul[uğ] oğrınta ant antıktımız" (M 61-24). "kuanşı im bodisvt yorın nomlayı kut kılup ant antıkmış taluy ögüzde teriñrek ol" (KİP 177). "katıg ant andıktınız" (BT XIII: 21.41). “and: yemin. 'yemin et' diyecek yerde 'andık' denir” (DLT I: 42). “apañ andka erse iminlik bütünlük / bu and tutğuçı kim anı er atayı” (KB 6583). “ol yakınrak keldürmekleri tanuqluķnı anıñ yöni yüzi üze azu qorqarlar mu yandurulmaqđın antlar antlarında kedin” (TİEM 73 93v/6=005/108). “eger sısalar andlarını ‘ahdlarında kiğin olar ta’n kılsalar dñiñiz içinde toķuşuñlar küfr başlarını olar and yok olarka bolğay kim yangalar” (Rylands 29/9b2=009/012).

and iç-: (<and, “yemin”, EDPT: 176 + <iç-, “içmek; içine almak” EDPT: 19). “ ‘kök temür kerü turmaz’ savında dahi gelmiştir, ‘gök demir boş durmaz’ (dokunduğu şeyi yaralar) demektir. Bu savın başka bir anlamı daha vardır; Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar 'bu kök kirsün kıızıl çıksun' derler, 'sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın' demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar” (DLT I: 362). “anlarka kim ant içerler tişileridin ürük turmaq ol tört ay eger yansalar bütünlükün tañrı yazuķ örtgen yarlıķağan ol” (TİEM 73 27v/3=002/226)¹¹⁹.

and tut-: (<and, “yemin”, EDPT: 176 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “apañ andka erse iminlik bütünlük / bu and tutğuçı kim anı er atayı” (KB 6583). "tañrı tuta and eger bolsa miz yolsuzlar içinde belgülüg" (TİEM 73 270v/5=026/097). "yer kök idisi tuta and ol rüzî rāst" (Rylands 37/87a1=051/023).

andğar-: (<and+ğar-, “yalnızca Kâşgarlı’da rastlanır, yemin ettirmek”, EDPT: 180). " 'ol anı andğardı = o, ona and içirdi'. Aslı 'andğardı'dır " (DLT I: 226).

andık-: (<and+ık-, “yemin etmek” EDPT: 180). "satıg yul[uğ] oğrınta ant antıktımız" (M 61-24). "kuanşı im bodisvt yorın nomlayı kut kılup ant antıkmış taluy ögüzde teriñrek ol" (KİP 177). "katıg ant andıktınız" (BT XIII: 21.41). “er andıktı = adam and içti” (DLT I: 243). “ol turur antlarıñızñıñ keffāreti kaçan andıkça siler” (TİEM 73 91r/7=005/089). “eger bolsa nerse yakın yol oğrayı āsān yawuķ udğatılar saña ançası bar ırak boldı olar üze ırak barmaq munu

¹¹⁸ Esin, alplik ile de ant içme arasında bir ilgi kurar (2001: 129). Bu ilgiyi Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları*'nın III. cildindeki Kara-yüs Yazıtındaki sözlere bağlar (2001: 129). Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un "alplar [...] küç bir kılıp, arkaşur" (DLT I: 237) ifadesini de bu bağlamda değerlendirir (2001: 136).

¹¹⁹ TİEM 73'te *and iç-*, “yemin etmek” anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün eski Türk inancıyla doğrudan bir ilgisi bulunmasa da bu karşılığın tercih edilmesi çalışmanın konusu açısından önemlidir.

andıkarlar tanrı tuta eger unamasa-miz çıkkatımız sizin birle helāk kılurlar özlerini ol tanrı bilür olar yalğanlar" (Rylands 29/33a2=009/042).

ayık: (<ay-ık, "söz", EDPT: 270). "ayık: söz verme, vaat. 'anın maña ayıkı bar = onun bana vaadi var' " (yazım düzeltildi, DLT I: 84).

baçığ~bıçığ: (<bıç-ığ, "anlaşmak" EDPT: 294). "bıçığ: and, sözleşme [...] 'ol meniñ birle baçığ kıldı = o, benimle antlaştı, ahitleşti' (yazım düzeltildi, DLT I: 371). "neteg kılğay siler elig bolsalar siler üze küdezegeyler siler içinde қадаşlık ap yme bıçığ" (TİEM 73 139v/2=009/008). "anlar tururlar anlar emānetlerini baçığlarını küdezigliler" (TİEM 73 422v/8=070/032). "yād kılınlar tanrının ni'metini sizin üze takı berk bıçığnı" (Rylands 27/23a2=005/007).

bıçığ kıl-: (<bıç-ığ, "anlaşmak" EDPT: 294 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "anlarda kim bıçığ kıldı tanrı birle eger bërse biziñke artuqluğındın şevāb bergey ök miz bolğay oğ miz edğülerdin" (TİEM 73 147r/2=009/075). "қақан түшти erse olar üze қın aydılar: ey mūsā oқıғıl biziñ үçүн ıdigni anıñ birle kim bıçığ kıldı seniñ üskünde eger açsa sen bizdin қın bitgey-miz saña hem ıdğay oğ-miz seniñ birle ya'қüb oғlanlarını" (Rylands 28/16a1=007/134).

kértü~kirtü: (<kértü, "gerçek; güvenilir; sadık; doğru" EDPT: 738). "tört kertüler" (Xu VIII: 535). "tözün yumşak kılınçlıg köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "kuanşı im pusar tınlıglarıg қолulamışı чın kirtü қолulamaқ titir" (KİP 193). "kirtü erklig küçlüg teñri tepen kertkünmedikimiz" (Hua 56). "bir bañsı sözler чın kirtü" (Üİ 99b/14). "bo köni kertü üze altı azıglarım öñreki teg [...]" (DA 1327). "takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı türlüğ ilenür yıltızlar işi ködügi чınzu tigme ertükteg kirtü töz belğüsü bu erür" (TT VI: 190). "чın kertü yeg erswer" (TT VIII: H/3). "чın kirtü көñül üze" (BT II: 700). "kertö erim siz ol tušta endükte kedümti kent uluş içinte [...]" (BT III: 1039). "teñrim bizni yarlıkaglı byançı kirtü terisiz siz" (BT V: 401). "birtem kirtübir nom bar" (BT XIII: 17.10). "чın kirtü edgü oғli yolçı yirçi tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1783). "kertü көñ[ü]l[in ayaların k]avşurup" (BT XXIII: D-34). "ugrayu чın kertü tıtağı belğülertin öñi üdrülmek erür" (BT XXVIII: C-423). "... atlıg ıdok etözk[e чın kertü көñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "kirtü:yemin, and" (DLT I: 416). "yarağlıg yarağsızni titrü körüp / kereklig kereksizni kirtü sorup" (KB 328). "tiril edgü fi'lin көñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsañ işni sanıp saқnıp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip" (AH 368). "yok kendü ıdtımız kertü yaraşı anlar yalğanlar" (TİEM 73 253v/3=023/090).

sünük~sünek: (<*sün-ek, "kemik" EDPT: 838). "kanıñ subça yügürti sünükün tagça yatdı" (KT D 24). "[k]anıñ ügüzçe yügürti sünüküg tagça yatdı" (BK D 20). "sünök uşakı" (Xu VIII: 1763). "ol emgekke sünükümüzke tegi etimiz yinimiz yarılır" (M 61-7, 8). "etleri sünükleri

sag yag teg sızılıp barır" (DA 723). "yaratığı erür süñükler tırgükler erürler" (BT VII: H-1). "et'öz süñük şarırşarın asıg tusu kılğalı üçün" (BT XVIII: 1185). "süñük togun bogun sinirler" (Tot 366). "süñük: kemik. Şu savda dahi gelmiştir: 'edgü er süñüki erir atı kalır = iyi adamın kemiği çürür, adı kalır'. Bu sav, iyilik yapmakla emrolunan kişi için söylenir" (DLT III: 368). "biçek tartma anda süñük kemdime / aşığ tartmağıl sen kişig ündeme" (KB 4131). "biligsiz yiligsiz süñek teg hāli" (AH 91). "va'de mü kılur silerke siler kaçan ölse siler bolsa siler toprak süñükler siler yana mu çıkarılğay siler" (TİEM 73 251r/2=023/035). "aydı: idim men süst boldı süñük mēndin yandı baş ürüñlüki bolmadım sēni okımağda er idim bed-baht" (Rylands 31/5a1=019/004).

temür~temir: (<temür, "demir" EDPT: 509). "temir kapıgka tegi süledim" (KT G 3-4; BK K 3). "yēñü ügüzüg keçe tēnsi oğlu aytıgma beñülüg ek tagıg ertü temir kapıgka tegi irtimiz" (T 44-45). "[...] anta kērü barıp yēñü ügüzüg keçip temir kapıgka tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı" (KÇ 16). "temir tırgök uçı" (Xu VII: 540). "temir torlug tamuda" (BT II: 400). "sivetsiz sokgo çañ temir sışgurgu ergürgü teg eşidilti" (BT III: 965). "taş temür uşakların tepretmişke" (BT VII: 222). "yalar ot teg tem[ür]üg" (BT XIII: 4.32). "biş yüz temir talguklarıg et'özinte boduyu tokıgalı bramanlarka buşı birdi" (BT XVIII: V-108). "temir [...] birle katıp otta sızgurup" (BT XXVIII: D-242). " 'kök temür kērü turmas' savında dahi gelmiştir. 'gök demir boş durmaz' (dokunduğu şeyi yaralar) demektir. Bu savın başka bir anlamı daha vardır; Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar 'bu kök kirsün kızıl çıksun' derler, 'sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın' demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar" (DLT I: 361-362). "ya kençim tükel boldı kārūn neñi teg / ya aşhāb- res teg temür kend tokıttım" (KB 6551). "anlarğa ya'nî topuzlar temürdin" (TİEM 73 244r/3=022/021). "yumşattımız añar temürni" (Rylands 33/33b3=034/010).

Yazıtlarda *temür~temir* sözcüğünün yalnızca yer adı olarak kullanıldığı görülmektedir.

1.11 Baht, Talih, Uğur

ETü. bulıt örten-; ETü. qowı qut qut bul-; ETü. qutal-; ETü. qutan-; ETü. qutaq~qutat-; ETü. qutluğ; ETü. qutluğ kıwlıg; ETü. qutsuz; ETü. oğur; ETü. oğurluğ; ETü. toquz; ETü. uma; ETü. us; ETü. ülüg.

Eski Türk inancına ve Altay Şamanizm'e ait kaynaklarda dokuz sayısının oldukça önemli bir rolü bulunmaktadır. Dinî törenlerde kut ve talih ile ilişkilendirilen dokuz sayısı çok çeşitli şekillerde törenlerin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde kağanlık otağı ve ordu ile kağanlık ordugahı; kağanlık köşkleri ve tapınaklar dört yöne bakan biri merkezde dördü ekseninde dördü köşelerde olmak üzere dokuz hücreli yapılar olarak tasarlanırdı (Esin, 2001: 48). *toğuz sığun-kiyik* "dokuz geyik" kutsal bir hayvan sayılmaktaydı (2001: 88). Dinî ayinler yılın beşinci ve dokuzuncu aylarında yapılmaktaydı (2001: 97). Bir ağaç üzerindeki budak dokuz ay dokuz gün sonra yarılır ve beş çocuk dünyaya gelir (Roux, 2017: 26). Kağanın tahta çıkmasından önce dokuz kez Altay yaratılış destanlarında Tanrı dalı olmayan bir ağacı dokuz dallı hâle getirir ve dokuz kişinin bu dalların kökünden türemesiyle dokuz ulusun yoluşmasını ister (Çoruhlu, 2002: 104). Kurban ayininde kayın ağacı dokuz yerinden kertilir (İnan, 2017: 12, 13; 94); kam dokuz dallı kayın ağacını kullanarak göğe çıkmaya başlar ve dokuz yerde konaklar (Çoruhlu, 2002: 29). Kayın ağacının dokuz kökü olduğu düşünülür (Çoruhlu, 2002: 116). Teleütlerde Gök Tanrı'nın dokuz oğlu bulunur (Çoruhlu, 2002: 196). İlk insanın dokuz budaklı bir ağacın altında yaratıldığı düşünülür (Beydili, 2015: 25). Gök dokuz katlı; yer altıysa yedi ve dokuz katlı olarak yaratılmıştır (Taş, 2011: 106; Çoruhlu, 2002: 36), Ülgen göğün dokuzuncu katında oturur ve Erlik'in de dokuz oğlu vardır (Çoruhlu, 2002: 53). Ülgen'in yedi oğlu ve dokuz kızı vardır (Anohin, 2006: 13).

bulıt örten-: (<bulıt, "bulut" EDPT: 333 + <örte-n- "kızarmak", <örte- "alevlenmek; yakmak; tamamen yanmak" EDPT: 209). " 'örtendi neş = nesne yandı', [...] Güneş indikten sonra bulutların kızardığı zaman 'bulıt örtendi' denir. Türkler bunu uğur sayarlar. Şu savda dahi gelmiştir: 'Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur. Tanđa bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur = akşamleyin bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer'. Türkler, sabahleyin bulutun kızarmasını uğur saymazlar" (DLT I: 251).

kowı: (? "kov- fiiliyle anlamsal bir ilgileri yoktur, kısmetsiz, saadetsiz", EDPT: 581). "kowı tınlıg men bükün" (M 99-21). "emti teñrim bu kutsuz kowı tınlıglar" (TT VI: 19). "kowı er = talihsiz, uğursuz kişi. Arguca. Şu savda dahi gelmiştir: " 'kowı er kuğuğka kirse yel alır = kadersiz adam kuyuya girse yel alır', (talihsiz kimse kuyuya girse onu yel, kuyudan çıkarır, sonra sıkıntı çektirir)" (DLT III: 226).

kut: bk. 1.1.1 Kut.

kut bul-: bk. 1.1.1 Kut.

kutal-¹²⁰: bk. 1.1.1 Kut.

kutan-¹²¹: bk. 1.1.1 Kut.

¹²⁰ Hapax legomenon.

¹²¹ Hapax legomenon.

ķutad~ķutat-: bk. 1.1.1 Kut.

ķutluķ: bk. 1.1.1 Kut.

ķutluķ kıwlıķ: bk. 1.1.1 Kut.

ķutsuz: bk. 1.1.1 Kut.

oķur: bk. 1.1.1 Kut.

oķurluķ: (<uķur+luķ, “uygun, elverişli, uķurlu, şanslı” EDPT: 93). “oķurluķ nom nomlayu yarlıaķdı” (M 23-28). “tapın 6z oķurluķ baķırsaķlıķın / ķapuķda asunķıl maņa bol yaķın” (KB 595).

toķuz: (<toķķuz “dokuz” EDPT: 474). “tokuz erig egire tokıdı” (KT K 6). “[ķū]li 6or y6ti yaķıņa yegir 6l6rti tokuz yaķıņa azıķlıķ toņuz 6l6rti” (K6 18). “... tokuz buyruk ... g'I uygurım t'yı” (Tes G 4). “6lti ... 66 [ķarluk] lagzın yıķa tokuz tatar ... tokuz buyruk [b]6[ř] seņ6t kara bodun turyın kaņım kanka 6t6nti” (Ta G 4). “on n² inisi tokuz oķlı bar 666n 6abış tun tarkan beņ6si tike bertim” (Y 30/1-2). “teņri 6elimke tusum tokuz er 6l6rt6m” (Y 44/5). “er erdemi tokuz ogadmadım-a y6rim-e esiz-e” (Y 51/2). “tokuz yaķda tuglug kanka tapdım erdemiim” (Y 60/2). “r²...A ogadmadım tokuz” (Y 70/3). “ķaltı bıřrunmaķ yoltaķı toķuz b6l6klerte tarķarsar” (66 107a/4). “tokuz iřik t6kedi” (TT VII: 13/48). “tokuz buluņ” (BT XVIII: V-60). “sekiz otuz yultuzlartıķı tokuz grahlardıķı kamaķ erķlig ķ66l6ķlertıķı ada tuda y6k6n6rbiz” (BT XXIII: E-6). “ ‘toķuz tuķluķ ķan = dokuz tuķlu [...] hakan’. Her ne kadar vilayeti 6ok, payesi y6ksek olursa olsun tuķ dokuzdan artık olamaz. 666nķ6, dokuz sayısıyla uķurlanırlar. Bu tuķlar, turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uķur sayarlar” (DLT III: 127)¹²². “biri s6zleg6 ol toķuzı tıdıķ / tıdıķ s6z t6pi aşlı bar6a yıdıķ” (KB 999). “berdimiz 6k m6s6ke toķuz niř6nları belg6l6ķler” (T6EM 73 213v/6=017/101).

uma: (<6me, “misafir” EDPT: 156). “uma: eve gelen konuk. şu savda da gelmiştir: ‘uma kelse ķut kelir = konuk gelirse uķur gelir’. (Konukla beraber kutluluk, uķurluluk gelir. Konuk iyiliķe belge sayılır, y6ks6n6lmez). şu beyitte de gelmiştir: ‘Kelse ķalı yarlıķ bolup yun6ıķ uma / Keld6r anuķ bolmış ařıķ tutma uma’, ‘Sana yoksul bir konuk gelirse onun 6n6ne hazır bulunan aşı getir, geciktirme’ ” (DLT I: 92-93).

us: (<us, “akbaba” EDPT: 240). “kerkes kuşu” (DLT I: 36). “‘us 6řķ6rse 6l6r = kerkes kuşu bir adamın y6z6ne karşı ışlık 6alarsa uķur sayılmaz; bu 6l6me işarettir” (DLT I: 228).

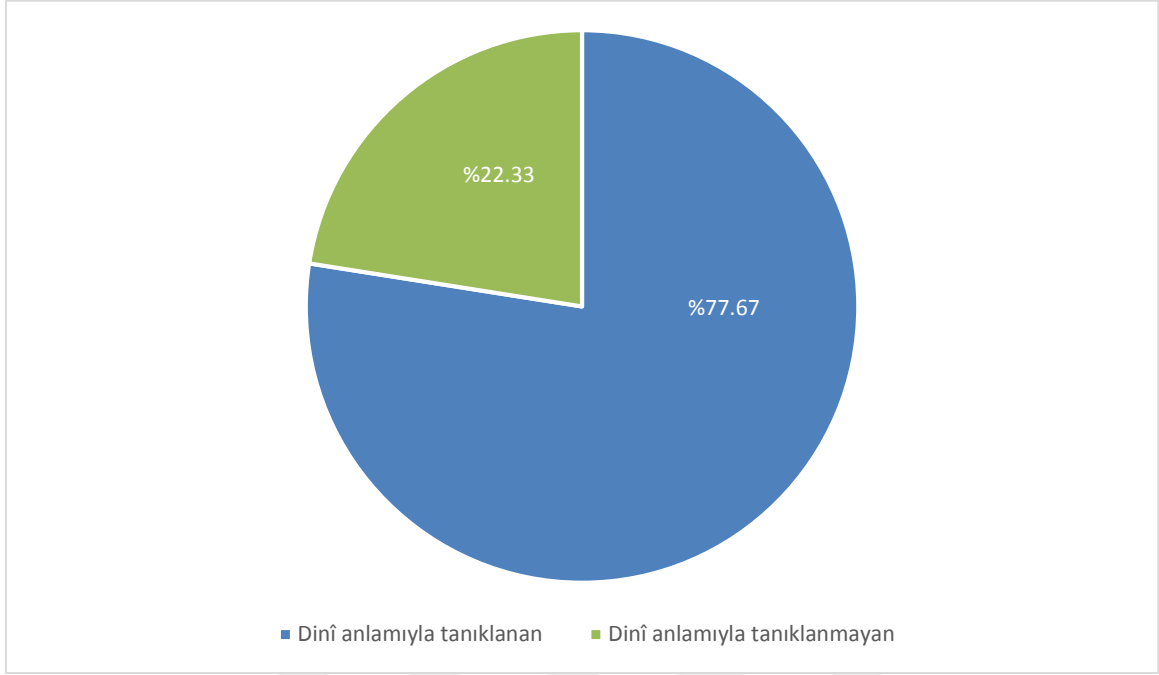
DLT’deki 6rnekke kerkes kuşu yani akbabanın birine karşı 6tmesinin uķur sayılmadıķı inancından s6z edilmektedir.

¹²² Bu bilgiyi 6aķıřtıracak herhangi bir bilgiye bu 6alışmada taranan metinlerde rastlanmamıştır. Ancak dokuz sayısı Budizm’de ve 6ışlam’da da 66nemlidir.

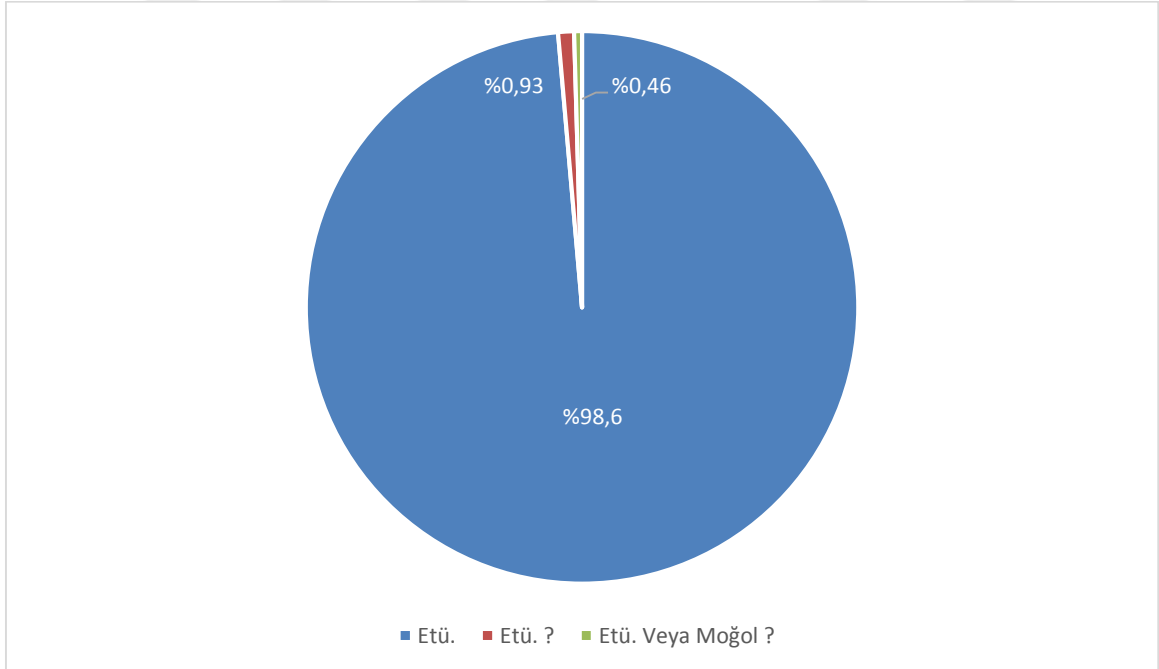
ülüg: (<<üle-g, "parça, pay; kader, talih" EDPT: 142). "anta] kisre teñri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igittim" (KT D 28-29). "anta kisre teñri yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t[ıtg]ürü igittim" (BK D 23). "ülügi ança ermiş erinç" (KÇ 23). "ülügde ozmış" (İrkB 41). "ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamag tı[n]lıglarka asıg tusu kılur" (İK XXI-5). "[tañda asur]sar ülü[gi] aş[ılur]" (TT VII: 35/54). "yig üstünki çoğ yalınlıg [...] ülügü" (BT XIII: 51.7). "ülüg: aslında 'pay' karşılığıdır. Nitekim Arapçada dahi dişiyi bildiren ك harfi ش harfine çevrilmiştir" (DLT I: 62). "ülüg: nasip, pay, hisse" (DLT I: 72). "biligsiz qarağı turu belgölüg / ay közsüz qarağı bilig al ülüg" (KB 271). "erinçlendiñizler ülüğñizler birle neteg kim erinçlendi anlar kim silerde öñdün erdiler" (TİEM 73 146r/3=009/069). "inçründünzler ülügleriñiz birle neteg kim inçründiler erse" (Rylands 29/49a1=009/069).

Grafik 1-1 Metinlerde dinî nitelikleriyle tanıklanan ve tanıklanmayan Eski Türk İnancı ile ilgili söz varlığı

Grafik 1-2 Köken Bilgisine göre Eski Türk İnancı ile ilgili söz varlığı

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DİNİ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

2.1 İman

ETü. bütünlük; Ar. + ETü. dîn tut-; ETü. inanç; ETü. inançlıg; ETü + Ar. ked bütin din; Ar. + ETü. din idisi.

İman, “birinin söylediği sözleri onaylamak, doğruluğunu kabul etmek ve gönülden benimsemek” anlamına gelen Arapça bir sözcüktür (Karagöz vd., 2010: 315). Bununla birlikte iman sözcüğü İslam dininde Hz. Peygamberin Allah’tan getirdiği dine ve hükümlerine şüphesiz kabul anlamını kazanmıştır (2010: 315). Bu başlık altında iman sözcüğü bir dine inanmak ve gönülden kabul etmek anlamında ele alınmıştır. İslam dinine göre iman ise “İmanın Esasları” başlığı altında ele alınmıştır.

bütünlük: (<büt-(ü)n+lük, bütün “tüm, tamamen” EDPT: 306). “taķı bir aĵunuĵ bulayın tise / kōnilik bütünlük bile ķol usa” (KB 1745). “bütünlükün anlar kim ķertgündiler taķı ķıldılar edĵülükler ķatıĵlıķın yandılar idilerine” (TİEM 73 165r/3=011/023). “bērmeginçe bir bütünlük tańrıdın keldürge sizler mańa anı” (Rylands 30/2a1=012/066).

dîn tut-: (<Ar. dîn, “1. Gidilen yol; şeriat; insanların kendi irade ve seçimleriyle dünya ve ahiret hayatında doğruya ve mutluluĵa ulaşmaları amacıyla bizzat Allah tarafından konulan ve görevlendirdiĵi elķiler vasıtası ile akıl sahiplerine tebliĵ edilen, yaşama ve inanç sistemi; 2. İnanç, ibadet, ahlak gibi manevî konularda insanın tuttuĵu yol; insanın, kaderini baĵlı gördüĵü üstün güç veya ilkeye inancı; bir inanç sisteminin kapsadıĵı dogmaların ve ibadet şekillerinin tümü; kıyamette herkesin dünyada iken yaptıĵının karşılıĵını alması; 3. Sorumluluk; 4. İnanılıp aşırı şekilde baĵlanılan düşünce; 5. İnanç; ülkü” Çaĵbayır, 2007: 1227 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “dîn tutmaslar yaraşı dînni” (TİEM 73 141v/5=009/029). “din tutmazlar haķ dînni” (Rylands 29/21b3=009/029).

inanç¹²³ : (<[y]ın+a-n-ç, <inan- “inanmak” Demir, 1998: 202; <*ina-n-ç “inanmak, güvenmek; inanılır, güvenilir” EDPT: 187). "ol ödün inançları buyruķları eşidip" (İK VIII-7). "ëlig alp[ı] alpagutı [inan]ķı tayançı bi[rle a]dın bir arıķka semekke atl[anıp] [bart]ı" (DA 1356). "inanç tayanç bolĵalı ķōseser" (TT VII: 40/52). "baş öz inanç totuk begniņ" (BT II: 112). "ol ķü tau atlıg beg başın inançları evindeki uluĵı ķiķiĵi" (BT XVIII: S-354). "begke esike inanç tayanç bolĵalı ķōseser" (BT XXIII: G-199). "ķüwezlenme artuķ ķōtürme ķōņül / inanç ķılĵu ermez bu dūnyā tōņül" (KB 1377).

¹²³ *Inanç* sözcüğü tarihi Türk dilinde bir unvan olarak da kullanılmaktadır.

inançlıg: (<ın+a-n-ç+lıg "inançlı, iman eden", <inan- "inanmak" Demir, 1998: 202; <*ına-n-ç "inanmak, güvenmek; inanılır, güvenilir" EDPT: 187). "er atım on ok inançlıg" (KO 2/1). "er atım on ok inançlıg mı edgü (?)" (KO 22/1). "neçe me inançlıg iş erse yakın" (AH 174). "kişilik kılıklı inançlıg ağı / tuz etmek hağı tip öter er hağı" (KB 2321).

keç bütün din: (<Soğd. keç, "pek, çok" EDPT: 700 + <büt-(ü)n, "tüm, tamamen" EDPT: 306 + <Ar. din, "1. Gidilen yol; şeriat; insanların kendi irade ve seçimleriyle dünya ve ahiret hayatında doğruya ve mutluluğa ulaşmaları amacıyla bizzat Allah tarafından konulan ve görevlendirdiği elçiler vasıtası ile akıl sahiplerine tebliğ edilen, yaşama ve inanç sistemi; 2. İnanç, ibadet, ahlak gibi manevî konularda insanın tuttuğu yol; insanın, kaderini bağlı gördüğü üstün güç veya ilkeye inancı; bir inanç sisteminin kapsadığı dogmaların ve ibadet şekillerinin tümü; kıyamette herkesin dünyada iken yaptığı için karşılığını alması; 3. Sorumluluk; 4. İnanılıp aşırı şekilde bağlanılan düşünce; 5. İnanç; ülkü" Çağbayır, 2007: 1227). "uluğ hacib artuğ bütün çın kerek / bu çınlık bile keç bütün din kerek" (KB 2436).

din idisi: (<Ar. din, "gidilen yol; şeriat; insanların kendi irade ve seçimleriyle dünya ve ahiret hayatında doğruya ve mutluluğa ulaşmaları amacıyla bizzat Allah tarafından konulan ve görevlendirdiği elçiler vasıtası ile akıl sahiplerine tebliğ edilen, yaşama ve inanç sistemi; inanç, ibadet, ahlak gibi manevî konularda insanın tuttuğu yol; insanın, kaderini bağlı gördüğü üstün güç veya ilkeye inancı; bir inanç sisteminin kapsadığı dogmaların ve ibadet şekillerinin tümü; kıyamette herkesin dünyada iken yaptığı için karşılığını alması; sorumluluk; mec. inanılıp aşırı şekilde bağlanılan düşünce; inanç; ülkü" Çağbayır, 2007: 1227 + <idi+si "sahibi", <idi "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "saşınuğ kerek din idisi arıg / imin bolsa il budı andın arıg" (KB 2190).

2.1.1 Allah

Soğd + ETü. ajunluğlar idisi; Ar. + ETü. 'ālemluğlar idisi; ETü. bayat; Ar. + ETü. bereketlig idi; Ar. + ETü. berekāt bergeṇ taḡrı; ETü. idi; ETü. igidgen~igitgen; ETü. kutluğluk idi; ETü. tapuṅu; ETü. teḡri~taḡrı; ETü. tengrilik.

Tanrı ilk önce evrenin en üstünde, yukarıda olan anlamlarına gelen *Teḡri* sözcüğü ile ifade edilmeye başlanmıştır (Roux, 2017: 128, 129). Sözcüğün bu anlamı daha sonra göğün yeryüzüne hakimiyeti ve koruyup kollayıcı vasfına da dayanarak ilahî varlığa ad olmuştur (Roux, 2017: 128, 129). Eski Türk inancında, Budist ve Manihaist metinlerde birden fazla anlamda kullanılan *teḡri~taḡrı* sözcüğünün "ilahî güç, yaratan" anlamıysa İslami metinlerle birlikte belirginleşmiştir (Ağca, 2015: 210).

Budizm’de genellikle *teñri~tañrı* ifadesi ile on hayat şeklinden altıncısı olan Tanrı hayat şekli kastedilmektedir. Buna göre tanrı değil tanrılar vardır ve bu tanrılar yaratan değildir (Tokyürek, 2019: 381). Budizm’de *teñri~tañrı* sözleriyle Buda’nın bir sıfatı olan Tanrılar Tanrısı da kastedilebilmekteydi (Tokyürek, 2017: 80-81). İşte bu ikinci ifade Türkçeye *teñri teñrısı* biçiminde çevrilmiştir (2017: 81). Tokyürek, bu ifadenin esasen Budizm ile örtüşmediğini, Buda’nın tanrıların üstünde olduğuna ve Buda’nın eski Brahma dinine ait tanrıların üzerinde oluşunu ifade etme amacıyla bu şekilde adlandırıldığı fikrindedir (2017: 81). Tokyürek, Budist Uygur metinlerinde orijinallerinde olmamasına karşın Buda’nın sıfatı olarak Tanrı ifadesinin kullanımına dikkatleri çeker (2017: 81). Aynı makalede Buda’nın Türk düşünce yapısına göre şekillendiği ve Türk’ün zihninde en üst noktayı ifade eden *teñri~tañrı* ile bu nedenle nitelendirildiği ifade edilir (2017: 83).

Yaratan anlamını taşıyan birden fazla sözcüğün İslami metinlerle birlikte literatüre girdiği görülmektedir. *Teñri~tañrı* dışında *bayat*, *uğan* ve *ıdı* sözcüklerine de ilk İslami dönem metinlerinde sıklıkla yer verilir. DLT’den alınan Arguca olduğu Kâşgarlı Mahmud tarafından ifade edilen açıklamaya göre, *bayat* adı doğrudan doğruya Tanrı karşılığında kullanılmıştır. Atalay, bu maddeyi çevirirken “Tanrı’ya verilen ad” karşılığını vermiştir (DLT IV: 833). Bununla birlikte Dankoff ve Kelly yayınında *bayat* adının karşılığı "*god*" yani Tanrı olarak verilmiştir¹²⁴ (CTD III: 68).

Yusuf Has Hâcib, KB’in tevhîd bölümünde Allah’ın adını anarak söze başlar ve burada “Bayat” sözcüğü ile Tanrı’yı karşılar: "bayat atı birle sözüğ başladım / törütgen ıgıdgen keçürgen ıdım" (KB 1). Yusuf Hâs Hâcib, “Rahmân ve Râhîm olan Allah’ın adıyla başlanmayan her önemli iş bereketsiz ve neticesiz kalmaya mahkumdur” hadisinden ilham alarak eserinin ilk beyitine besmele ile başlamıştır (Sofuoğlu, 1989: 129).

Clauson, *Bayat* ve *Uğan* sözcüklerinin Tanrı karşılığında standart olarak kullanılan sözcükler olduğunu ifade eder (EDPT: 385). Eker, yukarıda sözü edilen KB 1. beyitte Bayat sözcüğünün besmelenin kısa şeklini karşıladığını, dolayısıyla Allah’ın Ar. *kadîm* ve Ar. *evvel* sıfatlarını karşılamaktan çok, doğrudan doğruya Allah karşılığında kullanıldığını söyler (Eker, 2006: 107).

Yazıtlarda *teñri~tañrı* sözcüğü, kimi yerde "gök" anlamında kimi yerde "tanrı" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Sözcüğün yazıtlar döneminde "tanrı" anlamının yanında "kutsal" anlamında da kullanıldığı Yenisey yazıtlarında Y 1/1; Y 3/2; Y14/3; Y 16/2; Y 44/5 vb. örneklerde görülmektedir. Y 7/3'te "teñrideki künke yérdeki elimke bökmedim" sözleriyle doğrudan doğruya gökteki güneş anlatılmaktadır. Yazıtlar haricinde DLT’de de

¹²⁴ Ar. *Allâh te’âlâ*.

teñri sözcüğü, "gök" karşılığında kullanılmıştır. İslami dönem ilk metinlerinde DLT haricinde, sözcüğün "gök" anlamına rastlanmaz. Bu anlam yerini tamamıyla dinî anlama bırakmıştır.

Budist metinlerde sıklıkla kullanılan *teñri teñrisi burkan* ifadesi, Vişnu'ya işaret eder ve evden ayrılmadan önceki Buddha'nın adı olarak ifade edilmektedir (Soothill ve Hudous 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 181).

ajunluğlar idisi: (<ajun+luğ+lar "dünyadaki canlılar", <Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28 + <iđi+si "sahibi", <iđi "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41).

"ol turur iğiniz perverdigārınızlar bereketlig içi ajunluğlar idisi" (TİEM 73 347r/2=040/064).

‘ālemluğlar idisi: (<ālem+luğ+lar "dünyadaki canlılar", <Ar. ‘ālem 1. Yeryüzünde ve gökyüzünde var olan yaratılmışların hepsi; evren; kâinat. 2. Güneş ve gezegenlerin meydana getirdiği topluluk; güneş sistemi. 3. Dünya; yeryüzü; cihan. 4. Bütün insanlar. 5. Çevre; toplum. 6. Kendi içinde bir bütün oluşturduğu tespit veya tahmin edilen varlıklar veya soyut kavramlar topluluğu. «Hayvanlar âlemi. Ruhlar âlemi» [...]" Çağbayır, 2007: 200+ <içi+si "sahibi", <içi "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41) "ol tañrı kim kıldı sizke yerni amrulğu yer yime kökni kıpardı yime bezedi sizlerni körklüg kıldı şüretleriñizni rüzî bërdi sizke arıglardıñ, ol tañrı siziñ iğiniz berekât bërgen tañrı ‘ālemluğlar idisi" (Rylands 35/61a3=040/064).

bayat: (<bay+at¹²⁵, "Tanrı" Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). "bayat: ulu Tanrının adı. Arguca" (DLT III: 171). "Bayat atı birle sözüğ başladım / Törütgen igiğgen keçürgen içim" (KB 1). "aya māl iğisi aķı eđgü er / bayat birdi erse saña sen me bir / yirilgen sökölgen tirip birmegen / tirip birür ersen neçe tirse tir" (AH 246).

bereketlig içi: (<bereket+lig "bol, bereketli", <Ar. bereket, " 1. Bolluk. 2. Gürlük. 3. Olgunluk; feyiz. 4. Allah'ın verdiği nimetler. 5. Yağmur {ağız} 6. İyi ki, iyi bir tesadüf olarak. 7. ... sayesinde. 8. Allah'ın verdiği nimetler için şükran ifadesi" Çağbayır, 2007: 554 + <içi, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "ol turur iğiniz perverdigārınızlar bereketlig içi ajunluğlar idisi" (TİEM 73 347r/2=040/064).

berekât bërgen tañrı: (<Ar. berekât, "1. Bolluklar. 2. Uğurlar; hayırlar; mutluluklar. 3. Keramet" Çağbayır, 2007: 554 + <ber-geñ "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354 +

¹²⁵ Sözcüğün kökeniyle ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Doerfer'e ait olan *baya* "kısa süre önce" kökenine dayandırılmasıdır: *baya*+t (TMEN II: 379). Gülensoy'un köken bilgisi sözlüğünde ve Çağbayır'ın kapsamlı sözlüğünde de sözcüğün Doerfer'in belirttiği kökene bağlı olarak değerlendirildiği görülmektedir (Gülensoy, 2007a: 122; Çağbayır, 2007: 509). Buna karşılık Erdal, "Early Turkish Muslim Names for the Muslim God, and the Title Çelebi" başlıklı makalesinde sözcüğün anlamını ihmal etmeden bir değerlendirmede bulunarak *bay* kökeniyle mutlaka ilgisi olduğunu öne sürerken, sözcüğün *bayağut* biçiminden geliştiği fikrini ileri sürer (Erdal, 1982: 408-409). *Bayağut*, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "zengin ve güçlü insan" anlamındadır (1982: 409).

<teñri<*teñ-(ü)r-i¹²⁶, “Tanrı” EDPT: 523). "ol tañrı kim kıldı sizke yerni amrulğu yer yime kökni qopardı yime bezedi sizlerni körklüg kıldı şüretleriñizni rüzî bërdi sizke arıglardıñ, ol tañrı siziñ idiiñiz berekât bërgeñ tañrı ‘älemlüglar idisi" (Rylands 35/61a3=040/064).

idi: (<idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). "kögmen yir sub idisiz kalmazun" (KY D 20; BK D 17). "idisi umaz" (IrkB 65). "yme idi kergeki bilmedin" (BT III: 154). "nom idisi ulug saskaua bahşı" (BT VIII: A-455). "dantrianı[n]g soka idizi" (BT XIII: 36.3). “idi: efendi, sahip. ‘idim ne ter = efendim ne der?’. Tanrıya da ‘idi’ denir. ‘idimiz yarlığı = Tanrımızın emri” (DLT I: 87). “Bayat atı birle sözüg başladı / Törütgeñ igidgen keçürgeñ idim” (KB 1). “hârîşlık qarımaz idisi qarıp” (AH 306). “ıdmadımız sende öñdün hiç yalavaçdın meger yarlığı ıdıldı añar ol yok idi meger men” (TİEM 73 237r/1= 021/025). “aygıl: bütünlükin anıñ bilmeki idim üskinde ol” (Rylands 28/56a3=007/187).

igidgen~igitgen¹²⁷: (<igid-gen, “tanrı” EDPT: 103). “Bayat atı birle sözüg başladı / Törütgeñ igidgen keçürgeñ idim” (KB 1). “barğıl sen, seni igitgen, tokušunlar ikegü, biz munda oldruğılılar-miz” (Rylands 27/36b1=005/024).

kutluğluk idi: (<kut+luğ+luk "yüce, kutlu", <kut+luğ “ilahî lütufa sahip olan; şanslı, mutlu, kutsanmış” EDPT: 601 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). "kutluğluk ol idi kıldı kökde yulduzlar taķı kıldı anıñ içinde çerāğlar taķı yarutuğlı ay" (TİEM 73 266r/6=025/061).

tapunğu: (<tap-(u)n-ğu "tapınılan, tanrı", <tap-(ı)n- "hizmet etmek, tapınmak" EDPT: 441). "anlar kim tandılar anlarınğ dost tañrıda adınķı tapunğu çıkarurlar olarnı yaruklukdın karañkulukķa" (TİEM 73 33r/1=002/257).

teñri~tañrı: (<teñri<*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523). "teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bou ödke olurtum" (KT G 1; BK K 1). "teñri ança têmîş erinç" (T 2). "üze kök teñri ya[r]lıkadok üçün asra y]agız yer igittük üçün elimin törömin etinti[m]" (Ta B 3). "türk bodun [y]itmezün tēyin yoluk ermezün tiyin üze teñri [iter ermiş]" (O 3). "kulum küñüm bodunug teñri yer ayu berti" (ŞU D 1-2). "teñrim sen ig[it]" (DU 2/3). "teñrim küç beriñ" (YU 6). "kök teñride kutum yuyka boltı yagız yerde yolım kıska boltı" (2 KaB 6-10). "kut teñri kutlug bolzun" (HT 7/4). "teñri elimke elçisi ertim altı bag bodunka beg ertim" (Y 1/1). "teñri elim ke bökmedim" (Y 3/2). "teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim" (Y 7/3). "er erdemim elimke tapdım teñri elim begrek el inançu atandım" (Y 13/3). "teñri elimke başda begimke bökmedim esizim-e" (Y 14/3). "teñri elimke başda begimke bökmedim" (Y 16/2). "teñri

¹²⁶ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

¹²⁷ Rylands nüshasında 005/024. ayette geçen Ar. *Rab* sözcüğüne karşılık olarak *igitgen* sözcüğü kullanılmıştır. *igitgen* Allah’ın sıfatlarından *Er-Rezzâk*’ı karşılamaktadır, ancak bu örnekte doğrudan doğruya Rab yani Allah anlamında kullanıldığı için bu başlık altında değerlendirilmiştir.

elimke tusum tokuz er ölürtüm" (Y 44/5). "kök teñride kün ay azdım yıta esizim-e adrılıtm" (Y 45/5). "kök teñride bulıt kerü alkinur törümiş" (Y 53/3). "kök teñride kün ay esizim-e" (Y 92/1). "teñri g² ... beñkü g² elimin men" (Y 108/1). "teñride kutlug tebsey teñri" (Y 115/1). "yirdeki yegren adgır teñrideki tegrük ?" (A 84/1). "yana teñri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş" (IrkB 15). "teñri han" (Xu VIII: 1529). "altı kat teñri yirinte" (M 52-10). "teñrim biz amtı kuanşı im pusarka tapıg uduğ tegürelim" (KİP 155). "bilge teñri teñrisi burhan" (DA 379). "bu kamag türk budun teñrike ..." (TT II: A/10). "üstüngii altıncı teñrilern[in]g" (TT III: 170). "inçip tükel bilge teñri terisi bur[han]" (TT IV: B/23). "ay teñri ordusu teg" (TT V: A/5). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguradı belgülüg kawıra nomlayı birti" (TT VI: 296). "buyan kılsar teñrige tapınsar" (TT VII: 28/29). "teñri burhan" (TT VIII: F/11). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgıg" (BT II: 1133). "teñriler ordosına kirti" (BT III: 327). "teñrim tözün ıduk et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayı" (BT V: 153). "vsırlıg teñri kızı erür" (BT VII: 148). "teñrilerke yeklerke yal[añuk]larka" (BT VIII: A-187). "akaş kökteki teñriler" (BT XIII: 5.107). "teñri teñrisi burhan" (BT XVIII: V-43). "teñri teñrsi burhanta inça [tep ötün]ti" (BT XX: 1143). "tüzünü tuymış burhanıg kün tañrika muntag sözleyürmen" (BT XXIII: A-16). "atı kötrülmiş teñrim" (BT XXVIII: D-180). "altı kat teñri yirinteki teñriler" (UAF 3-M/5). "teñri teñrisi burhan yarlıkamış burhanlar" (AS 66). "teñri burhan kutıña" (OT 16/9). "bahşını öz dvay teñri sakınıp" (Tot 184). "tüz köñüllüg aşnukı bam teñri" (U 178/ A 7). "teñri yerke" (Mainz 175 a,b/ A 3). "teñrim küsi küçi ulug kut bérzün" (U 181/ B 4-5). "mangumid yaruk ay teñrike" (MIK III 35a+b / A 2). "nigoşak alp sıñkur tegin teñrim avtadan kutıña ötünti yalvartı" (Or 8212/1692 A Sol 3-4). "kün ay teñri atlıglar yel teñri ot teñri ançulayı ok" (DI 554). "tañrı: ulu Tanrı. Şu savda dahi gelmiştir: 'toyn tapuğsağ, Teñri sefinçsiz = toyn tapmak ister, Tanrı memnun değil', (müslüman bulunmayan Türklerin din ulusu Tarı'ya tapınır; fakat yüce Tanrı onun yaptığı işten hoşnut değildir) [...] Şu beyitte dahi gelmiştir: 'Tün kün tapun, Teñrige boynamağıl / Korkup anar eymenü oynamağıl', 'Gece gündüz ulu Tanrıya, boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama' (Gece gündüz ulu Tanrıya ibadet et, dik başlılık etme, Tanrıdan çekin ve kork, oynama, utan)" (DLT III: 376-377). " 'Teñri yalñuk yarattı = Tanrı âdemi yarattı', (Tanrı âdemi ve âdemden başka her yarattığı yarattı)" (DLT II: 315). "negü teg küdezgü olarıg tutup / küdezigli teñri küdezsü utup" (KB 4526). "bilig birle bilnür törütgen idi / biligsizlik içre kanı hayr yidi / bilig bilmegendin bir ança budun / öz elgin but itip idim bu tidi" (AH 124). "aygıl nek ukturayın mu silerke anda yawuzrak bayaşın"¹²⁸

¹²⁸ Kök, doktora tezinde *bayaş* sözcüğünün *bayat* sözcüğüyle kökteş olduğunu düşündüğünü ifade eder (Kök, 2004: 82). Sözcük, metinde iki kez tanıklanmaktadır (2004: 82). Bununla birlikte Fatma Yelda Şahin sözcüğün

tanrı üskinde ol kişini sürdi tanrı öfke kıldı anıñ üze kıldı anlardın beçinlerni toñuzlarını tapundı butқа” (TİEM 73 87v/9=005/060). “boyun sumağıl kâfirlerқа hem iki yüzlüglerge қодғıl âzârlarını көңül урғıl tanrı üze tap tanrı erklig” (Rylands 33/11a1=033/048).

tengrilik¹²⁹: (<teñri+lik “ilâhî, Tanrı için, Allah yolunda” <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 “ilâhî” EDPT: 525). “teñrilik luolug sekiz bölük” (BT II: 1353). “takı ol teñrilik içinte bir yalı ñer olurmuş ermiş” (BT V: 459). “teñrilik burhan” (BT XIII: 3.126). “қalı teñrilik¹³⁰ iş tutunsa özün / yükin yüd açığ kılma түгме yüzün” (KB 4204). “tanuqlar tanrıлық neçe yme özünizler üze erse azu ata ana yaқ yawuqlar eger bolsa muñsuz azu çıғay tanrı yaraşıraq ol ёkki birle uğu barmañlar көңül tilekiñe қışmañızlar” (TİEM 73 74r/9=004/135). “anlar kim ёw barқdın adrıldılar teñrilik” (Rylands 30/50a1=016/041).

2.1.1.1 Allah’ın İsim ve Sıfatları

Allah’ın Zâtî ve Sübûtî sıfatları, aynı zamanda Allah’ın güzel adlarıyla da ilgili olabilmektedir. Örneğin *Basar* sıfatı *el-Bâsır* ismiyle birlikte düşünülebilir. Bu nedenle bu çalışmada Allah’ın isim ve sıfatlarını aynı ana başlık altında ele alınmıştır.

2.1.1.1.1 Allah’ın Zâtî Sıfatları

Allah’ın zatını niteleyen sıfatlar olan zâtî sıfatlar vücûd, kıdem, bekâ, vahdaniyet muhalefetü’n-li’l-havâdis ve kıyam bi-nefsihî olmak üzere altı tanedir (Karagöz vd. 2010: 707).

2.1.1.1.1.1 Vücûd

ETü. bar.

Allah var olması anlamındaki zâtî sıfatlarındandır. Allah vardır, yaratılmamıştır, onun varlığı kendiliğindendir. Her şeyi yaratan odur ve ondan başka hiçbir şey kendiliğinden meydana gelmemiştir (Karagöz vd., 2010: 707-708).

bar: (<bar, “var” EDPT: 353). “teñri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum” (KT G 9; BK K 7). “ol ёki kişі bar erser sini tabgaçığ ölrteçi tёр men” (T 10). “teñri bilge kaganka [t]akı işig küçüg bёrsigim bar ermiş erinç” (O 10). “eçü apa atı bar tedi” (Ta G

ilk tanıklandığı ayetle (5/60) ilgili olarak şunları söyler: “bu sözcük Allah değil *masubatan* ‘karşılık’ sözcüğünün karşılığı olarak verilmiştir, bu da *bayat* ‘Tanrı’ ile ilgili olamaz” (Şahin, 2016: 140).

¹²⁹ İslam öncesi metinlerinde “ibadet yeri, tapınak” anlamıyla tanıklanan sözcüğün Ahmet Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’ne göre ilk anlamı “Tanrılı, semavi, ilâhî, dindar, mümin” olarak verilir (2011: 234). Ancak bu çalışmada taranan metinlerde sözü edilen anlama rastlanmamıştır.

¹³⁰ Clauson sözcüğü +IİK ekiyle değil de +IIG ekiyle okumuştur. Bu durumda sözcüğün Eski Oğuz Türkçesinde *tanrılı* biçiminde tanıklanması beklenmektedir. Ancak *Tarama Sözlüğü*’nde aksine *tanrıлық* örneği tespit edilmektedir. Çalışmada bu nedenle Arat’ın okuduğu biçimiyle örneklenmiştir.

4-5). "üze teñrike asra yerke yükün<t>üküm bar erti yañıltukum yok" (Bö Yan 1). "bo ırk başıta az emgeki bar" (IrkB 57). "ölürür atlıg boşgutsuz tınlıg bar" (M 2-1). "bar adın bañşılar" (Üİ 97a/13). "bar iligig [kö]k kalıg yüzinte" (TT III: 129). "ayıg kılınçımız bar" (TT IV: B/62). "kirtgünç küç bar bolmış" (TT V: B/28). "kayu neçe tamu yolıntakı emgekleri bar erser" (BT II: 80). "bo sab tıltagıta sudurta yme sözlemiş bar" (BT III: 698). "barmış bar erser" (BT V: 469). "öñdüninte tayak körk bar erser" (BT VII: 458). "tanuklar bar erür" (BT VIII: A-46). "yokug barıg bilmetin" (BT XIII: 12.210). "yınakdakı bar tınlıglar sözleyürler" (BT XXIII: A-23). "bar erser yañluk sakınçı" (BT XXVIII: D-191). "et'öz bar tip sakınur" (Tot 1265). "kentü kentü erdemi bar belgüsi bar" (T II T 12/A14). "tört oğlanım bar üçün" (Y 20/2). "erdemi bar üçün akınınta kü tutup atka tegmiş begim" (Y 48/4). "bar: var. Bir şeyin bir yerde bulunduğunu gösteren kelimedir" (DLT III: 147). "bir ol bar siziksiz qalı qançasız / köñülde yırak tutğu okşag meniz" (KB 3720).

2.1.1.1.1.2 Kıdem

ETü. öñdün.

Allah'ın varlığını niteleyen sıfatlardan Ar. *kıdem* Allah'ın varlığının bir evveli yani başlangıcının olmadığını ve onun ezeli olduğunu ifade etmektedir (Karagöz vd., 2010: 708).

öñdün: (<öñ+dün, "önce, evvelce; ön ödeme" EDPT: 178). "tabgaç bėridin yan teg kıtañ öñdün yan teg ben yırdınta yan tegeyin" (T 11). "sü yorıdı özümün öñre bıña başı ıdtı keyrede öñdün yantaçımda koñlug to[...]" (ŞU K 6). "yaylagım ötüken kuzı kėdin uçı tez başı öñdünü ka[ñu]y künüy b²z... iç ılagım ötüken yeri oñı tarkan süy yag bodun[kı] kagangı bėrigerü uçı altun yış kėdin uçı kögmen iligerü uçı költ[i]" (Ta B 5). "öñtünüg tıdar e[r]tim kėdinig ettürür ertim" (2 KaB 3-5). "öñdün buluñ" (Xu VIII: 13). "anın öñdün sözlegüçiniñ yörügi otğuraq 'antağ ermez" (Üİ 97b/11). "öñdün yañnak kapıg" (TT VII: 15/22). "kertgönç öñdün ostaçılık erür" (BT III: 710). "anta basa öñdün utru kök kalıgta" (BT VII: 301). "ançulayu kelmişniñ öñdüninte turup" (BT VIII: B-37). "öñdün kidin kündin tagtın" (BT XIII: 24.15). "öntün yüzlenip kertü köñ[ü]l[in ayaların k]avşurup" (BT XXIII: D-34). "ayu [berelim] şlokin öñtün [yınakın" (BT XXVIII: B-16). "öñdün kök kalıgta" (Tot 1052). "öñdün yınak drtırastre maharaç" (DI 603). "öñdün: öndün. Oğuzlar ð harfi ile ı harfini atarak 'öñ' derler. 'öñdün yorit = atını önden sür'. Bu, Oğuzlar için bir kuraldır" (DLT I: 115). "aya bir birikmez saña bir adın / kamuğ aşnuda sen sen öñdün kiğın" (KB 8). "erdiler erse munda öñdün yolsuzluk içre belgölük" (TİEM 73 409v/1=062/002).

2.1.1.1.1.3 Bekâ

ETü. kiğin.

Allah'ın varlığını niteleyen sıfatlardan Ar. *bekâ*, Allah'ın varlığının yarattığı varlıklar gibi bir sonunun olmadığını onun ebedî ve sonsuz olduğunu ifade etmektedir (Karagöz vd., 2010: 708).

kiğin: (<*ke+din, “batı, batı tarafı; arka, arkasından” EDPT: 704¹³¹). "seleñe kedin yılun kol bêrdin sıñar şıp başıña tegi çerig êtdim" (ŞU D 3). "ötüken ortus[ınt]a a[s öñ]üz baş kan ıdok baş kedinin örgin bunta êtitdim" (Ta G 6). "öñtünüg tıdar ê[r]tim kedinig êttürür ertim" (2 KaB 3-5). "anta sözlep arçunê toña uzun saçın kedin arkasında ıdıp" (DA 3833). "üç küzet ödün kidin yınak yüzlenip" (TT V: A/99). "kidin yınakında virupakşı mgaraç" (TT VII: 16/4). "yanıp kedilzün öñdün kidin" (BT VII: L-7). "kidin yınakında nomlarını" (BT VIII: A-60). "öñdün kiğin künden tagtın" (BT XIII: 24.15). "biligli kidin yolça ünüp üç yavlak yolka barır" (Tot 295). "kedin yınak yer ülüşinte" (DI 381). "er kiğin kaldı = adam arkaya kaldı" (DLT II: 25). "aya bir birikmez saña bir adın / kamuğ aşnuda sen sen öñdün kiğin" (KB 8). "kayu sözke munda kedin kértgünürler" (TİEM 73 433r/5=077/050). "anda kiğin kim kerkitti sizke anı kim sewer sizler" (Rylands 25/15b1=003/152).

2.1.1.1.1.4 Vahdâniyet

ETü. bir.

Allah, zatında, sıfatlarında ve işlerinde benzersizdir, onun eşi ve ortağı yoktur. Vahdaniyet sıfatına göre Allah birdir, ondan başka Tanrı yoktur (Karagöz vd., 2010: 708-709). Allah'ın Ar. *vâhid* (واحد) sıfatı Karahanlı Türkçesi metinlerinde *bir* ile karşılanır. Sadece Allah için kullanılan واحد sözcüğü, “herhangi bir bölünme ve çoğalma kabul etmeyen varlık” demektir (Râğıb El-İsfâhanî, 2015: 1058).

bir: (<bir, “bir” EDPT: 353). "bir kişi yañılsar uguşı bodunı bişükiñe tegi kıdmaz ermiş" (KT G 6; BK K 4-5). "êki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti" (T 4). "tay bilge totok yablakın üçün bir êki atlıg yablakın üçün kara bodunum öltün yitdiñ" (ŞU D 5). "... oguz [bodun alt]ı yüz señüt bir tümen bodun kazgandı" (Ta K 1). "bir yegirmiki ay bir yañıka" (HT 6/4). "bir kız sökölip ölmüş" (Talas 2/3). "[kök] teñrideki teglök tegin yerdeki yegren adıglık üni özi bir" (AÖ 1). "çebiligde bir tegimde sekiz er ölürdüm" (Y 10/8). "kolum alp üçün bir erig ok birle süñdüm" (Y 43/4). "bir tavılku yüz boltı" (İrkB 32). "bir tatıglıg nom tözi" (Xu VII: 1705). "kuañşi im pusar atın atayu tek bir ödün tapınu udunu atayu teginser ol kişi" (KİP 91). "bir bilge nom bilir er" (İK XIV-2). "bar bir bañşı" (Üİ 99b/13). "bir tirig ıdmagaylar" (TT II:

¹³¹ Clauson, sözcüğün birçok anlamını kaydetmiştir. Bunlar için bk. EDPT: 704.

A/16). "kşanti kılmak atlıg nom bitig bir tegzin." (TT IV: B/68). "kirsiz arıg süzük bögölüg bir et'öz" (TT V: A/52). "bo nomlug oruntakı bir işteş kamag ulug kuvrag birle" (BT II: 12). "bir erser kim ol" (BT III: 29). "teñri bir" (BT V: 310). "bir yañı ağır ulug pasat bağağ kün üze" (BT VII: B-106). "bir kşanta kayu belgölüg bolur erser" (BT VIII: A-28). "bir nom bar" (BT XIII: 17.10). "bir şlok nom içinte" (BT XVIII: V-32). "kök kızıl edgü bir [b]odug birle" (BT XXIII: D-15). "uçmaklı yorumaklı erdüktegte tözi bir" (BT XXVIII: C-445). "ol tamırlar yumkı bir yalnız [kişi]te tükel bar erser" (Tot 436). "bir kün bir koñ" (Or 8212/77 A9). "bir kişi" (Or 8212/78 A5). "meniñ atıma bir nom [t]öle[k] bitizün" (Or 8212/1692 Sol 6-8). "bir otuz katın ajunlarda" (DI 751). "bir: sayıda bir" (DLT I: 322). "törütgen barıña törütmiş tanuğ / türemiş iki bir tanuğı anuğ" (KB 15). "ıdilerinizler bir ıdı turur" (TİEM 73 19r/3=002/163).

2.1.1.1.1.5 Muhalefetü'n li'l-Havadis

ETü. menzeg; ETü. menzegi yok; ETü. neteglikke yetgü köñül ögde yok; ETü. + Ar. neteglikke yetmez halayık ögi; ETü. ne ersedin ermez; ETü. okşağı yok.

Allah'ın özellikleri yaratılan hiçbir şeye benzemez. KB'de Tanrı'nın nitelikleri *neteglikke yetgü köñül ögde yok* ve *ne ersedin ermez* ile ifade edilmiştir. Bu nitelikleri ifade etmeye de insanın ne aklı ne de hayal gücü yetememektedir.

menzeg: (<men(i)ze-g, "benzeşme, benzeme; bir şeye benzer olma" EDPT: 771). "yorımaz ne yatmaz uğımaz oduğ / ne menzeg ne yañzağ kötürmez boğuğ" (KB 17).

menzegi yok: (<men(i)ze-g+i "benzeri", <men(i)ze-g "benzeşme, benzeme; bir şeye benzer olma" EDPT: 771 + <*yo-k, "sahip olmamak" EDPT: 895). "anıñ okşağı yok azu menzegi / neteglikke yetmez halayık ögi" (KB 16).

neteglikke yetgü köñül ögde yok: (<ne+teg+lik+ke "niteliğine", <ne+teg+lik "nitelik, yaratılış" EDPT: 776 + <yet-gü "yetecek", <yet- "yetmek, birisine vs. yetişmek" EDPT: 884 + <köñül, "başlangıçta "akıl"; düşünme yetisi olarak "düşünce" vb. demekken daha sonraları kalple düşünme yetisi ve kalp anlamı kazanmıştır ve yürek ile aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır" EDPT: 731 + <ö-g+de "akılda", <ö-g "akıl, düşünme, akıllıca düşünme" EDPT: 99 + <*yo-k, "sahip olmamak" EDPT: 895). "barıñ belgölüg sen kün ay teg yaruk / neteglikke yetgü köñül ögde yok" (KB 12).

neteglikke yetmez halayık ögi: (<ne+teg+lik+ke "niteliğine", <ne+teg+lik "nitelik, yaratılış" EDPT: 776 + <yet-mez "yetmez", <yet- "yetmek, birisine vs. yetişmek" EDPT: 884 + <Ar. halâ'ik, "kadın köle, cariye; karavaş" Çağbayır, 2007: 1847). "anıñ okşağı yok azu menzegi / neteglikke yetmez halayık ögi" (KB 16).

ne ersedin ermez: (<ne, “ne” EDPT: 774 + <er-se+din “(ne) iseden; şeyden”, <er- “olmak” EDPT: 193 + <er-mez “olmaz”, <er- “olmak” EDPT: 193). “ne ersedin ermez seniñ birlikiñ / ne erselerig sen törüttüñ seniñ” (KB 13).

oķsağı yok: (<oķsa-ğ+ı “benzeri”, <oķsa-ğ “benzerlik, benzer” EDPT: 96 + <*yo-k, “sahip olmamak” EDPT: 895). “anıñ oķsağı yok azu menzegi / neteglikke yetmez ħalayık ögi” (KB 16).

2.1.1.1.1.6 Kıyam bi-nefsihî

ETü. muñı yok; ETü. muñsuz.

Allah'ın varlığı kendiliğinden olmuştur, başkaları tarafından var edilmemiştir (Karagöz vd., 2010: 709). O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Allah'ın zâtî sıfatlarından Ar. *kıyam bi-nefsihî*, KB'de “Yürümez, yatmaz, uyumaz, uyanıktır; ne benzeri vardır, ne kıyas edilir, ne de bedensel olarak tahayyül edilebilir” şeklinde ifade olunur: “yorımaz ne yatmaz uğımaz oğuğ / ne menzeg ne yanzağ kötürmez boğuğ” (KB 17).

Kur'an-ı Kerim'de 23/88 ve 35/15'te ifade edildiği üzere, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. KB metninde bu ayetlere gönderme yapılmıştır (Sofuoğlu, 1989: 138-139): “yoritur kamuğka tilemiş tilek / kerek bolmaz anda kör arka yülek” (KB 1345).

Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmamasına karşılık olarak yaratılanlar Allah'a muhtaçtır: “bu ‘arşta kōdı kör şeraka tegi / tözü barça bir teg bayatka muñı” (KB 3354).

KB'deki *muñı yok* ve *muñsuz* ile ifade edilen özellikler aynı zamanda Allah'ın Ar. *Ganî* ve Ar. *Vâcid* sıfatlarına da uygun düşmektedir.

muñı yok: (<muñ+ı, “sıkıntısı”, <buñ “ıstırap, sıkıntı, üzüntü” EDPT: 347 + <*yo-k, “sahip olmamak” EDPT: 895). “kamuğ barça muñluğ törütülmişi / muñı yok idi bir anar yok işi” (KB 5).

muñsuz: (<muñ+suz “sıkıntısız”, <buñ “ıstırap, sıkıntı, üzüntü” EDPT: 347). “muñsuzun” (BT V: 582). “yalıuķ oğlı muñsuz bolmas= insanoğlu ayıpsız ve hastalıksız olmaz” (DLT III: 141). “ay erklig uğan meñü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin ağınka bu at” (KB 6). “tañrı muñsuz turur keçürgen ol” (TİEM 73 34r/4=002/263). “tansa sizler ol tañrı muñsuz ögdülmiş” (Rylands 26/90a1=004/131).

2.1.1.1.2 Allah'ın Sübûtî Sıfatları

Allah'ın hangi niteliklere sahip olduğunu anlatan Sübûtî sıfatlar hayat, ilim, semî, basar, irade, kudret, kelam ve tekvin'dir.

2.1.1.1.2.1 Hayat

ETü. tirig; ETü. tirig idi; ETü. añar yok ölüm.

Hayat sıfatı Allah'ın diri olduğunu ve yaşıyor oluşunu ifade eder (Karagöz vd., 2010: 599). Allah'ın her zaman diri olduğunu ve yarattıklarının ölümlü oluşuna KB 1347. beyitte gönderme yapılmaktadır: “ölümke törütti bu sansız konum / tirig barça ölgü añar yok ölüm” (KB 1347).

tirig: (<*tir-ig, “yaşayan, diri, canlı; hayat” EDPT: 543). “men küentso tirigimin uçuzlap” (Xu VII: 246). “alğu tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar sizine yüküntiler” (M 39-23). “tirig oztum keltüküm bu teg ötünti” (İK LXI-1). “on yılan başlıg ernekin iki kırk tişin tirig özüg aş içkü teñrig neçe açi[t]tımız agrıt[t]ımız erser” (Hua 93). “tirig erken ölüg sanlıg bolgay ertim” (DA 1883). “neçeketegi tirig erser” (BT V: 342). “tirig” (BT XIII: 5.74). “m]en balaçuk tirig esen ersermen” (BT XXIII: H-109). “yarlıkamış ü[çün a]nın men tirig tutuñ ...” (UD 1). “tirig: diri, her hayvanın dirisi” (DLT I: 386). “ata erdim emdi ölür bu ata / idim sen tirig sen añar bir kuta” (KB 1262). “ölügdin tirig hem tirigdin ölüg çıkar / çıkarur körür sen munı keç aña” (AH 17). “idi yok idi meger ol tirig ölüm añar yaramas kullar işin adağın tutuğlı tutmas anı tağı yok añar uğımağ añar ol ne kim kökler içinde ne kim yerler içinde” (TİEM 73 32v/1=002/255). “uçuzluğ kıldı yüzler tutaşı tirigke bütünlükin nevmîd boldı kim kötürse özün küç kılmağ” (Rylands 31/86b1=020/111).

tirig idi: (<*tir-ig, “yaşayan, diri, canlı; hayat” EDPT: 543 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “köñül urgul ol tirig idike kim ölmek yok” (TİEM 73 266r/2=025/058).

añar yok ölüm: (<a+ñar, “ona” + <*yo-k, “sahip olmamak” EDPT: 895 + <öl-üm, “ölüm” EDPT: 146). “ölümke törütti bu sansız konum / tirig barça ölgü añar yok ölüm” (KB 1347).

2.1.1.1.2.2 İlim

ETü. açuqlıgı biligli; ETü. biligli bayat; ETü. tegme nerseni bilgen; Far. + ETü. kamuğ neñi bilgen; ETü. + Far. + Ar. kökler hem yerler gaybın bilgen; ETü. kökler yerler örtüglüğünü biligli; ETü. örtüglüğünü biligli; ETü. tegme nerseni bilgen.

Allah gizli ve açık olan her şeyi bilir. İlim sıfatı, Allah'ın görüneni ve görünmeyeni, gizliyi ve ortada olanı, olmuşu ve olacağı, yerde ve gökte olanları, kısacası her şeyi bildiğini ifade eder.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “tükel bilge biliglig teñri teñrиси burhan” (BT III: 56) örneğinde olduğu gibi tanrının bilgeliği vurgulanırken *bilge* ve *biliglig* sözcükleri sıklıkla

tercih edilmektedir. Budizm’de bu şekilde kalıplaşan ifadenin İslami metinlerde *biligli bayat* ifadesi için yol gösterdiği düşünülebilir.

açıkluğni biligli: (<aç-(u)k+luğ+nı "açık olanı", <aç-(u)k+luğ "açıklık" EDPT: 24 + <bil-(i)gli "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "ol tanrı ol kim yok idi meger ol örtüglügni biligli yme açıkluğni biligli" (TİEM 73 405v/1=059/022). "ol turur tanrı kim yok tanrı anında öñdin meger ol bilgen örtüglügni yime açıkluğni" (Rylands 38/31a3=059/022).

biligli bayat: (<bil-(i)gli "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330 + <bay+at, "Tanrı" Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). "biligli bayat ol bilir bu işig /uğuğlı uğan ol ukar bu işig" (KB 1531).

ķamuğ neñi bilgen: (<ķamağ <Far. hamāğ, "tüm" EDPT: 627 + <neñ+i "şeyi", <neñ "hiç, hiçbir; şey, mal mülk" EDPT: 778 + <bil-gen "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330). "eger belgürtse siz nerseni azu yaşursa siz anı her-āyine tanrı erür ķam‘uğ neñni bilgen" (Rylands 33/18a3=033/054).

kökler hem yerler ğaybın bilgen: (<kök+ler "gökler", <kök "gök" EDPT: 708 + <Far. hem, "1. 'Özellikle', 'zaten', 'bir de', 'şurası var ki' anlamlarında bir kimseyi uyarmak, bir şeyi açıklamak veya anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır. 2. Açıklayıcı nitelikteki ikinci cümleyi birinciye bağlar" Çağbayır, 2007: 1930 + <yer+ler "yerler", <yer, "yer; dünya; kara, toprak, mekan" EDPT: 954 + <ğayb+ı+n "bilinmeyenini", <Ar. ğayb " 1. Göz önünde olmama; gizli olma. 2. Gözle görülemeyen, saklı olan şey. 3. Madde âlemi dışında olan; manevi âlem; duyularla kavranamayan, ancak peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen ve yalnızca Allah katında olan, yalnızca Allah tarafından bilinen âlem. 4. Allah’ı görmeye engel olan her şey" Çağbayır, 2007: 1652 + <bil-gen "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "ol tanrı kökler hem yerler ğaybın bilgen ol bilgen köñüller içindekini" (Rylands 33/79a1-2=035/038).

kökler yerler örtüglüğini biligli: (<kök+ler "gökler", <kök "gök" EDPT: 708 + <yer+ler "yerler", <yer, "yer; dünya; kara, toprak, mekan" EDPT: 954 + <ört-üg+lüg+ni "gizlisini", <ört-üg+lüg "örtülü" EDPT: 205 + <bil-(i)gli "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "bütünlükün tanrı biligli turur kökler yerler örtüglüğünü" (TİEM 73 319v/8=035/038).

örtüglügni biligli: (<ört-üg+lüg+ni "gizlisini", <ört-üg+lüg "örtülü" EDPT: 205 + <bil-(i)gli "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "ol tanrı ol kim yok idi meger ol örtüglügni biligli yme açıkluğni biligli" (TİEM 73 405v/1=059/022). "ol turur tanrı kim yok tanrı anında öñdin meger ol bilgen örtüglügni yime açıkluğni" (Rylands 38/31a3=059/022).

tegme nerseni bilgen: (<teg-me, "bütün, her" EDPT: 482 + <nerse+ni "şeyi", <ne er-se "bir şey, şey" EDPT: 819 + <bil-gen "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330). "eger belgürtse siler

nerseni azu kizlese siler anı bütünlükün tanrı erür tegme nerseni bilgen ol" (TİEM 73 310r/5=033/054).

2.1.1.1.2.3 İrade

ETü. buyruk; ETü. buyur-; ETü. erklig, ETü. erkliglik; ETü. idi yarlıgı; ETü. tanrı kılmağı; ETü. tanrı yarlıgı; ETü. tile-; ETü. yarlıg bér-.

Allah, dilediğini yapar. Onun dilemesi dışında hiçbir şey olmaz. İslam dininde Allah buyurur, yani emreder ve emrettiği olur. Ar. أمر sözcüğü "iş, durum" anlamındadır (Rağıb el-İsfâhanî, 2015: 88). Yaratma, emretme buyurma işi tamamen Allah'a aittir (KKM: 2/275; 3/154; 7/54; 11/123). KB'de 3762. beyit ve 3899. beyitler de bu doğrultudadır: "ağırlık uçuzluk bayattın turur / ölüm ya tiriglik hem andın erür" (KB 3762). "bir ol bir katıgsız karıksız arıg / yoğuğ bar kılur ol kılur yok barıg" (KB 3899).

KB'de Allah'ın İrade sıfatına işaret eden başka beyitler de bulunmaktadır: "tilese törütür bolur kılmağı / tilep boldı barça anıg kılmağı" (KB 1346). "negü kolsa kıldı ne kolsa kılur / negü aysa boldı ne aysa bolur" (KB 3196).

İslam dinini benimseyen Türklerce Allah'ın emirleri *buyur-* fiiliyle karşılanmıştır. Bununla birlikte TİEM 73'te sıklıkla Far. *fermān* "buyruk, emir" ismine getirilen *+la-* ekiyle kurulan *fermānla-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir.

Yazıtlar döneminde Tanrı karşılığında kullanılan *erklig* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde de tanrıya sıfat olarak kullanılmıştır. *Kuanşi im Pusa*r'da *erklig teŋri, işvara-deva*¹³² yı ifade etmek için kullanılan dinî bir terimdir. Yine Budizm'de Tanrı Yāma'nın sıfatının da *erklig kan*¹³³ yani "güçlü hükümdar" olduğu bilinmektedir. Aynı terim, KB, TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Allah'ın *Kudret* sıfatıyla birlikte *İrade* sıfatını karşılamaktadır.

buyruk:¹³⁴ (<buyur-(u)k, "emir" EDPT: 387). "buyrukı yeme bilge ermiş erinç" (KT D 3; BK D 4). "tokuz buyruk ... g'I uygurım t'y'" (Tes G 4). "kutlug бага tarkan öge buyrukı men" (S 3). "üç [karluk] lagzın yıka tokuz tatar ... tokuz buyruk [b]ê[ş] seŋüt kara bodun turyın kaŋım kanka ötünti" (Ta G 4). "kunç[uy] ... buyrukı" (2 KaB 1-2). "ol ödün inançları buyrukları eşidip" (İK VIII-7). "buyruklar sürmiş küç ...i" (BT XIII: 3.7). "negü tir eşitgil öge buyrukı / unıtma munı sen biti hem okı" (KB 2941). "örtti tünni kündüz üze ister anı ewe kün ay yulduzlar yarlıg tutup boyun bérigililer anıg buyrukı birle" (TİEM 73 117v/9=007/054).

¹³² Sanskrit dilinde *îşvara* "prens, kral, ağa; tanrı" (Kaya, 2006: 64) ve *deva* "tanrı; göksel olan; efendimiz" anlamındadır (Kaya, 2006: 153).

¹³³ "başı kün erkligin yorıgı ay erkligin yorıgı yıl erkligin yorıgı üzüt erkligin yorıgı erklig kan süsin başlağı kasiñig korkıñig erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "bo meniñ alımçılarımka bösüp erklig kan üskinte aydukda tegdükde neteg kılayın" (AY 10/17). "erklig han armakıntın tugum ajun tutar" (Tot 1290).

¹³⁴ Yazıtlarda *buyruk* sözcüğü, "kağanın emri altında çalışan memur" anlamındadır. *Buyruk* sözcüğü KB'de "müşavir" anlamında kullanılmıştır.

buyur-: (<buyur-, “emretmek, buyurmak” EDPT: 387). “ol aḡar eyle buyurdu = o, ona öyle buyurdu, emretti. Oğuzca” (DLT III: 186). “yana berk bu mülkni tutuğlı kişi / yarağlıg erenke buyurdı işi” (KB B40). “taḡı kıldı meni ıutluğ kanda kim bolsa men buyurdı maḡa namāznı zekātı tiriğ bar erinçe” (TİEM 73 224v/6=019/031). “hem kıldı mēni ıutluğ namāzlı zekātı kanda bolsam hem buyurdı maḡar namāznı hem zekātı tiriğ bar erinçe” (Rylands 31/12b3=019/031).

erklig: (<erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). “üze teḡri erklig [...t]ümen ug[...]in [...begl]erig bodun[ug] [y]eme igidiḡ” (BK K 12-13). “tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yta” (Y 28/8). “teḡride erklig tēr” (İrkB 12). “erkligler küçler” (Xu VII: 580). “tamu erkligleri” (M 68-25). “maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlüğ kızartmış temirliğ yirde töbün yatgururlar” (C 32-33). “birük uluğ erklig teḡri körkin körü ıutrułgu tınlığlar erser” (KİP 112). “erklig lö kanıḡa tatıglıg sogançıg nom nomladı” (İK XLVI-3). “yme kertü erklig küçlü[g] teḡri tepen kertkünmedimiz” (Hua 56). “köz erklig köz biligi bir atḡanğuta evrildükde ikileyü netegin bolur” (Üİ 120a/15). “teḡri bahşı erklig ol” (DA 4330). “erklig küç kergek” (TT V: B/36). “başı kün erkligin yoriğlı ay erkligin yoriğlı yıl erkligin yoriğlı üzüt erkligin yoriğlı erklig kan süsin başlağucı kasınçıg korkınçıg erkliglerniḡ atları bu” (TT VI: 90-92). “yükünür biz körgeli erklig kuanşı im bodisatav kutıḡa” (BT II: 817). “kirtü buyrukug ağırlayu erklig türklüg tutar” (BT V: 617). “on orun üze erklig umug inag” (BT VIII: B-115). “tözün körgeli erklig” (BT XIII: 20.38). “erklig küçlüğ burhan kutıḡa yükünürbiz” (BT XXIII: E-3). “bilig erklig bolur” (Tot 311). “erkl[ig] tēmiş” (U 5 Bölüm II/B 11-12). “erklig” (Mainz 383 B/1). “teḡri yerinteki kamag teḡriler üze erklig türklüg erürsiz” (DI 808). “ay erklig uğan meḡü muḡsuz bayat / yaramaz seniḡdin adıḡka bu at” (KB 6). “yüksek ol taḡrı erklig köniliḡin” (TİEM 73 234r/3=020/114). “uluğ erür taḡrı erklig” (Rylands 31/87b2=020/114).

erklig sözcüğü "1. güçlü, kuvvetli, bahadır; 2. hükümdar, hâkim; 3. Zühre Yıldızı" (Caferoğlu, 2011: 74-75) anlamlarına gelen bir sözcükken TİEM 73 ve Rylands nüshalarında yukarıda verilen örneklerde doğrudan doğruya Ar. *İrade* ifadesi *erklig* ile Türkçeye çevrilmiştir.

erkliglik: (<erk+lig+lik, “güç, otorite” EDPT: 228). “üdçe ıutruılmışlar erser tümge erkliglig üçün” (Üİ 112a/14). “bo erser artun erkliklik yilvi kömn et’özke tayanıp iki ara anırabauta” (Tot 210). “saḡışka ıatılmaz seniḡ birliḡin / tözü neḡke yetti bu erkligliḡin” (KB 9).

idi yarlıḡı: (<idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41 + yar+lıḡ “dillik, dile ait olan, söz, emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). ‘idimiz yarlıḡı = Tanrımızın emri’ ” (DLT I: 87). “idiḡ yarlıḡı kıl özün ıulluḡı / ıalı

kılmasa sen anuḫ tut boyun” (KB 5931). “ewdiñizler mü idiñiz yarlıḫıña” (TİEM 73 125v/5=007/150).

tañrı kılmaḫı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i¹³⁵, “Tanrı” EDPT: 523 + <kıl-maḫ+ı “kılması” <kıl-“kılmak, yapmak” EDPT: 616). “negü ḫolsa ḫıldı ne ḫolsa ḫılır / negü aysa boldı ne aysa bolur” (KB 3196). “bolḡay kim tañrı kılmaḫı” (TİEM 73 406v/5=060/007).

tañrı yarlıḡı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <yar+lıḡ+ı, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “ormuzta teñri yarlıḡıña vişvakrmı teñri taḫı adın erüş öküş teñriler birle çambu söḡütüg iter yaratır” (M 37-5). “ewürdiler tewürdiler saña işlerni ançaḫ keldi yaraşı belḡürdi tañrı yarlıḡı anlar taplamaḡlılar ol” (TİEM 73 144r/1=009/048).

tile-: (<tile-, “istemek; arzulamak; istemek” EDPT: 492). “yērçi tiledim çolḡı az eri bultum” (T 23). “tiledi teriñig” (HS 1639). “dıntar bolup nırvan yolın tileyür men” (M 47-10). “birük ḫız tileser yime körkle ḫız kelürür” (KİP 77). “umug ınag tileyü” (DA 115). “kutru[lku yol yınakl]arıḡ tileyü” (TT III: 60). “tilemiş ed tavar öze kösüşin öçürdeçi titir” (TT VII: 40/69). “tilegeli istegeli yime bolmaz” (BT II: 1012). “anda munda tilep tapmamışsıḡ bolup” (BT III: 235). “küseyürler tileyürler” (BT VIII: B-216). “oşmak tözin tileyü” (BT XIII: 15.59). “no[m inçip] tilemiş bolmaz” (BT XX: 563). “belḡü üze anı tutayın teser kök kalıḡta ün tilemiş teg ol” (BT XXVIII: C-285). “birök ol ḫişiniñ tıdıḡ ada kılḡuluk münin kadagın sakınsarlar tileserler” (DI 765). “tile-: dilemek, Tanrı’nın buyurması, emretmesi” (CTD III: 190). “Teñri andaḡ tiledi ‘Tanrı böylece buyurdu’” (CTD II: 564/290). “bayat birdi barça tilemiş tilek / bayat oḫ bolu birsü arḫa yülek” (KB 90). “ajun toldı ‘udvān cefā cevır bile / ḫanı bir vefālḡ bar erse tile” (AH 394). “tileñler tañrıda artuḡluḡındın” (TİEM 73 62v/1=004/032). “tileñler tañrıdın artuḡluḡındın” (Rylands 26/9b3=004/032).

tile- fiili, Rylands ve TİEM 73’te Alah’ın İrade sıfatıyla ilgili olarak deḡil de Tanrı’dan dilemeyi, istemeyi ifade edecek biçimde kullanılmıştır.

yarlıḡ bër-: (<yar+lıḡ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “yarlıḡ bërildim kim bolmaḫımḫa kærtḡünḡlilerdin (TİEM 73 162v/2=010/104).

2.1.1.1.2.4 Semi’

ETü. eşitgen; ETü. eşitür men; ETü. tañrı eşitür.

Allah’ın sözleri, konuşulanları, duaları işitmesi anlamına gelen sübûti sıfatıdır (Karagöz vd. 2010: 600).

¹³⁵ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

êşitgen: (<eşit-gen "işiten", <eşit- "işitmek" EDPT: 257). "ol eşitgen turur yawuḡ turur" (TİEM 73 316r/5=034/050). "ol taḡrı işitken bilgen ol" (Rylands 25/2b3=003/121).

êşitür men: (<eşit-ür men "işitirim", <eşit- "işitmek" EDPT: 257). "aydı ḡorḡmaḡlar men silerniḡ birle eştür men körer men" (TİEM 73 230r/5=020/046). "aydı: ḡorḡmaḡlar her-âyine men siziḡ birle men eştür men hem körer men" (Rylands 31/47b1=020/046).

taḡrı êşitür: (<teḡrı <*teḡ-(ü)r-i¹³⁶, "Tanrı" EDPT: 523 + <eşit-ür "işitir", <eşit- "işitmek" EDPT: 257). "sêziksiz eşitti taḡrı ol uraḡut sözi çıḡlaşurlar öz begi içinde yme inçıklar erdi teḡrike taḡrı eşitür biri biriniḡ birle sözleşmekiniḡdin taḡrı eşitgen bilgen ol" (TİEM 73 400v/13=058/001).

2.1.1.1.2.5 Basar

ETü. körer men; ETü. körgen; ETü. körügli.

Allah aydınlık ve karanlıkta, küçük veya büyük her şeyi görür (Karagöz vd., 2010: 601). Bu sübutî sıfatla ilgili olarak Esmâ-i Hüsnâ'da *el-Basîr* sıfatı bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu niteliḡi ifade etmek için *körügli* ve *körgen* sözcükleri kullanılır.

körer men: (<kör-er men "görürüm", <kör- "görmek" EDPT: 736). "aydı ḡorḡmaḡlar men silerniḡ birle eştür men körer men" (TİEM 73 230r/5=020/046). "aydı: ḡorḡmaḡlar her-âyine men siziḡ birle men eştür men hem körer men" (Rylands 31/47b1=020/046).

körgen: (<kör-gen "gören", <kör- "görmek" EDPT: 736). "taḡı taḡrı körgen ḡulları" (TİEM 73 39v/2=003/015). "ol taḡrı öz ḡullarını bilgen körgen" (Rylands 33/76b2=035/031).

körügli: (<kör-(ü)gli "gören", "görmek" EDPT: 736). "oḡımasa aḡ suw müni bir bolur / oḡısa körügli birig yüz ḡılır" (KB 4647). "unıtmaḡlar artuḡluḡnı siler ara bütünlükün taḡrı anı kim ḡılır siler körügli ol" (TİEM 73 30r/2=002/237). "taḡrı yinçke körügli laṡıf turur ḡullarıḡa" (Rylands 36/13b3=042/019).

Körügli sözcüḡü TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Allah'ın *Basar* sıfatıyla ilgili olarak kullanılmıştır.

2.1.1.1.2.6 Kelâm

ETü. taḡrı sözledi; ETü. taḡrıniḡ sözleri.

Kelâm sıfatı, Allah'ın harflere, seslere ve dile ihtiyaç duymadan konuşması anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 603). Peygamberlere bu yolla kitapları indirmiştir.

Allah'ın dile ve seslere ihtiyaç duymadan vahiy veya perde arkasından konuştuḡu veya bir peygambere vahiy gönderdiḡi TİEM 73'te şöyle ifade edilir: "kerekeḡ bir yaḡluḡḡa

¹³⁶ *Taḡrı* sözcüḡünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

sözlemek anar tanrı meger ukturmakın ilhâmı azu perde arkasında azu ıdur yalavaç yarlıg ıdur anıñ yarlıgı birle ne tilese" (TİEM 73 358r/1-3=042/051).

tanrı sözledi: (<teñri <*teñ-(ü)r-i¹³⁷, “Tanrı” EDPT: 523 + <söz+le-di "söyledi", <söz+le-"konuşmak, söylemek" EDPT: 863). "sözledi tanrı mūsāka sözlemek" (TİEM 73 77v/4=004/164). "sözledi tanrı mūsāka sözlemek" (Rylands 27/7b3=004/164).

tanrının sözleri: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <söz+ler+i "sözleri", <söz “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860). "tegşürügli yok tanrının sözleriñi" (TİEM 73 98r/8=006/034).

2.1.1.1.2.7 Kudret

ETü. erklig; ETü. erkliglik; ETü. küçlük uğan; ETü. uğan; ETü. uğan teñri.

Allah’ın her şeye gücünün yettiğini ifade eder. Allah’ın gücü ve kudreti sınırsızdır (Karagöz vd., 2010: 603). TİEM 73’te Allah’ın Kudreti şöyle ifade edilir: "ol ol idi ol yarattı silerni küçsüz nuḡfedın yana kıldı ya’nî yarattı küçsüzlükde keḡin küçlüg yana kıldı küçlügde keḡin küçsüzlük abuḡkalıq. yaratur kimni tilese. ol turur bilgen uğan" (TİEM 73 298v/3-4=030/054).

erklig: (<erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). "üze teñri erklig ...t]ümen ug...in ...begl]erig bodun[ug] [y]eme igidiñ" (BK K 12-13). "tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yıta" (Y 28/8). "teñride erklig tēr" (IrkB 12). "erkligler küçler" (Xu VII: 580). "tamu erkligleri" (M 68-25). “maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlüg kızartmış temirilig yirde töbün yatgururlar” (C 32-33). “birük uluğ erklig teñri körkin körü ḡutruḡu tınlıḡlar erser” (KİP 112). "erklig lö kanıña tatıḡlıg sogançıg nom nomladı" (İK XLVI-3). "yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kertkünmedimiz" (Hua 56). "teñri bahşı erklig ol" (DA 4330). "erklig küç kergek" (TT V: B/36). "başı kün erkligin yorıḡlı ay erkligin yorıḡlı yıl erkligin yorıḡlı üzüt erkligin yorıḡlı erklig kan süsin başlaḡuçı kasınçıg korkınçıg erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "yükünür biz körgeli erklig kuanşı im bodisatav kutıña" (BT II: 817). "kirtü buyrukug aḡırlayu erklig türklüg tutar" (BT V: 617). "on orun üze erklig umug inag" (BT VIII: B-115). "tözün körgeli erklig" (BT XIII: 20.38). "erklig küçlüg burhan kutıña yükünürbiz" (BT XXIII: E-3). "bilig erklig bolur" (Tot 311). "erkl[iḡ] tēmiş" (U 5 Bölüm II/B 11-12). "erklig" (Mainz 383 B/1). "teñri yerinteki kamag teñriler üze erklig türklüg erürsiz" (DI 808). “ay erklig uğan meñü muḡsuz bayat / yaramaz seninḡin aḡınḡa bu at” (KB 6). “yüksek ol tanrı erklig köniliḡin” (TİEM 73 234r/3=020/114). “uluḡ erür tanrı erklig” (Rylands 31/87b2=020/114).

¹³⁷ *Tanrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

KB, TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Allah'ın *Kudret* sıfatını karşılamaktadır.

erklilik: (<erk+lig+lik, “güç, otorite” EDPT: 228). “üdçe kütulmuşlar erser tümge erklilig için” (Üİ 112a/14). “bo erser artun erkliklik yilvi kömn et'özke tayanıp iki ara antırabauta” (Tot 210). “sakışka katılmaz seniñ birlikiñ / tözü neñke yetti bu erkliliklikiñ” (KB 9).

küçlük uğan: (<küç+lüg, “güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb.” EDPT: 697 + <u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87). “şükr ol tañrıka kökler törütgen hem yerlerni feriştelerini kılğan yalavaçlar kanatlar idisi ikirer ikirer üçer üçer törter törter arturur törütmek içre ne kim tilese ol tañrı kamuğ neñ üze küçlüg uğan turur” (Rylands 33/64a3=035/001).

uğan: (<u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87). “öküş ögdi birle tümen miñ şena / uğan bir bayatka añar yok fena” (KB 2). “uğan rahmet itsün bu sa'āt aña” (AH 491). “erür tañrı tégme nerse üze uğan” (TİEM 73 218r/6=018/045). “ol tañrı kamuğ neñ üze uğan ol” (Rylands 27/31a3=005/017).

uğan teñri: (<u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87 + <teñri <*teñ-(ü)r-i¹³⁸, “Tanrı” EDPT: 523) “Her şeye gücü yeten, kâdir. ‘uğan teñri = gücü yeten Tanrı’ ” (DLT I: 77). “küdezsü uğan teñri imanımız / kötürsü bu fitne belā isiz iz” (KB 6494).

2.1.1.1.2.8 Tekvin

ETü. bol; Far. + ETü. kamuğ nerseni yaratıǵı; ETü. törütgen yaratğan; ETü. törütüǵı; ETü. yarattaçı; ETü. yaratur tañrı ne kim tilese.

Allah yaratıcıdır, varlıkları örneği olmadan var edendir (Karagöz vd., 2010: 604). Yaratan yalnız Allah'tır. Tanrı, herhangi bir şeyi yaratmak istediğinde “ol! - Ar. *kün!* (كُنْ)”, der ve o şey yaratılır (Kur'ân-ı Kerim: 2/117; 3/47, 59; 16/40; 19/35; 36/82; 40/68; 54/50).

bol: (<bol "ol", <bol- “olmak” EDPT: 331). “tiledi törütti bu bolmış kamuğ / bir ök bol tidi boldı olmış kamuğ” (KB 4). “kaçan kaçā kılsa bir işni bütünlükün ayur añar bol tēp bolur” (TİEM 73 225r/2=019/035).

kamuğ nerseni yaratıǵı: (<kamağ <Far. hamāğ, “tüm” EDPT: 627 + <nerse+ni "şeyi", <ne er-se "bir şey, şey" EDPT: 819 + <yara-t-(ı)ǵı "yaratan", <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “ayǵıl tañrı turur kamuğ nerseni yaratıǵı ol turur bir idī küçep erk sürgen” (TİEM 73 184v/8=013/016).

törütgen yaratğan: (<törü-t-gen, “yaratan” EDPT: 536 + <yarat-ğan "yaratan", <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen” (TİEM 73 405v/3=059/024). “ol tañrı törütgen yaratğan şüret kılğan” (Rylands 38/32a3=059/024).

¹³⁸ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

törütügli: (<törü-t-(ü)gli “yaratan”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak” EDPT: 536). "bu halkka tözü yapmağınça kapuğ / törütügli rābka kılumaz tapuğ" (KB 3341). "nek bar mu törütügli tañrıda adın rüzî berse silerke kökdin yerdin" (TİEM 73 316v/7=035/003). “yā tañrı, ey kökler törütügli hem yer törütügli” (Rylands 35/4a2=039/046). **yarattaçı:** (<yara-t-taçı "yaratıcı", <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). "vaybaş şastar yaratdaçı karungrivi sangabtri gunaprabi manoratide ulatı baqşılar utıña yükünür men" (M 3-47). “arığlık tañrıka ajunluğlarını yarattaçı” (TİEM 73 275r/3=027/008).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Maitrisimit*'te *yaratdaçı* ile "eser telif eden" kastedilmektedir. İslami dönemde Allah'ın Tekvin sıfatı *yarattaçı* ile karşılanmıştır.

yaratur tañrı ne kim tilese: (<yarat-ur "yaradır", <yarat- “yaratmak” EDPT: 959 + <teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <ne, “ne” EDPT: 774 + <kim, "kim?, ne?" EDPT: 720 + <tile-se "dilese", <tile- “dilemek, istemek” EDPT: 498). "yaratur tañrı ne kim tilese tañrı tégme nerse üze uğan turur" (TİEM 73 259v/6=024/045).

2.1.1.2 Esmâ-i Hüsnâ

ETü. edgü atlar; ETü. körklüg atlar; ETü. körklüg edgü atlar.

Esmâ-i Hüsnâ veya *el-Esmâü'l-Hüsnâ* adı verilen ayet ve hadislerde geçen tabir "en güzel isimler" anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 151). *Esmâ-i Hüsnâ*'yı karşılamak için Karahanlı Türkçesi metinlerinde *körklüg adlar* ve *körklüg edgü adlar* ve *uluğ at* sözleri kullanılmıştır.

edgü atlar: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <at+lar “adlar”, <at “ad” EDPT: 32). "aygıl oqınlar tañrını azu oqınlar rüzî berigli. adını qayusı kim oqısa siler añar turur edgü atlar" (TİEM 73 214r/8=017/110).

körklüg atlar: (<körk+lüg, “biçimli, güzel biçimli, güzel” EDPT: 743 + <at+lar “adlar”, <at “ad” EDPT: 32). “ol tañrıka körklüg atlar, ündenler anıñ birle” (Rylands 28/53a2=007/180).

körklüg edgü atlar: (<körk+lüg, “biçimli, güzel biçimli, güzel” EDPT: 743 + <ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <at+lar “adlar”, <at “ad” EDPT: 32). “tañrınıñ turur körklüg edgü atlar oqınlar anı anıñ birle qoñunlar anlarını kim qışarlar atları içinde” (TİEM 73 129r/9=007/180).

2.1.1.2.1 el-Kâdir

ETü. erklig; ETü. erkliglik; ETü. küçlük uğan; ETü. uğan; ETü. uğan teñri.

Güçlü, kuvvetli ve her şeye gücü yeten anlamını taşır (Karagöz vd., 2010: 156).

erklig: (<erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). "üze teñri erklig ...t]ümen ...begl]erig ug...in ...begl]erig bodun[ug] [y]eme igidin" (BK K 12-13). "tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yıta" (Y 28/8). "teñride erklig

tér" (IrkB 12). "erkligler küçler" (Xu VII: 580). "tamu erkligleri" (M 68-25). "maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlög kızartmış temirlik yirde töbün yatgururlar" (C 32-33). "birük uluğ erklig teñri körkin körü qutrułıǵu tınlıǵlar erser" (KİP 112). "erklig lö kanıǵa tatıǵlıg sogançıg nom nomladı" (İK XLVI-3). "yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kerkünmedimiz" (Hua 56). "teñri bahşı erklig ol" (DA 4330). "erklig küç kergek" (TT V: B/36). "başı kün erkligin yorıǵlı ay erkligin yorıǵlı yıl erkligin yorıǵlı üzüt erkligin yorıǵlı erklig kan süsin başlaǵuçı kasınçıg korkınçıg erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "yükünür biz körgeli erklig kuanşı im bodisatav kutıǵa" (BT II: 817). "kirtü buyrukug aǵırlayu erklig türklüg tutar" (BT V: 617). "on orun üze erklig umug inag" (BT VIII: B-115). "tözün körgeli erklig" (BT XIII: 20.38). "erklig küçlüg burhan kutıǵa yükünürbiz" (BT XXIII: E-3). "bilig erklig bolur" (Tot 311). "erkl[ig] temiş" (U 5 Bölüm II/B 11-12). "erklig" (Mainz 383 B/1). "teñri yerinteki kamag teñriler üze erklig türklüg erürsüz" (DI 808). "ay erklig uǵan meñü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at" (KB 6). "yüksek ol tañrı erklig könilikin" (TİEM 73 234r/3=020/114). "uluğ erür tañrı erklig" (Rylands 31/87b2=020/114).

Yazıtlarda da Tanrı karşılığında kullanılan *erklig* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde tanrıya sıfat olarak kullanılmıştır. *Kuanşı im Pusa*r'da *erklig teñri, işvara-deva*¹³⁹ yı ifade etmek için kullanılan dinî bir terimdir. Yine Budizm'de Tanrı Yāma'nın sıfatının da *erklig kan*¹⁴⁰ yani "güçlü hükümdar" olduğu bilinmektedir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarındaki kullanımlarında el-Melîk sıfatının doğrudan doğruya karşılığı olmakla birlikte anlamca el-Kâdir sıfatını da karşılamaktadır.

erkliglik: (<erk+lig+lik, "güç, otorite" EDPT: 228). "üdçe qutrułmışlar erser tümge erkliglig üçün" (Üİ 112a/14). "bo erser artun erkliklik yilvi kömn et'özke tayanıp iki ara antırabauta" (Tot 210). "saķışka qatılmaz seniñ birlikiñ / tözü neñke yetti bu erkliglikin" (KB 9).

küçlük uǵan: (<küç+lüg, "güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb." EDPT: 697 + <u-ǵan, "Tanrı" EDPT: 2, 87). "şükr ol tañrıka kökler törütgen hem yerlerni feriştelerni kılǵan yalavaçlar qanatlar idisi ikirer ikirer üçer üçer törter törter arturur törütmek içre ne kim tilese ol tañrı qamuğ neñ üze küçlüg uǵan turur" (Rylands 33/64a3=035/001).

uǵan: (<u-ǵan, "Tanrı" EDPT: 2, 87). "öküş ögdi birle tümen miñ şena / uǵan bir bayatka añar yok fena" (KB 2). "uǵan raħmet itsün bu sa'āt aña" (AH 491). "bütünlükün tañrı anlarqa yârî bermekke uǵan turur" (TİEM 73 245v/5=022/039). "ol tañrı qamuğ neñ üze uǵan ol" (Rylands 27/31a3=005/017).

¹³⁹ Sanskrit dilinde *īṣvara* "prens, kral, ağa; tanrı" (Kaya, 2006: 64) ve *deva* "tanrı; göksel olan; efendimiz" anlamındadır (Kaya, 2006: 153).

¹⁴⁰ "bo meniñ alımçılarımka bösüp erklig kan üskinte aydukda tegdükde neteg kılayın" (AY 10/17). "erklig han armakıntın tugum ajuñ tutar" (Tot 1290).

uğan teñri: (<u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87 + <teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁴¹, “Tanrı” EDPT: 523) “Her şeye gücü yeten, kâdir. ‘uğan teñri = gücü yeten Tanrı’” (DLT I: 77). “küdezsü uğan teñri imanımız / kötürsü bu fitne belâ isiz iz” (KB 6494).

2.1.1.2.2 el-Kâhir

ETü. erk birle küçegli; ETü. küçeyü erk sürgen.

Galip gelen, güçlü, her şeyi kuşatan ve yarattıklarını dilediği gibi yöneten anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 156).

erk birle küçegli: (<erk, “birinin kendi isteğini başkalarına yaptırma gücü, otorite; özgürlük, istediğini yapabilme, başkalarının etkisi altında kalmadan isteklerini gerçekleştirebilme” EDPT: 220 + <bir+le, “ile edatı” EDPT: 364 + <küç+e-gli “gücünü kullanan”, <küç+e- “zulmetmek, güç kullanmak”, EDPT: 695). “ol erk birle küçegli kulları üze” (TİEM 73 96v/8=006/018).

küçeyü erk sürgen: (<küç+e-(y)ü “gücünü kullanıp”, <küç+e- “zulmetmek, güç kullanmak”, EDPT: 695 + <erk, “birinin kendi isteğini başkalarına yaptırma gücü, otorite; özgürlük, istediğini yapabilme, başkalarının etkisi altında kalmadan isteklerini gerçekleştirebilme” EDPT: 220 + <sür-gen “süren”, <sür- “sürmek, ilerletmek; sabanla sürmek, iş takip etmek, zaman harcamak” EDPT: 844). “ol turur küçeyü erk sürgen kulları üstününde ıdur siler üze küdezciler” (TİEM 73 100v/7=006/061).

2.1.1.2.3 el-Kahhâr

ETü. boynağularnıñ boynın sıǵlı; Ar. + ETü. galebe kılğan; ETü. kücep erk sürgen; ETü. tilekçe iş ötgürügli.

Yenilmeyen ve her zaman galip gelen anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 156).

boynağularnıñ boynın sıǵlı: (<boyna-ğu+lar+nıñ, <boyna-ğu “asi, itaatsiz, inatçı, isyankar” Ünlü, 2018: 176 + <boy(ı)n+ın, <boyın “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <sı-ǵlı, <sı- “kırmak” EDPT: 782). “ol turur tañrı yalğuz boynağularnıñ boynın sıǵlı” (TİEM 73 335r/5=039/004). “ol erk bu kün ol tañrıka kim bir turur boynağularnıñ boynın sıǵan turur” (Rylands 35/31b2=040/016).

galebe kılğan: (<Ar. galebe, “1. Üstün gelme; yenme; üstünlük. 2. Çokluk; kalabalık. 3. Zapt edilemez derecede azgın. 4. Yenmiş olanlar; galipler” Çağbayır, 2007: 1633 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “yoğ adın tañrı meger bir tañrı galebe kılğan” (Rylands 34/70b2=038/065).

¹⁴¹ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

küçep erk sürgen: (<küç+e-p "gücünü kullanıp", <küç+e "zulmetmek, güç kullanmak", EDPT: 695 + <erk, "birinin kendi isteğini başkalarına yaptırma gücü, otorite; özgürlük, istediğini yapabilme, başkalarının etkisi altında kalmadan isteklerini gerçekleştirebilme" EDPT: 220 + <sür-gen, <sür- "sürmek, ilerletmek; sabanla sürmek, iş takip etmek, zaman harcamak" EDPT: 844). "aygıl tanrı turur kamuğ nerseni yaratıglı ol turur bir idi küçep erk sürgen" (TİEM 73 184v/8=013/016).

tilekçe iş ötgürügli: (<tile-k+çe, <tile- "dilemek, istemek" EDPT: 498 + <iş, "iş, emek" EDPT: 254 + <öt-gür-(ü)gli, <öt-gür- "geçmeye neden olmak" EDPT: 52). "ay zindānnıñ êkki eşleri adın adın tanrılar mu yëgrek yā bir tanrı mu tilekçe iş ötgürügli" (TİEM 73 176v/4=012/039).

2.1.1.2.4 el-Kavî

Ar. + ETü. **ķudret idisi; ETü. küçlög.**

Allah'ın kudretli, güçlü olduğunu ve onun her şeye gücünün yettiğini ifade eder (Karagöz vd., 2010: 156).

Eski Uygur Türkçesi Manihaist metinlerinde "küçlög wedžiwanta teñri" (BT V: 57) ve "erklig küçlög teñri" (Hua 57) ifadeleri görülmektedir. Bu metinlerde *küçlög* "güçlü, kuvvetli, şiddetli" yine tanrının sıfatıdır. Aynı şekilde Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinden *Maytrısimit'te küçlög* Tanrıların sıfatı olarak kullanılmıştır: "yime uluğ küçlög teñrilerniñ keñşeşmiş silik ne üçü[n] tip erser" (M 11-34, 35).

ķudret idisi: (<Ar. ķudret " 1. Güç; erk; kuvvet; iktidar; takat. 2. Bir amaca ulaşmayı sağlayan özellik. 3. Yetenek; beceri; kabiliyet. 4. Allah'ın bütün varlığı kapsayan ezeli ve sonsuz gücü; Allah. 5. Malî bakımdan varlık; zenginlik. 6. Yaratılış" Çağbayır, 2007: 2820 + <idi+si, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "bu ķudret idisi uluğ bir bayat / ölüglerni tırgüzmek asan aña" (AH 19).

küçlög: (<küç+lög, "güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb." EDPT: 697). "yime uluğ küçlög teñrilerniñ keñşeşmiş silik ne üçü[n] tip erser" (M 11-34, 35). "kim қайу тınıғ artuқ küçlög övkeçi erser" (KİP 64). "uluğ küçlög kutlug bodisavatlar" (İK XLV-2). "başdınkı ülüş altı toña yaña teg küçlög erser yime" (DA 106). "ay teñrike küçlög teñrike burhanlarka inantımız tayantımız nigoşak boltumuz" (Hua 212). "bilge biliglig küçlög erdemlig" (BT II: 1118). "küçlög wedžiwanta teñri" (BT V: 57). "asılmış üstelmiş küçlügin" (BT XIII: 40.21). "bişinç tıdıglıg yilin üç kata küçlög yürüp" (Tot 1047). "çoglug yalınlig küçlög" (DI 317). "bütünlükün seniñ idin ol turur küçlög küşüş" (TİEM 73 168v/8=011/066). "bitidi tanrı:

galebe kılgay men men hem meniñ yalavaçlarım ol tañrı küçlüg küsüş turur” (Rylands 38/14a3=058/021).

2.1.1.2.5 eş-Şâhid

ETü. tanuq.

Allah’ın her şeyi bildiğini, her şeyin tanığı olduğunu ifade eder (Karagöz vd., 2010: 161).

tanuq: (<tanu-k, “tanık” EDPT: 518). "adın açarılar tanuk boltı" (Xu VIII: 1683). "neçe igid kişi tanukı boltumuz erser" (Hua 140). "anta ötrü ol tolun ay beş yigerme tünle yığılmış beş yüz arhantlar teñri teñrиси burhannıñ üç törlüg ugrın arıg erdükiñe tanuk boldılar" (BT III: 571). "bo savnıñ tanuqı" (Tot 1110-1111). “tanuq: tanık, şahit” (DLT I 380). “ ‘tayaq bile taymas, tanuq sözün bütmes = dayangaç ile olan kaymaz, tanık sözü ile inanılmaz’, (elinde dayangaçı bulunan kimsenin ayağı kaygan yerde kaymaz; tanığın sözü ancak tanıklık zamanı belli olur” (DLT III: 166). "törütgen barıña törütmiş tanuq / törümiş iki bir tanuqı anuq" (KB 15). “tañrı tégme nerse üze tanuq turur” (TİEM 73 401r/4=058/006). “bilmek üçün tañrı anlarını kim kirtgündiler, tutmaq üçün sizlerdin tanuqlar, ol tañrı sewmez zâlimlerni” (Rylands 25/10a2=003 /140).

2.1.1.2.6 eş-Şef

ETü. yazuq keçrü qoldaçı; ETü. yazuq keçrü tilegüçi.

İman edenlerin dostu ve yardımcısı, onları sıkıntılarından koruyucu demektir (Karagöz vd., 2010: 161).

yazuq keçrü qoldaçı: (<yaz-uq, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <qol-daçı “isteyen”, <qol- “istemek”, EDPT: 616). “bir etöz anar kim qazgandı yoq anar tañrıda adın dost iş erkligi taqı yazuq keçrü qoldaçı” (TİEM 73 101v/4=006/070).

yazuq keçrü tilegüçi: (<yaz-uq, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <tile-güçi “dileyici”, <tile- “istemek; arzulamak; istemek” EDPT: 492). “yoq silerke anda adın hıç küdezçi ap yme yazuq keçrü tilegüçi” (TİEM 73 302r/8=032/004).

2.1.1.2.7 eş-Şekûr

ETü. + Ar. az ‘amelka üküş cezâ berge; ETü. + Ar. az tâ‘atka üküş yanut berge; ETü. arka üküş berge; ETü. azga üküş berge; ETü. yanut berge.

“İbadet eden kullarının mükafatlarını bolca veren, az çok her itaati ödüllendiren” demektir (Karagöz vd., 2010: 161).

az ‘amelka üküş cezâ berge: (<az, “az, yetersiz, küçük” EDPT: 277 + <‘amel+ka “işe”, <Ar. ‘amel “1. Bir maksat güderecek yapılan iş, hareket; çalışma. 2. Eser; ürün. 3. Uygulama. 4. İshal. 5. Dinî emir ve yasaklar çerçevesinde kişiye sorumluluk yükleyen her türlü hâl ve hareket” Çağbayır, 2007: 231 + <ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <Ar. cezâ, “1. İyi veya kötü karşılık. 2. Bir kimsenin kusurlu ya da yanlış davranışlarından dolayı uygulanan yaptırım. 3. Yasalarda belirlenen suçları işleyen kişilere devletçe uygulanan çeşitli yaptırımlar. 4. Yanlış bir davranışın istenmeyen ve kötü sonucu. 5. Bazı çocuk oyunlarında yenilen oyuncuya uygulanan yaptırım” Çağbayır, 2007: 787 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “erür Tañrı az ‘amelka üküş cezâ berge bilgen” (Rylands 26/100a3=004/147).

az tâ‘atka üküş yanut berge: (<az, “az, yetersiz, küçük” EDPT: 277 + <tâ‘at+ka “işe”, <Ar. tâ‘at “1. Allah’ın buyruklarına uyma; Allah’a itaat etme; ibadet etme. 2. Boyun eğme; itaat” Çağbayır, 2007: 4515 + <ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <Ar. cezâ, “1. İyi veya kötü karşılık. 2. Bir kimsenin kusurlu ya da yanlış davranışlarından dolayı uygulanan yaptırım. 3. Yasalarda belirlenen suçları işleyen kişilere devletçe uygulanan çeşitli yaptırımlar. 4. Yanlış bir davranışın istenmeyen ve kötü sonucu. 5. Bazı çocuk oyunlarında yenilen oyuncuya uygulanan yaptırım” Çağbayır, 2007: 787 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “ol Tañrı örtgen az tâ‘atka üküş yanut berge” (Rylands 36/18a2=042/023).

arka üküş berge: (<arka, “arka; destekçi, birini desteklemek için yanında duran kişi” EDPT: 215 + <ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “ol örtgen arka üküş berge” (Rylands 33/76a/1=035/030).

azga üküş berge: (<az+ga “aza”, <az “az, yetersiz, küçük” EDPT: 277 + <ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “örter sizni Tañrı azka üküş berge keçürgen” (Rylands 38/75a2=064/017).

yanut berge: (<yan-(u)t, “yanıt” EDPT: 946+ <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “ol yazuk örtgen yanut berge” (TiEM 73 319r/5=035/030).

2.1.1.2.8 el-Latîf

ETü. artukluk birmek idisi; ETü. artukluk edgülek idisi; ETü. + Ar. kênrü 'aâtâlîg; ETü. yinçke körgen; ETü. + Ar. yinçke körügli laîf.

Yarattıklarına karşı yumuşak davranan, çok merhametli ve lütufkar, ihsan sahibi, kullarına hakettiklerinden de fazlasını veren, her şeyin en ince ayrıntısını ve sırlarını en iyi bilen, işleri en ince detayıyla düzenleyen ve gözle görülmeyen anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

artukluk birmek idisi: (<art-uk+luk, “aşırılık, taşkınlık” EDPT: 211 + <ber-mek “vermek”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <içi+si “sahibi”, <içi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “Tanrı uluğ artukluk birmek idisi ol”. (Rylands 28/79b3=008/029).

artukluk edgülek idisi: (<art-uk+luk, “aşırılık, taşkınlık” EDPT: 211 + <ed+gü+lük, “iyilik, yardımseverlik, nezaket” EDPT: 53 + <içi+si “sahibi”, <içi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “tanrı uluğ artukluk edgülek idisi ol” (TİEM 73 134r/1=008/029).

kênrü 'aâtâlîg: (<kên+ü-r-ü “geniş, yaygın”, <keñür- “genişlemek” EDPT: 733 + <Ar. 'atâ+lıg “bağış yapan”, < Ar. 'atâ “1. Verme; veriş. 2. Büyüğün küçüğe verdiği hediye; bağış; ihsan; bahşiş. 3. Bağışlama; af.” Çağbayır, 2007: 340). “tanrı kênrü 'aâtâlîg ol bilgen turur” (TİEM 73 35r/2=002/268).

yinçke körgen: (<*yinç+ge, “ince” EDPT: 945 + <kör-gen “gören”, <kör- “görmek” EDPT: 736). “bütünlükün tanrı yinçke körgen bilgen ol” (TİEM 73 247v/2=022/063).

yinçke körügli laîf: (<*yinç+ge, “ince” EDPT: 945 + <kör-(ü)gli “gören”, <kör- “görmek” EDPT: 736 + <Ar. laîf, “Lütfeden. 2. İnce, hoş ve yumuşak bir güzelliği olan; narin. 3. Cisimle ilgili değil maneviyatla ilgili olan; gökçe. 4. En ince işlerin bütün inceliklerini bilen; nasıl yapıldığına akıl erdirilemeyen ve bilgi olarak ulaşılamayan en ince şeyleri yapan; ince ve sezilmez yollardan kullarına çeşitli faydalar ulaştıran; Allah.” Çağbayır, 2007: 2943). “tanrı yinçke körügli laîf turur” (Rylands 36/13b3=042/019).

2.1.1.2.9 el-Bâkî

ETü. + Ar. añar yok fenâ; ETü. kalıglı menğülüg; ETü. menğü; ETü. tirig.

Sonu olmayan, ölümlü olmayan, varlığı sürekli olan, ebedî olan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 153).

KB 14. beyitte Tanrı'nın dışındaki tüm canlıların ölümlü olduğunu, Tanrı'nınsa ebediyen diri yani bâkî olduğu ifade edilmektedir: “kamug sen törüttin ne erselerig / yoğadur

ne erse sen ök sen tirig” (KB 14). Eker, buradaki ikinci beyitin “O’nun dışındaki her şey yok olacaktır”¹⁴² ayetine telmih olduğunu ifade etmektedir (Eker, 2006: 113).

añar yok fenâ: (<a+ñar, “ona” + <*yo-k, “sahip olmamak” EDPT: 895 + <öl-üm, “ölüm” EDPT: 146 + <Ar. fenâ, “1. Gelip geçici olma; ölümlülük. 2. İnsanın kendi benliğini Allah’ın varlığında yok etmesi” Çağbayır, 2007: 1559). “öküş öğdi birle tümen miñ şena / uğan bir bayatka anar yok fenâ” (KB 2).

kalıglı menğülüg: (<kalı-(ı)ğlı “kalan”, <kal- “kalmak; yalnız, devam etmek; durmak; arkada kalmak, eskimek” EDPT: 615 + <menğü+lüg “ebedilik”, <beñgü, “sonsuz, ebedî”, EDPT: 350). “kalıglı menğülüg andın uluğluk idisi hem uluğluk idisi ağırlıg idisi” (TİEM 73 392v/8=055/027).

menğü: (<beñgü, “sonsuz, ebedî” EDPT: 350). “menğü menji yolu” (Xu VIII: 648). “menigü t[e]ñri yerin unıtu ıddı” (Hua 15). “ulug açdım menjülüg nırvan balık kapığın közüntürü körkitdim menjü menjü ornagın” (AY 368/ 5). “menğü men tideçiler barça artarlar” (BT II: 945). “çın tözte menğün turur erip tapınur siz meniñ tep netegin tınlıglarig” (BT III: 907). “ürlüg menğü nirvanta ornatdaçı üstünki yig ıduk bahşı erür” (BT XIII: 58.6). “arığın süzökin ür keç menjün turmakı bolzun” (BT XXIII: A-98). “[tör]t ulug beş menğü [üz]e bütmiş [erür]” (Q 52). “siziksiz bir ök sen ay menğü açu / katılmaz qarılmaz sağışka saçu” (KB 10).

tirig: (<*tir-ig, “diri, canlı; hayat” EDPT: 543). “men küentso tirigimin uçuzlap” (Xu VII: 246). “alku tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıglar siziñe yüküntiler” (M 39-23). “tirig oztum keltüküm bu teg ötünti” (İK LXI-1). “on yılan başlıg erñekin iki kırk tişin tirig özüg aş içkü teñrig neçe açı[t]tımız agrıt[t]ımız erser” (Hua 93). “tirig erken ölüg sanlıg bolgay ertim” (DA 1883). “neçeketegi tirig erser” (BT V: 342). “tirig” (BT XIII: 5.74). “m]en balaçuk tirig esen ersermen” (BT XXIII: H-109). “yarlıkamış ü[çün a]nın men tirig tutuñ ...” (UD 1). “tirig: diri, her hayvanın dirisi” (DLT I: 386)¹⁴³. “kamuğ sen törüttin ne erselerig / yoқаdur ne erse sen ök sen tirig” (KB 14). “ölügdin tirig hem tirigdin ölüg çıkar / çıkarur körür sen munı keç aña” (AH 17). “köñül urgul ol tirig idike kim ölmek yok” (TİEM 73 266r/2=025/058). “ol kün kim koparlar tirig” (Rylands 31/8b3=019/015).

2.1.1.2.10 el-Bâtın

ETü. örtüglük; ETü. örtüglügni biligli.

“Mahiyeti akıl ile idrak olunamayan, haya ile tahayyül edilemeyen, her şeyin iç yüzünü, sırlarını bilen” anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 153).

¹⁴² bk. KKM: 28/88.

¹⁴³ DLT’de verilen örnek *tirig* sözcüğünün dinî anlamını karşılamayıp yalnızca “diri” anlamını içermektedir.

örtüglüg: (<ört-üg+lüg, “örtülü” EDPT: 205). "kop türlü tsuida irinçüde örtüglüg yazuklug bolmalım bir ikinti üçünç yolu arızun alkinzun" (TT IV: B/65). “ol turur barçada burun barçada soñra açuqluğ örtüglüg ol tegme nerseni bilgen ol” (TİEM 73 397r/5=057/003).

örtüglügni biligli: (<ört-üg+lüg+ni, “örtülü” EDPT: 205 + <bil-(i)g+li(g) "bilen", bil- “bilmek” EDPT: 330). “örtüglügni biligli yme açuqluğnı küşüş turur bütün işlig” (TİEM 73 413r/1=064/018).

2.1.1.2.11 el-Bâ’ıs

ETü. kıparur.

Kıyamet koptuğunda ölüleri diriltten ve mahşer yerine gönderen; uyarıcı ve müjdecı olarak peygamberleri gönderen anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 153).

kıparur: (<kop-ar-ur “diriltir” <kop-ur- “kaldırmak, dirilmek” EDPT: 586). “bütünlükün tanrı kıparur gurlar içindekini” (TİEM 73 243r/2=022/007).

2.1.1.2.12 ez-Zâhir

ETü. açuqluğ; ETü. belgülg.

Allah’ın Zâhir oluşu, varlığı her şeyden aşıkâr olan, her şeyden yüce olan ve her şeye üstün gelen anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 703).

açuqluğ: (<aç-(u)k+lüg, “açıklık” EDPT: 24). "yıl ay öd bitise küni belgülg / açuqluğ adırtılığ sanı belgülg" (KB 2775)¹⁴⁴. “ol turur barçada burun barçada soñra açuqluğ örtüglüg ol tegme nerseni bilgen ol” (TİEM 73 397r/5=057/003).

belgülg: (<belgü+lüg, “açıkça belli, belirgin, kendine özgü özellikler gösteren” EDPT: 341). "yme türlü monçukun taşların erdemi belgülg savlar" (T II T 14/A4). "belgülg kılmışlar" (TT VIII: A/15). "altı bögülemek edrem belgülg közünmeki" (Xu VIII: 862). "tıtağda ötgürü börtmek belgülg bolur" (M 42-1). "yol kirtüg akıglığıg yörgüte karıkta öñi kiterip ertürü tüketmek üze bekiz belgülg bililü tüketdi ertii" (Üİ 97a/11). "arısız akguluk telükkiyeler belgülg bolur" (DA 150). "bu yörügü belgülg kılğalı" (TT V: B/4). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguratı belgülg kawıra nomlayı birti" (TT VI: 296). “ayığ kılınç küçinde yine ök belgülg bolurlar” (C 23). "anta basra yüz yügerü erser asu bilge biliglig mudura birle tözülü katılmaktın belgülg bolmış" (BT VII: 784). "tükellig ulug kızlek darnı yañıntın belgülg bolmış" (BT VIII: B-112). "tamga teg belgülg" (BT XIII: 1.112). "etiglig belgülg[ü]g [erür]" (BT XXVIII: C-497). "köñüllü yiili ikegütin belgülg bolmış" (Tot 1082). “barıñ belgülg sen kün ay teg yarık / neteglikke yetgü köñül ögde yok” (KB 12).

¹⁴⁴ KB’de açuqluğ sözcüğü “açıklık” anlamında kullanılmıştır.

2.1.1.2.13 el-Hâlık

ETü. törüt-; ETü. törütgen; ETü. törütgüçi; ETü. törütmiş; ETü. törütmiş idi; ETü. törütteçi; ETü. törütügli; ETü. yaratıglı; ETü. yaratğan; ETü. yarattaçı; ETü. yokdın bar kılıglı.

el-Hâlık, Allah'ın yaratıcı anlamına gelen sıfatıdır. "İslam inancına göre evren sonradan yaratılmıştır, yani *hâdis*'tir. Sonradan yaratılanlar bu ilk yaratana, ilk icat edene, yani *Muhdis*'e muhtaçtır. *Törütgen*, Tanrı'nın *Muhdis* niteliğini; *bolmış*¹⁴⁵ ise varlıkların *hâdis* niteliğini ifade eder" (Eker, 2006: 109). KB'de sıkça Allah'ın el-Hâlık sıfatına yer verilmiştir: "törütü tümen miñ bu sansız tirig / tirilgü birür çoğmaz açın birig" (KB 1344).

Dünyanın yaratılmasından önce *levh-i mahfuzun* mevcut olduğunu hatırlatan şu beyitte, kalem ve kitap anlamına gelen Türkçe sözcükler tercih edilmemiştir¹⁴⁶: "törütmezde aşnu bayat bu 'alem / törütü yorıttı bu levh u kalem" (KB 2227).

törüt-: (<törü-t-, "Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak" EDPT: 536). "sü yerinte erklig savçı törütmiş" (IrKB 55). "turkaru terili yirli törütmiş törü ol tip tiyürler" (TT VI: 270). "teñri ogulanların alkamış törütmiş ol" (BT V: 174). "[kentü] özüg törütü sakınmış" (BT VII: 138). "taşın törütgölük yañça kılsar" (Tot 426). " 'Teñri yalñuk törütüti = Tanrı ademi yarattı' [...]. Şu beyitte dahi gelmiştir: 'Teñri ajun törütüti çığrı uğu tezginür / yulduzları çerğişip tün kün üze yörgenür' , 'Tanrı açını, alemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır'" (yazım düzeltildi, DLT II: 303). "ne ersedin ermez seniñ birlikiñ / ne erselerig sen törütütiñ seniñ" (KB 13). "kamuğ sen törütütiñ ne erselerig / yoқаdur ne erse sen ök sen tirig" (KB 14). "ol ol halk talusı kişi kutluğı / törütütişte yok bil anı tuş teñe" (AH 24). "ol idi öñdün törütüti yaratıgını yana ewrer anı yanut bėrgü üçün anlarğa kim kėrtgündiler kıldılar eğgölükler kėnilik birle dādlık birle" (TİEM 73 153r/7=010/004). "aydılar: her-āyine üğürmegey-miz sėni anıñ üze kim keldi bizke belgölüglerdin ol kim törütüti bizni " (Rylands 31/57a2=020/072).

törütgen: (<törü-t-gen, "yaratan", EDPT: 536¹⁴⁷). "Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim" (KB 1). "bilig birle bilnür törütgen idi / biligsizlik içre xanı hayr yidi / bilig bilmegendin bir ança buğun / öz elgin but itip idim bu tidi" (AH 121). "ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen anar turur körklüg atla" (TİEM 73 405v/3=059/024). "ol tañrı törütgen, yaratğan, şüret kılğan" (Rylands 38/32b1=059/024).

¹⁴⁵ Yaratılanlar *bolmış* sözcüğüyle *Kutadgu Bilig*'de şöyle geçer: "tıledi törütüti bu bolmış kamuğ / bir ök bol tidi boldı olmış kamuğ" (KB 4).

¹⁴⁶ Belki de bu yolla *levh-i mahfuza* açık bir gönderme yapılmak istenmiştir.

¹⁴⁷ Clauson, *törütgen yaratğan* şeklinde ikileme olarak kullanıldığını dikkati çekmektedir (EDPT: 536). Bunun örnekleri için bk. 2.1.1.1.2.8. Tekvîn.

törütgüçi: (<törü-t-güçi, “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak”, EDPT: 536). “tañrı kamağ nerseniñ törütgüçi tağı turur ol tégme nerse üze küdezçi” (TİEM 73 340r/8=039/062).

törütmiş: (<törü-t-miş “yaratmış”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak”, EDPT: 536). “negü kılgu teñri bu dünyâ işi / bu yañlıg törütmiş ay ilçi başı” (KB 6416).

törütmiş idi: (<törü-t-miş “yaratmış”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak”, EDPT: 536 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “kayusı törütmiş idike turup / yağı teg ok attı yasını kurup” (KB 6397).

törütteçi: (<törü-t-teçi “yaratıcı”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak”, EDPT: 536). “men törütteçi men bir yañluk âdemîni kuruğ balçıkdın kök tıncımış livadın” (Rylands 30/21b1=015/028).

törütügli: (<törü-t-(ü)gli “yaratan”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak” EDPT: 536). “bu halkka tözü yapmağınça kapağ / törütügli rābka kılumaz tapuğ” (KB 3341). “nek bar mu törütügli tañrıda açın rüzî berse silerke kökdin yerdin” (TİEM 73 316v/7=035/003). “yā tañrı, ey kökler törütügli hem yer törütügli” (Rylands 35/4a2=039/046).

yaratıglı: (<yarat-(ı)ğlı “yaratan”, <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “tilim tınma öggil yaratıglını /yarağsızını mindin yıratıglını” (KB 381). “ol yegrek turur silerke yaratıglıñız üskinde” (TİEM 73 7r/2=002/054).

yaratğan: (<yara-t-ğan, “yaratan” EDPT: 960). “yaratğan: yaratan. “Teñri ol yërig yaratğan = yeri yaratan Tanrıdır” ” (DLT III: 52). “uluğluk idisi uğan zül-celāl / yaratğan törütgen me kadîr kemāl” (KB B2). “ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen añar turur körklüg atla” (TİEM 73 405v/3=059/024). “ol tañrı törütgen, yaratğan, şüret kılğan” (Rylands 38/32b1=059/024).

yarattaçı: (<yarat-taçı “yaratan”, <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “vaybaş şastar yaratdaçı karungrivi sangabtri gunaprabi manoratide ulatı baqşılar utıña yükünür men” (M 3-47). “arığlık tañrıka ajunluğlarını yarattaçı” (TİEM 73 275r/3=027/008).

Yarattaçı'nın dinî anlamda kullanımı İslamiyetle birlikte görülür.

yokdın bar kılığlı: (<*yo-k+dın “yoktan”, <*yo-k “sahip olmamak” EDPT: 895 + <bar, “var” EDPT: 353 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ yokdın bar kılığlı köklerni yerlerni” (TİEM 73 105r/3=006/101).

2.1.1.2.14 el-Hâdî

ETü. köndürgen; ETü. köndürügli.

Hidayeti, doğru yolu gösteren demektir (Karagöz vd., 2010: 155).

köndürgen: (<kön-dür-gen “hidayete erdiren”, <kön-dür- “doğrultmak” EDPT: 730). “kimni kim kırsursa tañrı köndürgen yok anı kıdar olarnı yolsuzluk içinde başları tezgini turuqarlar karağular” (Rylands 28/55b3=007/186).

köndürügli: (<kön-dür-(ü)gli “döndüren, doğrultan”, <kön-dür-, “doğrultmak” EDPT: 730). “kimni azdursa tañrı yok anar hiç köndürügli” (TİEM 73 337r/6=039/023). “ermez mü tañrı tiriglikı kuluña korkuturlar seni anıñ birle kim anda adındın kimni kim kırsursa tañrı yok anar köndürügli” (Rylands 31/72b2=039/036).

2.1.1.2.15 er-Rahîm

ETü. bağırsak ; ETü. bağırsak idî; ETü. keçürgen; ETü. kênrü yarlıkağlı; ETü. küşüş yarlıkağan; ETü. küşüş yarlıkağlı; Ar. + ETü. rahmet kılğan; Ar. + ETü. rahmet üküş; ETü. ulaşu yarlıkağan; ETü. + Ar. üküş rahmetlig; ETü. yarlıkağan; ETü. yarlıkağlı.

Allah’ın, çok merhametli olduğunu ifade eder (Karagöz, vd., 2010: 160). “Merhamet edenlerin en hayırlısı” anlamına gelen *Hayru’r-râzıkîn* ismine KB’de “aya çın vefalığ bağırsak idim / seniñde bağırsak adın bulmadım” (KB 3771) beyitinde gönderme yapılmıştır.

bağırsak: (<bağır+sa-k, “merhametli, iyi” EDPT: 319). “bayatka şükür kıldı ögdi öküş / ayur ay idim sen bağırsak küşüş” (KB 1030). “çın idiniz bağırsak turur yarlıkağlı turur (TİEM 73 199r/7=016/047). “azu tutsa olarnı eksütmeklikleri üze bütünlükün idiniz bağırsak ulaşu yarlıkağan ol” (Rylands 30/53a1=016/047).

bağırsak idî: (<bağır+sa-k “merhametli, iyi” EDPT: 319 + <idî, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “aya çın vefalığ bağırsak idim / seniñde bağırsak adın bulmadım” (KB 3771).

keçürgen: (<keç-ür-gen, “geçirmek”, EDPT: 698). “bu er ol telim iş keçürgen = bu, her zaman işini evirip çeviren, güç işleri başaran” (DLT I: 521). “Bayat atı birle sözüğ başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim” (KB 1). “ilâhi keçürgen idim sen keçür” (AH 37). “bütünlükün tañrı keçürgen yazuk örtgen” (TİEM 73 247r/8=022/060). “ol tañrı erür keçürgen yarlıkağan” (Rylands 26/19b2=004/043)¹⁴⁸.

¹⁴⁸ KB ve AH’ta *keçürgen* ile Ar. *er-Rahîm* anlamı karşılanır. Yukarıdaki diğer örneklerde bu anlam karşılanmamaktadır.

kènrü yarlıkağlı: (<kèñ+ü-r-ü “geniş, kuşatan”, <kèñür- “genişleme, yayılma” EDPT: 733 + <yar+lığ+ka-ğlı¹⁴⁹ “bağışlayıcı” <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “seniñ idiñ kènrü yarlıkağlı ol” (TİEM 73 389r/5=053/032).

küsüş yarlıkağan: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “bütünlükün seniñ idiñ ol turur küsüş yarlıkağan” (TİEM 73 270v/8=026/104).

küşüş yarlıkağlı: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <yar+lığ+ka-ğlı “bağışlayıcı”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “seniñ idiñ ol küşüş yarlıkağlı” (TİEM 73 269v/8=026/068).

raḥmet kılğan: (<Ar. raḥmet, “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “taķı tañrı raḥmet kılğan kullarka” (TİEM 73 41r/4=003/030).

raḥmet kılğan: (<Ar. raḥmet, “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427 + <ük-üş, “çok” EDPT: 118). “‘azabı telim erse raḥmet üküş¹⁵⁰ / yazukluğ üçün boldı raḥmet küsüş” (KB 3659).

ulaşu yarlıkağan: (<ula-ş-u “sürekli olarak”, <ula-ş- “sürekli” EDPT: 154 + <yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “meger ol kim soyurķasa tañrı bütünlükün ol ‘azîz ulaşu yarlıkağan” (Rylands 36/85b1=044/042).

üküş raḥmetlig: (<ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <raḥmet+lig “esirgeyen” <Ar. raḥmet “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427). “başladım tañrı atı birle üküş raḥmetlig ulaşu yarlıkağan” (Rylands 30/18b1=015).

yarlıkağan: (<yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “tañrı yazuk örtgen yarlıkağan ol” (TİEM 73 181r/6=012/092). “tañrı örtgen yarlıkağan ol” (Rylands 25/4b2=003/129).

¹⁴⁹ *yarlıka-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”. *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). “Yarlıg “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

¹⁵⁰ Arat, bu sözcüğü *öküş* olarak okumayı tercih etse de bu çalışmada dar yuvarlak ince sıradan ünlüyle okunması uygun bulunmuştur.

yarlıkaglı: (<yar+lığ+ka-ğlı¹⁵¹ “bağışlayıcı”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). "teğrim bizni yarlıkaglı buyançı kirtü teğri siz siz" (BT V: 401). "yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim" (KB 5122). “bütünlükün tağrı kişilerke mihrbân turur yarlıkaglı” (TİEM 73 17r/4=002/143). “anlar kim kıldılar eşizlikler yana yandılar anda kiğin bittiler bütünlükün seniğ idin anda kiğin örtgen yarlıkaglı” (Rylands 28/30a2=007/153).

2.1.1.2.16 er-Rahmân

ETü. bağırsak idi; Ar. + ETü. rahmân idi; Ar. + ETü. rahmân tağrı; Far. + ETü. rüzî bérigli idi; Far. + ETü. rüzî bérigli tağrı; Far. + ETü. rüzî bérigen; ETü. ulaşı yarlıkagan; ETü. + Far. uluğ bahşışlıg; ETü. + Ar. üküş rahmetlig; ETü. + Ar. üküş rahmetlig tağrı; ETü. yarlıkagan; ETü. yarlıkagan tağrı; ETü. yarlıkaglı.

Çok merhametli, pek müşfik anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 160).

bağırsak idi: (<bağır+sa-k, “merhametli, iyi” EDPT: 319 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). "sewüg sawçı ıdtı bağırsak idi / buğunda talusu kişide keçi" (KB 34). “kuğı ığmadı bağırsak idi nersedin ermes siler meger yalğan sözler siler” (TİEM 73 321v/3=036/015).

rahmân idi: (<Ar. rahmân, “1. Çok merhametli 2. (Büyük harfle başlar) dünyada, inanan ve inanmayan ayrımı yapmaksızın bütün insanlara, zararlı ve yararlı ayrımı yapmaksızın bütün canlılara rızıklarını, nimetlerini bol bol veren anlamında Allah’ın adlarından birisi” Çağbayır, 2007: 3932 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). "korkutur sen anı kim uğu barsa yādka korksa rahmân idike yer içinde" (TİEM 73 321r/7=036/011).

rahmân tağrı: (<Ar. rahmân, “1. Çok merhametli 2. (Büyük harfle başlar) dünyada, inanan ve inanmayan ayrımı yapmaksızın bütün insanlara, zararlı ve yararlı ayrımı yapmaksızın bütün canlılara rızıklarını, nimetlerini bol bol veren anlamında Allah’ın adlarından birisi” Çağbayır, 2007: 3932 + <teğri <*teğ-(ü)r-i¹⁵², “Tanrı” EDPT: 523). “aygıl kim küdezür silerni tünle kündüz rahmân tağrıdın” (TİEM 73 238r/3=021/042).

rüzî bérigli idi: (<Far. rüzî, “1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. is. Yiyecek; azık; nasip” Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-(i)gli “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <idi, “efendi,

¹⁵¹ *yarlık*- fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”. *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). “Yarlık “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlık- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). “Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

¹⁵² *Tağrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “yana tüz turur mülki üze rüzî berigli idi” (TİEM 73 266r/4=025/059).

rüzî berigli tanrı: (<Far. rüzî, “1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. is. Yiyecek; azık; nasip” Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-(i)gli “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <tenri <*ten-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523). “rüzî berigli tanrı yādına anlar tanıglılar” (TİEM 73 237v/5=021/036).

rüzî berge: (<Ar. rüzî, “1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. Yiyecek; azık; nasip” Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-ge “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “kamuğ tınlıglarkā rüzî birgen” (KB A3). “tanrı atı birle rüzî berge yarlıkağan” (Rylands 37/83a1=51).

ulaşu yarlıkağan: (<ula-ş-u “sürekli olarak”, <ula-ş- “sürekli” EDPT: 154 + <yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “başladım tanrı atı birle üküş rahmetlig ulaşu yarlıkağan” (Rylands 30/18b1=015).

uluğ bahşışlıg: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <bahşış+lığ “bağışlayan” <Far. bahşış “Bir hizmete karşılık asıl ücretinden başka memnuniyeti ifade etmek için verilen ek para” Çağbayır, 2007: 439). “başladım tanrı atı birle uluğ bahşışlıg ulaşu yarlıkağan” (Rylands 34/46b1=038).

üküş rahmetlig: (<ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <rahmet+lig “esirgeyen” <Ar. rahmet “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427). “ayurlar: tuttu üküş rahmetlig oğul kız” (Rylands 31/33b1=019/088).

üküş rahmetlig tanrı: (<ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <rahmet+lig “esirgeyen” <Ar. rahmet “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427 + <tenri <*ten-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523). “ey atam men korkar-men tegse saña kın üküş rahmetlig tanrıdın bolur sen yekke dost” (Rylands 31/17b3=019/045).

yarlıkağan: (<yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “aygıl ol turur kim yarlıkağan kærtgündümüz anar anıñ üze köñül urdumuz terk bilgey siler kim turur ol yolsuzluk içre belgölük” (TİEM 73 418r/7=067/029).

yarlıkağan tanrı: (<yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <tenri <*ten-(ü)r-i¹⁵³, “Tanrı” EDPT: 523). “aygıl kim kim bolsa yolsuzluk içinde koğu bergey anı yarlıkağan tanrı yolsuzluk ançağa tegi kaçan körseler” (Rylands 31/29a3=019/075).

¹⁵³ Tanrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

yarlıkağlı: (<yar+lığ+ka-ğlı¹⁵⁴ "bağışlayıcı" <yar+lığ "dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340 <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "teñrim bizni yarlıkağlı buyançı kirtü teñri siz siz" (BT V: 401). "yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkağlı ol ol bir idim" (KB 5122). "yarlıkağlı idi kulları anlar kim yoriyurlar yer üze akruķına" (TİEM 73 266r/8-9=025/063). "anlar kim kıldılar eşizlikler yana yandılar anda kiğin bittiler bütünlükün seniñ idiñ anda kiğin örtgen yarlıkağlı" (Rylands 28/30a2=007/153)¹⁵⁵.

2.1.1.2.17 el-Hayy

ETü. tirig.

Yaşayan, canlı, ölümsüz olan; başlangıcı ve sonu olmayan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 156).

tirig: (<*tir-ig, "yaşayan canlı, hayat" EDPT: 543). "men küentso tirigimin uçuzlap" (Xu VII: 246). "alku tirig tınlığ ödüş özlüg tınlıqlar sizeñe yüküntiler" (M 39-23). "tirig oztum keltüküm bu teg ötünti" (İK LXI-1). "on yılan başlıg erñekin iki kırk tişin tirig özüg aş içkü teñrig neçe açı[t]ımız agrıt[t]ımız erser" (Hua 93). "tirig erken ölüg sanlıg bolgay ertim" (DA 1883). "neçeketegi tirig erser" (BT V: 342). "tirig" (BT XIII: 5.74). "m]en balaçuk tirig esen ersermen" (BT XXIII: H-109). "yarlıkamış ü[çün a]nın men tirig tutuñ ..." (UD 1). "tirig: diri, her hayvanın dirisi" (DLT I: 386). "tirig bolsa yalñuk yime igler ök/ igin emçi körse otun emler ök" (KB 4358). "ölügdin tirig hem tirigdin ölüg çıkar / çıkarur körür sen munı keç aña" (AH 17). "uçuz bolğay yüzler ol tirigke kim hemñşe tirig turur. umınçsız bolğay kim kötürse küç kılmağ" (TİEM 73 233v/9=020/111). "uçuzluk kıldı yüzler tutaşı tirigke bütünlükün nevmîd boldı kim kötürse özün küç kılmağ" (Rylands 31/86b1=020/111)¹⁵⁶.

2.1.1.2.18 el-Hasîb

ETü. bayat ayığı; ETü. saķış kılğuçı.

Allah'ın insanlara yettiğini ve insanların yaptıklarını koruyup hesaba çektiğini ifade eder (Karagöz vd., 2010: 155).

¹⁵⁴ *yarlıka-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). "Yarlık Sözü Hakkında". *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). "Yarlık "Buyruk, Emir, Ferman" ve Yarlıka- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). "Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

¹⁵⁵ Rylands nüshasında yukarıdaki örnekte verilen ayette *yarlıkağlı* ile er-Rahîm sıfatı kastedilmiştir. TİEM 73'te er-Rahmân anlamında kullanılmıştır.

¹⁵⁶ TİEM 73 ve Rylands nüshalarına ait örnek metinlerde Ar. *el-Hayy* sıfatı karşılanmaktadır.

bayat ayığı: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82 + <ay-(ı)t-ıg+ı “sorusu”, <ay-(ı)t- “konuşmak, sormak” EDPT: 268). “ay boşlağ yorıglı bodun ökte mi / bayat ayığı bar anutğıl emi” (KB 5275).

sakış kılğıuı: (<sa-k-(ı)ş, “sayma, hesaplama” EDPT: 817 + <kıl-ğıuı “kılıcı”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ol taırı erür kamuğ neı üze sakış kılğıuı” (Rylands 30/24a3=015/038).

2.1.1.2.19 er-Raûf

ETü. bağırsak; ETü. bağırsak idi.

Çok merhametli, çok şefkatli ve çok acıyan anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 160).

“bütünlükün Taırı erür bağırsak bilgen” (TİEM 73 307v/3=033/034).

bağırsak: (<bağır+sa-k, “merhametli, iyi” EDPT: 319). “bayatka şükür kıldı ögdi öküş / ayur ay idim sen bağırsak küşü” (KB 1030). “bütünlükün Taırı erür bağırsak bilgen” (TİEM 73 307v/3=033/034). “azu tutsa olarnı eksütmeklikleri üze bütünlükün idiniz bağırsak ulaşı yarlıkağan ol” (Rylands 30/53a1=016/047).

bağırsak idi: (<bağır+sa-k, “merhametli, iyi” EDPT: 319 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “küdi idmadı bağırsak idi nersedin ermes siler meger yalğan sözler siler” (TİEM 73 321v/3=036/015).

2.1.1.2.20 es-Samed

Ar. + ETü. hālīkı yok.

“Her şeyin kendisine muhtaç olduğı, yöneldiğı, her dilek ve isteğın mercii; hiç eksiğı, kusuru ve ihtiyacı olmayan ulu, şanlı, dosdoğru, adil ve güvenilir” anlamlarına gelir. (Karagöz vd., 2010: 160). İhlas Suresinde şöyle ifade edilir: “(1) De ki: ‘O, Allah’tır, tektir. (2) Allah sameddir. (3) Doğurmamış ve doğrulmamıştır. (4) O’nun hiçbir dengi yoktur” (KKM: 112).

Sofuoğlu, KB 3720. beyitte doğrudan doğruya İhlas Suresine bir göndermenin bulunduğunu tespit etmiştir (1989: 158-159): “bir ol bar siziksiz kalı kaçasız / köñülde yırak tutğı okşag meniz” (KB 3720).

hālīkı yok: (<Ar. hālīk, “1. Yaratıcı; yaratan; yoktan var eden. 2. Bütün varlıkları yaratan Allah” Çağbayır, 2007: 1850 + <*yo-k, “sahip olmamak” EDPT: 895). “taırı hālīkı yok kim” (TİEM 73 450v/7=112/002).

2.1.1.2.21 es-Selâm

ETü. esenlik bêrgen; Ar. + ETü. selâmatlık bêrgen.

Hastalık, ölüm, acizlik, eksiklik ve benzeri şeylerden uzak olan, esenlik içinde olan ve kullarına da güven ve esenlik veren anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 160).

esenlik bêrgen: (<esen+lik, “iyi sağlık, sessizlik, güvenlik” EDPT: 249 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “yok anda adın tanrı meger ol erklig, arığ, esenlik bêrgen îmin kılğan” (Rylands 38/31b3=059/023).

selâmatlık bêrgen: (<selâmat+lık “esenlik”, <Ar. selâmet “1. Esenlik. 2. Her türlü tehlike, korku ve tasadan uzak olma; güvenlik içinde olma. 3. Kurtulma; kurtuluş. 4. Bir eserin temelini oluşturan anlatımın duygu, düşünce ve beğeni bakımından taşıdığı doğruluk” Çağbayır, 2007: 4130 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “ol tanrı ol kim ermez tanrı meger ol êlig yarağısızlardin arığ selâmatlık bêrgen îmin kılğan kullar esir êtgen küşüş uğan ağırlığı arığ turur tanrı anıñdın kim ortuq kıatarlar” (TİEM 73 405v/2=059/023).

2.1.1.2.22 el-Evvel

ETü. barçada burun.

“Öncesi olmayan, yaratılmamış, ezeli ve kadim tek varlık” (Karagöz vd., 2010: 154).

barçada burun: (<bar+ça+da “hepsinden”, <bar+ça, “hep, bütün” EDPT: 357 + <burun, “burun; ön, önceki” EDPT: 366-367). “ol turur barçada burun barçada sonra açukluğ örtüglüğ ol tégme nerseni bilgen ol” (TİEM 73 397r/4=057/003).

2.1.1.2.23 el-Ehad

ETü. bir.

“Eşi benzeri ve ikincisi bulunmayan bir tek, yegane” anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 154).

bir: (<bir, “bir” EDPT: 353). “bir kişi yañılsar uguşı bodunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş” (KT G 6; BK K 4-5). “êki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti” (T 4). “tay bilge totok yablakın üçün bir êki atlıg yablakın üçün kara bodunum öltün yitdiñ” (ŞU D 5). “... oguz [bodun alt]ı yüz señüt bir tümen bodun kazgantı” (Ta K 1). “bir yègirmiki ay bir yañıka” (HT 6/4). “bir kız söküp ölmüş” (Talas 2/3). “[kök] teñrideki teglük tegin yerdeki yegren adıglık üni özi bir” (AÖ 1). “çebiligde bir tegimde sekiz er ölürdüm” (Y 10/8). “kolum alp üçün bir erig ok birle süñdüm” (Y 43/4). “bir tavıku yüz boltı” (İrkB 32). “bir tatıglıg nom tözi” (Xu VII: 1705). “kuanşı im pusar atın atayu tek bir ödün tapınu udunu atayu teginser ol kişi” (KİP 91). “bir bilge nom bilir er” (İK XIV-2). “bar bir bañşı” (Üİ 99b/13). “bo nomlug oruntaki bir işteş kamag ulug kuvrag birle” (BT II: 12). “bir erser kim ol” (BT III: 29). “bir yañı ağır ulug pasat

baçağ kün üze" (BT VII: B-106). "bir kşanta kayu belgölüg bolur erser" (BT VIII: A-28). "bir nom bar" (BT XIII: 17.10). "kök kızıl edgü bir [b]odug birle" (BT XXIII: D-15). "uçmaklı yorumaklı erdüktegte tözi bir" (BT XXVIII: C-445). "ol tamırlar yumkı bir yalnız [kişi]te tükel bar erser" (Tot 436). "bir kün bir koñ" (Or 8212/77 A9). "bir kişi" (Or 8212/78 A5). "meniñ atıma bir nom [t]öle[k] bitizün" (Or 8212/1692 Sol 6-8). "bir otuz katın ajunlarda" (DI 751). "bir: sayıda bir" (DLT I: 322). "törütgen barıña törütmiş tanuğ / türemiş iki bir tanuğı anuğ" (KB 15). "aygıl ol tañrı bir turur" (TİEM 73 450v/7=112/001)¹⁵⁷.

2.1.1.2.24 el-Hâkim

ETü. uğuğlı uğan.

Hükmeden, karar veren, haklıyı ve haksızı ayıran anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 155).

uğuğlı uğan: (<uğ-(u)ğlı "anlayan", <uğ- "anlamak" EDPT: 77 + <u-ğan, "Tanrı" EDPT: 2, 87). "biligli bayat ol bilir bu işig /uğuğlı uğan ol uğar bu işig" (KB 1531).

2.1.1.2.25 el-Hakîm

ETü. bütün işlig; ETü. köni işlig; ETü. küsüş bütün işlig.

Hikmet sahibi, her işi, emri ve yasağı yerli yerinde olan anlamındadır. (Karagöz vd. 2010: 155).

bütün işlig: (<büt-ün, "tamamen, tamamıyla" EDPT: 306 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254). "eger tañrınıñ artuqluğ bėrmeki bolmasa erdi siler üze anıñ yarlıkamağı bütünlükün tañrı tevbe bezierlegen turur bütün işlig" (TİEM 73 255v/8=024/010). "ağar turur şükr āhıret içre ol bütün işlig bilgen" (Rylands 33/28b1=034/001).

köni işlig: (<kön-i "düz, doğru", EDPT: 726 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254). "tañrı bilgen turur köni işlig" (Rylands 37/59a2=049/008).

küsüş bütün işlig: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, "arzu, istek" EDPT: 752 + <büt-ün, "tamamen, tamamıyla" EDPT: 306 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254). "arığlık aydı teñrike nē kim kökler içindeki yerler içindeki ol turur küsüş bütün işlig" (TİEM 73 397r/3=057/001).

2.1.1.2.26 el-Hakk

ETü. köni.

"Varlığı, ilah ve rab oluşu hak olan, eşyayı var eden hakkı ızhar eden, mülk sahibi, yok olmayan, varlığında şüphe bulunmayan, âdil" demektir (Karagöz vd., 2010: 155).

¹⁵⁷ KB ve TİEM 73'te Allah'ın *el-Ehad* sıfatını karşılar.

köni: (<kön-i “düz, doğru”, EDPT: 726). "köni nom" (Xu VIII: 666). "kim yine tözün yumşak kılınçlığı köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "siziñ yalğan köni sözünüzni bilir men" (İK A-20). "basakı bir padaklar üze ukıtur ol köni yörügü" (Üİ 114a/5). "kişi kişig ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yene köni bugünüp ölüť ölmekdin tıdılır" (DA 81). "eşsiz köni nomug no[mlatıñız]" (TT III: 51). "emti teñrim bu muntag ters tetrü biliglig tınlıglarka köni yol oruk körtkürü birgey erti kim köni yolçaköni biligçe yorızunlar erti" (TT VI: 236-237). "köni tüz tuymak" (BT II: 393). "köni tüz tuymak burhan kutın" (BT VIII: A-431). "köni körümlüg ögke kañka tuşup tapışıp" (BT XIII: 55.5). "köni nomlug ilig uluşug" (BT XVIII: s-684). "yeg üstünki tüz[ü] köni tuymakka tegürdeçi arıg süzök nomuñuznı ayagu ağırlayu töpöte" (BT XX: 1155). "[tü]zgerinçsiz tüzü köni tuymak burhan kutın bulur" (BT XXVIII: A-72). "[... tükedükde köni törülüg sarvagka sukunup ym[e tir ...]" (UAF 2-H 1/15). "bodistv nomça törüçe orunıntın örü turup ayasın kavşurup köni inçip" (AS 10). "köni neñ = düz nesne". Emniyetli kimseye de 'köni er' denir" (DLT III: 237). "ilig aydı körgil köni er özi / tili köñli birle biriker sözi" (KB 862). "ol kim tañrı ol turur köni ol kim oqır siler" (TİEM 73 247r/9=022/062)¹⁵⁸.

2.1.1.2.27 el-Afüvv

ETü. keçürgen; ETü. keçürgen örtgen.

Çok affedici, çok bağışlayıcı anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 152).

keçürgen: (<keç-ür-gen, “geçirmek”, EDPT: 698). “bu er ol telim iş keçürgen = bu, her zaman işini evirip çeviren, güç işleri başaran” (DLT I: 521). “Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim” (KB 1). “ilâhi keçürgen idim sen keçür” (AH 37). “bütünlükün tañrı keçürgen yazuk örtgen” (TİEM 73 247r/8=022/060). “ol tañrı erür keçürgen yarlıkağan” (Rylands 26/19b2=004/043)¹⁵⁹.

keçürgen örtgen: (<keç-ür-gen, “geçirmek”, EDPT: 698 + <ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “erür tañrı keçürgen örtgen ulaşu yarlıkağan” (Rylands 26/66b1=004/099).

¹⁵⁸ *El-Hakk* sıfatı "ol kim tañrı ol turur köni ol kim oqır siler" ifadesinde TİEM 73'te verilmiştir. Diğer örnekler köni sözcüğünün "düz, doğru; dürüst" anlamlarını karşılamaktadır.

¹⁵⁹ TİEM 73 ve Rylands'te *keçürgen* ile Allah'ın *el-Afüvv* sıfatı kastedilmektedir.

2.1.1.2.28 el-Âhir

ETü. barçada sonra; ETü. menğü.

“Varlığının sonu olmayan, ölümsüz, ebedî ve bâkî olan” anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 152).

barçada sonra: (<bar+ça+da “hepsinden”, <bar+ça, “hep, bütün” EDPT: 357 + <son+ra, “1. (Oluş, eylem vb. için) daha ileri bir zamanda; müteakiben. 2. (Birbirine göre bulunma, yerleşme, konum gibi uzam için) belirli bir yön ve yol izleyen nesnelerden belirtilen birine göre daha uzakta, daha ileride. “Büyük parktan sonra gelen ilk sokak” 3. (Zaman kavramı taşıyan sözcüklerden soma) o kadar zaman geçince. “Otuz yıl sonra karşılaştılar” 4. (Mevki, sıra, önem ve değer için) arkadan geliş; arkada oluş. 5. Yoksa; aksi hâlde. 6. Arkadan gelen kısım; arkadan gelen zaman” Çağbayır, 2007: 4296). “ol turur barçada burun barçada sonra açukluğ örtüglüğ ol tégme nerseni bilgen ol” (TİEM 73 397r/4=057/003).

menğü: (<benğü, “sonsuz, ebedî” EDPT: 350). “menğü menî yolu” (Xu VIII: 648). “menğü t[e]ñri yerin unıtu ıddı” (Hua 15). “ulug açdım menğülüg nırvan balık kapığın közüntürü kôrkitdim menğü menğü ornagın” (AY 368/ 5). “menğü men tideçiler barça artarlar” (BT II: 945). “çın tözte menğün turur erip tapınur siz meniñ tep netegin tınlıglarig” (BT III: 907). “ürlüg menğü nırvanta ornatdaçı üstünki yig ıduk bahşı erür” (BT XIII: 58.6). “arığın süzökin ür keç menğün turmakı bolzun” (BT XXIII: A-98). “[tör]t ulug beş menğü [üz]e bütmiş [erür]” (Q 52). “ay erklig uğan menğü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at” (KB 6).

2.1.1.2.29 el-Alım

ETü. bilgen; ETü. biliglig~biliglig; ETü. biliglig bayat; ETü. bilir; ETü. kêngrü işlig bilgen; Soğd. + ETü. key bilgen; ETü. küşüş bilgen idi; ETü. tañrı bilir.

Her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilen anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 152).

bilgen: (<bil-gen “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “ol tégme nerseni bilgen ol” (TİEM 73 5r/1=002/029). “ançada erte bardıñ bođnuñdın, ornatur sen mü‘minlerni oldurğu yerlerde tokuška, ol tañrı işitken bilgen ol” (Rylands 25/2b3=003/121).

biliglig~biliglig: (<bil-(i)g+li(g) “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “keñ biliglig” (Xu VIII: 154). “kadır savlıg kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüg bilge biliglig tınlıglar yime artukrak korkurlar ayman[ur]lar ...” (DA 2030). “bilge biliglig” (TT III: 47). “bilge biliglig küçlüg erdemlig atlıg teñri burhan kutına yükünürbiz” (BT II: 1118). “tükel bilge biliglig teñri teñrиси burhan” (BT III: 56). “kün teñri bilge bilig aşnukı” (BT V: 206). “bilge biliglig rasiyanlıg ulug taluy ögüz” (BT VII: 298). “bilge biliglig” (BT VIII: A-317). “on küçlüg bögü biliglig ugan” (BT XIII: 13.115). “bilge b[iliglig teñri teñrиси burhan” (BT XVIII: V-42). “bilge biliglig teñri

tenrîsi burhannı" (BT XXIII: H-15). "yme bilge biliglig erenler ükü" (BT XXVIII: G-119). "bilge b[iliglig tenrî tenrîsi burhan" (BT XVIII: V-42). "sakınçsız bilge biligligig alıp" (Tot 839-840). "tükel bilge biliglig tenrî tenrîsi burhan" (DI 803). "ay iç taş biliglig ay haķu'l-yakîn / közümdе yırak sen köñülke yakîn" (KB 11). "tañrı biliglig ol küç kılığlılarını" (TİEM 73 11v/6=002/095).

biliglig bayat: (<bil-(i)g+li(g) "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330 + <bay+at, "Tanrı" Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). "biliglig bayat ol bilir bu işig /uķuğlı uğan ol uķar bu işig" (KB 1531).

bilir: (<bil-(i)r, <bil- "bilmek" EDPT: 330). "otun men otundın otunluķ kelir / tüzün sen yazuķum keķür ay bilir" (KB 6513).

kēñrū işlig bilgen: (<kēñ+ü-r-ü "geniş, kuşatan", <kēñür- "genişleme, yayılma" EDPT: 733 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254 + <bil-gen "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330). "tañrı bēñrū erkliglikni anı kimke tilese tañrı kēñrū işlig bilgen ol" (TİEM 73 31r/6=002/247).

key bilgen: (<Soğd. keç, "pek, çok" EDPT: 700 + <bil-gen "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330). "tilemesler kişilerdin aķtığlıķ kılu. taķı ne kim ģarc kılsaıznı mālđın ģaķîķat üze tañrı key bilgen" (TİEM 73 35v/3=002/273).

küşüş bilgen idi: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, "arzu, istek" EDPT: 752 + <bil-gen "bilen", <bil- "bilmek" EDPT: 330 + <idi, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "kitâb ıdmak tañrıdın küşüş idi bilgen" (TİEM 73 341v/6=040/002).

tañrı bilir: (<tenrî <*ten-(ü)r-i¹⁶⁰, "Tanrı" EDPT: 523 + <bil-(i)r, <bil- "bilmek" EDPT: 330). "taķı tañrı bilir ök ķorķğanlar" (TİEM 73 49r/6-7=003/115).

2.1.1.2.30 el-Ferd

ETü. törütgen ķalur.

"Tek kadim, ezeli, ebedî ve bâkî olan varlık" (Karagöz vd., 2010: 154).

törütgen ķalur: (<törü-t-gen, "yaratan", EDPT: 536 + <ķal-ur, "kalmak; tek olmak, var olmaya devam etmek; durmak; geride kalmak, eskide kalmak" EDPT: 615). "törütülmüş erdin törügli ölür / törügli ölür ol törütgen ķalur" (KB 1242).

2.1.1.2.31 el-Kâbid

ETü. + Ar. anıģ ķudreti içinde turur; ETü. + Ar. anıģ mülki içinde.

"Dilediğine rızkı daraltan, ölüm zamanı gelenlerin ruhlarını kabzeden" anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 156).

¹⁶⁰ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

anın kudreti içinde turur: (<a+nın <ol, “işaret ve kişi zamiri ol’un ilgi durumu: onun” Çağbayır, 2007: 243 + <Ar. kudret+i "gücü, kudreti", <Ar. kudret " 1. Güç; erk; kuvvet; iktidar; takat. 2. Bir amaca ulaşmayı sağlayan özellik. 3. Yetenek; beceri; kabiliyet. 4. Allah’ın bütün varlığı kapsayan ezelî ve sonsuz gücü; Allah. 5. Malî bakımdan varlık; zenginlik. 6. Yaratılış" Çağbayır, 2007: 2820 + <iç+i+n+de "içinde", <iç “iç, içerisi” EDPT: 17 + <tur-ur, “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısaltarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). "uluğlamadılar tanrını yaraşınca uluğlamak yer barınça anın kudreti içinde turur kıyâmet kün kökler türülmüş bolğay öz kudreti birle " (TİEM 73 340v/4=039/067).

anın mülki içinde: (<a+nın <ol, “işaret ve kişi zamiri ol’un ilgi durumu: onun” Çağbayır, 2007: 243 + <mülk+i "mülkü", <Ar. mülk"1. ev, dükkân, arsa, tarla gibi ekonomik değeri veya bir geliri bulunan mal; taşınmaz mal. 2. bir devletin egemenliği altında bulunan toprak parçası; ülke; devletin kendisi. 3. vakıf olmayıp da bir şahsın mülkiyeti altında bulunan yapı veya yer" Çağbayır, 2007: 3365 + <iç+i+n+de "içinde", <iç “iç, içerisi” EDPT: 17). "uluğlamadılar tanrını sezâsınca uluğlamak anı yer kamuğ anın mülki içinde kıpmak küninde ya’nî kıyâmet kökler türülmüş bolur anın kudreti birle" (Rylands 35/15b2=039/067).

2.1.1.2.32 el-Fettâh

ETü. açğan; ETü. açқан idi.

“En adil hüküm veren, iyilik kapılarını açan” anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 154).

açğan: (<aç-қан “açan”, <aç- “(fiziksel olarak) açmak; çözmek, havanın açması; anlatmak, açıklamak” EDPT: 18). “ol açğan bilgen” (Rylands 33/46a1=034/026)

açқан idi: (<aç-қан “açan”, <aç- “(fiziksel olarak) açmak; çözmek, havanın açması; anlatmak, açıklamak” EDPT: 18 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “ol açқан idi ol bilgen” (TİEM 73 314r/5=034/026).

2.1.1.2.33 el-Kuddûs

ETü. arığ; ETü. arığlıқ.

“Her türlü çirkinlik, noksanlık ve ayıplardan uzak, tertemiz, bütün kemal sıfatları kendisinde toplayan, güzellik, iyilik ve faziletlerle övülen” anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

arığ: (<arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak", EDPT: 213). "arığ ubutı yeg tedi" (T 37). "üç arıg uyur etım" (Y 42/5). "bo nomçı açarını nomı törösi arıg" (Xu VIII: 92). "bilge kişi köñülüg kögüzüg arıg turuğ tutmış kergek" (M 69-39). "korkmanlar arıg süzük kirtgünç köñülin kıuanşı

im pular atın atanlar" (KİP 50). "ekki arıg kızlar turur" (İK XLI-2). "arıg süzük köñülin" (DA 416). "biz arıg biz" (TT II: A/2). "arıg süzük boltılar" (TT IV: A/8). "arıg süzük" (TT V: A/24). "arıg ıduk umuğsızın bokunsar tıdtursar" (TT VII: 40/18). "arıg sistā" (TT VIII: D/35). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgı" (BT II: 1134). "amrak sinilimez[ni] esirgep arıg braman uguşın arıgsızka neteg kömer biz" (BT III: 202). "[...] içinte arıg tözün trkn" (BT V: 483). "ol balını üntürüp arıg yırtı tökgü ol" (BT VII: B-95). "arıg öz tilin ağızlıg vımanıntın ündürü yarlıkap" (BT VIII: B-40). "arıg bo buyan edgü kılınç" (BT XIII: 46.31). "bo arıg ıduk [nom sudurlarını]ñ iligi" (BT XVIII: V-24). "bo yertinçü yer suvug arıg süzök körür" (BT XX: 194). "arıg yıdıglıg yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "[amran[mak biligdin ket[mi]ş arıg arhant dendar men tep" (BT XXVIII: A-48). "arıgı arıglarka tok(?) [...]" (UAF 1-A/5). "arıg dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arıg bağag]" (OT 6/2). "arıg edgü ev barkıg sakınç" (Tot 339). "teñri teñrısı burhan birle tuşmak üze arıg silig aş içgünüzler asılıp yüz küzketegi sizler uzun yaşaınlar" (DI 710). "Ğ [...]: Fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye "arıg" denir ki "arındı neñ" sözünden alınmıştır" (DLT I: 12). "arıglıknı barça kişiler tiler / arıg bolsa aş suw kişi arzular" (KB 2857). "biligsizke hax söz tatıgsız erür / anar pend nasihat asıgsız erür / ne türlüğ arıgsız arır yumağın / cāhil yup arımsız arıgsız erür" (AH 112). "ol tañrı ol kim ermez tañrı meger ol elig yarağsızlardın arıg selāmatlık bergeñ imin kılğan" (TİEM 73 405v/2=059/023). "ol erklig, arıg, esenlik bergeñ, imin kılğan, rāst tanuğ" (Rylands 38/31v3=059/023)¹⁶¹.

arıglıq: (<arı-ğ+lıq, "temizlik, saflık", EDPT: 218). "arıglıq: temizlik" (DLT I: 149). "arıglıknı sewmiş turur bir bayat / arıglıq bile er bulur edgü at" (KB 2856). "arıglıq tañrıka anıñdın kim şıfat kılurlar" (TİEM 73 253v/3=023/091)¹⁶².

2.1.1.2.34 el-Māni

ETü. yarağsıznı yıratıglı.

Allah'ın istediği şeye engel olan, koruyan, kurtaran, yardım eden manasına gelen adıdır (Karagöz vd., 2010: 157).

yarağsıznı yıratıglı: (<yara-ğ+sız+nı, "yararsız" EDPT: 964 + <yıra-t-(ı)ğlı, <ıra-t- "uzaklaştırmak" EDPT: 207). "tilim tınma öggil yaratıglını /yarağsıznı mindin yıratıglını" (KB 381).

¹⁶¹ TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde *el-Kuddūs* karşılığında *arığ* sözcüğü kullanılmıştır. Yukarıda örneklenen diğer metinlerde *arığ* sözcüğü ilahî bir anlam taşımamaktadır.

¹⁶² DLT'de sözcük temel anlamında kullanılmıştır.

2.1.1.2.35 el-Mecîd

ETü. uluğ.

Çok şerefli, çok itibarlı demektir (Karagöz vd., 2010: 157).

uluğ: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136). "bodunun igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yêgir[mi süledim]" (KT D 28). "[t]ürgiş kaganka kızım[i n... ertinü ulug törün alı birtim" (BK K 9). "yêti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti" (T 4-5). "ulug ev örtenmiş" (IrKB 9). "ulug buyan edgü kılınç" (Xu VII: 322). "öt[ünti] uluğı teñrim bu çambudvip [uluşta]" (M 20-13). "birük uluğ emrençler atlıglar körkin körü kıtrulğu tınlıglar erser" (KİP 124). "men ulug küşüşin bu çintemeni ... erdini alıp sizine poşı berür men" (İK LI-2). "yme kamag yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yel [birle] yüz artokı kırk tümen yek[nin yavlak] biligiñe katılıp ögsüz koñulsüz boltı" (Hua 10). "yme sözleser uluğ şastir" (Üİ 100b/10). "bêş yêgirmideki tolun ay teñri teg seviglig yüzlüg ulug êlige ..." (DA 2981). "ulug atlıglar başlaguçı" (TT II: A/64). "ulug yarlıkançuçı köñül üze" (TT III: 118). "ulug alıadturgu tamga tutmış kergek" (TT V: A/94). "biş yigirmi ağır ulug buzad bağag kün öze biz üç erdinilerde süzük kirtgünç köñüllüg tıpası terbi inal" (TT VII: 40/6). "ulug edgü ögli yarlıkançuçı köñüllüg kañlarıña ağır ayagin yükünmekin umunup inanıp yükünürbiz" (BT II: 1209). "ulug ulug işleriñ işledeçi" (BT III: 726-727). "ol kim ulug ilig teñri hanı ezrua teñri teñrisi" (BT V: 177). "ulug bilge biligin erksinmiş" (BT VII: L-12). "nom idisi ulug saskaua bahşı" (BT VIII: A-455). "ulug küçlüg mhakalaka" (BT XIII: 25.18). "kiñ ulug buyan" (BT XVIII: V-74). "[tört türlü]g ulugnuñ ornı bolur" (BT XX: 368). "asıg tusu kılğuluk ulug edgüleriñ töpüsinte tururlar" (BT XXVIII: G-79). "ulug bilge bilig tugguluk ulug bilge bilig" (Tot 255). "teñrim küsi küçi ulug kut berzün" (U 181 / B 5). "begim özin oğurladı / yara ğbilip oğurladı / uluğ teñri ağırladı / anın kıtı kıw türı toğdı" (DLT I: 300-301). "küwençim awınçım sewinçim kamuğ / sewinçin içinde turur ay uluğ" (KB 3774). "bütünlükün ol ögdülmiş turur uluğ turur" (TİEM 73 169r/8=011/073). "ol tañrı erür yüksek uluğ" (Rylands 26/12b1=004/034)¹⁶³.

2.1.1.2.36 el-Metîn

ETü. küç idisi; Far. + ETü. üstüvâr teg bütün.

Çok kuvvetli, çok dayanıklı olan, aciz ve dayanıksız olmayan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

¹⁶³ *uluğ* sözcüğü "büyük, yüce" anlamının yanında "yaşlı" ve "ileri gelen, yüce, ulu kimse" anlamlarına da gelir. Sözcüğün yazıtlarda her üç anlamı da tanıklanmaktadır. Örneklerden TİEM 73'te örnekte verilen *uluğ* sözcüğü el-Mecîd ismini karşılamaktadır.

küç idisi: (<küç, “güç” EDPT: 693 + <idi+si, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “arığ turur sening idin küç idisi anıñdın kim şıfat kılurlar” (TİEM 73 330r/7=037/180).

üstüvār teg bütün: (<Far. üstüvār, “1. Sağlam; kuvvetli. 2. Güven verme” Çağbayır, 2007: 5062 + <teg, “gibi” EDPT: 475 + <büt-(ü)n, “bütün, tam” EDPT: 306). “bütünlükün tanrı ol turur rüzî bergen küç idisi üstüvār teg bütün” (TİEM 73 386r/1=051/058).

2.1.1.2.37 el-Melîk

ETü. erklig; ETü. elig; ETü. elig erklig; ETü. yañluqlar erkligi.

Her şeyin sahibi ve her şeyi terbiye edip yetiştiren, mülk ve güç veren demektir (Karagöz vd., 2010: 157).

Yazıtlarda da Tanrı karşılığında kullanılan *erklig* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde tanrıya sıfat olarak kullanılmıştır. *Kuanşi im Pusa*r'da *erklig teñri, işvara-deva*¹⁶⁴'yı ifade etmek için kullanılan dinî bir terimdir. Yine Budizm'de Tanrı Yāma'nın sıfatının da *erklig kan*¹⁶⁵ yani "güçlü hükümdar" olduğu bilinmektedir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Allah'ın Kudret'ini ifade ettiği gibi aşağıda verilen örneklerde doğrudan doğruya el-Melîk sıfatını karşılamaktadır.

erklig: (<erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). "üze teñri erklig ...t]ümen ...begl]erig ug...in ...begl]erig bodun[ug] [y]eme igidin" (BK K 12-13). "tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yıta" (Y 28/8). "teñride erklig tēr" (IrkB 12). "erkligler küçler" (Xu VII: 580). "tamu erkligleri" (M 68-25). “maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlög kızartmış temirli yirde töbün yatgururlar” (C 32-33). “birük uluğ erklig teñri körkin körü kıtrulğu tınlıqlar erser” (KİP 112). "erklig lö kanıña tatıglıg sogançıg nom nomladı" (İK XLVI-3). "yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kertkünmedimiz" (Hua 56). "teñri bahşı erklig ol" (DA 4330). "erklig küç kergek" (TT V: B/36). "baş kü erkligin yorıglı ay erkligin yorıglı yıl erkligin yorıglı üzüt erkligin yorıglı erklig kan süsin başlağı kasınçıg korkınçıg erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "yükünür biz körgeli erklig kuanşi im bodisatav kutıña" (BT II: 817). "kirtü buyrukug ağırlayu erklig türklüg tutar" (BT V: 617). "on orun üze erklig umug mag" (BT VIII: B-115). "tözün körgeli erklig" (BT XIII: 20.38). "erklig küçlüg burhan kutıña yükünürbiz" (BT XXIII: E-3). "bilig erklig bolur" (Tot 311). "erkl[ig] temiş" (U 5 Bölüm II/B 11-12). "erklig" (Mainz 383 B/1). "teñri yerinteki kamag teñriler üze erklig türklüg erürsiz" (DI 808). "ay erklig uğan menü

¹⁶⁴ Sanskrit dilinde *işvara* "prens, kral, ağa; tanrı" (Kaya, 2006: 64) ve *deva* "tanrı; göksel olan; efendimiz" anlamındadır (Kaya, 2006: 153).

¹⁶⁵ "bo meniñ alımçılarımkā bösüp erklig kan üskinte aydukda tegdükde neteg kılayın" (AY 10/17). "erklig han armakıntın tugum ajuñ tutar" (Tot 1290).

buşuz bayat/ yaramaz senidin adınka bu at" (KB 6). "yüksek ol tanrı erklig köniliğin" (TİEM 73 234r/3=020/114). "uluğ erür tanrı erklig" (Rylands 31/87b2=020/114).

êlig~illig: (<êl+lig, "memleketi olan; hükümdar" EDPT: 141). "illig bodun ertim ilim amtı kanı" (KT D 9). "tenri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmış kaganlığıg kagansıratmış yağig baz kılmış" (BK D 13). "ol tanrı ol kim ermez tanrı meger ol êlig yarağısızlardın arıg selâmatlık bergeŋ îmîn kılğan kullar esir êtgen küşüş uğan ağırlığı arıg turur tanrı anıŋdın kim ortuq katarlar" (TİEM 73 405v/2=059/023)¹⁶⁶.

êlig erklig: (<êl+lig, "memleketi olan; hükümdar" EDPT: 141 + <erk+lig, "güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse" EDPT: 224). "aydı anlarğa yalavaçları bütünlükün tanrı ıdtı oq silerke tälütı êlig erklig" (TİEM 73 31r/3=002/247).

yaŋluqlar erkligi: (<yalın+ğuk+lar, <yalın+ğuk "insan, adam" EDPT: 930 + <erk+lig+i "otoritesi", <erk+lig "güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse" EDPT: 224). "yaŋluqlar erkligiŋe" (TİEM 73 451r/6=114/2).

2.1.1.2.38 el-Mu'izz

Ar. + ETü. 'azîz kılur.

İzzet, şeref, güç, kuvvet ve itibar veren, aziz yapan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

'azîz kılur: (<Ar. azîz, "1. Sevgi ve saygıda üstün tutulan; değerli; sayın; saygın; muazzez. 2. Kutsal. 3. Ermiş erkek; eren. 4. Hristiyanlıkta İncil'in ruhuna uygun yaşadığı tespit edilen ve kendisine uyulması kilisece kabul edilen kişi" Çağbayır, 2007: 405 + <kıl-ur "yapar", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "aygıl ay tapunmağğa sezâ tanrı mülkniŋ erkligi berür sen mülkni kimke tileseŋ taqı tartar sen mülkni kimdin kim tileseŋ taqı 'azîz kılur sen kimni tileseŋ taqı hor kılur sen kimni tileseŋ elgiŋde hayr sen kamuğ nerse üze yarağıg" (TİEM 73 40v/3=003/026).

2.1.1.2.39 el-Muğnî

ETü. kênrü bérigli.

Cömert, insanlara mal mülk verip onları zenginleştiren, nimet sahibi demektir (Karagöz vd., 2010: 157).

¹⁶⁶ êlig~ilig sözcüğü taranan metinler arasında yalnızca TİEM 73'te Allah'ın *el-Melik* sıfatını karşılamak üzere kullanılmıştır. Diğer örneklerde "hükümdar" anlamındadır.

kènrü bèrigli: (<kèñ+ü-r-ü “geniş, yaygın”, <kèñür- “genişlemek” EDPT: 733 + <ber-(i)gli “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “tañrı kènrü bèrigli turur bilgen turur” (TİEM 73 257v/4=024/032).

2.1.1.2.40 el-Müntekim

ETü. öç alıǵlı.

Allah’ın suçluları cezalandırdığını ifade eder (Karagöz vd., 2010: 159).

öç alıǵlı: (<öç, “öç, kin” EDPT: 18 + <al-(ı)ǵlı “alan”, <al- “almak, zorla almak, teslim almak, kabul etmek; evlenmek; satın almak” EDPT: 124). “biz yazuǵlǵardıñ öç alıǵlılar mız” (TİEM 73 303v/4=032/022).

2.1.1.2.41 el-Mümît

ETü. öldürür.

Allah’ın varlıkların hayatlarına son verdiğini, canlarını aldığını ifade eder (Karagöz vd. 2010: 159).

öldürür: (<öl-dür-ür “öldürür”, <öl-dür- “öldürmek” EDPT: 133). “çerig körse alp er kör arslan bolur / sekirtür ya öldürür ya urşu ölür” (KB 2383). “añar turur kökler erkligliki yerler yme tirig turgürür öldürür ol tégme nerse üze uǵan ol” (TİEM 73 397r/3=057/002). “ayǵıl: tañrı turgüzer sizni yana öldürür sizni yana tirer sizni uluǵ kün tuta kim sezig yoǵ anıñ içinde ançası bar köprek boǵunlar bilmezler” (Rylands 36/103a1=045/026)¹⁶⁷.

2.1.1.2.42 el-Müheymîn

ETü. kullar esen étgen; Far. + ETü. rāst tanuǵ.

İnsanların yaptıklarını bilen, onları koruyup gözetken anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 158).

kullar esen étgen: (<kul+lar “kullar”, <kul “erkek köle; İslami terminolojide Allah’ın kulu” EDPT: 615 + <esen, “saǵlıklı, sıhhatli; güvenli” EDPT: 248 + <ét-gen “eden”, <ét- “düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak” EDPT: 36). “ol tañrı ol kim ermez tañrı meger ol èlig yaraǵsızlardın arıǵ selāmatlıǵ bergeñ îmîn kılǵan kullar esen étgen küşüş uǵan aǵırlıǵı arıǵ turur tañrı anıñdın kim ortuǵ katarlar” (TİEM 73 405v/2=059/023).

rāst tanuǵ: (<Far. rāst, “1. Doğru; düz. 2. (Yan olarak) saǵ. 3. is. Doğruluk; dürüstlük. 4. Doğru söz. 5. Doğru ve güvenilir adam. 6. Uygunluk” Çaǵbayır, 2007: 3940 + <tanu-ǵ,

¹⁶⁷ Yukarıdaki örneklerden yalnızca TİEM 73’te Ar. *el-Mümît*’in karşılığı olarak *öldürür* ifadesi kullanılmıştır. Diğer kullanımlarda *öldür-* fiilinin geniş zaman 3. tekil kişi çekimi görülmektedir.

“tanık”, EDPT: 518). “yok anda adın tanrı meger ol erklig, arığ [...] rāst tanuḳ, mişl yok, ‘aybsuz” (Rylands 38/32a1=059/023).

2.1.1.2.43 en-Nûr

ETü. + Ar. köklernüñ nûrı; ETü. yarutuḡlı.

Allah’ın aydınlatıcı ve ışık verici olduğunu ifade eder (Karagöz vd., 2010: 159).

köklernüñ nûrı: (<kök+ler+nüñ “göklerin”, <kök “gök” EDPT: 708 + <nûr+ı “nuru”, <Ar. nûr “1. Aydınlık; ışık. 2. Kutsal bir güç tarafından gönderildiğine inanılan parıltı veya ışık. 3. Kur’an-ı Kerim. 4. Allah’ın evrendeki belirtisi; evrende görünüş alanına çıkışı; Hz. Musa’ya Tur dağında görünmesi” Çağbayır, 2007: 3569). “tañrı köklerinin nûrı ya’nî yarutuḡlı yme yerniñ” (TİEM 73 258v/1=024/035).

yarutuḡlı: (<*ya-r-u-t(u)ḡlı “aydınlatan”, <*ya-r-u- “ışıklı olmak veya ışıklanmak; parlamak” EDPT: 956). “tañrı köklerinin nûrı ya’nî yarutuḡlı yme yerniñ” (TİEM 73 258v/1=024/035).

2.1.1.2.44 el-Kerîm

ETü. aḡırlıḡraq; ETü. tözün~tözün.

Şerefli, değerli, nimeti ve ihsanı çok olan anlamına gelir (Karagöz vd. 2010: 157).

aḡırlıḡraq: (<aḡır+lıḡ+raq “en seçkin”, <aḡır+lıḡ “aḡır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 93). “oḡıḡl senin idin aḡırlıḡraq turur” (TİEM 73 446r/4=096/003).

tözün~tözün: (<töz-(ü)n, “iradeli, iyi huylu, nazik” EDPT: 576). "tözün yolnuñ yarukı" (Xu VIII: 1742). "tözün maytri bodisvt nom buşı birür erti" (M 10-1). "tözünüm bu alḡınçsız kögüzlüg bodisvt" (KİP 163). "munı sözleyür tözünler ḡulı tip" (Üİ 104b/1). "eşidgil tözün ogulum" (DA 687). "takı yime kamag tözünler bu köz ulatı altı türlüḡ ilenür yıldırlar işi ködüḡi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belḡüsü bu erür" (TT VI: 190). "aşnukı tözünler törüsün" (TT VII: 30/2). "tözün yavaş törülüḡ edḡülüḡ sav" (BT II: 194). "tört türlüḡ tözünler kezigi nomlarta evrilmek üze edḡü nomlarıḡ bulḡalı tapḡalı katıḡlangaylar" (BT III: 437). "teñrim tözün ıduḡ et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüḡ bıçılur erser ançulayu" (BT V: 153). "tözün yollarınıñ tüpi uçı [erür" (BT VIII: B-250). "tözünlerniñ ornında töşenip ornanıp eriñler" (BT XIII: 15.63). "çın kirtü edḡü öḡli yolçı yirçi tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1784). "kim [kay]u tözünl[er oḡlı] tözünler kızı t[ö]zün kutl[ugla]r ulatı teñriler" (BT XX: 1097-1098). "tözün kutlug tınlıḡlar" (BT XXIII: F-218). "sekiz tözün köni yolka aḡtınmak" (BT XXVIII: G-28). "anı körünḡler tözünlere eñ mıntın tašta tıyaguta ınḡa bolmış" (AES 17). "kayu tözünl[er oḡlı] alku törlüḡüḡ bilteçi" (AS 18). “tözün erdi alçaḡ ḡılınçı silig / uwutluḡ baḡırsak aḡı kiñ elig” (KB 43). "uluḡluḡḡa tegseñ yañılma özün / ḡalı keḡseñ

aflas unitma bözüñ / uluğ bođunuķuñça tüzünrek bolup / uluğķa kiçigke sılığ kıl sözüñ" (AH 355). "ay kişiler negü ārdı sēni tüzün idike" (TİEM 73 437v/1=082/006). "bu ögür ķamuğ kirtgünügliler ol rāst olarka dereceler idileri üskinde yarlıķamaklık hem rūzî tüzün" (Rylands 28/66a2=008/004)¹⁶⁸.

2.1.1.2.45 el-Berr

ETü. yarlıķağlı.

İyilik eden, çok lütufkâr, çok merhametli ve çok şefkatli anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 153).

yarlıķağlı: (<yar+lığ+ķa-ğlı¹⁶⁹ "bağışlayan", <yar+lığ "dililik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340 <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "teñrim bizni yarlıķağlı buyançı kirtü teñri siz siz" (BT V: 401). "yana men idimdin umınç kesmedim / yazuķ yarlıķağlı ol ol bir idim" (KB 5122). "çın ol ol turur yarlıķağlı" (TİEM 73 387r/3=052/028)¹⁷⁰. "anlar kim kıldılar eşizlikler yana yandılar anda kiğin bittiler bütünlükin senin idin anda kiğin örtgen yarlıķağlı" (Rylands 28/30a2=007/153).

2.1.1.2.46 el-Cāmi'

ETü. tērigli tañrı.

"Kıyamette insanları bir araya toplayan" anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 153).

tērigli tañrı: (<tēr-(i)gli, "bir araya getirme, toplama, birleştirme" EDPT: 529 + <teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁷¹, "Tanrı" EDPT: 523). "bütünlükün tañrı tērigli ēkki yüzlüglerni tanığlılarnı tamuğ içinde yumķı" (TİEM 73 75r/3=004/140). "ol tañrı tērigli iki yüzlüglerni hem kāfırlerni tamuğ içinde ķamuğnı" (Rylands 27/95b3=004/140).

2.1.1.2.47 el-Vāsi'

ETü. bilgen; ETü. +Ar. kēñ 'aķālğ; ETü. kēñ bilgen; ETü. kēñ işlig; ETü. + Ar. kēñ raķmetlig; ETü. kēñrū bērigli; ETü. kēñrū işlig.

¹⁶⁸ *Tüzün* sözcüğü TİEM 73'teki örnekte Allah'ın *el-Kerīm* sıfatının karşılığıdır. *Mayrtısimit'*teki örnekte Maitri Bodisatva için *tüzün* sıfat kullanılmıştır.

¹⁶⁹ *yarlıķa-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). "Yarlık Sözü Hakkında". *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). "Yarlık "Buyruk, Emir, Ferman" ve Yarlıķa- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). "Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

¹⁷⁰ TİEM 73'te *yarlıķağlı* ile Allah'ın el-Berr sıfatı karşılanmıştır.

¹⁷¹ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

Allah'ın Vâsi' sıfatı, "güçlü, kuvvetli, ilim ve merhameti her şeyi kuşatan, bütün yaratıklara rızık veren, nimet ve ihsanı bol olan" anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 162). KB'de 1257. beyitte Allah'ın Vâsi' sıfatına göndermede bulunulmuştur: "ayur ay idim sen törüttüñ tözüğ / yimi birle igdür sen sansız özüğ" (KB 1257).

bilgen: (<bil-gen "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "tañrı kênrü bérigli turur bilgen turur" (TİEM 73 258r/4=024/032). "ançada erte bardıñ bođnuñdın, ornatur sen mü'minlerni oldurğu yerlerde tokuška, ol tañrı işitken bilgen ol" (Rylands 25/2b3=003/121)¹⁷².

kênj 'atâlıg: (<kênj, "geniş, engin" EDPT: 724 + <Ar. 'atâ+lıg "bağış yapan", <Ar. 'atâ "1. Verme; veriş. 2. Büyüğün küçüğe verdiği hediye; bağış; ihsan; bahşış. 3. Bağışlama; af." Çağbayır, 2007: 340). "tañrı kênj 'atâlıg" (TİEM 73 87r/9=005/054).

kênj bilgen: (<kênj, "geniş, engin" EDPT: 724 + <bil-gen "bilen", bil- "bilmek" EDPT: 330). "tağı tañrı kênj bilgen" (TİEM 73 45r/5=003/073).

kênj işlig: (<kênj, "geniş, engin" EDPT: 724 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254). "ol bérür aña kim tilese tañrı kênj işig bilgen ol" (Rylands 27/59b2=005/054).

kênj rahmetlig: (<kênj, "geniş, engin" EDPT: 724 + <Ar. rahmet+lig "bağışlayan", <Ar. rahmet "acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek" Karagöz vd., 2010: 427). "erür tañrı kênj rahmetlig hâkîm" (Rylands 26/89a1=004/130).

kênrü bérigli: (<kênj+ü-r-ü "geniş, kuşatan", <kênjür- "genişleme, yayılma" EDPT: 733 + <ber-(i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354). "tañrı kênrü bérigli bilgen turur" (TİEM 73 258r/4=024/032).

kênrü işlig: (<kênj+ü-r-ü "geniş, kuşatan", <kênjür- "genişleme, yayılma" EDPT: 733 + <iş+lig "işli", "iş, emek" EDPT: 254). "erür tañrı kênrü işlig bütün işlig" (TİEM 73 74r/1=004/130). "tañrı ke işlig bilgen ol" (Rylands 27/59b2=005/054).

2.1.1.2.48 el-Vâris

Ar. + ETü. mîrâş alıgı; Ar. + ETü. mîrâş boluğ; ETü. menğü.

Allah'ın bütün varlıkların sahibi olduğunu, ebedî, sonsuz ve daim olduğunu ve her şeyin kendisine döneceğini ifade eder (Karagöz vd., 2010: 161).

mîrâş alıgı: (<Ar. mîrâş, "1. Bir kişinin ölümüyle mirasçılara kalan, mal, mülk, hak, borç gibi her türlü hukuksal durum; veraset yoluyla geçen veya edinilen şey; kalıt. 2. Kalıtım yoluyla atalardan geçen özellik; kalıtsal özellik. 3. Bir toplumun ortak kültür zenginliği olarak değerlendirilen ve sonraki kuşaklara aktarılan değerlerin tümü; bir ülkenin kültür ve sanat alanındaki kalıcı eserleri; bir kuşağın kendinden sonra gelenlere bıraktığı maddî ve manevî

¹⁷² Ar. *el-Vâsi'* karşılığında *bilgen* sözcüğünün kullanımına TİEM 73'te rastlanır.

değerler, varlıklar” Çağbayır, 2007: 3235 + <al-(ı)ğlı “alan”, <al- “almak, zorla almak, teslim almak, kabul etmek; evlenmek; satın almak” EDPT: 124). “erür-miz biz mîrās alığlılar-miz” (Rylands 32/37b3=028/058).

mîrās boluğlı: (<Ar. mîrās, “1. Bir kişinin ölümüyle mirasçılara kalan, mal, mülk, hak, borç gibi her türlü hukuksal durum; veraset yoluyla geçen veya edinilen şey; kalıt. 2. Kalıtım yoluyla atalardan geçen özellik; kalıtsal özellik. 3. Bir toplumun ortak kültür zenginliği olarak değerlendirilen ve sonraki kuşaklara aktarılan değerlerin tümü; bir ülkenin kültür ve sanat alanındaki kalıcı eserleri; bir kuşağın kendinden sonra gelenlere bıraktığı maddî ve manevî değerler, varlıklar” Çağbayır, 2007: 3235 + <bol-(u)ğlı “olan”, <bol- “olmak” EDPT: 331). “erür miz biz mîrās boluğlılar” (TİEM 73 286r/1=028/058).

menğü: (<beñgü, “sonsuz, ebedî” EDPT: 350). “menğü menji yolu” (Xu VIII: 648). “menğigü t[e]ñri yerin unıtu ıddı” (Hua 15). “ulug açdım menğülüg nırvan balık kapıgın közüntürü körkitdim menğü menğü ornagın” (AY 368/ 5). “menğü men tideçiler barça artarlar” (BT II: 945). “çın tözte menğün turur erip tapınur siz meniñ tep netegin tınlıglarig” (BT III: 907). “ürlüg menğü nirvanta ornatdaçı üstünki yig ıduk bahşı erür” (BT XIII: 58.6). “arıgın süzökin ür keç menğün turmakı bolzun” (BT XXIII: A-98). “[tör]t ulug beş menğü [üz]e bütmiş [erür]” (Q 52). “ay erklig uğan menğü muñsuz bayat / yaramaz seniñdin adınka bu at” (KB 6).

2.1.1.2.49 el-Vekîl

ETü. erklig; ETü. küdeççi~küzetçi; ETü. küdeççi erklig; Ar. + ETü. vekîl kılınmış.

“Vekil, koruyucu, yardımcı” anlamına gelir (Çanga, 2016: 560).

Yazıtlarda *erklig* sözcüğü, “Tanrı” karşılığında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanrıya sıfat olarak kullanılmıştır. *Kuanşi im Puser*’da *erklig teñri, işvara-deva*¹⁷³’yı ifade etmek için kullanılan dinî bir terimdir. Budizm’de Tanrı Yâma’nın sıfatının da *erklig kan*¹⁷⁴ yani “güçlü hükümdar” olduğu bilinmektedir. Manihaist bir metin olan *Huastuanift*’te de Tanrı’nın sıfatı olduğu görülmektedir: “yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kerkünmedimiz” (Hua 56). Rylands nüshasına ait örnekte Ar. *el-Vekîl* ismi *erklig* ile karşılanmıştır. Diğer örneklerdeyse Allah’ın *el-Melik* ve *el-Kâdir* sıfatları karşılanmaktadır.

erklig: (<erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). “üze teñri erklig ...t]ümen ...begl]erig ug...in ...begl]erig bodun[ug] [y]eme

¹⁷³ Sanskrit dilinde işvara “prens, kral, ağa; tanrı” (Kaya, 2006: 64) ve deva “tanrı; göksel olan; efendimiz” anlamındadır (Kaya, 2006: 153).

¹⁷⁴ “bo meniñ alımçılarımka bösüp erklig kan üskinte aydukda tegdükde neteg kılayın” (AY 10/17). “erklig han armakıntın tugum ajun tutar” (Tot 1290).

igidiñ" (BK K 12-13). "tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı yıta" (Y 28/8). "teñride erklig tēr" (IrkB 12). "tamu erkligleri" (M 68-25). "maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlüg kızartmış temirliḡ yırde töbün yatgururlar" (C 32-33). "birük uluḡ erklig teñri körkin körü qutrulḡu tınıḡlar erser" (KİP 112). "erklig lö kanıña tatıḡlıḡ sogançıḡ nom nomladı" (İK XLVI-3). "yme kertü erklig küçlü[g] teñri tepen kerkünmedimiz" (Hua 56). "teñri bahşı erklig ol" (DA 4330). "erklig küç kergek" (TT V: B/36). "başı kün erkligin yorıḡlı ay erkligin yorıḡlı yıl erkligin yorıḡlı üzüt erkligin yorıḡlı erklig kan süsin başlaḡuçı kasınçıḡ korkınçıḡ erkliglerniñ atları bu" (TT VI: 90-92). "on orun üze erklig umuḡ ınaḡ" (BT VIII: B-115). "tözün körgeli erklig" (BT XIII: 20.38). "erklig küçlüḡ burhan kutıña yükünürbiz" (BT XXIII: E-3). "erkl[iḡ] temiş" (U 5 Bölüm II/B 11-12). "erklig" (Mainz 383 B/1). "teñri yerinteki kamag teñriler üze erklig türklüḡ erürsiz" (DI 808). "ay erklig uḡan meñü buñsuz bayat/ yaramaz senidin adınka bu at" (KB 6). "yüksek ol tañrı erklig könilikin" (TİEM 73 234r/3=020/114). "tañrı törütgen ol qamuḡ nerse ol qamuḡ neñ üze erklig" (Rylands 35/13b3=039/062).

küdezçi~küzetçi: (<küd-ez-çi "gözetleyici", <küd-ez-¹⁷⁵ "gözetmek" EDPT: 707). "biz ordu kapag közetçi bir tep tediler" (İK XLIII-6,7). "kut koltaçı küzetçi bolḡay" (AY 91/2). "negü tir eşitgil uquşluḡ amul / yorıḡlı tınıḡlı küdezçisi ol" (KB 1741). "yüz ewürgil anlardın köñül urḡıl tañrıka tap tañrı küdezçi" (TİEM 73 68r/2=004/081).

küdezçi erklig: (<küd-ez-çi "gözetleyici", <küd-ez- "gözetmek" EDPT: 707 + <erk+lig, "güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse" EDPT: 224). "ermes sen anlar üze küdezçi erklig" (TİEM 73 105v/4=006/107).

vekıl kılınmış: (<Ar. vekıl, "1. Bir başkasının adına ve yerine iş gören kimse. 2. Bir başkasının adına söz söyleme yetkisi olan kimse. 3. Bir iş yerinde asıl görevlinin ya da memurun bulunmadığı zamanlarda onun yerine yetki ve sorumluluḡu yüklenen görevli. 4. Bakan; hükümet üyesi." Çaḡbayır, 20007: 5104+ <kıl-(ı)n-mış "kılınmış", <kıl-(ı)n- "yapılma, kılınma" EDPT: 623). "arturdı anlarka îmännı taḡı aydılar tap bizke tañrı taḡı neme yaḡşı vekıl kılınmış ya nî sawçı" (TİEM 73 55r/1=003/173).

¹⁷⁵ Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küd-* fiili "beklemek, gözetmek" anlamına gelir ve Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: 1. "Beklemek" (küdti irak ärmaz aydı ötüḡ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küdgil maña ol künke tegi kim koparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edḡüreḡ işniñ birisini, HKT 188b/1; taḡı küygül bizge büktürü yā tolgayu tilleri birle taḡı dın içinde ta'n kılı, HKT 83b/4; taḡı küygül bizge büktürü yā tolgayu tilleri birle taḡı 'ayb kılmaḡ dın içinde, ÖKT 161b/4) 2. "Süre verilmek" (yüñlümes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. "Bakmak, gözetlemek" (taḡı eger anlar aysalardı işittük taḡı boyun südüḡ taḡı işitil taḡı küdgül bizge bolḡay erdi yaḡşıraq anlarḡa taḡı rästrak, ÖKT 162a/1).

2.1.1.2.50 el-Velî

ETü. küdezigli.

Dost, seven, görüp gözetken ve yardım eden anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 162).

küdezigli: (<küd-ez-(ü)gli “gözetken”, <küd-ez- “gözetmek” EDPT: 707). "negü teg küdezgü olarığ tutup / küdezigli teñri küdezsü utup" (KB 4526). “eger tutsa siler tañrıka atıqsız emitti köñülleriniz eger aralaşsalar anıñ üze bütünlükün tañrı ol küdezügli dost turur yme cabra ‘il turur yme edgülermi‘mînlerdin ferişterler anda keğin bara yārıı” (TİEM 73 415r/6=066/004).

2.1.1.2.51 el-Cebbâr

ETü. esîr itgen; ETü. itigli bayat; ETü. uluğ arığ tañrı.

Allah, “emir ve yasaklarını, hüküm ve kararlarını kullarına yaptırmaya gücü yeten, azgın ve zalimleri kahredici, dertlere derman olan, yaraları sarıp onaran, yarattıklarının hâllerini düzelten”dir (Karagöz vd., 2010: 153).

esîr itgen: (<Ar. esîr, "1. Savaşta düşman eline düşen kişi, tutsak. 2. Eskiden bir zenginin malı olarak para ile alınıp satılan, efendisinin emrinde olan, hürriyetten yoksun kadın veya erkek; köle, kul." Çağbayır, 2007: 1484 + <it-gen "eden", <it- “organize etmek, düzenlemek” EDPT: 36). "ol tañrı ol kim ermez tañrı meger ol elig yarağsızlardın arığ selāmatlık bergen îmîn kılğan kullar esîr itgen küşüş uğan ağırlığı arığ turur tañrı anıñdın kim ortuğ atarlar" (TİEM 73 405v/2=059/023).

itigli bayat: (<it-(i)gli, “organize etmek, düzenlemek” EDPT: 36 + <bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). “itigli bayatım ite birdi öz / ite birdi tüzdi yaraştırdu tüz” (KB 140).

uluğ arığ tañrı: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <arı-đ, "temiz olmak; saf olmak", EDPT: 213 + <teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁷⁶, “Tanrı” EDPT: 523). "mişl yot ‘aybsuz uluğ arığ tañrı andın kim ortaq atarlar" (Rylands 38/32a2=059/023).

2.1.1.2.52 el-Azîz

ETü. küçlüğ uğan tutmağı ; ETü. küşüş; ETü. küşüş bütüñ işlig; ETü. küşüş küçlüğ~küşüş küçlüğ; ETü. menzeksiz; Ar. + ETü. mişl yot; Ar. + ETü. mişl yot; ETü. öğdölmiş küşüş idi; ETü. yiñen.

Üstün güçlü, kuvvetli, değerli ve şerefli anlamlarına gelir (Karagöz vd., 2010: 152).

¹⁷⁶ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

küçlög uğan tutmaķı: (<küç+lög, “güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb.” EDPT: 697 + <u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87 + <tut-maķ+ı “koruyuculuğu”, <tut-maķ “tutmak, kavramak, el koymak” EDPT: 451). “yalğanķa tuttılar biziñ belgülerimizni ķamuđını törüttimiz ne anlarını küçlög uğan tutmaķı ” (TİEM 73 391v/4=054/042).

küsüş: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752). “küsüşüm ol köñöl üze köñölög ... açayada yarlıkap” (Xu VIII: 484). “ezrua teñri yirinte tođmaķ küsüşin buşı birgeli sakınçın iki yigirmi yıl tüni küni” (M 10-32). “drmuruç seli upasi ķulkıya küsüşine bitidim” (KİP 223). “men ulug küsüşin bu çintemeni ... erdini alıp” (İK LI-3). “una kirtgüç kösüşke tayak bolmakı öze bu munça edgü nomlar büter” (TT V: B/80). “kut kösüş öritü tegintim” (TT VII: 40/138). “bo küsüşög sakınçığ unıtu evretü yarlıkamazunlar” (BT II: 287). “çañ vçir tutup yene iki bölük sekiz padak ögdiler üze ögüp küsemiş küsüşin kut kolungu ol” (BT VII: 311). “burhan kutı küsüş üze” (BT XIII: 51.27). “ü]züksüz ulug küsüşlög bodisatva” (BT XVIII: 157). “kut kolunmak[lıg] küsüşü kanmış erdi” (BT XX: 314). “kut küsüş öritü tegintim” (BT XXIII: G-350). “küsüşte turup küsüşler bulgalı umasar” (BT XXVIII: C-80). “alku küsemiş küsüşü kanmasar” (DI 788). “tapuğsuz ķuluñ men yazuķum üküş / özün fażlı birle keçür ay küsüş” (KB 396). “ol tañrı küsüş bütün işlig turur.” (Rylands 28/69a2=008/010)¹⁷⁷.

küsüş bütün işlig: (<küs(e)-(ü)ş “<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <büt-ün, “tamamen, tamamıyla” EDPT: 306 + <iş+lig “işli”, “iş, emek” EDPT: 254). “eger yansa siler kelmişde kedin silerke belgüler bilinler kim bütünlükün tañrı küşüş ol bütün işlig” (TİEM 73 25r/2=002/209).

küsüş küçlög~küşüş küçlög: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <küç+lög, “güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb.” EDPT: 697). “tañrı yinçge körügli turur ķullarıña rüzî kıılır kimke tilese ol turur küçlög küsüş” (TİEM 73 355r/5=042/019). “bütünlükün tañrı küçlög turur küşüş” (TİEM 73 402v/7=058/021).

meñzezsiz: (<meñze-g+siz “benzersiz”, <meñze-g “benzemek, benzeyiş” EDPT: 771). “ol tañrı erür meñzezsiz bütün işlig” (Rylands 26/28a1=004/056).

mişl yok: (<Ar. mişl, “benzer, eş veya kat ile ilgili” Çağbayır, 2007: 3240 + <*yo-ķ, “sahip olmamak” EDPT: 895). “erür tañrı mişl yok bütün işlig” (Rylands 27/8b1=004/165).

ögdülmiş küsüş idi: (<ög-(ü)d-(i)l-miş, <ög-(ü)d-(i)l- “övmek” EDPT: 104 + <küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “körgey anlar ikm berildiler bilig ol kim indürüldi saña idinidin ol yarağlıg köndürür ögdülmiş küsüş idi yolıña” (TİEM 73 312r/8=034/006).

¹⁷⁷ Örneklerde görüldüğü üzere Eski Uygur Türkçesinde “arzu, istek” anlamında sıkça tanıklanan *küsüş*, İslam ile birlikte Tanrı'nın *el-Azîz* ismini karşılamıştır.

yiğen: (<yeğ-(e)n, “zafer kazanan” EDPT: 942). “taķı ĥakîķat üze taņrı ol yiğen ĥikmet birle iş kılğan” (TİEM 73 44r/6=003/062).

2.1.1.2.53 el-‘Alî

ETü. barçada yüksek; ETü. uluğ; ETü. yüksek; ETü. yüksek idi; ETü. yükseklik idisi.

Şanı, şerefi, izzeti ve kudreti yüce olan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 152).

barçada yüksek: (<bar+ça+da “hepsinden”, <bar+ça, “hep, bütün” EDPT: 357 + <*yü-k+se-k, “yüksek” EDPT: 915). “ol ĥur‘ân bitigniñ aşlı içinde turur biziñ üskümüzde barçada yüksek bütün işlig” (TİEM 73 358v/1=043/004).

uluğ: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136). "bodunun igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yègir[mi süledim" (KT D 28). "[t]ürgiş kaganka kızım[i n... ertiñü ulug törün alı birtim" (BK K 9). "yèti yüz kişig uduzugma uluğı şad erti" (T 4-5). "ulug ev örtenmiş" (IrKB 9). "ulug buyan edgü kılınç" (Xu VII: 322). "öt[ünti] uluğı teñrim bu çambudvip [uluştı]" (M 20-13). "birük uluğ emrençler atlığlar körkin körü ĥutrulğu tınlığlar erser" (KİP 124). "men ulug küsüşin bu çintemeni ... erdini alıp siziñe poşı berür men" (İK LI-2). "yme kamag yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yel [birle] yüz artokı kırk tümen yek[niñ yavlak] biligiñe katılıp ögsüz koñulsüz boltı" (Hua 10). "yme sözleser uluğ şastır" (Üİ 100b/10). "beş yègirmideki tolun ay teñri teg seviglig yüzlüğ ulug élige ..." (DA 2981). "ulug atlığlar başlağuçı" (TT II: A/64). "ulug yarlıkançuçı köñül üze" (TT III: 118). "ulug alñadturgu tamga tutmış kergek" (TT V: A/94). "biş yigirmi ağır ulug buzad baçağ kün öze biz üç erdinilerde süzük kirtgünç köñüllüğ tıpası terbi inal" (TT VII: 40/6). "ulug edgü ögli yarlıkançuçı köñüllüğ kañlarına ağır ayagin yükünmekin umunup manıp yükünürbiz" (BT II: 1209). "ulug ulug işleriñ işledeçi" (BT III: 726-727). "ol kim ulug ilig teñri hanı ezrua teñri teñrisi" (BT V: 177). "ulug bilge biligin erksinmiş" (BT VII: L-12). "nom idisi ulug saskaua bahşı" (BT VIII: A-455). "ulug küçlüğ mhakalaka" (BT XIII: 25.18). "kiñ ulug buyan" (BT XVIII: V-74). "[tört türlü]g ulugnuñ ornı bolur" (BT XX: 368). "asıg tusu kılğuluk ulug edgüleriñ töpüsinte tururlar" (BT XXVIII: G-79). "ulug bilge bilig tugguluk ulug bilge bilig" (Tot 255). "teñrim küsi küçi ulug kut berzün" (U 181 / B 5). "begim özin oğurladı / yara ĥbilip oğurladı / uluğ teñri ağırladı / anın ĥutı kıw türı toğdı" (DLT I: 300-301). “küwençim awınçım sewinçim ĥamuğ / sewinçin içinde turur ay uluğ” (KB 3774). “bütünlükün ol ögdülmiş turur uluğ turur” (TİEM 73 169r/8=011/073). “ol anıñ üçün kaçan

ündense tanrı yañluz tēp tandıñız eger ortak kılsa büttüñizler hükm ol tanrıka uluğ ol tanrı” (Rylands 35/29b2=040/012)¹⁷⁸.

yüksek: (<*yü-k+se-k, “yüksek” EDPT: 915). "yüksek ediz orunluktın kodı öz kemişti ögsiredi taltı" (İK LXI-6). " 'yüksek tağ = yüksek dağ'. Herhangi bir şey yüce ve uzun olursa ona 'yüksek' derler. Bu, kuş tüyü anlamına olan 'yük'ten alınmıştır. Çünkü onun yaratılışı 'yükselmek'tir. Böylelikle her yüksek şeye bu ad verilmiştir. Şu beyitte dahi gelmiştir: 'üs es körüp yüksek alık xoğı çıkar / bilge kişi ögüt berip tawrağ uğar'" (DLT III: 45-46). negü tir eşitgil ay bilgi teñiz / uğuşluğ amul köñli yüksek ediz" (KB 4998). “bütünlükün tanrı ol turur yüksek uluğ” (TİEM 73 247v/1=022/062). “ol tanrı erür yüksek uluğ” (Rylands 26/12b1=004/034)¹⁷⁹.

yüksek idi: (<*yü-k+se-k, “yüksek” EDPT: 915 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “hükm idike turur yüksek idi” (TİEM 73 342v/6=040/012).

yükseklik idisi: (<*yü-k+se-k+lik, <*yü-k+se-k “yüksek” EDPT: 915 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41).”biligli örtüglügni açuıkluñı uluğ yükseklik idisi” (TİEM 73 184r/2=013/009).

2.1.1.2.54 el-‘Âlâ

ETü. edizrek; ETü. yüksekrek.

En yüce, en şerefli anlamına gelir (Karagöz vd., 2020: 152).

edizrek: (<ediz+rek, <ediz “yüce, yüksek” EDPT: 73). “añar ol edizrek alkış kökler içinde tağı yer içinde” (TİEM 73 296r/6=030/027).

yüksekrek: (<*yü-k+se-k+rek, “en üstün, Esmâ-i Hüsnâ’dan el-‘Âlâ” yazım düzeltildi, Ünlü, 2018d: 563). “tanrıka ol yüksekrek meşel” (TİEM 73 200r/2=016/060).

2.1.1.2.55 el-Azîm

ETü. küşüş uğan; ETü. uluğ; ETü. uluğ bayat; ETü. uluğluk idisi.

“Zatı, isim, sıfat ve fiilleri itibarıyla pek ulu, büyük, yüce” anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 152).

küşüş uğan: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <u-ğan, “Tanrı” EDPT: 2, 87). “ol tanrı ol kim ermez tanrı meger ol elig yarağsızlardın arığ selâmatlık bergeñ îmîn kılğan kullar esir etgen küşüş uğan ağırlığı arığ turur tanrı anıñdın kim ortuğ qatarlar” (TİEM 73 405v/3=059/023).

¹⁷⁸ Rylands nüshasında Ar. *el-‘Alî* isminin karşılığında *uluğ* kullanılmıştır.

¹⁷⁹ Ar. *el-‘Alî* karşılığında TİEM 73 ve Rylands nüshalarında tespit edilen yüksek karşılığı yukarıda örneklenmiştir. Diğer örneklerde sözcüğün ilahî bir nitelendirme amacıyla kullanılmadığı görülmektedir.

uluğ: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136). "bodunun igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yègir[mi süledim" (KT D 28). "[t]ürgiş kaganka kızım[i n... ertiñü ulug törün alı birtim" (BK K 9). "yèti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti" (T 4-5). "ulug ev örtenmiş" (İrkB 9). "ulug buyan edgü kılınç" (Xu VII: 322). "öt[ünti] uluğı teñrim bu çambudvip [ulušta]" (M 20-13). "birük uluğ emrençler atlıglar körkin körü kıtrulgu tınlıglar erser" (KİP 124). "men ulug küsüşin bu çintemeni ... erdini alıp sızıne poşı berür men" (İK LI-2). "yme kamag yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yel [birle] yüz artokı kırk tümen yek[nin yavlak] biligiñe katılıp ögsüz koñulsüz boltı" (Hua 10). "yme sözleser uluğ şastır" (Üİ 100b/10). "bêş yègirmideki tolun ay teñri teg seviglig yüzlüg ulug élige ..." (DA 2981). "ulug atlıglar başlaguçı" (TT II: A/64). "ulug yarlıkançuçı köñül üze" (TT III: 118). "ulug alıadturgu tamga tutmış kergek" (TT V: A/94). "biş yigirmi ağır ulug buzad bağag kün öze biz üç erdinilerde süzük kirtgünç köñüllüg tıpası terbi inal" (TT VII: 40/6). "ulug edgü ögli yarlıkançuçı köñüllüg kañlarıña ağır ayagin yükünmekin umunup inanıp yükünürbiz" (BT II: 1209). "ulug ulug işleriñ işledeçi" (BT III: 726-727). "ol kim ulug ilig teñri hanı ezrua teñri teñrisi" (BT V: 177). "ulug bilge biligin erksinmiş" (BT VII: L-12). "nom idisi ulug saskaua bahşı" (BT VIII: A-455). "ulug küçlüg mhakalaka" (BT XIII: 25.18). "kiñ ulug buyan" (BT XVIII: V-74). "[tört türlü]g ulugnuñ ornı bolur" (BT XX: 368). "asıg tusu kılguluk ulug edgüleriñ töpüsinte tururlar" (BT XXVIII: G-79). "ulug bilge bilig tugguluk ulug bilge bilig" (Tot 255). "teñrim küsi küçi ulug kut berzün" (U 181 / B 5). "begim özin oğurladı / yara ğbilip oğurladı / uluğ teñri ağırladı / anın kıtı kıw türi toĝdı" (DLT I: 300-301). “küwençim awınçım sewinçim kamuğ / sewinçin içinde turur ay uluğ” (KB 3774). “ol tañrı fazlı turur bérür anı kimke tilese tañrı uluğ artuqluğ idisi turur” (TİEM 73 399r/9=057/021). “ol tañrı erür yüksek uluğ” (Rylands 26/12b1=004/034)¹⁸⁰.

uluğ bayat: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). “bu kıdret idisi uluğ bir bayat / ölüglerni tırgüzmek asan aña” (AH 19).

uluğluk idisi: (<uluğ+luk, “ululuk; büyüklük” EDPT: 139 + <idi+si, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “kalıglı menğülüg andın uluğluk idisi hem uluğluk idisi ağırlıg idisi” (TİEM 73 392v/9=055/027). "yazuğ yarlıkağlı hem tevbe kabül kılıglı kını kıatıg uluğluk idisi ilāh yok meger ol anar yanıñ" (35/23a3=040/003).

2.1.1.2.56 Hayrü'n-Hâfızan

ETü. arқа; ETü. yülek.

Allah, “en iyi koruyup gözetendir” anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

¹⁸⁰ TİEM 73 399r/9'da Ar. *el-Azîm* ismi *uluğ* sözcüğüyle çevrilmiştir.

arka: (<arka, “arka; destekçi, birini desteklemek için yanında duran kişi” EDPT: 215). "iki arka kılıp turgurdumuz erser" (TT IV: B/20). "üç bedük közleri oot ölüg saçı arkasınca yadılı turup tamturmuş yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur" (DA 3552). "arkası tutuşur yani adakı agrıyur" (TT VII: 25/4). "uçanızta arkanızta müntürüp" (BT XIII: 1.74). "kidin arka berip" (Tot 363). “bayat birdi barça tilemiş tilek / bayat ok bolu birsü arka yülek” (KB 90).

yülek: (<yöle-k, “destek, takviye” EDPT: 928). "bayat birdi barça tilemiş tilek / bayat ok bolu birsü arka yülek" (KB 90).

2.1.1.2.57 el-Habîr

ETü. biliglig[g]; ETü. bilgen; ETü. iç taş biliglig; ETü. uqğan; ETü. yinçge işlig.

el-Habîr, Allah’ın bir sıfatı olarak, her şeyden haberdar olan, hiçbir şey kendisinden gizli olmayan, bütün sırları ve işlerin gizli kalan yönlerini bilen, haber veren anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 208).

biliglig~biliglig: (<bil-(i)g+li[g] “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). "köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "tükel bilge biliglig teñri teñrısı burhan" (BT III: 56). "bilge b[iliglig teñri teñrısı burhan" (BT XVIII: V-42). "tükel bilge biliglig teñri teñrısı burhan" (DI 803). “ol erür kullarını biliglig körügli” (TİEM 73 213r/7=017/096).

bilgen: (<bil-gen “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “bütünlükün tañrı yinçge körge bilgen ol” (TİEM 73 247v/2=022/063). “ey anlar kim taptılar qorğunlar tañrıda körsün-e et-özni nê kim ilgerü ıdı yarınka qorğunlar tañrıda ol tañrı bilgen nê kim kıılır sizler” (Rylands 38/30a3=059/018).

iç taş biliglig: (<iç, “iç, içerisi” EDPT: 17 + <taş, “dış, dışarı” EDPT: 556 + <bil-(i)g+li(g) “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “ay iç taş biliglig ay haqqı’l-yakın / közümde yırak sen köñülke yakın” (KB 11).

uqğan: (<<uq-ğan “anlayan, iyice kavrayan”, <uq- “anlamak” EDPT: 77). “ol turur bütün işlig uqğan ıdı” (TİEM 73 102r/5=006/073). “uqturdu maña anı bilgen uqğan” (Rylands 38/90b1=066/003).

yinçge işlig: (<*yinç+ge, “ince, zayıf, narin” EDPT: 945 + <iş+lig “işli”, <iş “iş, emek” EDPT: 254). “yetmes anı közler ol yetrür közlerini ol yinçge işlig uqğan ol” (TİEM 73 105r/8=006/103).

2.1.1.2.58 el-Halîm

ETü. keçürgen; ETü. tözün~tüzün.

“Çok sakin, hemen öfkelenmeyen, kızmayan, heyecanlanmayan, acele etmeyen, hoşgörülü, teenni ile hareket eden” anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 155).

keçürgen: (<keç-ür-gen, “geçirmek”, EDPT: 698). “bu er ol telim iş keçürgen = bu, her zaman işini evirip çeviren, güç işleri başaran” (DLT I: 521). “Bayat atı birle sözüğ başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim” (KB 1). “ilâhi keçürgen idim sen keçür” (AH 37). eger ötünç bërse siler tañrıka körklüg ötünç bërmekek êkki ança arturgay silerka yarlıkağay silerke tañrı arındurulğan keçürgen turur” (TİEM 73 413r/1=064/017). “ol tañrı bilür ol kim köñüllerinij içinde erür tañrı bilgen keçürgen” (Rylands 33/15a1=033/051)¹⁸¹.

tözün~tüzün: (<tüz-ün, “kontrollü, iyi huylu, nazik” EDPT: 576). “tözün yolnuñ yarukı” (Xu VIII: 1742). “tözün maytri bodisvt nom buşı birür erti” (M 10-1). “tözünüm bu alķınçsız kögüzlüg bodisvt” (KİP 163). “munı sözleyür tözünler kılı tip” (Üİ 104b/1). “takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı türlüg ilenür yıldıztar işi ködügi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür” (TT VI: 190). “tözün yavaştörölüg edgölüg sav” (BT II: 194). “tört türlüg tözünler kesigi nomlarta evrilmekek üze edgü nomlarıg bulgalı tapgalı katıglangaylar” (BT III: 437). “teñrim tözün ıduk et’özke ton bıçah yarlıkadı [...] ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu” (BT V: 153). “tözün yollarınıñ tüpi uçı [erür” (BT VIII: B-250). “tözünlerniñ ornında töşenip ornanıp erinler” (BT XIII: 15.63). “çın kirtü edgü ögli yolçı yırçı tözünlerke kutluglarka” (BT XVIII: 1784). “tözün kutlug tınlıglar” (BT XXIII: F-218). “sekiz tözün köni yolka agtınmak” (BT XXVIII: G-28). “anı körünler tözünlere eñ mintın taşta tıyaguta ına bolmış” (AES 17). “kayu tözünl[er oğlu tözünler kızı] alku törlügüg bilteçi” (AS 18). “tört türlüg “otun men otunluk bile öz ulır / tüzün sen tüzünlük me sindin kelir” (KB 3780). “uluğlukka tegseñ yañılma özün / kalı kedseñ atlas unitma bözün / uluğ bodunukunça tüzünrek bolup / uluğka kiçigke sılığ kıl sözün” (AH 355). “takı kim nū-sipāslık kılsa çınok meniñ idim muñsuz turur tüzün turur” (TİEM 73 277r/6=027/040). “ol turur tüzün yime yarlıkağan” (Rylands 33/82a3=035/041).

2.1.1.2.59 el-Hâfız

ETü. küdezigli.

Koruyup gözetken Allah anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 155).

¹⁸¹ TİEM 73 ve Rylands nüshalarında *keçürgen* ile el-Halîm sıfatı karşılanmıştır.

küdezigli: (<küd-ez-(i)gli “gözetin”, <küd-ez-¹⁸² “gözetmek” EDPT: 707) “negü teg küdezigü olarığ tutup / küdezigli tenrı küdezsü utup” (KB 4526).

2.1.1.2.60 el-Hafız

ETü. küdezi~küzetçi; ETü. küdezen.

Varlıkları yok olmaktan koruyan demektir (Karagöz vd., 2010: 155).

küdezi~küzetçi: (<küd-ez+çi “gözetçi”, <küd-ez- “gözetmek” EDPT: 707). “biz ordu kapag közetçi bir tep tediler” (İK XLIII-6,7). “kut koltaçı küzetçi bolgay” (AY 91/2). “anlar kim tuttılar anda adın dostlar tanrı küdezi turur anlar üze” (TİEM 73 353v/4=042/006). “seniñ idiñ kamuğ neñ üze küdezi ol” (Rylands 33/42b3=034/021).

küdezen: (<küd-ez-gen “gözetin”, <küd-ez- “gözetmek” EDPT: 707). “dostlar tanrı küdezen olar üze ermez sen olar üze erklig” (Rylands 36/3a1=042/006).

2.1.1.2.61 el-Hâfid

ETü. kuğı idğan.

Allah’ın kafirleri şan, şeref ve itibar açısından alçalttığı, değersizleştirdiği ve onları cezalandırdığını ifade eder (Karagöz vd., 2010: 155).

kuğı idğan: (<kod-ı, “aşağıya” EDPT: 596 + <id-ğan “gönderen”, <id- “göndermek” EDPT: 37). “kuğı idğan kötügen” (TİEM 73 394v/5=056/003).

2.1.1.2.62 el-Hamîd

ETü. ögdülmiş; ETü. küsüş ögdülmiş; ETü. küsüş ögdülmiş idi; ETü. küsüş ögdülmiş tanrı.

Çok övülen ve övgüye layık olan demektir (Karagöz vd., 2010: 155).

ögdülmiş: (<ög-(ü)d-(i)l-miş, <ög-(ü)d-(i)l- “övlmüş” EDPT: 104). “indürmek ögdülmiş bütün işlig idi” (TİEM 73 352r/2=041/042). “erür tanrı ögdülmiş” (Rylands 26/90a1=004/131).

¹⁸² Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak küd- fiili “beklemek, gözetmek” anlamına gelir ve Kur’an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: 1. “Beklemek” (küğti ırak ärmâz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmâdiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küğgil maña ol künke tegi kim koparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgürek işniñ birisini, HKT 188b/1; tağı küygül bizge büktürü yâ tolgayı tilleri birle tağı dîn içinde ta’n kılı, HKT 83b/4; tağı küygül bizge büktürü yâ tolgayı tilleri birle tağı ‘ayb kılmağ dîn içinde, ÖKT 161b/4) 2. “Süre verilmek” (yüñlumes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. “Bakmak, gözetlemek” (tağı eger anlar aysalardı işittük tağı boyun südük tağı işitgil tağı küdgül bizge bolğay erdi yahşırağ anlarğa tağı rästrak, ÖKT 162a/1).

küşüş ögdülmiş: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <ög-(ü)d-(i)l-miş, <ög-(ü)d-(i)l- “övmek” EDPT: 104). “öç almadılar anlardın meger kértgündükleri birle tañrıka küşüş ögdülmiş” (TİEM 73 440r/3=085/008).

küşüş ögdülmiş idi: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <ög-(ü)d-(i)l-miş, <ög-(ü)d-(i)l- “övmek” EDPT: 104 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41) “körgey anlar kim berildiler bilig ol kim indürüldi saña idindin ol yarağlıg köndürür ögdülmiş küşüş idi yolıña” (TİEM 73 312r/8=034/006).

küşüş ögdülmiş tañrı: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <ög-(ü)d-(i)l-miş “övmüş”, <ög-(ü)d-(i)l- “övmek” EDPT: 104 + <teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁸³, “Tanrı” EDPT: 523). “öç almadılar anlardın meger kértgündükleri birle tañrıka küşüş ögdülmiş” (TİEM 73 440r/3=085/008).

2.1.1.2.63 el-Mütekebbîr

ETü. ağırlığı arığ turur; Ar. + ETü. mişl yok.

Allah'ın ihtiyaç ve noksanlığı gerektiren her şeyden uzak, çok yüce ve ulu olduğunu ifade eder (Karagöz vd., 2010: 159).

ağırlığı arığ turur: (<ağır+lığ+ı "kıymeti", <ağır+lığ “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 93 + <arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak", EDPT: 213 + <tur-ur, “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısaltarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “ol tañrı ol kim ermez tañrı meger ol èlig yarağsızlardın arığ selāmatlık bergeñ îmîn kılğan kullar esir ètgen küşüş uğan ağırlığı arığ turur tañrı anıñdın kim ortuğ katarlar” (TİEM 73 405v/2=059/023).

mişl yok: (<Ar. mişl, “benzer, eş veya kat ile ilgili” Çağbayır, 2007: 3240 + <*yo-ğ, “sahip olmamak” EDPT: 895). “ol turur tañrı kim yok anda adın tañrı meger ol erklig arığ esenlik bergeñ îmîn kılğan rāst tanuğ mişl yok ‘aybsuz uluğ arığ tañrı andın kim ortağ katarlar” (Rylands 38/31b3=059/023).

2.1.1.2.64 er-Rakîb

ETü. iç taş biligli; ETü. biliglig~biligli; ETü. küdezcî.

Allah'ın Rakîb sıfatı, insanların tüm durumlarını, yaptıklarını, davranışları ve sözlerini görüp gözetken, bilen, koruyan ve hiçbir şeyin kendisinden gizli kalmadığı anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 545).

¹⁸³ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

iç taş biligligi: (<iç, “iç, içerisi” EDPT: 17 + <taş, “dış, dışarı” EDPT: 556 + <bil-(i)g+li(g) “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “ay iç taş biligligi ay haqqı’l-yakın / közümde yırak sen köñülke yakın” (KB 11).

biliglig~biligligi: (<bil-(i)g+li(g) “bilen”, bil- “bilmek” EDPT: 330). “keñ biliglig” (Xu VIII: 154). “kadır savlıg kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüg bilge biliglig tınlıglar yime artukrak korkurlar ayman[ur]lar ...” (DA 2030). “bilge biliglig küçlüg erdemlig atlıg teñri burhan kutıña yükünürbiz” (BT II: 1118). “tükel bilge biliglig teñri teñrиси burhan” (BT III: 56). “bilge biliglig rasiyanlıg ulug taluy ögüz” (BT VII: 298). “bilge biliglig” (BT VIII: A-317). “on küçlüg bögü biliglig ugan” (BT XIII: 13.115). “bilge b[iliglig teñri teñrиси burhan” (BT XVIII: V-42). “bilge biliglig teñri teñrиси burhannıñ” (BT XXIII: H-15). “yme bilge biliglig erenler üküş” (BT XXVIII: G-119). “bilge b[iliglig teñri teñrиси burhan” (BT XVIII: V-42). “sakinçsız bilge biligligig alıp” (Tot 839-840). “tükel bilge biliglig teñri teñrиси burhan” (DI 803). “ol erür qullarını biliglig körügli” (TİEM 73 213r/7=017/096).

küdezçi~küzetçi: (<küd-ez-çi “gözetleyici”, <küd-ez-¹⁸⁴ “gözetmek” EDPT: 707). “biz ordu kapag közetçi bir tep tediler” (İK XLIII-6,7). “kut koltaçı küzetçi bolgay” (AY 91/2). “kaçan cānım aldın erse erdin sen küdezçi anlar üze” (TİEM 73 95r/3=005/117). “helāl ermez saña uragutlar anda kiğin hem tegşürse sen olarka cüftlerdin, eger hoş kelse saña olarnıñ cemālleri meger kim erklense elgin, erür tañrı qamuğ neñ üze küdezçi” (Rylands 33/25b3=033/052).

2.1.1.2.65 el-Musavvir

ETü. bediz; ETü. bezegen; Ar. + ETü. şüret kılğan.

Allah’ın varlıklara şekil ve özelliklerini verdiği anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 158).

KB 20. beyitte, Tanrı’nın yarattıklarına suret verip süslemesi onun bir *bedizçi* gibi düşünülerek ifade edilmesine neden olmuştur: “ay sırğa yakın ay köñülke ediz / tanuğ ol saña barça şüret bediz” (KB 20).

bediz: (<bediz, “süsleme” EDPT: 310). “için taşın adınçig bediz urturtum (KT G 12; BK K 14). “bedizin bedzetti” (KÇ 24). “meyarı burhanka okadmatın tuş tolum bolup oyunın bedizin

¹⁸⁴ Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küd-* fiili “beklemek, gözetmek” anlamına gelir ve Kur’an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: 1. “Beklemek” (küdti irak ärmaz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küdgil maña ol künke tegi kim koparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgürek işniñ birisini, HKT 188b/1; tağı küygül bizge büktürü yā tolğayu tilleri birle tağı dīn içinde ta’n kılı, HKT 83b/4; tağı küygül bizge büktürü yā tolğayu tilleri birle tağı ‘ayb kılmaq dīn içinde, ÖKT 161b/4) 2. “Süre verilmek” (yüñlumes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. “Bakmak, gözetlemek” (tağı eger anlar aysalardı işittük tağı boyun südük tağı işitgil tağı küdgül bizge bolğay erdi yahşırak anlarğa tağı rāstrak, ÖKT 162a/1).

uduşu teginelim" (BT III: 800). "...]ngin mein bedizin" (BT V: 674). "yulanıñ yarukıña oyun bedizke tükellig" (BT VII: 184). "bediz kılmak" (BT XIII: 2.83). "körkin bedizin bedizetzünler" (BT XVIII: S-476). "ay sırka yakın ay köñülke ediz / tanuñ ol saña barça şuret bediz" (KB 20).

bezegen: (<bed(i)z+e-gen "süsleyen", <bed(i)z+e- "bezemek, süslemek" EDPT: 390). "ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen anar turur körklüg atlar" (TİEM 73 405v/4=059/024).

şuret kılğan: (<Ar. şuret, "1. Dış görünüş; biçim; şekil. 2. Resim. 3. Fotoğraf. 4. İnsan yüzü; çehre; surat. 5. Bir yazının kopyası. 6. Tarz; yol. 7. İslam felsefesinde varlığın görünen ve beş duyu ile algılanan yönüne verilen ad. 8. İlahî varlığın görünüş alanına çıkışı; insan duygularına, insan gönlüne verilışı" Çağbayır, 2007: 4359 + <kıl-ğan "kılan", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ol tañrı törütgen, yaratğan, şuret kılğan" (Rylands 38/32b1=059/024).

2.1.1.2.66 el-Muahhır

ETü. kêniktürür; ETü. kiğin qodar.

Geriye bırakan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

kêniktürür: (<*kê-n+(i)k-tür-ür "arkasında bırakır", <kênik- "arkasında bırakmak" EDPT: 731). "yoq kim kêniktürür atalmış vaqtqa tēgi" (TİEM 73 320v/5=035/045).

kiğin qodar: (<*ke+din, "batı, batı tarafı; arka, arkasından" EDPT: 704 + <*ko-d-ar "koyar, bırakır", <*ko-d- "koymak, vazgeçmek, teslim olmak" EDPT: 595). "eger tutsa tañrı boğunrı qazğanmışları birle qodmağatı anıñ arqası üze teprenigli ançası bar kiğin qodar olarnı" (Rylands 33/85b3=035/045).

2.1.1.2.67 el-Muhyi

ETü. tirgürgen ölügni.

Varlıklara can veren, onları yaşıtan ve ölümden sonra tekrar diriltten demektir (Karagöz vd., 2010: 158).

tirgürgen ölügni: (<*tir-gür-gen "diriltten", <*tir-gür- "dirilmek, hayata dönmek" EDPT: 545 + <ölüg+ni "ölüyü", <öl-(ü)g "ölü" EDPT: 142). "ol idi kim tirgürür anı tirgürgen ölügni" (TİEM 73 351v/7=041/039).

2.1.1.2.68 el-Mücib

Ar. + ETü. cevāb bērigli.

Duaları, istekleri kabul eden, sıkıntıları gideren ve ihtiyaçları karşılayan anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 158).

cevāb bērigli: (<Ar. cevāb, “Bir soruya, bir isteğe, bir söz ya da yazıya verilen karşılık; yanıt” Çağbayır, 2007: 783 + <ber-(i)gli “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “ündedi ök bizni nūh yalavaç nēme cevāb bērigli saña” (TİEM 73 328r/9=037/075).

2.1.1.2.69 el-Mü'mîn

ETü. inanġu; Ar. + ETü. îmîn kılġan.

Yaratıklarına güven veren anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 159).

inanġu: (<inan-ġu “güvenilecek”, <inan- “inanmak” Demir, 1998: 202). "ayur ay bağırşak inanġu idim / katıġlık yirinde sığınġu idim" (KB 3052).

îmîn kılġan: (<Ar. emîn, “1. Kendisine güvenilebilir; emniyet edilebilecek olan. 2. Tehlikesiz; güvenli. 3. Şüphesi olmayan; inanan; güvenen. 4. Hz. Muhammed’in lakabı. 5. İmparatorluk döneminde bazı devlet görevlerindeki sorumlu kişilere verilen ad. 6. Mutemet kişi” Çağbayır, 2007: 1432 + <kıl-ġan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ol tañrı ol kim ermez tañrı meger ol èlig yaraġsızlardın arıġ selāmatlık bērgen îmîn kılġan kullar esir ètgen küşüş uġan aġırlıġı arıġ turur tañrı anıñdın kim ortuġ katarlar” (TİEM 73 405v/2=059/023). “ol turur tañrı kim yoġ anda adın tañrı meger ol erklig arıġ esenlik bērgen îmîn kılġan rāst tanuġ mişl yoġ ‘aybsuz uluġ arıġ tañrı andın kim ortaġ katarlar” (Rylands 38/31b3=059/023).

2.1.1.2.70 el-Mu’îd

ETü. yaratıġnı yana yandurur.

Canlıları ölümlerinden sonra tekrar diriltten, yeniden yaratan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 157).

yaratıġnı yana yandurur: (<yarat-(ı)ġ+nı “yarattıġını”, <yarat-(ı)ġ “yaratılmış olan” EDPT: 961 + <yan-a, “yine; ve” EDPT: 943 + <yan-dur-ur “döndürür”, <yan-dur- “geri göndermek, döndürmek, geri vermek” EDPT: 947). “ayġıl nek bar mu ortaġlarıñızda ol ilki törütür yaratıġnı yana yandurur anı” (TİEM 73 156v/5=010/034).

2.1.1.2.71 et-Tevvâb

Ar. + ETü. tevbe bezerlegen; Ar. + ETü. tevbe bezerlegli; Ar. + ETü. tevbe kabûl kılġan; ETü. yazuġ örtüġli.

Allah’ın sürekli olarak tövbeleri kabul ettiġini ifade eder (Karagöz vd., 2010: 161).

tevbe bezerlegen: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; günahtan iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediġi bir suç veya günahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme”

Çağbayır, 2001: 4893 + <bezerle-gen “kabul eden”, <bezerle- “kabul etmek” Ünlü, 2018d: 139). “anın üze ol turur tevbe bezerlegen yarlıkagan” (TİEM 73 5v/6=002/037).

tevbe bezerlegli: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; günden iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya günden büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <bezerle-gli “kabul eden”, <bezerle- “kabul etmek” Ünlü, 2018d: 139). “yazuk yarlıkagli tevbe bezerlegli katig kınlig artukluk idisi” (TİEM 73 341v/7=040/003).

tevbe kabül kılğan: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; günden iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya günden büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <Ar. kabül, “1. Benimseme. 2. Ön tarafa dönme; yaklaşma; karşılaşma. 3. Bir şeye isteyerek ya da istemeyerek rıza gösterme; razı olma. 4. Bir şeyi, bir eylemi, bir öneriyi onaylama; uygun bulma; beğenme; hoş görme. 5. (Konuk ya da iş için gelenleri) katma alma; yanma sokma; görüşme; konuşma. 6. Sunulan bir şeyi, verilen bir hediye alma” Çağbayır, 2007: 2311 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tesbh kılğıl idin ögdüsi birle yarlıkayu kılğıl anındın ol erdi” (TİEM 73 450r/9=110/003). “korkunlar tanrıda, ol tanrı tevbe kabül kılğan” (Rylands 37/63a3=049/012).

yazuk örtügli: (<yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <ört-(ü)gli “örtme”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “uqturğıl kullarımka kim men men yazuk örtügli yarlıkagli men” (TİEM 73 194r/6=015/049).

2.1.1.2.72 el-Kebîr

ETü. bedüklük ; ETü. ediz; ETü. uluğ; ETü. uluğ tegri; ETü. uluğluk; ETü. yüksek.

Allah’ın sıfatı olarak kebîr, şanı ve şerefi, değeri, gücü ve sıfatları yüce, büyük anlamlarını taşır (Karagöz vd., 2010: 368).

Köl Tigin Yazıtında *Ediz*, "Tola Irmağının kuzeydoğusuna yerleşen, sırasıyla Tokuz Oguz ve On Uygur konfederasyonuna bağlı kalmış bir Türk boyu"nın adıdır (Şirin, 2016: 234). Maytrısimit'te alevlerin yüksekliği *idiz* sözcüğüyle ifade edilir. KB 20. beyitte Ar. *el-Kebîr* sıfatını karşılamaktadır: “ay sırka yakın ay köñülke ediz / tanuk ol saña barça şuret bediz” (KB 20).

Budizm esasında çok tanrılı bir din olmamakla birlikte Budizm'in Mahayana mezhebi Çinliler, Hintliler ve Türklerin eski inançlarının etkisiyle çok tanrılı bir inanca dönüşmüştür (Ocak, 2018: 79-80). Bunun sonucunda *Maytrisimit*'teki gibi tanrılar için "ulu" sıfatı kullanılabilirken, esas Budist metinlerde Burhan *ulug teñri* olarak ifade edilir. Berliner Turfan-texte dizisinin üçüncü kitabı olan *Insadi Sutra*'dan alınan "küçlög ulug teñriler" ifadesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. İslamiyetle birlikte *ulug teñri* ifadesi yalnızca Allah'ın adı olarak kullanılmaya başlanır.

beğüklük: (<beđü-k+lük, "yücelik, büyüklük" EDPT: 304). "uluğluk saña ol beğüklük saña / seniñdin açın yok saña tuş teñe" (KB 7).

ediz: (<ediz, "ulu, yüce" EDPT: 73). "ékinti koşulgakda ediz birle sünüşdümiz" (KT K 5). "burhan bodı erü erü ediz bolup" (Xu IV: 686). "idiz köyer örtenür" (M 41-27). "yüksek ediz orunluktın kodı öz kemişti ögsiredi taltı" (İK LXI-6). "azuça yme kök qalığ idiz teg erür" (Üİ 101b/1). "etöz ulatı ediz etmiş etig yaratıg tüşmek kamılmak tüpl[ü]g tétir" (DA 4308). "oluk ögüz kızığında bir bire idiz temirliğ söğüt ol" (C 64). "burhan kutılıg ediz sumir tagıg yapıdılar" (BT III: 347). "ediz orun neçe teñlig tep ayıtdı" (BT XXVIII: B-37). "ay sırqa yakın ay köñülke ediz / tanuq ol saña barça şuret beğiz" (KB 20).

uluğ: (<uluğ, "yüce, ulu" EDPT: 136). "bodunun igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ tatañ bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yègir[mi süledim" (KT D 28). "[t]ürgiş kaganka kızım[i n... ertinü ulug törün alı birtim" (BK K 9). "yèti yüz kişig uduzugma uluğı şad erti" (T 4-5). "ulug ev örtenmiş" (IrKB 9). "ulug buyan edgü kılınç" (Xu VII: 322). "öt[ünti] uluğı teñrim bu çambudvip [uluştı]" (M 20-13). "birük uluğ emrençler atlığlar körkin körü qutrułıg tınlığlar erser" (KİP 124). "men ulug küsüşin bu çintemeni ... erdini alıp sızıne poşı berür men" (İK LI-2). "yme kamag yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yel [birle] yüz artokı kırk tümen yek[nin yavlak] biligiñe katılıp ögsüz köñülsüz boltı" (Hua 10). "yme sözleser uluğ şastır" (Üİ 100b/10). "bèş yègirmideki tolun ay teñri teg seviglig yüzlög ulug èlige ..." (DA 2981). "ulug atlığlar başlağı" (TT II: A/64). "ulug yarlıkançuçı köñül üze" (TT III: 118). "ulug alıadturgu tamga tutmış kergek" (TT V: A/94). "biş yigirmi ağır ulug buzad baçağ kün öze biz üç erdinilerde süzük kirtgünç köñüllög tıpası terbi inal" (TT VII: 40/6). "ulug edgü ögli yarlıkançuçı köñüllög kañlarıña ağır ayagın yükünmekin umunup manıp yükünürbiz" (BT II: 1209). "ulug ulug işlerin işledeçi" (BT III: 726-727). "ol kim ulug ilig teñri hanı ezrua teñri teñrisi" (BT V: 177). "ulug bilge biligin erksinmiş" (BT VII: L-12). "nom idisi ulug saskaua bahşı" (BT VIII: A-455). "ulug küçlög mhakalaka" (BT XIII: 25.18). "kiñ ulug buyan" (BT XVIII: V-74). "[tört türlü]g ulugnuñ ornı bolur" (BT XX: 368). "asıg tusu kılğuluk ulug edgüleriñ töpüsinte tururlar" (BT XXVIII: G-79). "ulug bilge bilig

tugguluk ulug bilge bilig" (Tot 255). "teñrim küsi küçi ulug kut berzün" (U 181 / B 5). "begim özin oğurladı / yarağ bilip oğurladı / uluğ teñri ağırladı / anın ııtı kıw tñri toğdı" (DLT I: 300-301). "küwençim awınçım sewinçim ıamuğ / sewinçin içinde turur ay uluğ" (KB 3774). "biligli örtüglügni açuıkluını uluğ yükseklik idisi" (TİEM 73 184r/2=013/009). "ol tañrı erür yüksek uluğ" (Rylands 26/12b1=004/034).

uluğ teñri: (<uluğ, "yüce, ulu" EDPT: 136 + "Tanrı" EDPT: 523). "yime uluğ küçlüğ teñrilernin keñşeşmiş silik ne üçü[n] tip erser" (M 11-34, 35). "mhişvar uluğ teñri körkin kötgürür nomlayur ıutğarur" (KİP 115). "küçlüğ ulug teñriler" (BT III: 945). "ulug teñri burhan" (BT XX: 811). "Begim özin oğurladı / Yarağ bilip oğurladı / Uluğ Teñri ağırladı / Anın ııtı kıw tñri toğdı" 'Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi'" (DLT II: 300-301).

uluğluk: (<uluğ+luğ, "ululuk; büyüklük" EDPT: 139). "ululuk, şeref. 'uluğluk Teñrige = ululuk Tanrınıdır'" (DLT I: 150). "uluğluk saña ol beğüklük saña / senin din adın yok saña tuş teñe" (KB 7). "tevāzu' kılıglını kötrür idi / tekebbür tutar erni kemşür ıoğı / uluğsınma zinhar uluğ bir bayat / uluğluk meniñ siz alınmañ tidi" (AH 284). "ol yüksek erür idimiz uluğlukı tutunmadı kişi ap yme oğul" (TİEM 73 425r/3=072/003).

yüksek: (<*yü-k+se-k, "yüksek" EDPT: 915). "yüksek ediz orunluktın kodı öz kemişti ögsiredi taltı" (İK LXI-6). " 'yüksek tağ = yüksek dağ'. Herhangi bir şey yüce ve uzun olursa ona 'yüksek' derler. Bu, kuş tüyü anlamına olan 'yük'ten alınmıştır. Çünkü onun yaratılışı 'yükselmek'tir. Böylelikle her yüksek şeye bu ad verilmiştir. Şu beyitte dahi gelmiştir: 'üs es körüp yüksek alıı ıoğı çıkar / bilge kişi öğüt berip tawraı uıar'" (DLT III: 45-46). negü tir eşitgil ay bilgi teñiz / uıuşluğ amul köñli yüksek ediz" (KB 4998). "bütünlükün tañrı ol turur yüksek" (TİEM 73 301v/2=031/030). "ol tañrı erür yüksek uluğ" (Rylands 26/12b1=004/034)¹⁸⁵.

TİEM 73'te Lokman Suresinin 31. ayeti çevrilirken Ar. *el-‘Alı* kısmı atlanmış ve normalde Ar. *el-‘Alı* karşılığında kullanılan yüksek sözcüğü, Ar. *el-Kebîr*'in hemen altına yazılmıştır. TİEM 73'te Mü'min Suresinin 12. ayetinde de Ar. *el-Kebîr* ifadesi Türkçeye çevrilmemiş Ar. *el-‘Alı* ise yüksek ile karşılanmıştır: "hüküm idike turur yüksek idi" (TİEM 73 342v/60=040/012). Dolayısıyla metinde, büyük bir ihtimalle istinsah hatasından kaynaklı olarak Ar. *el-Kebîr*'in Türkçe karşılığı olarak *yüksek* dendiğı düşünülebilir.

¹⁸⁵ Yukarıdaki metin örneklerinden, DLT ve KB'ye ait olanları yalnızca "yüksek" anlamını taşımaktadır. TİEM 73'te *yüksek* Ar. *el-Kebîr* karşılığında kullanılmıştır. Rylands nüshasında *el-‘Alı* karşılığında *yüksek* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.73 el-Gaffâr

ETü. + Ar. bayat fazlı; ETü. küşüş yazuk örtügli idi; ETü. örtgen; ETü. üküş örtgen; ETü. yazuk yarlıkağlı.

Gaffâr çok bağışlayan anlamına gelir. Allah'ın el-Gaffâr sıfatı ile birlikte “bağışlayanların en hayırlısı” anlamında *Hayrû'l-ğâfirîn* adı da bulunmaktadır (Karagöz vd., 2010: 155). KB'deki şu beyit, Allah'ın bağışlayıcılığını vurgulamaktadır: “saña yazsa men sen keçürmege sen / keçürgey idim miñ yazuk kılsa men” (KB 3769).

bayat fazlı: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82 + <Ar. fazl+ı “lütfu, keremi”, <Ar. fazl “Allah'ın çok yönlü lütuf, ihsan ve keremi” Karagöz vd., 2010: 174). “bu kiñ dünyâ özke küçük kılma tar / yazukluğ kılma bayat fazlı bar” (KB 3649).

küşüş yazuk örtügli idi: (<küs(e)-(ü)ş “üstün”, <küse- “arzu, istek” EDPT: 752 + <yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <ört-(ü)gli “örtme”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202 + <idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “oķır siler meni tansa men tanrıķa ortak ķatsa men aņar anı yok maņa anda bilig men oķır men silerni küşüş yazuk örtügli idike” (TİEM 73 345r/7=040/042).

örtgen: (<ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “men ündeyür men sizni ‘azîz örtgen” (Rylands 35/49a1=040/042).

üküş örtgen: (<ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “kökler idisi hem yerler idisi hem ol iki ara ‘azîz üküş örtgen” (Rylands 34/71a1=038/066).

yazuk yarlıkağlı: (<yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <yar+lığ+ķa-ğlı¹⁸⁶<yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkağlı ol ol bir idim” (KB 5122). “yazuk yarlıkağlı tevbe bezerlegli ķatığ ķınlığ artuķluk idisi” (TİEM 73 341v/6=040/003).

2.1.1.2.74 el-Gafûr

ETü. küşüş örtgen; ETü. küşüş örtügli; ETü. küşüş yazuk örtgen; ETü. örtgen; ETü. ulaşı yarlıkağan; ETü. yarlıkağan; ETü. yarlıkağan örtgen; ETü. yarlıkağlı; ETü. yazuk örtgen; ETü. yazuk yarlıkağan.

¹⁸⁶ *yarlıka-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”. *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). “Yarlık “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). “Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

Çok affeden, çok bağışlayan anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 155).

küşüş örtgen: (<küs(e)-(ü)ş “üstün”, <küse- “arzu, istek” EDPT: 752 + <ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “ol idi yarattı ölümni tiriglikni belgürtgü için silerni silerde kayusu edgü işligrek ol turur küşüş örtgen” (TİEM 73 416v/4=067/002).

küşüş örtügli: (<küs(e)-(ü)ş “üstün”, <küse- “arzu, istek” EDPT: 752 + <ört-(ü)gli “örtme”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “kökler yerler idisi ne kim ol ekki ara erse küşüş örtügli” (TİEM 73 334r/2=038/066). “kökler idisi hem yerler idisi hem ol iki ara ‘azîz üküş örtgen” (Rylands 34/71a1=038/066).

küşüş yazuk örtgen: (<küs(e)-(ü)ş “üstün”, <küse- “arzu, istek” EDPT: 752 + <yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “bütünlükün kırkar tañrıda kullarında bilgeler. bütünlükün tañrı küşüş turur yazuk örtgen” (TİEM 73 319r/2=035/028).

örtgen: (<ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “ol idi yarattı ölümni tiriglikni belgürtgü için silerni silerde kayusu edgü işligrek ol turur küşüş örtgen” (TİEM 73 416v/4=067/002). “erür tañrı keöürgen örtgen ulaşı yarlıkagan” (Rylands 26/66b1=004/099).

ulaşı yarlıkagan: (<ula-ş-u “sürekli olarak”, <ula-ş- “sürekli” EDPT: 154 + <yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “bu ögür bolğay kim tarı keçürse olardin erür tañrı keçürgen örtgen ulaşı yarlıkagan” (Rylands 26/66b1=004/099).

yarlıkagan: (<yar+lığ+ka-ğan “merhametli”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “bütünlükün tañrı keçürgen yarlıkagan” (TİEM 73 400v/5=058/002). “ol tañrı keçürgen turur yarlıkagan ol” (Rylands 38/3b3=058/002).

yarlıkagan örtgen: (<yar+lığ+ka-ğan “merhametli”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339+ <ört-gen “bağışlayan”, <ört- “örtme, kapatma” EDPT: 202). “idi yarlıkagan örtgen” (Rylands 33/37b1=034/015).

yarlıkaglı: (<yar+lığ+ka-ğlı “bağışlayıcı”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “teñrim bizni yarlıkaglı buyançı kirtü teñri siz siz” (BT V: 401). “yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim” (KB 5122). “kent turur hoş idi turur yarlıkaglı” (TİEM 73

¹⁸⁷ Yarlıkaglı, yukarıdaki örneklerden TİEM 73'te doğrudan doğruya el-Gâfur sıfatını karşılamaktadır.

313r/7=034/015). “anlar kim kıldılar eşizlikler yana yandılar anda kiğin bittiler bütünlükin senin iğın anda kiğin örtgen yarlıkağı” (Rylands 28/30a2=007/153).

yazuğ örtgen: (<yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <ört-gen “bağışlayan”, <ört-“örtme, kapatma” EDPT: 202). “bütünlükün tañrı yazuğ örtgen üküş yanut bergen” (TİEM 73 355v/6=042/023). “tañrı yazuğ örtgen yarlıkağan ol” (Rylands 37/56b1=049/005).

yazuğ yarlıkağan: (<yaz-uk, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <yar+lığ+ka-ğan “bağışlayan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “tañrı yazuğ yarlıkağan ol” (TİEM 73 61v/8=004/025).

2.1.1.2.75 el-Ganî

ETü. bayat; ETü. muşuz.

Zengin olan ve hiçbir şeye muhtaç olmayan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 155).

bayat: (“Tanrı”, EDPT: 385). “bayat: ulu Tanrının adı. Arguca” (DLT III: 171). “bayat birsi tevfiğ saña ay ilig / kamuğ edgölükke tegürgil elig” (KB 5437). “aya māl idisi ağı edgü er / bayat birdi erse saña sen me bir / yirilgen sökölgen tirip birmegen / tirip birür ersen neçe tirse tir” (AH 246).

muşuz: (<<buğ+suz “sıkıntısız”, <buğ “ıstırap, sıkıntı, üzüntü” EDPT: 347). “muşuzun” (BT V: 582). “yalıkuğ oğlu munsuz bolmas= insanoğlu ayıpsız ve hastaliksız olmaz” (DLT III: 141). “ay erlig uğan meñü muşuz bayat / yaramaz senindin adınka bu at” (KB 6). “tañrı muşuz turur keçürgeñ ol” (TİEM 73 34r/4=002/263). “tansa sizler ol tañrı muşuz ögdülmiş” (Rylands 26/90a1=004/131)¹⁸⁸.

2.1.1.2.76 er-Rezzâk

ETü. birigli idi; ETü. igidgen~igitgen; ETü. küşüş bağışlağan; Ar. + ETü. rüzî bérdeçi; Ar. + ETü. rüzî bérgeñ; Ar. + ETü. rüzî bériglilerde yégrek.

Bol nimet veren, maddi ve manevi bir çok rızık veren anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 160). KB 23. beyitte Tanrı’nın Rezzâk oluşu şöyle ifade edilmiştir: “uçuglı yoriğlı tınığlı neçe / tirilgü senindin bulup yer¹⁸⁹ içe” (KB 23).

Rızıkın Allah tarafından verildiği Kur’an’da şöyle ifade edilir: “nice canlı var ki rızıkını sırtında taşıyor; onları da sizi de besleyip barındıran Allah’tır. O, her şeyi işitir ve bilir”

¹⁸⁸ El-Ganî sıfatı KB, TİEM 73 ve Rylands nüshalarında *muşuz* sözcüğüyle karşılanmıştır.

¹⁸⁹ Arat “bir” şeklinde okurken, Eker “yer” olarak düşünür. Yazmada Mısır Nüshasında ikinci beyitin yarısı okunamamaktayken Fergana Nüshasında sözcük noktasız olarak yazılmıştır. Dolayısıyla Eker’in önerisi doğrultusunda anlamlandırılması daha uygun bulunmuştur.

(KKM: 29/60). Sofuoğlu, KB'de bu ayete gönderme yapılan şu beyiti tespit etmiştir (1989: 158): "törüttü kalın boğ bu sansız tirig / tirilgü birür qodmaz açın birig" (KB 3718).

birigli idi: (<ber-(i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354 + <idi, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "saña birdi dünyā esirkemedi / maña birmegeymü birigli idi" (KB 3745).

igidgen~igitgen: (<igid-gen, "Tanrı" EDPT: 103). "Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim" (KB 1). "barğıl sen, sēni igitgen, tokušunlar ikegü, biz munda oldruğılar-miz" (Rylands 27/36b1=005/024).

küsüş bağışlağan: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, "arzu, istek" EDPT: 752 + <ba-ğ+ış+la-ğan, <ba-ğ+ış+la- "affetme; verme" EDPT: 321). "azu anlar üskinde mü turur idin rahmetinin hazineleri küsüş bağışlağan" (TİEM 73 330v/9=038/009).

rûzî bërdeçi: (<Ar. rûzî, "1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. Yiyecek; azık; nasip" Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-deçi "verici", <ber- "vermek" EDPT: 354). "ol idi atı birle kim rûzî bërdeçi yarlıkadaçı" (TİEM 73 79r/7=005).

rûzî bërgen: (<Ar. rûzî, "1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. Yiyecek; azık; nasip" Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-gen "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354). "bütünlükün tañrı ol turur rûzî bërgen küç idisi üstüvâr teg bütün" (TİEM 73 385v/9=051/058). "ol rûzî bërgenlerdin yahşırak" (Rylands 33/55a1=034/009).

rûzî bërighilerde yëgrek: (<Ar. rûzî, "1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. Yiyecek; azık; nasip" Çağbayır, 2007: 3984 + <ber-(i)gli+ler+de "verenlerden", <ber- "vermek" EDPT: 354 + yeg+rek "en iyisi", <yeg "daha iyi; en iyi" EDPT: 909). "bütünlükün tañrı ol turur yëgreki rûzî bërighilerde" (TİEM 73 247r/5=022/058).

2.1.1.2.77 el-Vâhid

ETü. bir; ETü. bir bayat; ETü. bir idi; ETü. bir tañrı; ETü. birke büt-; ETü. işi yok; ETü. saķışķa qatılmaz; ETü. yalğuz~yalğus.

Allah'ın zatında isim ve sıfatlarında bir, tek olduğunu ifade eden sıfatıdır (Karagöz vd. 2010: Karagöz vd. 2010: 161).

bir: (<bir, "bir" EDPT: 353). "bir kişi yañılsar uguşı bodunı bişükiñe tegi kıdmaz ermiş" (KT G 6; BK K 4-5). "ëki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti" (T 4). "tay bilge totok yablakın üçün bir ëki atlıg yablakın üçün kara bodunum öltün yitdin" (ŞU D 5). "... oguz [bodun alt]ı yüz señüt bir tümen bodun kazgantı" (Ta K 1). "bir yëgirmiki ay bir yañıka" (HT 6/4). "bir kız sökülip ölmüş" (Talas 2/3). "[kök] teñrideki teglük tegin yerdeki yegren adıgılık üni özi bir" (AÖ 1). "çebiligde bir tegimde sekiz er ölürdüm" (Y 10/8). "kolum alp üçün bir erig ok birle

süñdüm" (Y 43/4). "bir tavılku yüz boltı" (IrkB 32). "bir tatıglıg nom tözi" (Xu VII: 1705). "kuanşı im pusar atın atayu tek bir ödün tapınu udunu atayu teginser ol kişi" (KİP 91). "bir bilge nom bilir er" (İK XIV-2). "bar bir baḥşı" (Üİ 99b/13). "bo nomlug oruntakı bir işteş kamag ulug kuvrag birle" (BT II: 12). "bir erser kim ol" (BT III: 29). "bir yaḡı ağır ulug pasat bağag kün üze" (BT VII: B-106). "bir kşanta kayu belgölüg bolur erser" (BT VIII: A-28). "bir nom bar" (BT XIII: 17.10). "kök kızıl edgü bir [b]odug birle" (BT XXIII: D-15). "uçmaklı yorumaklı erdüktegte tözi bir" (BT XXVIII: C-445). "ol tamırlar yumkı bir yalnız [kişi]te tükel bar erser" (Tot 436). "bir kün bir koñ" (Or 8212/77 A9). "bir kişi" (Or 8212/78 A5). "meniñ atıma bir nom [t]öle[k] bitizün" (Or 8212/1692 Sol 6-8). "bir otuz katın ajunlarda" (DI 751). "bir: sayıda bir" (DLT I: 322). "aya bir birikmez saña bir adın / kamuğ aşnuda sen sen öñdün kiñin" (KB 8). "aygıl ol tañrı bir turur" (TİEM 73 450v/7=112/001)¹⁹⁰.

bir bayat: (<bir, "bir" EDPT: 353 + <bay+at, "Tanrı" Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82). "öküş ögdi birle tümen miñ şena / uğan bir bayatka añar yok fena" (KB 2). "bu kudret idisi uluğ bir bayat / ölüglerni tirgüzmek asan aña" (AH 19).

bir idi: (<bir, "bir" EDPT: 353 + <idi, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41). "kamuğ barça muñluğ törütülmişi / muñı yok idi bir añar yok işi" (KB 5). "aygıl tañrı turur kamuğ nerseni yaratıglı ol turur bir idi küçep erk sürgen" (TİEM 73 184v/8=013/016). "ol tañrı küdezür köklerni yerlerni kitmekindin eger kitseler ikegü kim tutar ol ikini bir idide öñin kim ol turur tüzün yime yarlıkağan" (Rylands 33/82a2=035/041).

bir tañrı: (<bir, "bir" EDPT: 353 + <teñrı <*teñ-(ü)r-i¹⁹¹, "Tanrı" EDPT: 523). "tañrıñızlar bir tañrı turur" (TİEM 73 244r/5=022/034). "tañrı yok tapunmakka meger bir tañrı" (Rylands 34/24b/2=037/035). "tuttlılar bilgelerini hem zāhid/rāhiblerini idileri tañrıda adın hem 'îsānı meryem oğlu fermānladılar meger kim tapsalar bir tañrıka tañrı yok meger ol andın kim ortak katarlar" (Rylands 29/23b3=009/031).

birke büt-: (<bir+ke, "bir" EDPT: 353 + <büt-, "inanmak, doğruluğuna güvenmek" EDPT: 298). "aya birke bütmiş tiliñ birle ög / köñül bütti şeksiz amul tutgıl ög" (KB 25).

işi yok: (<iş+i, "eş, yoldaş" EDPT: 253 + <*yo-k, "sahip olmamak" EDPT: 895). "kamuğ barça muñluğ törütülmişi / muñı yok idi bir añar yok işi" (KB 5).

sakışka katılmaz: (<sa-k-(ı)ş+ka "hesaba", <sa-k-(ı)ş "sayma, hesaplama" EDPT: 817 + <kat-(ı)l-maz "katılmaz", <kat- "katmak, eklemek" EDPT: 594). "sakışka katılmaz seniñ birlikiñ / tözü neñke yetti bu erkliglikiñ" (KB 9).

¹⁹⁰ KB ve TİEM 73'te Allah'ın *el-Ehad* sıfatını karşılar.

¹⁹¹ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

Eker, *sakışka katılmaz* ifadesini KB 9. beyitteki kullanımı bakımından Allah'ın güzel adlarından biri olan el-Muhsî ile ilgili olarak değerlendirmiştir (Eker, 2006: 111-112).

yalğuz~yalğus: (<*yal-(ı)n+gu+z¹⁹², “yalnız, tek; kimsesiz” EDPT: 930). “yagıka yalğus oplayu tegip opulu kirip özi kışga kergek boltı” (KÇ 23). “esiz-e yalğus ölmüş er” (Y 120/1). “talım orı yarıncı yasıçın yalım kayag yara urupan yalğus yorıyur” (İrkB 40). “yalğuz öñi öñi yapırgaklıg erür” (Xu VII: 691). “bu etüzüm yalğuz sini üçün belgürmiş erür” (M 77-11). “takı ne ayıtmış kergek yalağuz bir ...” (DA 1553). “yitiñ tınlıglarıg ölürgeli sevip yalağuz yalıntık yalağuk kekşeglerig uçuzlamak satgamak” (BT II: 251). “oglanlarının yalağuz umuğı siz ök bolduğuz” (BT III: 690). “vşir tülüg yalağuz bir et’özlüg erür” (BT VIII: B-139). “yalğuz burhan törüp” (BT XXIII: H-173). “anı bilteçi yaluz burhanlar ok erürler” (BT XXVIII: C-259). “yaluz mahaa muduranı ög bişurungu ol” (Tot 160). “'yalğus er = yalnız adam’. Başkası da böyledir. Şu savda dahi gelmiştir: 'yalğus kaz ötmes= bir tek kaz ötmez’. Bu sav, işleri bakımından yardımlaşmakla emrolunan kişi için söylenir” (DLT III: 384). “özüm kalsa yalğuz idim yadı tap / özüm sözlegüke idim at tap” (KB 4793). “ayğıl bütünlükün men korkuttaçı men yok hiç idi meger tañrı yalğuz küçep erk sürgen” (TİEM 73 334r/1=038/065)¹⁹³.

2.1.1.2.78 el-Vedûd

ETü. sewgen; ETü. sewülmüş.

İman edenleri çok seven ve kulları tarafından çok sevilen anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 162). *Mu’cemü’l Müfehres*’te “çok seven (veli kullarına bol bol ihsan ve ikramda bulunan, nimeti ve rızasıyla onları kuşatan)” anlamıyla verilen el-Vedûd, TİEM 73’te “çok seven” anlamıyla *sewgen* ve “çok sevilen” anlamını karşılayacak şekilde de *sewülmüş* şeklinde iki farklı sözcükle Türkçe’ye kazandırılmıştır.

sewgen: (<<seb-gen “seven”, <sev- “sevmek, hoşlanmak” EDPT: 784). “ol turur yarlıkağan sewgen” (TİEM 73 440r/9=085/014).

sewülmüş: (<<seb-(ü)l-miş “sevilmiş”, <sev-(i)l- “sevilme” EDPT: 789). “çın benim idim yarlıkağan ol sewülmüş ol” (TİEM 73 170v/7=011/090).

¹⁹² Marcel Erdal <yalıñ us (Erdal, 1991: 338) biçiminden geldiğini düşünür.

¹⁹³ Yukarıdaki örneklerden yalnızca TİEM 73’te *yalğuz* sözcüğü Allah’ın *el-Vâhid* sıfatını karşılamak üzere kullanılmıştır.

2.1.1.2.79 el-Vehhâb

ETü. bağışlağan; Far. + Etü. bahşîş kılğan; ETü. küsüş bağışlağan; ETü. üküş bergeñ; ETü. yarlıkâğlı.

Karşılıksız olarak çok nimet veren, sürekli olarak ihsan ve ikramda bulunan, lütfu ve ihsanı tüm kullarını kuşatan anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 162).

bağışlağan: (<ba-ğ+ış+la-ğan “bağışlayan”, <ba-ğ+ış+la- “affetme; verme” EDPT: 321). “azu anlar üskinde mü turur idin rahmetinin hazîneleri küsüş bağışlağan” (TİEM 73 330v/9=038/009).

bahşîş kılğan: (<Far. bahşîş, “Bir hizmete karşılık asıl ücretinden başka memnuniyeti ifade etmek için verilen ek para” Çağbayır, 2007: 439 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ay idimiz kışturmağıl köñüllerimizni andın soñ kim köndürdün bizni tañı bağışlağıl bizke katıñdın rahmet sen haķîkat üze sen bahşîş kılğan” (TİEM 73 38v/5=003/008).

küsüş bağışlağan: (<küs(e)-(ü)ş<küse-, “arzu, istek” EDPT: 752 + <ba-ğ+ış+la-ğan “bağışlayan”, <ba-ğ+ış+la- “affetme; verme” EDPT: 321). “azu anlar üskünde mü turur idin rahmetinin hazîneleri küsüş bağışlağan” (TİEM 73 330v/9=038/009).

üküş bergeñ: (<ük-üş, “çok” EDPT: 118 + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “bêrgil maña mülkni kerekmez kim kimerseke mende kiñin, sen sen üküş bergeñ” (Rylands 34/61a3=038/035).

yarlıkâğlı: (<yar+lığ+ka-ğlı¹⁹⁴ “bağışlayıcı” <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “yana men idimdin umınç kesmedim / yazuk yarlıkâğlı ol ol bir idim” (KB 5122). “kent turur hoş idi turur yarlıkâğlı” (TİEM 73 313r/7=034/015). “azu olar üskinde mü idinñ hazîneleri ‘azîz yarlıkâğlı” (Rylands 34/49b1=038/009)¹⁹⁵.

2.1.1.2.80 el-Bâsıt

Ar. + ETü. ni’met idisi; ETü. tañrı kên kılur rûzîni; tañrı yağar keñütür; tañrı yağar rûzîni.

Dilediğine rızkı çok veren anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 153). Sofuoğlu, İbrahim Suresi 7. ayetindeki, “Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük

¹⁹⁴ *yarlıkâ-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”. *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). “Yarlık “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıkâ- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). “Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

¹⁹⁵ Rylands nüshasına ait olan ayette *yarlıkâğlı* ile *el-Vahhâb* sıfatı karşılanmaktadır.

ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir” (KKM: 12/7), ifadesine KB’de şöyle atıfta bulunulduğuna dikkati çeker (Sofuoğlu, 1989: 130): “şükür kıl ay ni’met idisi unur / şükür kılsa ni’met bayat arturur” (KB 756). Sofuoğlu’nun işaret ettiği beyitte aynı zamanda Allah’ın Bâsıt sıfatına da işaret edildiği görülmektedir.

ni’met idisi: (<Ar. ni’met, 1. Allah’ın insanlara yararlanmaları için sunmuş olduğu her şey. 2. İyi niyet beslediği düşünülen bir kimsenin yaptığı iyilik; bağış; lütuf; ihsan. 3. İyi yaşamak için gerekli olan şeyler. 4. İnsanın yaşması için gerekli olan yiyecek, içecek gibi maddeler; özellikle ekmek; rızık. 5. Bir şeyden elde edilen yararlı sonuç; olanak; imkân” Çağbayır, 2007: 3549 + <idi+si "sahibi, Tanrısı", <idi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). "şükür kıl ay ni’met idisi unur / şükür kılsa ni’met bayat arturur” (KB 756).

tañrı kênj kılur rûzîni: (<teñri <*teñ-(ü)r-i¹⁹⁶, “Tanrı” EDPT: 523 + <kênj, “geniş, engin” EDPT: 724 + <kıl-ur "kılar", <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <rûzî+ni "gününü", <Far. rûzî “1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. is. Yiyecek; azık; nasip” Çağbayır, 2007: 3984). " bilmezler mü ol tañrı kênj kılur rûzîni kimke kim tilese hem tarutur" (Rylands 8a/2=039/052).

tañrı yağar keñütür: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <yağ-ar "yayar", <yağ- "yaymak" EDPT: 883 + <keñ+ü-t-ür "genişletir", <keñ+ü-t- "genişletmek" Çağbayır, 2007: 2550). "tañrı qavrar tarutur yağar keñütür" (TİEM 73 30v/4=002/245).

tañrı yağar rûzîni: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <yağ-ar "yayar", <yağ- "yaymak" EDPT: 883 + <rûzî+ni "gününü", <Far. rûzî “1. Gündüzle ilgili; güne ait. 2. is. Yiyecek; azık; nasip” Çağbayır, 2007: 3984). "azu bilmesler mü çın tañrı yağar rûzîni kimke tilese yme tarutur" (TİEM 73 339v/3-4=039/052).

2.1.1.2.81 el-Bâri’

ETü. törütgen; ETü. törütügli; yaratğan; ETü. yaratıĝlı.

Örneği olmadan varlıkları yaratan demektir (Karagöz vd., 2010: 153).

törütgen: (<törü-t-gen, “yaratan”, EDPT: 536¹⁹⁷). "Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim" (KB). "bilig birle bilnür törütgen idi / biligsizlik içre qanı ĥayr yidi / bilig bilmegendin bir ança buğun / öz elgin but itip idim bu tidi" (AH 121). “ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen añar turur körklüg atla” (TİEM 73 405v/3=059/024). “ol tañrı törütgen, yaratğan, şüret kılğan” (Rylands 38/32b1=059/024).

törütügli: (<törü-t-(ü)gli “yaratan”, <törü-t- “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak” EDPT: 536). "törümüş neñ erse yoqalĝu turur / törütügli ĥalıĝ ne qolsa kılur" (KB

¹⁹⁶ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

¹⁹⁷ Clauson, *törütgen yaratğan* şeklinde ikileme olarak kullanıldığına dikkati çekmektedir (EDPT: 536). Bunun örnekleri için bk. 2.1.1.1.2.8. Tekvîn.

692). "nek bar mu törütügli tañrıda adın rüzî berse silerke kökdin yerdin" (TİEM 73 316v/7=035/003). "yâ tañrı, ey kökler törütügli hem yer törütügli" (Rylands 35/4a2=039/046). **yaratğan:** (<yara-t-ğan, "yaratan" EDPT: 960). "yaratan. 'Teñri ol yêrig yaratğan = yeri yaratan Tanrıdır'" (DLT III: 52). "uluğluğ idisi uğan zü'l-celâl / yaratğan törütgen me qadîr kemâl" (KB B2). "ol turur tañrı törütgen yaratğan bezegen añar turur körküglü atlar" (TİEM 73 405v/4=059/024). "ol tañrı törütgen, yaratğan, şüret kılğan" (Rylands 38/32b1=059/024). **yaratıglı:** (<yarat-(ı)ğlı "yaratan", <yarat- "yaratmak" EDPT: 959). "tilim tınma öggil yaratıglını /yarağsızını mindin yıratıglını" (KB 381). "ol yegrek turur silerke yaratıglıñız üskinde" (TİEM 73 7r/2=002/054).

2.1.1.2.82 ed-Dârr

Ar. + ETü. 'azabı telim; Far. + ETü. ziyân açığı.

Zarar veren şeyleri yaratan, asileri zarar vererek cezalandıran anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 153).

'azabı telim: (Ar. 'azâb, "ceza, zarar, ezâ, işkence, insana elem veren ve zor gelen şey" (Karagöz vd., 2010: 46 + <telim, "çok" EDPT: 499). "azabı telim erse rahmet üküş¹⁹⁸ / yazukluğ için boldı rahmet küşü" (KB 3659).

ziyân açığı: (<Far. ziyân, "kayıp; zarar" Çağbayır, 2007: 5492 + <aç-(ı)ğlı "açan", <aç- "açmak; çözmek, havanın açık olması; açıklamak" EDPT: 18). "eger tegürse saña tañrı ziyân açığı yok anı meger ol" (TİEM 73 96v/7=006/017).

2.1.1.2.83 el-'adl

ETü. köni çın törü bergüçi

köni çın törü bergüçi: (<kön-i, "düz, doğru" EDPT: 726 + <çın, "doğru, gerçek; doğruluk" EDPT: 424 + <törü, "gelenek, adet, yazılı olmayan kural" EDPT: 531 + <ber-güçi "verici", <ber- "vermek" EDPT: 354). "uğan ol köni çın törü bergüçi / törümiş kamuğ halkқа yetrür küçi" (KB 3192).

2.1.1.2.84 Serî'u'l-'Ikâb

ETü. katıg kınılıg; ETü. erk kınılıg; ETü. terk sağışlıg; ETü. + Far. sağışı revân.

Allah seri bir şekilde hesaba çekip ceza verir ve herhangi bir şey onu durduramaz anlamına gelir (Çanga, 2016: 261).

¹⁹⁸ Arat, bu sözcüğü *öküş* olarak okumayı tercih etse de bu çalışmada dar yuvarlak ince sıradan ünlüyle okunması uygun bulunmuştur.

katıg kınlıg: (<kat-(ı)ğ, “sert, sıkı, çetin” EDPT: 597 + <kın+lıg “eziyetli”, <kın “ceza, eziyet” EDPT: 631). “seniñ idiñ katıg kınlıg ol” (TİEM 73 128r/2=007/167).

terk kınlıg: (<terk, “hızlı, çabuk” EDPT: 542 + <kın+lıg “eziyetli”, <kın “ceza, eziyet” EDPT: 631). “bütünlükün seniñ idiñ terk kınlıg ol” (TİEM 73 112v/2=006/165).

terk saķışlıg: (<terk, “hızlı, çabuk” EDPT: 542 + <sa-k-(ı)ş+lıg, “Hesaplı; hesaba dayanan; sayılı” Çağbayır, 2007: 4030). “tañrı terk saķışlıg ol” (TİEM 73 24r/9=002/202).

saķışı revān: (<sa-k-(ı)ş+ı, “sayma, hesaplama; düşünme, umursama, endişelenme” EDPT: 816 + <Far. revān, “1. (Kişi için) giden; yürüyen. 2. (Su vb. için) akan; akar. 3. Ruh; can” Çağbayır, 2007: 3962). “taķı kim kim küfr ketürse tañrı nişānlarıña haķıķat üze tañrı saķışı revān” (TİEM 73 39v/9=003/019).

2.1.1.2.85 Zū Fazl

ETü. artuķluk bērmek idisi; ETü. fazl idisi.

İkram sahibi demektir (Karagöz vd., 2010: 162).

artuķluk bērmek idisi: (<art-(u)ķ+luk “fazlalık”, <art-(u)ķ, “ek, fazla tutar” EDPT: 204 + <ber-mek “vermek”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <idi+si “sahibi”, <idi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “ey anlar kim bittiler eger ķorķsa sizler tañrıdın ķılur sizke adırmak örter sizlerdin yawuzluķlarıñıznı yarlıķağay sizlerni tañrı uluğ artuķluk bērmek idisi ol” (Rylands 28/79b3=008/029).

fazl idisi: (<Ar. fazl+ı “lütüf, keremi”, <Ar. fazl “Allah’ın çok yönlü lütüf, ihsan ve keremi” Karagöz vd., 2010: 174 + <idi+si “sahibi”, <idi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “ol tañrı fazl idisi mü‘minler üze” (Rylands 25/16a3=003/152).

2.1.1.2.86 Zū’l-celāli ve’l-ikrām

ETü. ağırlıg idisi.

Azamet, ikram ve ihsan sahibi demektir (Karagöz vd., 2010: 162).

ağırlıg idisi: (<ağır+lıg, “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 93 + <idi+si “sahibi”, <idi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “ķalığlı menğölüg andın uluğluk idisi hem uluğluk idisi ağırlıg idisi” (TİEM 73 392v/9=055/027).

2.1.1.3 Allah’ın Hükümü ve Emirleri

ETü. söz; ETü. yarlıg~yarlıķ.

Emir, buyruk Türkçede *yarlıg* ve *söz* sözcükleri ile karşılanır. Genel olarak “söz, emir, ferman, buyruk” anlamına gelen *yarlıg* sözcüğünün yalnızca ilahî bir emri değil de yöneticilerin verdiği her türlü emri karşıladığı görülmektedir. Budizm’de *nom yarlıg* veya

nomlug yarlig karşılıklarıyla bir dinî terim olarak kullanılır. Terim, Buddha'nın ayrıntılı öğretisi anlamında kullanılır (Soothill ve Hodous 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 221).

Hüküm, İslam dininde kimi zaman bir kelam ve kimi zamansa bir fıkıh terimi olarak kullanılır. Sözcük KB'de "ilahî emir" anlamıyla kullanılmazken, bu anlamıyla DLT ve TİEM 73'te yer alır.

söz: (<söz, "konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan" EDPT: 860). "er terkleyü kelir edgü söz sav êlti kelir" (İrkB 7). "[ağır ayag kılmak söz" (Xu VIII: 838). "köñlümüz küçlög bolup söz kılınçımıznı tıda umad[ımız]" (M 72-49). "siziñ yalğan köni sözünüzni bilir men" (İK A-20). "sakinçin sözün kılınçın" (Hua 349). "küçi yitginçe tarni söz sözlemiş kergek" (TT V: A/74). "begte sçzi yorır" (TT VII: 28/28). "edgü sav söz tatıglıg süçiklig" (BT II: 956). "savda sözde yöleşürüg[de] öñi kitip nomlasar" (BT XX: 483). "bilge biligig işletmek kertü söz ol" (BT XXVIII: C-365). "söz: söz" (DLT III: 124). "negü tir atıkmış yağıcı eşit / bu söz eştip ötrü özünke iş it" (KB 2338). "anın tuşı bolğay bu sözniñ azı" (AH 488). "çın kılur belgürtür tañrı yarağlını sözleri birle neçe yme tilemese yazukluğlar" (TİEM 73 160v/5=010/082). "eşitmezler anın içinde kerekmez söz" (Rylands 31/24b1=019/062).

yarlıg~yarlık: (<yar+lığ "dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340 <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "ıdok yarlıg üze" (Xu VII: 1022). "teñri [teñ]risi burkanyarlığın ögüp alap töpülerinte tuta tegintiler" (M 27-24). "neglük inçe irinç yarlıg¹⁹⁹ boltuñuz" (İK LXVI-7). "kayu çahşaputlıg yarlığınız erti erser" (DA 2659). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguradı belgülög kawıra nomlayı birti" (TT VI: 296). "teñri burhan yarlıkaguçı yarlıglartın kim özgele kutrurgalı" (BT II: 261). "bo yarlıkıg yarlıkadı" (BT III: 497). "ötrü ol ödke mitri burhan yarlığınça" (BT V: 296). "kentü öznüñ aymış tutuşmış yarlığın bütürü turur" (BT VII: B-47). "arığ yarlığın tutdaçı" (BT VIII: A-487). "yarlıkamış yarlığım ol muntag osuglug yarlıkamış yarlığımınñ yörügin" (BT XVIII: 1264). "teñrim siziñ [yarlı]kamış yarlıg[ıñız]ça" (BT XX: 1159). "atı kötrülmişniñ yarlığın ögdiler" (BT XXIII: F-186). "alku burhanlanıñ yarlığın" (Tot 246). "unagan çor yarıkı uruñu todun çigşi ke yarlıg boltı" (Or 8212/76 A/A 3). "savı/ç (?) yarlıgı bar erdi" (U 181 B/ 3). "yme ne iş yarlıg yarlıkasar kop[da] işi yorık bolğay" (T II T 14 A 18-19). "bo nomlug yarlıgıg yarlıkatukda" (DI 721). "hakanın mektubu, fermanı buyruğu. Çiğilce. Bunu Oğuzlar bilmez" (DLT III: 42). "kalı bolmasa edgü yarlıg tilin / yaşarmış çiçekler kırır terk bilin" (KB 1810). "idimiz yarlıgı = Tanrımızın emri" (DLT I: 87). "azu mu ayurlar koştı tañrı üze yalgannı eger

¹⁹⁹ Metinde *yarlıg* sözcüğü "acınacak durumda, yürekler acısı" olarak farklı bir madde başlığıyla verilmiştir (Hamilton, 2011: 230). Burada *yar* "tükürük" sözcüğü, Hamilton tarafından sözcüğün kökü kabul edilmiştir (2011: 230). Sözcüğün "emir, ferman" anlamı da metinde tanıklanmaktadır: "ol ödün kañı kan yarlıg yarlıgkadı" (İK XXI-8). Hamilton, bu sözcüğün kökeniniyse "yarıl-" olarak açıklamaktadır (2011: 230).

tilese tañrı tamğa urur seniñ köñlüñ üze yoyar tañrı yarağısızlarını çın kılur öz yarlığını öz yarlığı birle” (TİEM 73 355v/8=042/024). “boyun bérigililer ol anıñ yarlığı birle” (Rylands 30/35b1=016/012). “ëwdünüzler mü idiniz yarlıqıñā” (Rylands 28/27b3=007/150).

2.1.1.4 Allah’ın Rızası

Allah’ın rızası için iş yapan kimseler, kendisini dine adanmış kimselerdir. Bunun karşılığında *teñrilik* sözcüğü kullanılmıştır. Ar. قَرَبٌ يُقَرَّبُ Allah’ın rızasına sahip olmak için yakınlaşmak, yani Allah’a kurban sunarak rızasını kazanmak anlamına gelir (Çanga, 2016: 394). TİEM 73’te *tafnağı tapuğ kıl-* ifadesi ile çevrilirken Arapça aslında var olan Allah rızasını kazanma anlamı da verilmiştir. Rylands nüshasında “Allah rızasını kazanmak” anlamı vurgulanmadan *ķurban kıl-* ifadesi ile karşılandığı görülmektedir: “ķurbān ķılmaq al pezirlendiler ikide birindin yime pezirlenmedi” (RKT 005/027).

bayat sewinçi: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82+ <seb-(i)n-ç+i, “zevk, haz, sevinç” EDPT: 790). “men emdi bu ķalmış tiriglik ıdıp / bayatım sewinçin tiler men tapıp” (KB 3794).

ķurbān ķılmaq: (<Ar. ķurbān, “1. Allah’ın rızasını kazanmak amacına yönelik dinî bir vecibeyi veya adağı yerine getirmek için sığır, deve, koyun, keçi cinsinden kesilen hayvan. 2. Müslümanların Kurban bayramı. 3. Katoliklerde Hz. İsa’ya verilen ad. 4. Bir ölkü uğruna feda edilen veya kendini feda eden kimse. 5. Bir kaza veya felaket sırasında ölen kimse. 6. Herhangi bir kimse veya bir şey yüzünden maddî ve manevî zarara uğrayan, felakete sürüklenen ya da İnsanî değerlerini yitiren kimse. 7. Yakınlık duymanın ifadesi olarak halk arasında kullanılan seslenme sözü” Çağbayır, 2007: 2843-2844 + <ķıl-maq “ķılmak”, <ķıl- “ķılmak, yapmak” EDPT: 616). “ķurbān ķılmaq al pezirlendiler ikide birindin yime pezirlenmedi” (RKT 005/027).

tafnağı tapuğ kıl-: (<<tap-(i)n-(a)ğı, <tap-(i)n- “tapmak, ibadet etmek”, EDPT: 441+ <tap-(i)ğ, “hizmet etmek”, EDPT: 437 + <ķıl-, “ķılmak, yapmak” EDPT: 616). “oķıgıl anlar üze ādem yalavaçnıñ ëkki oğlanı sawı kertölüg birle ançada tafnağı tapuğ ķıldılar tafnağı tapuğ bezerlendi olarda birisindin bezerlenmedi taķı birindin” (TİEM 73 83v/4=005/027).

teñrilik: (<teñri+lik<*teñ-(ü)r-i²⁰⁰ “kendini adanmış”, EDPT: 525). “teñrilik luolug sekiz bölük” (BT II: 1353). “taķı ol teñrilik içinte bir yalı ñer olurmuş ermiş” (BT V: 459). “teñrilik burhan” (BT XIII: 3.126). “köni bardı keldi neçe egrilik / ķanı ķalmadı bir ķişı teñrilik” (KB 6475).

²⁰⁰ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

İslam öncesi metinlerinde "ibadet yeri, mabet" anlamıyla tanıklanan sözcüğün Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'ne göre ilk anlamı "Tanrılı, semavi, ilâhî, dindar, mümin" olarak verilir (2011: 234). Ancak bu çalışmada taranan metinlerde sözü edilen anlama rastlanmamıştır. İslam ile birlikte "Allah'ın rızasını kazanmak" anlamına gelecek şekilde kullanıldığı görülür.

2.1.1.5 Allah'ın Bağışlaması

ETü. aç-; ETü. açığ teg-; ETü. arıt-; Ar. + ETü. 'aṭā' kıl-; ETü. bayat yarlıkasu; ETü. idi açığı; ETü. keçür-; ETü. tenri bağışlasu; ETü. yarlıgka~yarlıka-.

aç-: (<aç-, "açmak; düğüm çözmek; havanın açması; söylemek, açıklamak" EDPT: 18). "nomug aça" (HS 1235). "tsuyumuznu irinçümüzni açar biz yadar" (M 74-39). "yettinç kün tenir sua açtı temir ışığ yorıdı" (İK XXXIII: 4). "közüg yumup açkınça" (TT III: 152). "yazukların aça yada yalwaru ötünü boşunu kşanti kıltılar" (TT IV: A/6). "et'özleri köñülleri totup kanıp açmakları kızmakları" (BT II: 758). "boşuğ bolmışta ok bramanlar köküzlerin böğseklerin bırınu körüm bitiglerin aça ırkların sunların saça" (BT III: 243). "açu köñlümüz" (BT V: 404). "ayanı üstün açıp" (BT VII: I-8). "agızın aça h-a h-a tip kat kurmaklıg tikilig yañkulug erür" (BT VIII: B-144). "nirvan kapıgın açdaçı" (BT XIII: 14.17). "bilge biliglig kapıgı açıp" (BT XVIII: V-81). "açgıl yadgıl" (BT XX: 1194). "bo kimkoke nomnuñ [t]üpsüz teriñ yör[ügin açgalı] ukıtgalı" (BT XXVIII: B-48). "agışın açguluk kapıgka tegmek" (Tot 828). "kapuğ açdı = kapıyı açtı" (DLT I: 163). "köñül sırrı açma sözün tegmeke / kalı açtın erse özüñ emgeke" (KB 4293). "ol kişi kim açtı tañrı anıñ köñlin müselmānlıqqa ol kişi yarukluk üze bolur idisindin" (TİEM 73 337r/1=039/022). "nè kim açsa tañrı boğunka rañmetdin hıç yığkan yok anı" (Rylands 33/64a3=035/002)²⁰¹.

açığ teg-: (<aç-(ı)ğ, "bağış; yöneticiden alınan bağış" EDPT: 22 + <teg-, "değmek, ulaşmak; sokunmak, saldırmak, endişelenmek, maddi olarak bir şeye değmek" EDPT: 476). "yanut idindin açığ tegmek tükel" (TİEM 73 434r/3=078/036).

arıt-: (<arı-t-, "temizlemek veya bir şeyi arındırmak; arıtmak; kirden arındırmak" EDPT: 207). "arıtdı erser anı men" (M 21-12). "edgüti tüketi arıtu tutu umadımız erser" (Hua 321). "odgurak bilip eşidip yime tagun askançu sözlemekniñ münin kadagın bilmedin andıran kêtgeli tıdılgalı arıtu umazlar" (DA 3233). "yene iç tapıgtın saçıp arıtıp suvabaua darni üze kurug sakınıp" (BT VII: 296). "kandımış arıtmış altun teg" (BT VIII: A-200). "anı eşitmi[ş]çe tenriler arıt[ur] köñüllüğü evlerin" (BT XIII: 19.79). "kimler bo [et'öz]in arıtgu darni sözlemiş"

²⁰¹ Aç- fiili, TİEM 73 ve Rylands'te verilen örneklerde "Allah'ın kulunun gönlünü açması, ona ihsan etmesi, bağışlaması" anlamında kullanılmıştır. Diğer örneklerden farklı olarak bu nüshalarda dinî anlamda kullanılmıştır.

(BT XXIII: D-121). "üç agukönjölüg bokurgalı tıdgalı artıgalı katıglanıñlar" (BT XXVIII: G-96). "tapıglarnı sumbanı darnı üze arıtıp" (Tot 1371). " 'ol tarıg arıttı = oi buğday arıttı'. Başkası da böyledir" (DLT I: 208). "ya rab odğuru bir mini ay idim sen / süre ıdmağıl men köñülñi arıttım" (KB 6563). "taķı arıtmak üçün tañrı anlarını kim bittiler taķı yoķatmak üçün küfr ketürgenlerni" TİEM 73 51r/9=003/141). "tañrı ol kim köküzleriniz içinde turur, arıtmak üçün ol kim köñülleriniz içinde turur, ol tañrı bilgen köküzlerdekinini" (Rylands 25/19b1=003/154)²⁰².

'aṭā' kıl-: (<Ar. 'aṭā' "1. Verme; veriş. 2. Büyüğün küçüğe verdiği hediye; bağış; ihsan; bahşiş. 3. Bağışlama; af. 4. Sipahilere yılda iki defa hâzineden verilen mal" Çağbayır, 2007: 340 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). " yime mecd mürüvvet fütüvvet uğan / 'aṭā' kıldı şāhımka bu cümleñi" (AH 64).

bayat yarlıķasu: (<yar+lıg+ķa-su²⁰³ <yar+lıg "dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340 <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "bayat yarlıķasu ol odğurmuşıg / keçürsü anıñdın yazuķ kılmuşıg" (KB 6307).

idi açığı: (<idi, "efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı" EDPT: 41 + <aç-(ı)ğ, "bağış; yöneticiden alınan bağış" EDPT: 22). "ķamuğķa artuķluķ bérür miz bularķa ol mü'min turur taķı bularķa ol kāfir turur idiñ bérgenindin. ermes idiñ açığı yıgılmış" (TİEM 73 207v/2=017/020).

keçür-: (<keç-ür-, "geçirmek" EDPT: 699). "birök sözleser kertüdin kelmişig keçür tep" (BT XXVIII: C-471). "ay muñsuz idim sen bu muñluğ ķuluğ / soyurķap²⁰⁴ keçürgil yazuķın ķamuğ" (KB 28). "tapuğsuz ķuluñ men yazuķum öküş / özün fażlı birle keçür ay küsüş" (KB 396). "ilāhi keçürgen idim sen keçür" (AH 37). "bildi tañrı siler eksitür erdiñizler özünizlerke tevbe bérdi silerke keçürdi silerdin emdi elig tēgrünler anlarķa tileñler anı kim bitidi tañrı silerke (TİEM 73 22r/5=002/187). "ol tañrı kim peżirleyür tevbeni ķullarındın keçür yawuzlardın bilür ne kim ķılurlar" (Rylands 36/19b1=042/025).

²⁰² DLT'de sözcük temel anlamında kullanılmıştır. Diğer örneklerdeyse "gönüldeki kötülüklerden arınmak" ve "Tanrı'nın gönülleri kötülükten arındırmayı bağışlaması" anlamları bulunmaktadır.

²⁰³ *yarlıķa-* fiilinin kökeniyle ilgili bk. Öner, M. (2004). "Yarlık Sözü Hakkında". *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122. Güner, G. (2013). "Yarlık "Buyruk, Emir, Ferman" ve Yarlıķa- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560. Nalbant, M. V. (2013). "Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.

²⁰⁴ *soyurķa-* fiilinden geldiği düşünöldüğünden bu şekilde yazılması tercih edilmiştir. Arat'ın metninde *soyurķap* biçiminde sözcüğün ilk hecesi dar yuvarlak ünlölüdür.

teñri bağışlasu: (<teñri <*teñ-(ü)r-i²⁰⁵, “Tanrı” EDPT: 523 + <ba-ğ+ı+la-su, <ba-ğ+ı+la- “affetme; verme” EDPT: 321). “bağışlasu teñri anıñ cānını / qoratmasu andın eti qanını” (KB 6239).

yarlıqqa~yarlıqa-: (<yar+lıq+qa- “buyurmak; lütfetmek; esirgemek; ihsan etmek” Şirin, 2016: 538; <yar+lıq, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340; <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339). “teñri yarlıkadukın üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum” (KT G 9; BK K 7). “teñri yarlıkadok üçün üküş tēyin korkmadımız” (T 40-41). “teñrikenke işig bērtiñ tēyin yarlıkamış” (O 6). “üze kök teñri ya[r]lıkadok üçün asra y[ag]ız yēr igittük üçün ēlimin törōmin ētinti[m]” (Ta B 3). “[no]m nomlayu yarlıkazun ulug [yarlı]qançuçı biliglig teñrim ol” (M 100-14). “teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguratı belgölüg kawıra nomlayu birti” (TT VI: 296). “ögdiler üze öge yarlıkadı” (TT VIII: H/9). “anta ödrü alko kamag bilgölüg kök kalıñıñ yuzinte altun kanatlıg garudi kuşça telbirü yarlıkadaçı adı ködrülmiş kanımaz tükel bilge biliglig teñri teñrisi burhan” (BT III: 249). “teñrim tözün iduk et’özke ton bıçah yarlıkadı [...] ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu” (BT V: 155). “alıp teginip üseliksiz yig üstünki sitilarıg birü yarlıkasunlar” (BT VII: 725). “nomlayu yarlıkamış erür” (BT VIII: A-16). “asıg tusu kılayın tip öñrekin sakınu bugünü yarlıkamaz” (BT XVIII: 1603). “alku birle antag kılı yarlıkazun atı kötrülmiş teñrim” (BT XX: 78). “teñri teñrisi burhan yarlı[kamı]ş” (BT XXIII: G-2). “bilge bilig paramitniñ darnısın nomlayu yarlıkadı” (BT XXVIII: F-67). “köñline yaraşı nom nomlap antakıya ok olurur yerinte sortapan kutka tegürü yarlıkadı” (AES 2). “teñri teñrisi burhan yarlıkamış burhanlar” (AS 66). “yarlıkamış ü[çün a]nıñ men tirig tutuñ ...” (UD 1). “kirtgünser inçip ükmeklig şmnu iltür tip yarlıkadı” (Tot 725). “öküş edgü yarlıg tümen edgü söz / ilig yarlıkadı yaqın boldı öz” (KB 1767). “aygıl ne körür siler eger helāk kılsa mēni ol kim meniñ birle turur azu yarlıqasa bizni kim qutgarur kāfirlerni ağırtıgılı qındın” (TİEM 73 418r/6=067/028). “ol tañrı yarlıqamaz ol kim ortak qatsa aña taqı yarlıqar anda adınnı ol kimni kim tilese, kim kim artuq qatsa tañrıqa çın-oq yalğan qoştı uluğ yazuqnı” (Rylands 26/23a3=004/048)²⁰⁶.

2.1.1.6 Allah’ın Azabı

ETü. ésizlik; ETü. ewürmek; Ar. + ETü. helāk qıl-; Ar. + ETü. helāk qılıgılı; ETü. qatıg qın; ETü. qatıgılıq; ETü. qın; ETü. qınağlı; ETü. qınat-; ETü. qınlıq~qınlıg.

Allah dilediğine azabeder (KKM: 2/284; 3/129; 5/18, 40; 17/54; 29/21, 25; 48/14). Allah’ın azabı şiddetlidir (KKM: 2/165; 196; 3/181; 4/56, 173; 5/2, 98; 14/7; 15/50; 17/57;

²⁰⁵ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

²⁰⁶ KB 1767. beyitte *yarlıqa-* fiili Tanrının inayetinin ifade etmektedir. Bu beyitte hükümdarın lütfü kastedilmektedir. KB metninde *yarlıqa-* fiilinin Tanrı ile bağlantılı olarak kullanılmadığı görülmektedir.

20/127 vd.). Allah'ın azabı zalimler içindir (KKM: 6/47; 11/100-102, 117; 22/45; 27/52; 29/40; 32/22).

êsizlik: (<êsiz+lik "kötülük", <êsiz "fena, kötü" EDPT: 253). "esizlik" (BT V: 103). " 'yay körkiğe inanma / suwlar üze tayanma / esizligig anunma / tılda çıkar edgü söz' , 'baharın güzelliğine inanma, suya dayanma, kötülüğe hazırlanma, iyi söz dilden çıkar' " (DLT III: 161). "bela miñnet emgek ökünçün sıgıt / isizlik yanutı bolur ay yigit" (KB 932). "eren hayrı şerri küsep keçmez ol / isiz edgü işke yanut kiçmez ol / aya edgü umğan isizlik kılıp / tiken edlegen er üzüm biçmez ol" (AH 375). "neçe üküş eldin yok yoğun kıldımız anı keldi anar êsizlikimiz tünle birle azu anlar uğıglılar erken" (TİEM 73 112v/8=007/004). "kiğin tatar sizler êsizlikni anın kim yandıñız tañrı yolındın sizke uluğ kın" (Rylands 30/82b2=016/094)²⁰⁷.

ewürmek: (<evir-mek "karşılık, ceza", <evir- "çevirmek" EDPT: 14). "yalğan tuttlılar yalawaçlarımızni neçük boldı meniñ ewürmekim" (Rylands 33/59a2=034/045).

helāk kıl-: (<Ar. helāk, "1. Yok olma; tükenme. 2. Ölüm. 3. Aşırı derecede yorulma; bitkin duruma düşme" Çağbayır, 2007: 1926 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "eger tilese miz helāk kılğay erdük anlarını feryād tegmek yok anlarğa ap yme anlar kütğarılurlar" (TİEM 73 323r/2=036/043). "azu helāk kılsa olarnı kazğanmışları birle keçrür üküşdin" (Rylands 36/24a2=042/034).

helāk kılığlı: (<Ar. helāk, "1. Yok olma; tükenme. 2. Ölüm. 3. Aşırı derecede yorulma; bitkin duruma düşme" Çağbayır, 2007: 1926 + <kıl-(ı)ğlı "kılan", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ermedimiz helāk kılığlı kentlerni meger anıñ boğunı küç kılığlılar" (TİEM 73 286r/2=028/059). "tañrı helāk kılığlı olarnı azu kınağlı olarnı katiğ kın birle" (Rylands 28/41a1=007/164).

katiğ kın: (<kat-(ı)ğ, "sert, sıkı, çetin" EDPT: 597 + <kın, "ceza, eziyet" EDPT: 631). "aşnudın köndürügli kişilerni tağı indürdi ayrıt kemişgenni. haqıkat üze anlar kim tandılar tañrının açuğ hüccetlerine anlarğa katiğ kın bar" (TİEM 73 38r/5=003/004). "ot 'arza kılınurlar anıñ üze erte hem kēçe ol kün adağın bolur kıyāmet kirinler ey kāfir āli katiğ kınğa" (Rylands 35/51a2=040/046).

katiğlık: (<kat-(ı)ğ+lık, "sertlik, güçlük, şiddet" EDPT: 599). "katiğlık savlar köñlintermişke" (BT II: 990). "kelse kalı katiğlık erter teyü seringil / öğlüg ışın bilip tur ança anar tirengil" (DLT III: 233). "ayur ay bağırsak ınangu idim / katiğlık yirinde sıgıngu idim" (KB

²⁰⁷ DLT, KB ve AH'tan alınan örneklerde *êsizlik*, insandan kaynaklanan "kötülük" anlamını taşımaktadır. TİEM 73 ve Rylands'taysa "Allah'ın azabı"nı ifade eder.

3052). “tüz köni qorqutsa qatıqlıq birle anıñ üskindin sewünç berse kértgünüglilerke anlar kim kılurlar edgüliklerini” (TİEM 73 214v/4=018/002).

kın: (<kın, “ceza, eziyet” EDPT: 631). “örtlög tamular ağır tsuyluğ yazuqluğ tınlıqlarığ kın kızığut emgek tolğak kılğuluğ üçün” (M 81-33). “[o]l yekke kın kızığut bėreyin” (DA 3860). “yınık yazukka ertinü ağır kınka tegürür” (TT VI: 11). “tatığ sürme tatığ kını keq qatığ / tatığka yanut ornı teñsiz batığ” (KB 4771). “eger biz helāk kıldımız erse anların kın birle anda öñdün ayğaylar erdi idimize nelük ıñmadıñ biziñke yalavaçnı uğğay erdimiz belgüleriñke hor bolmasda aşnu kınka tüşmezde aşnu” (TİEM 73 235r/8=020/134). “belgürtürler ökünmişlerini kaçan kim körseler kınını” (Rylands 33/50b3=034/033).

kınağlı: (<kın+a-ğlı “cezalandıran”, <kın+a- “cezalandırmak, işkence etmek” EDPT: 634). “tañrı helāk kılığlı olarnı azu kınağlı olarnı qatığ kın birle” (Rylands 28/41a1=007/164).

kınat-: (<kın+a-t-, “cezalandırmak” EDPT: 636). “beg anı kınattı = bey ona işkence yaptı” (DLT II 313). “Eger bitimiş erse Tañrı olar üze āvāreliknı kınattı olarnı dünyā içre olarqa āñiret içinde ot kını” (Rylands 38/19a1=059/003)²⁰⁸.

kınlık~kınlığ: (<kın+lık, “zorluk, güçlük” EDPT: 639). “tünerig kınlıkta [kemişgey]” (M 11-5). “ağır yazuqluğun yazuksuzun yana yoqla kelip kınlıta kirip” (KİP 37). “kınlıkta yatzun tep yarlıg boltı” (İK LXIII-4). “... kınlık ötgürü ...” (DA 677). “birük kınlıkka kirsar azu ogır ogurlasar tutsuksar” (TT VI: 109). “kaçan umınçsız boldılar erse yalavaçlar sėzindiler kim anlar yalğan tutuldılar keldi anlarqa yārımız qutğarur miz kimni tilese miz yandırulmas biziñ kınlıkımız yazuq kılığlı boğunlardın” (TİEM 73 182v/7=012/110). “ol tañrı qatığ kınlığ ol” (Rylands 28/71a3=008/013)²⁰⁹.

2.1.1.7 Allah’ı Noksanlıklardan Tenzih Etmek

ETü. arığ turur; ETü. arığlıq; ETü. tañrıka alqış bėr-.

Allah’ı insana özgü niteliklerden uzak tutmak Allah’ı noksanlıklardan tenzih etmektir. Bu bakımdan *Esmā-i Hüsnā* ile ilgilidir.

arığ turur: (<arı-ğ, “temiz olmak; saf olmak”, EDPT: 213 + <tur-ur, “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “arığ turur tañrı ‘arş idisi anıñdın kim şıfat kılurlar” (TİEM 73 236v/6=021/022).

²⁰⁸ DLT’de verilen örnek, dinî bir anlam taşımazken, Rylands nüshasında “Allah’ın kötülük yapan kullarını cezalandıracağı” ifade edilmektedir.

²⁰⁹ *Maytrisimit*’te, *Kuanşı im Pısar*’da ve *Edgü Ögli Tigin Ayıg Ögli Tigin*’de “hapishane” anlamında kullanılan *kınlık~kınlığ* sözcüğü İslamiyetle birlikte “Allah’ın azabı” anlamında kullanılmıştır.

arıklık: (<arı-ğ+lık, "temizlik, saflık", EDPT: 218). "arıklık: temizlik" (DLT I: 149)²¹⁰. "arıklıkni sewmiş turur bir bayat / arıklık bile er bulur edgü at" (KB 2856). "arıklık saña bu uluğ buhtân turur" (TİEM 73 256r/8=024/016).

tañrıka alķış bër-: (<tañrı+ka <teñ-(ü)r-i²¹¹, "Tanrı" EDPT: 523 + <alk(a)-ış "övme, daha sonraları sıradan insan ilişkilerinde kutlama anlamı kazanmıştır", EDPT: 137 + <ber-, "vermek" EDPT: 354). "alkış bërñler tañrıka ol vaķtda kim kēçeler siler ol vaķtda ērteke tēger siler" (TİEM 73 295r/8=030/017).

2.1.1.8 Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)

ETü. kork-; **ETü. küdez~küzed-;** **ETü. saķın-;** **ETü. saķınmak;** **ETü. saķınuķ~saķnuķ;** **ETü. saķınuķ bol-;** **ETü. saķlan-;** **ETü. saķnuķ kıl-;** **ETü. saķnuķluk;** **ETü. + Far. saķnuķlar sarāyı;** **ETü. saķnuķluk kıl-;** **ETü. saķnuķrak.**

Allah'a iman edenler onun azabından korunup sakınmalıdır. Bu korunup sakınma da onun emrettiği şeyleri yapmak ve yasakladıklarından da kaçınmakla olur (Çanga, 2016: 559). İslam dininde takva, iman edip Allah'a karşı gelmekten sakınmak, emir ve yasaklarına uymak, dünyada ve ahirette insana zarar verecek inanç, söz ve davranışlardan, her türlü günahattan sakınmaktır (Karagöz vd., 2010: 348). Kur'an-ı Kerim'de takva sahiplerinin mükafatlarından söz edilir (KKM: 3/14-15, 136; 15/45-48; 16/30-31; 19/63; 19/63; 38/ 49-51; 39/34-35, 71; 51/15-16, 52/17-20; 54/54-55; 55/46, 48, 50, 52, 54, 56, 58, 60 vd.²¹²).

Takvayı karşılamak için birçok farklı sözcük kullanılmıştır. TİEM 73'te Ar. çok takva sahibi anlamına gelen تَلَّافَى karşılığında *saķnuķ* sözcüğü kullanılmıştır. En muttakî, en çok takva sahibi (Çanga, 2016: 560) karşılığındaysa *saķnuķrak* ifadesine rastlanır.

ķork-: (<ķork-, "korkmak, birinden ve ya bir şeyden korkmak" EDPT: 651). "teñri yarlıkadok üçün üküş tēyin korkmadımız" (T 40-41). "korkma tēmiş" (IrKB 2). "sizler kamağ ķormanlar" (KİP 50). "kanım kan bodun tiliñe korkup inçe yarlıkadı erinç" (İK XI-2). "yme korkmatın ermegürüp edgüti tüketi alkanmadımız erser" (Hua 249). "ol ērin[ç tınlıg er]tingü korkıp ol ugrta iki [tūrlüg açıg] emgek odug emgenür" (DA 584). "kōñülüm çökdi korktı" (TT II: A/48). "ol öldeçi kişi ürküp korkup" (BT II: 968). "yavız tūlümke korkur men" (BT XIII: 2.46). "[u]m[u]g inag teñrim anın korku teginürmen" (BT XX: 509). "[...kork]ma aymanma muna" (BT XXIII: B-32). "subuti korktı kōñül tōzün ötgürmeyirler" (BT XXVIII: C-153). "tutgıl tip ün eşitmek üze korkarlar edgü oprak erser tag üñürü erser" (Tot 106). "tün kün tapun teñrige boynamağıl / ķorkup añar eymenü ornamağıl' , 'gece gündüz tapın Tanrıya,

²¹⁰ DLT'de sözcük temel anlamında kullanılmıştır.

²¹¹ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

²¹² Takvanın mükafatlandırılacağına ilişkin diğer sure ve ayetler için bk. Yüksel, 1997: 39.

boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama' " (DLT III: 377). " 'azābka katıg kırk umın kend kōdūp / turup tağka kirse uluğ yük yūdūp" (KB 3652). "eger anlar kērtgünseler kırksalar yanut muyan erdi tañrı üskinde yegrek eger bilür erseler" (TİEM 73 12v/6=002/103). "kim kırksa Tañrı üze ol tap turur aña" (Rylands 38/79a3=065/003).

küdez~küzed-: (<küd-ez-²¹³ "gözetmek" EDPT: 707). "inim kül tigin [...] işig küçüg birtük üçün türk bilge kagan [ay]ukı[η]a inim kül tiginig küzedü olurt[um]" (KT B). "küdezmiş" (HS 1233). "bu kapag közedü tururlar" (İK XLII-4). "et'öz küdezgü ol" (BT XIII: 33.10). "arığ çahşapat küzedip adınların mün[in] kadagın körmemek" (BT XX: 149). "ol buluñ yınakıg adlıg külüg ulug elig küzedür" (BT XXIII: A-25). "arığ çahşapat küzedürler" (BT XXVIII: G-68). "etöz küzedmek urunçak tutuzmak ençgölüg esengölüg ermekig kılı yarlıkadı" (DI 350). " 'ol maña küdezdi = o, bir şeyi benim için sakladı', 'ol meni küdezdi = o, beni bekledi, gözledi'. Bu kelime, hem saklamak, hem de gözlemek manasına kullanılır" (yazım düzeltildi, DLT II: 86). "yüz utru turur bolsa begke özün / idi kırku turğıl küdezgil közün" (KB 4051). "küdezgil tiliñni kel az kıl sözün" (AH 157). "ol kim kulluk haqqın ötesa küdezdi" (TİEM 73 444v/4=092/005). "anın birle kim küdezdi tañrı ol tişiler kim kırkar sizler yaraşmamaklarındın" (Rylands 26/11b2=004/034).

sakın-: (<sa-k-(ı)n-, "düşünmek, bir konu hakkında uzun uzun düşünmek; istemek; bir konu hakkında endişe etmek" EDPT: 812-813). "özüm sakıntım" (KT K 10). "bunça işig küçüg birtükkerü sakınmatı türük bodunug ölür[eyin urugsır]atayın tir ermiş" (BK D 9). "kagan mu kışayın tēdim sakıntım" (T 5). "tegmeçi men tēyin sakıntım" (O 10). "üç karluk yablak²¹⁴ sakınıp tēze bardı kırıya on okka kirti" (ŞU K 11). "anta kēsre it yılka üç karluk yablak²¹⁵ sakınıp teze bardı" (Ta G 3). "yana edgüti sakınmış" (İrkB 42). "isteyü sakınsar men" (Xu VII: 1987). "kentler içinteki tınlıglarak sakını sözleyü yitincisiz asağ tusu kılı yarlıkap" (M 54-12). "azu kınağalı sakınsar" (KİP 27). "lö kanı inçe tep sakınç sakıntı" (İK XLV-2). "neçe yavlak sakınç sakınur biz" (Hua 332). "yaraşı sakınmışınızlar kergek" (Üİ 106a/11). "negülük ölürür men tēp sakınmış kergek" (DA 97). "sakıntım" (TT II: A/38). "[e]t'öz ertiml[igin] s[a]kınıp" (TT III: 137). "yañl[u]k sak[ınç] sakındım erser" (TT IV: B/19). "kut asgalı sakınsar kün öner ogurda munçulayu sakınç kılıp" (TT V: A/70). "takı yime tüzünlerim kim

²¹³ Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küd-* fiili "beklemek, gözetmek" anlamına gelir ve Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: 1. "Beklemek" (küdti irak ärmaz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küdgil maña ol künke tegi kim koparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgüre işniñ birisini, HKT 188b/1; takı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle takı dñ içinde ta'n kılı, HKT 83b/4; takı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle takı 'ayb kılmaq dñ içinde, ÖKT 161b/4) 2. "Süre verilmek" (yüñlumes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. "Bakmak, gözetlemek" (takı eger anlar aysalardı işittük takı boyun südük takı işitgil takı küdgül bizge bolğay erdi yahşırak anlarğa takı rāstrak, ÖKT 162a/1).

²¹⁴ Ölmez, çalışmasında "yavlak" olarak kaydetmiştir (Ölmez, 2019: 116).

²¹⁵ Ölmez, çalışmasında "yavlak" olarak kaydetmiştir (Ölmez, 2019: 79).

kayu tınlıg ölüg kişi üçün sın orun itgeli yaratgalı sakınsar özleri kanta taplasar anta itzün" (TT VI: 290). "köñülteki alku sakınmış sakınçı barça köñülçe uz [büter]" (TT VII: 28/56). "[e]t'öz "kayuta öser sakınsar" (BT II: 1076). "uluş uluğı kañımaznıñ urunçaklıg yarlıgın sakınıp utundaçı tapındaçı biz kulutlarıg umugsuz kılı yarlıkamañ" (BT III: 1094). "anta [basa kentü] özüg törütü sakınmış bo..." (BT VII: 109). "köñülte sakıngulug erser" (BT VIII: A-261). "bo muntag sakınç sakıntıñız" (BT XIII: 21.10). "asıg tusu kılayın tip öñrekin sakınu bugünü yarlıkamaz" (BT XVIII: 1603). "köñülün[te] sakınsar kolulasarsen" (BT XX: 864). "munçulayu sakınıp tört öñi köñ[ül] turgurur" (BT XXVIII: D-86). "köñülte sakınur" (Tot 703). "yme añıg kılınçlıg şımnı ne yavlak çulvu sakıntı" (U 5 Bölüm I/ B 6-7). "sakınur men" (Mainz 388/A 1). "yeme munçılayı ök ömiş sakınmış kergek" (DI 802). "sınamasa arsızkar sakınmasa utsuğar = insan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur" (DLT I: 242). "bularnı sağıngıl ölümke itin / ökünme yarın bu kara yir kıatın" (KB 1429). "tiril edgü fi'lin köñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsañ işni sanıp sağınp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip" (AH 367). "bolğay kim siler sağıngay siler" (TİEM 73 26v/5=002/219). "hüküm kılığıl olar ara anıñ birle kim ıdı tañrı yime uğmağıl olar tilekleriñe sağıngıl olardıñ" (Rylands 27/55a1=005/049).

sakınmak: (<sa-k-(ı)n-mak "takva", <sa-k-(ı)n-, "düşünmek, bir konu hakkında uzun uzun düşünmek; istemek; bir konu hakkında endişe etmek" EDPT: 812-813). "sakınmak amranmak" (Xu VII: 1897). "munı munçılayı ... sakınmak erser" (BT VII: 773). "öz pinsunrı sakınıp ömek sakınmak erser" (Tot 703). "sakınıp ömek "bo darnı üze eşidmeklig sakınmaklıg" (DI 280). "ey anlar kim bittiler bolunlar adağın kılığılılar tañrıka tanuğlar könilik birle eltmesün sizni bođunnuñ düşmanlıkı anıñ üze kim dād kılmađıñız dād kılığlar ol yakınrağ sakınmağka" (Rylands 27/24a3=005/008).

sakınuğ~sağnuğ: (<sa-k-(ı)n-uğ, "dikkatli, derin düşünen" EDPT: 814). "ağı erdi elgi yüreki tedük / biliglig sağınuğ kör atı beğük" (KB 58). "yana kütğargay miz anların kim sağınuğ kıldılar tağı kōđğay miz küç kılığılılarnı anıñ içinde tizin yüknü" (TİEM 73 227r/5=019/072). "ëwıñler yarlıkamağka idıñızdın hem uştmah, anıñ ëni köklerçe yerlerçe, anutıldı sağınuğlarğa" (Rylands 25/6a1=003/133).

sakınuğ bol-: (<sa-k-(ı)n-uğ, "dikkatli, derin düşünen" EDPT: 814 + <bol- "olmak" EDPT: 331). "sağınuğ bolayın tise belgülig / boğuzğa eginke halāl bir ülüg" (KB 4408).

saklan-: (<sa-k+la-n-, "kendini korumak, saklanmak" EDPT: 810). "neçe yime tömke biliglig erser inçip etüzin artuğ saklanı tutar" (M 2-14). "talım balık oduğ erken saklanmadın tuşar alkunı kemi birle singürür" (İK XVII-2). "bo munı teg yig kodıkı bolkuluk savlarka irteken içenip saklanıp umunkuluk taplakuluk edgülerke kirtgüngeli umadıñ" (BT II: 233).

“bütünlükün tanrı anlar birle kim saklandılar anlar birle kim anlar edgölük kılığlılar” (TİEM 73 205v/7=016/128).

saķnuķ kıl-: (<sa-k-(ı)n-(u)ķ, “düşünceli, sakınan, dikkatli” EDPT: 814 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “yana ķutğargay miz anlarını kim saķnuķ kıldılar taķı ķodğay miz küç kılığlılarını anıñ içinde tizin yüķnü” (TİEM 73 227r/5=019/072).

saķnuķlar sarāyı: (<sa-k-(ı)n-(u)ķ+lar “sakınanlar”, <sa-k-(ı)n-(u)ķ “düşünceli, sakınan, dikkatli” EDPT: 814 + <sarāy+ı “sarayı, <Far. serāy “1. Ev. 2. Hükümdarların oturduğı görkemli konut. 3. Devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. Hükümdar ve yakın çevresi. 5. Görkemli büyük konut. 6. Kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “neme körklüğ ol saķnuķluk sarāyı” (Rylands 30/43a1=016/030).

saķnuķluk: (<sa-k-(ı)n-uķ+luk “takva”, <sa-k-(ı)n-uķ “dikkatli, derin düşünen” EDPT: 814). “ķışınlar ol yakınraķ turur saķnuķlukķa” (TİEM 73 81r/6=005/008). “ançada kıldı anlar kim tandılar köñülleri içre ĥamiyet biligsizlik öwkesi indürdi tanrı amrulmaķnı yalavaķı üze hem mü‘minler üze vācib kıldı anlarķ saķnuķluk kelimesi erürler sezā aņar anıñ boğnı erür tanrı ķamuğ neņni bilgen” (Rylands 37/45b3=048/026).

saķnuķluk kıl-: (<sa-k-(ı)n-(u)ķ+luk “sakınan”, <sa-k-(ı)n-(u)ķ “düşünceli, sakınan, dikkatli” EDPT: 814 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kim boyun süse tanrıķa yalavaķıķa ķorķsa tanrıdın saķnuķluk kılsa” (TİEM 73 260r/5=024/052). “saķnuķluk kıldılar ne ol kim indürdi idiniz” (Rylands 30/42b1=016/030).

saķnuķluk sarāyı: (<sa-k-(ı)n-(u)ķ+luk “sakınan”, <sa-k-(ı)n-(u)ķ “düşünceli, sakınan, dikkatli” EDPT: 814 + <sarāy+ı “sarayı, <Far. serāy “1. Ev. 2. Hükümdarların oturduğı görkemli konut. 3. Devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. Hükümdar ve yakın çevresi. 5. Görkemli büyük konut. 6. Kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “keğinki sarāy yegrek ol neme körklüğ saķnuķlar sarāyı” (TİEM 73 197v/9=016/030).

saķnuķrak: (<sa-k-(ı)n-(u)ķ+raķ “en çok takva sahibi”, <sa-k-(ı)n-(u)ķ “düşünceli, sakınan, dikkatli” EDPT: 814). “çın ağırlıraķıñızlar tanrı üskinde saķnuķraķıñız tururlar” (TİEM 73 381r/3=049/013). “ey boğun biz törüttümüz sizni erkekdin hem tişidin taķı kıldımız sizlerni öğürler uğuşlar bilişinler tēp bütünlükün kerāmetliğraķıñız tanrı üskinde saķnuķraķıñız ol tanrı bilgen taķı āğāh” (Rylands 37/64a2=049/013).

2.1.1.9 Tevekkül

ETü. ķorķ-; ETü. köñül ba-; ETü. köñül ur-; ETü. köñül uruğlı; Ar. + ETü. tevekkül kıl-; Ar. + ETü. tevekkül kılğan.

Tevekkül etmek, Allah’a dayanmak ve işini Allah’a bırakmaktır (Çanga, 2016: 561). Bu başlık altında Ar. *tevekkül*’ü karşılayan söz varlığıyla birlikte tevekkül edeni ifade eden söz gruplarına da ele alınmıştır. Buna göre ilk Türkçe İslami dönem eserlerinde tevekkül edeni ifade etmek için *könül uruğh*, *tevekkül kılğan* ifadeleri bulunur.

ķork-: (<ķork-, “korkmak, birinden ve ya bir şeyden korkmak” EDPT: 651). "teñri yarlıkadok üçün üküş tēyin korkmadımız" (T 40-41). "korkma tēmiş" (IrKB 2). "sizler ķamağ ķormanlar" (KİP 50). "kanım kan bodun tiliñe korkup inçe yarlıkadı erinç" (İK XI-2). "yme korkmatın ermegürüp edgüti tüketi alkanmadımız erser" (Hua 249). "ol öldeçi ķişı ürküp korkup" (BT II: 968). "yavız tülümke korkur men" (BT XIII: 2.46). "[u]m[u]g inag teñrim anın korku teginürmen" (BT XX: 509). "...kork]ma aymanma muna" (BT XXIII: B-32). "subuti korktı könül tözün ötgürmeyirler" (BT XXVIII: C-153). "tutgıl tip ün eşitmek üze korkarlar edgü oprak erser tag üñüri erser" (Tot 106). "tün kūn tapun teñrige boynamağıl / ķorkup anar eymenü ornamağıl' , 'gece gündüz tapın Tanrıya, boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama' " (DLT III: 377). "'azābķa katıg ķork umın kend ķodup / turup tağķa kirse uluğ yük yüdüp" (KB 3652). “eger anlar ķertgünseler ķorksalar yanut muyan erdi tañrı üskinde yegrek eger bilür erseler” (TİEM 73 12v/6=002/103). “kim ķorksa Tañrı üze ol tap turur aña” (Rylands 38/79a3=065/003).

könül ba-: (<*kō-ñ-gü+l²¹⁶, “akıl; düşünce; kalp, gönül” EDPT: 731 + <ba-, “bağlamak, iliklemek” EDPT: 292). “tañrı üze könül badımız” (TİEM 73 121r/4=007/089).

könül ur-: (*kō-ñ-gü+l, “akıl; düşünce; kalp, gönül” EDPT: 731 + <ur-, “bir şeyi bir şeyin üstüne koymak; vurmak; belirlemek” EDPT: 194-195). “ol anıñ üze könül urdum ol turur uluğ taht idisi” (TİEM 73 152v/7=009/129).

tevekkül kıl-: (<Ar. tevekkül, “1. Her işi Allah’a güvenerek yapma; işin sonunu Allah’a havale etme. 2. Allah’ın iradesine boyun eğme; kadere razı olma; Allah’a teslim olma; işi Allah’a bırakma. 3. Allah’tan başka hiçbir kimse ve varlıktan beklememek ve güvenmemek. 4. Her türlü davranış, hareket ve eylem sahibinin Allah olduğunun bilincine vararak onun vekilliğini tam olarak kabul etme” Çağbayır, 2007: 4784 + <ķıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ķayu vaktın kim uğrasañ tevekkül kılğıl tañrı tapa” (TİEM 73 53v/4=003/159).

könül uruğhı: (<*kō-ñ-gü+l "gönül" Gülensoy, 2007a: 382), “akıl; düşünce; kalp, gönül” EDPT: 731 + <ur-(u)ğhı “koyan”, <ur- “bir şeyi bir şeyin üstüne koymak; vurmak; belirlemek” EDPT: 194-195). “anıñ üze könül urdım taķı anıñ üze könül ursun könül uruğhılar” (TİEM 73 179r/3=012/067).

²¹⁶ Köken bilgisi için bk. Gülensoy, 2007a: 382.

tevekkül kılğan: (<Ar. tevekkül, “1. Her işi Allah’a güvenerek yapma; işin sonunu Allah’a havale etme. 2. Allah’ın iradesine boyun eğme; kadere razı olma; Allah’a teslim olma; işi Allah’a bırakma. 3. Allah’tan başka hiçbir kimse ve varlıktan beklememek ve güvenmemek. 4. Her türlü davranış, hareket ve eylem sahibinin Allah olduğunun bilincine vararak onun vekilliğini tam olarak kabul etme” Çağbayır, 2007: 4784 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “hâkîkat üze tañrı sewer tevekkül kılğanlarını” (TİEM 73 53v/5=003/159).

2.1.2 Peygamber ve Peygamberlik

ETü. ağır sawçı; ETü. başçı; ETü. ıdılmış; ETü. karkutguçı; ETü. köni yolçı; Far. + ETü. müjde bêrgüçi; ETü. okıçı; ETü. okıtçı; ETü. sawçı; ETü. sawçılık; ETü. sewüg sawçı; ETü. üdründi; ETü. yalabaç~yalawaç~yalawaç; ETü. + Far. yaruğ çerāğ; ETü. yumuşçı.

Manihaizm’de hayatın ruhu rüzgar, su ve ateş tekerleğini döndürür, ışık dünyası ve karanlıklar dünyasının mücadele döneminin üçüncü safhasında "üçüncü elçi" yaratılır (Tokyürek, 2019: 478). İşte bu üçüncü elçi için Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *teñri yalawaçı burhanlar* "tanrı peygamberi, rehberi buddhalar" ifadesi kullanılır.

Hz. Peygamber Kur’an-ı Kerim’de “nur saçan kandil” olarak nitelendirilmiştir (KKM: 33/46). Bu ayete KB’de yapılan bir telmih şöyledir: “yula erdi halkka karanı tün / yaruqluı yağtı yaruttı sini” (KB 35). KB’de Hz. Peygamber’in en sonuncu peygamber oluşu şöyle dile getirilir: “yağız yer yaşı kök erdi küsüş / anar birdi teñri ağırlık öküş” (KB 44); “başı erdi öñdün kamuğ başçıka / kiğin boldı tamğa kamuğ sawçıka” (KB 45). TİEM 73’te de ilgili ayetteki Ar. مُبَيِّنٌ “ışıklandıran, aydınlatan” anlamındaki sözcük, *yaruğ çerāğ* şeklinde çevrilmiştir. Farsça’dan *çerağ* sözcüğü alıntılanmadan önce, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu ifadeye benzer *yaruğ yaltrık*²¹⁷ ve *yaruğ yaşuk*²¹⁸ olarak rastlanmaktadır.

KB’de kimi beyitlerde isimlerine yer verilmeksizin mucizelerine telmih yapılarak peygamberler anlatılmaktadır. Örneğin Hz. Musa’yı anlatmak için KB 4715. beyitte şunlar söylenmektedir: “kanı ol tayaı yılan bolguçı / teñiz yarlıp ötrü yorıp keçgüçi” (KB 4715). Hz. İsa da şu beyitte anlatılmaktadır: “kanı ol ölüg tırgürügli kişı / ölümke tutu boldı ahır işi” (KB 4717). Hz. Süleyman’ın mucizesi şöyle ifade edilir: “kanı ol peri kuş bu yalnuğ öze / uluğluk kılığlı kılınçı tüze” (KB 4716).

²¹⁷ "bramen sen umağay sen bilgeli kayu aytığınñ uçın kıdığın inçip yaruğ yaltrık barıntın kök kalığığ bolur bilgeli" (Üİ 104a/9). Burada Brahman *yaruğ yaltrık* ikilemesi ile aydınlık varlığa sahip olarak nitelendirilmiştir.

²¹⁸ "inçip netegin parmanu ülüşindeki kök kalığığ alku nomlar yaruğ yaşuk uqulur" (Üİ 102b/7).

ağır sawçı: (<ağır, “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; gerçek, kıymetli” EDPT: 88 + <saw+çı, “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785). “ölüm yüz kılur erdi erse körüp / ağır sawçılar kalgay erdi turup” (KB 1200).

başçı: (<baş+çı, “rehber” EDPT: 921). “başı erdi öñdün kamuğ başçıka / kiğin boldı tamğa kamuğ sawçıka” (KB 45).

ıdılmış: (<ıd-(ı)l-mış “gönderilmiş, elçi”, <ıd-(ı)l-, “gönderilmiş” EDPT: 56). “taķı kıldaçı-miz anı ıdılmışlardın” (TİEM 73 281r/8=028/007). “ol kün kim ündeyür olarnı: aytur: nê neñ icâbet kıldınız ıdılmışlarkâ” (Rylands 32/41b3=028/065).

ķorkutğuçı: (<ķork-(u)t-ğuçı “korkutucu”, <ķork-(u)t- “korkutmak” EDPT: 655). “yalavaçlar müjde bērgüçiler hem ķorkutğuçılar” (Rylands 27/8a1=004/165).

kōni yolçı: (<kōn-i, “düz, doğru” EDPT: 726 + <yol+çı, “gezgin, yolcu” EDPT: 921). “edgü kōni yolçı yerçi bolup” (XL-8). “tümen miñ selamım sewüg sawçıka / tegürsün bayatım kōni yolçıka” (KB 3905).

müjde bērgüçı: (<Far. müjde, “1. Sevindiren haber; muştı. 2. Sevinçli haberi ilk getirene verilen hediye; müjdelik; muştuluk” Çağbayır, 2007: 3358 + <bēr-ğüçı “verici”, <ber- “vermek” EDPT: 354). “yalavaçlar müjde bērgüçiler hem ķorkutğuçılar” (Rylands 27/8a1=004/165).

oķıçı: (<oķı-çı, “Tanrı tarafından gönderilen- vaiz” EDPT: 80). “oķıçı ol erdi bayattın saña / sen ötrü kōni yolķa kirdiñ toña” (KB 36).

oķıtçı: (<oķı-t-çı, “Tanrı tarafından gönderilen- vaiz” EDPT: 80). “neçe sawçı toğdı oķıtçı amul / bayat hūķmi birle ayu birdi yol” (KB 6395).

sawçı: (<saw+çı, “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785). “sarıg atlıg savçı yazıg atlıg yalavaç” (İrkB 11). “sawçı: yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber. Bu kelime, haber anlamına olan ‘saw’dan gelmiştir, ‘saw’ ‘söz, atalar sözü’ anlamlarınadır; peygamber de bunları eriştirir” (DLT III: 441). “sewüg sawçı birle ķopurgıl mini / elig tuttaçı kıl kōnilik kōni” (KB 30). “çın ol erür kōni sözlüg sawçı” (TİEM 73 224v/5=019/030).

sawçılık: (<saw+çı+lık “peygamberlik”, <saw+çı “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785). “anlar tururlar anlar bērdimiz anlarkâ bitigni tilek sürmek sawçılıķnı” (TİEM 73 103v/1=006/086).

sewüg sawçı: (<sev-üg, “sevilen, sevgili” EDPT: 787 + <saw+çı, “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785). “sewüg sawçı birle ķopurgıl mini / elig tuttaçı kıl kōnilik kōni” (KB 30).

KB 30. beyitte, Ar. *habibullah* karşılığında *sevük sawcı* ifadesi kullanılmıştır, “Tanrı’nın sevgilisi, Hazret-i Muhammed” anlamındadır (Eker, 2006: 117).

üdründi: (<üdür-(ü)n-di, “seçilmiş, seçim, seçkin” EDPT: 70). “bayat kullarında en ödründüsi / yalawaçlar erdi kişi edgüsü” (KB 2598). “anlar biziñ üskümüzde üdründilerindin edgülerdin” (TİEM 73 333r/7=038/047). “olar biziñ üskümüzde üdründiler edgüler tururlar” (Rylands 34/65a3=038/048).

yalabaç~yalawaç~yalavaç: (<yal-a-waç<yal-a-baç, “? İran dillerinden alınmış olabilir, -waç Far.’ses’ anlamında bir ektir; peygamber” EDPT: 921; yal-a-waç<<yal-a-maç<yal-a-mak+çı Gedikli, 2004: 1221). “yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyim yayın süledim” (BK D 39). “er erdem için töpöt kanga yalabaç bardım kelmedim” (Y 29/7). “erdemin için ilinde kara kanka barıpan yalabaç barıpan kelmediñiz begim-e” (Y 30/4-5). “sarıg atlıg savcı yazıg atlıg yalavaç” (IrkB 11). “amti siz tört türlüg tirin kuvrağnıñ yalawaçımız boluñ” (M 91-24). “teñri yalavaçı burhanlarka” (Hua 103). “an[ı eşidip ol yalawaçlar yime” (DA 1137). “mahamat yalavaç” (BT III: 1020). “yaruk yalavaç kañımız” (BT V: 444). “yalawaç: peygamber” (DLT III: 47). “Teñri yalawaç ıdı = Tanrı peygamber gönderdi” (DLT III: 438). “bayat kullarında en ödründüsi / yalawaçlar erdi kişi edgüsü” (KB 2598). “eger kılmasañız bilñ bildürñ tokuşnı tañrıdın taķı yalawaçındın” (TİEM 73 36r/5=2/279). “aydı ne ol işiñizler ay ıdılmış yalawaçlar” (TİEM 73 384v/9=051/031). “azu seznür mü siz kim koğulsa sizler kaçan bildükini aşķäre kılmağınça anlar kim katlandılar sizdin tutmadılar tañrıda adın resüli ya’nı yalawaçıda adın mü’minlerde adın iç dost ol tañrı bilgen ol anı kim kılsa sizler” (Rylands 29/12a1=009/016).

yaruk çerāğ: (<*ya-r-u-ķ²¹⁹, “ışık, aydınlık” EDPT: 964 + <Far. چراغ “1. Yağ kandilinin fitili. 2. İçine yağ konulup yakılan bir tür fitilli lamba; kandil; çıra. 3. Parlayan, yanan, ışık veren şey. 4. Çırak. 5. Bektaşî dergâhlarında, yeni gelen derviş için tören düzenlenen makam” Çağbayır, 2007: 935). “oķıguçı tañrı tapa destürı birle yaruk çerāğ” (TİEM 73 308v/7=033/046).

yumuşçı: (<*yum-uş+çı, “günlük işleri yerine getiren kimse, elçi; işçi” EDPT: 939). “anta basa yumışçı tıtsıka mantal ötün[türüp]” (BT VII: 387). “mini iltdeçi yumışçılar yügürü taşgaru ünüp üntediler kıkırdılar” (BT XVIII: S-263). “yumuş: iki veya ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, melek’e ‘yumuşçı’ denebilir; çünkü melek Arapça المَلَكَة kelimesinden alınmıştır, ‘elçilik’ demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler” (DLT III: 12). “ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu / kişi igledi mü ölüm koşnısı” (KB 4618). “ermes miz kınağlılar bir ıdğınça yumuşçı” (TİEM 73 207r/5=017/015).

²¹⁹ İlgili etimoloji için bk. Özkan, 2003: 158*178.

2.1.2.1 Peygamberin Nesli

ETü. sawçı urğı.

Hız. Peygamberin neslinden gelenler için *sawçı urğı* ifadesi kullanılır.

sawçı urğı: (saw+çı, “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785 + <uruğ, “tohum, çekirdek; soy” EDPT: 214). “olarda biri sawçı urğı turur / bularnı ağır tutsa küt kıw bulur” (KB 4337).

2.1.2.2 Peygamberin Rızası

ETü. yalawaç sevinçi.

Yalawaç sevinçi sözleriyle Peygamberin rızası kastedilmektedir. Bu bakımdan beyit Arat tarafından şöyle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır: “Malını, tenini ve canını feda etti; dileği ancak Peygamberin rızası idi” (Arat, 2003: 15).

yalawaç sevinçi: (<yal-a-waç<yal-a-baç, “? İran dillerinden alınmış olabilir, -waç Far.’ses’ anlamında bir ektir; peygamber” EDPT: 921 + <seb-(i)n-ç+i, “sevinç, keyif, zevk almak” EDPT: 790). “yuluğ kıldı teni canını / yalawaç sevinçi tiledi köni” (KB 52).

2.1.3 İmanın Esasları

ETü. siziksiz.

İman etmek dinlerin temellerinden biri olduğundan diğer dinlerde de söz konusudur. Budizm’in erken dönemlerinde ve Mahāyāna Budizm’inde aydınlanmaya yardım eden beş esastan biridir (Tokyürek, 2019: 238). Kişi iman sayesinde Buddha’ya, Triratna’nın yani Buddha, Dharma ve Sarigha’nın temiz erdemine, dünyevî ve insan üstü varlıklara güven duyar (Soothill ve Hodous, 1937’den aktaran Tokyürek, 2019: 238).

İslam dininde iman etmeyip şüphe duyanların Cehennem’e gideceği bildirilmiştir (KKM: 50/25). İnsanların içine vesvese ve şüpheli şeytan ve bazı insanlar katar (KKM: 114/4-6). İmanın şartları arasında Allah’a iman, meleklerle iman, peygamberlere iman, kitaplara iman, ahirete iman ve kadere iman bulunmaktadır. İman eden bir Müslüman bunları şüphe duymaksızın kabul etmelidir (KKM: 49/15). Karahanlı Türkçesi eserlerinde burada sözü edilen şüphe (Ar. *şekk* ve *cerem*) karşılığında *sizik* ifadesi kullanılmıştır.

siziksiz: (<sez-ik+siz, “şüphesiz, tartışmaya kapalı” EDPT: 862). "sakınç kılıp tarni sözleser siziksiz sidi tigme işi ködüğü bütter" (TT V: A/69). "ol munı teg kılıp bışığ bışgut bolsar siziksiz körür tül dyan tüketi" (Tot 1222). "siziksiz bir ök sen ay menğü açu / katılmaz karılmaz sakışka saçu" (KB 10).

2.1.3.1 Allah'a İman

ETü. berk tut~bek tut-; ETü. birke büt-; ETü. boyun bër-; ETü. boyun bërighi; ETü. büt~bit-; ETü. bitmek; ETü. bütmelek; ETü. bütün bol-; ETü. iman-; ETü. kærtü~kirtü; ETü. kærtgün~kirtgün-; ETü. könike tapuğlı; ETü. tap-; ETü. tapındaçı; tapınğan; tapınğuçı; ETü. tapğan; ETü. + Çin. tapmış kunçuy; ETü. tapuğ~tapıg; ETü. tapın~tapun-; ETü. + Çin. tapunğan kunçuy.

Allah'a iman etmek İslam dininde imanın esaslarından biridir (Kur'ân-ı Kerim: 2/62,136-137, 177, 256, 285; 3/84, 110, 162; 4/39, 59, 136, 152, 171; 5/111; 7/156, 158; 9/18-19, 44; 23/58; 27/81; 42/13; 48/9; 57/7; 61/8, 10-13; 64/8, 11; 67/29). Allah'a iman edenler ondan hiçbir şüphe duymazlar (KKM: 2/147, 149; 3/60; 6/114; 10/94, 95; 49/15). İmanın içinde hiç şüphe bulunmaması kalpten ve tereddütsüz inanılması gereklidir (Karagöz vd., 2010: 315).

berk tut~bek tut-: (<berk, "sağlam, sıkı, katı" EDPT: 361 + <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "öz kentünin bek tutgıl" (TT I: 34-35). "kirtü köñülin bek tutup lmek ögdilig titir tip" (TT V: B/111). "[k]içig oylan yıl tartsar bu vu oñ ayasında berk [tutzun]" (TT VII: 27/8). "ayıt söz olarka yime bütme terk / bilighi bayat ol munı tutğu berk" (KB 4390). "erür kişiler berk tutğan" (TİEM 73 213v/6=017/100). "eger berk tutmasanız mēni bir sınar boluñ mēdin" (Rylands 36/79b3=044/021)²²⁰.

birke büt-: (<bir+ke, "bir" EDPT: 353 + <büt- "inanmak, doğruluğuna güvenmek", EDPT: 298). "aya birke bütmiş tilin birle ög / köñül bütti şeksiz amul tutgıl ög" (KB 25).

boyun bër-: (<<bon̄y+(i)n, "boyun, bazen ense" EDPT: 386 + <ber-, "vermek" EDPT: 354). "ağırla bularıg negü aysa kıl / şeri'at yolu tut boyun bir egil" (KB 5552). "uğunlar maña boyun berinler benim yarlıgımka" (TİEM 73 232v/9=020/090). "ğanîmetler tañrıka hem yalavaçka korkuñ tañrıdın oñarıñ edgü kılın ol kim sizin ara turur boyun bërighler tañrıka hem yalavaçka eger mü'min erse sizler" (Rylands 26/12a2=004/034).

boyun bërighi: (<<bon̄y+(i)n, "boyun, bazen ense" EDPT: 386 + <ber-(i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354). "kamuğ anar boyun bërighiler ol" (TİEM 73 14r/4=002/116). "üküş neme bolur kim sewerler anlar kim tandılar eger boyun bërighiler erse" (Rylands 39/19b2=015/002).

büt~bit-: (<büt-, "inanmak, doğruluğuna güvenmek" EDPT: 298). "vrhar bütmişde" (Xu VII: 370). "tört kütlerini ötrü bütter" (Üİ 112b/9). "katıgılan tēmin ök küsüşün sakınçın bütgey ..." (DA 3619). "et'özin bütmişin sakınmış kergek" (TT V: A/24). "ken alkıg ed tawar üze"

²²⁰ *Berk tut-* ifadesinin "iman etmek" anlamında kullanımı yukarıdaki örneklerden KB ve Rylands'te görülmektedir. TİEM 73'teki örnekteyse aynı ifade "eli sıkı" anlamına gelmektedir.

(TT VIII: D/33). "küşüşümüz kanzun ... bützün" (BT II: 300). "işimizniñ köñülçe taça bütmeği bolgay tep" (BT III: 594). "orunug teñritem ed üze bütmiş rıman ordu bolmışın" (BT VII: 382). "edgölüg küşüşleri köñülleri iyn kanzun bützün" (BT XIII: 46.23). "kanıp bütüp burhan bolzunlar" (BT XXIII: H-233). "üç terkin arıg çahşapat özin kentü uçuz bütgey" (BT XXVIII: G-98). "[tör]t ulug beş menğü [üz]e bütmiş [erür]" (Q 52). "bir et'öz büter" (Tot 110). "alku çog yalın iş küçünüzler bütmeği bolzun" (DI 428). "kul tengiğa bütüti = kul Tanrının birliğini ikrar etti" (DLT II: 294). "köñül badım emdi anıñ yolıña / sewip sözi tuttum bütüp qavlıña" (KB 46). "ne kim kelse erke tilindin kelür / tilindin kim edgü kim isiz bolur / eşit büt bu sözke kamuğ tañda ten/ turup tilke yüknüp tazarru' kıılır" (AH 147). "büter mü siler bitigniñ bir ançasıña qanar siler ba'zısıña negü ol anıñ yanutı kim kıılır anı silerdin meger horluq bu ajun tiriglik içinde" (TİEM 73 10v/1=002/085). "bitti yalawaç ol nerse kim indürüldi anıñ tapa idisindin taqı bitgenler" (TİEM 73 37v/2=002/285). "bitiñler tañrıqa artuq kıılmañlar aña nerseni ata anaqa edgölük kıılıñlar" (Rylands 26/13a3=004/036). "andağ ermez kim anlar bütmezler āhiretqa 'azāb içre ırak yolsuzluq içre" (Rylands 33/32a3=034/008).

bitmek: (<<büt-mek "iman", <büt- "inanmak, doğruluğuna güvenmek" EDPT: 298). "anlar kâfirlikqa ol kün yaqınraq anlardın bitmekke" (TİEM 73 54r/9=003/167). "bütünlükin mü'minler anlar kim qaçan yād kıılınsa tañrı qorqar köñülleri qaçan oqınsa olar üze (āyātları) arturur olarqa bitmek idileri üze köñül ururlar" (Rylands 28/65a3=008/002).

bütmeklik: (<büt-mek+lik, "iman, inanç" Ünlü, 2018c: 192). "qaçan indürülse bir süre anlardın kim ayurlar silerde qayusıña arturdı añar bu bütmeçlik" (TİEM 73 152r/8=009/124).

bütün bol-: (<büt-ün, "tamamen, tamamıyla" EDPT: 306 + <bol- "olmak" EDPT: 331). "orun ol törütüti orun yoq añar / anıñsız orun yoq bütün bol muñar" (KB 19).

inan-: (<inan-, "inanmak" Demir, 1998: 202). "taplagka inantaçı [kü]denler" (Xu VII: 2086). "bu nom qutuña inanur men" (M 18-4). "on küçlüg umug inag teñrim sizıñe inanıp yaşığ közin yıqlayı kamag kamın kadaşımın ev bark ulatı yilinmek yapşınmaklarığ barça kalısız titdim ıdaladı" (DA 2652). "mar mişaha mada maryam mahamat yalawaç tañışban mañanu (?) yerlerin tar bulup mayatrim sizıñe ök inangay" (BT III: 1022). "... inanu ulug ..." (BT V: 726). "bodumın tutusu inanur men" (BT XIII: 20.5). "ol bayagut bo savka inanıp kirtgünüp" (AS 241). "üç erdinilerke inanıp" (Tot 1313). "ayur ay bağırsaq inangu idim / qatıqlıq yirinde sıgıngu idim" (KB 3052). "ne kim kelse erke tilindin kelür / tilindin kim edgü kim isiz bolur / eşit inan²²¹ bu sözke kamuğ tañda ten / turup tilke yüknüp tazarru' kıılır" (AH 147).

²²¹ Arat'ın yayınında C nüshasında *büt* sözcüğünün satır altında açıklaması olarak *inan* yazılmıştır (Arat, 1992: 52).

kértü~kirtü: (<kértü, “gerçek; güvenilir; sadık; doğru” EDPT: 738). "tört kertüler" (Xu VIII: 535). "tözün yumşak kılınçlığı köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "kuanşı im pusar tınlıglarıg kılulamışı çın kirtü kılulamak titir" (KİP 193). "kirtü erklig küçlüg teñri tepen kertkünmedikimiz" (Hua 56). "bir baħşı sözler çın kirtü" (Üİ 99b/14). "bo köni kertü üze altı azıglarım öñreki teg ..." (DA 1327). "takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı tırlüg ilenür yıldırlar işi ködügi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür" (TT VI: 190). "çın kertü yeg erser" (TT VIII: H/3). "çın kirtü köñül üze" (BT II: 700). "kertö erim siz ol tušta endükte kedümte kent uluş içinte ..." (BT III: 1039). "teñrim bizni yarlıkaglı byançı kirtü terisiz siz" (BT V: 401). "birtem kirtübir nom bar" (BT XIII: 17.10). "çın kirtü edgü ögli yolçı yırçı tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1783). "kertü köñ[ü]l[in ayaların k]avşurup" (BT XXIII: D-34). "ugrayu çın kertü tıltagı belgütertın öñi üdrülmek erür" (BT XXVIII: C-423). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülün töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). “kértü: gerçeklik, doğruluk. Ölmüş bir kimse için ‘ol kirtü yerde ol’ denir ki ‘o, gerçek yeredir, onun üzerine yalan söylemek olmaz’ demektir. Bundan alınarak ‘ol teñrige kirtindi’²²² denir ki, ‘o, Tanrıya inandı, yalavacı doğruladı’ demektir” (DLT I: 416). "yarağlıg yarağsızı titrü körüp / kereklig kereksizni kirtü sorup" (KB 328). "tiril edgü fi'lin köñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsañ işni sanıp saknıp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip" (AH 368). "yok kendü ıdtımız kertü yaraşı anlar yalğanlar" (TİEM 73 253v/3=023/090)²²³.

kértgün--kirtgün-: (<kért-gün-, "inanmak" EDPT: 739). "teriñ kertgün-" (Xu VII: 1290). "timin kertgüntüm tep tedi" (İK A-7). "burhanlar arıg dendarlar nomlasar kertkünmedin tetrü yene igideyü teñriçi men nomçı men" (Hua 172). "bo kutsuz tınlıgıñ savın negülük kértgünür sizler" (DA 1762). "üze amrantı kirtgüntiler" (TT II: A/85). "üç erdenike çahşapatka kirtgünür süzülür" (TT V: B/38). "ters tetrü nom törü yek içgekig kirtgünmez ertiler" (TT VI: 131). "umunkuluk taplakuluk edgülerke kirtgüngeli umadın" (BT II: 235). "bo savlarıg alko sansartakı tınlıglar kertgönsünler" (BT III: 507). "kirtgünç köñülümüz üze tapınguluk orunlarka ödünür biz" (BT VII: 714). "... kirtgünmiş" (BT VIII: A-226). "tantira nomlarka kirtgünüp" (BT XIII: 46.7). "bo nom bitigig ayasar kertgünser" (BT XXIII: G-263). "kalı birök bo nomug kertgüngeli usarlar" (BT XXVIII: C-156). "...o]tgurak kirtgüngey tegingey erdim" (UAF 1-E/14). "takı ne aytmış kergek sizlerni teg iliktin süñğktin barmış kertgünçlüg süzük köñülünüzler üze" (AES 21). "ol bayagut bo savka inanıp kirtgünüp" (AS 241). "aşa yime kirtgünmekgülük ol" (Tot 722). “ol teñrige kirtgünsedi = o, tanrının birliğini açıkça söylemek istedi” (DLT I: 280). “ ‘kul teñrige kirtgündü = kul, yüce tanrının birliğini ikrar

²²² *kirtgün-* fiili ile ilgili olarak düşünülebilir.

²²³ Yukarıda örneklenen İslami dönem ilk metinlerinde Budizm'deki anlamıyla kullanılmamışsa da DLT'de *kértgün-* fiilinin *kirtü*'den geldiğinin ifade edilmesi önemlidir.

etti' (ve peygamberi gerçekledi). Bir kimse söylediği veya yaptığı bir işi ikrar ederse yine böyle denir" (DLT III: 423). "kaçan ayılsa anlarğa kértününler neteg kim kértgündi kişiler ayurlar kértgünür miz neteg kim kértgündi ukušsuzlar bilgil anlar tururlar anlar ukušsuzlar ançası bar bilmesler (TİEM 73 3r/7=002/013). "bilmezler mü ol tañrı kên kılur rüzîni kimke kim tilese hem tarutur, anıñ içinde nişānlar bar ol boğunka kim kirtgünürler" (Rylands 35/8b2=039/052)²²⁴.

könike tapuğlı: (<kön-i+ke "doğruya", <kön-i "düz, doğru" EDPT: 726 + <tap-(u)ğlı "tapan", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "bütünlükün mü 'minler anlar kim taptılar tañrıka hem yalavaçıña yana şek bolmadılar katlandılar mälları birle hem tenleri birle tañrı yolu içinde olar anlar könike tapuğlılar" (Rylands 37/66a1=049/015).

tap-: (<tap-, "hizmet etmek" EDPT: 435). "kanka tap katıgıan" (S 9). "er erdemim elimke tapdım teñri elim begrek el inançu atandım" (Y 13/3). "er erdemi üçün elime tapdım" (Y 46/2). "tokuz yaşda tuglug kanka tapdım erdemim" (Y 60/2). "agrılan ayañ tapıñ" (TT II: A/79). "kaçandın berü gavdam toyınka yala kodgu uçlug başlıg sav tapmaz erdimiz" (BT III: 182). "negü tapmışın birgü ol" (BT VIII: A-135-136). "tanuklaguluk yig tüşüg tapgu bulgu küsüş[i]n tavrak sidi bütürgü tañrıgta turayın" (BT XIII: 28.30). "kul teñrige tapdı = kul Allah'a taptı" (DLT II: 3). "men emdi bu qalmış tiriglik ıdıp / bayatım sewinçin tiler men tapıp" (KB 3794). "tapğaylar maña ortaklık kätmağaylar maña nerse" (TİEM 73 260v/3=024/055). "tapsalar bir tañrıka tañrı yok meger ol andın kim ortak katarlar" (Rylands 29/23b1=009/031).

tapındaçı: (<tap-(ı)n-daçı "tapınıcı", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "tapındaçılar" (Xu VII: 1451). "yarlıgın sakınıp utundaçı tapındaçı biz kuludlarıg umugsuz kılı yarlıkamañ" (BT III: 1094). "Bu ayırımdan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yüküngüçi' şeklindedir. Oğuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçi' şeklini alır" (DLT II: 168).

tapıngan: (<tap-(ı)n-ğan "tapınan", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "fiilin devamıyla vasıflanan fail sıygası 'tapıngan', 'yüküngen' şeklindedir" (DLT II: 168).

tapınguçı: (<tap-(ı)n-ğuçı "tapınıcı", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "Bu ayırımdan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yüküngüçi' şeklindedir. Oğuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçi' şeklini alır" (DLT II: 168).

tapğan: (<tap-ğan "tapan", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "aygıl: eger erse tañrıka 'ayāl men tapğanların evveli men" (Rylands 36/70b3=043/081).

²²⁴ Kértgün- fiili Eski Uygur Türkçesinde Türk diline girmiş dinî bir terimdir. İslami dönem metinlerinde de sıklıkla kullanılmıştır.

tapmış kunçuy: (<tap-mış “tapmış”, <tap- “hizmet etmek” EDPT: 435 + <Çin. *kung chu* “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635). “peygamber kaçan kelseler saña tapmış kunçuylar bey’et kılsalar seniñ birle ortak katmaqları üze taprıka nê erseni yime oğrılık kılmağaylar ve zinā kılmağaylar öldürmegeyler ‘ayāllarını” (Rylands 38/37a3=060/012).

tapuğ~tapıg: (<tap-ıg, “hizmet etmek” EDPT: 437). “ëki kızın tapıg berti” (ŞU B 4-5). “çunte altunçınıñ tapıgı” (Xu VII: 1434). “teñrim biz amtı kuanşı im pusarkā tapıg udug tegürelim” (KİP 155). “ol ödün edgü ögli tegin yetti kün löler tapagın udugin aşadı” (İK L-4). “tapınsar bu tapıgı yarayur tip” (TT V: B/126). “tapınguluk udunguluk alku tapıg uduglarınñ” (BT II: 894). “bililür ukulur ikinti yılkı pırawarıkta tapıg udug alguka arıg süzok bolur” (BT III: 746). “tapıg uduglar üze tapınmışın” (BT VIII: A-64). “tapıg udug kılayın” (BT XIII: 28.28). “bo yagışlıg tapıgımıznı” (BT XVIII: S-681). “tapma; ‘Teñri tapuğı = Tanrıya tapma” (DLT I: 373). “tapuğka kelip kut kapuğda turur / kapuğda turuğlı tapuğda turur” (KB 100). “secde kılınlar teñrike tapuğ kılınlar” (TİEM 73 390r/1=053/062). “bütünlükin anlar kim idiñ üskinde uluğsıgı kılmaqlar anıñ tapuğdın tesbîh ayturlar aña añar secde kılurlar” (Rylands 28/63b3=007/206).

tapın~tapun-: (<tap-(ı)n- “tapmak, ibadet etmek” EDPT: 441). “burkan [kö]rkin suvka kigürser yıdın tütsügün tapınsar” (M 51-4). “atanu tapınu udunu t[eginser]” (KİP 68). “biziñe nom nomla tapınalım udunalım” (İK XLIX-6). “teñrike yazınıp yekke tapıntımız erser” (Hua 190). “üstün teñri yerinteki altın yalañuk ajunıntakı köñülke yaraşı edig tavarıg tatıglıg aşın içgün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugin tapınsar udunsar” (DA 4473). “bursañ kuwragın tapınur biz” (TT IV: B/24). “burkanlarıg tapınmış kergek” (TT V: A/81). “buyan kılsar teñrige tapınsar” (TT VII: 28/29). “tapınur siz meniñ tep” (BT III: 908). “tapıg uduglar üze tapınmışın” (BT VIII: A-64). “tapınıp udunurlar” (BT XVIII: 1244). “ol burhanlarka tapınıp udunup edgölüg t[öz] yiltizig tikmiş tarımı[ş] tugmaksız ıdok nom taplag[ın] bulup” (BT XX: 300). “bo nom bitigke tapınıp udunup” (BT XXIII: G-59). “t[ört] padak teñince yörügin savın okısar sözle[ser udun]sar tapınsar” (BT XXVIII: D-139). “adın [ajun tip] körüp eşidip tapıngay mu” (UAF 1-E/8). “bo nom erdinig bititip koturtup yapınmak udunmaknıñ edgüsin edremin neñ bolmaz” (AS 213). “burhanlarka yme tapınıp turur men” (Tot 1380). “beş miñ yekler añar tapınurlar” (DI 666). “‘men teñrige tapındım [...] ben Tanrıya tapındım’ demektir” (DLT II: 140). “köñül tut bayatka tapın / usanma yarınlık işiñni itin” (KB 1278). “tapunmas men añar kim tapnur siler” (TİEM 73 450r/5=109/002). “aygıl: taprıka tapnur men katıksız añar dñimni” (Rylands 34/87a2=039/014).

tapuğan kunçuy: (<tap-(u)n-ğan “tapınan”, <tap-(u)n- “tapmak, ibadet etmek” EDPT: 441 + <Çin. *kung chu* “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635). “bolğay kim anıñ

ıdısi eger ıalāk kılsa sizni tegşürgey anar cüftler yahşı sizdin boyun suğanlar bitgenler nāmāz kılğanlar tevbe kılğanlar tapunğanlar rūze tutğanlar yüzi açuķ kınçuylar hem kızlar” (Rylands 38/92a1=066/005).

2.1.3.1.1 Tesbih

ETü. + Far. arıĝ yād kıl-; ETü. arıĝla-; ETü. + Far. arıĝlık birle yād kıl-; Ar. + ETü. tesbîh ay-; Ar. + ETü. tesbîh ayt-; Ar. + ETü. tesbîh kıl-.

İslam dininde tesbih etmek Ar. *Sübhānallāh* "Allah'ı noksanlıklardan tenzih ederim" demektir (Karagöz vd., 2010: 653). Kur'an'da Allah'ın tesbih edilmesi emredilmiştir (KKM: 33/42).

arıĝ yād kıl-: (<arı-ĝ, “temiz olmak; saf olmak”, EDPT: 213 + <Far. yād, “Hatırlama; akla getirme; anma” Çaĝbayır, 2007: 5149 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “Arıĝ yād kılur Tanrıını nē kim yēti kāt kök içinde nē kim yer içinde turur erklig arıĝ kūsüş bütün işlig” (Rylands 38/49b1=062/001).

arıĝla-: (<arı-ĝ+la- “saflıĝını ifade etme” <arı-ĝ “temiz olmak; saf olmak”, EDPT: 213). "bir tisi ündürgü sis çodpanıı yivgin aruglap sisi" (Tot 1307). " 'ol kızı arıĝladı = o, kuzuyu iĝdiş yaptı'. Başkası da böyledir, 'ol yarmakıĝ arıĝladı = o, paranın iyisini topladı'. Bir şeyi içerisinde iyisini seçmek de böyledir" (yazım düzeltildi, DLT I: 303). “kērtgünse siler tanrıķa anıı yalavaçııa aĝırlanlar anı uluĝlanlar anı arıĝlanlar anı ērte takı keçe” (TİEM 73 376v/6=048/009). “bitse siz tanrıķa hem yalavaçııa uluĝ tutuı anı hem aĝırlan anı yime arıĝlanlar anı erte takı kēçe” (Rylands 37/31b1=048/009)²²⁵.

arıĝlık birle yād kıl-: (<arı-ĝ+lık, "temizlik, saflık", EDPT: 218 + <bir+le, “ile edatı” EDPT: 364 + <Far. yād, “Hatırlama; akla getirme; anma” Çaĝbayır, 2007: 5149 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “Arıĝlık birle yād kılur Tanrıını ol kim kökler içinde ol kim yerler içinde turur anar ol erk anar ol şükr ol kamuĝ neı üze uĝan” (Rylands 38/65b1=064/001).

tesbîh ay-: (<Ar. tesbîh, “1. ‘Allah’ı her türlü arazdan, ayıp, kusur ve eksikliklerden tenzih ederim’ anlamındaki ‘sübhānallāh’ sözünü söyleme. 2. Tespih” Çaĝbayır, 2007: 4764 + <ay-, “konuşmak, sormak” EDPT: 268). “ve körgey sen feriştelerni kapsap anlar ‘arş yöresinde tesbîh ayurlar idilerine” (Rylands 35/22a1=039/075).

tesbîh ayt-: (<Ar. tesbîh, “1. ‘Allah’ı her türlü arazdan, ayıp, kusur ve eksikliklerden tenzih ederim’ anlamındaki ‘sübhānallāh’ sözünü söyleme. 2. Tespih” Çaĝbayır, 2007: 4764 + <ay-(ı)t-, “konuşmak, sormak” EDPT: 268). “bütünlükin anlar kim idin üskinde uluĝsıĝlık kılmaılar anıı tapuĝıdın tesbîh ayturlar aıa anar secde kılurlar” (Rylands 28/63b3=007/206).

²²⁵ TİEM 73 ve Rylands nüshalarında verilen örneklerde görüldüğü gibi, *arıĝla-* fiili, tesbih etmek anlamındadır.

tesbîh kıl-: (<Ar. tesbîh, “1. ‘Allah’ı her türlü arazdan, ayıp, kusur ve eksikliklerden tenzih ederim’ anlamındaki ‘sübhaneallah’ sözünü söyleme. 2. Tespih” Çağbayır, 2007: 4764 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tesbîh kılur teñreke ne kim kökler içindeki taķı ne kim yer içindeki erklig yarağsızlardın arığ küsüş bütün işlig” (TİEM 73 409r/7=062/001). “biz musahhar kıldımız tağlarını anıñ birle tesbîh kılurlar kēçe hem kün tuğmış vaktta” (Rylands 34/52b1=038/018).

2.1.3.1.2 Kelime-i Şehadet

ETü. tanuqluq; ETü. tanuqluq bër-.

Kur’an’da Allah’ın birliğine şehadet edilmesiyle ilgili İsrâ suresinin 44. ayetinde şunlar bildirilmiştir: “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır” (KKM: 17/44). Sofuoğlu, KB 1021 ve 1022. beyitlerinde bu ayete gönderme olduğuna dikkatleri çekmiştir: “kamuğ teprenigli bu sansız alın / tanuqluq birür bir bayatığ tilin; törütü tümen miñ alayıklarığ / tili birle teñrig ögerler arığ” (KB 1021-1022).

KB 1151. beyitte “seniñde adın men idi bilmedim” şeklinde ifade edilmiştir: “kōzin kökke tikti ayur ay idim / seniñde adın men idi bilmedim” (KB 1151).

tanuqluq: (<tan-uq+luq, “tanıklık” EDPT: 519). "tanuqluq: şahitlik, tanıklık" (DLT I 503). “kōñölüg bezedi yaruqluq bile / tilimni bezedi tanuqluq bile” (KB 386). "seniñ barınka tanuqluq birür / cemād cānvar uçğan yügürgen neñe" (AH 5). “bu kün tamğa urğay miz ağızları üze sözlegey bizke eligleri yme tanuqluq birle adaqları anın kim azğanur erdiler” (TİEM 73 324r/4=036/065).

tanuqluq bër-: (<tan-uq+luq, “tanıklık” EDPT: 519 + <bër-, “vermek; yardımcı fiil” EDPT: 354). “kamuğ teprenigli bu sansız alın / tanuqluq birür bir bayatığ tilin” (KB 1021). "seniñ barınka tanuqluq birür / cemād cānvar uçğan yügürgen neñe" (AH 5). “aygıl negü körür siler eger bolsa tañrı üskinde taķı tandıñız añar tanuqluq bërdi bir tanuq tañrı ulı oğlanındın anıñ teg ök üze kērtgündi ‘abdullah bin selām uluğsıgıllıq ıldıñızlar” (TİEM 73 369v/4=046/010).

2.1.3.2 Meleklerle iman

ETü. yumuşçı.

Melekler İslam’da ışıktan yaratılmış, yemeyen, içmeyen, cinsiyeti olmayan, uyumayan, yaşlanmayan, günahsız, latif, ruhanî varlıklar olarak nitelendirilir (Karagöz vd., 2010: 421). Meleklerle iman İslam’ın temel şartlarından. Melek karşılığında Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıklıkla Far. *ferište* sözcüğü tercih edilmiştir. KB’in 2228. beyitinde levh-i mahfuza meleklerden başka kimsenin dokunamayacağına gönderme yapılmıştır (KKM:

16/102; 26/210, 221, 222; 56/79; 81/25): “ferište bitir kıl negü kılmişin / idi ötrü aydur yarın ol işin” (KB 2228).

yumuşçı: (<*yum-uş+çı, “günlük işleri yerine getiren kimse, elçi; işçi” EDPT: 939). “anta basa yumışçı tıtsıka mantal ötün[türüp]” (BT VII: 387). “mini iltdeçi yumışçılar yügürü taşgaru ünüp üntediler kıkırdılar” (BT XVIII: S-263). “yumuş: iki veya ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, melek’e ‘yumuşçı’ denebilir; çünkü melek Arapça *الوكة* kelimesinden alınmıştır, ‘elçilik’ demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler” (DLT III: 12). “ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu / kişi igledi mü ölüm koşnısı” (KB 4618). “ermes miz kınağlılar bir ıdğınça yumuşçı” (TİEM 73 207r/5=017/015).

Yumuşçı sözcüğünün “melek” anlamı DLT’de tanıklanır. Taranan diğer metinlerde sözcüğün “melek” anlamında kullanımına rastlanmamıştır. KB’de “haberci, elçi” anlamında kullanılan sözcük, TİEM 73’teki örnekteyse “peygamber” anlamındadır.

2.1.3.2.1 Büyük Melekler

Meleklerin üstlendiği görevler birbirinden farklıdır. Bu görevlerine göre farklı isimleri de bulunur. Büyük melekler olarak Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail bilinmektedir (Karagöz vd., 2010: 423).

2.1.3.2.1.1 Azrail

ETü. ölüm erkligi; ETü. ölüm tutğakı.

İnsanların canlarını almakla görevli melektir (Karagöz vd., 2010: 50).

ölüm erkligi: (<öl-üm, “ölüm” EDPT: 146 + <erk+lig+i “otoritesi”, <erk+lig “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). “aygıl cānınızları alur silerniñ ölüm erkligi ol kim ärklig kılındı silerke yana ıdınızler tapa yandurulur siler” (TİEM 73 302v/5=032/011).

ölüm tutğakı: (<öl-üm, “ölüm” EDPT: 146 + <tut-ğak+ı “tutağı”, “tutak” EDPT: 453). “ölüm tutğakı keldi tutti katığ / kutulğu yirim yok kiterdi tatığ” (KB 1352).

2.1.3.2.1.2 Cebrail

ETü. + Far. arığ cān; ? ETü. yalabaç~yalawaç~yalavaç.

Peygamberlere vahiy getirmekle görevli olan melektir. Kur'an'da Cebrail *Cibrîl*, *Rûhü'l-Kudüs*, *Ruhu'l-Emîn*, *Ruh* ve *Rasûl* olarak geçmektedir (Karagöz vd., 2010: 85).

arığ cān: (<arı-ğ, “temiz olmak; saf olmak”, EDPT: 213 + <Far. cān, “1. İnsan ve hayvanların yaşamalarını sağlayan, ölümle birlikte bedenden ayrılan madde dışı varlık. 2. Yaşama; hayat. 3. Güç, kuvvet; dirilik, canlılık. 4. İnsanın kendi varlığı, özü. 5. Kişi; şahıs; insan; kimse. 6.

Bir şey yapma isteği; arzu; gönül” Çağbayır, 20007: 749). “aygıl indürdi anı arıg cān ya’nî cabra’il idinidin kærtü yaraşı bekütü üçün anlarını kim kærtgündiler köni yol sewünç boyun bériglilerke” (TİEM 73 203v/7=016/102). “aygıl: indürdi anı arıg cān ya’nî cibril idinidin könilikin bekütmek üçün anlarını kim kirtgündiler yolka köndürmek seewünçi boyun bériglilerke” (Rylands 30/86b12=016/102).

yalabaç~yalawaç~yalavaç: (<yal-a-waç, “? İran dillerinden alınmış olabilir, -waç Far.’ses’ anlamında bir ektir; peygamber” EDPT: 921; yal-a-waç<<yal-a-maç<yal-a-mak+çı Gedikli, 2004: 1221). "yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyim yayın süledim" (BK D 39). "er erdem üçün töpöt kanga yalabaç bardım kelmedim" (Y 29/7). "erdemin üçün ilinde kara kanka barıpan yalabaç barıpan kelmediñiz begim-e" (Y 30/4-5). "sarıg atlıg savçı yazıg atlıg yalavaç" (IrkB 11). "amtı siz tört türlüg tirin kuvrağñıñ yalavaçımız boluñ" (M 91-24). "teñri yalavaçı burhanlarka" (Hua 103). "an[ı è]şidip ol yalavaçlar yime" (DA 1137). "mahamat yalavaç" (BT III: 1020). "yaruk yalavaç kañımız" (BT V: 444). “yalawaç: peygamber” (DLT III: 47). “Teñri yalawaç ıdı = Tanrı peygamber gönderdi” (DLT III: 438). “bayat kullarında eñ ödründüsi / yalawaçlar erdi kişi edgüsü” (KB 2598). “eger kılmasañız bilñ bildürñ toñuşñı tañrıdın taķı yalawaçındın” (TİEM 73 36r/5=2/279). “kördüm ol kim körmediler anı aldımız bir awuç toprak yalawaç izindin atımız anı mundağuk bezedi mēni et-özüm” (Rylands 31/67a3=020/096).

Yazıtlarda sözcüğün "elçi" anlamında kullanıldığı buna karşılık İslami dönem ilk metinlerinde "peygamber" anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Rylands nüshasında örneklenen ayette *yalawaç* sözcüğüyle Cebrail'in kastedildiği düşünülmektedir. Bununla birlikte bu ayette Cebrail'den söz edilip edilmediği tartışmalı bir konudur.

2.1.3.2.2 Diğer Melekler

Kur'an'da dört büyük melek olan Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail'in dışında bilinen melekler de bulunmaktadır: Münker-Nekir, Kirâmen Kâtibin, Hamele-i Arş, Hazin, Zebani, Malik, Rıdvan (Karagöz vd., 2010: 423).

2.1.3.2.2.1 El-Mütelakkiyân

ETü. êkki tetigli; ETü. küdezçi~küzetçi; ETü. küdezgen; ETü. tutuğlı.

Budizm'de Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ETü. *an bitig* terimi ile karşılanan "mahkeme kitabı"nda yani Yamā'nın tuttuğu hesap kitabında, canlıların eylemlerinin bütünü kaydedilmektedir (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 331). İslam dinindeyse bir kimseyi gözleyip ondan aldıkları, tespit ettikleri sözleri ve eylemleri Kıyamet gününde açılmak üzere amel defterlerine kaydeden iki melek için Ar. *El-Mütelakkiyân* adı

geçmektedir (Çanga, 2016: 470). Bu melekler için Türkçe ilk İslami eserlerde *ékki tetigli*, *küdezçi~küzetçi*, *küdezgen* ve *tutuğlı* karşılıkları kullanılmıştır.

ékki tetigli: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <tèt-(i)gli “adlandırılan”, <tè-t- “adlandırmak” EDPT: 450). “kaçan bitise ferişte ékki tetigliler sağdın soldın olturmuş tururlar” (TİEM 73 382v/2=050/017).

küdezçi~küzetçi: (<küd-ez-çi, <küd-ez-²²⁶ “gözetmek” EDPT: 707). “biz ordu kapag közetçi bir tep tediler” (İK XLIII-6,7). “kut koltaçı küzetçi bolgay” (AY 91/2). “sözlemes hîç söz mägär anıñ üskinde bolğay bir küdezçi anuñ” (TİEM 73 382v/3=050/018)

küdezgen: (<küd-ez-gen “gözetken”, <küd-ez- “gözetmek” EDPT: 707). “sözlemez bir söz meger anıñ üskinde küdezgen anuñ” (Rylands 37/73b/3=050/018)

tutuğlı: (<tut-(u)ğlı “tutan”, <tut- “tutmak, kavramak, kapmak” EDPT: 451). “ançada tutar iki tutuğlı onđın ya nî sağ soldın olduruğlı” (Rylands 37/73b1=050/017).

2.1.3.2.2 Zebani

Soğd. + ETü. tamuğ erkligleri~tamu erkligleri.

Cehennem melekleri, diğer bir ifadeyle zebaniler *tamuğ erkligleri* ifadesiyle karşılanır. *Maytrisimit* ve *Daśakarmapathāvadānamālā*'da tanıklandığı üzere Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tamu erkligleri* ifadesinin İslami dönem metinlerinde olduğu gibi “Cehennem zebanileri” anlamında olduğu görülmektedir.

tamuğ erkligleri~tamu erkligleri: (<Soğd. tmw, “cehennem” EDPT: 503 + <erk+lig+ler+i “güçlülere” <erk+lig, “güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse” EDPT: 224). “tamu erkligleri” (M 68-25). “ol tamu erkligleriñe korkup erksizin yoklayurlar” (DA 772). “maharau-rab tamuda togsar anda tamu erkligleri örtlüg kızartmış temirliğ yirde töbün yatgururlar” (C 32-33). “oķığay miz tamuğ erkligleri” (TİEM 73 446v/1=096/018).

2.1.3.3 Kitaplara İman

İslam bilginleri Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitaplara iman etmenin imanın şartlarından biri olduğu konusunda aynı fikirdedir (Topaloğlu vd., 2015: 280). Buna göre İslam dininde yalnızca Kur'an-ı Kerîm'e değil, Allah'ın insanlara tebliğ etmeleri için

²²⁶ Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küd-* fiili “beklemek, gözetmek” anlamına gelir ve Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: 1. “Beklemek” (*küdti* ırak ärmaz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey içim küdgil maña ol künke tegi kim koparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgüreñ işniñ birisini, HKT 188b/1; taķı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle taķı dñ içinde ta'n kılı, HKT 83b/4; taķı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle taķı ‘ayb kılmaķ dñ içinde, ÖKT 161b/4) 2. “Süre verilmek” (yüñlumes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. “Bakmak, gözetlemek” (taķı eger anlar aysalardı işittük taķı boyun südük taķı işitgil taķı küdgül bizge bolğay erdi yahşıraķ anlarğa taķı rästrak, ÖKT 162a/1).

peygamberlerine indirdiği vahiylerin toplandığı Tevrat'a, Zebur'a ve İncil'e de topluca iman edilmelidir (Topaloğlu vd., 2015: 284).

2.1.3.3.1 Kutsal Kitaplar

ETü. ağırlıg okıgu; ETü. belgü; ETü. bitig; ETü. okıgu; ETü. kértü yaraşı birle çındgarıgı; ETü. tañrı urğanı; Far. + ETü. yād kılgu; ETü. yaruqluq; ETü. yaruqluq bitig.

Bitig sözcüğü her türlü yazılı belgeye dendiği gibi kutsal kitapları karşılamak için de kullanılır. *Bitig* sözcüğü, yalnızca Kur'an-ı Kerim'i değil, Tevrat, Zebur, İncil ve hatta Levh-i Mahfuz'u karşılamak üzere de kullanılır²²⁷. Kur'an-ı Kerim ifadesini bire bir karşılamak içinse TİEM 73'te *ağırlıg okıgu, yaruqluq bitig, tañrı urğanı* ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in diğer ilahî kitaplara karşı bir koruyucu oluşunu ifade eden Ar. *müheymîn* sözcüğünün karşılığında *kértü yaraşı birle çındgarıgı* ifadesi bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, *ip* sözcüğü zaman zaman eğretilmeli olarak kullanılır (Çanga, 2016: 145). Buna göre 'Âl-i İmrân suresi 103. ayette geçen "Arapça *bi habli allâhi* ifadesi Türk diline bire bir çevrilmiştir. Yani *Tañrı urğanı* deyimi Arapçadan aktarmadır. Dolayısıyla *urğan* sözcüğü "ip" anlamını karşılamaktadır" (Durgunay, 2017: 172-173). *Tañrı urğanı* "Allah'ın ipi" ifadesiyle kastedilen Kur'an-ı Kerim'dir.

ağırlıg okıgu: (<ağır+lıg, "ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli" EDPT: 9 + <okıgu, "Kur'an" Ünlü, 2018d: 62). "bu okıgu turur ağırlıg" (TİEM 73 396v/1=056/077).

belgü: (<belgü, "işaret, im" EDPT: 340). "belgüsin bitigin bo urdı bo yaratdı" (Tes G 3). "belgümin bitigimin anta yaratıtdım" (ŞU D 8). "bıñ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşka yaratıtdım" (Ta B 2-3). "edgü irü belgüler" (Xu VII: 1676). "kut buyanlığı irü belgüke" (M 13-57). "ağırlıg nom yana bolur iki törlüg 'end' ilki töz ikinti belgü" (Üİ 99a/7). "belgü bilteçi bramanlar hansasvarê tēp at urtılar" (DA 3113). "takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı türlüg ilenür yıldırlar işi ködügi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür" (TT VI: 190). "amtı sıçan belgüsin ayu birelim" (TT VII: 36/1). "belgüleri muntag bolu" (TT VIII: I/2). "sevinçgülek ögrünçülüg edgü belgü kentü körtkürürler" (BT V: 245). "ölgülük

²²⁷ Örneğin TİEM 73'te ve Rylands'te şu örneklerde Tevrat kastedilir: "ançada bērdimiz mūsāka bitigni çınnı bātıldın adrıglı bolğay kim siler köni yolluğ bolğay siler" (TİEM 73 6v/9=002/053); "ıdmatımız sēnde öñdin meger erenler kim yarlıg ıdıldı anların tapay soruñlar bitig boğnıya eger bilmes erse sizler" (Rylands 30/51a2=016/043). TİEM 73'te, Kur'an-ı Kerim karşılığında kullanılan *bitig* şu örnekte görülebilir: "ol kim indürdi siler üze bitigdin takı biligdin pend bērür silerke" (TİEM 73 28v/3=002/231). Şu örnekte Tevrat ve İncil karşılığında kullanılır: "anlardın kim berildiler bitig tañrının bitigini arkaları yaru inçe kalı anlar bilmesler" (TİEM 73 12r/7=002/101). Levh-i Mahfuz'un kastedildiği ayet de şöyle çevrilmiştir: "bilir anı ap yme bir ewin yerniñ qaranğuları içinde ap yme öş ap yme kuruğ meger bitig içinde belgülük" (TİEM 73 100v/4=006/059); "uzun 'ömr bērilmiş eksütülmez anıñ 'ömrindin meger bitig içre ol bütünlükün tañrı üze āsān ol" (Rylands 33/71b3=035/011).

belgüm kidip et'özüm birtem tüşüklüg boldı" (BT VIII: A-180). "yavlak belgüleri" (BT XIII: 19.65). "belgü üze" (BT XVIII: 1305). "ermez irü belgü közünürser" (BT XXIII: G-189). "nom belgüsi tetdeçig belgü ermez birle birgerü" (BT XXVIII: C-536). "yaruk belgü bolmasar" (Tot 1247). "belgü: belgü, im, nişan, alamet. 'kut belgüsi bilig' savında dahi gelmiştir, 'devlet alamenti bilgidir' demektir" (DLT I: 428). "sewüglər yüzinde bolur belgü neñ / közin közke tikse anı bilgü teñ" (KB 1899). "anlar kim tandılar taķı yalğanķa tuttılar biziñ belgülerimizni anlar tururlar tamuğ idileri" (TIEM 73 81r/9=005/010). "belgüler yulduzlar birle olar köni yolķa barırlar" (Rylands 30/37b2=016/016)²²⁸.

bitig: (<biti-g, "yazılı herhangi bir şeye verilen ad, 'kitabe, kitap, mektup, belge' vb.; *Anonim Tefsir*'de 'kutsal kitap' karşılığında kullanılır" EDPT: 303). "bu bitig bitigme atısı yollug tigin b[itidim]" (KT G 13). "bilge] kagan b[itigin] yollug tigin bitidim" (BK GB). "ataçınka bitiglig taşığ tokıtdım" (O Ek Yazıt 1-2). "bilmez biligin biltökümün ödokümün bonça bitig bitidim" (KÇ 28). "belgüsin bitigin bo urdı bo yaratdı" (Tes G 3). "belgümin bitigimin anta yaratıtdım" (ŞU D 8). "bıñ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşķa yaratıtdım" (Ta B 2-3). "öz apa uyası sıñurin s²l¹ma alsar üç yüz bitigiñ" (Y 126/1). "yalım kaya bitigi" (Y 138/1). "beñgü yalım katya bitig uraym" (A 88/1). "bo ırk bitig edgü ol" (IrkB 66). "otuz ülüş uluğ nom bitigig bititü tegintimiz" (M 1-37). "tohrı tilintin şilazin praştinkē yañırtı türkçe evirmiş [da]sakarmaputāvadānamāla nom bitigde on karmapatlarığ ertmekniñ münin" (DA 3036). "kşanti kılmak atlıg nom bitig tegzinç ..." (TT IV: B/68). "klı çvan tsiu atlıg bitig de sözleyür" (TT V: B/121). "kim kayu tınlıg bu nom bitigig bitiser bititser okısar okıtsar azu nomlasar nomlatsar" (TT VI: 52). "bu nom bitigke tapınıp udunup vuusın etüzinte tutmış kergek" (TT VII: 30/9). "kşanti kılğuluk nom bitig tokuzunç tegzinç" (BT II: 150). "boşuğ bolmışta ok bramanlar köküzlerin böğseklerin bırını körüm bitiglerin açā ırkların sunların saça" (BT III: 243). "takı yme teñri bitigin" (BT V: 756). "bitig ujik üküş bolğay" (BT VIII: A-47). "yarlıg bitig alıp yanıp kl[...]" (BT XIII: 10.10). "bo] darni nom bitigig [bitiser" (BT XXIII: E-42). "bitig okıgu sözleyü tükedi" (BT XXVIII: F-72). "ulug dyan bitigte" (Tot 1359). "tamgalıg bitig" (Or 8212/78 A/A3). "men bitig yavuz özüm wuzurk pugur alp ıñkur üçün bitidim" (Or 8212/1692 A Sol 8-9). "bitig: kitap" (DLT I: 384); "bitig: muska. Oğuzca" (DLT I: 384). " 'yel kovuz bitigi' denir ki, 'cin çarpmasına karşı efsun, üfürük' demektir" (DLT III: 163-164; CTD III: 517-233). "bitig: gökten inen kitaplardan birisi" (DLT III: 217). " 'ol bitig okırken sekritti = o, kitap okurken atlattı' (o, kitap veya Kur'an okurken ara yerde bir şey atlattı)" (DLT II: 333). "saķışķı kerek bolsa bilge tetig / bilig birle bilse bu türlüğ

²²⁸ Kur'an çevirilerinde *belgü*, ayet karşılığında kullanılmaktadır.

bitig²²⁹" (KB 2218). "ol kim indürdi siler üze bitigdin taķı biligdin pend bërür silerke" (TİEM 73 28v/3=002/231). "taņrı aça bërür sizke olar içinde ol kim okıyur sizin üze bitig içinde" (Rylands 26/85b2=004/127)²³⁰.

okıģu: (<okı-ģu, "Kur'an" Ünlü, 2018d: 62). "kaçan okılsa okıģu ya'nî kūr'ān tinlenler anı kulaķ tutuņlar bolģay kim siler yarlıķaģay siler" (TİEM 73 131r/6=007/204). "kaçan kim okısa sen okıģunı sıģıngıl taņrıķa sökmiş sürülmüş yekdin" (Rylands 30/85a1=016/098).

kértü yaraşı birle ındģarıģlı: (<kértü, "gerçek; güvenilir; sadık; doğru" EDPT: 738 + <yara-ř-ı, "uygun, faydalı, cazip" EDPT: 973 + <bir+le, "ile edatı" EDPT: 364 + <ın+[d]+ģar-(ı)ģlı "sorgulayan" <ın+ģar- "araştırmak, gerçekliģini sorgulamak" EDPT: 425). "indürdimiz saņa bitigni anı kim kértü yaraşı birle ındģarıģlı utrusında bitigdin tutuķ anıģ üze adırģıl segil anlar ara anıģ birle kim indürdi taņrı uğu barmaģıl anlarnıģ tilekleriģe anıģdın kim keldi saņa yarlıģdın" (TİEM 73 86r/8=005/048).

taņrı urģanı: (<teņri<*teņ-(ü)r-i²³¹, "Tanrı" EDPT: 523+ <*ur-ģan<*ur-<*ar-, "halat; ip" Durgunay, 2017: 175). "taķı yapuřuģ taņrı urģanıģa ķamuģ taķı tarılmaģ taķı yād kılın taņrının ni'metini sizin üze ol uģurda kim erdiņiz düşmenler taķı yarařıķ kemişti köņülleriņiz arasında taķı bulduņuz ni'meti birle uyalar" (TİEM 73 48r/1=003/103).

yād kılģu: (<Far. yād, "hatırlama; akla getirme; anma" Çaģbayır, 2007: 5149 + <kıl-ģu "kılacak", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "belģülgleri bitilmişleri indürdimiz seniģ tapa yād kılģu" (Rylands 30/51b2=016/044).

yaruķluk: (<*ya-r-u-ķ+luķ²³², "ışık, aydınlık" EDPT: 964). "eek yarukluk atlıģ teri burhan kutıģa yükünürbiz" (BT II: 1047). "künsüz aysız yaroklug küçlüģ ulug teņriler" (BT III: 944). "yaruķluk: nur, ışık, aydınlık" (DLT III: 51). "yula erdi ģalkķa ķaraņķu tünı / yaruķlukı yağtı yaruttı sini" (KB 35). "ay kişiler keldi ök silerke bir ģüccet idinizlerdin indürdimiz silerke yaruķluk belģülük" (TİEM 73 78v/8=004/174)²³³.

yaruķluk bitig: (<*ya-r-u-ķ+luķ, "ışık, aydınlık" EDPT: 964 + <biti-g, "yazılı herhangi bir şeye verilen ad, 'kitabe, kitap, mektup, belge' vb.; *Anonim Tefsir*'de 'kutsal kitap' karřılıģında kullanılır" EDPT: 303). "keldi ök silerke taņrıdın yaruķluk bitig belģülük" (TİEM 73 82r/7=005/015).

²²⁹ KB'deki örneklerinin tamamında sözcük "mektup" anlamındadır.

²³⁰ Yazıtlarda *bitig* sözcüğü "yazıt" karřılıģında kullanılmıştır. Budist metinlerde "kitap, öğreti" anlamlarına gelir. Bu metinlerde sıklıkla *nom bitig* biçiminde tanıklanır.

²³¹ *Taņrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

²³² İlgili etimoloji için bk. Özkan, 2003: 158-178.

²³³ TİEM 73'te *yaruķluk* sözcüğü ile kutsal kitaplar kastedilmiştir. Diģer örneklerde sözcük temel anlamında kullanılmıştır.

2.1.3.3.2 Kutsal Kitabı Bulunan Dinler ve İnananlar

ETü. bitig idileri; Ar.<Yun. + ETü. incîl idileri; Ar. + ETü. kitâb iyeleri; ETü. saknıġlılar; Far. + ETü. şenbe boğunları; ETü. taġrı ġulı oġlanı; ETü. taġrı yalavaġının oġlanları; ETü. taġrı oġlanı; Ar.<İbr. + ETü. ya'ġub ġulı oġlanı.

İlahî dinlere ait kutsal kitapları ifade etmek için *bitig* sözcüğünün kullanıldığı DLT'den öğrenilmektedir. Hristiyanları ve Yahudileri kastederken *bitig idileri* veya *kitâb iyeleri* ifadelerinin kullanımı bununla ilgilidir:

bitig idileri: (<biti-g “yazılı metin”, EDPT: 303 + <içi+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “dost tutmaz anlar kim tandılar bitig idilerindin ap yme ortak koşuġlılar kim indürölse siler üze eđġülükdin iğinizdin” (TİEM 73 12v/8=002/105).

incîl idileri: (Ar. İncîl <Yun. *euaggelion* (müjdeci) / Arami. *engıl*, 1. Hz. İsa'ya indirilen kutsal kitap. 2. Hz. İsa'ya atfedilen yasa ve öğretilerle hayatını kapsayan kitaplardan her biri” Çaġbayır, 2007: 2172 + <içi+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “adırsun seçsün incîl idileri anın kim indürdi taġrı anıġ içinde” (TİEM 73 86r/6=005/047).

kitâb iyeleri: (<Ar. kitâb, “1. ciltli veya ciltsiz olarak bir araya getirilmiş, elle yazılmış veya matbaada basılmış sayfalar topluluġu, 2. belli bir konuda yazılmış ve basılmak üzere hazırlanmış eser, 3. Allah'ın peygamberleri aracılığıyla insanlara gönderdiği vahiyleri içine alan eser; kutsal kitap” Çaġbayır, 2007: 2692 + <iye<<içi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “ayġıl ay kitâb iyeleri keliġ bir kelimeke kim tüz turur biziġ aramızda taġı siziġ araıızda kim ġulluk ġılmasa miz meġer taġrıka ortak koşmasa miz aġa nerseni taġı tutmasa pâremiz pâreni idiler taġrıdın öġin” (TİEM 73 44r/7=003/064).

saknıġlılar: (<sa-ġ-(ı)n-(ı)ġlı+lar, <sa-ġ-(ı)n- “düşünmek; uzun düşünen” EDPT: 812-813). “anlar kim aydılar biz tersākler miz ol sewüġlüg anın kim anlardın bilgeler turur tapıngu yerke saknıġlılar anlar uluġsıġlık ġılmaslar” (TİEM 73 90v/3=005/082)²³⁴.

şenbe boğunları: (<Far. şenbe, “gün, cumartesi günü” Steingas, 1998: 762 + <boğ+un, “boyar; organize olarak bir araya gelen insan kümesi” EDPT: 306). “neteg kim yıratımız şenbe boğunlarını ya'ni cuhüdlarını, erür taġrıınıġ fermānı ġılınmış” (Rylands 26/23a1=004/047).

taġrı ġulı oġlanı: (<teġri <*teġ-(ü)r-i²³⁵, “Tanrı” EDPT: 523 + <ġul+ı “kulu”, <ġul “erkek köle; İslami terminolojide Allah'ın kulu” EDPT: 615 + <oġ(u)l+an+ı, “çocuk, oġlan” EDPT: 84). “kaġan yetti erse anar ġarġ bolmak aydı kærtgündüm kim yok içi meġer ol kærtgündi aġa taġrı ġulı oġlanı men boyun bêriġlilerdın men” (TİEM 73 161r/9=010/090).

²³⁴ Ar. *ruhbân* sözcüġü TİEM 73'te *saknıġlı* ile karşılık bulmuştur. Buna karşılık ayet çevrilirken Hristiyanları ifade etmekte Far. *tersā* sözcüġünden türediġi görülen *tersāk* sözcüġü kullanılmıştır.

²³⁵ *Taġrı* sözcüġünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

tanrı yalavaçının oğlanları: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <yal-a-waç, “? İran dillerinden alınmış olabilir, -waç Far.’ses’ anlamında bir ektir; peygamber” EDPT: 921; yal-a-waç<<yal-a-maç<yal-a-mak+çı Gedikli, 2004: 1221 + <oğ(u)l+an+lar+ı, “çocuk, oğlan” EDPT: 84). “ay tanrı yalavaçının oğlanları yād kılıñlar men bermişim ni‘metni ol kim ni‘met berdim siler üze” (TİEM 73 14v/4=002/122).

tanrı oğlanı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <oğ(u)l+an+ı, “çocuk, oğlan” EDPT: 84). “la‘net kılındı anlar kim tandılar tanrı oğlanıdın dāvud yalavaç tili üze taķı meryem oğlı ‘isā tili üze” (TİEM 73 90r/3=005/078).

ya‘kūb kulu oğlanı: (<Ar. ya‘kūb < İbr. yakob, “1. Tanrı tarafından korunan. 2. erkek keklik. 3. Yusuf peygamberin babası olup başına gelenlerden dolayı edebiyatta üzüntü ve kaygının sembolü olmuş bir peygamber” Çağbayır, 2007: 5169 + <kul+ı, “erkek köle; İslami terminolojide Allah’ın kulu” EDPT: 615 + <oğ(u)l+an+ı, “çocuk, oğlan” EDPT: 84). “ay ya‘kūb kulu oğlanı yād kılıñlar meniñ ni‘met berdükümni ol kim ni‘met berdim siler üze tükel kılıñlar benim ‘ahdimni tükel kılayın siziñ ‘ahdiñizni mendin kōrkunlar” (TİEM 73 5v/9=002/040).

2.1.3.4 Peygamberlere İman²³⁶

Hiz. Adem'den itibaren Hiz. Peygamber'e kadar olan bütün peygamberlere iman etmek farzdır. Peygamberlere iman Kur’ân-ı Kerim²³⁷ ve İslam bilginlerinin ifadeleriyle imanın esaslarındandır (Topaloğlu vd., 2015: 330). Peygamberlikte vahiy oldukça önemli bir yer işgal eder (Topaloğlu vd., 2015: 298).

2.1.3.4.1 Vahiy

Ar. + ETü. işāret kıl-; ETü. keldürül-; ETü. kōrkit~kōrgüt-; ETü. uķtur-; Ar. + ETü. vahy ıd-; Ar. + ETü. vahy keltürül-; ETü. yarlıg~yarlıķ; ETü. yarlıg bē-; ETü. yarlıg ıdmaq; ETü. yarlıg ıdmaq; ETü. yarlıg keltürül-; ETü. yarlıg tēgür-; ETü. yarlıg tēgrül-.

"[V]ahiy, Allah’ın, peygamberlere, duyularla algılama ve akıl yürütme dışında yaşattığı bir ruhî tecrübe vasıtasıyla iletip öğrettiği sözleridir (kelāmullâh)" (Topaloğlu vd., 2015: 299). Kur’an vahiy yoluyla Cebrail aracılığıyla Hiz. Peygambere indirilmiştir. Vahiy karşılığında *yarlıg* sözcüğü sıklıkla tercih edilir. Bununla beraber Ar. *ilham* ve *vahy* sözcükleri ile de karşılandığı görülmektedir.

²³⁶ bk. 2.1.2 Peygamber ve Peygamberlik.

²³⁷ KKM: 2/285; 3/179; 4/136, 150, 152.

işâret kıl-: (<Ar. iş'âret, " 1. Bir düşünceyi, bir isteği veya bir tasarımı anlatmakta kullanılan kendine özgü anlam yüklenmiş vücut ve yüz hareketleri. 2. Bir olayın, bir durumun anlaşılmasına, sezilmesine, öngörülmesine, tanınmasına olanak sağlayan herhangi bir belirti veya iz; belirti; gösterge; alamet. 3. (El ve yüz hareketleri ile) gösterme. 4. Bir şey bildirmeye, anlatmaya yarayan önceden yapılmış bir anlaşmaya dayalı bildirim; gösterge. 5. Bir kavramın resim, ses veya çizgiyle üzerinde anlaşılmış gösterimi; saymaca bir anlam taşıyan şekil vb. gösterge. 6. Bir şeyin tanınmasını sağlamak üzere üzerine konulmuş özel belirleyici iz; im" yazım düzeltildi, Çağbayır, 2007: 2251 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ançada işâret kıldımız seniñ anañka ol kim işâret kılınur" (Rylands 31/44a2=020/038).

keldürül-: (<kel-tür-(ü)l- "(vahiy) getirilmek" <kel-tür- "getirmek, getirtmek" EDPT: 716). "yme yaruğay yer idisi nûrı birle koldulğay bitig keldürülgey yalavaçları tanuqları hûkm kılınğay anlar ara könilik birle anlar küç kılınmağaylar" (TİEM 73 340v/9=039/069). "yarudı yer idisi nûrı birle ornalur bitig keldürülür peygâmbەرler tanuqlar hûkm kılınur olar ara könilik birle olar zûlm kılınmazlar" (Rylands 35/17a3=039/069).

körkit-~körgüt-: (<kör-kit-, "göstermek" EDPT: 743). "iki kata üç kata körkitü nomlayı berser" (Xu VIII: 1216). "titrü körkitip kütğaru yarlıkadı" (M 58-22). "bo üsdünki şastirtağı girantta yomdarı uqıtsmağ üze akıgsızınñ adın körkitmiş erür" (Üİ 101b/15). "... sav körkitü bergeñ tıp tedi" (DA 2940). "kö[ni nomlug] köprügü körkittiniz" (TT III: 56). "meñig kö[rkit]deçi" (BT VII: H-8). "bo muntag yarlık körk körkitip maña adın tınlıglarka otgurak asıg tusı kılınç erür" (BT VIII: A-410). "...]lıg munta ok körkitür" (BT XIII: 20.25). "ulug bulıt kırıgsız kü [körkit]deçi bodisatva" (BT XVIII: 168). "bo muntag kirlig tapçalıg yertinçü yer suvug körkitür men" (BT XX: 242). "çın kertü ermezın körkitür" (BT XXVIII: D-114). "bilge bilig keşigig ukıtur körkitür" (Tot 847). "ed tavarıg körkitdeçi ol" (DI 288-289). "ol maña neñ körkütti = o, bana bir şey gösterdi" (DLT II: 340). "kıyâmette körkit tolun teg yüzın / elig tuttaçı kıl ilâhi özin" (KB 48). "körgütti idin arılarka kim tutsalar tağlardın ewler tağı yıgaçda anar kim sağya kılurlar" (TİEM 73 200v/4=016/068). "körkitü berdi idin arıka kim etgil/tutgil tağlardın ewlerni yıgaçda andın kim kılurlar" (Rylands 30/63b3=016/068)²³⁸.

uqtur-: (<uq-tur- "anlamasını sağlamak; vahyetmek", <uq- "anlamak" EDPT: 77). "teri yörügün uktursar ötkürser" (TT VI: 148). "ol maña anıñ sözın uqturdı = o, bana onun sözünü anlattı'. Başkası da böyledir" (DLT I: 223). "uquş ötgünür kör bilig bildürür / yayıg dünyâ kılkın saña uqturur" (KB 398). "uqturdımız müsâ anasınka kim emüzgil tıp anı kaçan qorqsan

²³⁸ TİEM 73 ve Rylands nüshalarında verilen örneklerde ilahî olarak "ilham etmek, vahyetmek" anlamı bulunur.

anın üze atğıl anı deryā içiñe qorqmağıl biz yandruğlı-miz saña taqı kılığlı-miz anı yalawaçlardan" (Rylands 32/5b2=028/007)²³⁹.

vaḥy ıd-: (<Ar. vaḥy, "1. Peygamberlere buyrukların Allah tarafından ilham edilmesi olgusu. 2. Peygambere gönderilen İlâhî kelâm ve haber" Çağbayır, 2007: 5081 + <ıd- "göndermek; gitmesine izin vermek, salıvermek" EDPT: 37). "vaḥy ıdılmadı maña meger bütünlükün men qorqutuğlı men belgülık" (TİEM 73 334r/4=038/070).

vaḥy keltürül-: (<Ar. vaḥy, "1. Peygamberlere buyrukların Allah tarafından ilham edilmesi olgusu. 2. Peygambere gönderilen İlâhî kelâm ve haber" Çağbayır, 2007: 5081 + <kel-tür-(ü)- "getirilmek", <kel-tür-, "getirmek, getirtmek" EDPT: 716). "ayğıl vaḥy keltürüldi meniñ tapa kim ol tıqladı bir gürüh perîlerdin aydılar biz eşittimiz oqıgını tañ" (TİEM 73 425r/1=072/001).

yarlığ~yarlık: (<yar+lığ, "dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk" Nalbant, 2013: 340 <yar/yal "su, tükürük; dil, söz" Nalbant, 2013: 339). "ıdok yarlığ üze" (Xu VII: 1022). "teñri [teñ]risi burqanyarlığın ögüp alap töpülerinte tuta tegintiler" (M 27-24). "neglık inçe irinç yarlığ²⁴⁰ boltuñuz" (İK LXVI-7). "kayu çahşaputlığ yarlığınız erti erser" (DA 2659). "teñri burkan yarlıkamış yarlıgıg yana ikileyü utguradı belgülık kawıra nomlayu birti" (TT VI: 296). "teñri burhan yarlıkaguçı yarlıglartın kim özgeli kutrurgalı" (BT II: 261). "bo yarlıkıg yarlıkadı" (BT III: 497). "ötrü ol ödke mitri burhan yarlıgıñça" (BT V: 296). "kentü öznüñ aymış tutuşmış yarlıgın bütürü turur" (BT VII: B-47). "arıg yarlıgın tutdaçı" (BT VIII: A-487). "yarlıkamış yarlıgım ol muntag osuglug yarlıkamış yarlıgımınñ yörügin" (BT XVIII: 1264). "teñrim siziñ [yarlı]kamış yarlıg[ıñız]ça" (BT XX: 1159). "atı kötrülmişniñ yarlıgın ögdiler" (BT XXIII: F-186). "alku burhanlanıñ yarlıgın" (Tot 246). "unagan çor yarıkı uruñu todun çigşi ke yarlıg boltı" (Or 8212/76 A/A 3). "savı/ç (?) yarlıgı bar erdi" (U 181 B/ 3). "yme ne iş yarlıg yarlıkasar kop[da] işi yorık bolgay" (T II T 14 A 18-19). "bo nomlug yarlıgıg yarlıkatukda" (DI 721). "yarlıg: hakanın mektubu, fermanı, buyruğu. Çiğilce. Bunu Oğuzlar bilmez" (DLT III: 42). "öküş edğü yarlıg tümen edğü söz / ilig yarlıkadı yakın boldı öz" (KB 1767). "ayğıl bütünlükün qorqıtur men silerni yarlıg birle" (TİEM 73 238r/6=021/045). "uluğ erür tañrı erklig sezā ewmegil qur'ān birle qazā kılınmazda burun saña anıñ yarlıgı" (Rylands 31/87b3=020/114)²⁴¹.

²³⁹ Uktur- fiilinin "vahyetmek" anlamına yalnızca Rylands nüshasında rastlanır.

²⁴⁰ Metinde *yarlıg* sözcüğü "acınacak durumda, yürekler acısı" olarak farklı bir madde başlığıyla verilmiştir (Hamilton, 2011: 230). Burada *yar* "tükürük" sözcüğü, Hamilton tarafından sözcüğün kökü kabul edilmiştir (2011: 230). Sözcüğün "emir, ferman" anlamı da metinde tanıklanmaktadır: "ol ödün kañı kan yarlıg yarlıgkadı" (İK XXI-8). Hamilton, bu sözcüğün kökeniniyse "yarıl-" olarak açıklamaktadır (2011: 230).

²⁴¹ *Yarlıg* sözcüğü, Budist metinlerde "komuta, emir" veya "söz, hikmet" anlamlarına gelir. Taranan metinlerden yalnızca TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde "vahiy" anlamında kullanılmıştır.

yarlıg bér-: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “aygıl bulmas men anı içinde kim yarlıg bérildi maña harām kılınmış yegli üze yese anı meger kim bolsa özi ölmüş azu kan kıyulmuş azu toñuz eti” (TİEM 73 110r/1=006/145).

yarlıg ıd-: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <ıd- “göndermek; gitmesine izin vermek, salıvermek” EDPT: 37). “ıdmadımız sende öñdün meger erenler yarlıg ıdıldı anlarğa soruñlar bitig boñunıña eger erse siler bilmesler” (TİEM 73 199r/2=016/042). “törüttü olarnı yeti kat kökni iki kün içre yarlıg ıdı tegme kök içinde fermānını bezedimiz yawuķ kökni yulduzlar birle hem küdeşmek ol endāze kılmaķ ‘azîz bilgen” (Rylands 35/78a3=041/012).

yarlıg ıdmaķ: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <ıd-maķ “göndermek”, <ıd- “göndermek; gitmesine izin vermek, salıvermek” EDPT: 37). “biz kışsa kılalım seniñ üze kışşalarda körklügreki yarlıg ıdmaķımız birle saña bu oķıǵu eger erse sen munda öñdün bilmeslerdin” (TİEM 73 173r/9=012/003). “bolmaz bir yañluķķa sözlese añar tañrı meger yarlıg ıdmaķ azu perde kiñinindin azu ıdur yalawaç yarlıg ıdur öz yarlıǵı birle nê kim tilese ol yüksek bütün işlig” (Rylands 36/34b1=042/051).

yarlıg keltüröl-: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <kel-tür-(ü)l- “getirilmek”, <kel-tür-, “getirmek, getirtmek” EDPT: 716). “men üdürdüm seni kulaķ tutǵıl añar kim yarlıg keltürölür” (TİEM 73 229r/2=020/013).

yarlıg tēgür-: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <teg-ür- “ulaştırmak; bir şeyi yerine ulaştırmak” EDPT: 485). “ayǵıl: bütünlükin uğar men ol kim yarlıg tēgrür maña ıdımdin bu körgüler yaruķ ıdıñızdin hem köni yol hem yarlıķamaķ kirtgüngen bođunķa” (Rylands 28/62a3=007/203).

yarlıg tēgrül-: (<yar+lığ, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <teg-ür-(ü)l- “ulaştırılmak”, <teg-ür- “ulaştırmak; bir şeyi yerine ulaştırmak” EDPT: 485). “ayǵıl kim uğar miz añar kim yarlıg tēgrülür maña ıdımdin” (TİEM 73 131r/5=007/203).

2.1.3.5 Ahirete İman²⁴²

Ahirete iman, İslam'da imanın esaslarından biridir. Kur'an'da ahirete iman ile Allah'a iman sıklıkla bir arada geçer (Topaloğlu vd., 2015: 430). Nisa Suresi 136. ayette belirtildiğine göre ahireti inkar eden kimse kâfir olur (KKM: 004/136).

2.1.3.6 Kadere İman

ETü. asağ~asığ; ETü. edgü; Ar. + ETü. ezel[de] bitilmiş; ETü. isiz~esiz; ETü. ülüg; ETü. yas.

Kader, "Allah'ın ebede kadar olacak şeyleri zaman ve yerini, özellik ve niteliklerini, nasıl ve ne zamanda olacaklarsa onların tamamını ezelde bilip o şekilde sınırlaması ve takdir etmesine denir" (Karagöz vd., 2010: 353).

Sofuoğlu, KB 1279. beyitte hayır ve şerrin Allah'tan geldiği inancına göndermede bulunulduğunu, bu konu hakkındaki hadislerle birlikte değerlendirir: "Ya Muhammed, İman nedir? diye sordu. Peygamber (s.a.) dedi ki: Allah'a ve meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, hayır ve şerrin O'ndan geldiğine inanmaktır" (Sofuoğlu, 1989: 136). İlgili beyit şöyledir: "kamug edgü isiz bayat hukmi bil / bayatka inanıl anıñ tapğı kıl" (KB 1279). Beyitte görüldüğü üzere *edgü* hayır karşılığında ve *isiz* de şer karşılığındadır. Aynı hadise gönderme yapan bir başka beyit de şöyledir: "asığ yas ne edgü ne isiz barı / bayattın turur kör anıñ takdiri" (KB 3353). Bu beyitte de fayda karşılığında *asığ*, zarar karşılığında *yas* dinî anlam taşımaktadır.

asağ~asığ: (<asığ, "fayda, yarar" EDPT: 244). "ança bilirler asığı bar edgü ol" (IrkB 32). "oğşatıgsız asıg tusu kılmakı" (Xu VIII: 2093). "tınığlarkça asağ tusu [kılmış]" (M 16-17). "ası tusu kıılır" (KİP 151). "ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamag tı[n]lıglarkça asıg tusu kıılır" (İK XXI-5). "küzetmiş[nin] asıgın [adınagu tavarın ogur]lamakıg bulu teginür erki" ... (DA 865). "ulug asıg tusu kıltıñız" (TT III: 105). "asıgık tusulug bolur" (TT VII: 36/3). "yükünürbiz üdlelep eriglep asıgık tusu kıltıñız atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 435). "bo mundag osuglug ulug törlüg asıg tusu bolgu körü bilü yarlıkap" (BT III: 475). "yangı asıg tusu yigedmek utma[k]" (BT V: 138). "tınığlar asıgların kılıp yanduru yanıp siñmektin kendü öz vaçırapani boldum" (BT VII: D-4). "asıgık kılgu üçün aş içgüton kedim altun kümüş yir suv ev bark at kölükte ulatı bahşıka kergeklig" (BT VIII: A-128). "tınıglarkça asıg tusu kılıp" (BT XVIII: S-31). "tınıglarkça asıg tusu kılu umaz" (BT XX: 121). "ulug asıg tusu kıldaçı" (BT XXIII: H-24). "asıg [a]lgu üçün yalñuklı teñrili kuvragka edgü ögli köñülin buyanlık tarıglag bulmışın ukıtur" (BT XXVIII: C-31). "sekiz törlü[g a]sıglarık berzün" (DI 401).

²⁴² bk. 2.29.2.2. Ahiret.

"asığ: kazanç, fayda" (DLT I: 64). "asığ yas ne edgü ne isiz barı / bayattın turur kör anıñ taqdiri" (KB 3353). "tawar birle erse uluğsındukıñ / uluğluk taparu elig sundukıñ / tawar asğı ne ol barur sen yalıñ / qalır munda kığın seped şandukıñ" (AH 287). "silerke turur anıñ içinde asıqlar nēgü tēgirler üçün anıñ üze tilekin köñlünüzler içinde anıñ içinde kemi üze kötrülür siler" (TİEM 73 348r/6=040/080). "sizke turur anıñ içinde asıqlar tegse sizler anıñ üze hācetka köñülleriniz içinde anıñ üze hem kemi üze yüklenür sizler" (Rylands 35/69a2=040/080).

edgü: (<ed+gü, "iyi" EDPT: 51²⁴³). "edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş" (KT G 6; BK K 4). "koñ yılka bilge külüg er edgü [k¹] ataçım ölti" (O Ek Yazıt 3-7). "küli çor bolmış ... tunyukuk [kap]gan kagan elinte karıp edgü beñi körti" (KÇ 2-3). "er atım on ok inançlıg mı edgü (?) " (KO 22/1). "antlıg adaşım-a antsızda edgü eşim-e adrıldım-a" (Y 11/9). "edgüge bōkmedim" (Y 15/2). "altmış er adaşınız ilig er edgü eşiniz özünin eliniz" (Y 26/10). "kadaşım eren ekileyü yogladıñ edgü taş kem ögüz beñü yer n²d²m-A" (Y 42/4). "yüregi edgü begim-e" (Y 71/2). "esiz-e ak kaya yurt eş edgü öd" (Y 101/1). "ança bilinler edgü ol" (İrkB 1). "ulug buyan edgü kılınç" (Xu VII: 322). "kavışıp toyın bolur edgü ... todmaz" (M 8-38). "uluğ edgü ögli kōlulamak titir men" (KİP 195). "ol edgü kü at tōrt bulunđa yadıltı" (İK VII-1). "edgüg anıgag kop teri yaratmış ol" (Hua 27). "munda edgü boldaçı" (Üİ 116a/6). "kadır savlıg kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüg bilge biliglig tınlıglar yime artukrak korkurlar ayman[ur]lar" (DA 2030). "köñlünüz üze kılınız edgü" (TT III: 103). "köñülin adnagunun edgüsiñe" (TT IV: A/72). "bilge bilig edgüli ayıglı nomlarıg" (TT V: B/76). "kōk luuga kelser alkutın sın[ar] edgü atın yadılp tur[ur]" (TT VII: 29/10). "birök antag edgü öglisi bar" (TT VIII: O/10). "ulug edgü ögli yarlıkançuçı köñüllüg kanlarına ağır ayagın yükünmekin umunup inanıp yükünürbiz" (BT II: 1209). "neñ yavız kişiler birle katılmaktın edgü kutlug tınlıglar inç esen bolmakıg körmezler" (BT III: 294). "edgü bolur" (BT V: 420). "yaşıl öñlüg edgü yııt atlag teñri" (BT VII: 645). "et'öz til köñül edgü edrem" (BT VIII: A-220). "edgü teñrimlerke" (BT XIII: 60.26). "üç ödki burhanların edgülerin" (BT XVIII: V-9). "alko töröde umuglugsuz inaglıgsız ol tep bilip inçip edgülerke umug inag tutsar" (BT XX: 1023). "yıparlıg suvın edgü toprak katıp yogurup" (BT XXIII: D-3). "asıg [a]lgu üçün yalñuklı teñrili kuvragka edgü ögli köñülin buyanlıg tarıglag bulmışın ukıtur" (BT XXVIII: C-31). "edgü nomlug yañ törü" (Tot 129). "edgü" (Mainz 169a,b+c,d A/A2). "buyan edgü [kılınç]" (DI 74). "edgü: iyi, güzel. Şu parçada dahi gelmiştir: 'koşnı konum ağışka / kılğıl anar ağırlık / artut alıp anuñıl / edgü tawar oğurluk', 'konuya, komşuya ve hısmına iyilik et, onları ağırla,

²⁴³ Clauson, Houtsma'nın çalıştığı lügatte (*Kitabü Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mugali*) de *edgü* sözcüğünün "hayır" anlamında kullanıldığına değinmiştir (EDPT: 51).

armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla' " (DLT I: 114). "kamuğ edgü isiz bayat hukmi bil / bayatka inanğıl anıñ tapğı kıl" (KB 1279). "eren hayrı şerri küsep keçmez ol / isiz edgü işke yanut kiçmez ol / aya edgü umğan isizlik kılıp / tiken edlegen er üzüm biçmez ol" (AH 374). "sèzinmenler anı èsiz tèt silerke. yok kim ol edgü turur silerke" (TİEM 73 255v/9=024/011). "ol iki ara yaraşturmak yaraşmak edgü erür" (Rylands 26/87a3=004/128)²⁴⁴.

eze[de] bitilmiş: (<Ar. ezel, "evrenin yaratıldığı, insanların bilemeyeceği bir zaman" Çağbayır, 2007: 1532 + <biti-l-miş "yazılmış", <biti- "yazmak" EDPT: 305). "isiz edgü barça kara yir bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel" (KB 6272).

isiz~èsiz: (<esiz, "şeytanî, kötü" EDPT: 253). "kunçuyların isiz yavaz sakınçın uzun turkaru brahmadatè èligke yalganturur erti" (DA 1171). "yay körkiñe inanma / suwlar üze tayanma / esizligig anunma / tılda çıkar edgü söz" (DLT III: 161). "kamuğ edgü isiz bayat hukmi bil / bayatka inanğıl anıñ tapğı kıl" (KB 1279). "eren hayrı şerri küsep keçmez ol / isiz edgü işke yanut kiçmez ol / aya edgü umğan isizlik kılıp / tiken edlegen er üzüm biçmez ol" (AH 374). "sèzinmenler anı èsiz tèt silerke. yok kim ol edgü turur silerke" (TİEM 73 255v/9=024/011). "bütünlükün teprenigiler èsizi tañrı üskinde sağırlar ağınlr anlar kim ögün uqmazlar" (Rylands 28/75a2=008/022).

ülüg: (<<üle-g, "kader, yazgı" EDPT: 142). "anta] kisre teñri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bosunug tırgürü igittim" (KT D 28-29). "anta kisre teñri yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igittim" (BK D 23). "ülügi ança ermiş erinç" (KÇ 23). "ülüğde ozmış" (IrkB 41). "ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamag tı[n]ıglarkar asıg tusu kılur" (İK XXI-5). "yig üstünki çoğ yalınlig ... ülügü" (BT XIII: 51.7). "ülüg: aslında 'pay' karşılığıdır. Nitekim Arapçada dahi dişiyi bildiren ك harfi ش harfine çevrilmiştir" (DLT I: 62). "ülüg: nasip, pay, hisse" (DLT I: 72). "biligsiz karağı turu belgülüg / ay közsüz karağı bilig al ülüg" (KB 271). "erinçlendiñizler ülüğñizler birle neteg kim erinçlendi anlar kim silerde öñdün erdiler" (TİEM 73 146r/3=009/069). "inçründünizler ülüğlerñiz birle neteg kim inçründiler erse" (Rylands 29/49a1=009/069).

yas: (<yas, "zarar, ziyan, yıkım, kayıp" EDPT: 973). "yas: ziyan, zarar. Buradan alınarak 'anıñ telim yası tegdi = ona çok ziyan erişti' denir" (DLT III: 159). "asıg yas ne edgü ne isiz barı / bayattın turur kör anıñ tağdiri" (KB 3353). "aydılar yas yok biz idimizke yandaçılar miz" (TİEM 73 269r/7=026/050). "kaçan tegse sizlerke yas anar anıñ birle yalwarur sizler" (Rylands 30/55b2=016/053).

²⁴⁴ Yazıtlara ait örneklerde ve DLT'de sözcük "iyi; has, saf" veya "kâr, kazanç" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

2.1.3.6.1 Levh-i Mahfuz

ETü. bitig; ETü. + Far. küdezilmiş tahta.

Levh-i Mahfuz, olmuş ve olacak her şeyin Allah tarafından tespit edildiği bir kitaptır (Karagöz vd., 2010: 396). Bu aslında bildiğimiz gibi bir kitap olarak değil de kainatın taslağı gibi düşünülmelidir (2010: 396).

bitig: (<biti-g, “yazılı herhangi bir şeye verilen ad, ‘kitabe, kitap, mektup, belge’ vb.; *Anonim Tefsir*’de ‘kutsal kitap’ karşılığında kullanılır” EDPT: 303). "bu bitig bitigme atısı yollug tigin b[itidim]" (KT G 13). "bilge] kagan b[itigin] yollug tigin bitidim" (BK GB). "ataçınka bitiglig taşıg tokıtdım" (O Ek Yazıt 1-2). "bilmez biligin biltökümün ödökümün bonça bitig bitidim" (KÇ 28). "belgüsin bitigin bo urdı bo yaratdı" (Tes G 3). "bêlgümin bitigimin anta yaratıtdım" (ŞU D 8). "bıñ yıllık tümen künlük bitigimin belgümin bonta yası taşka yaratıtdım" (Ta B 2-3). "öz apa uyası siñurin s²l'ma alsar üç yüz bitigiñ" (Y 126/1). "yalım kaya bitigi" (Y 138/1). "beñgü yalım katya bitig urayın" (A 88/1). "bo ırk bitig edgü ol" (IrkB 66). "otuz ülüş uluğ nom bitigig bititü tegintimiz" (M 1-37). "tohrı tilintin şilazin praştinkê yañırtı türkçe evirmiş [da]şakarmaputāvadānamāl nom bitigde on karmapatlarıg ertmekniñ münin" (DA 3036). "kim kayu tınlıg bu nom bitigig bitiser bititser okısar okıtsar azu nomlasar nomlatsar" (TT VI: 52). "bu nom bitigke tapınıp udunup vuusın etüzinte tutmış kergek" (TT VII: 30/9). "boşuğ bolmışta ok bramanlar köküzlerin böğseklerin bırını körüm bitiglerin aç a ırkların sunların saça" (BT III: 243). "takı yme teñri bitigin" (BT V: 756). "yarlıg bitig alıp yanıp kl[...]" (BT XIII: 10.10). "bo] darni nom bitigig [bitiser" (BT XXIII: E-42). "bitig okıgu sözleyü tükedi" (BT XXVIII: F-72). "ulug dyan bitigte" (Tot 1359). "tamgalıg bitig" (Or 8212/78 A/A3). "men bitig yavuz özüm wuzurk pugur alp ıñkur üçün bitidim" (Or 8212/1692 A Sol 8-9). 1. "bitig: kitap" (DLT I: 384); 2. "bitig: muska. Oğuzca" (DLT I: 384). "‘yel kovuz bitigi’ denir ki, ‘cin çarpmasına karşı efsun, üfürük’ demektir" (DLT III: 163-164; CTD III: 517-233). "bitig: gökten inen kitaplardan birisi" (DLT III: 217). "sağışçı kerek bolsa bilge tetig / bilig birle bilse bu türlüg bitig²⁴⁵" (KB 2218). "bilir anı ap yme bir ewin yerniñ qaranğuları içinde ap yme öş ap yme kuruğ meger bitig içinde belgülük" (TİEM 73 100v/4=006/059). "tañrı aç a bérür sizke olar içinde ol kim okıyur sizniñ üze bitig içinde" (Rylands 26/85b2=004/127)²⁴⁶.

küdezilmiş tahta: (<<köz+ed-(i)l-miş "gözetilmiş", <köz+ed-(i)l- "gözetilmek" EDPT: 707 + " 1. Kalınlığı az, geniş, düz ve uzun biçilmiş ağaç parçası. 2. Bu şekilde biçilmiş ağaç parçalarından oluşmuş düz yüzey" Çağbayır, 2007: 4543). "küdezilmiş tahta içre" (TİEM 73 440v/2=085/022).

²⁴⁵ KB'deki örneklerinin tamamında sözcük "mektup" anlamındadır.

²⁴⁶ Bitig'in levh-i mahfuz anlamındaki kullanımını TİEM 73'te örnekte görülmektedir.

2.1.4 Sağ ve Sol (İman ve Küfür Karşılığında)

ETü. oñ; ETü. oñ elig; ETü. oñ kıl-; ETü. oñ qol boğunları; ETü. oñ qol idileri; ETü. sağ; ETü. sağ elig; ETü. sağ qol; ETü. sağ yan idileri;

Oñ elig (iyeleri~idileri) veya *sağ elig (iyeleri~idileri)*, Ar. *yemîn*’i karşılar. Bununla kastedilenler, “Kıyamet günü amel defteri sağ elinden verilecek olanlar”dır (Karagöz, 2010: 39).

Kâşgarlı Mahmud, bütün Türklerin *oñ elig* dedikleri “sağ el” için Oğuzların *sağ elig* dediğini belirtir (DLT I: 72). KB’de sağ karşılığında *oñ* sözcüğü tanıklanırken TİEM 73’te 5 yerde *sağ* ve 24 yerde *oñ* sözcüğü kullanılmıştır. Bu durumda TİEM 73’ün kopya edildiği orijinal metinde veya istinsah edenin çevresinde Oğuz Türkçesinin de kullanımda olduğu dikkate alınmalıdır.

DLT’de *oñ iş*, “kolay iş” şeklinde karşılanır (DLT I: 41). Clauson, Kâşgarlı’nın *oñ iş*’i açıklarken “oñay kelimesinin kısaltılmışıdır” (DLT I: 41) şeklindeki yorumunun yanlış anlaşılma dayandığını işaret eder (EDPT: 167). Sözcüğün, TİEM 73’te *oñ kılmak*, “ıslah etmek, düzeltmek” anlamlarına gelecek şekilde kullanılması da “doğru” anlamını güçlendirmektedir.

Şimâl, Arapça’da sol anlamındadır. Sözcüğü kökeninin “uğursuzluk” anlamına gelen *şü’m* olduğu düşünülmektedir (Karagöz vd., 2010: 36). Araplarda sol yön, sol kol uğursuzluk anlamını da taşır. Kur’an’da sözü edilen *Ashâbu’ş-Şimâl*, kıyamet günü amel defteri sol elinden verilecek olanlar anlamına gelir (Karagöz, 2005: 39).

oñ: (<oñ, “sağ”, EDPT: 166). “ëlig begniñ oñ kolu bilekintin kesilip kılıcı birle yerte tüşdi” (DA 328). “tersli oñlı edgüli ayıglı iki türlüğ kılınç kılsar” (TT VI: 196). “[k]içig oğlan yil tartsar bu vu oñ ayasınta berk [tutzun]” (TT VII: 27/8). “oñtun singarkı bögü burhanlar” (BT V: 501). “oñ kulkag ottiyana atlıg orunta” (BT VII: 38). “anta basa öznüñ oñ butın kesip” (BT VIII: A-321). “oñ kolın” (BT XIII: 8.8). “[k]içig oğlan yel tartsar bo vu oñ ayasınta beg[ü] o[l]” (BT XXIII: VIII). “oñ ... oñ tizin çöki[tip]” (BT XXVIII: B-171). “oñ elig: sağ el. Oğuzlar ‘sağ elig’ derler. Bütün Türkler sol ele ‘sol elig’ derler” (DLT I: 72). “bu edgü oñ ol kör isizlik bu sol / soluñdın tamu ornı uşmañ oñ ol” (KB 917). “biliglig kişi kör bilür iş ödin / bilip iter işni ökünmez kiğın / kamuğ türlüğ işte biligsiz oñı / “ökünç ol añar yok oñ²⁴⁷ anda adın” (AH 116). “oñdın soldın biz mü” (TİEM 73 423r/1=070/037). “va’de kıldımız sizke tür tağınıñ oñ yanındın” (Rylands 31/60b2=020/080).

oñ elig: (<oñ, “sağ”, EDPT: 166 + <elig, “el, ön kol” EDPT: 140). “oñ iligi yamandakirt [bodisatva erür]” (BT VIII: A-244). “o iliginiñ atsız eñreki üze” (Tot 1413). “oñ elig: sağ el.

²⁴⁷ *oñ* burada hayır, kısmet anlamındadır.

Oğuzlar ‘sağ eliğ’ derler. Bütün Türkler sol ele ‘sol eliğ’ derler” (DLT I: 72). “yana kim bérilse bitigi oñ eligindin” (TİEM 73 439r/7=084/007). “tañrı artuqluq urdı amarıñızlerke amarı üze rüzî içinde ermesler anlar kim artuqluq bérildiler yandruğlılar rüzilerini anıñ üze kim erklig boldı oñ eligleri olar anıñ içinde tüp tüz ol tañrı bérmiş irinçke mü tanar sizler” (Rylands 30/66b2=016/071).

oñ kıl-: (<oñ, “sağ; doğru”, EDPT: 166 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “fermān tutmañlar üsde keçügliler fermānını anlar kim artaqlıq kılurlar yer içinde oñ kılmaslar aydılar bütünlükün sen yaratılmışlardın” (TİEM 73 272r/5=026/152).

oñ kol boğunları: (<oñ, “sağ; doğru”, EDPT: 166 + <kol, “üst kol; çağdaş lehçelerde daha genel bir anlamda ‘kol’ ve bazen de ‘el’” EDPT: 614 + <boğ+(u)n+lar+ı, “budunlar, organize insan birliği, bir liderin yönetimindeki zümre vb.” EDPT: 306). “esenlik saña oñ kol boğunlarındın” (TİEM 73 396v/7=056/091).

oñ kol idileri: (<oñ, “sağ; doğru”, EDPT: 166 + <kol, “üst kol; çağdaş lehçelerde daha genel bir anlamda ‘kol’ ve bazen de ‘el’” EDPT: 614 + <içi+ler+i “sahipleri”, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “yme oñ kol idileri ol turur kim oñ kol idileri” (TİEM 73 395r/6=056/027).

sağ²⁴⁸: (<sağ, “sağ”, EDPT: 803; <sa-ğ "sağ yön" Bang ve Brockelmann'dan aktaran Atmaca, 2016: 626). “oñ eliğ: sağ el. Oğuzlar ‘sağ eliğ’ derler” (DLT I: 72). “ançada tutar iki tutuğlı oñdın ya’nî sağ soldın olduruğlı” (Rylands 37/73b1=050/017).

sağ elig: (<sağ, “sağ”, EDPT: 803 + <elig, “el, ön kol” EDPT: 140). “oñ elig: sağ el. Oğuzlar ‘sağ eliğ’ derler. Bütün Türkler sol ele ‘sol eliğ’ derler” (DLT I: 72). “nè ol, ol anıñ sağ elginde ey mūsā” (Rylands 31/40b1=020/017).

sağ kol: (<sağ, “sağ”, EDPT: 803 + <kol, “üst kol; çağdaş lehçelerde daha genel bir anlamda ‘kol’ ve bazen de ‘el’” EDPT: 614). “emitti anlar üze urmaq sağ kol birle” (TİEM 73 327v/8=037/093). “anıñ birle nūrları barur yüzleri utrusında sağ kollarında” (Rylands 38/95a2=066/008).

sağ yan idileri: (<sağ, “sağ”, EDPT: 803 + <yan, “kalça; yan taraf, yan bölüm” EDPT: 940 + <içi+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “sağ yan idileri ol kim sağ yan idileri” (TİEM 73 394v/7=056/008).

sol: (<sol, “sol”, EDPT: 824). “soltın kulak tebrededer tvar bolur” (TT VII: 34/12). “sol iligi üze çanıg tutup ög teñri kızın kuça turur” (BT VII: 405). “sol iligi” (BT VIII: A-245). “sol iliginiñ atsız eñreki” (Tot 1423). “Bütün Türkler sol ele ‘sol eliğ’ derler” (DLT I: 72). “yoluñ oñça

²⁴⁸ Sağ sözcüğüne "yön" ve "sağlık" anlamını veren Doerfer'in görüşüne Şçerbak'ın karşı çıktığı bilgisini veren Emine Atmaca, Şçerbak ile aynı fikirdedir ve bunun muhtemelen aslı ünlü uzunluklarıyla ilgili olduğunu vurgular (Atmaca, 2016: 626).

kelse itildi işiñ / kâlî solça kelse ulıp çal başıñ” (KB 1392). “oñdın soldın biz mü” (TİEM 73 423r/1=070/037).

sol kıl idileri: (<sol, “sol”, EDPT: 824 + <kıl, “üst kıl; çağdaş lehçelerde daha genel bir anlamda ‘kıl’ ve bazen de ‘el’” EDPT: 614 + <idî+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “anlar kim tandılar biziñ belgülerimizke anlar tururlar sol kıl idileri” (TİEM 73 443r/1=090/019).

sol yan idileri: (<sol, “sol”, EDPT: 824 + <idî+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “yme sol yan idileri ol kim yme sol yan idileri” (TİEM 73 394v/8=056/009).

2.2 Kader ve Kaza

Ar. + ETü. hüküm kılınmış; ETü. öğlek.

Kader, dinî terminolojide “Allah’ın ebede kadar olacak şeyleri zaman ve yerini, özellik ve niteliklerini, nasıl ve ne zamanda olacaklarsa onların tamamını ezelde bilip o şekilde sınırlaması ve takdir etmesine denir” (Karagöz vd., 2010: 353). KB 3195. beyitte şöyle ifade edilir: “törütmezde aşnu yorıttı kaza / kazağa tapı bol boyun eg uça”.

İslami dönemin ilk Türkçe metinlerinde kader *öğlek* sözcüğü ile karşılanmaktadır. DLT’de *öğlek* sözcüğü hem "zaman" hem de "felek" anlamında tanıklanmaktadır: “öğlek: zaman. Şu parçada da gelmiştir: ‘öğlek kamuğ kefredi; erdem arığ sewredi; yunçığ yawuz tuwradı; erdem begi çertilür’, ‘zaman bütün bütüne gevşedi, fazilet dibecek seyredi, düşkün ve kötü davrandı, fazilet eri yok edilir’ (Zaman zayıfladı, ululuklar azaldı, zayıf ve düşkün olan kimseler kuvvetlendi. İyilikler Beyi öldüğü için böyle oldu). Bununla Afrasiyabı murad ediyor” (DLT I: 103). “‘Alp Er Tuğa öldi mü; ısız ajun kıldı mu; öğlek öçin aldı mu; emdi yürek yırtılır’, ‘Alp Er Tuğa öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır” (DLT I: 41). KB’de örnekte *öğ öğlek* şeklindeki ikilemede zaman anlamı bulunmakla birlikte Allah’ın kaderi tayin etmesine de atıf bulunmaktadır: “yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün / törütti halâyık öğ öğlek bu kün” (KB 3).

hüküm kılınmış: (<Ar. hüküm, "1. Bir kimse, o kimsenin eylemi veya bir olay hakkında edini-len yargı, varılan karar; yargı. 2. Egemen olma; egemenlik; hâkim olma; hâkimiyet. 3. Geçerli olma durumu; yaptırım gücü; geçerlilik; önem; değer; kuvvet. 4. Etkide bulunabilme, kendini gösterebilme gücü; etki; hız; şiddet. 5. Mahkemenin görevini bitiren ve yargıya son veren karar türü. 6. İki kavram arasındaki bağlantının konu, yüklem, koşaç gibi üç ayrı kavramla cümle hâlinde bildirilmesi işlemi. 7. İslam dinine göre, Kur’an-ı Kerim’de bildirilen ve Allah tarafından konulmuş, değişim ez, tartışmasız kararlar" Çağbayır, 2007: 2017 + <kıl-(ı)n-mış "kılınmış", <kıl-(ı)n- “yapılma, kılınma” EDPT: 623). "erür idîñ üze hüküm kılınmış turur

sürülmüş turur" (TİEM 73 227r/5=019/071). "kimerse yok sizdin meger kirigli anar erür seniñ idin üze vâcib hükm kılınmış" (Rylands 31/28a1=019/071).

ödlek: (<*öd+le-k, "zaman" EDPT: 55). "ödlek: zaman. Şu parçada da gelmiştir: 'ödlek kamuğ kefredi; erdem arıg sewredi; yunçığ yawuz tuwradı; erdem begi çertilür', 'zaman bütün bütüne gevşedi, fazilet dibekek seyredi, düşkün ve kötü davrandı, fazilet eri yok edilir' (Zaman zayıfladı, ululuklar azaldı, zayıf ve düşkün olan kimseler kuvvetlendi. İyilikler Beyi öldüğü için böyle oldu). Bununla Afrasiyabı murad ediyor" (DLT I: 103). "'Alp Er Tuğa öldi mü; ısız ajun kaldı mu; ödlek öçin aldı mu; emdi yürek yırtılır', 'Alp Er Tuğa öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır" (DLT I: 41). "yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün / törütti halâyık öd ödlek bu kün" (KB 3).

2.2.1 Hidâyet

ETü. kön-; ETü. köndür-; ETü. köni bol-; ETü. köni yol; ETü. köni yol bul-; ETü. köni yol tut-; ETü. köni yol tutuğlı; ETü. köni yolğa kirigli; ETü. köni yolğa kön-; ETü. köni yolğa köndür-; ETü. köni yolğa könmiş; ETü. köni yolğa königiler; ETü. köni yolğa könilmiş; ETü. köni yolğa udu bar-; ETü. köni yolğa yolçıla-; ETü. köni yolluğ; ETü. köni yolluğluk; ETü. köni yolluğrak; ETü. köni yorı-; ETü. könilik; ETü. könilik yolu; ETü. könügli; ETü. sawçı yolu; ETü. tañrıñ köni yolu; ETü. tañrıñ oruqı; ETü. tañrı yolu; ETü. tüz yol; ETü. yaruqluk; ETü. yol ayu bir-; ETü. yol körkit-; ETü. yol körset-; ETü. yolğa köndür-.

Barutçu Özönder, *yol* sözcüğünün asıl anlamının dışında kullanımının eski Türk inancını yansıtan metinlerde görülmeye başlandığını ifade eder (2003: 25). Buna II. Karabalgasun yazıtındaki şu örneği verir: " 'öñtünüg tıdar (4) ärtim kedinig (5) etärür ärtim (6) kök täñridä (7) kutum yuyka (8) boltı yağız (9) yärdä yolım (10) kısga boltı', 'Doğu'yu engeller idim. Batı'yı düzenler/düzene sokar idim. Kök Teñri'de kutum yufka oldu. Yağız yerde yolum kısa oldu" (2003: 25). Bu yazıta göre eski Türk inancında gökteki kutun, "yerdeki hayat yoluyla akışı" *yol* sözcüğüyle ifade edilir (2003: 25-26).

*arıg yol*²⁴⁹, *tüzün yol*, *ulug yol*, *çın kertü yörüg yol*, *köni yol*, *köni yorıg*, *kutrulmak yolu* vb. şekilde Eski Uygur Türkçesinde *yol* ile karşılanan karşılanan Sanskrit *gati*, dört aslı gerçek olarak ifade edilen "ızdırıp, ızdırabın sebebi, ızdırabın sönmesi ve sekiz doğru yol"un sonuncusudur (Tokyürek, 2019: 19, 20). Sıradan insanların davranışlarının yok edilmesiyle aydınlanmaya ulaşılmasını ifade eder (2019: 51). Budizm'de bunun sekiz aslı yol veya sekiz

²⁴⁹ "adın tümke köñüller arıg yollarta yorıp" (TT III: 164).

erdem anlayışı bulunur: Doğru görüş, doğru düşünce, doğru konuşma, doğru hareket ve iş, doğru yaşam, doğru çaba, doğru dikkat, doğru yoğunlaşma (2019: 52).

Eski Uyğur Türkçesi Budist metinlerinde Burhan'ın yolunun doğru yol oluşu vurgulanır: *tözün yol* (Xu VIII: 1742)²⁵⁰; *burhan yolu* (Xu VII: 1512); *köni yol* (Xu VIII: 635); *köni körümlüg ulug yol* (Xu VIII: 588); *ay teğri yolu* (Xu VIII: 1908) vb.. İslamiyet ile birlikte hidayet terimi karşılanırken eski Türk inancında ilk örneği görülen ve Budizm'de pekişen yol metaforundan yararlanıldığı dikkatleri çekmektedir.

H. Peygamber doğru yoldadır (KKM: 36/3; 42/52; 43/43; 46/9; 48/2; 53/1-2; 61/9). Bu nedenle H. Peygamber için *Kutadgu Bilig*'de *köni yolçı* ifadesine rastlanmaktadır (KB 3905). Onun her toplum için hidayete erişmede rehber olduğu Kur'an'da bildirilir (KKM: 13/7; 27/79; 62/3). Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen metinlerde hidayeti ifade ederken *sawçı yolu*, *könilik* vb. ifadeler de bu doğrultuda değerlendirilebilir.

kön-: (<kön-, “düz olmak veya düz hâle gelmek” EDPT: 726). " 'tosun at köndi = haşarı at yola geldi, düzeldi'. Herhangi bir şey düzelirse, yola girerse yine böyle denir" (DLT II: 30). "köñül til köni tuttı tüzdi yorık / kamuğ egriler köndi itti kılık" (KB 6423). "kirtgününler tañrıka yalavaçıña anasındın tuğa bitig bilmegli sawçıka ol kim kirtgünür tañrıka anıñ sözleriñe uduñlar aña bolğay kim köñgey sizler" (Rylands 28/36a2=007/158). "kértgününler tañrıka yalavaçıka ol anadın tuğa bitiyü okıyu bilmegli yalavaçka kim kértgünür tañrıka anıñ yarlıglarıña udu barıñlar bolğay kim siler köni yolka köñgey siler" (TİEM 73 127r/2=007/158)²⁵¹.

köndür-: (<kön-dür-, “doğrultmak” EDPT: 730). "uçanı köndürüp" (Tot 1017). "hevāka²⁵² bulun bolma köndür köñül / kişike katılğıl yorıglı amul" (KB 3994). "tañrı köndürmes yarlıgdın çıkıglı boğunları" (TİEM 73 147v/2=009/080). "ol tañrı köndürmez fāsık boğunları" (Rylands 29/57b3=009/080).

köni bol-: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <bol-, “olmak” EDPT: 331). "kölige köni bolur" (Xu VIII: 1213). "köni bol bütünlük bile tut kılınç / könilik içinde turur bu sewinç" (KB 1289). "köni bol könilik kıl atan köni / köni tiyü bilsün kişiler sini / könilik tonın keç qodup egrilik / keğim ton talusı könilik tonı" (AH 165). "köni bolunlar tañrıka ortaklık katmanlar anar" (TİEM 73 244v/9=022/031).

köni yol: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). "köni yol" (Xu VIII: 635). "yene yeme bo darani tégme nomnuñ erdemi köni yolça ilinmeki

²⁵⁰ "[tözü]n yol bölökiñe" (BT XX: 135).

²⁵¹ *Kön-* fiili, DLT'de temel anlamıyla tanımlanırken, taranan diğer metinlerde "doğru yolu bulma, hidayete erme" anlamında kullanılmıştır.

²⁵² Arat *havāka* şeklinde okumuştur (Arat, 2007: 402).

ulug küç kūsunte ornatmakı üze" (AY 461/14). "emti teñrim bu muntag ters tetrü biliglig tınlıglarka köni yol oruk körtkürü birgey erti kim köni yolça köni biligçe yorızunlar erti" (TT VI: 236-237). "alku teñri yalañuknuñ nirvannıñ köni yolu açılzun kigürülzün" (BT XIII: 46.25). "kamag [bodisatav]larınñ köni yolın orukın ay[u] beri[gli]" (BT XX: 1081). "açılur anın bolar sekiz tözün köni yol tep tetirler" (BT XXVIII: G-35). "oqıçı ol erdi bayattın saña / sen ötrü köni yolğa kirdiñ toña" (KB 36). "eger tilese köni yolğa köndürgey silerni" (TİEM 73 196r/9=016/009). "hem köndürgetimiz olarnı köni yolğa" (Rylands 26/39a1=004/068).

köni yol bul-: (<kön-i, "düz, doğru" EDPT: 726 + <yol, "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <bul-, "bulmak" EDPT: 332). "kaçan sorsa saña benim kullarım mëndin men yakın turur men yanut bërür men oqıglınıñ oqımakına kaçan oqısa maña yanut børsünler maña kærtgünsünler maña bolğay kim anlar köni yol bulğaylar" (TİEM 73 22r/3=002/186). "andıqtılar tañrı tuta katıgrañ andlarını eger kelse anlarğa bir qorqutuğlı bolurlar oq köni yol bulmışraq ümmetlerde birindin" (Rylands 33/82b3=035/042).

köni yol tut-: (<kön-i, "düz, doğru", EDPT: 726 + <yol, "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "biz indürdimiz seniñ üze bitigni haqlıq ne belgürtü kim köni yol tutsa öziñe" (TİEM 73 338v/2=039/041). "ayğıl: eger kıssa men anın üçün azğa men özüm üze eger köni yol tutsam anıñ birle vahy ıdır maña idim ol yakın eşitgen turur" (Rylands 33/61b1=034/050).

köni yol tutuğlı: (<kön-i, "düz, doğru", EDPT: 726 + <yol, "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <tut-(u)ğlı "tutan", <tut-"tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "yme yazmaknı anlar anlar turur köni yol tutuğlılar" (TİEM 73 380r/6=049/007).

köni yolğa kirigli: (<kön-i, "düz, doğru", EDPT: 726 + <yol+ğa "yola", <yol "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <kir-(i)gli "giren", <kir- "girmek" EDPT: 735). "bütünlükin seniñ idiñ bilgenrek anıñ birle kim azdı anıñ yolındın ol bilgenrek ol köni yolğa kirigliler" (Rylands 30/99b2=016/125).

köni yolğa kön-: (<kön-i, "düz, doğru", EDPT: 726 + <yol+ğa "yola", <yol "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <kön-, "düz olmak veya düz hâle gelmek" EDPT: 726). "kim köni yolğa könse bütünlükün köni yolğa köner ök öziñe" (TİEM 73 162v/7=010/108). "bolğay kim sizler köni yolğa köngey sizler" (Rylands 30/37b2=016/015)

köni yolğa köndür-: (<kön-i, "düz, doğru", EDPT: 726 + <yol+ğa "yola", <yol "yol; çok kez; çizmek vb." EDPT: 917 + <kön-dür-, "doğrultmak" EDPT: 730). "tañrı üze ol yolğa köndürmek andın kışruğlı. eger tilese köni yolğa köndürgey silerni" (TİEM 73 196r/9=016/009). "tegme nerseni köni yolğa köndürmek yarlıkamaqlıq ol boğunğa kim kirtgünürler" (Rylands 30/11a2=012/111).

köni yolğa königliler: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ğa, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <kön-(i)gli+ler “doğrulanlar”, <kön- “düz olmak veya düz hâle gelmek” EDPT: 726). “yoldın azdılar oğ ermediler köni yolğa königliler” (TİEM 73 109r/7=006/140).

köni yolğa könilmiş: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ğa, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <kön-(i)l-miş “doğrulmuş”, <kön- “düz olmak veya düz hâle gelmek” EDPT: 726). “anlar tutttılar yeklerini dostlar tañrıda adın sezñürler anlar köni yolğa könilmişler” (TİEM 73 115r/3=007/030).

köni yolğa könmiş: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ğa, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <kön-miş “doğrulmuş”, <kön- “düz olmak veya düz hâle gelmek” EDPT: 726). “bütünlükün kim ābadān kılur tañrı mezigitlerini kim kērtgünse tañrıka tağı kēđinki künke adağın tutsa namāznı berse zekātnı qorğmas meger tañrıka herāyna anlar kim bolmaqları köni yolğa könmişlerdin” (TİEM 73 140v/1=009/018). “eger qorğmasa meger tañrıdın bolğay kim bu öğür bolğalar köni yolğa könmişlerdin” (Rylands 29/13b3=009/018).

köni yolğa udu bar-: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ğa, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <ud-u bar-, “takip etmek, uymak” EDPT: 38). “eger oğısa sen olarnı köni yolğa udu barmaslar silerke” (TİEM 73 130v/1=007/193).

köni yolğa yolçıla-: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ğa, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <yol+çı+la-, <yol+çı, “yol gösteren; yolcu” EDPT: 921). “aydı ol kim kērtgündi ay boğunum uduñlar maña yolçılaysın silerni köni yolğa” (TİEM 73 345r/2=040/038).

köni yolluğ: (<kön-i, “düz, doğru” EDPT: 726 + <yol+luğ, “doğru yolda olmak; belli bir yolda olmak, belli bir davranış biçimini benimsemek vb.” EDPT: 925). “ançada berdimiz mūsāka bitigni çınnı bāñıldın adrığlı bolğay kim siler köni yolluğ bolğay siler” (TİEM 73 6v/9=002/053). “tañrı köndür kimni kim tilese ol bilgenrek ol köni yolluğlarını” (Rylands 32/36b1=028/056).

köni yolluğluk: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+luğ+luk “yollu”, <yol+luğ “doğru yolda olmak; belli bir yolda olmak, belli bir davranış biçimini benimsemek vb.” EDPT: 925). “aydı fir‘avn körgitmez men silerke meger anı kim körür men körgitmez men silerke ya nî köndürmez men meger köni yolluğluk” (TİEM 73 344r/7-8= 040/029).

köni yolluğraq: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+luğ+raq “(daha çok) yollu”, <yol+luğ “doğru yolda olmak; belli bir yolda olmak, belli bir davranış biçimini benimsemek vb.” EDPT: 925). “körmez mü sen anlarını kim bēildiler ülüş bitigdin, biterler tañrıda adın burlarğa yeke hem ayurlar anlarğa kim tandılar, bu öğür köni yolluğraq, anlardın kim bittiler yolun” (Rylands 26/25a2=004/051).

köni yorı-: (<kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yorı-, “yürümek” EDPT: 957). “[azu evrilmedim] ol köni yorıgtakiça” (BT XIII: 13.85). “bo muntag tüz köni yörüg[üg]” (BT XXVIII: C-261). “negü teg keçer bu keçigli künün / köni mü yorır sen ya egri mi yolun” (KB 1583).

könilik yolu: (<kön-i+lik “doğruluk”, <kön-i “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ı “yolu”, <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “katıgılan yañılma könilik yolın / yigitlik yawa kılma asgın alın” (KB 360). “bêrdimiz ök ibrâhîmka ya’nî tapıp almakdın könilik yolını muñda öñdün” (TİEM 73 238v/4=021/051).

könilik: (<kön-i+lik “doğruluk”, <kön-i “düz, doğru” EDPT: 726). “könilig yinçü saçarta yağmur suvların yağıtzunlar” (BT XIII: 27.26). “kayunı ayurlar könilik yolu / negü teg bolur bu könilik ulı” (KB 861). “belgürdi ök könilik yolsuzluğdın” (TİEM 73 32v/6=002/256). “anlar kim köndiler arturgay olarka könilik bergey olarka sañınmağlarını” (Rylands 37/14b3=047/017).

könügli: (<kön-(ü)gli “hidayete eren”, <kön- “düz olmak veya düz hâle gelmek” EDPT: 726). “kimke yol körgitse tañrı ol turur köni yolka könügli kimni yolsuz kılsa anlar tururlar anlar ziyân kılığlılar” (TİEM 73 129r/5=007/178). “kimni kim köndürse tañrı ol königli tağı kimni kim kışursa bu öğür kamuğ ziyânlığlar” (Rylands 28/51b2=007/178).

sawçı yolu: (<saw+çı, “elçi; ilk Müslüman Türkler arasında yalavaç yerine kullanılmıştır. Zamanla yerini *peygambere* bırakır”, EDPT: 785 + <yol+ı “yolu”, <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “habib sawçı yolu mini yetteçi / ol ok sawçı bolsu elig tuttaçı” (KB 388).

tañrı yolu: (<teñri <*teñ-(ü)r-i²⁵³, “Tanrı” EDPT: 523 + <yol+ı “yolu”, <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “ay teñri yolu” (Xu VIII: 1908). “aymañlar añar kim öldürülür tañrı yolu içinde ölüğler tēp” (TİEM 73 18r/8=002/154).

tañrının köni yolu: (<tañrı+nıñ <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <kön-i, “düz, doğru”, EDPT: 726 + <yol+ı “yolu”, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “aygıl haqîkat üze köni yol tañrının köni yolu kim bêrilse bir kim erse siz bêrilgen nerseniñ menzeşigi yâ tağı hücetleşseler sizke idiniz katında” (TİEM 73 45r/4=003/073).

tañrının oruķı: (<tañrı+nıñ <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <oruķ+ı “yolu”, <oruķ “yol” EDPT: 215). “tañrının oruķı ol kim keçti ök munda öñdün tağı bulmağay sen tañrının oruķına tēğşürmek” (TİEM 73 378r/7-8=048/023).

tüz yol: (<tüz, “düz, düzgün, düzey; denk” EDPT: 571 + <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “kaçan yüzlendi erse medyen tuşına aydı bolğay kim idim köndürgey meni tüz yolka” (TİEM 73 282v/5=028/022).

²⁵³ *Tağrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

yarukluk: (<*ya-r-u-k+luk²⁵⁴, “ışık, aydınlık” EDPT: 964). "çeçek yarukluk atlıg teri burhan kutıña yükünürbiz" (BT II: 1047). "edgü yarukluğ erür" (BT VIII: B-172). "yarukluk: nur, ışık, aydınlık" (DLT III: 51). "yula erdi halkka karanğu tün / yarukluğu yağtı yaruttı sini" (KB 35). “ol kişi kim açtı tağrı anığ köğlin müselmānlıkka ol kişi yarukluk üze bolur idisindin” (TİEM 73 337r/2=039/022).

yol ayu bir-: (<yol, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <ay-u bir-, “söylemek” EDPT: 266). “atasın anasın yuluğ kıldı ol / tilek ümmet erdi ayu birdi yol” (KB 37).

yol körkit-: (<yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <kör-kit- “göstermek” EDPT: 743). “yime yol körkitmez mü olarka neçe yoğattımız anlarda burun boğunlardın kim yoriyurlar” (Rylands 31/92b2=020/128).

yol körset-: (<yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + “, <kör-se-t- “görmek istetmek”, <kör-se- “görmek istemek” EDPT: 746). “Berāber turur olar üze yarlıkatu kılsağ anlarını azu yarlıkatu kılmasağ olarını yarlıkamaz hıç Tağrı olarını ol Tağrı körsetmez yolını fāsık kavmlerini” (Rylands 38/61a3=063/006).

yolka köndür-: (<yol+ka “yola”, <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <kön-dür-, “doğrultmak” EDPT: 730). “tağrı üze ol yolka köndürmek andın kışıruğlı” (TİEM 73 196r/9=016/009). “eger şevklense sen köni yol körkitmek üze bütünlükin kim tağrı yolka köndürmes kimni yolsuz kılsa yoğ anlarğa yārī berdeçilerdin” (Rylands 30/48a2=016/037).

2.2.2 Dalâlet

ETü. azuğlar yolu; Far. + ETü. dīv adımlarına uğu bar-; ETü. egri yol; ETü. egri yori-; ETü. egrilik; ETü. kıştur-; ETü. tan-; ETü. tağrı yolındın yan-; ETü. tağrı yolındın yığ-; ETü. tezginü yöri-; ETü. yan-; ETü. yek mağımlarına uğu bar-; ETü. yolsuzluk.

Dalâlet, *hidâyetin* zıttıdır, "bilerek veya bilmeden doğru yoldan sapmak" anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 112).

Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde Burhan'ın yolunun doğru yol oluşu vurgulanır: *tözün yol* (Xu VIII: 1742); *burhan yolu* (Xu VII: 1512); *köni yol* (Xu VIII: 635); *köni körümlüg ulug yol* (Xu VIII: 588); *ay teğri yolu* (Xu VIII: 1908) vb.. Buna karşılık olarak "yoldan çıkmak" Burhan'ın doğru yolundan sapmak anlamındadır. Bu bakımdan *yan-* yani "yoldan sapmak" fiili Budist metinlerde sıklıkla tercih edilir²⁵⁵. Yol metaforundan yararlanılarak hazırlanan bu dinî ifade İslamiyette *dalâlete* denk gelir.

²⁵⁴ İlgili etimoloji için bk. Özkan, 2003: 158-178.

²⁵⁵ "ters yolka yanmak" (BT II: 884). "köñül bulganur kertgönçi yanar" (BT III: 690) vb.

TİEM 73'te *dalâlet* karşılığında “şeytanın yolundan gitmek” ifadesi sıkça tercih edilmiştir. Bu örneklerde “adım” anlamını taşıyan, bugün standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *mañım* sözcüğünün *adım* ile birlikte kullanımda olması da dikkati çekmektedir. *Adım* sözcüğünün kökenine ilişkin Sevortyan ve Clauson'un farklı fikirleri bulunmaktadır. Clauson, *atım* sözcüğünün “ok atımı” ile ilgisini kurar ve *at-* fiiline bağladığı sözcüğü “ok atımı; bir ok atımı mesafe” şeklinde açıklar (EDPT: 59). Sevortyan sözlüğünde şunları söyler: “1. Adım; yürüyüş tarzı; üç adımlık ölçü birimi. 2. İz, ayak izi. 3. (mecazî) Pergel” (Sevortyan, 1974: 88-89'dan aktaran Atmaca, 2016: 418). Sevortyan **at-* biçiminde tespit ettiği sözcüğün kökenini *at-* “atmak, bırakmak” fiilinden farklı oluşuna dikkatleri çekmektedir ve bu fiilin “adım atmak” anlamını taşıdığına dikkatleri çekmiştir (Sevortyan 1974: 88-89'dan aktaran Atmaca, 2016: 418).

azuğlar yolu: (<az-uk+lar "yolunu şaşırmışlar, yoldan çıkmışlar", <az-uk “yolunu şaşırmış” EDPT: 283 + <yol+ı "yolu", “yol; mec. (pek çok) defa; çizgi, çizgi çizgi yapmak” EDPT: 917). “öğürdi adırdı kötürdi mini / azuğlar yolındın kiterdi mini” (KB 385).

dîv adımlarına udu bar-: (<Far. dîv, “1. Masallarda geçen, olağanüstü büyüklükte, insanlar gibi evlenen, çoluk çocuğu olan, iyi veya kötü olabilen yaratık. 2. Olağanüstü irilikte olan insan veya hayvan. 3. Dehası ile benzerlerini geçen, olağanüstü başarılar gösteren kimse. 4. Bir alanda gücü diğerlerinden üstün olan şirketler, topluluklar, ülkeler. 5. Çok büyük ve iri olan. 6. Çok değerli olan” Çağbayır, 2007: 1184²⁵⁶ + <at-(ı)m, “ok atımı; bir ok atımı mesafe” EDPT: 59; <*at- “adım atmak”-(ı)m, “1. Adım; yürüyüş tarzı; üç adımlık ölçü birimi. 2. İz, ayak izi. 3. (mecazî) Pergel” Sevortyan, 1974: 88-89'dan aktaran Atmaca, 2016: 418 + <ud-u bar-, “takip etmek, uymak” EDPT: 38). “yeñler anıñdın kim rûzî kıldı silerke tañrı udu barmañlar dîv adımlarına” (TİEM 73 109v/2=006/142).

egri yol: (<eg(i)r-i, “eğri, kıvrımlı” EDPT: 112 + <yol, “yol; mec. (pek çok) defa; çizgi, çizgi çizgi yapmak” EDPT: 917). “köni sözledin söz bütünlük bu ol / munıñda narukı neçe egri yol” (KB 4876).

egri yori-: (<eg(i)r-i, “eğri, kıvrımlı” EDPT: 112 + <yori-, “yürümek” EDPT: 957). “negü teg keçer bu keçigli künüñ / köni mü yorır sen ya egri mi yolun” (KB 1583).

egrilik: (<eg(i)r-i+lik, “eğrilik” EDPT: 115). “biregü tutar iş kişig tenrilik / bu işlik içinde yok ol egrilik” (KB 4202). “aygıl ay kitâb iyeleri ni üçün yıgar siz tañrı yolındın ol kim erse kim bitti isteyür siz aña egrilikni taķı siz tanuğlar” (TİEM 73 47v/5=003/099). “ol kün uçarlar

²⁵⁶ Çağbayır, dev adımı ifadesinin şöyle açıklar: “(İlerleme, gelişme için) hızlı; büyük atılım hâlinde” (2007: 1184). Karahanlı Türkçesinde bu ifadenin bambaşka bir anlama işaret edecek şekilde kullanıldığı dikkatleri çekmektedir. Ünlü bu ifadeyi “şeytanın yolundan gitmek” şeklinde açıklar (2018a: 223).

üdegüçike egrilik yok anar öçgey ünler rüzî berge meke eşitmez sen meger uşulmaz ün" (Rylands 31/85a3=020/108).

kıştur-: (<kış-tur- "yoldan çıkarmak", <kış- "yoldan çıkmak" EDPT: 670). "[ya]zı banlarta kışt[ur]u yapşuru" (BT XIII: 5.75). "ay idimiz kışturmağıl köñüllerimizni andın soñ kim köndürdün bizni taķı bağışlağıl bizke katıñdın rahmet sen haķıkat üze sen baħşış kılğan" (TİEM 73 38v/4=003/008). "kışturdı Tanrı köñüllerini" (Rylands 38/41b3=061/005).

tan-: (<tan-, "inkar etmek, kabul etmemek", EDPT: 513). "yime urunçaķ urmış tava rağ tanıp birmeserler ezük yalğan tauhı sözleserler" (M 83-57). "ülgü teñ urup ayıglap tanıp olarta" (BT XIII: 13.104). "ol alımnı tandı = o, alacağın ve buna benzer şeyleri inkar etti". Herhangi bir şeyi inkar eden kimse için de böyle denir" (DLT III: 184). "tanığlı kişike tanuķ ol bitig / tanuķ bolsa hîle yorımaz itig" (KB 3892). "anlar kim tandılar yığdılar tanrı yolındın arturğay miz anlarını kınını kın üze anın kim artaķlık kılur erdiler" (TİEM 73 202v/2=016/088). "anlar kim tandılar yandılar tanrı yolındın arturdumız olarka kın kın üze anın kim yarlığdın çıkar erdiler" (Rylands 30/77b3=016/088).

tanrı yolındın yan-: (<teñri<*teñ-(ü)r-i, "Tanrı" EDPT: 523 + <yol+(ı)+n+dın "yolundan", <yol "yol; mec. (pek çok) defa; çizgi, çizgi çizgi yapmak" EDPT: 917 + <yan-, "geri dönmek" EDPT: 941). "anlar kim tandılar yandılar tanrı yolındın arturdumız olarka kın kın üze anın kim yarlığdın çıkar erdiler" (Rylands 30/77b3=016/088).

tanrı yolındın yığ-: (<teñri<*teñ-(ü)r-i, "Tanrı" EDPT: 523 + <yol+(ı)+n+dın "yolundan", <yol "yol; mec. (pek çok) defa; çizgi, çizgi çizgi yapmak" EDPT: 917 + <yığ-, "toplamak, biriktirmek; bazı otoriteler sözcüğün sonradan 'zapt etmek, engellemek' anlamlarını da kazandığını ifade etse de bunun açıklanması oldukça güçtür" EDPT: 897). "anlar kim tandılar yığdılar tanrı yolındın arturğay miz anlarını kınını kın üze anın kim artaķlık kılur erdiler" (TİEM 73 202v/2=016/088).

tezginü yörü-: (<teg(i)z-(i)n-ü <tegiz-~teğir-, "dönmek, çevirmek, gezmek" EDPT: 488 + <yorı- "yürümek" EDPT: 957). "tezginü yöriyürler yer içinde" (TİEM 73 83v/3=005/026).

yan-: (<yan-, "geri dönmek" EDPT: 941). "kimniñ yanturu yangalı tapı erser ol yanzun bulğanmış telgenmiş köñülin taluyka kirmezünler" (DA 446, 447). "tarni sözleser yanar erñek yiti kata keli barı kılıp tarni sözlep" (TT V: B/58). "ırak barza asıglıg yanar" (TT VII: 28/55). "ters yolka yanmak" (BT II: 884). "köñül bulğanur kertgönçi yanar" (BT III: 690). "yaruk ünüp yanıp" (BT VII: D-11). "yana ok yanmışta" (Tot 191). "yandı: döndü. 'er yoldın yandı = adam yoldan döndü'. Başkası da böyledir. 'beg anı yandı = Bey onu korkuttu, tehdit etti'. Başkası da böyledir. Nitekim şu savda da gelmiştir: 'yalñuķ menğü tirilmes, sınka kirüp geri yanmas = kişi ebedî yaşamaz, mezara giren geri dönmez'. 'ot yandı = ateş yandı'" (DLT III:

64-65). "yana irlü kirdi bu tolmiş ayı / kâdir kıışka yandı yarumış yayı" (KB 1052). "eger yansa siler kelmişde kedin silerke belgüler bilinler kim bütünlükün tañrı küşüş ol bütün işlig" (TİEM 73 25r/1=002/209). "ey anlar kim bittiler kim kim yansa sizdin anıñ dînidin munu keldrür tañrı" (Rylands 27/58b2=005/054).

yek mañımlarıña uğu bar-: (<yek, "şeytan" EDPT: 910 + <mañ-(ı)m, "adım" EDPT: 770 + <uğ-u bar-, "takip etmek, uymak" EDPT: 38). "ay anlar kim kærtgündiler uğu barmañlar yek mañımlarıña" (TİEM 73 256v/4=024/021).

yolsuzluk: (<yol+suz+luğ "yolunu kaybetmek", <yol+suz, "1. yolun olmaması. 2. (insanların) doğru yoldan çıkması, kaybolması. 3. yolunu kaybetmiş; güvenilmez" EDPT: 932). "belgürdi ök könilik yolsuzluğdın" (TİEM 73 32v/6=002/256). "biz azu siz köni yol üze azu yolsuzluk içre belgülüg" (Rylands 33/45a2=034/024).

2.3 Sünnet

ETü. erit-~äräd-~eret-.

Sünnet, farz ya da vacip olmamasına rağmen Hz. Peygamberden aktarılan nafîle ibadetlere denir (Karagöz vd., 2010: 606).

erit-²⁵⁷~äräd-²⁵⁸~eret-: (<er+eđ-, "erkekleşmek" EDPT: 207). " 'oğlan eretti = çocuk adamladı, erkekleşti'. Çocuk sünnet edildiği zaman da böyle denir. Sözcüğünün aslı 'eredti'dir, idgam olunmuştur" (DLT I: 208).

2.4 Ahlak

Ahlak, Karahanlı Türkçesi metinlerinde *kılınç* sözcüğüne karşılık gelir. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmud, iyi ahlak için "eğgü kılınç" karşılığını verdikten sonra bunun tersinin "kılınç" ile ifade edildiğini söyler (DLT III: 374). Ahlak konusu insanın manevî varlığıyla ilgili olan "Nefis" başlığı ile birlikte "İyi Ahlak", "Kötü Ahlak", "Günah ve Sevap" başlıkları altında değerlendirilecektir.

²⁵⁷ Atalay, kelimeyi çalışmasının dizinine *arıt-* olarak almıştır (DLT IV: 34). Ancak bu sözcük için verilen metin *erit-* fiiliyledir (DLT I: 208). Arıt- fiili *arı-* "temiz olmak, saf olmak" (EDPT: 198) -*t-* "bir şeyi temizlemek, saflaştırmak", (EDPT: 207) şeklinde kurulmuş bir fiildir. Anlamsal açıdan örnek verilen ifadeye uygun olmadığı için bunun bir yanlışı olduğu söylenebilir.

²⁵⁸ Dankoff ve Kelly yayınında Atalay'ınkinden farklı olarak *erit-* başlığı ile *ered-* başlığı birbirinden ayrı değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın konusuna uygun olan fiil *ered-* 'tir.

2.4.1 Nefis

ETü. etöz; ETü. öz; ETü. özüg bekle-; Ar. + Far. + ETü. hevā ārzū boynı sı-.

Budizm’de bütün bulaşıcı şeyleri, arzu ve istekleri, altı duyu alanından temel alan memnuniyetleri uzaklaştırmak hikmet ile mümkündür (Barutçu Özönder, 2003: 19). Bu anlayışa göre nefis yani "arzular" etözün yani "beden" in düşmanları olarak görülür. Barutçu Özönder, KB’de İslam’a uygun görünen ifadelerle aynı zamanda Budizm’in anlayışına uygun bir şekilde nefis ile arzuların *yağı* ve *oğrı* olarak ifade edildiği şu beyitlere dikkatleri çekmektedir: "negü ter eşit emdi köñli tirig / saña yaqşı sözlep birür öt erig; havā nefis yağı ol kalı bulsa küç / yetürgey seziksiz saña eski öç; havā nefis tirilse ölür bu köñül / köñül ölse tā’at kalur ay oğul" (KB 4910-4912).

İslam’da *nefis* kavramı insanın manevî varlığını ve kişiliğini ifade eder (Karaman vd. 2018: 623). İlkel bir durumda olan *nefis*, içgüdüsel isteklerin baskın olması sebebiyle ahlakî ölçütlere uyum sağlamada zorlanır, dolayısıyla kötülük yapmaya daha yatkındır (2018: 623). *Nefis*²⁵⁹, kavramı, ahlakî ölçütlere uyum sağlayıp sağlayamamada bir temel teşkil etmektedir.

Nefis kavramı *öz* ve *etöz* sözcüğü ile karşılanmaktadır. Clauson, *etöz* sözcüğünün Budist ve Manihaist terminolojide ruh veya cesede karşılık “canlı beden” anlamını taşıdığına işaret ederek, sözcüğün İslami metinlerde kendisine yer edinemediğini ve 14. yüzyıldan sonra kullanımdan düştüğünü ifade eder (EDPT: 74). İlk İslami dönem metinlerinde *etöz* sözcüğünün “canlı beden” anlamıyla KB’te ve TİEM 73 ile Rylands nüshalarında da kullanıldığı görülmektedir: "buşaklık bile erke öwke yawuz / bu iki bile tutçı emger et öz" (KB 332). “kaçan körse sen anlarını hoş kelür saña etözleri eger aysalar sen eşitür sen sözlerini andağ kalı anlar yıgaçlar teg tayandurur” (TİEM 73 410v/4=063/004); “ol tañrı kim törütti sizni bir et-özdin kıldı andın cüftini tayanmak üçün añar kaçan örtti erse anı kötürdi yük anıñ yükini yünül keçti ap berküdi anıñ birle kaçan ağır boldı erse ünediler tañrını idilerini” (Rylands 28/58a3=007/189). Görüldüğü üzere yalnızca beden anlamıyla değil, nefis karşılığında da ilk İslami dönem metinlerinde örneklenmektedir.

etöz: (<et + öz, “beden-ruh” EDPT: 74). "etözli isig özli" (Xu VII: 1730). "kentü egrilmiş bükülmüş etüz[in] körüp" (M 12-37). "kuanşı im pusar ol tınlıglarkā alkuğa yaraşı etüz körkin körtgürü nomlayu utağrur" (KİP 144). "bu sukluk et’özde ozalım kurtulmak" (İK LI-8, LII-1). "anča yime alp ermiş kişi etözün bulmak" (DA 182). "yme ilenmekim et’öz meñisi bgedmekm erklen[me]k[im]" (TT II: 43). "[e]t’öz ertiml[igin] s[a]kınıp" (TT III: 137). "ölürmek sakınçın teñri burhan et’özinte" (TT IV: A/30). "bu dyan sakınçığ sakınıp işleser ölügsüz buyan edgü kılınç et’öz öze asılır" (TT V: A/40). "ol tınlıg etüzi burkan etüzi titir" (TT VI: 149). "etüzin

²⁵⁹ KB’de *nefis* karşılığında *heva* sözcüğü kullanılmıştır bk. KB 1375.

emgetip yanturu yana işke yumuşka bardaçı bolsar" (TT VII: 40/53). "tolp etözleri örtenip kö kızıl yürün yalınlar tarmutlug saçılı önerler" (C 37). "emgeklerig teginmezünler" (BT II: 852). "kamagta eñ kenki et'özüg eltindeçi üzeliksiz yeg üstünki otaçılar eligi" (BT III: 536). "teñrim tözün ıduk et'özke ton bıçah yarlıkadı ... ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu" (BT V: 154). "öz et'özüg arıtıp" (BT VII: 380). "et'öz til köñül edgü edrem" (BT VIII: A-220). "et'öznüñ köñülnüñ tözin körmek nom" (BT XIII: 46.7). "[i]kin ara et'özin bek kavlayu sika tutup" (BT XVIII: V-105). "et'özüg köülüg" (BT XX: 432). "bo et'öz küzedgü vu ol" (BT XXIII: II). "o[l bah]şı etöz kodtı" (BT XXVIII: E-8). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "kentü öz et'öz başlap" (Tot 1176). "hevā²⁶⁰ başgıl öwkeñ kelir erse yığ / et öz egri yolka barır erse yığ" (KB 6097). "bütünlükün kértgünügliler anlar kim kértgündiler tañrıka yalavaçıña yana seziklig bolmazlar katiğlandılar tawarları birle etözleri birle tañrı yolu içinde" (TİEM 73 381r/8=049/015). "tüzetilmez oldurğanlar mü'minlerdin zarar idilerinde adın tokušğanlar tañrı yolu içinde mälları birle özleri birle artuq kıldı tañrı tokušğanlarka mälları birle et-özleri birle oldruğlılar üze derecedin kamuğka" (Rylands 26/63b2=004/095).

öz: (<öz, "ruh; kendi; öz" EDPT: 278). "özi ança kergek bolmış" (KT D 3-4; BK D 4). "öz içi taşın tutmış teg biz" (T 13). "elteber özi kelti" (KÇ 21). "özümün öñre bıña başı ıdtı" (ŞU K 6). "koyda kunçuyım özde oglum yıta esizim-e yıta bökmedim" (Y 3/1). "kuyda kunçuyım agaka özde oglumka adırıldım" (Y 7/4). "koyda kunçuyım-a esizim-e yıta özde oglum esizim-e adrıltım-a yıta" (Y 10/1). "[alt]mış er adaşınız ilig er edgü eşiniz özünin eliniz ..." (Y 26/10). "özin l't'I kıl[ı]madıñ" (Y 28/6). "öz yerim ıduk yerim esiz-e öz elim kanım kwn ay esiz-e uluş teg öz yerim" (Y 42/8). "öz elin yėti yörtti" (Y 152/1). "özi süsi ögire sevinü ordosıñaru kelir" (IrkB 34). "özümüz bitilim" (Xu VIII: 1586). "bu muntağ biş çobık bulganyuk iritmiş kışğa özte yaşta burkanlar yırtınçüde belgürdi" (M 9-25). "kentü özi tegmeser" (KİP 190). "anın öz egidür" (İK III-5). "öz ötegçi boltumuz" (Hua 130). "öz uğurları üze adırıp bilir üçün" (Üİ 108b/4). "öz ogulın küzetür [sen]" (DA 273). "[y]me teñrim birö[k] kentü özünüzke tarkarsar" (TT II: A/20). "öz tözlerin ukıtıp" (TT III: 30). "adımagunuñ isig özin üzüp kentü özümüzni igdületimiz [e]rser" (TT IV: B/11). "öz etüzi üçün erser ig[lig] üçün erser buyan öküş kılmiş kergek" (TT VII: 28/23). "özleri yaşları alkınmadın" (BT II: 87). "yagmur yagsar ogul kız başın taş yagsar öz başın kişlegü ol tep ermez mü" (BT III: 199). "teñrikenimiz uzun özin kalın kutun turkaru adasazan tudasazan ermeki bolzun" (BT V: 517). "öznüñ yürekteki huñ usıktın yaruk ünüp öz et'öz" (BT VII: 216-217). "burhanların bodisatvaların öz tözi" (BT VIII: A-67). "itligsiz yavız özümün edgügerü uzkyä ötleđiñ" (BT

²⁶⁰ Arat sözcüğü *havā* şeklinde okumuştur (Arat, 2007: 604).

XIII: 12.141). "amrak isig özleriñe" (BT XVIII: V-135). "kentü kentü öz et'özlerin" (BT XX: 211). "köni öz eltinmek köni katıglanmak" (BT XXVIII: G-30). "bir ajunta öz burhan kutın bulguluk yañ kip erür" (Tot 172). "ol taşig özinte tutsar agulug kurt koñuz adartu umaz" (T II T 14/A 23). "men bitigi yavuz özüm wuzurk pugur" (Or 8212/1692 A Sol 9). "öz: öz, kendi, nefis" (DLT I: 46). "bor içmez kerek keç özin tutğuçı / özin tutğuçı er bulur kıut küçi" (KB 1649). "tiril edğü fi'lin köñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsañ işni sanıp sañnıp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip" (AH 366). "bolğay kim sen öldürdeçi sen özünñi anlarınñ izleri üze eger kértgünmeseler bu sözke қаdğun" (TİEM 73 214v/8=018/006). "ey anlar kim bittiler boluñlar adañın kılığlar könilik birle tanuqlar tañrı üçün neçeme kim özleriñiz üze bolsa azu ata ana üze bolsa yağıqlarkā eger bolsa bay azu derviş tañrı sezā turur ol ikike yime uđmañ ten tilekiñe kim 'adl kılsa siz eger kıştursa siz azu yüz ewürse siz ol tañrı eşitgen körgeñ" (Rylands 26/91b1=004/135)²⁶¹.

özüg bekle-: (<öz+üg, "ruh; kendi; öz" EDPT: 278 + <be(r)k+le-di+m, "hızlandırmak, sağlamlaştırmak; güvende tutmak; beklemek" EDPT: 326). "bayatka sığındım özüg bekledim / bu din birle iman küdezsü idim" (KB 3741).

hevā ārzū boynı sı-: (< Ar. hevā, "heves; istek; aşk; sevgi" Çağbayır, 2007: 1939 + <Far. arzu, "Bir şeyi elde etmek için duyulan şiddetli istek; heves" Çağbayır, 2007: 307 + <boy(ı)n+ı, "boyun; bazen ense anlamında da kullanılır" EDPT: 386 + <sı-, "kırmak" EDPT: 782). "hevā ārzū boynı sımağınça öz / könilik yolına kirümez et öz" (KB 4807).

2.4.2 İyi Ahlak

TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde iyi ahlak için *edğü kılık*, *edğü kılıklı* ifadeleri kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de *edğü kılınç* ifadesi iyi ahlakı karşılamaktadır. Yine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *edğü ögli* ifadesi de buna benzemektedir. Bu bölümde iyi ahlakı ifade eden özellikler "İyilik", "Merhametlilik", "Alçakgönüllülük", "Emanete Sahip Çıkma", "Utanma", "Barışçıl Olmak ve Bağışlayıcılık", "Doğruluk", "Sabretmek" başlıkları altında ele alınacaktır.

2.4.2.1 İyilik

ETü. erdem~edrem; ETü. + Ar. edğü 'ayāl; ETü. edğü işlig; ETü. edğü kılığ; ETü. edğü kılıklı; ETü. edğü kılınç; ETü. edğü oğul; ETü. edğü urağut.

²⁶¹ Öz sözcüğünün "nefs" anlamında kullanımı DLT, KB, AH, TİEM 73 ve Rylands'te görülmektedir. Yukarıdaki diğer metinlerdeyse sözcük "kendi" veya "gönül" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

İyilik kavramı İslami dönemin Türkçe ilk eserlerinde temelde *edgü* ve erdem sözcükleriyle karşılanır. *Erdem* sözcüğü yazıtlar dönemi metinlerinde "yiğitlik, kahramanlık" anlamında kullanılır. Yenisey Yazıtlarında sıklıkla geçen *er erdemi* ifadesi "vatan ve toprak uğruna yapılan maddi-manevi eylemler" anlamına gelir (Şirin, 2016: 439). *Erdem* sözcüğü İslamiyetten sonraki Türkçe metinlerde "iyi ahlak, iyi terbiye" anlamında tanıklanmaktadır.

erdem~edrem: (<er+dem, "erkeksi nitelikler, özellikle cesaret" EDPT: 207). "[alpın erdemin] için ap[a] [tarkan] çıkan tunyukuk atıg bërmiş" (KÇ 1). "er erdemim ebim okuz" (Y 2/3). "erdemim için yokaldı" (Y 32/3). "er erdemi tokuz tabduz erdemig kenç koñım" (Y 5/1). "erdem için b²n²r²k²A (?) bardım" (Y 10/6). "yeti yegirmi erdemi yasın ata erdem ölti" (Y 26/5). "on ay iltıdı ögüm-e lekürti ilinke erdem için men yaraldım-a" (Y 28/1). "erdemli[g] bolsar bodun isruk yörmedi" (Y 29/4). "erdem [üçün] toga bërmiş-e" (Y 30/3). "alpın için erdemin için" (Y 31/2). "erdem için In¹l¹ηI ölürtüm esiz-e ökünçüg erdemim başı için ölürdüm" (Y 42/2). "alp kolım erdem yürekim esiz-e yıta" (Y 44/6). "yerde artuk erdemi bar için beñkü tike bertim" (Y 48/9). "tokuz yaşda tuglug kanka tapdım erdemim" (Y 60/2). "kutım erdemim bar için" (Y 73/3). "l¹ç bars tirig begim yıta erdemim esiz-e" (Y 98/4). "öz elin yeti yörtti elim yumuşıña yortıp beş elke tegdim erdemi için" (Y 152/1). "alp ol beg eren erde[m ...]" (A 74/1). "ulug erdemlig toyınlar" (Xu VII: 977). "[alpın]erdemin uñmış kergek" (M 5-53). "bodisvt kuanşı im pusarnıñ kütadmak küçi erdemi antağ uluğ titir" (KİP 71). "edrem[ler]ke tü[kellig] kiçig yigit arhant toyın [bar erti]" (DA 524). "edremlig kişi erdini birle tüz ol erdemsiz kişi etük içindeki ulyak birle tüz ol" (TT VII: 42/1). "neçe edgülüg erdemligler bar erserler" (TT VIII: H/10). "bilge biliglig küçlüg erdemlig atlıg teñri burhan kutıña yükünürbiz" (BT II: 1118). "edgü edremligiñe işenip" (BT III: 48). "ol erdem" (BT V: 536). "darni tigma alk[unı] tutdaçı erdemke tegip" (BT XVIII: 87). "et'öz til köñül edgü edrem" (BT VIII: A-220). "edremlig küü kelig edrem belgürmekte" (BT XX: 305). "bo ıduk darni nomnuñ edgüsin edremin bo til üze tükel sözlep ertürgeli bolmaz" (AS 164). "negü edgü erdem ünser" (Tot 848). "yme türlüg monçukun taşların erdemi belgülüg savlar" (T II T 14/A4). "erdem: edep, terbiye. Şu savda gelmiştir: 'erdem başı til = edebin başı dil'demektir. Çünkü güzel söz söylemesini bilen şerefe erişir" (DLT I: 107). "ukušluğ biliglig beg ermiş amul / tiler ermiş erdem idilerin ol" (KB 469). "aya şahım erdemlerin sanağan" (AH 59).

edgü 'ayāl: (<ed+gü, "iyi" EDPT: 51 + <Ar. a'yāl, "1. Eş; karı. 2. Aynı çatı altında oturup geçimleri aynı kişi tarafından sağlanan topluluk; aile" Çağbayır, 2007: 376). "kaçan bërdi erse ol ikiye edgü 'ayāl kıldılar anar ülüş ortak anıñ içinde bërdi ikegü uluğ tañrı andın ortak katarlar" (Rylands 28/59a3=007/190).

edgü işlig: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <iş+lig “işli”, <iş “iş, emek” EDPT: 254). “ol idi yarattı ölümni tiriglikni belgürtgü için silerni silerde kayusu edgü işligrek ol turur küşüş örtgen” (TİEM 73 416v/3=066/002). “ol tañrı zāyi‘ kılmaz edgü işliglerniñ yanutın” (TİEM 73 (Rylands 30/9b2=012/090).

edgü kılık: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <kıl-(ı)k, “davranış, huy, karakter” EDPT: 620). “rūze tutmak ayı ol kim indürüldi anıñ içinde oñıgü köni yol kişilerke belgüler köni yoldın edgü kılıkdın” (TİEM 73 21v/6=002/185).

edgü kılıklı: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <<kıl-(ı)k+lı(g) “huyly”, <kıl-(ı)k “davranış, huy, karakter” EDPT: 620). “kaçan tegdi erse küçine kırk yaşlıg boldı bėrdimiz anar hikmet/könilik hem bilig andağuk yanut bėrūr-miz edgü kılıklılarka” (Rylands 32/10a1=028/014).

edgü kılınç: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + kıl-(ı)n-ç, “hareket, iş, edim”, EDPT: 623). “amtı ılmış edgü kılınçımka sevinçlig ögrünçülüğ ereyin bu sav[ağ] [sözleyür] erken” (M 10-18). “edgü kılınçı öñreki kişi edgü kılınçı birle tüz titir bu iki kişiniñ edgü kılınçı bir teg tüz adruksuz titir” (KİP 92-93). “öz kazgançım üze edgü kılınç kılayın” (İK XII-3). “yarlıgın ulug edgü kılınçlar kılmış bolur” (TT II: A/18). “buyan edgü kılınçlıg işke tükel katıglanıp” (TT IV: B/53). “bu dyan sakınçig sakınıp işleser ölügsüz buyan edgü kılınç et’öz öze asılır” (TT V: A/40). “bu buyan edgü kılınç tüşin bu közünür ajunta ok bulur” (TT VII: 40/20). “edgü kılınçların alku tınlıglarka barçaka birip” (BT II: 883). “aşnu kişi edgü kılınç” (BT V: 380). “edgü [kılı]nç[ıg] işig” (BT XIII: 12.10). “edgü kılınçlıg kimi köprüg itgil” (BT XVIII: S-330). “on edgü kılınç burhanlar uluşı tetir bodisatavlar burhan kutın bulsarlar” (BT XX: 155). “bo nom erdinig bititmiş buyan edgü kılınç küçink tüşinte men balaçuknuñ közünürte” (BT XXIII: H-225). “kılınç: Ahlak, minez, huy. Buradan alınarak ‘edgü kılınç’ denir, ‘iyi ahlak’ demektir. Bunun zıddına da ‘kılınç’ denir” (DLT III: 374). “ay edgü kılınç aşlı edgü uru / ajun kalmasunı siziñsiz kuruğ” (KB 108).

edgü oğul: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <oğ(u)l, “çocuk, oğlan” EDPT: 83). “men kórkar men yağuklarımdın mende kiğın erür urağutum kışır bėrgil maña seniñ dergāhıñdın bir edgü oğul” (Rylands 31/5b1=019/005).

edgü urağut: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <ur-(a)ğut²⁶², “kadın” EDPT: 218). “edgü urağutlar boyun suğanlar, küdezgenler gaybka” (Rylands 26/11b1=004/034).

²⁶² Sözcüğün köken bilgisi üzerinde bk. Güner, N. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Urağut”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.

2.4.2.2 Merhametlilik

ETü. bağırsak; Ar. + ETü. rahm kılmak.

İslam'da merhamet iyi ahlak göstergelerindendir (KKM: 90/17).

bağırsak: (<bağır+sa-k, “merhametli, iyi” EDPT: 319). "bağırsak kişi = merhametli, gönül alıcı kişi" (DLT I: 502). “atada anada bağırsak bolup / tiler erdi tutçı bayattın kılup” (KB 41). “bütünlükün tanrı erür bağırsak bilgen” (TİEM 73 307v/3=033/034). “azu tutsa olarnı eksütmeklikleri üze bütünlükün idîñiz bağırsak ulaşı yarlıkğan ol” (Rylands 30/53a1=016/047).

rahm kılmak: (<Ar. rahm, "acıma, merhamet, esirgeme" Çağbayır, 2007: 3932 + <kıl-mak "kılmak", <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). "yana bolğay silerdin kértgündiler tutuşıldılar serinmek birle yme vaşıyyet kılışdılar rahm kılmak birle" (TİEM 73 443v/9=090/017).

2.4.2.3 Alçakgönüllülük

ETü. alçaq; ETü. kottkı~koddkı; ETü. koddkılık.

Alçakgönüllülük, İslam dininde mükafatlandırılan bir davranıştır (KKM: 22/34; 33/35).

alçaq: (<alça-k, “nazik, yumuşak, alçakgönüllük” EDPT: 129). "alçaq: yumuşak huylu, uslu" (DLT I: 100). “tüzün erdi alçaq kılınçı silig / uwutluğ bağırsak akı kiñ elig” (KB 43). "tokışunlar olarnıñ birle alçaq bolmasun bulğak bolsun dîn kamuğı Tanrıka" (TİEM 73 134v/8=008/039).

kottkı~koddkı: (<kodı+kı, “aşağıda bulunmak; genellikle mecaz anlamıyla kullanılır” EDPT: 599). “kottkı er = alçak gönüllü, yumuşak huylu kişi” (DLT I: 427). “yorık bolsa kimin buğunka sözi / süçig tutğu til söz me koddkı özi” (KB 547). “añar boyun berinler sewünç kottkılarka²⁶³” (TİEM 73 245r/5=022/034).

koddkılık: (<kod(ı)+kı+lık "alçakgönüllülük", <kod(ı)+kı “aşağıda bulunmak; genellikle mecaz anlamıyla kullanılır” EDPT: 599). "tekebbür kamuğ tilde yirlür kılık/ kılıklarda edğü kılık koddkılık / ol er kim uluğsındı men men tidi / anı ne hālāyık sewer ne hālık" (AH 270).

2.4.2.4 Emanete Sahip Çıkma

ETü. urunçaq.

Emanete sahip çıkmak da iyi ahlakın göstergelerindendir (KKM: 2/82; 2/283; 3/103; 4/25; 4/58; 5/32; 49/10, 13).

²⁶³ Ünlü, *kutkı* şeklinde okumuştur (Ünlü, 2018c: 35).

urunçak: (<urun-çak, “emanet, rehin” EDPT: 236). “urunçak: emanet. [...] Şu parçada dahi gelmiştir: ‘urunçak alıp yermedi; alımlıg körü armadı; adaşlık üze turmadı; kalın eren tirkeşür’, ‘emaneti alıp yermedi, alacaklıyı görmekten usanmadı, arkadaşlıkta durmadı, kalabalıklı adamlar toplaşır’ (Birisini kınayarak diyor ki: Emanet almaktan, hak sahibini görmekten, borcunu uzatmaktan bıkmadı; şimdi de kalabalık bir ordu topladı, benim üzerime gelmek diliyor)” (yazım düzeltildi, DLT I: 148-149). “yok hîç teprenigli yer içinde meger tañrı üze anıñ rüzîsi bilür amrılğu turuğlağını urunçak urğu yerni” (TİEM 73 163v/2=011/006).

2.4.2.5 Utanma

ETü. turkuğ; ETü. turkuğlan-; ETü. uwut~uvut; ETü. uwutluğ; ETü. uwutluğ kişi.

Haya sahibi olmak iyi bir Müslümanın özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Sözlerde, yapılan işlerde ve niyette doğruluk esastır (KKM: 33/35, 70-71; 41/30; 57/19).

Utanma sahibi olmak imanın bir parçasıdır (Sofuoğlu, 1989: 142). Bununla ilgili Sofuoğlu şu hadisleri aktarır: “İman yetmiş küsur şubedir. Haya da imanın bir parçasıdır” (1989: 142). “Hz. Peygamber ‘haya hayırdan başka bir şey getirmez’ demiştir” (1989: 142). KB’de bu hadislere göndermeler yapılmıştır (1989: 142): “uwutluğ kişi kılmaz isiz işig / yarağsızka yakmaz bu sermez kişig” (KB 2445). Buna karşılık İslam dininde hayasızlık yani utanmazlık haramdır (KKM: 7/33). Şeytan hayasızlığı emreder (KKM: 2/169).

turkuğ²⁶⁴: (<tur-(u)k-uğ, “utangaçlıktan harekete geçememek” EDPT: 539). “turkuğ: haya, utanma. ‘ol menden turkuğ boldı = o, benden utanır oldu’ “ (DLT I: 462).

turkuğlan-²⁶⁵: (<tur-(u)k-uğ+la-n-, “utangaçlık edip harekete geçmemek” EDPT: 542). “ol mendin turkuğlandı = o, benden çekindi’, (o, işte üstelemekten çekindi, bana saygı gösterdi, benden kocundu)” (DLT II: 272).

uwut~uvut: (<uwut, “haya, utanma” EDPT: 6). “arig ubutı yêg tedi” (T 37). “amtı bu kentü uvut yirlerin eñinlerinte yüde örtenü yala yoriyurlar” (M 75-50). “kınta kızlenmiş teg uvut yini” (L 11b/24). “uvutka tü[şürgüçi amranmak]lag torta yilintimiz” (DA 4620). “kirtgünç çahşapt eşidmek titmek bilge bilig uwut awyet” (TT V: B/61). “luu künde uvut bolur” (TT VII: 33/9). “it törüsin tutup ulıguçılar çar saçlıg çöke (?) uvutın avyatın içginmiş ösütün azunun unıtmış kalın bramanlar” (BT III: 272). “[...] tugurup uvut ıyat üze” (UAF 2-H 2/11). “uwut: utanma, sıkılma” (DLT I: 51). “uwut: ut, haya” (DLT I: 83). “uwut ol tıdıglı kamuğ teñsizig /

²⁶⁴ Hapax legomenon.

²⁶⁵ Hapax legomenon.

uwutsuzluk erke idi tehsiz ig” (KB 1662). "uwut yitti yindip bulunmaz yidi / halâl yigli kanı körünmez boğı / halâl kendü qayda bu kün kanı kim / harâmı yiyürde harâm tip yidi" (AH 417). "ol tişi kim küdezdi uwut endâmını ürdimiz anı içiñe biziñ cānımıznı" (TİEM 73 241r/1=021/091). "yèdiler ikegü andın belgürdi olarkā anlarnıñ uwut yerleri yapışturu āğāzladılar ol iki üze uştmañ yaprakındın hilāf kıldı ādem idisiñe yolsuz boldı" (Rylands 31/90a1=020/121).

uwutluğ: (<uvut+luğ, "haya, utanma" EDPT: 8). "kamağ bursoñ ku[vrağka] uvutluğ teginür biz" (M 112-6). "uwutlug" (TT VIII: A/33). "uwutluğ: uwutluğ kişi= utlu, utangaç kimse" (DLT I: 146). "tüzün erdi alçaq kılınçı silig / uwutluğ bağırsak ağı kiñ elig" (KB 43). "ol kün uwutluğ kılmaz tañrı yalavaçını anlar kim kèrtgündiler anıñ birle yaruqluqları yorıyurlar öñdüninde yme oñ kollarında ayurlar idimiz tükel kılğıl biziñke yazuqluqımıznı yarlıkağıl bizni sen tegme sen nerse üze uğan sen" (TİEM 73 415v/7=066/008).

uwutluğ kişi: (<uvut+luğ, < uvut, "haya, utanma" EDPT: 8 + <kişi "insan", EDPT: 752). "uwutluğ kişi: utlu, utangaç kimse" (DLT I: 146).

2.4.2.6 Barışçıl Olmak ve Bağışlayıcılık

ETü. amul; ETü. amulluğ; ETü. keçür-.

İslam'da barışın hayırlı olduğu ifade edilir (KKM: 4/218). Dargınları barıştırmak iyi ahlakın göstergelerindendir (KKM: 2/182, 224, 228; 4/35, 114, 128; 8/1; 11/88; 49/9-10). Affedici olmak da Kur'an-ı Kerim'de iyi ahlak özelliği olarak ifade edilir (KKM: 3/134; 24/22; 4/149; 42/40-43). Bu konuda Sofuoğlu, Ukbe b. Âmir'den şöyle bir hadis aktarmaktadır: "Bir gün, peygamber (s.a.) ile karşılaştığımda bana: 'Ey Âmir, seninle alakayı kesenle sen alakayı kesme. Sana bir şey vermeyen kimseye sen ver. Ve sana zulmeden kimseyi sen affet' dedi" (yazım düzeltildi, Sofuoğlu, 1989: 153).

amul: (<amul, "sessiz, yumuşak huylu, ılımlı, barışçıl, soğukkanlı" EDPT: 160). "amıl yabaş kişi" (TT II: B/57). "amul: kırıdamayan, kımıldamayan her nesne. Buradan alınarak 'yumuşak huylu adam'a 'amul' denir. Şu parçada dahi gelmiştir: 'kaçā bardıñ ay oğul / erdiñ munda inç amul / attın emdi sen töñül / kıldıñ erse kıлмағu' , 'Oğul, nereye gittin? Sen burada rahat, ilintisizdin. Attan vazgeç, yapacağını yaptın" (DLT I: 74). "yigit erdi oğlan kılınçı amul / ukušluğ biliglig hem öglüg köñül" (KB 403).

amulluğ: (<amul+luğ, "sakinlik, sükunet" EDPT: 161). "amulluğ siliglik ukuš kılkı ol / ukušsuz kişiler kamuğ yılkı ol" (KB 585). "ay anlar kim kèrtgündiler eger kelse silerke fāsık haber birle amulluğ kılınlar tegürmekiñizlerdin bir bođunkā biligsizlig birle bolğay siler kılmışiñızlar üze ökünügliler" (TİEM 73 380r/2=049/006). "ey anlar kim kirtgündiler apan

kelse silerke bulğanuñ söz/sav birle amulluñ kılıñlar kim tegmeñ eşizlikin bir ögürke bilmedin belgüsüzlükün bolğay siler kılıñıñızlar üze öknügliler” (Rylands 37/57a2=049/006).

keçür-: (<keç-ür-, “geçirmek” EDPT: 699). “saña küç kılur erse küçkey qalı / keçürgil anı sen bu ol din yolu” (KB 3434). “keçürgil anlardın aygıl qoğtımız silerni terk bilgeyler” (TİEM 73 363r/9=043/089). “keçürgil olardıñ aygıl: qoğtum silerni terk bolğay kim bilgeyler” (Rylands 36/74a1=043/089).

2.4.2.7 Doğruluk

ETü. çın; ETü. çın söz; ETü. çın sözlegli; ETü. çın köni; ETü. köni; ETü. köni söz; ETü. köni sözle-; ETü. köni sözlegli; ETü. könilik; Far. + ETü. rāst sözlegli; Far. + ETü. rāst sözlegüçi; ETü. tili çın; ETü. tözün~tüzün.

Budizm'de doğruluk önemli bir erdemdir. Konuşmak faydasızsa susmanın daha doğru olduğu anlayışı olan Budizm'de konuşulacaksa da yalandan, küfürden, kaba sözlerden, abartıdan ve boş sözlerden uzak durulması gerektiği ifade edilir (Tokyürek, 2019: 57).

İslam dininde doğruluk ve doğru olmak, iyi ahlak göstergelerindendir. İslam'da inananlara doğru olmak emrolunmuştur (KKM: 11/112; 42/15). Doğru olanların ödüllendirileceği bildirilmiştir (KKM: 5/119; 33/35; 41/30-32; 46/13, 14; 57/19). KB'de doğruluk vurgusu çok sıkça yapılır. Sofuoğlu, 1290. beyitte Hûd suresi 112. ayete ve bir hadise göndermenin olduğuna dikkatleri çeker (1989: 137). Hadis şöyledir: “Sûfyân b. Abdullah es-Sakafî der ki: Bir gün Hz. Peygamber'e: –Ey Allah'ın elçisi, İslâm dininden bana öyle bir şey söyle ki, senden sonra başka kimseden hiçbir şey sormayayım, dedim. Allah'ın elçisi: –Allah'a inandım de, sonra da dosdoğru ol, buyurdu” (Sofuoğlu, 1989: 137). İlgili beyit şöyledir: “negü tir eşit bu köni kılklığ er / bu iki ajunuğ köni kılklığ yir” (KB 1290).

İslami dönem metinlerinde doğruluk sıklıkla *çın* ve *köni* sözcükleri ile ifade edilir. İkilemelerin çok sıklıkla kullanıldığı Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *çın köni* ikilemesiyle ile birlikte *çın kertü*²⁶⁶ ifadesine de sıklıkla rastlanmaktadır. Ancak bu çalışmada İslami dönemin ilk Türkçe metinlerinde *çın kertü* ifadesi tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesine ait *Edgü Ögli Tegin Ayıg Ögli Tegin*'de *köni savlıg* ifadesi doğru söz söyleyen kimseleri anlatmak için kullanılmış ancak bu ifade de İslami dönemin ilk Türkçe metinlerinde tespit edilememiştir: “tegin köni savlıg üçün bultum ögüküküm tep tedi” (İK LV-2).

²⁶⁶ Örneğin: “çın kertü üd erig” (Xu VIII: 438). “ugrayu çın kertü tıtağı belgüertin öñi üdrülmeñ erür” (BT XXVIII: C-423). “bahşılarnıñ çın kertü nom yañın bilmemeñlig mün kadak üze anıñ tözin ukmazlar” (Tot 68).

çın: (<çın, “doğru, gerçek; doğruluk” EDPT: 424). "kuanşı im pısar tınlıglarığ kılulamış çın kirtü kılulamak titir" (KİP 193). "bir bahşı sözler çın kirtü" (Üİ 99b/14). "ay ulug êlig çın kértü köni savlıg ermiş sen" (DA 1567). "kirtülerke kirtülerniñ çın kirtü töziñe kirmekniñ tözi titir" (TT V: B/24). "çın kirtü köñül üze" (BT II: 700). "titsiniñ köñüllüg keziginde çın kirtü bilge biligig törüdü" (BT VIII: A-374). "çın kirtü edgü ögli yolçı yırçı tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1783). "ugrayu çın kertü tıltagı belgüertin öñi üdrülmek erür" (BT XXVIII: C-423). "bahşılarınñ çın kertü nom yañın bilmemeklig mün kadak üze anıñ tözin ukmazlar" (Tot 68). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). "çın: doğru, sahih. ‘çın sözler = o, doğru söyler’, ‘çın aydın = doğru söyledin’ “ (DLT I: 339). “taş teg içi ol içi teg taşı / bu yañlıg bolur ol köni çın kişi” (KB 863). "tiril edgü fi’lin köñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsañ işni sanıp sañıp it / kerek mü kereksiz mü çın²⁶⁷ bilip” (AH 368). “aydılar ermez ermez erür sen tanukluk bërür miz aytsa siler kıyâmet küinde biz erdimiz mundın çın tutmağlılar” (TİEM 73 128v/5=007/172). “sergil tañrınıñ va’desi çın turur” (Rylands 35/67a1=040/077).

çın söz: (<çın, “doğru, gerçek; doğruluk” EDPT: 424 + <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860). "tañrı kıldmas yıgmaz çın sözdin" (Rylands 33/17a1=033/053).

çın sözlegli: (<çın, “doğru, gerçek; doğruluk” EDPT: 424 + <söz+le-gli “söyleyen”, <söz+le- “konuşmak, söylemek” EDPT: 863). “aydı tañrı bu kün turur asıg kılur çın sözleglilerke çınlıkları” (TİEM 73 95r/5=005/119). “ayurlar: kaçan bu va’de eger çın erse sizler çın sözlegliler” (Rylands 33/47a3=034/029).

çın köni: (<çın, “doğru, gerçek; doğruluk” EDPT: 424 + <kön-i, “düz, doğru” EDPT: 726). "ay ulug êlig çın kértü köni savlıg ermiş sen" (DA 1567) "çın köni nomka" (BT XXIII: F-200). "eger bir belgü keldürdün erse keldürgil anı eger erse sen çın könilerdin" (Rylands 28/5b1=007/106).

köni: (<kön-i, “düz, doğru” EDPT: 726). "köni nom" (Xu VIII: 666). "kim yine tözün yumşak kılınçlıg köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "siziñ yalğan köni sözünüzni bilir men" (İK A-20). "basakı bir padaklar üze uktur ol köni yörügü" (Üİ 114a/5). "kişi kişig ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yene köni bugünüp ölüť ölmekdin tıdılır" (DA 81). "eşsiz köni nomug no[mlatıñız]" (TT III: 51). "emti teñrim bu muntag ters tetrü biliglig tınlıglarka köni yol oruk körtkürü birgey erti kim köni yolçaköni biligçe yorızunlar erti" (TT VI: 236-237). "köni tüz tuymak" (BT II: 393). "köni tüz tuymak burhan kutın" (BT VIII: A-431).

²⁶⁷ Edisyon kritikli metinde C nüshasında satır altında *çın* ifadesine yer verilmiştir. Arat’ın metninde *kirtü* sözcüğü kullanılmaktadır (Arat, 1992: 70).

"köni körümlüg ögke kaŋka tuşup tapışıp" (BT XIII: 55.5). "köni nomlug ilig uluşug" (BT XVIII: s-684). "yeg üstünki tüz[ü] köni tuymakka tegürdeçi arıg süzök nomuñuznı ayagu ağırlayu töpöte" (BT XX: 1155). "[tü]zgerinçsiz tüzü köni tuymak burhan kutın bulur" (BT XXVIII: A-72). "[... tükedükde köni törülüg sarvagka sukunup ym[e tir ...]" (UAF 2-H 1/15). "bodistv nomça törüçe orunıntın örü turup ayasın kavşurup köni inçip" (AS 10). "köni neñ = düz nesne'. Emniyetli kimseye de 'köni er' denir" (DLT III: 237). "ilig aydı körgil köni er özi / tili köñli birle biriker sözi" (KB 862)²⁶⁸. "ol kim tañrı ol turur köni ol kim okır siler" (TİEM 73 247r/9=022/062). "tapşuruñlar maña idi kullarını kim men sizlerke köni bütün berk îmîn yalawaç men" (Rylands 36/79a2=044/018)²⁶⁹.

köni söz: (<kön-i, "düz, doğru" EDPT: 726 + <söz, "konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan" EDPT: 860). "köni sav söz" (BT XXVIII: G-35). "köñül til törütti köni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün" (KB 1024). "tili yalğan erdin yıraç tur teze / keçür sen me 'ömrün könilik üze"²⁷⁰ / ağız til bezeki köni söz turur / köni sözle sözni tiliñni beze" (AH 156).

köni sözle-: (<kön-i, "düz, doğru" EDPT: 726 + <söz+le-, "konuşmak, söylemek" EDPT: 863). "tili yalğan erdin yıraç tur teze / keçür sen me 'ömrün könilik üze / ağız til bezeki köni söz turur / köni sözle sözni tiliñni beze" (AH 156).

köni sözlegli: (<kön-i "düz, doğru", EDPT: 726 + <söz+le-gli "söyleyen", <söz+le- "konuşmak, söylemek" EDPT: 863). "aydılar keldiñ mü biziñke ewürgün üçün bizni idilerimizdin keltürgil biziñke anı kim va'de kılur sen eger erse sen köni sözlüglerdin" (TİEM 73 371r/4=046/022). "köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar" (Rylands 33/4a1-2=033/035).

könilik: (<kön-i+lik, "düzlük, doğruluk" EDPT: 732). "könilig yinçü saçarta yagmur suvların yagıtzunlar" (BT XIII: 27.26). "atım kıl tapuğçı kör ornum kapağ / kılınçım könilik me kılkıım tapuğ" (KB 590). "tili yalğan erdin yıraç tur teze / keçür sen me 'ömrün könilik üze"²⁷¹ / ağız til bezeki köni söz turur / köni sözle sözni tiliñni beze" (AH 154). "kaçan tegdi erse küçiñe tüz boldı boğı sını berdimiz añar könilik bilig" (TİEM 73 281v/9=028/014). "anlar kim köndiler arturğay olarkça könilik bergey olarkça sañınmaqlarını" (Rylands 37/14b3=047/017).

râst sözlegli: (<Far. râst, "1. Doğru; düz. 2. (Yan olarak) sağ. 3. is. Doğruluk; dürüstlük. 4. Doğru söz. 5. Doğru ve güvenilir adam. 6. Uygunluk" Çağbayır, 2007: 3940 + <söz+le-gli, <söz+le- "konuşmak, söylemek" EDPT: 863). "ayur sên mü râst sözleglerdin mü sen" (TİEM 73 326v/7=037/052).

²⁶⁸ Sofuoğlu, KB 862. beyitini "kişinin kalbi doğru olmadıkça imanı da doğru olmaz; lisanı doğru olmadıkça kalbi de doğru olmaz" hadisi ile ilgili olarak değerlendirir (1989: 132).

²⁶⁹ TİEM 73'teki örnek Allah'ın isimlerinden *el-Hakk* karşılığında kullanılmıştır.

²⁷⁰ Arat dizeyi şöyle okumayı tercih etmiştir: "keçür sen me 'umruñ könilik öze" (Arat, 1992: 52).

²⁷¹ Arat dizeyi şöyle okumuştur: "keçür sen me 'umruñ könilik öze" (Arat, 1992: 52).

rāst sözlegüçi: (<Far. rāst, “1. Doğru; düz. 2. (Yan olarak) sağ. 3. is. Doğruluk; dürüstlük. 4. Doğru söz. 5. Doğru ve güvenilir adam. 6. Uygunluk” Çağbayır, 2007: 3940 + <söz+le-güçi “söyleyici”, <söz+le- “konuşmak, söylemek” EDPT: 863). “keldürün bitinüz eger çın erse sizler ya ‘nî rāst sözlegüçi” (Rylands 34/41b1=037/157).

tili çın: (<til+i, <tıl “dil” EDPT: 489 + <çın, “doğru, gerçek; doğruluk” EDPT: 424). “kılınçı köni erdi kılkı onay / tili çın erdi bütün hem közi köñli bay” (KB 407).

tözün~tüzün: (<tüz-ün, “kontrollü, iyi huylu, nazik” EDPT: 576). “tözün yolnuñ yarukı” (Xu VIII: 1742). “tözün maytri bodisvt nom buşı birür erti” (M 10-1). “tözünüm bu alķınçsız kögüzlüg bodisvt” (KİP 163). “munı sözleyür tözünler kılı tip” (Üİ 104b/1). “takı yime kamag tözünler bu köz ulatı altı türlüğ ilenür yıldıızlar işi ködügi çınzu tıgme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür” (TT VI: 190). “tözün yavaştörölüg edgölüg sav” (BT II: 194). “tört türlüğ tözünler kesigi nomlarta evrilmek üze edgü nomlarığ bulgalı tapgalı katıglangaylar” (BT III: 437). “teñrim tözün ıduk et’özke ton bıçah yarlıkadı [...] ed tavar neçüg bıçılur erser ançulayu” (BT V: 153). “tözün yollarınıñ tüpi uçı [erür” (BT VIII: B-250). “tözünlerniñ ornında töşenip ornanıp erinler” (BT XIII: 15.63). “çın kirtü edgü ögli yolçı yırçı tözünlerke kutluglarka” (BT XVIII: 1784). “tözün kutlug tınlıglar” (BT XXIII: F-218). “sekiz tözün köni yolka agtınmak” (BT XXVIII: G-28). “anı körünler tözünlere eñ mintın tašta tıyaguta inā bolmış” (AES 17). “kayu tözünl[er oğlu tözünler kızı] alku törlügüg bilteçi” (AS 18). “tüzün erdi alçak kılınçı silig / uwutluğ bağırsak aķı kiñ elig” (KB 43). “uluğlukķa tegseñ yañılma özün / kalı keđseñ atlas unitma bözüñ / uluğ boğunukunça tözünrek bolup / uluğķa kiçigke sılığ kıl sözün” (AH 355). “takı kim nū-sipāslık kılssa çınok meniñ idim muñsuz turur tözün turur” (TİEM 73 277r/6=027/040). “bu ögür kamuğ kirtgünügliler ol rāst olarka dereceler idileri üskinde yarlıkamaklık hem rüzî tözün” (Rylands 28/66a2=008/004).

2.4.2.8 Sabretmek

ETü. serin-.

İslam dininde sıkıntılara sabretmenin önemi üzerine birçok ayet bulunmaktadır. Sabırla Allah'tan yardım istenmeli (KKM: 2/45, 153; 7/126); her türlü bela ve sıkıntının karşısında sabredilmeli (KKM: 2/155-157, 177; 3/186; 13/22; 22/35; 25/75; 57/22-23); hakeret ve saldırıların karşısında sabredilmeli (KKM: 3/286, 195; 6/20, 34; 71/27-128; 10/109; 15/97-98 vd.); hastalıkta ve savaşta sabredilmelidir (2/177, 214, 250; 3/125, 142, 146, 200).

serin-: (<ser-in-, “sabırlı olmak” EDPT: 854). “... birtem kēterip akruş serinmekiñin ...” (DA 2359). “kelse aķlı katıglık erter teyü seringil / öğlüğ işin bilip tur ança añar tirengil”, “Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren”

(DLT III: 233). “eşitti bu ay toldı barça sözüğ / ayur serneyin men tutayın özüg” (KB 558). “tüp tüz turur biziñ üze serinmese miz azu serinse miz yok biziñke kırtulğu” (TİEM 73 189v/8=014/021). “anlar kim serindiler idileri üze köñül urdılar” (Rylands 30/50b2=016/042).

2.4.3 Kötü Ahlak

Kâşgarlı Mahmud, iyi ahlak için “edgü kılınç” karşılığını verdikten sonra bunun tersinin “kılınç” ile ifade edildiğini söyler (DLT III: 374). İslami dönemin ilk Türkçe metinlerinde kötü ahlakı karşılayan söz varlığı "Kötülük", "Dedikodu ve Boşboğazlık", "Acelecilik", "Şehvet", "Kıskançlık", "Öfke ve Zulüm", "Cimrilik", "Açgözlülük", "Tembellik", "Yalan", "Alay Etmek", "İftira", "İkiyüzlülük, Riya", "Gurur, Kibir" ve "Sözünden Dönmek" başlıkları altında bu bölümde incelenecektir.

2.4.3.1 Kötülük

ETü. artağ iş kıl-; ETü. artağ yawuz işlig; ETü. artuqluğ kıl~artaqlıq kıl-; ETü. az-; ETü. azıt-; Far. + ETü. çengel er; ETü. edgölük yığığlı; ETü. erdemsiz; ETü. eşiz~isiz; ETü. eşizlik; Ar. + ETü. hayrdın yığığlı; ETü. kılınç artat-; ETü. uçuz; ETü. uçuzla-; ETü. utunç iş; ETü. uwutsuz; ETü. uwutsuzluğ; ETü. yawuz işlig; ETü. yawuzluğ.

Kötü niyetli insanlar Allah'ın emrine karşı çıkanlardır. Allah kötülüğü emretmez (KKM: 7/28). İslam dininde kötülük yasaklanmıştır (KKM: 16/90; 17/38). Kötülük eden kimsenin cezası verilir (KKM: 2/81, 82; 4/123; 10/27; 28/84; 29/4).

artağ iş kıl-: (<arta-k “kötü”, <arta- “bozulmak, kötölemek” EDPT: 208 + <iş, “iş, emek” EDPT: 254 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616).”yana arığ bolmışlar kærtgünügli künçuyıldın yana arığlar yavaşlar anlardın kim berildiler bitigni silerde öndün kaçan berse siler olarka terlerini özlerini küdezigliler artağ iş kılmağlılar ap yme oynaş tutuğlılar” (TİEM 73 80v/3=005/005). “nek bolğay mu sizler eger erklense sizler kim artağ iş kılsa sizler yer içinde kesse sizler yağuklarıñızın” (Rylands 37/17b2=047/022).

artağ yawuz işlig: (<arta-k “kötü”, <arta- “bozulmak, kötölemek” EDPT: 208 + <<*yab-(ı)z, “kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb.” EDPT: 881 + <iş+lig “işli”, <iş “iş, emek” EDPT: 254). “hağğa ol kim ündeyür siz meni anıñ birle yok añar ündemek dünyā içre hem âhıret içre bütünlükin yangımız tañrıka turur bütünlükin artağ yawuz işligler olar ot eşleri tururlar” (Rylands 35/49b2=040/043).

artuqluğ kıl~artaqlıq kıl-: (<art-uk+luğ, “aşırılık, taşkınlık” EDPT: 211 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kaçan kıtgarsa olarnı ançada anlar artuqluğ kılurlar yer içinde yarağsızın” (TİEM 73 155v/1=010/023). “aydı bir ögür fir‘avn boğnındın: kıoğar mu sen

mūsānı hem boğnını artaklık kılsınlar teyü yer içinde hem koğar seni hem tapungularınıznı” (Rylands 28/11a3=007/127). “ey peygāmbere urağutları ermez siz biregü teg urağutlardın eger sakınsa sizler artukluk kılmay” (Rylands 33/2a1=033/032).

az-: (<az-, “yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek”, EDPT: 279).²⁷² "kañ yorıp elteriş kaganka adrımaduk yañılmaduk teñri bilge kaganta adrımalım azmalım teyin ança ötledim" (O 11). "kök teñride kün ay azdım yıta esizim-e adrıltım" (Y 10/3). "kunçuyum-a buñ-a adrıldım-a esizim-e kün-e ay-a azdım" (Y 11/1). "bir yétmiş yaşıma kök teñride künge azdım-a esizim-e" (Y 45/5). "kuş oğlu uça aztı kişi oğlu yorıy aztı" (IrkB 15). "maytrı [burka]ntın azsarlar" (M 70-37). "azu yol yañılmış kişi" (DA 4419). "anasındın azmış yivik teg ardokrak tiliksiz boltılar" (BT III: 131). "bo ogul kız azmagu yalgagu vu ol" (BT XXIII: IV). "azmasar yerçi bolmaz" (Or 8212/78 A/13). “az-: azmak, yoldan çıkmak” (DLT IV: 56). “ol yol azdı = o, yolu şaşırdı” (DLT I: 173). "azıp yügrür erdim ayu birdi yol / küyer erdim otka küdezme ol" (KB 384). "kim tegşürse kértgünmekligni kértgünmek birle azdı oğ tüz yoldın" (TİEM 73 13r/6=002/108). “ol tañrı yarlıkamaz kim ortak kıtsa aña yarlıkayur anda adın kimni tilese kim kim ortak kıtsa tañrıka çın-oğ azdı azmak ırak” (Rylands 26/93b1=004/136).

azıt-: (<az-(ı)t-, "birinin ya da bir şeyin yoldan çıkmasına sebep olmak, yoldan çıkmasına yardımcı olmak; mec. birini hataya sürüklemek, kafasını karıştırmak" EDPT: 281). “yoldan çıkarmak, azıtmak” (DLT IV: 57). "ol kişi ol yoldan azıtğan = o kimse, adamı hep yoldan azdırır" (DLT I: 155). “isiz iş tutunma yırak tur teze / isiz iş azıtur sini yol öze” (KB 4194). “kimni yoldın azıtsa tañrı bulmağay sen añar yol” (TİEM 73 75v/2=004/143). “bütünlüğün azıttı sizdin üküş halkını” (Rylands 34/15a1=036/062).

çengel er: (<Far. çangal, "1. Pençe. 2. Çengel" Çağbayır, 2007: 930 + <er, “adam” EDPT: 192). “çengel er = şer adam” (DLT II: 290).

edgölük yığığlı: (<ed+gü+lük, “iyilik, yardımseverlik, nezaket” EDPT: 53 + <yığ-(ı)ğlı "toplayan", <yığ- “toplamak, biriktirmek; bazı otoriteler sözcüğün sonradan ‘zapt etmek, engellemek’ anlamlarını da kazandığını ifade etse de bunun açıklanması oldukça güçtür” EDPT: 897). “kaçan tegse añar edgölük yığığlı” (TİEM 73 431v/2=070/021).

erdemsiz: (<er+dem+siz "erdemsiz", <er “erkek” +dem “erkeksi nitelikler, özellikle cesaret” EDPT: 207). "edremlig kişi erdini birle tüz ol erdemsiz kişi etük içindeki ulyak birle tüz ol" (TT VII: 42/1). “‘erdemsiz şa’ denir ki faydasız kuş demektir” (DLT III: 211).

ésiz~isiz: (<ésiz “fena, kötü” EDPT: 253). "isiz erdimiz" (M 110-5). "bétgeçi isiz yavız kul bitidim" (Or 8212/77 A11). “isiz kılsa isiz yanutı ökünç / usa edgölük kııl isizke öçün” (KB

²⁷² az- fiili yukarıda Yenisey Yazıtlarına ait örneklerde "vefat etmek" anlamındadır.

929). “sêzinmenler anı êsiz têt silerke” (TİEM 73 255v/9=024/011). “soñ qaldı anlarda kiğin êsiz” (Rylands 31/23a2=019/059).

êsizlik: (<êsiz+lik "kötülük", <êsiz “fena, kötü” EDPT: 253). "esizlik" (BT V: 103). " 'yay körkiñe inanma / suwlar üze tayanma / esizligig anunma / tılda çıkar edgü söz' , 'baharın güzelliğine inanma, suya dayanma, kötülüğe hazırlanma, iyi söz dilden çıkar' " (DLT III: 161). “bela miñnet emgek ökünçün sıgıt / isizlik yanutı bolur ay yigit” (KB 932). "eren hayrı şerri küsep keçmez ol / isiz edgü işke yanut kiçmez ol / aya edgü umğan isizlik kılıp / tiken edlegen er üzüm biçmez ol" (AH 375). “ayğaylar emet velikin siler küç kıldınızlar özünüzlerke êsizlik küttünüzler sêziklig erdiñizler ardı silerni umunçlar ançağa tegi keldi idi yarlıkı erdi silerni teñridin arğan yek” (TİEM 73 398r/9=057/014). "iki yüzlögler iki yüzlük urağutlar amarıları amarıdın fermānlayurlar êsizlikdin yıgarlar edgölükdin hem kısarlar eliglerini unıttılar tañrını qoğtı olarnı iki yüzlögler olar fāsıqlar" (Rylands 29/47a1=009/067).

hayrdın yığışlı: (<hayr+dın "hayırdan", <Ar. hayr, “1. Karşılık beklemeksizin yapılan her tür yardım; iyilik. 2. Yarar; çıkar. 3. Ölümün kırkinci günü verilen ziyafet. 4. İyi; yararlı; faydalı; hayırlı” Çağbayır, 2007: 1913 + <yığ-(ı)ğlı, <yığ- “toplamak, biriktirmek; bazı otoriteler sözcüğün sonradan ‘zapt etmek, engellemek’ anlamlarını da kazandığını ifade etse de bunun açıklanması oldukça güçtür” EDPT: 897). “hayrdın yığışlı hadda keçigli üküş yazuqluğ” (TİEM 73. 418v/7=068/012).

kılınç artat-: (<kıl-(ı)n-ç, “davranış biçimi, iş, eylem” EDPT: 623 + <arta-t, “zarar vermek, bozulmak” EDPT: 208). “qalı qutsuz erse kişig tumlıtur / qarılık öğinde kılınç artatur” (KB 4706).

uçuz: (<uçuz, “çabalamaya gerek duyulmayan, kolay; saygı duyulmayan” EDPT: 32). "yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçe erklig üzgeli uçuz" (T 13). "takı ağırlıq bolgay men takı uçuz bolgay men" (İK XXIX-3). "yana kök qalığ uçuz bilgülük erür" (Üİ 101b/4). "kök kalıkka uçup bargay ol uçuz ol" (DA 1595). "uçuz yinik boltı" (TT II: A/44). "uçuz yinik tutup" (TT IV: B/16). "ol oğlan ögin emgetmedin uçuz toggay" (TT VI: 278). "tişi tınlıq bu vu etüzinte tutsar uçuz togurur ögrünç sevinç bolur" (TT VII: 27/13). "ucuz bolmaklıq" (BT III: 134). "uç[uz] bolgay neñ uçuz oñay erm[ez]" (BT XVIII: V-85-86). "uçuz yenik [köül]" (BT XX: 988). "tişi tınlıq bo vu etözinte tutsar uçuz tugurur ögrünç sevinç bulur" (BT XXIII: XXXVII). "tutka uçuzka tegmeki üze" (BT XXVIII: A-69). “hor ve alçak kişiyede ‘uçuz’ denir” (DLT I: 54). “aya tüp tilegli beğüklük bile / uçuz kılmağı öz beğük tüp bile” (KB 4495). “uçuz bolğay yüzler ol tirigke kim hemişe tirig turur” (TİEM 73 233v/9=020/111).

uçuzla-: (<uçuz+la-, “saygisızca davranmak” EDPT: 32). "yalañuk kekşeglerig uçuzlamak satgamak" (BT II: 252). “Beg anı uçuzladı = bey, ona hakaret etti” (DLT I: 301). “ağırla sini

ol ağırlasa çın / uçuzla uçuzlasa barma yakın" (KB 4306). "uçuzladı öz boğunını boyun bērdiler anar anlar erdiler yarlıgđın çıkıgıly boğunlar" (TİEM 73 361v/4=043/054). "biz olar üstüninde uçuzlap keçrügılerimiz" (Rylands 28/11b3=007/127).

utunç iş: (<uv(u)t+a-n-ç "utanç", <uv(u)t+a-n- "utanmak, mahçup olmak, (bir şeyden) çekinmek (bir şeyden) utanmak" EDPT: 7 + <iş, "iş, emek" EDPT: 254). "utunç iş: utanılacak iş" (DLT I: 131).

uwutsuz: (<uvut+suz, "utanmaz, edepsiz" EDPT: 8). "uvutsuzları üçün" (M 109-15). "ol uvutsuz biligde kiter amrılır" (KİP 63). "todunçsuz uvutsuz suk yek" (Hua 290). "yime uvutsuz ermez mü" (DA 791). "ança yime uvutsuz ermezmü olarnıñ irik yavgan köñülleri" (C 89). "yaraglıg uvutsuz avyatsız irig" (BT III: 192). "uvu[tsuz] [suk yek üçün" (OT 6/2). "suk erse kılınçı yig erse özi / iwek erse kılkı uwutsuz közi" (KB 849).

uwutsuzluk: (<uvut+suz+luk, "hayasızlık, utanmazlık" EDPT: 8). "uwut ol tıdıgıly kamuğ tenşizig / uwutsuzluk erke idi tenşiz ig" (KB 1662).

yawuz işlig:²⁷³ (<*yab-(ı)z, "kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb." EDPT: 881 + <iş+lig "işli", <iş "iş, emek" EDPT: 254). "kelse tanrı yarlıgı hüküm kılınur yaraşı birle yas kılur anda yawuz işligler" (TİEM 73 348r/5=040/078). "yana ıdıtımız anda kiğın müsānı belgülerimiz birle fir'avn tapa anıñ öğürı tapa küç kıldılar anıñ birle bağgıl neteg boldı yawuz işlig ortak katıgıllarnıñ sonı" (Rylands 28/4a3=007/103).

yawuzluk: (<*yab-(ı)z+lık, <*yab-(ı)z, "kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb." EDPT: 881). "kaçan unıttılar erse anı kim yād kıldılar anıñ birle kutğardımız anlarını kim yığarlar yawuzlukđın tuttuımız anlarını küç kıldılar kın birle katıg anıñ birle kim yarlıgđın çıkar erdiler" (TİEM 73 127v/8=007/165). "ermes ādemî edğülük qolmaqđın kaçan tegse aña yawuzluk buğalur umınçsız" (Rylands 31/76a1=041/049).

2.4.3.2 Dedikodu ve boşboğazlık

ETü. çamğuklan-; ETü. kuruğ sözle-; ETü. uşak; ETü. uşak söz; ETü. uşakçı; ETü. yawa söz; ETü. yawlak sözle-.

Sırları yaymanın ve boşboğazlık etmenin doğru olmadığı Kur'an-ı Kerim'de bildirilmiştir (KKM: 60/1; 90/9). Allah gıybet etmekten sakınmayı emreder (KKM: 4/148; 49/12; 104/1).

KB 194. beyitte doğrudan doğruya Hucurât Suresinin 12. ayetine gönderme yapılmıştır: "budun tili yawlak sini sözleğey / kişi kılkı kirtüç etiñni yigey" (KB 194). İlgili ayet şöyledir: "Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahtır.

²⁷³ "yavız işlerig işlemek" (BT II: 249).

Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz! Allah’a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur” (KKM: 49/12).

çamguqlan²⁷⁴: (<çamguk+la-n-, “birinin arkasından dedikodusunu yapmak” EDPT: 423).

“kişi çamguqlandı = adam, herkesi yeren, koğucu, dedikoducu oldu” (DLT II: 275).

ķuruğ sözle-: (<ķurı-g, “kuru” EDPT: 652 + <söz+le-, “konuşmak, söylemek” EDPT: 863).

“ķişığ sonđamaz men tidiñ yalñuzun / ķuruğ sözlemez men tidi til sözün” (KB 3423).

uşak: (<*uvşa-k+çı, “dedikoducu, yalancı tanıklık eden” EDPT: 259). “uşak: koğuculuk.

‘uşak söz =koğu olarak söylenen söz” (DLT I: 122). “ol meniñ sözümni uşakladı = o, benim

sözümü koğladı” (DLT I: 305). “yoñama ķişığ sen uşak sözleme / kõni sözlegil söz barıñn kizleme” (KB 4108).

uşak söz: (<*uvşa-k+çı, “dedikoducu, yalancı tanıklık eden” EDPT: 259+ <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860). “uşak söz =koğu olarak söylenen söz” (DLT I: 122).

uşakçı: (<*uvşa-k+çı, “dedikoducu, yalancı tanıklık eden” EDPT: 259). “ewiñke yağutma uşakçı ķişığ / bütün ilke yağğay ķörüp bilmişig” (KB 1299).

yawa söz: (<yawa, “aptallık, özensizlik; dikkatsiz, özensiz” EDPT: 871 + <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860). “ķara kılķı bu teñsiz yawa sözlegen / yawa söz turur bu ķara baş yigen” (KB 986).

yawlaķ sözle-: (<*yaw+la-ķ, “kötü, şeytanî” EDPT: 876 + <söz+le-, “konuşmak, söylemek” EDPT: 863). “buğun tili yawlaķ sini sözlegey / ķişı kılķı kirtüç etiñni yigey” (KB 194).

2.4.3.3 Acelecilik

ETü. iweklik; ETü. erimsiz.

Acelecilik Kur’an-ı Kerim’de de sözü edilen yaratılıştan gelen insanî bir özelliktir (KKM: 21/37).

iweklik: (<iw-ek+lik, “acele, acelecilik, acelesi olmak” EDPT: 8). “iweklik belin ol ķamuğķa yawuz / ķalı bolsa begke yüzi boldı boz” (KB 1996).

serimsiz: (<ser-im-siz, “sabırsız” EDPT: 853). “közı suķ serimsiz usayuķ özün / meñin tattıñ erse adaķ berkitür” (KB 3568).

²⁷⁴ Hapax legomenon.

2.4.3.4 Müsriflik

ETü. saçgak kişi.

İslam'da israftan sakınmak gereklidir. İyi ahlaka sahip inananlar israf etmezler (KKM: 6/141; 7/31; 17/26-27, 29; 25/67).

saçgak kişi: (<saç-ğak “daima saçamakta olan”, EDPT: 796 + <kişi “insan”, EDPT: 752). “malını saçan israf eden kimseye ‘saçgak kişi’ denir” (DLT I: 470).

2.4.3.5 Şehvet

ETü. ekek işler; ETü. ekeklik; ETü. ekekle-; ETü. ersek; ETü. erseklen-; ETü. kiçin-; ETü. oynaş tut-; ETü. sürtük; ETü. oynak; ETü. oynaş; Ar. + ETü. zinā kıl-.

Şehvet Budizm'de ızdırabın ve bütün ahlaksızlıkların kaynaklarından biridir (Tokyürek, 2019: 38, 42). Budizm'de şehvet, öfke ve cehalet üç zehir olarak aydınlanmanın önündeki temel engeller olarak görülmektedir (2019: 41). Bu üç zehir aynı zamanda salgın hastalıkların, kıtlığın ve savaş gibi felaketlerin de sebebi sayılmaktadır (2019: 41). Şehvet, ilk önce tensel zevklerde doyumsuzluğu akla getirmektedir. Ancak bunun yanında fikir ve ideallerde doyumsuzluk ve zengin olma hırsını da kapsamaktadır (2019: 42). Bütün bunlar fiziksel ve ruhsal olarak aydınlanmayı engelleyen özelliklerdir. Şehvet ve arzular Budizm'de canlıyı günaha sevk eden en önemli güdülerdendir (2019: 43).

Manihaizm'de şehvetli ve ihtiraslı olmak, içki içmek, et yemek, cinsel birleşmede bulunmak, ateşe ve suya saygısızlık yapmak, sihir yapmak on günah arasında ifade edilir (Tokyürek, 2019: 487). İslam dinindeyse tensel zevkler içinde yer alan zina ahlaksızlık olarak değerlendirilmesinin dışında haram kabul edilen davranışlardandır (KKM: 17/32; 24/30, 31; 25/68). İman sahipleri zina etmezler çünkü zina hayasızlık ve kötü ahlakın bir göstergesidir (KKM: 17/32; 25/68; 24/30-31).

Zina eden kadınlar için DLT'de *ekek*, *ekeklik*, *ekele-*, *ersek* sözcüklerine yer verilmiştir. *Ekekle-* fiili aynı zamanda eşini zina yapması için zorlamak manasını da taşır. Bir kimseyi zinaya zorlamak da İslam dininde yasaklanmıştır (KKM: 24/33).

ekek²⁷⁵ işler: (<ekek “fahişe” eş+ler, EDPT: 105). “ekek işler = ortaya düşmüş kadın” (DLT I: 78).

ekeklik: (<ekek+lik, EDPT: 105). “ekeklik: kadının arsızlığı yüzüzlüğü” (DLT I: 153).

ekekle-: (<ekek+le-, EDPT: 105). “er urağutnı ekekledi = adam karısına sövdü, onu kötülüğe nispet etti” (DLT I: 306-307).

²⁷⁵ Hapax legomenon.

ersek: (<er+se-k “erkek peşindeki kadın, erkek delisi”, EDPT: 237). “ersek: fahişe. atasözü: ‘ersek erke tegmes, ewek ewke tegmes’ ‘Aceleci fahişe koca bulamaz (çok fazla istemesine rağmen, yaptıkları ile umdukları birbiriyle örtüşmez) aceleci adam eve ulaşamaz (acelesinden binek hayvanını çok yorduğundan)’ bunun gibi peygamberin de bir sözü vardır, ‘yolcu binek hayvanı öldüğünde gitmek istediği yere ulaşamaz, ne gitmek istediği yere ulaşır ne de binek hayvanını diri kalır’. Bu sav, aceleciliği terk etmek için söylenir” (CTD I: 134).

erseklen-: (ersek+le-n-mek<er+se-k “erkek peşindeki kadın, erkek delisi”, EDPT: 237). “işler erseklendi = kadın azgınlığı yüzünden ersedi, erkek istedi” (DLT I: 314).

kiçin-: (kiçi-n- “ahlaksızlık etmek” <kiçi-, EDPT: 698). “ ‘urağut kiçindi = kadın orospu oldu, giçişti. Bundan alınarak ‘kiçinme’ denir ki ‘kaşınma, giçişme’ demektir” (DLT II: 156).

oynaş tut-: (<oy(u)n+aş, “yasak aşk ilişkisi bulunan kimse” EDPT: 274 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “yana arığ bolmışlar kærtgünügli künçuyıldın yana arığlar yavaşlar anıldın kim berildiler bitigni silerde öñdün kaçan berse siler olarka terlerini özlerini küdezigliler artağ iş kılmağlılar ap yme oynaş tutuğlılar” (TİEM 73 80v/3=005/005).

sürtük: (<sürt-ük, “sürtülmüş, aşındırılmış” EDPT: 846). “sürtük eşler = sürtüşüren, kendisine sürüşürülen kadın, sevicî kadın” (DLT I: 477).

oynağ: (<oyna-k “hafif meşrep kadın”, EDPT: 274). “oynağ eşler: Fingirdek kadın” (CTD I: 73/145).

oynaş: (<oyna-ş “yasak ilişkisi içindeki kişi”, EDPT: 274). “Yasak ilişkisi olan kadın” (CTD I: 73/145). “tişilig alıñlar olarnı boñunları erk bėrmeki birle bėriñler anlarğa terlerini kėrklėglėk birle özlerin kėdezigliler zinā kılmağlılar ap yme oynaş tutuğlı” (TİEM 73 61v/5=004/025).

zinā kıl-: (<Ar. zinā, “evlilik durumu olmaksızın bir erkekle bir kadının cinsel ilişkide bulunması; gayrimeşru birleşme; nikâhsız çiftleşme; aralarında cinsel ilişkiye izin veren bir bağ bulunmaksızın bir erkekle bir kadının cinsel ilişkiye girmesi; evli erkek veya kadının kendi rızası ile eşinden başka biri ile cinsel ilişkide bulunması” Çağbayır, 2007: 5486 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “bor içme feşādka kātılma yıra / zinā kılma fāsik atanma kara” (KB 1334). “zinā kılmağlar. kim kılma anı kėrūr yazuğlar yanutı” (TİEM 73 266v/6=025/068). “oğrılık kılmağaylar ve zinā kılmağaylar” (Rylands 38/37b3=060/012).

2.4.3.6 Kıskançlık

Ar. + ETü. ḥased kı-; Ar. + ETü. ḥased tutuğlı kişi; ETü. kirtüç; ETü. tepiz; ETü. tepizlik; ETü. tepse~tepze-; ETü. tepset~tepzet-; ETü. tepzeş-.

İslam'da kıskançlık anlaşmazlığa düşüren bir davranış olarak açıklanır (KKM: 2/213). Kıskançların şerrinden Allah'a sığınmak gereklidir (KKM: 113/1, 5).

ḥased kı-: (<Ar. ḥased, "Başkalarının sahip olduğu mutluluk, varlık ve mevki gibi üstünlük sayılan şeyleri kıskanma durumu; kıskançlık; çekememezlik; günlük" Çağbayır, 2007: 1886). "tarılmadılar meger kelmişde keḏin anlarḳa bilig ḥased kılgı anlar ara" (TİEM 73 354v/2=042/014). "kendü ḥased kıılır siz bizke, kendü uḳmaz erürler mager azḳına" (Rylands 37/36b2=048/015).

ḥased tutuğlı kişi: (<Ar. ḥased, "Başkalarının sahip olduğu mutluluk, varlık ve mevki gibi üstünlük sayılan şeyleri kıskanma durumu; kıskançlık; çekememezlik; günlük" Çağbayır, 2007: 1886 + <tut-(u)ğlı, <tut- "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451 <kişi "insan", EDPT: 752). "yme ḥased tutuğlı kişiler şerrindin kaçan ḥased kılsa" (TİEM 73 451r/4=113/005).

kirtüç: (<kert-(ü)ç, "kıskançlık" EDPT: 739). "kirtüç kişi = kimseyi çekemeyen huysuz kişi" (yazım düzeltildi, DLT I: 455). "buḏun tili yawlaḳ sini sözleḡey / kişi kılkı kirtüç etiḡni yigey" (KB 194).

tepoz: (<tep-iz, "kıskanç" EDPT: 448). "çorak yer. Bundan alınarak hasetçi kişiye 'tebiz kişi' denir" (DLT I: 365). "bayat ḥukmi ol barça eḡḡ isiz / bayat birse tepsep tıḏumaz tepiz" (KB 4254).

tepozlik: (<tep-iz+lik, "kıskançlık" EDPT: 448). "çekememezlik, haset. 'anıḡ tebizligi kimḡe talkar = onun hasedi kime zarar verir?" (DLT I: 506). "tepozlik iḡ ol bir otatḡu uzun / yimişi anı yir sizar bu özün" (KB 4253).

tepose~tepze-: (<tep-(i)z+e, "kıskanmak", EDPT: 448). "ol anı tepsedi = o, ona haset etti, güñüledi" (DLT III: 283). "kişig tepsemegil yime içme soḡ / bu iki kılinçliḡ bulur tutçı muḡ" (KB 1302).

tepset~tepzet-: (<tep-(i)z+e-t-, "kıskandırmak" EDPT: 448). "ol meni tepsetti =o, beni haset ettirdi" (DLT II: 336). "ol meni bu ıḡḳa tepzettı = o, beni bu işte haset ettirdi" (DLT II: 335).

tepzeş-²⁷⁶: (<tep-(i)z+e-ş-, karşılıklı kıskançlık etmek" EDPT: 448). "olar ḳamuḡ bu ıḡḳa tepzeştıler = onların hepsi bu işe hasetleştıler" (DLT II: 206).

²⁷⁶ Hapax legomenon.

2.4.3.7 Öfke ve Zulüm

ETü. buş-; **ETü. buşaklık;** **ETü. buşı;** **ETü. küç;** **ETü. küç ét-;** **ETü. küç kıl-;** **ETü. küç kıldaçı;** **ETü. küç kılğan;** **ETü. küç kılguçı;** **ETü. küç kılığlı;** **ETü. küçe-;** **ETü. küçegüçü;** **ETü. küçemçi;** **ETü. küçlüg;** **ETü. otları-;** **ETü. öbke~öpke~öwke~övke~öfke;** **ETü. öç.**

Budizm'de ızdırabın kaynakları arasın şehvet, öfke, cehalet, kibir ve şüphe görülür (Tokyürek, 2019: 38, 39). Şehvet, öfke ve cehalet için, aydınlanmaya engel olmaları nedeniyle üç zehir de denmektedir (2019: 41). Öfke beraberinde kin ve canlılara zarar vermeyi de getirir. Dolayısıyla Budizm'de bütün ahlaksızlıkların, ızdırabın kaynaklarından sayılır. Buna karşılık sabır ve merhamet öne çıkarılır (2019: 43). İslam dininde de öfkeye yaklaşımda buna çok benzer bir anlayış bulunmaktadır. Öfkeyle hareket etmek, istenen bir davranış değildir. Budizm'in aydınlanmasına karşılık, İslam'da Cennet'le mükafatlandırılacak olan insanlar öfkelerine yenik düşmezler. Takva sahipleri öfkelerini yener ve insanları affetmeyi bilirler (KKM 3/134; 42/37). Öfkenin doğurduğu kin duygusu adaletin yerine getirilmesinin önünde engeldir (KKM 5/8). Kur'an'a göre, müminler öfkelerini yutarlar (KKM: 3/134).

Kur'an-ı Kerim'de zulüm ve zalimlikle ilgili birçok ayet bulunur. Zulüm, zorbalık ve haksızlık da İslam'a göre kötü ahlaklı insanların yapacağı işlerdendir (KKM: 14/27; 19/38). Allah zalimleri hidayete, kurtuluşa, doğru yola ulaştırmaz (KKM: 2/258; 5/51; 6/21, 135, 144; 9/19, 109; 12/23; 39/24; 46/10; 61/7; 62/5; 4/168, 169). Allah'ın azabı zalimler içindir (KKM: 6/47; 11/100-102, 117; 22/45; 27/52; 29/40; 32/22). Zulmedenleri Allah bağışlamayacaktır (KKM: 4/168; 5/72). Zalimler dost değildir (KKM: 11/113). Zalimlerin yardımcısı yoktur (KKM: 2/270). Buna karşılık müminler zulm ettiklerinde veya bir kötülük yaptıklarında hemen tövbe ederler (KKM: 3/135). Öç, hınç ve kin her ne kadar iyi ahlak göstergeleri olarak görülme de zulme uğradıktan sonra öç alanlara bir cezanın olmadığı Kur'an'da bildirilmiştir: (KKM: 42/41).

buş-: (<buş-, "öfkelenmek, kızmak" EDPT: 377). "yüzi sor buşar bolmaz" (Tot 574). "ögi biligi alkınıp buşup" (BT II: 985). " 'men bu işdin buşdum = ben bu işten sıkıldım'. Şu savda da gelmiştir: 'buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürün kuş tutar'" (DLT II: 12). "bu ay toldı aydı ay ilig kutı / negüke buşar erki toldı otı" (KB 637). "balık idisi ançada bardı buşup sezindi tar kılmakımıznu anıñ üze" TİEM 73 240v/4=021/087). "şadaqlar içinde... eger berilmesler andın, ançada olar buşarlar" (Rylands 29/41b3=009/058).

buşaklık: (<buş-aç+lık, "hiddetli" EDPT: 379). "buşaklık birle erke öwke yawuz / bu iki birle tutçı emger et öz" (KB 332).

buşı²⁷⁷: (<buş-ı, “huysuz, öfkeli” EDPT: 377). “èlig beg han eviñe b[ar]m[ış]d[a] bēş y[üz] altun yartmak alıp süzük köñülin bramanka buşı berti” (DA 1511). “buşı bolsa yalñuq biligsiz bolur / qalı öwke kelse uquşsuz kılur” (KB 334).

küç: (<küç, “güç” EDPT: 693). “teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş” (KT D 12; BK D 11). “teñrim küç berin” (YU 6). “teñri küçiñe tag üze yul suv körüpen” (IrKB 17). “ol ayı gkılınç küçinte uluğ tamularda [toğmıš] erür biz” (M 110-7). “kuanşı im pusarnıñ qutadmağ küçi erdemi” (KİP 71). “kamag yer üzekiniñ kutı kıvı öñi meñizi özi üzüti küçi yarukı tözi yıldızi beş teñri ol” (Hua 85). “küçlüg bolup örtenip barıp tükel küç küsün bergegelli umaz tēp tēdi” (DA 2035). “bu buyan küçinte üstün kökteki ülgüsüz öküş” (TT VII: 40/12). “edremliñ küçlerde köñülçe tapca erksinip” (BT II: 3). “biş teri küçin bölmeki” (BT V: 223). “küçi yitmişinçe sözlegü” (BT VII: 446). “küçi yitmişinçe” (BT VIII: A-135). “küçi uluğ nom hanı” (BT XIII: 28.13). “bo savıg eşidip vimalakirt amanç küü kalıg edrem küçi üze atlıg teñri [teñri]si burhanıg ödi sak[ıntı]” (BT XX: 577). “aşnu tabçoka kiregelir erken kentü küçin teñlep kut kolunmak üze ımag almış” (BT XXIII: D-30). “bilge bilig küçinte” (BT XXVIII: G-60). “bo darnılarıg küç yitmişinçe sözlegü ol” (Tot 1360). “teñrim küsi küçi uluğ kut bērzün” (U 181/B 4-5). “alın arslan tutar küçin kelegü tutmaz” (Or 8212/78 C-D/A 2). “iş küç” (DI 113). “küç: zulüm. ‘küç eldin kirse törü tünluktin çıkar = zor vilayetten girerse, görenek bacadan çıkar’, (zulüm kapıdan girerse, görenek -merhamet-bacadan çıkar)” (DLT III: 121). “il artar törü birle itlür ajun / il eksür bu küç birle buzlur ajun” (KB 2034). “isiz kılğan erke sen edgü kıla / keremniñ başı bu erür keđ bile / eger kelse erdin saña edgülük / öküş kıl ol erniñ şenāsın tile” (AH 331). “anlar kim kaçan tegse küç basınç anlar yārî kılurlar” (TİEM 73 356v/9=042/039). “bērdümüz olarka belgüler işdin tartışık bolmadılar meger anda kiğin keldi olarka bilig küç kün olar ara seniñ idin hūkm kılur olar ara qopmağ küniñde anıñ içinde erdiler anıñ içinde tartışığlılar” (Rylands 36/97a1=045/017)²⁷⁸.

küç ét-: (<küç, “güç” EDPT: 693 + <ét- “düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak” EDPT: 36). “tuttumuz anlarını kim küç éttiler” (Rylands 28/41b3=007/165).

küç kıl-: (<küç kıl-, “saldırmak, güç kullanmak” EDPT: 693). “ağısı barımı ısı tarıgı iş küç kıl[...]" (DI 113). “özüm taplamaz neñ biri yalğan ol / munıñda basası bu küç kılğan ol” (KB 848). “ançada kirdiler dāvudқа қорқdı anlardın aydılar қорқмағıl ёкки һашм миз күç қıldı birimiz birimiz üze hūkm kılğıl bizniñ ara könilik birle küç kılmağıl yolçılağıl bizni köni

²⁷⁷ Budist metinlerde Çince *pu-şi* "sadaka; kurtuluş" anlamına gelen *buşı* sözcüğüyle karıştırılmamalıdır.

²⁷⁸ Yazıtlarda *küç* sözcüğünün "güç, kuvvet" anlamında tanıklanırken, İslami dönem ilk metinlerinde sözcüğün daha çok "zulüm, zorbalık" anlamlarında kullanımına rastlanmaktadır.

yolğa" (TİEM 73 331v/2=038/022). "bütünlüğün üküş ortaklardın küç kılurlar amarıları amarı üze meger anlar kim bittiler kıldılar edgölükler neme az turur anlar" (Rylands 34/55a3=038/024).

küç kıldaçı: (<küç, "güç" EDPT: 693 + <kıl-daçı "kılıcı", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "arzū kılmazlar anı hemîşe anı kim ilgerü ıdı eligleri ol tañrı bilgen turur küç kıldaçıları" (Rylands 38/53b1=062/007).

küç kılgan: (<küç, "güç" EDPT: 693 + <kıl-ğan "kılan", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "özüm taplamaz neñ biri yalğan ol / munında basası bu küç kılgan ol" (KB 848). "kim kim çatsa tañrı üze yalgannı andın soñra anlar anlar küç kılganlar" (TİEM 73 47r/7=003/094). "özleriñe küç kılganlar" (Rylands 26/64b3=004/097).

küç kılguçı: (<küç, "güç" EDPT: 693 + <kıl-ğuçı "kılıcı", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "adınlmaz aytıg meniñ üskümde ermez men küç kılguçı kullarka" (Rylands 37/76b3=050/029).

küç kılığlı: (<küç, "güç" EDPT: 693 + <kıl-(ı)ğlı "kılan", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ol anın kim aşundurdu eligleriñiz bütünlüğün tañrı ermes küç kılığlı kullarka" (TİEM 73 55v/9=003/182). "tuttı müsâ kavmi anda kiğın altun birle etiglerindin bir buzağı kewdelig añar ünlüg körmezler mü ol sözlemez olarka köndürmez olarnı yolğa tuttılar anı erdiler küç kılığlılar" (Rylands 28/26b2=007/148).

küçe-: (<küç+e- "zulmetmek, güç kullanmak", EDPT: 695). "törüsüzün küçeyü kınup alsarlar" (M 83-55). "men sizlerni küçep elitmez men" (İK XXXII-5,6). "munda küçeyü kim sözlemek üze munuñ ugrındaki qayu kiginç yörüg yolına yaraşı bolmaz" (Üİ 98a/5). "bo kızığ küçeyü turmaz mu" (DA 3881). "yir...lerde [takı] küçeyü [yatgur]urlar" (C 43). "Ol anıñ tawarın küçedi = o, onun malına zulmetti". Şu parçada dahi gelmiştir: Üdik meni küçeyür; tün kün turup yığlayu; kördi közüm tawraqın; yurtı qalıp ağlayu. 'Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak, gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak'" (DLT III: 258). "oğlanıñ küçedi = oğlana zorla fenalık yaptı" (DLT III: 259). "özün otka atma bu dünyā üçün / kişi neñin alma küçeme küçün" (KB 1284). "hasıs neñdin ötrü tip özün küçe" (AH 182). "küçemek yok müsülmānlık içre" (TİEM 73 32v/6=002/256). "biz bilür-miz ne ayurlar ermez sen anlar üze küçegüçi pend bergeil qur'an birle kim qorqar erse meniñ va'idim" (Rylands 37/82b1=050/045).

küçegüçi: (<küç+e-güçi "zorba", <küç+e- "güç kullanmak" EDPT: 695). "biz bilür-miz ne ayurlar ermez sen anlar üze küçegüçi pend bergeil qur'an birle kim qorqar erse meniñ va'idim" (Rylands 37/82b1=050/045).

küçemçi: (<*küçe-m+çi, “zalim, zulmeden” EDPT: 698). “zulmeden kimse için ‘küçemçi’ [...] denir” (DLT III: 121). “bu kaçım tügüki bu körksüzlüküm / küçemçi kelirke bu yüzsüzlüküm” (KB 816).

küçlög: (<küç+lög, “güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb.” EDPT: 697). “yime ulug küçlög teñrilerniñ keñşeşmiş silik ne üçü[n] tip erser” (M 11-34, 35). “kim kayu tınlıg artuğ küçlög övkeçi erser” (KİP 64). “ulug küçlög kutlug bodisavatlar” (İK XLV-2). “ay t[e]ñrike küçlög teñrike burhanlarka inantımız tayantımız nigoşak boltumuz” (Hua 212). “bilge biliglig küçlög erdemlig” (BT II: 1118). “asılmış üstelmiş küçlügin” (BT XIII: 40.21). “bişinç tıdıglıg yilin üç kata küçlög yürüp” (Tot 1047). “çoğlug yalınlig küçlög” (DI 317). “kuvvetli kimseye ‘küçlög’ denir” (DLT III: 121). “kimiñ arkası bolsa küçlög bolur / bu küçlög kişi kutluğ” (KB 1699). “anlar teg kim silerde öñdün erdiler kavîrak silerdin küçlög üküşrek mālın oğlanların” (TİEM 73 146r/2=009/069). “aydı ikide biri: ey atam terke tutğıl anı bütünlükin ol terke tuttuğun edğürek küçlük îmin” (Rylands 32/18a1=028/026).

otlan-: (<ot+la-n “öfkelenmek”, EDPT: 58). “er otlandı = adam öfkesinden ateş gibi oldu” (DLT I: 297).

öbke~öpke~öwke~övke~öfke: (<öbke, “akciğer; öfke” EDPT: 9). “taķı [yime] az kılınçlıg övke k[üvenç] ...” (M 4-26). “kuanşı im pular atın atasar övkesi qorayur” (KİP 65). “bo savıg eşidip kilimbê yek öbkesi tölükinte” ögsüz teg boltı” (DA 3843). “terk öpkeçi kitişgüçi” (TT VII: 17/23). “öçüg kekig kiterip övke tülükün sergürüp ögüg kañıg tapınu özte uluglarıg ayanlar” (BT XIII: 15.18). “atasına öpke köñülü tugar” (Tot 118). “er öfkesinde ürüldi = adam öfkesinden şişti, kabardı” (DLT I: 195). “Öfke, kızgınlık; çünkü öfke akciğerden gelir. Bu, birini ötekine yaklaştırmıştır; nitekim Arapçada ‘yağmur’a ‘gök’ dahi denir” (DLT I: 128). “ökünçlög bolur tutşu öwke işi / yazukluğ bolur işte buşsa kişi” (KB 324). “ol anıñ üçün anlar uğtılar añar kim öfke keltürdi tañrı taplamadılar anıñ kıldı işlerini” (TİEM 73 375r/3=047/028). “anlar kim hezîne kılurlar kênlik hâlde hem siñürgenlerni öwkeni hem ‘afv etkenler boğudın, ol tañrı sewer edğü işliglerni.” (Rylands 25/6a3=003/134).

öç: (<öç, “kötülük, garezi olmak” EDPT: 18). “öç[kek] alışu” (TT II: B/84). “üçünç öçi keki üküş tınlıglarınıñ pıravriki bütmez ne üçün bütmez tep teser” (BT III: 665). “bo tokuz türlüğ öç sürügli erler” (Mainz 386/ B 3-4). “öç: hınç, kin. Şu parçada da gelmiştir: ‘öç kek kamuğ kişiniñ yalnguğ üze alım bil; edğülüğüg uança eligiñ bile telim kıl. ‘Herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil; olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap’. (Öç, bir alacak gibi aranılan nesnedir; ondan çekin. Konuğa, yabancıya gücün yettiği kadar iyilik eyle)” (DLT I: 43-44). “harāmka katılma yime kılma küç / kişi qanı tökme haşım kılma öç” (KB 1433). “oқıdı idisini men galebe kılınmış turur men öçüm alğıl” (TİEM 73

390v/1=054/010). “kimni kim köndürse tañrı yoǵ añaı köndürüglidin ermez mü tañrı ‘azîz öç idisi.” (Rylands 31/73a1=039/037).

2.4.3.8 Cimrilik

ETü. saran; ETü. saranla-; ETü. saranlık; ETü. tuyın.

Budizm'de cimrilik yasaklanır ve bunun karşıtı olan cömertlik övülür (Tokyürek, 2019: 48). İslam dininde de inananlar cimrilik yapmazlar, cimrilik etmekten sakınmak iyi ahlaklı bir inananın görevlerindendir. Bunun aksine cimrilik yapmaksı kötü ahlaklı bir insan davranışı olarak Kur'an-ı Kerim'de de bildirilir (KKM: 17/29, 31; 25/67; 47/37-38; 59/9; 64/16).

saran: (<saran, “pinti, düşkün” EDPT: 853). “kıfırkak saranlar” (TT III: 90). “Bağmas buğun sewüksüz / Yuğkı yüdi saranka / Kazğan ulıǵ tüzünlük / Qalsun çawıñ yarınka’, ‘Millet, sevgisiz, yüzü ekşi, sıkı kişiye bakmaz. Yavrum yumuşak huyluluk kazan, sanın yarına kalsın” (DLT II: 250). “bu işke ağıçı saran edğürek / saranlık bile neñ küdezgü kerek” (KB 2766).

saranla-²⁷⁹: (<saran+la- “pinti saymak”, EDPT: 854). “ ‘ol anı saranladı = o, onu pinti saydı’ [...] ‘o, onu pinti saydı, pintilere nispet etti’ demektir” (DLT III: 345).

saranlık²⁸⁰: (<saran+lık, “pintilik, cimrilik” EDPT: 854). “saranlık: pintilik, cimrilik. Şu beyittte dahi gelmiştir: ‘Neñin tutar bekleyü özi yemes / Saranlığın yıǵlayu altun yıǵar’, ‘Malını elinde tutarak bekler, kendisi yemez; pintiliği yüzünden ağlayarak altın yıǵar’. (Kişi, malı olduǵu hâlde pintilik gösterir, onu sıkı sıkıya bağlar, altınları toplar, sonra da bırakır gider)” (yazım düzeltildi, DLT I: 504). “bu işke ağıçı saran edğürek / saranlık bile neñ küdezgü kerek” (KB 2766). “anlar kim saranlık kılurlar fermānlar kişilerke saranlığını” (TİEM 73 63r/6=004/037). “eger tilese sizlerde anı qatıǵlıq kılrsa sizke saranlık kılur hem çıkarur öçüñüzni” (Rylands 37/25a2=047/037).

tuyın²⁸¹: (<*tu-y-ın, “kaba, sıkıntılı” EDPT: 569). “tuyın er=pinti, sıkıntılı kişi” (DLT III: 169).

²⁷⁹ Hapax legomenon.

²⁸⁰ Clauson incelediği kaynaklara göre sözcüğün *hapax legomenon* olduğunu belirtmişse de sözcük TİEM 73'te ve Rylands nüshasında da tanıklanmaktadır.

²⁸¹ Hapax legomenon.

2.4.3.9 Açgözlülük

ETü. teşik~teşük; ETü. teşükle-.

Budizm'de açgözlülük ızdırabın ve kötü ahlakın nedenlerinden biri kabul edilir (Tokyürek: 2019: 48).

teşik~teşük: (<teş-ük, “obur” EDPT: 563). “obur, karnı doyduğu hâlde gözü doymayan kişi” (DLT I: 387).

teşükle-²⁸²: (<teş-ük+le-, “açgözlü saymak” EDPT: 564). “ol anı teşükledi = o, onu obur saydı, açgözlü saydı” (DLT III: 340).

2.4.3.10 Tembellik

ETü. tezgek er; ETü. tezik; ETü. tüşük.

tezgek er²⁸³: (<tez-gek, “işten kaçan” EDPT: 574 + <er, “adam” EDPT: 192). “tezgek er: işten ve işe benzer şeylerden kaçan çekinen adam” (DLT II: 289).

tezik: (tez-(i)g, “bir şeyden kaçan kimse” EDPT: 574). “tezik: işten kaçan kimse” (DLT I: 387). “et öz ârzü sürgen tapuğka tezig / görünmez yağıka bu birmez kezig” (KB 3628).²⁸⁴

tüşük: (<tüş-ük, “düşen, damlayan” EDPT: 563). “işten güçten kalan haylazla ‘tüşük’ denir” (DLT I: 387). “turup çıktı andın sakınçın tügük / kelip qarşıka kirdi köñli tüşük” (KB 1111).

2.4.3.11 Yalan

ETü. kuruğ yala; ETü. yala; ETü. yalaçı er; ETü. yalğan; ETü. yalğan ay-; ETü. yalğan ayt-; ETü. yalğan çat-; ETü. yalğan kılguç; ETü. yalğan koş-; ETü. yalğan koşğan; ETü. yalğan koşuğlı; ETü. yalğan söz; ETü. yalğan söz keltür-; ETü. yalğan sözle-; ETü. yalğan sözledeçi; ETü. yalğan sözlegli; ETü. yalğan tutguç; ETü. yalğan yarat-; ETü. yalğan yaratığlı; ETü. yalğançı; ETü. yalğanlan-; ETü. yalğanlık.

Budizm'de yalan söylemek dil ile işlenen günahlar arasında yer alır (Tokyürek, 2019: 318). İslam dininde yalan konuşmaktan sakınmak emredilir (KKM: 22/30; 45/7). Yalan yere ant içmek yasaktır (KKM: 68/10). Yalancı şahitlikten de sakınmak gereklidir (KKM: 2/188; 25/72).

kuruğ yala: (<kurı-ğ, “kuru” EDPT: 652 + <yala, “itham; suçlama, haksız itham” EDPT: 918). “kurug yalanıñ açılıgusın küde yarlıkap” (BT III: 264). “[ku]tlug tözün [yalñuklar] [yok] kurug yala [urup]” (BT XIII: 13.59). “alur mu siler anı kuruğ yala yazuğ belgülüg” (TİEM 73 60v/6=004/020).

²⁸² Hapax legomenon.

²⁸³ Hapax legomenon.

²⁸⁴ TİEM 73'te *Tajik* sözcüğü *Tezik* şeklinde yazılmaktadır: “tezik turur kur‘ân tâzî” (TİEM 73 352r/5=041/044).

yala: (<yala, “itham; suçlama, haksız itham” EDPT: 918). "yaŋ]ulug yala til ağız [...]" (BT XXIII: E-54). "yala üze bıçılı kesilti ol arjı dentar etözi" (BT XXVIII: C-292). “yala: töhmet, itham, birinin hakkında kötü sanıda bulunmak” (DLT III: 25). "alur mu siler anı kuruğ yala yazuk belgölük" (TİEM 73 60v/6=004/020).

yalaçı er: (<yala+çı, “çabucak itham eden” EDPT: 922 + <er, “adam” EDPT: 192). “yalaçı er: insanı her şeyde çarçabuk suçlu gibi gören, itham eden kimse” (DLT III: 35).

yalğan: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926). "ezük yalğan savın tınlıglarığ örletgüçi erserler" (M 82-29). "siziñ yalğan köni sözünüzni bilir men" (İK A-20). "yalğan saw sözledimiz erser" (TT IV: A/70). “yalğan: yalan. bazı kere bu kelime sıfat dahi olur: ‘yalğan kişi’, ‘yalğan söz’ gibi ki, ‘yalancı adam’, ‘yalan söz’ demektir” (DLT III: 37). “bularda birisi bu til yalğanı / munıñda basası sözüg kıyğanı” (KB 338). "tili yalğan erdin yırağ tur teze / keçür sen me ‘ömrün könilik üze²⁸⁵ / ağız til bezeki köni söz turur / köni sözle sözni tiliñni beze" (AH 153). “nelük ançada eşittinizler sezindi kértgünügli erenler tağı kértgünügli tişiler özleri birle edgölük aydılar bu yalğan turur belgölük” (TİEM 73 256r/3=024/012). “nëlük yârî bërmedi olarka anlarğa kim tuttılar tañrıda açın yağın tañrılar kendü kıştılar olardıñ ol yalğanları ol kim koşar erdiler” (Rylands 31/82b2=046/028).

yalğan ay-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <ay-, “konuşmak, sormak” EDPT: 268). "kim ol küç kılğanrak anıñdın kim yalğan aydı tañrı üze yme yalğanğa tuttı yalavaçnı kur‘ännı kaçan keldi erse añar" (TİEM 73 337v/6=039/032). “ol tañrı siziñ idiñiz turur kamug neñi törütgen ilāh yok meger ol neçük yalğan ayur sizler” (Rylands 35/60a2=040/062).

yalğan ayt-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <ay-(ı)t- “söylemek”, <ay- “konuşmak, sormak” EDPT: 268). “ançada ol siñürdi ne kim yalğan ayttılar erdi” (TİEM 73 122v/8=007/117). “ançada ol siñürdi nê kim yalğan ayttılar erdi” (Rylands 28/8b1=007/117).

yalğan çat-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <çat-, "bir araya getirmek, katılmak" EDPT: 402). "çınok çatarlar yalğannı anlar kim kértgünmesler tañrı belgüleriñe" (TİEM 73 204r/1=016/105).

yalğan kılguçı: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <kıl-guçı “kılıcı”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “la‘net kılındı yalğan kılguçılar” (Rylands 37/84a2=051/010).

yalğan koş-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <koş-, “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). "yok kim azdılar anlardın ol yalğanlıkları ol yalğan koşar erdiler"

²⁸⁵ Arat düzeyi şöyle okumayı tercih etmiştir: "keçür sen me ‘umruñ könilik öze" (Arat, 1992: 52).

(TİEM 73 371v/6= 046/028). “kim kim artuğ kıtsa tañrıka çın-oğ yalğan koştı uluğ yazuqnı” (Rylands 26/23b2=004/048).

yalğan koşğan: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <koş-ğan “kaynaştırıcı”, <koş- “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). “yanut bërür-miz yalğan koşğanlarka” (Rylands 28/29b2=007/152).

yalğan koşuğlı: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <koş-(u)ğlı “kaynaştırıcı”, <koş- “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). “mundağok yanut bërür miz yalğan koşuğlılarka” (TİEM 73 126r/1=007/152).

yalğan söz: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860). “köni söz ‘asel teg bu yalğan başal / başal yip açıtma ağız yi ‘asel / bu yalğan söz ig teg köni söz şifā’ / bu bir söz ozaķı urulmış meşel” (AH 163). “ortuğ kıatmağay teñrike nerse oğrılık kıılmağay zinā kıılmağaylar öldürmegeyler ‘ayāllarını keldürmegeyler yalğan söz kıışsa anı anların eligleri üze adaqları üze kıınmağaylar senin yarlığınka yakın söz içinde baçığ kıılığ anlar birle yarlıkayı koluğlar anlarını tañrıdın” (TİEM 73 407v/3=060/012). “yime keldürmegeyler yalğan söz kim koşsalar anı eligleri ara adaqları ara hilāf kıılmağaylar saña edğülük içre bey‘et kıılğıl olar birle yime yarlıkatu kılğıl olarnı Tañrıdın kim idi yarlıkağan ulaşu yarlıkağan” (Rylands 38/38a1=060/012).

yalğan söz keltür-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860 + <kel-tür-, “getirmek, getirtmek” EDPT: 716). “anlar kim keltürdiler yalğan söz bir gürüh silerdin” (TİEM 73 255v/8=024/011).

yalğan sözle-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz+le-, “söylemek” EDPT: 863) “ol kün kıopar uluğ kün and içgey yazuqluğlar turmadılar bir sā‘atda öñdün. mundağok yalğan sözler erdiler” (TİEM 73 298v/6=030/055).

yalğan sözledeçi: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz+le-deçi “söyleyici”, <söz+le- “söylemek” EDPT: 863). “bular olar yalğan sözledeçiler ol ya‘nî yalğançılar” (Rylands 30/88a3=016/105).

yalğan sözlegli: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz+le-gli “söyleyen”, <söz+le- “söylemek” EDPT: 863). “kemşürler eşitgünü üküşrekleri yalğan sözlegliler” (TİEM 73 274r/9=026/223).

yalğan tutğuçı: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <söz, “konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan” EDPT: 860 + <tut-ğuçı “tutucu”, <tut- “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “bütünlükin kim ıdtımız tegme öğür içinde bir yalavaç kim: bitinler tañrıka sıñardın turuğlar boynağulukdın anlardın kimke köni yol körkitti tañrı olardın kime

sezâ boldı anıñ üze yolsuzluk yorınlar yer içinde baqınlar neteg erdi yalğan tutğuçılarınñ sonı” (Rylands 30/47b3=016/036).

yalğan yarat-: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “yaratsa sizler tañrı üze yalğanı bütünlükin anlar kim yalğan yaraturlar tañrı üze yalğanı kurtulmaslar” (Rylands 30/95a1=016/116).

yalğan yaratıǵı: (<yal-ğan, “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926 + <yarat-(ı)ǵı “yaratan”, <yarat- “yaratmak” EDPT: 959). “sen yalğan yaratıǵı sen. yok kim üküşrekleri bilmesler” (TİEM 73 203v/6=016/101). “bütünlükin kim sen yalğan yaratıǵı sen, yok kim üküşrekleri bilmesler” (Rylands 30/86a3=016/101).

yalğançı: (<yal-ğan+çı, “yalancı” Çağbayır, 2007: 5177). “aydılar anlar kim tandılar anlarğa kim kærtgüdi eger bolsa edğülük aşunmağaylar erdi bizdin anıñ tapa ançada yol bilmediler añar munu ayurlar bu yalğançı turur keçki” (TİEM 73 369v/7=046/011). “bular olar yalğan sözledeçiler ol ya’nî yalğançılar” (Rylands 30/88a3=016/105).

yalğanlan-: (<yal-ğan+la-n- “imandan döndürülmek” Ata, 2013: 744, <yal-ğan “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926). “mundağuk yalğanlanur anlar kim erdiler tañrınıñ āyātlarına tanıǵılar” (Rylands 35/60a3=040/063).

yalğanlıq: (<yal-ğan+lıq “yalan”, <yal-ğan “güvenilmez, yalan, yalancı” EDPT: 926). “biling anlar erür yalğanlıklarındın ayurlar” (TİEM 73 329v/2=037/151). “andıkarlar yalğanlıq üze olar bilürler” (Rylands 38/10b1=058/014).

2.4.3.12 Alay Etmek

ETü. yaltğa.

Kur’an-ı Kerim’de alay etmekten sakınmak gerektiği belirtilmiştir (KKM: 49/11; 104/1).

yaltğa²⁸⁶: (<yal-t-ğa, “alay etme” EDPT: 922). “bir şeyle alay etme. ‘ol anı yaltğa kıldı = o, onunla alay etti, maskaraya aldı’ ” (DLT III: 432).

2.4.3.13 İftira

ETü. ozun; ETü. ozunçı.

Bir kimseye işlemediği bir suçu yüklemek demek olan iftira İslam dininde büyük günahların arasındadır (KKM: 4/48, 94, 112; 33/58; 24/4-5, 19). İftira suçunda olduğu gibi buna inanmak da İslam dininde yasaklanmıştır (KKM: 17/36; 49/6).

²⁸⁶ Hapax legomenon.

ozun: (<ozun, “sıkıcı” EDPT: 289; “iftira” Çağbayır, 2007: 3663). “ozundın kıpar ol ajun bulğakı / ozunçı başın kes ay ersig akı” (KB 4213).

ozunçı: (<ozun+çı, “sıkıcı” EDPT: 289; “iftiracı” Çağbayır, 2007: 3663). “ozundın kıpar ol ajun bulğakı / ozunçı başın kes ay ersig akı” (KB 4213).

2.4.3.14 İkiyüzlülük, Riya

ETü. êkki yüzlüg~iki yüzlüg.

Riyadan sakınmak gerektiği Kur'an'da belirtilmiştir (KKM: 39/47).

êkki yüzlüg~iki yüzlüg: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <yüz+lüg “yüzlü”, <yüz “surat” EDPT: 983). “birisi ozunçı yonğ kılğuçı / biri iki yüzlüg kişi umduçı” (KB 4272). “çın êkki yüzlüglar aldaşurlar tañrı dostları birle ol aldamağ yanutı bërür anlarğa” (TİEM 73 75r/8=004/142).

2.4.3.15 Gurur, Kibir

ETü. küwezlen~küvezlen-; ETü. küwezlik~küvezlik.

İslam'da gurur kötü ahlak göstergelerindedir. Kibirden sakınmak gerektiği Kur'an'da belirtilir (KKM: 17/37; 31/18; 35/10). Münafıkların kibir yüzünden imandan kaçtıkları da Kur'an'da açıkça ifade edilir (KKM: 2/206; 63/5-6).

küwezlen~küvezlen-: (<küwez+le-n-, “küstahlık etmek” EDPT: 692). “küwezlenme artuğ kötürme köñül / inanç kılğı ermez bu dünyā tönül” (KB 1377). “neçe helāk kıldımız saladın küwezlendi anıñ tiriglikleri ol turuğlagları turulmaz anlarda kedin meger az” (TİEM 73 285v/9=028/058). “neçe yokattımız uluşdın [kim] küvezlendi anıñ tiriglikleri” (Rylands 32/37b1=028/058).

küwezlik²⁸⁷~küvezlik: (<küwez+lik, “küstahlık” EDPT: 692). “küwezlik bayattın yıratır kuluğ / ukuşluğ yorımaz bu yanlıg yoluğ” (KB 6373). “neçe helāk kıldımız saladın küwezlendi anıñ tiriglikleri ol turuğlagları turulmaz anlarda kedin meger az” (TİEM 73 285v/9=028/058). “bolmañlar anlar teg kim çıktılar sarāylarındın küvezlikin boğunğa körkitü yanarlar Tañrı yolındın ol Tañrı nê kılsalar kıpsayu bilgen ol” (Rylands 29/6a3=008/047).

2.4.3.16 Sözünden Dönmek

ETü. kıyık.

²⁸⁷ Clauson sözcüğün *hapax legomenon* olduğunu ifade etse de verilen örnekler, *hapax legomenon* olmadığını kanıtlamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de verilen sözde durmanın önemi vurgulanmaktadır (KKM: 2/177; 3/76; 5/1; 13/20; 17/34; 23/8; 33/1; 70/32 vd.). Verilen sözden dönmek iyi ahlaklı bir kişinin yapacağı bir davranış değildir.

kıyık: (kıy-(ı)k, “sözünden dönmek” EDPT: 676). “[kıyık ka]mgı erki söz sav” (AY 564/14). “kıyık: sözde durmamak. Bu kelime bazı kere sıfat olur ve ‘kıyık kişi’ denir, ‘sözünde durmayan adam’ demektir” (DLT III: 167). “küdezdi neñin keç özin sakladı / tapındı kayırça kıyık kılmadı” (KB 1723).

2.5 Günah ve Sevap

ETü. + Soğd. ol ajun yanutı; ETü. + Far. ol cihänniñ yanutı; ETü + Soğd. bu ajun yanutı; Ar. + ETü. dünyā yanutı.

Ahlakî davranışların karşılığında günah veya sevap kazanılır. Bu günah veya sevapları karşılamak üzere Arapça ثواب ifadesi Kur'an-ı Kerim'de geçer. Karahanlı Türkçesi satır altı Kur'an çevirilerinde bu ifadeye *yanut* karşılığı verilir. Bu sözcük kişinin bu dünyada yaptıklarını ifade etmesi dolayısıyla sevabı da karşılayabilir.

ol ajun yanutı: (<ol, "o" EDPT: 123 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28 + <yan-(u)t+1 “yanıt”, “yanıt” EDPT: 946). “kim tiler erse bu ajun yanutını tañrı üskinde turur bu ajun yanutı. yme ol ajun yanutı erür tañrı eşitgen körgen” (TİEM 73 74r/7=004/134).

ol cihänniñ yanutı: (<ol, "o" EDPT: 123 + < cihān+nıñ <Far. cihān, “1. evren; âlem. 2. dünya. 3. dünyada yaşayan insanların hepsi; herkes” Çağbayır, 2007: 814 + <yan-(u)t+1, “yanıt” EDPT: 946). “taķı kim tilese ol cihänniñ yanutını bergey miz aña andın” (TİEM 73 51v/8=003/145).

bu ajun yanutı: (<bu, “bu” EDPT: 291 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28 + <yan-(u)t+1, “yanıt” EDPT: 946). “kim tiler erse bu ajun yanutını tañrı üskinde turur bu ajun yanutı” (TİEM 73 74r/7=004/134).

dünyā yanutı: (<Ar. dünyā, “(baş harfi büyük) güneş sistemine bağlı gezegenlerden üzerinde yaşadığımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çağbayır, 2007: 1327+ <yan-(u)t+1, “yanıt” EDPT: 946). “taķı bērdi anlarķa tañrı dünyā yanutın taķı āḫiretniñ şevābınıñ edğürekinı” (TİEM 73 52r/3=003/148).

2.5.1 Günah

ETü. ağır yük; ETü. érinçgü~irinçü; Ar. + ETü. ḥaṭā kılgıḥ; ETü. körksüz yazuḳ; ETü. tapuğsuz ḳul; ETü. tarlıḳ; ETü. uluḡ yazuḳ; ETü. yan-; ETü. yazuḳ; ETü. yazuḳ

kıl-; ETü. yazuk kılğan; ETü. yazuk kılığlı; ETü. yazukı yul-; ETü. yazukğa tuş-; ETü. yazuklarkça yul-; ETü. yazukluğ; ETü. yazukluğ kişi; ETü. yazukluğ kul; ETü. yazuksuz; ETü. yazukun arı-; ETü. yük.

Yanlış yapma, kötülük yapma, başka insanlara zarar verebilecek bir davranış içinde bulunmanın dinen yasaklanması anlamına gelen günah terimi birçok dinde olduğu gibi Budizm'de de vardır. Budizm günahın temelde üç türü olduğu inancındadır. Buna göre bedenin işlediği günahlar, dilin işlediği günahlar ve gönlün işlediği günahlar bulunmaktadır (Tokyürek, 2019: 317-321). Budizm'de günah daha çok kötü amelle bağdaştırılır: *agır ayıg kılınç*²⁸⁸, *ayıg kılınç*²⁸⁹ vb. Budizm ve İslam inancına sahip Türkler günahı karşılamak için birçok farklı terim kullanmıştır. Bunlardan *agır yük, yazuk, yazukluğ, yazuksuz, yazuk kıl-* her iki dinde de günah ile ilgilidir.

Budist metinlerde *irinçü* sözcüğü "kötü" anlamına gelir. Budist metinlerde *agır yük* ifadesine paralel olarak *agır yazuk* ifadesi bulunmaktadır: "tağı yime ayu tınlığ beglerde ağır yazukluğ bolup tutup ölürgeli azu kınağalı saşınсар kılıçı biçgesi kaçılı tsun tsun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz kırtulur" (KİP 26). "agır yazuklug alp yavalturguluk tınlıglarig alıñadturayın" (BT XXIII: D-59). *Altun Yaruk*'taki örnekteki *agır yük* ifadesiyse "ihtirasların getirdiği manevî yük" anlamıyla günah anlamında kullanılmıştır: "ne kılğuluk işlerin kılı tüketmiş nizvanılığ ağır yüklerin titmiş dalañış özlerin bulmış alku tugum ajunların yeme alka üzmelemiş anşız ulug erksinmekke tegmiş yazınçsız arıg çahşapudta turmış" (AY 34a/16-24).

Günah, Kur'an-ı Kerim'de haram olarak kabul edilen davranışlardandır (KKM: 7/33). İyi ahlaklı insanlar günah işlemezler. Günahkarlar Allah tarafından sevilmez (KKM: 2/276; 4/107).

İslam inancında başa gelen felaketlerin ve hastalıkların kişinin günahlarının affına yardım edeceği düşünülmektedir (Sofuoğlu, 1989: 133). Sofuoğlu, Hz. Peygamber ile ilgili şu rivayeti aktarır: "Müslümanın başına gelen hiçbir musibet veya hastalık yoktur ki, onun günahlarının kefareti olmasın: hatta diken batmış olsa bile" (Sofuoğlu, 1989: 133). Bu inanç, KB 3465. beyitte şöyle ifade edilir: "ilig aydı ay toldı iwme serin / ig ol bu yazuklarkça yulğı yarın" (KB 1107).

agır yük: (<agır, "ağır; önemli, seçkin, mümtaz; gerçek, kıymetli" EDPT: 88 + <*yü-k, "yük, ağırlık" EDPT: 910). "ol ayıg kılınç küçinte amtı bu kentü bögrelerin ağır yükçe enginlerinte yüde örtenü yala yorıyurlar" (M 75-56, 57). "öküş ağı barım ağır yükler birle" (KİP 47). "ne

²⁸⁸ "agır ayıg kılınçlıg uulartın udrulup tözünlerniñ tört köni nomug olarka köñülçe nomlayın" (U III: 11/8).

²⁸⁹ "tamuda tüşmedin alku ayıg kılınçlıg tıdıgları barçasız" (BT II: 375-376). "erincğülük ayıg kılınçlıg iş işleyürler" (TT VI: 330-332).

kılguluk işlerin kılı tüketmiş nizvanılığ ağır yüklerin titmiş dalamış özlerin bulmuş alku tugum ajunların yeme alka üzmelemiş ansız ulug erksinmekke tegmiş yazınçsız arıg çahşapudta turmış" (AY 34a/16-24). "ayıg kılınçlıg ağır yük yüdmekim üze" (BT XIII: 13.100). "eger ündese ağır yüklüg yükiñe kötrülmes andın nerse neçeme bolmasa yawuqluk idisi" (TİEM 73 318r/7=035/018)²⁹⁰.

ërinçgü~irinçü: (<<ir-(i)n-ç+sig ?, "günah veya sıkılmak" EDPT: 236). "ërinçgülük ayıg kılınçlıg iş işleyürler" (TT VI: 330-332). "irinçü bolur" (M 112-1). "anıg kılımçka irinçüke kentü özümüzni emgetir biz" (Hua 336). "boo körkün tegşilip yene irinç[ü]sin kln üçün" (BT V: 575). "ol irinçü yarlıg" (BT XXIII: H-53). "irinçü: günah" (CTD I: 79/156). "ërinçü yok siler üze oğullarınız cüftleri anlar kim onurqañızlardın tururlar biriktürmeñizler êkki birle tuğmış qarındaşlarını biriktürmeñizler êkki birle tuğmış qarındaşlarını meger ol kim öñdün keçti bütünlükün tañrı erür yazuk örtgen yarlıkağan ol" (TİEM 73 61r/5=004/023). "kaçan yorısa siz yer içinde yok siziñ üze irinçü kim kışka/kısa kılsa sizler namâzdın eger qorqsa sizler kim fitne kılsa sizke anlar kim tandılar bütünlükün kâfirler erürler erür sizlerke düşman belgülüg" (Rylands 26/68a3=004/101).

hata kılığlı: (<Ar. hata', "1. Yanlış; yanlışlık; yanlış; yanlışma. 2. İstmeden ve bilmeden yapılan yanlışlık; kusur. 3. Suç; kabahat; günah. 4. Bir ölçmenin gerçek değeri ile gözlemlenen değer arasındaki fark. 5. Gerçeğe uymayan bir olguyu benimseme; yanlış olanı benimseme; yanlış. 6. Oyuncuların teknik olarak yaptıkları kural dışı hareket; faul. 7. Bir kurala, bir metot ve tekniğe uymamak yüzünden oluşan yanlışlık. 8. Bir kasıt gütmeksizin yapılan dinî esaslara aykırı davranış" Çağbayır, 2007: 1896 + <kıl-(ı)ğlı "kılan", <kıl-"kılmak, yapmak" EDPT: 616). "neçeme erdimiz erse hata kılığlılar" (TİEM 73 181r/5=012/091). "ketürdi anı fir'avn boğnı bolsa üçün olarka düşmen hem qağgu bütünlükün bu kâfir tağı hāmān ol ikiniñ süleri erdiler hata kılığlılar" (Rylands 32/7a1=028/008).

körksüz yazuk: (<körk+süz, "çirkin" EDPT: 743 + <yaz-uk, "günah; hata, kusur" EDPT: 985). "anlar kim sıñardın tururlar yazukun uluğlarında hem körksüz yazuklardın kaçan kim öwkeleri kelse anar anlar örterler" (Rylands 36/25b2=042/037).

tapuğsuz kul: (<tap-(u)ğ+suz, "sorumsuz" EDPT: 438 + <kul, "erkek köle; İslami terminolojide Allah'ın kulu" EDPT: 615). "tapuğsuz kulun men yazukum öküş / özün fazlı birle keçür ay küsüş" (KB 396).

²⁹⁰ Maytısimıt ve Kuanşı im Pısar'da örnekleri verilen ağır yük, "günah" anlamını taşımamaktadır.

tarlık: (<tar+lık, “dar, sıkışık, sınırlı” EDPT: 528). “kimni tilese sen kimni yıramış bolsa sen anıñdın kim yıratıñ tarlık yok saña ol” (TİEM 73 309v/1=033/051). “kağğurmağıl olar üze, bolmağıl tarlık içinde” (Rylands 30/100b1=016/127)²⁹¹.

uluğ yazuq: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <yaz-uq, “günah; hata, kusur” EDPT: 985). “anlar kim sıñardın tururlar uluğ yazuqlardın yme çalpak işlerdin kaçan kim öfkeleri kelse anlar keçürler” (TİEM 73 356v/6=042/037). “eger sıñardın tursa siz uluğ yazuqlardın andın kim yıglur siz, biz örtgeymiz sizdin yawuzlarıñızdın, kigürgey-miz sizni tüzün kurgü yerke” (Rylands 26/8b3=004/031).

yan-: (<yan-, “geri dönmek” EDPT: 941). “kimniñ yanturu yangalı tapı erser ol yanzun bulganmış telgenmiş köñülin taluyka kirmezünler” (DA 446, 447). “tarni sözleser yanar ernek yiti kata keli barı kılıp tarni sözlep” (TT V: B/58). “ırak barza asıglıg yanar” (TT VII: 28/55). “köñül bulganur kertgönçi yanar” (BT III: 690). “yaruk ünüp yanıp” (BT VII: D-11). “yana ok yanmışta” (Tot 191). “yandı: döndü. ‘er yoldın yandı = adam yoldan döndü’. Başkası da böyledir. ‘beg anı yandı = Bey onu korkuttu, tehdit etti’. Başkası da böyledir. Nitekim şu savda da gelmiştir: ‘yalıuq meñgü tirilmes, sınka kirüp geri yanmas = kişi ebedî yaşamaz, mezara giren geri dönmez’. ‘ot yandı = ateş yandı’” (DLT III: 64-65). “yana irlü kirdi bu tolmiş ayı / kadir kışka yandı yarumış yayı” (KB 1052). “eger yansa siler kelmişde kedin silerke belgüler bilinler kim bütünlükün tañrı küşüş ol bütün işlig” (TİEM 73 25r/1=002/209). “ey anlar kim bittiler kim kim yansa sizdin anıñ dînidin munu keldrür tañrı” (Rylands 27/58b2=005/054)²⁹².

yazuq: (<yaz-(u)k, “günah; hata, kusur” EDPT: 985). “kılmış mün yazuqka ökünç köñül öritmiş kergek” (M 69-40). “tsuyumta yazuqumta boşuyu birzün” (KİP 200). “yazukka tüşe teginmegey ertimiz” (İK VIII: 1). “erkligin erksizin erinip ermegürüp işke küdögke tıltanıp yazokda boşungalı barmadımız erser” (Hua 306). “bo alkatmış kiçig bağag künte yazukumın boşuyu birin teñrim” (BT V: 48). “yazuq: günah. Şu savda dahi gelmiştir: ‘ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz’” (DLT III: 16). “ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / soyurkap²⁹³ keçürgil yazuqın kamuğ” (KB 28). “yazuqluğ kişiniñ yazuqın keçür / ‘adāvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup gāżab hıkd otı / ḥalîmlik suwın saç ol otnı oçür” (AH 337). “kim muñuksa artuq tilemek velîkîn küç kılmazlıqın yime teñdin keçmezlikin yazuq yok anıñ üze” (TİEM 73 20r/4=002/173). “oñarsun sizke işleriñizni hem örtsün siziñ yazuqlarıñızni kim kim boyun susa tañrıka hem yalawaçıña bütünlükün kırtuldı kırtulmağ uluğ” (Rylands 33/26a1=033/071).

²⁹¹ *Tarlık* sözcüğünün “günah” anlamında kullanımını TİEM 73'te görmek mümkündür.

²⁹² Kur'an çevirilerinde *yan-* fiilinin günah işlemek anlamını kazandığı yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır.

²⁹³ *soyurka-* fiilinden geldiği düşünüldüğünden bu şekilde yazılması tercih edilmiştir. Arat'ın metninde *soyurkap* biçiminde sözcüğün ilk hecesi dar yuvarlak ünlüyledir.

yazuk kıl-: (<yaz-(u)k, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). "on türlüğ suy yazuk kıltımız erser" (Hua 136). "yazuk kılsar anı" (TT II: A/94). "munu teggey anlarğa kim yazuk kıldılar ħorluğ tañrı üskinde çatıg öçemek çatıg kın anıñ birle kim mekr èter erdiler" (TİEM 73 107v/1=006/124). "aygıl: sorulmaz sizler andın kim yazuk kıldımız sorulmaz-miz andın kim kıılır siz" (Rylands 33/45b1=034/025).

yazuk kılğan: (<yaz-(u)k, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl-”kılmak, yapmak” EDPT: 616). “taķı kim kim örtse anı ħaķıķat üze yazuk kılğan turur” (TİEM 73 37r/8=002/283). “emdi anlar kim tandılar azu meniñ âyetlerim okınur erdi sizin üze boynağuluk kıldınız erdiñiz yazuk kılğan boğun” (Rylands 36/106a3=045/031).

yazuk kılığlı: (<yaz-(u)k, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl-”kılmak, yapmak” EDPT: 616). “eger yalğan tutsalar seni aygıl idinizler keñ yarlıķamak idisi. yandırulmas anıñ kını çatığlıķı yazuk kılığlı boğunlardın” (TİEM 73 110r/8=006/147). “aydılar tañrı tuta and: çın-oķ üğürdi tañrı biziñ üze neçeme bolsa-miz yazuk kılığlılar” (Rylands 30/9b3=012/091).

yazukı yul-: (<yaz-(u)k+ı, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <yul-, “geri almak, kurtarmak” EDPT: 918). “köni beg yüzi körse kıtluğ bolur / muyanķa tegir hem yazukı yulur” (KB 3465).

yazukķa tuş-: (<yaz-(u)k+ķa “günaha”, <yaz-uk “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <tuş-, “karşılaşmak” EDPT: 560). “eger sözüñüzlerni tutsa üküş iş içinde yazukķa tuşar siler velikin tañrı sewüğ kıldı silerke kértgünmekni taķı bezedi anı köñülleriniz içinde taķı yigrendürdi silerke kâfirlikni yme fâsıķlıkni yme yazmakni anlar anlar turur köni yol tutuğlılar” (TİEM 73 380r/4=049/007).

yazuklarkā yul-: (<yaz-(u)k+lar+ķa, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <yul-, “geri almak, kurtarmak” EDPT: 918). “ilig aydı ay toldı iwme serin / ig ol bu yazuklarkā yulğı yarın” (KB 1107).

yazukluğ: (<yaz-(u)k+luğ, “günahkar” EDPT: 986). "yazukluğ atlıg[ıg] ... [teñ]ri tuta berti" (ŞU D 2). "bu muntağ türlüğ tsuyluğ yazukluğ tınlıglarığ kın kızgut tegürtürür" (M 82-55). "taķı yime kim kayu tınlığ beglerde ağır yazukluğun yazukşuzun" (KİP 36). "teñrim egsüklüğ yazoklug biz" (Hua 346). "tınlıg ... yazuklug nizvanılarka ol" (DA 1289). "kop türlüğ tsuida irinçüde örtüglüğ yazuklug bolmalım" (TT IV: B/65). "yazukluğ biz" (BT V: 27). "ağır yazuklug alp yavalturguluk tınlıglarığ" (BT XXIII: D-59). “yazukluğ: günahlı” (DLT III: 50). “azabı telim erse rahmet üküş²⁹⁴ / yazukluğ üçün boldı rahmet küsüş” (KB 3659). "yazukluğ

²⁹⁴ Arat, bu sözcüğü *öküş* olarak okumayı tercih etse de bu çalışmada dar yuvarlak ince sıradan ünlüyle okunması uygun bulunmuştur.

kişini yazuğun keçür / 'adâvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup ğazab hıkd otı / ħalîmlık suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). "kizlemes miz tanrı tanuqluqını biz andağ erse yazuqluqlardın miz" (TİEM 73 93v/1=005/106). "yazuqluqlar yemi" (Rylands 36/85b2=044/044).

yazuqluğ kişi: (<yaz-(u)k+luğ, "günahkar" EDPT: 986 + <kişi, "adam, kişi, insan" EDPT: 752). "yazuqluğ kişini yazuğun keçür / 'adâvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup ğazab hıkd otı / ħalîmlık suwın saç ol otnı öçür" (AH 337).

yazuqluğ kul: (<yaz-(u)k+luğ, "günahkar" EDPT: 986 + <kul, "erkek köle; İslami terminolojide Allah'ın kulu" EDPT: 615). "bu kiñ dünyā özke küçün qılma tar / yazuqluğ kulıña bayat fazlı bar" (KB 3649).

yazuqsuz: (<yaz-(u)k+suz, "suçsuz, günahsız" EDPT: 986). "suysuz ya[zuksuzda" (U 178 A/8-9). "münsüz yaz[uqsuz]" (M 83-14, 15). "tağı yime kim qayu tınlıq beglerde ağır yazuqluğun yazuqsuzun" (KİP 36). "yazoksuz kişig neçe kovlad[ı]m[ı]z erser" (Hua 142). "kamag adın bek bukagulukta yazuksuz butadı" (BT II: 1162). "ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz" (DLT III: 16). "kişi barça yazuq qılır az öküş / yazuksuz kişi bu ajunda küsüş" (KB 5983). "eşitmezler anıñ içinde oyun söz ap yazuksuz" (TİEM 73 395r/5=056/025).

yazuquñ arı-: (<yaz-(u)k+uñ, "günah; hata, kusur" EDPT: 985 + <arı-, "temiz olmak; saf olmak" EDPT: 213). "iğiñ edğü bolğa esen bolğa sen / yazuquñ arığay muyan bulğa sen" (KB 5984).

yük: (<*yü-k, "yük, ağırlık" EDPT: 910). "bu kentü bögrelerin ağır yükçe enginlerinte yüde örtenü yala yoriyurlar" (M 75-57). "yük: yük. 'bir yük buğday = bir yük buğday'. Katır yüküne ve başka yüke de böyle denir" (DLT III: 4). "bu künke saqındım özüm yüklerin / yinitmek tiledim yazuqum barın" (KB 6080). "yüdmes yazuq qılığlı tağı biregü yükini" (TİEM 73 318r/7=035/018). "cāvidānel[r] anıñ içinde yawuz olarka qopmaq küinde yük" (Rylands 31/69b2=020/101)²⁹⁵.

2.5.2 Sevap

ETü. edğülük; ETü. ekin; ETü. + Sanskrit kişiler araqı muyan edğülük; Sanskrit + ETü. muyan edğülük; ETü. + Sanskrit yanut muyan.

Buyan~muyan, Budist Türklerin hayır ve yardım yurdudur (İnan, 1998g: 47). Aynı sözcük, "sevap" karşılığında Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılır. Bu sözcük Sanskrit *punya* sözcüğünün Budist metinlerde kullanılan şeklidir. Kâşgarlı Mahmud, *muyan* sözcüğüne

²⁹⁵ *Yük*, TİEM 73'te, Rylands'te ve KB'de verilen örneklerde "günah" anlamındadır

“sevap” karşılığını verirken, *muyanlık* sözcüğü için de “yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat” açıklamasını yapar (DLT III: 172). İnan, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sözcüğün *kut buyan* şeklinde kullanıldığına işaret eder (İnan, 1998g: 47). Çalışmada taranan Budist metinlerde *buyan edgü* karşılığına rastlanmıştır²⁹⁶. Budist metinlerde sevabın anlamını güçlendirmek ve kıymetini ifade etmek maksadıyla *agir buyan* ifadesine rastlanmaktadır²⁹⁷. İslami metinlerde bu sözcüğe *edgölük* karşılığı düşünülmüş ve ikileme olarak *muyan edgölük* biçiminde kullanılmıştır. Buna karşılık *buyan~puyan* sözcüğü hem Budist hem de İslami metinlerde doğrudan doğruya da kullanımdadır.

Kurân-ı Kerîm’de ثَرَحْلَا yani “ekin” sözcüğünün, mecazen “ahiret sevabı” karşılığında kullanıldığı görülmektedir (Çanga, 2016: 149). Karahanlı Türkçesi satır altı Kur’an çevirilerinde de sözcük *ekin* "ekin" şeklinde anlamı korunarak Türkçeye çevrilmiştir. Bu dolayında İslami metinlerde sevap karşılığında yeni bir terim türetilmiştir.

edgölük: (<ed+gü+lük, “iyilik, yardımseverlik, nezaket” EDPT: 53). "edgölüg çoğı yalını" (Xu VIII: 1620). "edgölükün körü iş işleñler" (M 51-42). "ayağka tegimlig gunamati bañşı munı sözler edgölüg ögrünç" (Üİ 110a/15). "[ol] edgölüg sıgunlar begi ..." (DA 286). "neçe edgölüg erdemligler bar erserler" (TT VIII: H/10). "tözün yavaştörülüg edgölüg sav" (BT II: 194). "üdleşmek sözleşmeklig töröte evrilme üze yaykı üç ay birkçanıg erdürelim edgölüg işimizniñ köñülçe tapça bütme ki bolgay tep" (BT III: 293). "edgölüg yig üstünki savlar" (BT VII: 721). "edgölüg adrukluğ körmek yol" (BT VIII: A-389). "okşatguluksuz edgölüg unug inaglar" (BT XIII: 13.116). "ol burhanlarka tapınıp udunup edgölüg t[öz] yiltizig tikmiş tarımı[ş]" (BT XX: 300). "meniñ yeme kop edgölüg savımızni bütürün teñrim" (BT XXIII: G-303). "bo meni edgölüg evrilme[kimin]" (BT XXVIII: C-600). “emgeksizin turğu yok munda tamu / edgölüküg körmedip ajun çıkar” (DLT I: 420). "uğuştın kelür kör kamuğ edgölük / biligin bedür er bolur belgölük" (KB 1841). “isiz kılğan erke sen edgü kıla / keremniñ başı bu erür keç bile / eger kelse erdi saña edgölük / öküş kıl ol erniñ şenāsın tile” (AH 335). “kim kazgansa edgölük arturgay miz anar anıñ içinde edgölük” (TIEM 73 355v/5-6=042/023). “rāz aytıñ edgölük birle taķı saķnuķluk birle ķorkunlar tañrıda ol kim anar tērlür sizler” (Rylands 38/5b1=058/009).

²⁹⁶ "buyan edgü" (DI 74). "buyan edgü kılınç" (DA 2498). "bu buyan edgü kılınç tüşin bu közünür ajunta ok bulur" (TT VII: 40/20). "bo buyan edgü kılınç küçinte burhan kutın bulup" (BT XXIII: G-352). "boşgunsar tutdursar bo boyan edgü kılınç tüsin bo közünür ajunta ok bulur" (BT XXIII: G-171). *Cuñdidevidhārāñi Sutra*'daki örneği de şöyledir: "bo nom erdinig bititmiş buyan edgü kılınç küçink tüşinte men balaçuknuñ közünürte" (BT XXIII: H-225). *Altun Yaruk Sudur*'da şöyle bir örneği bulunur: "buyan edgü" (BT XVIII: V-37). bo buyan edgü kılınç küçinte tüşinte" (BT XIII: 46.31).

²⁹⁷ "agir buyanlıg huñ hıu kutı" (BT XXIII: G-343). "agir buyannıñ tüşinte" (BT XIII 49.41).

ekin: (<ek-(i)n, "ekin, tohumdan yetişen ve henüz hasat edilmemiş ekin; ekili arazi, ekili arazinin bulunduğu zemin" EDPT: 109; "ekin, kazanç, mecazen ve teşbih nev'inden olarak, dünya nimetleri yahut ahiret sevabı" Ünlü, 2018c: 242). "bu çambudiwip atlıg yırtınçüteki tınlıglar bir ikintike turkaru eñilki sansız tümen ajunta berü ötkürü bükünki künketegi toga ölü ulag sapıg üzölmez teñrim" (TT VI: 14). "kim tiler erse ol cihān ekini arturgay miz añar ekini içinde takı kim tileyür erse bu ajun yüretgünini bërür miz añar adın yok añar āhıret içinde ülüşdin" (TİEM 73 355r/5-6=042/020). "kim tileyür erse āhıret tarıglağını arturur-miz añar ekini içinde kim kim tileyür erse dünyā tarıglağını bërür-miz andın yok añar āhıret içre hîç ülüş" (Rylands 36/14b1=042/020).

kişiler arakı muyan edgölük: (<kişi+ler, <kişi, "adam, kişi, insan" EDPT: 752 + <ara+kı, "ara, arasında" EDPT: 196 + <buyan <Sanskrit punya, "erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap" EDPT: 386 + <ed+gü+lük, "iyilik, yardımseverlik, nezaket" EDPT: 53). "kişiler arakı muyan edgölük / bu yirde bulunmaz munu belgölük" (KB 3499).

muyan edgölük: (<buyan <Sanskrit punya, "erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap" EDPT: 386 + <ed+gü+lük, "iyilik, yardımseverlik, nezaket" EDPT: 53). "kişiler arakı muyan edgölük / bu yirde bulunmaz munu belgölük" (KB 3499).

yanut muyan: (<yan-(u)t, "yanıt" EDPT: 946+ <buyan <Sanskrit punya, "erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap" EDPT: 386). "eger anlar kèrtgünseler kòrksalar yanut muyan erdi tañrı üskinde yegrek eger bilür erseler" (TİEM 73 12v/6=002/103).

2.6 İslam ve Müslüman

Bu bölümde İslami dönemin ilk Türkçe eserlerinde "İslam" ve "Müslüman" için kullanılan Türkçe söz varlığı ele alınacaktır.

2.6.1 İslam

ETü. + Far. keddinki ağış.

"Kur'an'a göre İslam, kişinin kendisini yalnız Allah'a teslim etmesi, yalnız O'na kul olması, yalnız O'na ibadet etmesi demektir" (Karagöz vd., 2010: 323). İslam dini için TİEM 73'te *keddinki ağış* ifadesine rastlanmaktadır.

keddinki ağış: (<*kè+din+ki, "arkadaki; sonraki" EDPT: 705 + <Far. ağış, "1. kucak. 2. mec. yatak. 3. sığınılacak yer" Çağbayır, 2007: 147). "eşitmedimiz bunu cündnı keddinki ağış içinde ermez bu meger yalğan kòşmak" (TİEM 73 330v/6=038/007).

2.6.2 Müslüman

ETü. **adağın turğan tişi**; ETü. **boyun bër-**; ETü. **boyun bërighli**; ETü. **boyun bërmiş**; ETü. **boyun bërmiş eren**; ETü. + Çin. **boyun bërmiş künçuy**; ETü. **boyun su~boyun sü-**; ETü. **boyun suğlı~boyun sügli**; ETü. **boyun süngen~boyun sügen**; ETü. **boyun sümiş**; ETü. **bitgen**; ETü. **bütügli~bitigli**; ETü. **çomağ**; ETü. **kértgüngen~kirtgüngen**; ETü. **kértgünmiş~kirtgünmiş**; ETü. **kértgünmiş er**; ETü. **kértgünmiş kıl**; ETü. + Çin. **kértgünmiş künçuy**; ETü. **kértgünmiş tişi**; ETü. **kértgünmiş urağut**; ETü. **kértgünügli~kirtgünügli**; ETü. **kértgünügli eren**; ETü. + Çin. **kértgünügli künçuy**; ETü. **kirtgünmek**; ETü. **kirtgünmiş eren**; ETü. + Çin. **kirtgünmiş künçuy**; ETü. **kıl**; Ar. + ETü. **mü'mîn eren**; Ar. + ETü. **mü'mîn tişi**; Ar. + ETü. **mü'mîn urağut**; ETü. **tağrını bilgen**; ETü. **teğrigen~teğriken**.

İslam'da *kul* yani Ar. '*abd* ile kimi zaman bütün insanlar kastedilirken kimi zamansa Allah'ın kulları, yani ona iman eden insanlar ifade edilir (Karagöz vd., 2010: 3). Sofuoğlu, "İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olanıdır" hadisinin KB'de şu beyitte dile getirildiğine işaret eder (Sofuoğlu, 1989: 130): "bu yanlıg bolur bu kişi edğüsi / kişi edğüsi ol buğun yüdğüsi" (KB 543).

Müslümanlar birbirinin kardeşidir (KKM: 49/10). KB'de Kur'an'ın ilgili ayeti şöyle ifade edilmektedir (Sofuoğlu, 1989: 170-171): "müsülmân kâdaşka müsülmân kâdaş / ziyâret kılur ok ay köñli tudaş" (KB 4991).

İyi bir Müslümanın komşularına, yakınlarına, akrabalarına ve ihtiyaç sahiplerine ilgi göstermesi gerekmektedir (KKM: 2/177; 4/36; 16/90; 17/26). Sofuoğlu, KB'de ihtiyaç sahiplerine ilgi gösterilmesini ifade eden ayetlere de göndermede bulunduğunu dile getirir: "kâdaş yak yağukka yakınlık ula / uluğka kiçigke sewüg bol küle" (KB 1327). Yine bu beyitten hemen sonra tuz ekmek hakkının gözetilmesini ve diğer insanların ayıbını örtmek öğütlenmektedir: "tuz etmekni kiñ tut kişike yitür / kişi 'aybı körse sen açma yitür" (KB 1328). Sofuoğlu KB 1328. beyitin iyi bir Müslümanın nasıl olması gerektiğini ifade eden şu hadisi de hatırlattığına dikkatleri çeker: "Bu dünyada Müslüman kardeşinin bir ayıbını örtüp gizleyen kimsenin, Allah da ahirette ayıbını örter" (yazım düzeltildi, Sofuoğlu, 1989: 138).

Anne ve babaya iyilik etmek de iyi bir Müslümandan beklenen davranışlardandır (KKM: 2/83; 4/36; 6/151; 17/23-24; 29/8; 46/15). KB 1569. beyitte şöyle dile getirilmiştir: "atañnı anañnı sewindür tapın / yanut birge tapğun tümen miñ asıg".

Yazıtlar zamanında *kul* sözcüğünün "erkek esir, tutsak, köle" anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. İslami dönemde sözcük "Allah'ın kulu" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. "Kadın esir, tutsak, köle" anlamına gelen *kün* sözcüğünün İslami

dönem metinlerinde dinî bir söz varlığı olarak tanıklanmadığı görülür. Bunun yerine *kul* sözcüğü ile kadın ve erkek her türlü Müslüman kastedilmektedir.

Teñrigen~teñriken eski bir Türk unvanıdır. Yazıtlar dönemi metinlerinde ve eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu anlamıyla tanıklandığı görülür. Bu sözcüğü eserine "tanrıya tapınan" anlamıyla alan Kâşgarlı'nın kaydına rağmen, DLT haricinde İslami dönemin ilk metinlerinde tanıklanmadığı görülmektedir: "teñrigen: Tanrıya tapınan bilgin. Müslüman bulunmayan Türklerin dilinde" (yazım düzeltildi, DLT III: 389). Dolayısıyla sözcüğün yaygın bir kullanımı olmadığı söylenebilir.

adağın turğan tişi: (<adağ+(1)n "ayağını", "ayak" EDPT: 45 + <tur-ğan "duran", <tur- "dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür" EDPT: 529 + <tişi, "kadın" EDPT: 560). "boyun bërmiş erenler boyun bërmiş künçuyar kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adağın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadağa bërgen erenler şadağa bërgen tişiler rûze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarka yarlıkamaq yanut uluğ" (Rylands 33/3b3=033/035).

boyun bër-: (<<bon̄y+(1)n, "boyun, bazen ense" EDPT: 386 + <ber-, "vermek" EDPT: 354). "negü kelse tapla kör edgü isiz / boyun bir qazāka²⁹⁸ köni tut ağız" (KB 1431). "anlar kim aydılar qarındaşlarıña taqı oturdılar eger boyun bërşeler erdi bizke öldürmegeyler erdi" (TİEM 73 54a/2=003/168). "sorarlar saña ya muḥammed ḡanîmetlerdin aygıl: ḡanîmetler Tañrıka hem yalavaçka qorqun Tañrıdın oñarıñ edgü kılın ol kim sizin ara turur boyun bërinler Tañrıka hem yalavaçka eger mü'min erse sizler" (Rylands 28/64b2=008/001).

boyun bërighli: (<<bon̄y+(1)n, "boyun, bazen ense" EDPT: 386 + <ber-(i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354). "qamuğ añar boyun bërighliler ol" (TİEM 73 14r/4=002/116). "sewerler anlar kim tandılar eger boyun bërighliler erse" (Rylands 30/19b2=015/002).

boyun bërmiş: (<<bon̄y+(1)n, "boyun; bazen ense" EDPT: 386 + <ber-miş "vermiş", <ber- "vermek" EDPT: 354). "bulmadımız anıñ içinde bir ewde adın boyun bërmişlerdin" (TİEM 73 385r/3=051/036). "boyun bërmiş erenler boyun bërmiş künçuyar kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adağın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadağa bërgen erenler şadağa bërgen tişiler rûze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan

²⁹⁸ Bu beyitte transkripsiyon hatası bulunmaktadır, ilgili yayında şöyledir: qazāka (Arat, 2007: 160).

erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarkā yarlıkamak yanut uluğ” (Rylands 33/3b3=033/035).

boyun bërmiş eren: (<<boñy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <ber-miş “vermiş” , <ber- “vermek” EDPT: 354 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “boyun bërmiş erenler boyun bërmiş künçuyar kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adaqın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadaqa bërgen erenler şadaqa bergen tişiler rûze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarkā yarlıkamak yanut uluğ” (Rylands 33/3b3=033/035).

boyun bërmiş künçuy: (<<boñy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <ber-miş “vermiş” , <ber- “vermek” EDPT: 354 + <Çin. *kung chu*, “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635).).”boyun bërmiş erenler boyun bërmiş künçuyar kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adaqın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadaqa bërgen erenler şadaqa bergen tişiler rûze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarkā yarlıkamak yanut uluğ” (Rylands 33/3b3=033/035).

boyun su~boyun sü-: (<<boñy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <su-, “su- fiilinin asıl anlamı net değildir, boyun su-=boyun eğmek” EDPT: 782). “ol añar boyun sudı = o, ona boyun eğdi, itaaat etti” (DLT III: 248). “ançada kim aydı añar idisi boyun sügil” (TİEM 73 15v/4=002/131). “aydılar küfr kelimesini tandılar boyun sumışlarında kiğın” (Rylands 29/53b2=009/074). “boyun sümek hem edgü söz kerek erdi kaçan berk bolsa iş eger rāst tursalar tañrı fermānıka bolğaytı yahşıraq olar” (Rylands 37/17a2=047/021).

boyun suğlı~boyun sügli: (<<boñy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <su-ğlı “eğen”, <su- “su- fiilinin asıl anlamı net değildir, boyun su-=boyun eğmek” EDPT: 782). “anıñ birle fermānladım men boyun süglilemiñ ilkisi men” (TİEM 73 112r/6=006/163). “anlar kim taptılar biziñ nişānlarımızka boldular boyun suğlılar” (Rylands 36/66a1=043/069).

boyun süngen~ boyun sügen: (<<boñy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <sü-(n)-gen, <su- “su- fiilinin asıl anlamı net değildir, boyun su-=boyun eğmek” EDPT: 782). “taķı tanuqluķ bërğil kim biz boyun süngenler biz” (TİEM 73 43v/1=003/052). “ermez erdi ibrahîm cuhūd taķı ermez erdi tersā taķı ançası bar erdi haķ dînke kışğan boyun sügen taķı ermez erdi ortak koşğanlardın” (TİEM 73 44v/5=003/067). “yana fermānladı kökni törütmek tapa ol bir tütün erdi aydı añar yime yerke: keliñler köñlün azu köñülsüzün aydılar: keldimiz boyun sügenler” (Rylands 35/78a1=041/011).

boyun sümiş: (<<boŋy+(ı)n, “boyun; bazen ense” EDPT: 386 + <sü-miş “boyun eğmiş”, <su- “boyun eğmek” EDPT: 782). “kim ol körklügrek söz andın kim ündedi taŋrı tapa kıldı ol eğgü iş aydı men boyun sümişlerdin men” (TİEM 73 351r/7=041/033).

bitgen: (<büt-gen, <büt- “inanmak, doğruluğuna güvenmek” EDPT: 298). “ay anlar kim bittiler korkuŋ taŋrıdın taŋrı kođuŋ anı kim qaldı ribādın eger erseñiz bitgenler” (TİEM 73 36r/4=002/278). “ey idimiz aça bergil bizdin ‘azābnı biz bitgenler-miz” (Rylands 36/77a1=044/012).

bütügli~bitigli: (<büt-(ü)gli, <büt- “inanmak, doğruluğuna güvenmek” EDPT: 298). “atıŋ erdi aşnu kamuğda oza / bayatka bütügli köñül til tüze” (KB 51). “kaçan adıldı erse aydı arıŋ idi sen sen yandım saña men bütüglilerinñ ilkisi men” (TİEM 73 125r/1=007/143). “ol törüttü sizni sizlerdin kâfir sizlerdin bitigli taŋrı anı kim kılr siz körgeñ turur” (Rylands 38/66a3=064/002). “nēni kim keldürse sen anı bizke nişāndın cādülük kılmak üçün bizke anıñ birle ermez-miz biz saña bütügliler” (Rylands 28/14b3=007/132).

çomak: (<çom-aŋ, “sopa” EDPT: 422). “ol tınlıŋlarıŋ saŋat tamuda örtlüğ yalınlıŋ temirliŋ çomakın bergen tokıyurlar” (M 82-24). “çomak: Uygurlarca [ve] bütün Müslüman olmayan halk[lar]ca Müslümanlara verilen ad. ‘Çomak eri’ denir ki ‘Müslümanlardan bir adam demektir’ ” (DLT I: 381). “çomak tat boynın çaptı = Müslüman, gavurun boynunu vurdu” (DLT II: 3). “bu munça isinmek azu tumlımak / tilek iki boldı ay ersig çomak” (KB 4701)²⁹⁹.

kértgüngen~kirtgüngen: (<kért-gün-gen, “inanın, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438). “korkuŋlar taŋrıdın bilinler siler kavuşdaçı siler aŋar sewünç bergil kértgüngenlerke” (TİEM 73 27r/8=002/223). “taŋrı eger iki ögür kirtgünlerdin öldürüşseler yaraştırurŋlar” (Rylands 37/59a3=049/009).

kértgünmiş~kirtgünmiş: (<kért-gün-miş, “inanın, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438). “idimiz belgülerini bolsa miz kértgünmişlerdin” (TİEM 73 97v/6=006/027). “ayğaylar: arıŋ sen sen biziñ erkligimiz sen olarda adın kendü tapnur erdiler perilerni üküşleri anlarğa kirtgünmiş tururlar” (Rylands 33/56a1=034/041).

kértgünmiş er: (<kért-gün-miş, “inanın, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <er, “adam” EDPT: 192). “yıramas kértgünmiş erke ap yme kértgünmiş tişike kaçan hükm buyursa taŋrı anıñ yalavaçı bir yarlıŋ kim bolmak anlarğa talulamak işlerindin” (TİEM 73 307v/8=033/036).

²⁹⁹ DLT'de sözü edilen anlam, *Uigurica II*'de örneklenir: U II: 26/16; 27/23 vb. *Maytrisimit*'te örneklenen *çomak* sözcüğüse “çomak, kamçı” anlamındadır.

kértgünmiş kıl: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <kıl, “erkek köle; İslami terminolojide Allah’ın kulu” EDPT: 615). “kértgünmiş kıl yegrek turur ortak katıglı āzād erdin neçe yme hoş kelse silerke” (TİEM 73 27r/1=002/221).

kértgünmiş künçuy: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <Çin. *kung chu*, “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635). “ay anlar kim kértgündiler kaçan kelse silerke kértgünmiş künçuyar ewleri barqları qodup kelmişler sınanlar olarnı” (TİEM 73 407r/2- 60/010).

kértgünmiş tişi: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <tişi, “kadın” EDPT: 560). “yıramas kértgünmiş erke ap yme kértgünmiş tişike kaçan hüküm buyursa tanrı anıñ yalavaçı bir yarlıg kim bolmaq anlarka talulamaq işlerindin” (TİEM 73 307v/9=033/036).

kértgünmiş urağut: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <ur-(a)ğut³⁰⁰, “kadın” EDPT: 218). “ol urağutnı kértgünmiş eger bağışlasa özini yalavaçka eger tilese yalavaç nikāh kılmak anı katıgsız ya’nî kâbînsiz saña adın mü’mînlerde adın” (TİEM 73 309r/5=033/050).

kértgünügli~kirtgünügli: (<kért-gün-(ü)gli, “inanan, inanmış” Ünlü, 2018c: 439). “yarlıg berildim kim bolmaqımka kértgünüglilerdin” (TİEM 73 162v/2=010/104). “kim kılsa edğülük erkekdin azu tişidin ol kirtgünügli erür, tiriglik bérhey men añar tatlıg tiriglik yanut bérgey men ök olarka yanutları anda körlügrek kim kılmur erdiñizler” (Rylands 30/84b1=016/097).

kértgünügli eren: (<kért-gün-(ü)gli, “inanan, inanmış” Ünlü, 2018c: 439 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “kértgünügli erenler kértgünügli künçuyar amarıları dost amarıke” (TİEM 73 146r/9=009/071).

kértgünügli künçuy: (<kért-gün-(ü)gli, “inanan, inanmış” Ünlü, 2018c: 439 + <künçuy+lar “kızlar”, <Çin. *kung chu* “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635). “yana arıg bolmışlar kértgünügli künçuyardın yana arıglar yavaşlar anlardın kim berildiler bitigni silerde öñdün kaçan berse siler olarka terlerini özlerini küdezigliler artaq iş kılmaglılar ap yme oynaş tutuğlılar” (TİEM 73 80v/1=005/005).

kirtgünmek: (<kért-gün-mek “iman etmek”, <kért-gün- “bir şeye inanmak, bir şeye iman etmek” EDPT: 739). “kirtgünmek kün ay tenrı tamgası” (Hua 218). “tanrı sewdürdi sizke kirtgünmeki tağı bezedi anı köñlüniz içinde” (Rylands 37/58b1=049/007).

kirtgünmiş eren: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <er+en “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “boyun bérmiş erenler boyun bérmiş künçuyar

³⁰⁰ Sözcüğün köken bilgisi üzerinde bk. Güner, N. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.

kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adağın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadaqa bergen erenler şadaqa bergen tişiler rüze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarqa yarlıkamaq yanut uluğ” (Rylands 33/3b3=033/035).

kirtgünmiş künçuy: (<kért-gün-miş, “inanan, iman etmiş olan” Ünlü, 2018c: 438 + <Çin. *kung chu* “hükümdarın kızı” Giles, 1912’den aktaran EDPT: 635). “boyun bërmiş erenler boyun bërmiş künçuyar kirtgünmiş erenler kirtgünmiş künçuyar adağın turğan tişiler köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar sergen erenler sergen tişiler baş qodı erenler baş qodı tişiler şadaqa bergen erenler şadaqa bergen tişiler rüze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yād kılğan erenler tañrını üküş yād kılğan tişiler anuttı tañrı olarqa yarlıkamaq yanut uluğ” (Rylands 33/3b3=033/035).

kul: (<kul, “erkek köle; İslami terminolojide Allah’ın kulu” EDPT: 615). “tabgaç bodunka beglik urı ogılın kul boltı eşilik kız ogılın kün boltı” (KT D 7). “ol ödke kul kullug kün künlüg bolmış erti” (BK D 18). “künüm kulum bodunug teñri yër anta ayu [b]erti” (ŞU G 9). “kul savı begiñerü ötünür” (IrkB 54). “munı sözleyür tözünler kulı tip” (Üİ 104b/1). “ne yme men töz artukaç birle tüzün yawaş edgü kişilerig kün kul kılıp” (TT IV: B/16). “alku bahşıların kulı” (BT VIII: A-492). “teñri kulı” (BT XIII: 12). “bètgeçi isiz yavız kul bitidim” (Or 8212/77 A/11). “kulı elginte ol kızığ ıdtı” (Mainz 388/A 5). “kul teñrige tapdı = kul Allah’a tapdı” (DLT II: 3). “ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / soyurkap³⁰¹ keçürgil yazukın kamuğ” (KB 28). “bu itiglig erke āzād öz kul ol” (AH 344). “aygıl ay meniñ kullarım anlar kærtgündiler qorqunlar idinizlerka anlarqa kim körklüg kıldılar bu yakın tiriglik içinde” (TIEM 73 336r/2=039/010). “hîç ‘ar tutmaz ‘isā kim bolsa kul tañrıka hem ferîşteler yakınlar kim kim ‘arlanısa anıñ kulluğındın hem boynağuluk kılsa her-āyine tērer olarnı aña kamuğ” (Rylands 27/12a3=004/172).

mü‘mîn eren: (<Ar. mü‘mîn, 1. İnanan; inanmış olan; güvenen; güven duyan. 2. Allah’ın varlığına, birliğine ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine ve İslamiyetin diğer temel esaslarına inanan; iman sahibi olan; inanmış; Müslüman” Çağbayır, 2007: 3369 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “anlar kim tandılar yıgdılar silerni ağırlıg mezgıtdın kurbānızılarnı yıgmış erdiler tegmekindin orunıña eger bolsa mü‘mîn erenler mü‘mîn tişiler bilmegey erdinizler anlarını öldürgey erdinizler anlarını teggey erdi silerke anlardın yazuk bir biligsizin kigürgü üçün tañrı rahmetiñe kimni tilese eger adırsalar erdi

³⁰¹ *soyurka*- filinden geldiği düşünüldüğünden bu şekilde yazılması tercih edilmiştir. Arat’ın metninde *suyurkap* biçiminde sözcüğün ilk hecesi dar yuvarlak ünlüyledir.

kınağay erdimiz anlarını tandılar anlarda ağrıtgān kın birle” (TİEM 73 378v/3=048/025). “kınayur üçün tañrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüg urağutlarını ortak katıglı erenlerini ortak katıglı kınçıyurları tevbe bërür tañrı mü‘min erenler üze mü‘min hātunlar üze erür tañrı örtgen ulaşı yarlıkāğan” (Rylands 33/27b1=033/073).

mü‘mîn tişi: (<Ar. mü‘mîn, 1. İnanan; inanmış olan; güvenen; güven duyan. 2. Allah’ın varlığına, birliğine ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine ve İslamiyetin diğer temel esaslarına inanan; iman sahibi olan; inanmış; Müslüman” Çağbayır, 2007: 3369 + <tişi, “kadın” EDPT: 560). “anlar kim tandılar yıgdılar silerni ağırlıg mezigitdin kurbānıyızlarını yıgmış erdiler tegmekindin orunıña eger bolsa mü‘mîn erenler mü‘mîn tişiler bilmegey erdiñizler anlarını öldürgey erdiñizler anlarını teggey erdi silerke anlardın yazuk bir biligsizin kigürgü üçün tañrı rahmetiñe kimni tilese eger adırsalar erdi kınağay erdimiz anlarını tandılar anlarda ağrıtgān kın birle” (TİEM 73 378v/3=048/025).

mü‘mîn urağut: (<Ar. mü‘mîn, 1. İnanan; inanmış olan; güvenen; güven duyan. 2. Allah’ın varlığına, birliğine ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine ve İslamiyetin diğer temel esaslarına inanan; iman sahibi olan; inanmış; Müslüman” Çağbayır, 2007: 3369 + <ur-(a)ğut³⁰², “kadın” EDPT: 218). “mü‘minler mü‘min urağutlar amarıları amarınıñ dostları fermānlayurlar edğülükni yıgarlar yawuz işdin adaķın kılurlar namāznı bërürler zekātın boyun sunurlar tañrı hem yalavaçķa bu öğür olarnı yarlıkayur tañrı ol tañrı küşüş bütün işlig turur” (Rylands 29/50b3=009/071).

tañrını bilgen: (<tañrı+nı “tañrısını” <teñri<*teñ-(ü)r-i³⁰³, “Tanrı” EDPT: 523 + <bil-gen “bilen”, <bil- “bilmek” EDPT: 330). “anlar kim boyun sudılar anlarka kim tevbe kıldılar tañrını bilgenler hem bilgeler” (Rylands 27/50b2=005/044).

teñrigen~teñriken: (<<*teñ-(ü)r-i+gen, “dindar, sofu” EDPT: 525). “kañım бага teñriken yen anta yorımış” (O 5). “teñriken alp kutlug bilge kan” (HT 6/1). “kamug ulug feriştiler küç basut yiğetmek utmak birzünler teñrikenim” (BT V: 516). “teñrigen: Tanrıya tapınan bilgin. Müslüman bulunmayan Türklerin dilinde” (yazım düzeltildi, DLT III: 389).

2.7 Küfür ve Kafirlik

ETü. boynağuluk; Ar. + ETü. inkār kılığlı; Ar. + ETü. kāfir bol-; Ar. + ETü. kāfir eren; Ar. + ETü. kāfir kıl-; ETü. kærtgünmegliler; Ar. + ETü. küfr ketürgenler;

³⁰² Sözcüğün köken bilgisi üzerinde bk. Güner, N. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.

³⁰³ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

ETü. tan-; ETü. tanığlı; ETü. tanığlı bol-; ETü. tanığlı ér-; ETü. tangán; ETü. tanmak; ETü. tanmaklık; ETü. tağrıni barlamamak; ETü. yazukluğ.

Küfür, dinî bir terim olarak, Hz. Peygamberi ve onun Allah'tan getirdiklerini yalanlamak, İslam'ın hükümlerinden birini veya birkaçını inkar etmek demektir (Karagöz vd., 2010: 390).

boynağuluk: (<boyna-ğu+luğ “kafirlik”, <boyna-ğu “asi, itaatsiz, inatçı, isyankar” Ünlü, 2018c: 176). “kodar anlarını boynağulukları içinde başları teziginiyor yoruyorlar” (TİEM 73 129v/8=007/186). “bitinler tağrıka sıyardın turunlar boynağulukdın” (Rylands 30/47a1=016/036).

inkâr kıluğlı: (<Ar. inkâr, “1. Bir kimsenin yaptığı bir işi, söylediği bir sözü veya tanık olduğu bir olayı söylememesi, saklaması ya da tam aksini söylemesi; yadsıma. 2. Bir şeyin varlığını kabul etmeme. 3. Allah'ı ve dinî esasları kabul etmeme; reddetme; tanımama” Çağbayır, 2007: 2184 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “icâbet kılınlar idinizke kelmezde burun yol kün yandurmak yok añar tağrıdın yok sizke sığınçu ol kün yok sizke sığınçu ol kün yok sizke inkâr kıluğlı” (Rylands 36/32a1=042/047).

kâfir bol-: (<Ar. kâfir, “1. Örtlen; gizleyen. 2. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmeyen; tanrıtanıamaz; dinsiz. 3. Küfreden; küfredici; küfürbaz. 4. Zalim; acımasız; insafsız. 5. Musibet; kahrolası; uğursuz; pis. 6. İyilik tanımayan; gördüğü iyiliği inkâr eden. 7. Siyah renk. 8. Müslümanlara göre İslam dininden olmayan insanların tümü. 9. Tarımla uğraşan kesim; çiftçi; ziraatçı” Çağbayır, 2007: 2328 + <bol-, “olmak” EDPT: 331). “neteg köndürür tağrı ol erenlerini küfr ve kâfir boldılar bitmişlerindin soğra tağı tanukluk berdiler kim hakikat üze” (TİEM 73 46v/3=003/086). “yana tuttum anlarını kim kâfir boldılar neçuk bolgay meniñ kınım” (Rylands 33/74a2=035/026).

kâfir eren: (<Ar. kâfir, “1. Örtlen; gizleyen. 2. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmeyen; tanrıtanıamaz; dinsiz. 3. Küfreden; küfredici; küfürbaz. 4. Zalim; acımasız; insafsız. 5. Musibet; kahrolası; uğursuz; pis. 6. İyilik tanımayan; gördüğü iyiliği inkâr eden. 7. Siyah renk. 8. Müslümanlara göre İslam dininden olmayan insanların tümü. 9. Tarımla uğraşan kesim; çiftçi; ziraatçı” Çağbayır, 2007: 2328 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “sen erkligimiz yârî bergil bizke kâfir erenler üze” (TİEM 73 37v/9=002/286).

kâfir kıl-: (<Ar. kâfir, “1. Örtlen; gizleyen. 2. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmeyen; tanrıtanıamaz; dinsiz. 3. Küfreden; küfredici; küfürbaz. 4. Zalim; acımasız; insafsız. 5. Musibet; kahrolası; uğursuz; pis. 6. İyilik tanımayan; gördüğü iyiliği inkâr eden. 7. Siyah renk. 8. Müslümanlara göre İslam dininden olmayan insanların tümü. 9. Tarımla uğraşan

kesim; çiftçi; ziraatçı” Çağbayır, 2007: 2328 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “öldürüldi kişiler ya’nî ‘utebe ne kâfir kıldı anı” (TİEM 73 436r/1=080/017).

kértgünmegliler: (<kert-gün-me-gli+ler "inanmayanlar", <kert-gün- “inanmak, bir şeye inanmak” EDPT: 739). “ol silerke kim tañrı kewdeçi ol kértgünmeglilerin alını” (TİEM 73 133r/3=008/018).

küfr ketürgenler: (<Ar. küfr, “küfür” Çağbayır, 2007: 2884 + <kel-tür-gen+ler, <kel-tür- “getirmek” EDPT: 716). “taķı arıtmak için tañrı anlarını kim bittiler taķı yokatmak için küfr ketürgenlerini” (TİEM 73 51r/9=003/141).

tan-: (<tan-, “inkar etmek, kabul etmemek”, EDPT: 513). "yime urunçaķ urmuş tavarag tanıp birmeserler ezük yalğan tauılı sözleserler" (M 83-57). "ülgü teñ urup ayıglap tanıp olarta" (BT XIII: 13.104). “ol alımnı tandı = o, alacağını ve buna benzer şeyleri inkar etti”. Herhangi bir şeyi inkar eden kimse için de böyle denir” (DLT III: 184). "tanıǵlı kişike tanuķ ol bitig / tanuķ bolsa hîle yorımaz itig" (KB 3892). “aydılar anlar kim tandılar anlarķa kim kértgündi eger bolsa êdgülük aşunmağaylar erdi bizdin anıñ tapa ançada yol bilmediler añar munu ayurlar bu yalğançı turur kêçki” (TİEM 73 369v/5=046/011). “ayǵıl: sizler mü tanar sizler ol tañrıķa kim törüttü yerni iki kün içre kılar sizler añar teñ tuşlar ol ‘âlemluğlar idisi turur” (Rylands 35/76a1=041/009).

tanğan: (<tan-ğan “inkar eden”, <tan- “inkar etmek, kabul etmemek”, EDPT: 513). "ögür öldürürsüz tañrı yolu içinde taķı bir ögür tanğan körerler anlarını êkki anlarķa közniñ körmeki" (TİEM 73 39r/3=003/013). “ol tañrı ködürmez anı kim ol yalğançı tanğan turur” (Rylands 34/78b2=039/003).

tanıǵlı: (<tan-(ı)ǵlı “inkar eden”, <tan- “inkar etmek, kabul etmemek” EDPT: 513). "tanıǵlı kişike tanuķ ol bitig / tanuķ bolsa hîle yorımaz itig" (KB 3892). "emgeksizin bolsa silerke tileyür tañrı çıkarmak yaraǵlığını öz yarlıǵları birle kesse tanıǵlılar sonını" (TİEM 73 132r/4=008/007). “mundağuķ yalğanlanur anlar kim erdiler tañrının âyâtlarına tanıǵlılar” (Rylands 35/60b1=040/063).

tanıǵlı bol-: (<tan-(ı)ǵlı “inkar eden”, <tan- “inkar etmek, kabul etmemek” EDPT: 513). “boldılar biziñ nişānlarımızķa tanıǵlılar” (Rylands 35/81a3=041/015).

tanıǵlı êr-: (<tan-(ı)ǵlı “inkar eden”, <tan- “inkar etmek, kabul etmemek”, EDPT: 513). “erdiler âyâtlarımızķa tanıǵlılar” (Rylands 35/89a1=041/028).

tanmak: (<tan-mak “inkar etmek, küfr etmek”, < tan- “inkar etmek, kabul etmemek”, EDPT: 513). "tilerler adırmaq kesmek yarmaķları boynağuķa fermānladılar kim tanmaķları añar" (TİEM 73 65v/7=004/060). “kim tansa tañrıķa kirtgünmişde kiğin meger ol kim küçeldi yana

anın köñli amrulmuş kirtgünmek birle yok kim kim kim açılsa tanmaqlık birle köküz anların üze ol öwke tañrıdın anlarka ol uluğ kın” (Rylands 30/89a1=016/106).

tanmaqlık: (<tan-mağ+lık, “kafirlik” EDPT: 514). “eger tansa siler bütünlükün tañrı muşsuz turur silerdin taplamas kullarıña tanmaqlıknı eger şükr ötese siler taplar silerni yazuk yüğmes hîç yazuk yüğügli adın kişi yükini yana idîñizlerke turur yanıñızlar ukturgay siler anı kim kılur siler ol bilgen turur köñüller idisi” (TİEM 73 335v/3=039/007).

tañrını barlamamağ: (<tañrı+nı “tanrını”, <teñri <*teñ-(ü)r-i³⁰⁴ “Tanrı” EDPT: 523 + <bar+la-ma-mağ “inkar etmek”, <bar, “var” EDPT: 353). “yigrentürdi silerke tañrını barlamamağnı tağı yarlığdın çıkmagın tağı ‘âsî bolmagın” (Rylands 37/58b2=049/007).

yazukluğ: (<yaz-uk+luğ, “günahkar” EDPT: 986). “yazuklug atlıg[ıg] [teñ]rı tuta berti” (ŞU D 2). “bu muntağ türlüğ tsuyluğ yazukluğ tınlıglarığ kın kızgıt tegürtürür” (M 82-55). “tağı yime kim kayu tınlığ beglerde ağır yazukluğun yazuksuzun” (KİP 36). “teñrim egsüklüğ yazoklug biz” (Hua 346). “kop türlüğ tsuida irinçüde örtüglüğ yazuklug bolmalım” (TT IV: B/65). “yazukluğ biz” (BT V: 27). “ağır yazuklug alp yavalturguluk tınlıglarığ” (BT XXIII: D-59). “yazukluğ: günahlı” (DLT III: 50). “‘azabı telim erse rahmet üküş³⁰⁵ / yazukluğ üçün boldı rahmet küsüş” (KB 3659). “yazukluğ kişiniñ yazukın keçür / ‘adâvet kökini qazıp sen köçür / yalınlansa tutnup gâzab hıkd otı / hâlîmlik suwın saç ol otnı öçür” (AH 337). “çıqarsa yarağlıgı yok yodun kılsa yarağsıznı neçeme tilemese yazukluğlar ya‘nî kâfirler” (TİEM 73 132r/5=008/008). “belgürtse yarağlıgı yok boğun kılsa yarağsıznı neçeme taplamasa yazukluğlar ya‘nî kâfirler” (Rylands 28/68a2=008/008)³⁰⁶.

2.8 Münafık

ETü. êkki yüzlüğ~iki yüzlüğ; ETü. êkki yüzlüğ eren; ETü. êkki yüzlüğ kıl-; ETü. êkki yüzlüğ tişiler; ETü. êkki yüzlüglük~iki yüzlüglük; ETü. iki yüzlüğ urağut; ETü. iki yüzlüglük kıl-; Ar. + ETü. nifāk kıl-.

Münafıklık, kalben inanmadığı hâlde bunu saklayıp inanıyormuş gibi görünmektir (Karagöz vd., 2010: 495).

êkki yüzlüğ~iki yüzlüğ: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <yüz+lüğ “yüzlü”, <yüz “surat” EDPT: 983). “nêgü ol silerke êkki yüzlüglük içinde êkki gürüh tañrı bütün kemişti anların anı birle

³⁰⁴ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

³⁰⁵ Arat, bu sözcüğü *öküş* olarak okumayı tercih etse de bu çalışmada dar yuvarlak ince sıradan ünlüyle okunması uygun bulunmuştur.

³⁰⁶ Karahanlı Türkçesi özellikleri gösteren metinlerde günah anlamında yaygın biçimde kullanılan *yazukluğ* sözcüğünün TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde “kafir” anlamına gelecek şekilde kullanıldığı örneklerde görülmektedir.

kim kazgandılar" (TİEM 73 68v/4=004/088). "müjde bergeil iki yüzlüglerke anlarğa kın açıtıǵlı" (Rylands 26/94a3=004/138).

ékki yüzlüg eren: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983 + <er+en, "gerçek erkek; savaşçı adam" EDPT: 232). "ékki yüzlüg erenler ékki yüzlüg tişiler amarıları amadın" (TİEM 73 145v/6=009/067).

ékki yüzlüg kıl-: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "medîne boğunındın boynağulux kıldılar ékki yüzlüg kılmağ üze bilmes sen anlarını" (TİEM 73 149v/4=009/101).

ékki yüzlüg tişiler: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983 + <tişi+ler "kadınlar", <tişi "kadın" EDPT: 560). "ékki yüzlüg erenler ékki yüzlüg tişiler amarıları amadın" (TİEM 73 145v/6=009/067).

ékki yüzlüglük:~iki yüzlüglük: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg+lük "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983). "sonra keltürdi anlarğa ékki yüzlüglükni köñülleri içinde ol künke kim körgeyler anı anıñ birle hilâf kıldılar tañrığa" (TİEM 73 147r/4=009/077). "bakmaz mu sen anlarğa kim iki yüzlüglük kıldılar" (Rylands 38/15a1=059/011).

iki yüzlüglük kıl-: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "Bakmaz mu sen anlarğa kim iki yüzlüglük kıldılar" (Rylands 38/25a1=059/011).

iki yüzlüg urağut: (<ikki, "iki" EDPT: 100 + <yüz+lüg+lük "yüzlü", <yüz "surat" EDPT: 983 + <ur-(a)ğut, "kadın" EDPT: 218). "iki yüzlügler iki yüzlük urağutlar amarıları amarıdın fermānlayurlar eşizlikdin yıgarlar edğülükdin hem kısarlar eliglerini unıttılar tañrını koğtı olarnı iki yüzlügler olar fāsıqlar" (Rylands 29/47a1=009/067).

nifāk kıl-: (<Ar. nifāk, " 1. Anlaşmazlık; geçimsizlik; ara açıklığı; uyuşmazlık; bölünme. 2. İki yüzlülük; ara bozma; ayırma. 3. Müslüman görüldüğü hâlde Müslüman olmama." Çağbayır, 2007: 3543 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "taķı bilmek üçün anlarını kim nifāk kıldılar" (TİEM 73 54r/7=003/167).

2.9 Fāsık

ETü. + Far. tañrı fermānındın çıkğan; ETü. yarlığdın çık-; ETü. yarlığdın çıkmak; ETü. yarlığdın çıkıǵlı~yarlıkdın çıkıǵlı; ETü. yarlıgsız iş; ETü. yoldın çıkıǵlı.

Ar. *fāsık* bir şeyden ayrılan, çıkan anlamına gelir. Sözcük dinî bir terim olarak kullanıldığında dini inkar eden veya iman ettiğı hâlde itaat etmeyen, dinî görevlerini yerine getirmeyenlere, günaha girenlere denir (Karagöz vd., 2010: 172). Fāsıklık ile küfürden daha genel anlamda her türlü isyan kastedilmektedir (Çanga, 2016: 377).

tanrı fermânının çıkğan: (<*teŋ-(ü)r-i³⁰⁷, “Tanrı” EDPT: 523 + <fermân+i+n+dın “buyruğundan”, <Far. fermân “1. Buyruk; emir; hüküm. 2. İmparatorluk döneminde padişahlar tarafından çıkarılan yazılı özel emirler. 3. Allah’ın buyrukları. 4. Fermanlarda kullanılan bir yazı türü. 5. Diplomatik yazışma” Çağbayır, 2007: 1565 + <çık-ğan “çıkan”, <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405). “bolmañlar anlar teg kim unıttılar idini unıttırdı anlarğa et-özleri olar tururlar tanrı fermânının çıkğanlar” (Rylands 38/30b3=059/019).

yarlığdın çık-: (<yar+lığ+dın “emirden”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405). “indürdimiz anlar üze kim küç kıldılar kın kökdin anın kim yarlığdın çıkar erdiler” (TİEM 73 7v/2=002/059). “mundağuk sınayur-miz olarnı anıñ birle kim yarlığdın çıkar erdiler” (Rylands 28/40b1=007/163).

yarlığdın çıkığlı~yarlıkdın çıkığlı: (<yar+lığ +dın “buyruktan”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <çık-(ı)ğlı “çıkan”, <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405). “anlar tururlar anlar yarlığdın çıkığlılar” (TİEM 73 86r/7=005/047). “tanrı köndürmes yarlıkdın çıkığlı boğunlarnı” (TİEM 73 141r/4-5). “bitidimiz anar tahtalar içinde kamuğ neñdin pend adırmağ açmağ kamuğ neñni tutğıl anı küç birle fermānlağıl boğnuğa tutsun anıñ körlügrekini munı körkütür men sizke yarlığdın çıkığlılarka” (Rylands 28/24a1=007/145).

yarlığdın çıkmağ: (<yar+lığ+dın “emirden”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <çık-mağ “çıkma”, <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405). “ol silerke yarlığdın çıkmağ ol” (TİEM 73 80r/1=005/003). “tağı yarlığdın çıkmağnı tağı ‘āsî bolmağnı anlar ol olar köniler” (Rylands 37/58b3=049/007).

yarlığsız iş: (<yar+lığ+sız “emredilmeyen”, <yar+lığ “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <iş, “iş, emek; edim; mesele” EDPT: 254). “ol yarlığsız iş” (Rylands 27/16b2=005/003).

yoldın çıkığlı: (<yol+dın “yoldan”, <yol “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917 + <çık-(ı)ğlı “çıkan”, <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405). “azıtmas anıñ birle meger yoldın çıkığlılarnı” (TİEM 73 4v/5=002/026). “bulmadımız olarnıñ üküşleri bir bıçığdın bütünlükin buldımız olarnıñ üküşreklerini yoldın çıkığlılar ol” (Rylands 28/3b3=007/102).

³⁰⁷ Tanrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

2.10 Şirk ve Müşriklik

ETü. artuk kıl-; ETü. bayat men tigüçi; ETü. bayat men tigüçi kişi; ETü. bediz burhan; ETü. birik-; ETü. künke tapunğan; ETü. ortak kat-; ETü. ortak katğan; ETü. ortak katıglı; ETü. ortak katıglı eren; ETü. + Çin. ortak katıglı künçuy; ETü. + Soğd. ? tañrıda adın but; ETü. tañrıda adın tapunğu; ETü. tañrıda adınkı tapunğu.

Allah’a eş koşmak haramdır (KKM: 7/33; 16/74; 22/31). Allah’a şirk koşan Firavun ile ilgili şöyle bir ayet vardır: “ ‘Ben sizin en yüce rabbinizim!’ dedi. Allah da ona ibretlik dünya ve ahiret cezası verdi” (KKM: 79/ 24-25). Bu ayetlere KB 4712. beyittte atıfta bulunulur.

TİEM 73’te bir yerde *balman* sözcüğü Ar. *صائم* yani “put” (Çanga, 2016: 307) karşılığında kullanılmıştır: “balmanlar üze anlar aydılar ay mūsā kılğıl biziñke tapunğu tañrı neteg kim olarnıñ tapunğu tañrıları turur aydı siler biligsiz boğun siler” (TİEM 73 124r/8=007/138). Kök, doktora tezinde bu sözcüğün *balbal*³⁰⁸ “heykel” ile ilgili olabileceğini ifade eder (2004: 119). Sözcük *balbal* ile ilgili olarak düşünülürse *balbal* sözcüğünün Moğolca *barimal* sözcüğü ile ilgili oluşu (Gülensoy, 2007a: 105) tezi desteklenir. Bu görüşe göre *balbal* sözcüğü, *balbal*<*barbal*<*barmal*<*barimal* biçiminde gelişme göstermiştir. Buna göre *balman* sözcüğünde *balbal*’da görülen iç sesteki /-b-/</-m-/ ses hadisesi yaşanmamıştır. Bunun yerine dar ünlü düşmesi ve /-l-/</-r-/ gelişmesiyle birlikte son seste /-n-/</-l-/ gelişmesi yaşanmış olmalıdır. TİEM 73’te *balman* haricinde Ar. *منص* kökünden gelen ve “put” anlamına gelen sözcüklerin, *but* “put” ile karşılandığı görülmektedir (191r/4=014/035; 102r/5=006/074; 270r/1=026/071; 238v/9=021/057; 388v/1=053/019). *But* sözcüğü de Çince üzerinden alıntılanan Soğd. kökenli bir sözcüktür (EDPT: 297).

Buda~Buddha, Çin’de VII.-VIII. yüzyıllarda *bur* şeklinde telaffuz edilmekteydi (EDPT: 360). Clauson, Manihaistlerin Mani’yi “peygamber” anlamına gelecek şekilde karşılayarak çeviri metinlerine yerleştirmeleri gibi Budistlerin de Buda’yı *burkan* ile karşıladıklarını ifade eder (EDPT: 360). *Burkan* sözcüğünün İslam inancını benimseyenlerceyse “put” anlamında kullanıldığı DLT’te görülmektedir (CTD: 219-329; EDPT: 360). Put için *burkan*~*burhan* sözcüğünü kullanan Müslüman Türkler için dinsel alanın dışında kalan heykellerin ifadesinde *bediz* “süslü” sıfatına ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Burhan sözcüğünün DLT’de *furhan* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir: “furhan ewin yıktımız; burhan üze sıçtımız = [...] put evini yaktık; putlar üzerine yestehledik. [...]”

³⁰⁸ *Balbal* sözcüğü, *Yenisey Yazıtları* 51/4’te *balbar* biçiminde tanıklanır (Şirin, 2016: 341).

Müslümanların töreleri budur; bir gavur ülkesine girdikleri zaman horlamak için putları üzerine yestehlerler” (DLT I: 343-344).

KB 8. beyitinde Tanrı'nın birliğine “ortak koşmak” (Ar. işrâk) anlamında *birik-* fiili kullanılmıştır. Fiilin metne özgü anlamına Eker, “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine” başlıklı makalesinde dikkatleri çekmiştir (Eker, 2006: 111).

artuķ kıl-: (<art-(u)ķ, “ek, fazla tutar” EDPT: 204 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “aydı tañrıda adın mu tiler men silerke tañrı ol artuķ kıldı silerni ajunluğlar üze” (TİEM 73 124v/1=007/140). “bitiñler tañrıķa artuķ kılmañlar aña nerseni ata anaķa edğülük kılıñlar, yağuklarķa, yetimlerķa çığaylarķa, yağuk ķoñşıķa yat tam ķoñşıķa, yandaķı eşke, yol oğlıña, ol kim erklendi eligleriñiz, ol tañrı sewmez kim kim bolsa kıwanğan küwengen” (Rylands 26/13b1=004/036)³⁰⁹.

bayat men tigüçi: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82+ <ben, “ben” EDPT: 346 + <ti-güçi “diyen”, <ti-”demek” EDPT: 432). “ķanı ol bayat men tigüçi otun / teñizde ķodı ıdtı teri töbün” (KB 4712).

bayat men tigüçi kişi: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82+ <ben, “ben” EDPT: 346 + <ti-güçi “diyen”, <ti-”demek” EDPT: 432 + <kişi, “adam, kişi, insan”, EDPT: 752). “bayat men tigüçi kişide ģaşı / ajun ķoldı bardı ol it saķışı” (KB 3526).

bediz burģan: (<bediz, “süs” EDPT: 310 + <bur “Buda” + <kan “han”, EDPT: 360). “burģan: put. Heykele bediz burģan denir” (CTD: 219-329).

birik-: (<bir+ik-, “birleşmek, bir araya gelmek” EDPT: 363). “teñrim kutılığ [ay] teñri tilgeni birle birgerü birikip ulug kut ornanmış odra uguş udayagiri tag töpüsinte y[o]karu örleyü kelip” (DA 13). “iki kõñül birikip altun itig ilgiñde tutgay-sen” (TT VII: 30/9). “ķavışgusıña birikğusıñe neñ sizig yok” (BT VIII: A-194). “birikmek at[ılg bel]ğü tep tetir” (BT XXVIII: D-131). “tözki üşikke birikmişin sakınıp” (Tot 1168). “aya bir birikmez saña bir adın / ķamuğ aşnuda sen sen öñdün kiğin” (KB 8). “iki neñ birikse bir erde ķalı / bükendi ol erke mürüvvvet yolu / bir ol yañşar erse kereksiz sözüğ / ikinç yalğan erse ol erniñ tili” (AH 149). “ķaçan elette erse anı biriktiler kılmakları anı ķuđuğnuñ batıģı içre yarlıķadımız añar uķturgay sen anlarkā işlerini bu anlar bilmesler” (TİEM 73 174r/7=012/015).

künke tapunğan: (<kün+ke “güneşe”, <kün, “güneş; gün” EDPT: 725 + <tap-(ı)n-ğan “tapınan”, <tap- “hizmet etmek” EDPT: 435). “anlar kim ķértgündiler yana anlar kim cuhüd boldılar tersālar künke tapunğanlar” (TİEM 73 8r/4=002/062).

³⁰⁹ “Üstün kılmak” anlamında TİEM 73’te görülen *artuķ kıl-* fiilinin Rylands nüshasında “kafirlik” anlamını karşılamak üzere kullanıldığı görülmektedir.

ortak kat-: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kat- “katmak, eklemek” EDPT: 594). “tapınlar tanrıka ortak katmanlar anar nersenı atağa anağa edğölük kılmak yawuqluk idisine atasızlarğa çığaylarğa konşıka yawuqluk idisi yat konşıka yanındaki eşine yol oğlanına negü kim erklig boldı on eligleriniz” (TİEM 73 63r/2=004/036). “ol tanrı yarlıkamaz ol kim ortak katsa anı tağı yarlıkar anda adını ol kimni kim tilese, kim kim artuk katsa tanrıka çın-oğ yalğan koştı uluğ yazukını” (Rylands 26/723a3=004/048).

ortak katğan: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kat-ğan “katan”, <kat- “katmak, eklemek” EDPT: 594). “kerekmez ortak katğanlarğa kim ābādān kılsalar tanrının mezigitlerini tanuqluk bergeñler özleri üze küfr birle bu ögür yokaldı olarının ‘amelleri ot içinde olar cāvidāneler” (Rylands 29/12a3=009/017).

ortak katıglı: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kat-(ı)ğlı “katan”, <kat- “katmak, eklemek” EDPT: 594). “yara tegürgil anı kim yarlıg tegrülür sen yüz ewürgil ortak katıglılardın” (TİEM 73 195v5/5=015/094). “keçürgil öteğil anı kim yarlıg bérülür sen, yüz ewürgil ortak katıglılardın” (Rylands 30/32a3=015/094). “bolmağıl oğ ortak katıglılardın” (TİEM 73 96v/4=006/014).

ortak katıglı eren: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kat-(ı)ğlı “katan”, <kat- “katmak, eklemek” EDPT: 594 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “ortak katıglı erenlerni, ortak katıglı kuncuylarını tevbe bérür Tanrı (Rylands 33/27a3=033/073)

ortak katıglı kuncuy: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kat-(ı)ğlı “katan”, <kat- “katmak, eklemek” EDPT: 594). “ortak katıglı erenlerni, ortak katıglı kuncuylarını tevbe bérür Tanrı (Rylands 33/27a3=033/073)

ortak kıl-: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kıldılar tanrıka ortaklar perilerini” (TİEM 73 105r/2=006/100). “ol anı üçün kaçan üdense tanrı yanluz tēp tandınız eger ortak kılsa büttünüzler hüküm ol tanrıka uluğ ol tanrı” (Rylands 35/29b1=040/012).

ortak kılıglı: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kınayur üçün iki yüzlüglerni iki yüzlüg urağutlarını ortak kılıglı erenler ortak kılıglı urağutlar sēzigliler tanrıka yawuz sēzig olar üze yawuz teziginç tanrı öwkesi vācib kıldı olar üze kargadı olarını anuttı olarğa üçün tamuğnı yawuz yangı yer turur ol” (Rylands 37/29b2=048/006).

ortak kılıglı eren: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <er+en, “gerçek erkek; savaşçı adam” EDPT: 232). “kınayur üçün iki yüzlüglerni, iki yüzlüg urağutlarını, ortak kılıglı erenler, ortak kılıglı urağutlar” (Rylands 37/29b2=048/006).

ortak kılıklı urağut: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <ur-(a)ğut-t³¹⁰, “kadın” EDPT: 218). “kınayur için iki yüzlüglerni, iki yüzlüğ urağutlarını, ortak kılıklı erenler, ortak kılıklı urağutlar” (Rylands 37/29b2=048/006).

ortak koş-: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <koş-, “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). “dost tutmaz anlar kim tandılar bitig idilerindin ap yme ortak koşuğlılar kim indürülse siler üze edğülükdin idinizdin” (TİEM 73 12v/8=002/105).

ortak koşgan: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <koş-ğan “koşan”, <koş- “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). “tağı ermez erdi ortak koşganlardın” (TİEM 73 44v/5=003/067)

ortak koşuğlı: (<ortu+k, “ortak” EDPT: 205 + <koş-(u)ğlı “koşan”, <koş- “birleştirmek, kaynaştırmak” EDPT: 670). “dost tutmaz anlar kim tandılar bitig idilerindin ap yme ortak koşuğlılar kim indürülse siler üze edğülükdin idinizdin” (TİEM 73 12v/8=002/105).

tağrıda adın but: (<tağrı+da “tanrıdan”, <*teğ-(ü)r-i³¹¹ “Tanrı” EDPT: 523 + <*ad-(ı)n, “diğer, başka” EDPT: 60 + <but<Çin. buddha<Soğd ?, “put” EDPT: 297). “körmez mü sen anlarını kim bérildiler ülüş bitigdin, biterler tağrıda adın burlarkā yeke hem ayurlar anlarķa kim tandılar, bu öğür köni yolluğrak, anlardın kim bittiler yolun” (Rylands 26/24b3=004/051).

tağrıda adın tapunğu: (<tağrı+da “tanrıdan”, <teğri<*teğ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <*ad-(ı)n, “diğer, başka” EDPT: 60 + <tap-(ı)n-ğu “tapınan”, <tap-(ı)n- “tapmak, ibadet etmek”, EDPT: 441). “anlar kim sıyardın turdılar tağrıda adın tapunğuda kim tapsalar anar yandılar tağrıķa olarkā turur müjde müjde bérgil meniñ kullarımķa” (Rylands 34/89a1=039/017).

tağrıda adınķı tapunğu: (<tağrı+da “tanrıdan”, <teğri<*teğ-(ü)r-i “Tanrı” EDPT: 523 + <adın+ķı “başka” <*ad-(ı)n, “diğer, başka” EDPT: 60 + <tap-(ı)n-ğu “tapınan”, <tap-(ı)n- “tapmak, ibadet etmek”, EDPT: 441). “ay anlar kim kértgündiler kim bor atğu oyun tağrıda adınķı tapunğular oyunlar arığsız turur yek işindin” (TİEM 73 91r/9=005/090).

2.11 Tebliğ ve İrşat

ETü. öğüt; ETü. ötle-; ETü. ötlük.

İslam’da tebliğ etmek yani bildirmek, duyurmak ve irşat etmek, uyarmak, doğru yolu göstermek görevi bulunmaktadır (KKM: 6/51, 69-70; 50/45; 51/55; 52/29; 87/9-11). Kur’an-ı Kerim’de bunun yolu anlatılmaktadır. İslam dininde bu bir görevdir ve insanları hidayete erdirme borcu yoktur (KKM: 2/119; 6/51;10/2; 21/45; 26/214; 35/18; 74/1-2).

³¹⁰ Sözcüğün köken bilgisi üzerinde bk. Güner, N. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.

³¹¹ Tağrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

öğüt: (<ö-güt, “öğüt, tavsiye, nasihat”, EDPT: 102). “öğüt: öğüt. Şu beyitte de gelmiştir: ‘Algıl öğüt mendin oğul erdem tile; boyda uluğ bilge bolup bilgini ula’, ‘Oğul; benden öğüt al, fazilet dile. Ulus arasında büyük bilgin ol, bilgini yay’ (Ey oğul, benden öğüt al, edep ve terbiyeye çalış, ta ki ulusun büyüğü olasın, onlar arasında edep ve hikmetin yayıla)” (DLT I: 51). “kim kelse aña öğüt idisindin taķı yıgılsa aña ol kim keçti taķı anıñ işi taņrı tapa” (TİEM 73 35v/8=002/275).

ötle-: (<ö-t+le-, “tavsiye verme” EDPT: 57). “edgü kütluğ bizni köyüp tıdtılar ötle[diler]” (M 67-23). “yme kutlug ülüglüg ilig han ol kamağ budunka edgü kılınç kılmakka turkaru ötleüyür twratır katıglanturur” (TT II: A/89). “ötlep eriglep” (TT VII: 40/86). “itligniz yavız özümün edgügerü uzkyä ötleđiñ” (BT XIII: 12.141). “negü tir eşit kılķı köñli köni / saañ ötleği kör unitma munı” (KB 5742).

ötlük³¹²: (<ö-t+lük, “öğüt, nasihat”, EDPT: 54). “ötlük: öğüt, vaaz. Bu anlamda ‘övüt’ denir. Aslı ‘öğüt’tür” (DLT I: 102).

2.12 Cihâd

ETü. katablan~katıglan-.

Allah yolunda savaşmak anlamına gelen cihâd, aynı zamanda dinin emrettikleri ve yasakladıklarına uygun hareket etmeyi, dini öğrenmeyi ve İslam’ın yayılması ve bilinmesi için çabalama anlamlarına da gelmektedir (Karagöz vd. 2010: 99).

Kur’an-ı Kerim’de “Allah uğrunda hakkıyla cihad ediniz” anlamında Hac Suresi 78. ayette tanıklanan Ar. دَاهِدُوا sözcüğü TİEM 73’te ve Rylands’ta *katıglan-* fiiliyle karşılanmıştır. **katablan~katıglan-:** (<kat-(ı)ğ+la-n-, “katlanmak” EDPT: 600). “kanka tap katıglan” (S 9). “kara bodunım katıglanıñ el törüsü ıdman” (Y 10/7). “üç oğlım-a adrıldım-a yıta bökmedim-e katıglanlı” (Y 11/2). “beş yaşımta kañsız kalıp tokuz yigirmi yaşımta öksüz bolup katıglanıp otuz yaşımta öge boltum” (Y 45/2-2). “ol oğurķa katablanıp bu tenri burkannıñ üç asañı yüz mħaklpta katablanmışın” (M 1-20). “amtı siz katablanıñ” (İK XXVII-5). “kılmışıñızlar katıglanmak emgenmekig netegin netegin tiptiser” (Üİ 121a/10). “burhan kutılığ edgülig törüde katablanur erti” (DA 2758). “anta ötrü üzüksüz üzütlüg işke edgü kılınçka katıglantılar” (TT II: B/87). “kirtü törülerte katıglanu” /TT III: 136). “ulatı buyan edgü kılınçlığ işke tükel katıglanıñ” (TT IV: B/54). “üç türlüğ titrü çingaru sakınmak kolulamakñıñ tözi yana kirtgünç katıglanmak ög dyan bilge bilig bu bişegü erür” (TT V: B/16). “tıñmadın sönmedin katıglanıñ tavranıñ” (BT II: 98). “öñi öñi törlüg edgülerin bulguka yetgüke katıglanmışların tavrannıñ” (BT III: 430). “tört yam ödlerte ulatılarta katıglanıñ” (BT VIII:

³¹² Hapax legomenon.

463). "bişrundaçı katıglandaçıların edgölüg küşüşleri" (BT XIII: 46.22). "... kün katıglanıp ..." (BT XXIII: B-19). "katıglandı anın amtı bultı çın kertü meñülüg tüşüg" (BT XXVIII: C-296). " 'er katıglandı = adam çabaladı, uğraştı' [...] şu savda dahi gelmiştir: 'kiçikde katıglansa ulğağu sewnür = küçüklükte çabalarsa, katlanırsa büyüdüğünde sevinir' " (DLT II: 268). "ay ilig katıglan meniñde kiğin / yawa kılma öğ kün tapuğda açın" (KB 1372). "katıglanıñlar tañrı içinde sezāsınça katıglanmak"³¹³ (TİEM 73 248v/5=22/78). "ew barqlarındın kesildiler anda kiğin sınandılar yana katıglandılar serindiler her-āyine seniñ idin anda kiğin örtgen ulaşu yarlıқаған ol" (Rylands 30/90b3=016/110)³¹⁴.

2.13 Hukuk

ETü. kına-; ETü. uluğ kın.

İslam'da hukuk dinin, aklın ve hukuk düzeninin tanıdığı yetki, güç ve imtiyazlar anlamına gelir. Dinî literatürde hukukun konusunu oluşturan hakların konusu bir tasnife tabi tutulur. Buna göre kul hakkı ve Allah hakkı bulunmaktadır (Karagöz vd., 2010: 267). Hukuk, din bilimcilerin üzerinde ayrı bir çalışma alanına sahip olduğu çok geniş bir konudur. Bu başlık altında İslam hukukuna uygun olmayan davranışlara karşılık olarak düşünülen, İslami dönem ilk Türkçe metinlerindeki ifadeler yer verilmiştir.

kına-: (<kın+a-, "cezalandırmak, işkence etmek" EDPT: 634). "munda sanggabadri bahşı irkelir kınaçalır üçün vasubandu bahşığ" (Üİ 120a/5). "azu kınağalı sakınsar" (KİP 27). "kınaguçı bokaguçı boltumuz erser" (TT IV: A/61). "edgüg küzetdeçi ayıgıg kınataçılar" (BT II: 1350). "kıyık yorıglıg vinyikılarıg kın közin körüp kınağalı" (BT XIII: 22.76). "Teñri anı kınadı = Tanrı onu cezalandırdı" (DLT III: 273). "apa yazdı erse bayat kınadı / bu dünyāğ tünek kıldı erklig idi" (KB 3520). "ne yazdı ajunķa bu şāhib hüner / negüke bu anı ulaşu kınar / ĥasıslerni kötrüp nefisni çalıp / azu kıtsuz ajun kıarıpmu munar" (AH 446). "yok bir silerdin meger biz yok yodun kıldaçı miz anı kıyāmet künide öñdün azu kınadaçı miz anı katıg kın birle (TİEM 73 210r/9=017/058). "toķuşuñ olar birle kınağay olarnı tañrı eligleriñiz birle ĥār kılgay olarnı yārî bēden sizke olar üze şifā bergey mü'min boğunlar köñüleriñe" (Rylands 29/10b2=009/014).

uluğ kın: (<uluğ, "yüce, ulu" EDPT: 136 + <kın, "ceza, eziyet" EDPT: 631). "altı azıgların öñi öñi tartıp üntürgil ulug kın kızgut tegürmiş bolzun" (DA 1215). "tamğa urdı tañrı

³¹³ Fiilin "cihād" anlamını karşıladığına işaret etmesi açısından önemli bulunan, ayetteki ilgili kısmın mealî şöyledir: "Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin" (KKM: 22/78).

³¹⁴ Yazıtlarda ve Budist metinlerde fiilin anlamı "çalışmak, gayret etmek, çabalamak, çaba sarf etmek"tir. İslam dininin etkisiyle fiile "cihat" anlamı verilmiştir.

könülleri üze kulaqları üze közleri üze örtüg tutgak ol anlarğa kın turur uluğ (TİEM 73 3r/1=002/007).

2.13.1 Şeriat

ETü. + Ar. bayat hükmi; ETü. + Ar. tañrı dîni; ETü. + Soğd. <Yun. teñri nomı; ETü. yaruq yol.

Bütün dinlerde "toplumlar için amelî hükümler, emir ve yasaklar" anlamına gelen şeriat diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de din bilginlerinin ayetlere getirdikleri yorumlarla dinî usullere dayanan amelî kurallar ve tatbikata denir (Karagöz vd., 2010: 618).

bayat hükmi: <bay+at³¹⁵, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82 + <hük+m+i, Ar. “bir kimse, o kimsenin eylemi veya bir olay hakkında edinilen yargı, varılan karar; yargı; egemen olma; egemenlik; hâkim olma; hâkimiyet; geçerli olma durumu; yaptırım gücü; geçerlilik; önem; değer; kuvvet; etkide bulunabilme, kendini gösterebilme gücü; etki; hız; şiddet; mahkemenin görevini bitiren ve yargıya son veren karar türü; iki kavram arasındaki bağlantının konu, yüklem, koşaç gibi üç ayrı kavramla cümle hâlinde bildirilmesi işlemi; İslam dinine göre, Kur’an-ı Kerim’de bildirilen ve Allah tarafından konulmuş, değişmez, tartışmasız kararlar” Çağbayır, 2007: 2017). “nerek kağğurar sen nerek bu sıgıt / bayat hükmi keldi sıgıtnı ağıt” (KB 1233).

tañrı dîni: (<teñri <*teñ-(ü)r-i³¹⁶, “Tanrı” EDPT: 523 + <Ar. dîn, “1. Gidilen yol; şeriat. 2. İnsanların kendi irade ve seçimleriyle dünya ve ahret hayatında doğruya ve mutluluğa ulaşmaları amacıyla bizzat Allah tarafından konulan ve görevlendirdiği elçiler vasıtası ile akıl sahiplerine tebliğ edilen, yaşama ve inanç sistemi. 3. İnanç, ibadet, ahlak gibi manevî konularda insanın tuttuğu yol. 4. İnsanın, kaderini bağlı gördüğü üstün güç veya ilkeye inancı. 5. Bir inanç sisteminin kapsadığı dogmaların ve ibadet şekillerinin tümü. 6. Kıyamette herkesin dünyada iken yaptığıının karşılığını alması. 7. Sorumluluk. 8. İnanılıp aşırı şekilde bağlanılan düşünce; inanç; ülkü” Çağbayır, 2007: 1227). “tañrı dîni kim ol eğğurek tañrıdın dînin biz anar tapnuğlılar miz” (TİEM 73 16r/8=002/138). “ey anlar kim taptılar eger yârî

³¹⁵ Sözcüğün kökeniyle ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Doerfer’e ait olan baya “kısa süre önce” kökenine dayandırılmasıdır: baya+t (TMEN II: 379). Gülensoy’un köken bilgisi sözlüğünde ve Çağbayır’ın kapsamlı sözlüğünde de sözcüğün Doerfer’in belirttiği kökene bağlı olarak değerlendirildiği görülmektedir (Gülensoy, 2007a: 122; Çağbayır, 2007: 509). Buna karşılık Erdal, “Early Turkish Muslim Names for the Muslim God, and the Title Çelebi” başlıklı makalesinde sözcüğün anlamını ihmal etmeden bir değerlendirmede bulunarak bay kökeniyle mutlaka ilgisi olduğunu öne sürerken, sözcüğün *bayağut* biçiminden geliştiği fikrini ileri sürer (Erdal, 1982: 408-409). *Bayağut*, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “zengin ve güçlü insan” anlamındadır (1982: 409).

³¹⁶ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

bêrse siz tañrının dîniķa yârî bêtür sizke üstüvâr kılur adaķlarıñızın" (Rylands 37/8a3=047/007).

teñri nomı: (<teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <nom < Soğd. nom (nwm) < Yun. νόμος Gabain, 1941: 320’den aktaran Eker, 2009: 235). "teñri nomın nomlazun" (Mainz 377 / A 2-3). “ ‘Allah’ın dini ve şeriati’ demektir. Bütün dinlere de ‘nom’ denir. Bu Çince bir kelimedir” (DLT III: 137).

yaruk yol: (<*ya-r-u-k³¹⁷, “ışık, aydınlık” EDPT: 964 + <yol, “yol; çok kez; çizmek vb.” EDPT: 917). “tegmeke kıldımız silerde yaruk yol yoruk” (TİEM 73 86v/1=005/048). “ķamuğķa kıldımız sizdin yaruk yol” (Rylands 27/53b3=005/048).

2.13.2 Adalet ve Zulüm

Adalet ve doğruluğun önemi üzerine Kur’an-ı Kerim’de ayetler bulunmaktadır. Allah, adaleti emreder (KKM: 7/29; 16/90; 55/7; 57/25). Adaletle hükmetmek ve adaleti korumak gereklidir (KKM: 4/58, 105-109; 5/8, 42; 57/25). KB’de hukukta eşitliğin ve adaletle hükmetmenin önemi üzerinde durulur: “kerek oğlum erse yakın ya yağuk / kerek barķın erse keķigli konuk; törüde ikigü maņa bir sanı / keserde adın bulmağay ol mini; bu beglik ulı kör könilik turur / kõni bolsa begler tiriglik bolur (KB 817-819).

Sofuoğlu, ilgili beyitlerle Hz. Peygamber’in “Ey insanlar, sizden önceki (millet)ler, cemiyet içerisinde itibarlı birisi bir şey çaldığı zaman cezalandırmayıp zayıf birisi hırsızlık yaptığında cezalandırmalarından dolayı sapıttılar. Allah’a yemin ederim ki, Muhammed’in kızı Fatma hırsızlık yapacak olsa onun da elini keserdim” hadisi arasında ilgi olduğunu kabul eder (1989: 131).

Adalet ve işin ehline verilmesi İslam’da çok önemsenmektedir. Sofuoğlu, KB’deki şu beyite dikkatleri çeker: “ıdı yakşı aymış uķuşluğ bğü / tegimsiz kişı bu ķur birmegü” (KB 4074). Kur’an’da Nisâ Suresinin 58. ayeti şöyledir: “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah, size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir” (KKM: 4/58). Aynı doğrultuda Buhârî’nin rivayet ettiği şu hadisi de aktarmaktadır:

Ebû Hureyre diyor ki: Bir mecliste Hz. Peygamber yanındakilerle sohbet ederken bir Bedevî geldi ve: –Kıyamet ne zamandı, diyr sordu. Allah’ın elçisi sözünü kesmeyip devam etti. Bazıları Bedevî’nin ne dediğini işitti, fakat sorusundan hoşlanmadı, bazıları belki işitmedi diye düşündüler. Nihayet Hz. Peygamber sözünü bitirince: – Kıyameti soran o adam nerede, diye sordu. Bedevî: –Buradayım ey Allah’ın elçisi,

³¹⁷ İlgili etimoloji için bk. Özkan, 2003: 158-178.

dedi. –Emanet kayboldu mu kıyameti bekle, dedi. Bedevî, yine: –Emanetin kaybı nasıl olur? diye tekrar sorunca; Peygamber (s.a.): –İş, ehil olmayan kimselere verildiği zaman kıyameti bekle, buyurdu. (Sofuoğlu, 1989: 161)

İlgili ayet ve hadisler KB'deki beyite ilham vermiş olmalıdır: “İdi yakşı aymış ukuşluğ bögü / tegimsiz kişi bu kıur birmegü” (KB 4074).

2.13.2.1 Rüşvet

ETü. orunç.

Bakara Suresinin 188. ayetine göre rüşvet vermekten sakınmak gerekmektedir: “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak insanların mallarından bir kızmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın” (KKM: 2/188).

orunç: (<or-un+ç, “rüşvet” EDPT: 234). “rüşvet” (DLT III: 449). “közi tok kişi işte almaz orunç / orunç alsa hacib bolur beg külünç” (KB 2442).

2.13.2.2 Hilecilik

ETü. al; ETü. alda-; ETü. ar-; ETü. tef; ETü. tewlüklen-; ETü. ütrük; ETü. yap yup; ETü. yubıla-.

Hile, bir kimseyi istenen yönde beyanda bulundurmak maksadıyla yanlış bir kannat uyandırmak ve bu yolla hatalı bir fikrin devamlılığını sağlayarak kişileri yanıltmaktır (Karagöz vd. 2010: 259). Oysa ki İslam'da doğruluk ve dürüstlük temel ilke olarak benimsenmiştir ve Müslüman da özüne sözüne güvenilen bir kimse olmalıdır (2010: 259).

İslam'da adaletli olmak emredilir (KKM: 7/29; 16/90; 55/7; 57/25). Ölçü ve tartıda adaletli olmak gereklidir (KKM: 11/85). Sözleşmelerin adaletle yazılması gerekmektedir (KKM: 2/282). Söz söylerken de adaletli olmak gereklidir (KKM: 6/152).

al: (<al, “yol, bir şeyi yapma yöntemi; başlangıçta dürüst yöntemleri de içeren bir anlamı bulunmakta idiyse de zamanla anlam kötülemesiyle kandırma, hile yapma, kötü oyun oynama anlamlarında kullanılmaya başlamıştır” EDPT: 120). “... elitiñ anta al çebiş ayu berge men” (İK LXXV-1). “ant[ag] osuglug ot em altag yaratı[glıg] kalmaşapadè èlignij etözinteki yügin kanatın kèterip” (DA 1723). “anta ödrü al biligke usanmaklıg atı ködrülmiş” (BT III: 136). “alın arslan tutar” (Or 8212/78 C-D/A1-2). “al: hile, al” (DLT I: 81). “törü öñdi edğü uruldu tükel / isiz yitti ilde kıoğup hile al” (KB 5735). “kaçan keldi erse anlarka yarağlıg birle biziñdin aydılar öldürünler anlarnıñ oğlanlarını kèrtgündiler anıñ birle tirig kıoğunlar tişilerini ermez tanığlılar alı uğramakı meger yolsuzluk içre” (TİEM 73 343v/4=040/025). “bu al erür, al kıldıñızlar anı” (Rylands 28/9b2=007/123).

alda-: (<al+ta-, “kandırma, aldatma, hile yaparak birini kandırma; çocuğu yatıştırma, avutma” EDPT: 133). " 'kudruk katıg tügdümüz; Tenrig öküş ögdümüz; kemşip atıg tegdimiz; aldap yana kaçtımız', 'Kuyruğu sıkı düğümledik, Tanrıyı çok övdük, gemi çekerek atı üzengiledik, aldatarak yine kaçtık' (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gâvurlarla savaş yaparken tekbir getirdik. Atları üzengileyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşsünler diye, onları aldatmak için kaçıverdik)" (yazım düzeltildi, DLT I: 472). “va‘de bërmes anlarķa iblîs meger aldamaķ (TİEM 73 72v/8=004/120). “bütünlükin iki yüzlügler hilâf kılurlar tanrıķa ol tanrı aldağlı olarķa kaçan kıopsalar namâzķa kıoparlar kâhilliķin kıorkitürler bođunķa yâd kıılmazlar tanırını meger azķına” (Rylands 26/97a2=004/142).

ar-: (<ar-, “aldatmak, hile yapmak” EDPT: 193). "süçig sabın yëmşak aģın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş" (KT G 5; BK K 3-4). "tınığlarığ ardılar yuvdılar" (M 75-41). "et'öz armaz" (Tot 1075). "kürin kürilikin arıp yuwup" (TT IV: B/5). "ol anı ardı = O, onu aldattı" (DLT I: 172). “mini ardı dünyâ okıdı sewe / köñül birdim erse irikti iwe” (KB 1172). “ayğaylar emet velîkin siler küç kıldıñızlar özünüzlerke eşizlik küttünizler sêziklig erdiñizler ardı silerni umunçlar ançaķa tegi keldi idi yarlıkı erdi silerni tenridin argan yek” (TİEM 73 398r/9=057/014). “ardımız mu evvel törötmek birle kendü anlar sêzig içinde yañı törötmekdin” (Rylands 37/72b1=050/015).

tef: (<tev-, “hile, yol” EDPT: 434). “tef: dek, al, hile. Nitekim şü savda gelmiştir: ‘awçı neçe tef bilse adığ ança yol bilir = avcı ne kadar hile bilse, ayı da o kadar yol bilir’” (DLT I: 332).

tewlüklen-³¹⁸: (<tevlügen- <tevlüg, “hilecilerden saymak” EDPT: 441). “er tewlüklendi = adam kendini hilekarlardan saydı ve onların yolunu tuttu” (DLT II: 277).

ütrük: (<*öt-(ü)r-(ü)k, “hileci, kurnaz” EDPT: 66). “ütrük: hileci, ütücü adam. Oğuzca. Nitekim şü beyitte de gelmiştir: ‘ütrük ötün oğrılayı yüzge baķar / elkin taşup bërmiş aşığ başra kaķar’, ‘Hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze baķar, misafiri kovarak vermiş olduğu yemeği başına kakar’ (Hırsız gibi konuğun yüzüne gülen alçak, hileci kimseler kaldı; konuğu ağırlar, verdiği yemeği başına kakar)” (DLT I: 101-102).

yap yup³¹⁹: (“hile, tuzak, al” EDPT: 870). “yap yup: hile, al. ‘yup’ kelimesi yalnız kullanılmaz. Buradan alarak Oğuzlar ‘o lanı yap yupladı’ derler ki, ‘o, ona al etti, hile yaptı’ demektir” (DLT III: 142). “yap yup kııldı = hile, al etti” (DLT III: 159).

yubıla-: (<yob+(ı)l-a-, EDPT: 878). “ ‘ol anı yubıladı = o, ona hile etti, al etti’. Şü parçada dahi gelmiştir: ‘Tenjüt hanı yubıladı / Ölüm birle tüpüledi / Kıadaşları tabaladı / Ölüm kıörüp

³¹⁸ Hapax legomenon.

³¹⁹ Hapax legomenon.

yüzi ağdı', 'Teñüt Hanı hile yaptı, ölüm ile tepeledi. Hısımları ayıpladı. Ölüm görüp yüzü bozuldu'" (DLT III: 327).

2.13.2.3 Tanıklık

ETü. and iç-; ETü. and tut-; ETü. + Far. ant yād kıl-; ETü. andık-; ETü. andıka-; ETü. suḵ erṇek; ETü. tanuḵ; ETü. tanuḵ kıl-; ETü. tanuḵluḵ; ETü. tanuḵluḵ bër-; ETü. tanuḵluḵ bërgen.

Arapça'da "tanıklık yapmak, haber vermek, bilmek, bildirmek, idrak etmek, yetişmek, hazır bulunmak ve yemin etmek" anlamlarına gelen "ş-h-d" kökünden türeyen *şâhid* sözcüğü, Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir (Karagöz vd. 2010: 610). Buna göre, adaletle tanıklık yapmak gereklidir (KKM: 5/8, 106, 108; 12/81; 65/2; 70/33). Hüküm verirken, tanıklardan araştırmak gereklidir (KKM: 49/6). Yalancı tanıklık yapılması doğru değildir (KKM: 2/42, 188; 25/72). Yalancıların tanıklığı kabul edilmez (KKM: 24/4-5).

and iç-: (<and iç-, "yemin etmek" EDPT: 19). "neteg kılurlar kaçan tegse anlarḵa bir tegigli ḵaḍḡu anıḡ birle kim aṣundurḍı eligleri yana kelürler saḡa ant iḇerler" (TİEM 73 66r/1=004/062).

and tut-: (<and, "yemin" EDPT: 176 + <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "apaḡ andḵa erse îminlik bütünlük / bu and tutḡuḇı kim anı er atayı" (KB 6583). "taḡrı tuta and eger bolsa miz yolsuzlar iḇinde belḡülüg" (TİEM 73 270v/5=026/097). "yer kök idisi tuta and ol rüzî rāst" (Rylands 37/87a1=051/023).

ant yād kıl-: (<and, "yemin", EDPT: 176 + <Far. yād, "hatırlama; akla getirme; anma" Çaḡbayır, 2007: 5149 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ayḍı taḡrı tuta ant yād kılur miz seni helāk kılsa miz" (TİEM 73 326v/9=037/056).

andık-: (<and+ık-, "yemin etmek" EDPT: 180). "satıḡ yul[uḡ] oḡrınta ant antıḵtıımız" (M 61-24). "katıḡ ant andıḵtıınız" (BT XIII: 21.41). "er andıḵtı = adam and iḇti" (DLT I: 243). "ol turur antlarıḡıznıḡ keffāreti kaçan andıḵsa siler" (TİEM 73 91r/7=005/089). "eger bolsa nerse yaḵın yol oḡrayu āsān yawuḵ uḍḡatılar saḡa anḇası bar ırāḵ boldı olar üze ırāḵ barmaḵ munu andıḵarlar taḡrı tuta eger unamasa-miz ḇıḵḵatımız siziḡ birle helāk kılurlar özlerini ol taḡrı bilür olar yalḡanlar" (Rylands 29/33a2=009/042).

andıka-: (<and+ık-a-, "yemin etmek" EDPT: 180). "ermezler anlar silerdin ap olardıḡ andıḵadılar yalḡan üze anlar bilirler" (TİEM 73 402r/7=058/014).

suḵ erṇek: (<suḵ "açḡözlü, açḡözlülük; imrenmek, imrenen, hırslı" EDPT: 804 + <erṇek "parmak", EDPT: 234). "suk eḡreklerin uluḡ eḡrekke tegürüp yıtlıḡ suv kadḡuluk yarımduḵ

labaynıñ mudurın kılıp" (BT VII: 734-735). “ ‘suk ernek = işaret, şهادet parmağı’. Bu, yarsılı (haris) parmaktır. Çünkü ilk önce yemeğe bu uzanır” (DLT III: 130).

tanuḡ: (<tanu-ḡ, “tanık”, EDPT: 518). "adın açarılar tanuk boltı" (Xu VIII: 1683). "anta ötrü ol tolun ay beş yigirme tünle yığılmış beş yüz arhantlar teñri teñrısı burhannıñ üç törlüḡ ugrın arıḡ erdükiñe tanuk boldılar" (BT III: 571). "bo savnıñ tanuḡı" (Tot 1110-1111). “tanuḡ: tanık, şahit” (DLT I 380). “ ‘tayaḡ bile taymas, tanuḡ sözün bütmes = dayangaç ile olan kaymaz, tanık sözü ile inanılmaz’, (elinde dayangaçı bulunan kimsenin ayağı kaygan yerde kaymaz; tanıḡın sözü ancak tanıklık zamanı belli olur” (DLT III: 166). "taşı körse tap tut içiñe tanuḡ / taşı teg içi ol içi teg taş ol" (KB 2216). “aydılar tanuḡ bolur miz özlerimiz üze” (TİEM 73 108r/4=006/130). “bilmek üçün tañrı anlarını kim kirtgündiler, tutmaq üçün sizlerdin tanuḡlar, ol tañrı sewmez zālimleriñi” (Rylands 25/10a2=003 /140).

tanuḡ kıl-: (<tanu-ḡ, “tanık”, EDPT: 518 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kaçan tegseler zamānlarıña tutuñlar olarnı eḡḡülük birle azu adrıñlar eḡḡülük birle tanuḡ kılın iki ‘adl iḡisi sizdin adaḡın kılın tanuḡluḡnı tañrıḡa” (Rylands 38/78a2=065/002).

tanuḡluḡ: (<tanu-ḡ+luḡ “tanıklık, şahitlik”, EDPT: 519). "tanuḡluḡ: şahitlik, tanıklık" (DLT I 503). “köñülüḡ bezedi yaruḡluḡ bile / tilimni bezedi tanuḡluḡ bile” (KB 386). "seniñ barınḡa tanuḡluḡ birür / cemād cānvar uçḡan yügürgeñ neñe" (AH 5). “tanuḡluḡ berür miz kim sen tañrı yalawaçı sen” (TİEM 73 410r/9=063/001). “neteg bolḡay kaçan keldürse-miz ḡamuḡ ümmetdin tanuḡluḡ keldürse-miz seni bu öḡür üze tanuḡ” (Rylands 26/17a2=004/041).

tanuḡluḡ bër-: (<tanu-ḡ+luḡ “tanıklık, şahitlik”, EDPT: 519 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “ḡamuḡ tepreniḡli bu sansız ḡalın / tanuḡluḡ birür bir bayatıḡ tilin” (KB 1021). "seniñ barınḡa tanuḡluḡ birür / cemād cānvar uçḡan yügürgeñ neñe" (AH 5). “anḡada aldımız bütünlüküñüzlerni tökmegey siler ḡanlarıñıznı çıkarmaḡay siler etözünüzlerni sarāylarıñızdın yana köndünizler siler tanuḡluḡ bërür siler” (TİEM 73 10r/7=002/084). “anḡası bar tañrı tanuḡluḡ bërür aḡar kim indürdi anı bilmek birle hem ferîşteler tanuḡluḡ bërürler ma tap tañrı tanuḡ” (Rylands 27/8b2=004/166).

tanuḡluḡ bërgeñ: (<tanu-ḡ+luḡ “tanıklık, şahitlik”, EDPT: 519 + <ber-geñ “veren”, <ber-”vermek” EDPT: 354). “iḡimiz bittük biz ol nerseni kim indürdüñ taḡı uyduḡ yalawaḡḡa sen bitiḡil bizni tanuḡluḡ bergeñler birle” (TİEM 73 43v/2=003/053). “kereḡmez ortaḡ ḡatḡanlarḡa kim ābādāñ ḡılsalar tañrıñıñ meḡitlerini tanuḡluḡ bërgeñler özleri üze küfr birle bu öḡür yoḡaldı olarnıñ ‘amelleri ot içinde olar cāvidāñeler” (Rylands 29/12b2=009/017).

2.13.3 Vasiyet ve Miras

Bu başlık altında, bir kimsenin ölümünden önce mal ve mülkünü kime bırakacağını dinî usullere uygun olarak ifade etmesi veya kendisinden sonra yapılmasını istediği iş ve görevler anlamına gelen *vasiyet*; bir kimsenin geride kalanlara bırakacağı mal ve mülk anlamını taşıyan *miras* hakkındaki söz varlığı ele alınacaktır.

2.13.3.1 Vasiyet

ETü. tutruğ; ETü. tutsuğ; Ar. + ETü. vaşiiyet it-; Ar. + ETü. vaşiiyet kıl-.

Bir kimsenin vefatından sonra malını ve menfaatlerini paylaşırması belirli kurallara bağlanmıştır. Buna göre İslam dininde mirastan payları belirlenen kimseler dışındakilere bu hakların üçte birinin vasiyet edilmesi söz konusu olabilirken, üçte birinden fazlasının verilmesi varislerin iznine bağlıdır. Varisler kişinin ölümünden sonra vasiyeti kabul etmek durumundadır (Karagöz vd., 2010: 683-684).

tutruğ: (<tutzuğ³²⁰< tutsuğ “vasiyet” EDPT: 459). “iglig tutruğı ēd bolur = hastanın vasiyet etmesi iyilik getirir”. Bu sav, vasiyet etmesi arzu edilen kişi hakkında söylenir” (DLT I: 79).

tutsuğ: (<<tut-(u)z-uğ -, “vasiyet” EDPT: 460). “vasiyet. ‘men anar tutsuğ tutuzdum = ben ona vasiyet ettim’” (DLT I: 462). “eger bolsa aña erkek kadaşları anasıña altıda bir tutsuğda keğin tutsuldı anıñ birle azu bėrim” (TİEM 73 59r/7=004/011).

vaşiiyet it-: (<Ar. vaşiiyet, “Bir kimsenin ölümünden sonra yerine getirilmesini istediği şey” Çağbayır, 2007: 5095 + <it-, “organize etmek, düzenlemek” EDPT: 36). “ötündi iligke negü körmişin / ölürde vaşiiyet itip kōdmışın” (KB 6321).

vaşiiyet kıl-: (<Ar. vaşiiyet, “Bir kimsenin ölümünden sonra yerine getirilmesini istediği şey” Çağbayır, 2007: 5095 + < kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “uğu kelmekdin öğüt vaşiiyeti kılmađıñ mu fermānımka” (TİEM 73 233r/2=020/093). “ol kim yarlıg ıdtım saña anı kim vaşiiyet kıldım anar ibrahīmka, müsāka, ‘isāka” (Rylands 36/8a1=042/013).

2.13.3.2 Miras

ETü. ok.

Kâşgarlı Mahmud, yukarıda anlamı verilen اوڭ “ok” sözcüğüyle, “paylar ve toprak hisseleri üzerinde -üleşmek için- atılan ok, çekilen kur’a” (DLT I: 37) anlamına gelen اق “ok” sözcüğünün birbirinden ayırmıştır. Yazımca birbirinden ayrılan sözcüklerin aslen aynı

³²⁰ Hapax legomenon. Clauson, bu sözcüğün büyük bir ihtimalle DLT metninde noktasız olarak yazılmasından kaynaklanadığını ifade eder (EDPT: 459).

oldukları öne sürülebilir. Eski Türklerce üleşmek için atılan ok anlayışı, İslamiyet'in etkisiyle mirasa bağlanmıştır.

ok: (<ok, "ok; pay" EDPT: 76). "yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı" (KT D 33). "kolum alp üçün bir erig ok birle sündüm" (Y 43/4). "katıg yasın kurup agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil" (DA 1212). "azu süü sülep yarık kedip yağı sançıp okın atıp" (TT IV: B/12). "eñ kenki et'özüg eltindeçi üzeliksiz otaçılar eligi agulug ok[ug] tartdaçı" (BT III: 489). "kinkilerte yme bo ok yañlıg sözleyü" (BT VII: 606). "atmış ok teg terk tavrak" (BT XIII: 58.28). "terk atmış ok" (Tot 1068). "ya ok erkin" (Mainz 400/A 4). "ok: mirasta düşen pay. 'Añar bir ok tegdi = ona mirastan bir pay düştü'" (DLT I: 48). "kılıç baldu ok ya kavî küç yürek / bar erken keç er neñke kórkmaz kerek" (KB 2055). "aya dost biliglig izin izlegil / kalı sözlesen söz bilip sözlegil / akı erni öggil öger erse sen / bañılka katıg ya okun kezlegil" (AH 228). "ol kim boğuzlansa burhānlar üze kim üleşse sizler oklar birle" (Rylands 27/16b2=005/003).

2.13.4 Öldürmek

İnsanların birbirini öldürmesi İslam dininde haklı bir sebep olmadıkça yasaklanmıştır (KKM: 17/33). Kasten adam öldürmek ile hata ile adam öldürmek birbirinden farklı değerlendirilir. Haksız yere adam öldürmenin cezası Furkan Suresi 68 ve 69. ayetlerde bildirilmiştir. Yanlışlıkla adam öldürenin yapması gerekenler de Nisa Suresi'nin 92. ayetinde bildirilmiştir.

2.13.4.1 Birini Öldürmek

Far. + ETü. cān al-; ETü. öldür~ölür-; ETü. öldürgen; ETü. öldürügli; ETü. ölü-; ETü. ölü-; ETü. ölü-; ETü. ölü-.

cān al-: (<Far. cān, "1. İnsan ve hayvanların yaşamalarını sağlayan, ölümle birlikte bedenden ayrılan madde dışı varlık. 2. Yaşama; hayat. 3. Güç, kuvvet; dirilik, canlılık. 4. İnsanın kendi varlığı, özü. 5. Kişi; şahıs; insan; kimse. 6. Bir şey yapma isteği; arzu; gönül" Çağbayır, 20007: 749 + <al-, "almak, zorla almak, teslim almak, kabul etmek; evlenmek; satın almak" EDPT: 124). "eger körse sen ançada kim cānların alsalar anlar kim tandılar feriştelere ururlar yüzlerini arğalarını tatıñlar küydürgen kınnı" (TİEM 73 136r/4=008/050). "anlar kim cānları alırlar feriştelere arığlar" (Rylands 30/43b3=016/032).

öldür--ölür³²¹: (<öl-dür-, “öldürmek” EDPT: 133). "kırkız kaganın ölürtümüz ilin altımız" (KT D 36). "kaganın ölürtüm ilin anta altım" (BK D 27). "sünüşdümüz saçdımız kanın ölürtümüz" (T 28). "sagır çulugan yağıdtokda [küli] çor [oplayu tegi]p sançıp ölürup oglin kişisin buln[adı]" (KÇ 5). "beş kırk er [ölür[t]üm" (Y 25/4). "yétmiş er ölürdüm" (Y 42/6). "teñri elimke tusum tokuz er ölürtüm" (Y 44/5). "tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölürmüş er başı sanjun ölürti" (Y 48/5). "yağıda otuz erig ölürdüm" (Y 49/3). "elimke kazgak[ım] er erdemim beş yegirmi er ölürmüşim" (Y 108/3). "er erdemi tokuz ogdamdam ilig er ölürdüm erinç" (Y 109/3). "ol kişig ölürgeli örletgeli saınsar" (KİP 31). "neçe ölürdümüz erser" (Hua 128). "inçe sakındınızlar biziñe ölüm arıtı tegmey munı ölürserbiz ayıg tüşin öñi tınlıglar tegingey" (C 2). "ol öldeçilerinñ alp adalıg orunta aşı azukı bultukmaz" (BT II: 996). "amrak siñillleri sundarini ölürup" (BT III: 371). "ölürmişi köşündi" (BT VIII: A-415). "üküş telim özlüglerig ölürup" (BT XVIII: S-59). "üçünç ajunta öñdün agulug ot birip ölürmüş adın bir ö[çlüg] keklig yağısı bar erti" (AS 266). "tutgıl ölürgil" (Tot 105). "ol oğrını öldürdi = o, hırsızı öldürdü" (DLT I: 224). "çerig körse alp er kör arslan bolur / sekirtür ya öldürür ya urşu ölür" (KB 2383). "taķı rāst aydı saña tañrı va‘desini ol vaķtın kim öldürürsüz anlarını buyruķ birle ançaķa tēgrü kim ol vaķtın kim yüreksiz bolduñuz taķı tartıştıñız iş içinde" (TİEM 73 52r/9=003/152). "oğırılık kılmağaylar ve zinā kılmağaylar, öldürmegeyler ‘ayāllarını" (Rylands 38/37b3=060/012).

öldürgen: (<öl-dür-gen "öldüren, katil", <öl-dür- "öldürmek" EDPT: 133). "mühr urur tañrı kamug boynağ / mütekebbir köñliñe öldürgen" (Rylands 35/44b3=040/035).

öldürügli: (<öl-dür-(ü)gli "öldüren, katil" <öl-dür- "öldürmek" EDPT: 133). "kaçan tutsa siler tutar siler üz öfke birle öldürügli teg" (TİEM 73 271v/4=026/130).

ölüt-: (<öl-üt-, "öldürmek", EDPT: 133). "ölütme: birbirini öldürme, öldürüşme" (DLT I: 52).

ölütçi: (<ölüt+çi, "katil" EDPT: 134). "kişig ölürup ölütçi" (M 80-6). "ölütçi kişiniñ etözi ölüp keltükde" (DA 604). "ötrü ol ödün yir altıncılar kınçılar ölütçiler alku kitgey" (TT VI: 89). "öl[ütç]i yalañuk[lar kıl]mıñ ayıg kılınç tüşin öz ... teginzünler" (C 11). "ölütçi boltı" (BT XVIII: S-55). "öldüreñe ölütçi denir" (DLT I: 52). "ayu oğrı tewlig karaķçı kınuk / kuyusı basımçı ölütçi kırık" (KB 1737).

ölütle³²²: (ölüt+le-, EDPT: 135 <öl-üt "ani ölüm, salgın", EDPT: 130). "er ölütleği = adam çarpıştı, aralarında ölüm olayazdı" (DLT I: 299).

³²¹ *Öldür-* fiili *ölür-* biçiminde yazıtlarda üç farklı anlamda tanıklanır. Bunlardan ilki "soykırım yapmak, bir boyu ortadan kaldırmak"tır (bu anlama gelen örnekler için bk. Şirin, 2016: 492) ve ikincisiye "hayvan avlamak"tır (bu anlama gelen örnekler için bk. Şirin, 2016: 519). Yazıtlarda fiilin "bir kimseyi öldürmek" anlamını taşıyan örnekleri bu başlıkta ele alınmıştır.

³²² Hapax legomenon.

2.13.4.2 İntihar

ETü. etöz öldür-.

Kendini öldürmek İslam dininde kesinlikle yasaklanan büyük günahlardandır (Karagöz vd., 2010: 318).

etöz öldür-: (<et + <öz, “beden-ruh” EDPT: 74³²³ + <öl-dür-, “öldürmek” EDPT: 133). “öldürmenler etözünüzleri” (TİEM 73 62r/5=004/029). “anıñ üçün ol bitidimiz ya’küb oğlanları üze ol kim öldürse et-özni et-özsüz azu fesād kılmasa yer içinde ançaqlı öldürdi boğunni kamuğ” (Rylands 27/41a1=005/032).

2.14 Temizlik

ETü. arığ; ETü. arığ kıl-; ETü. arığ toprağğa sür-; ETü. arığ süciğ toprağğa türt-; ETü. arığlık~arığlıg; ETü. arığlık kıl-; ETü. arıgsız; ETü. arıgsızlık; ETü. arın-; ETü. arıngu kılın-; ETü. arıt-; ETü. érinçgü~irinçü; ETü. suwқа yun-; Ar. + ETü. teyemmüm kıl-; ETü. yu-; ETü. yun-; ETü. yungu; ETü. + Ar. yungu hâl.

Temizlik İslam’da oldukça önemli kavramlardır. Namaz kılmadan önce temiz olunması için abdest alınması, suyun bulunmadığı yerlerde de teyemmümün farz olması, hep temizliğe verilen önemden ileri gelmektedir³²⁴. Abdest karşılığında KB’de *yun-* fiili kullanılır.

Arınmanın önemi ile ilgili Tevbe suresi 108. ayette Allah’ın arınmaya çalışan kullarını sevdiği ifade edilir. Sofuoğlu, KB 2856. beyitinde bu ayete gönderme olduğunu söyler (Sofuoğlu, 1989: 142): “arığlıkni sewmiş turur bir bayat / arığlık bile er bulur edgü at” (KB 2856).

Saadet Çağatay, "Türkçe Dinî Tabirler" adlı makalesinde *arığ* sözcüğünün İslami söz varlığına Uygur Türkçesinden alınarak eklendiğini ve bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde "temiz, aziz" anlamlarını taşıdığını söyler (Çağatay, 1968: 195). Çağatay, Müslüman Karaçay Türklerinde bugün *aruu* (<arığ ET.) sözcüğünün Tanrı'nın tebareke ve te'alâ sıfatının karşılığı olarak kullanıldığını söyler (1968: 195). Tarihî Türk lehçelerinde de buna örnek bulunabilir.

³²³ Clauson, sözcüğün Budist ve Manihaist terminolojide ruh veya cesede karşılık “canlı beden” anlamını taşıdığına işaret ederek, sözcüğün İslami metinlerde kendisine yer edinemediğini ve 14. yüzyıldan sonra kullanımdan düştüğünü ifade eder (EDPT: 74). Bununla birlikte *etöz* sözcüğünün “canlı beden” anlamıyla TİEM 73’te ve Rylands nüshasında da kullanıldığı görülmektedir: “kaçan körse sen anlarını hoş kelür saña etözleri eger aysalar sen eşitür sen sözlerini andağ qalı anlar yıgaçlar teg tayandurur” (TİEM 73 410v/4=063/004); “ol tañrı kim törütti sizni bir et-özdin kıldı andın cüftini tayanmak üçün añar kaçan örtti erse anı kötürdi yük anıñ yükini yünül keçti ap berküdi anıñ birle kaçan ağır boldı erse ünediler tañrıni idilerini” (Rylands 28/58a3=007/189). Sözcüğün nefis karşılığında kullanılması dikkat çekicidir: “bütünlükün kértgünügliler anlar kim kértgündiler tañrıka yalavaçına yana seziklig bolmazlar katıglıdılar tawarları birle etözleri birle tañrı yolu içinde” (TİEM 73 381r/8=049/015); “tüzetilmez oldurğanlar mü’minlerdin zarar idilerinde adın tokušğanlar tañrı yolu içinde malları birle özleri birle artuq kıldı tañrı tokušğanlarğa malları birle et-özleri birle oldruğlılar üze derecedin kamuğқа” (Rylands 26/63b2=004/095).

³²⁴ Bu konu hakkında bk. KKM: 5/6.

Örneğin şu örneklerde *arığ* sözcüğünün Tanrı'nın sıfatı olarak kullanımını görmek mümkündür: "arığ tanrı andın kim şıfat kılurlar" (TİEM 73 329v/6=037/159). "ol arığ tanrı musahhar kıldı munı ermez-miz ahar biz küçlög uğan-miz" (Rylands 36/41b1=043/013). Şu ayet çevirisi de ilgi çekicidir: "körgey sen feriştelerni kapsağlı 'arş tegresinde arıglığ şıfatın ayğaylar idileri ögdüsi birle hüküm kılğay anlar ara könilik birle ayılğay ögdi tanrıka ajunluğlar idisi" (TİEM 73 341v/3=039/075). Dinî anlamda temiz olmama hâli *arığsız ve arığsızlık* ile ifade edilir.

Suya erişimin olmadığı durumlarda, temiz olabilmek için toprakla abdest almak yani meshetmek karşılığında TİEM 73'te *toprakğa türt-* ve Rylands'te *toprakğa sür-* ifadesi kullanılır. Namaz kılmadan önce alınan abdestten farklı olarak boy abdestine *suwka yun-* karşılığının verildiği görülmektedir. Buna karşılık boy abdestinin olmaması *yungu* veya *yungu hāl* ile ifade edilir.

arığ: (<arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak" EDPT: 213). "arığ ubutı yæg tedi" (T 37). "üç arığ uyur etım" (Y 42/5). "bo nomçı açarınığ nomı törösi arığ" (Xu VIII: 92). "bilge kişi köñülög kögüzög arığ turuğ tutmış kergek" (M 69-39). "korkmanlar arığ süzük kirtgünç köñülin kıuanşı im pısar atın atanlar" (KİP 50). "ekki arığ kızlar turur" (İK XLI-2). "arığ süzük köñülin" (DA 416). "biz arığ biz" (TT II: A/2). "arığ süzük boltılar" (TT IV: A/8). "arığ süzük" (TT V: A/24). "arığ ıduk umuğsızın bokunsar tıdtursar" (TT VII: 40/18). "arığ sistā" (TT VIII: D/35). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgı" (BT II: 1134). "amrak sıñilimez[ni] esirgep arığ braman uguşın arığsızka neteg kömer biz" (BT III: 202). "... içinte arığ tözün trkn" (BT V: 483). "ol balını üntürüp arığ yırtı tökgü ol" (BT VII: B-95). "arığ öz tilin ağızlıg vımanıntın ündürü yarlıkap" (BT VIII: B-40). "arığ bo buyan edgü kılınç" (BT XIII: 46.31). "bo arığ ıduk [nom sudurlarnı]ğ iligi" (BT XVIII: V-24). "bo yertinçü yer suvug arığ süzök körür" (BT XX: 194). "arığ yıdıglıg yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "[amran[mak biligdin ket[mi]ş arığ arhant dendar men tep" (BT XXVIII: A-48). "arığı arıglarka tok(?) [...]" (UAF 1-A/5). "arığ dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arığ bağağ]" (OT 6/2). arığ edgü ev barkıg sakınç" (Tot 339). "teñri teñrısı burhan birle tuşmak üze arığ silig aş içgünüzler asılıp yüz küzketegi sizler uzun yaşanlar" (DI 710). "ğ [...]: Fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye "arığ" denir ki "arındı neñ" sözünden alınmıştır" (DLT I: 12). "arıglıknı barça kişiler tiler / arığ bolsa aş suw kişi arzular" (KB 2857). "biligsizke haq söz tatıgsız erür / ahar pend nasihat asıgsız erür / ne türlüğ arığsız arır yumağın / cāhil yup arıamaz arığsız erür" (AH 112). "arığ turur arığsuzdın ol kim törütti cüftlerni kamuğını andın kim ündürür yer etözlerindin anığdın kim bilmezler" (TİEM 73 322v/3=036/036). "rüzî kıldı bērdi sizke arıglardın bolğay kim sizler şükr ötegey sizler" (Rylands 28/78a2=008/026).

arığ kıl-: (<arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak", EDPT: 213 + <kıl, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "aygıl haber bërür mi men sizke andın yahşırak birle anlarka kim korktılar anlarnıñ idisi katında büstānlar aķar astındın arıķlar meñüler anıñ içinde taķı cüftler arığ kılınmış taķı hoşnūdluk tañrıdın" (TİEM 73 39v/1=003/015). "aķar astında anıñ arıķlar, cāvidāneler anıñ içinde ulaşu, olarka anıñ içinde cüftler arığ kılınmış, kigrür-miz olarnı soğuk ķōlikeke" (Rylands 26/28b3=004/057).

arığ toprakğa sür-: (<arığ, "saf, temiz" EDPT: 213 + <top-ra-ķ+ğa "toprağa", <top-ra-ķ "kuru olmak; toprak, zemin, yer, toz; ūlke, memleket" EDPT: 443 + <sür-, "sürmek, gitmek; (sabanla vs.) sürmek, takip etmek, vakit geçirmek" EDPT: 844). "bulmasa sizler suw, teyemmüm kılıñlar arığ toprakğa sürünler yüzñüzke iki elğınızke" (Rylands 26/19a3=004/043).

arığ süçig toprakğa tūrt-: (<arığ, "saf, temiz" EDPT: 213 + <süçi-g<süt+sig, "tatlı, tatlı içecek; şarap" EDPT: 796 + <top-ra-ķ+ğa "toprağa", <top-ra-ķ "kuru olmak; toprak, zemin, yer, toz; ūlke, memleket" EDPT: 443 + <tūrt-, "sürtmek, meshetmek" EDPT: 535). "elig tegürse siler ķunçuyılarka bulmasa siler suwnı uğrañlar arığ süçig toprakğa tūrtñler yüzleriñızke eligleriñızķa" (TİEM 73 64r/1=004/043).

arığlık~arığlıg: (<arı-ğ+lıķ, "temizlik, saflık", EDPT: 218). "arığlıg: temizlik" (DLT I: 149; DLT IV: 32). "arığlıķnı sewmiş turur bir bayat / arığlıķ bile er bulur edğū at" (KB 2856). "biz arığlıķın yād kılur miz saña ögdi aymak birle arığlar miz saña" (TİEM 73 5r/3=002/030). "ķörgey sen feriştelerni ķapsağlı 'arş tegresinde arığlıg şıfatın ayğaylar idileri ögdüsi birle hūkm kılğay anlar ara ķōnilik birle ayılğay ögdi tañrıķa ajunluğlar idisi" (TİEM 73 341v/3=039/075).

arığlıķ kıl-: (<arı-ğ+lıķ, "temizlik, saflık", EDPT: 218 + <kıl, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "sen ķorkutur sen anlarnı kim ķorķarlar idilerinde örtüglüg erken adaķın tutarlar namāznı" (TİEM 73 318r/9=035/018).

arıgsız: (<arı-ğ+sız, "kirli, saf olmayan" EDPT: 219). "arıgsız akguluk telūkkıyeler belgölüg bolur" (DA 150). "amrak siñilimez[ni] esirgep arıg braman uguşın arıgsızka neteg ķōmer biz" (BT III: 202). "arıgsız tıltıgsız teginmez" (BT XIII: 38.3). "ki[r]lig tapçalıg arıgsız yer suvka" (BT XX: 103). "tokuz tōrlüg arıgsız sınıg edler" (Tot 414). "biligsızke haķ söz tatıgsız erür / añar pend nasīhat asıgsız erür / ne tūrlüg arıgsız arır yumaķın / cāhil yup arımaz arıgsız erür" (AH 111). "sınardın turuñlar arıgsızdın butlardın" (TİEM 73 244v/8=022/030). "adırmak ūçün tañrı arıgsıznı arıgdın kılmaq ūçün arıgsıznı amarisını amarı ūze ūze ūze kılsa anı ķamuğ kılsa anı tamuğ içinde bu ögür olar ziyānlıg ol" (Rylands 28/84a3=008/037).

arıgsızlık: (<arı-ğ+sız+lık, “kirlilik” EDPT: 219). "a neçe yme sansarnıñ udunı yavızıya arıgsızlıg çalpañ teg keldi" (BT III: 301). “andağok kılur tañrı arıgsızlıknı ortak klatmañnı anlar kim kærtgünmesler" (TİEM 73 107v/4=006/125).

arın-: (<arı-n-, “kendini temizlemek; Budist literatürde manevi olarak arınmak” EDPT: 235). [bilge bi]liglig küzgüt arınıp yarlıkançuçı" (BT XXIII: H-171). "çaşapat paramit k[...] arınur süzülür" (BT XXVIII: A-48). "er arındı = adam yıkandı ve iyileşti, 'er arındı = adam ot tutundu'" (DLT I: 201). "eger erse siler yunğu hāl üze arınıñlar" (TİEM 73 80v/7=005/006). "eger bolsa sizler cünüb arınıñlar" (Rylands 27/21b1=005/006)³²⁵.

arınğu kılın-: (<arı-n-ğu "temizlenecek", <arı-n- "kendini temizlemek; Budist literatürde manevi olarak arınmak” EDPT: 235). "apa uçmaq içre yidi kör ewin / arınğu kılındı bu dünyā ewin" (KB 3522).

arıt-: (<arı-t-, “temizlemek veya bir şeyi arındırmak; arıtmak; kirden arındırmak” EDPT: 207). "arıtdı erser anı men" (M 21-12). "edgüti tüketi arıtu tutu umadımız erser" (Hua 321). "odgurak bilip eşidip yime tagun askançu sözlemekniñ münin kadagın bilmedin andıran kêtgeli tıdılğalı arıtu umazlar" (DA 3233). "yene iç tapıgtın saçıp arıtıp suvabaua drni üze kurug sakınıp" (BT VII: 296). "kandımış arıtmış altun teg" (BT VIII: A-200). "anı eşitmi[ş]çe teñriler arıt[ur] köñüllüg evlerin" (BT XIII: 19.79). "kimler bo [et'öz]in arıtgı darni sözlemiş" (BT XXIII: D-121). "üç aguköñüllüg bokurgalı tıdğalı artığalı katıglanıñlar" (BT XXVIII: G-96). "tapıglarnı sumbani darni üze arıtıp" (Tot 1371). " 'ol tarıg arıttı=O, buğday arıttı'. Başkası da böyledir" (DLT I: 208). “yorıx tüzse ötrü könitse sözi / arıtsa ilinde isizler izi” (KB 4997). “tileyür tañrı eletse ketürse silerdin arıgsızlık ay yalawaç ewi boğunı arıtur silerni arıtmak” (TİEM 73 307v/2=033/033). “tileyür kim arıtsa sizlerni tükel kılssa ni‘metini sizniñ üze bolğay siz şükr kılğay sizler tēp” (Rylands 27/22b2=005/006).

ërinçgü~irinçü³²⁶: (<<ir-(i)n-ç+sig ?, “günah veya sıkılmak” EDPT: 236). "ërinçgülük ayıg kılınçlıg iş işleyürler" (TT VI: 330-332). "irinçü bolur" (M 112-1). "anıg kılımçka irinçüke kentü özümüzni emgetir biz" (Hua 336). "boo körkün tegşilip yene irinç[ü]sin kln üçün" (BT V: 575). "ol irinçü yarlıg" (BT XXIII: H-53). “irinçü: günah” (CTD I: 79/156). “ërinçü yok siler üze oğullarıñız cüftleri anlar kim onurkañızlardın tururlar biriktürmeñizler êkki birle tuğmış qarındaşlarnı biriktürmeñizler êkki birle tuğmış qarındaşlarnı meger ol kim öñdün keçti bütünlükün tañrı erür yazuk örtgen yarlıkağan ol” (TİEM 73 61r/5=004/023). "kaçan yorısa siz yer içinde yok sizniñ üze irinçü kim kıskı/kısa kılssa sizler namāzdın eger qorqsa

³²⁵ Arın- fiilinin DLT'te yıkanıp temizlenmek ve temizlenip sağlıklı olmak anlamlarına gelecek şekilde kullanılırken Kur'an çevirilerinde abdeste karşılık geldiği görülmektedir.

³²⁶ Atalay, kelimeyi *arınçu* olarak okumuşsa da ünlülerin okunması konusunda emin olmadığını da dipnotta ifade etmiştir (DLT I: 134). Dankoff ve Kelly yayınında ilgili yer *irinçü* şeklinde okunmuştur (CTD: 79-156).

sizler kim fitne kılsa sizke anlar kim tandılar bütünlükin kâfirler erürler erür sizlerke düşman belgölüg" (Rylands 26/68a3=004/101).

suwқа yun-: (<<sub+қа, "su", EDPT: 783 + <yu-n-, "1. yıkamak eylemi yapılmak; kendisine yıkamak eylemi uygulanmak; yıkanmak. 2. kendi kendini yumak; yıkanmak" Çağbayır, 2007: 5387). "taķı bir tüş ol körse yektin bolur / tüşegli anı körse suwқа yunur" (KB 6017).

teyemmüm kıl-: (<Ar. teyemmüm, "Su bulunmayan durumlarda toprak vb. ile abdest alma" Çağbayır, 2007: 4790 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616)."bulmasa sizler suw, teyemmüm kılıñlar arıg topraķķa sürünler yüzünüzke iki elgiñizke" (Rylands 26/19a3=004/043).

yu-: (<yu-, "yıkamak" EDPT: 870). "tözün yulluğ suvın yud[um]" (M 21-13). "iglig toyunug ar[ıtu] yudı" (DA 2726). "adakın [yuma]k üze" (BT XXVIII: C-36). "yudı: yıkadı. 'er ton yudı = adam elbise yıkadı'. Başkası da böyledir; [...] Şu savda dahi gelmiştir: 'aknıg kıan bile yumas = kanı, kanla yıkamazlar" (DLT III: 66). "bu ay toldınıñ kör igi arudı / umınçsız bolup cāndın elgin yudı" (KB 1115). "biligsizke hāķ söz tatıgsız erür / añar pend nasīhat asıgsız erür / ne türlüg arıgsız arır yumaķın / cāhil yup arımaz arıgsız erür" (AH 112). "ķaķan ķopsañızlar namāzķa yuñızlar yüzleriñizni eligleriñizni ķigneķleriñizke tegi suw türtünler başlarıñızķa adaķlarıñızķa ěkki topuķlarģa tegi" (TİEM 73 80v/6=005/006). "ķaķan ķopsa siz namāzķa yuñ yüzleriñizni hem eligleriñizni tirseklerke tegi hem sürünler başlarıñızķa adaķlarıñızni iki aşıķuñızķa tegi" (Rylands 27/21a1=005/006).

yun-: (<yu-n-, "1. yıkamak eylemi yapılmak; kendisine yıkamak eylemi uygulanmak; yıkanmak. 2. kendi kendini yumak; yıkanmak" Çağbayır, 2007: 5387). "arıg yunar" (M 86-18). "toyınlar[ka] içgülük yunguluk suv kelü[rüp] öñi [öñi] idişlerte urur erti" (DA 498). "buşı tapıg yungu suv" (BT VII: 453). "er yundı = adam abdest aldı" (DLT III: 66). "turup yundı kıldı bu yatģu namāz / tōşek ķoldı yattı uğıp bardı az" (KB 3285). "ay anlar kim ķértgündiler yawumañlar namāzķa siler esrük erken bilginķeķe tēgi siler nēģü aytur siler ap yunguda erken meger yolda keķiglıler başlıgın yungınķa siler" (TİEM 73 63v/8=004/043). "yok cünübķa meger yol, keķiglıler yungınķaķa tegi" (Rylands 26/18b2=004/043).

yungu: (<yu-n-ģu, "1. yıkamak eylemi yapılmak; kendisine yıkamak eylemi uygulanmak; yıkanmak. 2. kendi kendini yumak; yıkanmak" Çağbayır, 2007: 5387). "ay anlar kim ķértgündiler yawumañlar namāzķa siler esrük erken bilginķeķe tēgi siler nēģü aytur siler ap yunguda erken meger yolda keķiglıler" (TİEM 73 63v/7=004/043).

yungu hāl: (<yu-n-ģu, "1. yıkamak eylemi yapılmak; kendisine yıkamak eylemi uygulanmak; yıkanmak. 2. kendi kendini yumak; yıkanmak" Çağbayır, 2007: 5387 + <Ar. hāl, "1. bir nesnenin nitelikleri ile içinde bulunduģu koşulların tümü; vaziyet. 2. tutum, davranış. 3.

içinde bulunulan an; şimdiki zaman. 4. takat; güç, kuvvet. 5. dert; keder; sıkıntı” Çağbayır, 2007: 1845). “eger erse siler yungu hâl üze arınırlar” (TİEM 73 80v/7=005/006).

2.15 İbadet

ETü. anın tapa ulan-; ETü. bayat tapğı; ETü. bayat tapğı kıl-; ETü. biligsiz tapuğ; ETü. kulluk; ETü. kulluk kıl-; ETü. öte-; ETü. sunmaklık; Ar. + ETü. t̤a‘at kıl-; ETü. tapgu; ETü. tapıghı; ETü. tapın~tapun-; ETü. tapındaçı; ETü. tapınğan; ETü. tapıngu; ETü. tapınguçı; ETü. tapnıghı~tapunuğlı; ETü. tapnuğlı er-; ETü. tapuğ~tapıg; ETü. tapuğ kıl-; ETü. tapuğka irig bol-; ETü. + Çin. tapunğan kuncuy; ETü. tapunuğlı bodun; ETü. tapunmak~tapınmak; ETü. turuğlı; ETü. ürük turuğlı; ETü. ürük turup tap-; ETü. yinçege; ETü. yinçegele-.

İbadetin bilgiyle yapılması gereklidir. Sofuoğlu, bilgiyle yapılan ibadetle önemi ile ilgili şu rivayetleri aktarır: “Ali der ki: ‘Gerçek alim (faik) insanlara Allah’ın rahmetinden ümit kesmemelerini sağlayan ve O’nun emirlerine asi gelecek ruhsatı onlara vermeyen, Allah’ın azabından kurtuluş konusunda garanti vermediği gibi, Kur’an’dan başka şeylere onları yöneltmeyen kişidir. Şurasını iyi bilmelidir ki; bilgi ile yapılmayan ibadette, anlayış olmayan ilimde ve tefekkürsüz okumada hayır yoktur” (1989: 149). Bu rivayetlere göndermede bulunan beyitlerden biri şöyledir: “bilig birle t̤a‘at muyanı tümen / biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan” (KB 3224).

KB 3225. beyitte ifade edilenler, “âlimin uykusu ibadettir” ve “ilim üzere olan bir uykunun (âlimin uykusu) cehl üzere olan bir ibadetten (cahilin ibadeti) daha hayırlıdır” rivayetlerine yapılan bir göndermedir (Sofuoğlu, 1989: 149): “biligsiz tapuğ kılmışında körü / biliglig uğımış muyanı örü” (KB 3225).

İbadetin gösteriş için yapılmaması gereklidir (KKM: 4/142; 9/107). Halkın gözünün önünde yapılan ibadetin eleştirisi KB’de şöyle ifade edilir: “budun közi tegse tapuğka kalı / buzuldı bu tapguñ yıkıldı ulı; bayat tapğı barça kerek örtüğün / açılmasa halkka bu örtüg bu kün” (KB 3918-1919). Bilgisizce yapılan ibadetten yani *biligsiz tapuğ*dan sevap kazanılamayacağı da şu beyitte dile getirilmiştir: “bilig birle t̤a‘at muyanı tümen / biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan” (KB 3224).

Kur’an’da Müezzemil Suresi’nin 8. ayetinde TİEM 73’te *anın tapa ulan-* olarak çevrilen ifade *Mu‘cemü’l Müfrehes*’te “(Mâsivadan uzaklaşıp ibadete dalarak) kendini (Allah’a) vermek, gönülden bağlanmak” anlamıyla açıklanmaktadır (Çanga, 2016: 81). Yine aynı eserde “ibadet için kalmak” anlamıyla verilen ifade TİEM 73’te *turuğlı* sözcüğüyle karşılanmıştır. İbadetten ayrılmayanlar için TİEM 73’te *ürük turuğlı* karşılığı ile devamlı

olarak ibadet etmek anlamını karşılamak için *ürük turup tap-* ifadesi kullanılmıştır

anın tapa ulan-: (<a+nın <ol, “işaret ve kişi zamiri ol’un ilgi durumu: onun” Çağbayır, 2007: 243 + <tap-a, “-a doğru” EDPT: 435 + <ula-n-, “tamir etmek; beraberce katılmak; bir şeye katılmak” EDPT: 126). “yād kılğıl idiniñ atını ulanğıl anıñ tapa ulanmak” (TİEM 73 426v/5=073/008).

bayat tapğı: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82+ <tap-(ı)ğ+ı, “hizmet; Allah’a itaat” EDPT: 437). “bayat tapğı kaldı kişi tapğı kıldım / ajun tegre yügrü özümni kürettim” (KB 6541).

bayat tapğı kıl-: (<bay+at, “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82+ <tap-(ı)ğ+ı, “hizmet; Allah’a itaat” EDPT: 437 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “yigitlikte tawrat bayat tapğı kıl / qarılıқта bolmaz munı yetrü bil” (KB 4693).

biligsiz tapuğ: (<bil-ig+siz, “cahil, anlayıştan yoksun” EDPT: 342 + <tap-ıg, “hizmet; Allah’a itaat” EDPT: 437). “biligsiz tapuğ kılınıñda körü / biliglig uđınıñ muyanı örü” (KB 3225).

kulluk: (<kul+luk, “kulluk, kölelik” EDPT: 620). “tapuğ kıl tapuğ boldı kulluk kamuğ / kimin atı kul bolsa kılkı tapuğ” (KB 3675). “haqıkat üze tañrı menim idim tağı sizin idiniz kulluk kılın” (TİEM 73 43r/7=003/051). “hıç ‘ar tutmaz ‘isā kim bolsa kul tañrıka hem ferışteler yaqınlar kim kim ‘arlansa anıñ kullukındın hem boynağuluk kılsa her-āyine tērer olarnı aña kamuğ” (Rylands 27/12b1=004/172).

kulluk kıl-: (<kul+luk, “kulluk, kölelik” EDPT: 620 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “özün kulluk kıl bayat birge küç / kayusın tilese tile kılma üç” (KB 6500). “haqıkat üze tañrı menim idim tağı sizin idiniz kulluk kılın aña” (TİEM 73 43r/7=003/051).

öte-: (<öte-, “ödemek; Tanrıya olan sorumluluğunu yerine getirmek; borcunu ödemek” EDPT: 43). “ötep inçin ereyin bu savağ işidip emgeklig yüzün” (M 10-24). “üç yablak yolta öz ötek öteyür” (TT II: B/24). “'bolsa kimin altun kümüş irle iter / anda bolup teñrigerü tapğın öter', 'kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder” (DLT III: 251). “munıñ şükri emdi neteg öteyin / tirig bolsa özüm yılın hem ayın” (KB 390). “ekki vaqtınñ kayusını ötedim erse teñde keçmek yok menin üze” (TİEM 73 283r/7=028/028). “kayu vaqıtte kim atanmış öd turur, ötedim men” (Rylands 32/19a2=028/028).

sunmaklık: (<sun-mak+lık “kulluk etmek, ibadet etmek”, <sun- “uzatmak, sunmak; takdim etmek” EDPT: 834). “kökler idisi hem yerler idisi ol kim ol iki ara turur tapğıl anar sergil anar sunmaklıkka hıç bilür mü sen anar ataşık” (Rylands 31/26a1=019/065).

tā‘at kıl-: (<Ar. tā‘at, “1. Allah’ın buyruklarına uyma; Allah’a itaat etme; ibadet etme. 2. Boyun eğme; itaat” Çağbayır, 2007: 4515 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ay

meryem tã'at kılğıl idinke taķı secde kılğıl taķı rukû' kılğıl rukû' kılğanlar birle" (TİEM 73 42r/9=003/043).

tapğu: (<tap-ğu "tapacak", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "alko edgülerig bulgularına tapgularına" (BT III: 421). "tap ol tańrı tanuķ bizli ara taķı silerli ara eger erse erdimiz sizlerniń tapǵuńuzlardın osanuķlar" (TİEM 73 156r/8=010/029).

tapıǵı: (<tap-(ı)ǵı "tapan", <tap-(ı)n "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441). "kértgünmiş uraǵutlar yanıǵı uraǵutlar tevbe kılıǵı uraǵutlar idike tapıǵılǵar rûze tutuǵılǵar yüzi açuķ uraǵutlar yme ewi kızlar" (TİEM 73 415r/9=066/005).

tapın~tapun-: (<tap-(ı)n-, "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441). "burķan [kõ]rkin suvķa kigürser yıdın tütsüǵün tapınsar" (M 51-4). "atanu tapınu udunu t[eginser]" (KİP 68). "bizińe nom nomla tapınalım udunalım" (İK XLIX-6). "teńrike yazınıp yekke tapıntımız erser" (Hua 190). "üstün teńri yerinteki altın yalańuķ ajunıntaķı kõńulke yaraşı edig tavarıg tatıǵıg aşın içǵün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıǵın udıǵın tapınsar udunsar" (DA 4473). "bursań kuwraǵın tapınur biz" (TT IV: B/24). "burkanlarıg tapınmış kergek" (TT V: A/81). "buyan kılсар teńrige tapınsar" (TT VII: 28/29). "tapınur siz meniń tep" (BT III: 908). "tapıg uduglar üze tapınmışın" (BT VIII: A-64). "tapınmış erser men" (BT XIII: 38.42). "tapınıp udunurlar" (BT XVIII: 1244). "ol burhanlarka tapınıp udunup edǵülüg t[öz] yiltizig tikmiş tarımı[ş] tugmaksız idok nom taplag[ın] bulup" (BT XX: 300). "bo nom bitigke tapınıp udunup" (BT XXIII: G-59). "t[ört] padak teńince yörüǵın savın okıсар sözle[ser udun]sar tapınsar" (BT XXVIII: D-139). "adıń [ajun tıp] kõrüp eşıdip tapıngay mu" (UAF 1-E/8). "bo nom erdinig bititip koturtup yapınmak udunmaknıń edǵüsin edremin ne ńbolmaz" (AS 213). "burhanlarka yme tapınıp turur men" (Tot 1380). "beş miń yekler ańar tapınurlar" (DI 666). "‘men teńrige tapındım [...] ben Tanrıya tapındım’ demektir" (DLT II: 140). "kõńul tut bayatķa tapın / usanma yarınlıķ işińni itin" (KB 1278). "aydı anlar kim ortaķ ķattılar eger tilese tańrı tapunmaǵay erdimiz anda adıń nersedin biz ap yme atalarımız ap yme ńarām kılmadımız anda adıń nersedin" (TİEM 73 198r/7=016/035). "eger tilese tańrı tapınmaǵay/tapmaǵay erdimiz anda adıń hıķ nerseni" (Rylands 30/45b2=016/035).

tapındaçı: (<tap-(ı)n-daçı "tapınıcı", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "tapındaçılar" (Xu VII: 1451). "Bu ayırımdan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yükünguçı' şeklindedir. Oǵuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçı' şeklini alır" (DLT II: 168).

tapınǵan: (<tap-(ı)n-ǵan "tapınan", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "fiilin devamıyla vasıflanan fail sıyǵası 'tapınǵan', 'yüküngen' şeklindedir" (DLT II: 168).

tapıngu: (<tap-(ı)n-ǵu "tapınacak", <tap-(ı)n "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441). "yükünürbiz yırtınčünüń tapıngulukı udungulukı atlıg teńri burhan kutıńa" (BT II: 725). "drni

üze tapıngu için" (BT VII: 470). "tapınguluk öggülük külegülük yüküngülük" (BT VIII: B-216). "ol teñrige tapınguluk erdi" [...] 'onun Tanrıya tapmak hakkı idi' demektir" (DLT II: 169).

tapınguçı: (<tap-(ı)n-ğuçı "tapınıcı", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "Bu ayırmadan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yüküngüçi' şeklindedir. Oğuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçi' şeklini alır" (DLT II: 168).

tapnıglı~tapunuğlı: (<tap-(ı)n-(ı)ğlı "tapınan", <tap-(ı)n- "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441). 'ol teñrige tapnıglı erdi' [...] 'o, Tanrıya tapanlardan idi' demektir" (DLT II: 169). "aydılar kértgünür mü miz êkki âdemîka bizke meñzer anıñ boğun biziñke tapnuğlılar" (TİEM 73 251v/3=023/047).

tapnuğlı er-: (<tap-(ı)ğlı "tapan", <tap-(ı)n- "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441 + <er-, "olmak" EDPT: 193). "ermediler bizke tapnuğlılar" (Rylands 32/41a1=028/063).

tapuğ~tapıg: (<tap-(u)ğ, "hizmet etmek" EDPT: 437). "èki kızın tapıg berti" (ŞU B 4-5). "çunte altunçınıñ tapıgı" (Xu VII: 1434). "teñrim biz amtı kuanşı im pusarka tapıg uduğ tegürelim" (KİP 155). "ol ödün edgü ögli tegin yetti kün löler tapagın udugın aşadı" (İK L-4). "tapınsar bu tapıgı yarayur tip" (TT V: B/126). "tapınguluk udunguluk alku tapıg udugların" (BT II: 894). "bililür ukulur ikinti ylık pırawarikta tapıg udug alguka arıg süzok bolur" (BT III: 746). "tapıg udug kılayın" (BT XIII: 28.28). "bo yağışlıg tapıgımıznı" (BT XVIII: S-681). "azu taişın sudurlarıg tapıg udug kılsar yeme bolur" (BT XXIII: D-14). "tapuğ: tapma; 'Teñri tapuğı = Tanrıya tapma'" (DLT I: 373). "tapuğka kelip kut kapuğda turur / kapuğda turuğlı tapuğda turur" (KB 100). "secde kılınlar teñrike tapuğ kılınlar" (TİEM 73 390r/1=053/062). "bütünlükün anlar kim idin üskinde uluğsıglık kılmaızlar anıñ tapuğdın tesbîh ayturlar aña anar secde kılurlar" (Rylands 28/63b3=007/206).

tapuğ kıl-: (<tap-(u)ğ, "hizmet; Allah'a itaat" EDPT: 437 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "seninde bar erken yigitlik küçi / yawa kılma ta'ât tapuğ kıl tuçı" (KB 362). "tañrıka ol kökler yerler örtüglügi anar yanar iş kamuğ tapuğ kılıl anar köñül urgıl anıñ üze" (TİEM 73 173r/5=011/123).

tapuğka irig bol-: (<tap-(u)ğ+ka "ibadete", <tap-(u)ğ "hizmet; Allah'a itaat" EDPT: 437 + <irig, "zorlu, sağlam" EDPT: 222 + <bol-, "olmak" EDPT: 331). "tapuğa irig bol yazukta tıdın / saña teggü ermez tapuğda adın" (KB 1380).

tapunğan künçuy: (<tap-(u)n-ğan "tapınan", <tap- "tapmak, ibadet etmek" EDPT: 441). "bolğay kim anıñ idisi eger talağ kılsa sizni tegşürgey anar cüftler yahşı sizdin boyun suğanlar bitgenler nāmāz kılğanlar tevbe kılğanlar tapunğanlar rüze tutğanlar yüzi açuk künçuyar hem kızlar" (Rylands 38/92a1=066/005).

tapunuğlı boğun: (<tap-(ı)n-(ı)ğlı “tapınan”, <tap-(ı)n- “tapmak, ibadet etmek” EDPT: 441 + <boğ+(u)n, “budunlar, organize insan birliği, bir liderin yönetimindeki zümre vb.” EDPT: 306). “çın munuñ içinde tegürmek ol tapnuğlı boğunlarğa” (TİEM 73 241v/8=021/106).

tapunmak~tapınmak: (<tap-(ı)n-mak “ibadet etmek”, <tap- “tapmak, ibadet etmek” EDPT: 441). “barçaka tapınmak üze” (BT VII: 786). “at kötrülmişke tapınmak” (BT XIII: 16.37). “tapınmak üçün keldim ewdin turup / uzun yol yorıdım saña yüz urup” (KB 599). “tapunğıl añar şabr kılğıl anıñ tapunmaķıña” (TİEM 73 226v/9=019/065).

туруğlı: (<tur-(u)ğlı, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “aydılar tepremegey miz anıñ üze turuğlılar kaytğınça biziñ tapa müsā” (TİEM 73 233r/1=020/091).

ürük turuğlı: (<ür-(ü)g, “durmak, yaslanmak; sakin, huzurlu” EDPT: 222 + <tur-(u)ğlı, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “bağğıl idıñ tapa ol kim bolduñ anıñ üze ürük turuğlı” (TİEM 73 233r/8=020/097).

ürük turup tap-: (<ür-(ü)g, “durmak, yaslanmak; sakin, huzurlu” EDPT: 222 + <tur-(u)p, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <tap-, “tapmak, ibadet etmek” EDPT: 441). “yana keçürdimiz tañrı kılı oğlanını teñizdin keldiler ol ürük turup tapnur boğun üzele” (TİEM 73 124r/7-8=007/138).

yinçge: (<*yinç-ge, “ince, zayıf, zarıf” EDPT: 945). “burhan nomı teriñi yinçgesi” (Xu VIII: 129). “yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz” (T 13). “teñridem kövrügerig tültürdi yinçke katunlarınñ külüşmek katğurşmak” (M 18-40). “uluşımın kent suzak künteki yinçge kırkınlarımnı barça ben meñü sakıntım erti” (DA 343). “ ‘yinçge kişi = Tanrıya ibadet eden, tapan” (DLT III: 380). “ 'dindar ve sofı kişi'ye 'yinçge kişi' denir” (CTD II: 610/344). “munıñda basa emdi yılduzçı ol / baķa körse yetrü idı yinçke yol” (KB 4376). “çın meniñ idim yinçge körügli turur negü kim tilese” (TİEM 73 181v/9=012/100).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *yinçür-* fiili “hürmet etmek, eğilmek, baş eğmek, saygı göstermek” anlamındadır (Caferoğlu, 2011: 297). İslami metinlerde dindar kimseler için kullanılan *yinçge* sözcüğündeki anlamın *yinçür-* ile aynı **yinç-* kökünden türediğı düşünülebilir. Yukarıdaki örneklerden KB’de *yinçge* sözcüğü temel anlamı ile “ince” anlamına

gelecek biçimde kullanılmıştır. TİEM 73'teyse "her şeyi bilen, haberdar olan" anlamına gelen Allah'ın el-Hābir ismini karşılayacak biçimde kullanılmıştır.

yinçgele-: (<*yinç-ge+le-, "incelmek" EDPT: 946³²⁷). “kul Teñrige yinçgelendi = kul Tanrıya karşı küçüklük gösterdi, tanrıgenlik etti, taptı, oruç tuttu, namāz kıldı, korktu” (DLT III: 450).

2.15.1 İbadethane

Ar. + ETü. ‘ibādet kılğu yer; Far. + ETü. namāz kılğu yer.

‘ibādet kılğu yer: (<Ar. ‘ibādet, “1. Buyruklarını yerine getirmek ve kendisine duyulan şükranı belirtmek üzere Allah’a tapınma. 2. Allah’a yönelen saygı davranışı; tapınma” Çağbayır, 2007: 2070+ <kıl-ğu “kılacak”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “çıktı öz boğnu üze ‘ibādet kılğu yerdin işāret kıldı olarka kim tesbîh kılınlar tēp erte hem kēçe” (Rylands 31/7a3=019/011).

namāz kılğu yer: (<Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <kıl-ğu “kılacak”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “korkunçsız tutunlar ibrahîm turğu yerde namāz kılğu yer” (TİEM 73 15r/1=002/115).

2.15.1.1 Mihrap

ETü. tokışğu yer; ETü. tapunğu yer; ETü. uluğ yer.

Camilerin kible tarafında yer alan, imamın cemaatle namaz kılarken durduğu yer (Karagöz vd., 2010: 445) olan mihrap Türkçe ilk İslami dönem metinlerinde Türkçe ile yeni terimler türetilerek karşılanmıştır.

tokışğu yer: (<tokı-ş+ğu yer, “mihrap, ibadet hücre” Ünlü, 2018d: 315). “çıktı öz boğunu üze şavma‘adın ya‘nî tokışğu yerdin imledi anlarka kim tesbîh kılınlar erte takı kēçe” (TİEM 73 223v/4=019/011).

tapunğu yer: (<tap-(u)n-ğu yer, “meclisteki baş köşe veya en güzel yer, ibadethanenin ön kısmındaki girinti, mihrab, bölme, saray, taht odası, el-mihrâb” Ünlü, 2018d: 256). “nek tēgdi mü saña ol ēkki haşmnun haberi kaçan ağıdılar erse tapunğu yerke” (TİEM 73 331v/1=038/021).

uluğ yer: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “tinsız ağır ulug yagız yer” (BT III: 547). “ēterler erdi añar anı kim tilese uluğ yerlerdin

³²⁷ Clauson, bu maddede DLT’te tanıklanan “ibadet etme, iman etme, kulluk etme” anlamlarına sözlüğünde yer vermemiştir.

şüretlerdin beḍük gızāreler körler teg küweçler rāst ornatmış kılıñlar ey dāvūd boḍunu şükr üçün az meniñ kullarımdın şükr kılğan” (Rylands 33/35a3=034/013).

2.15.1.2 İbadethane Adlarının Türkçeye Aktarımı

ETü. + Far.<Ar. ağırlıḡ mekke mezgiti; ETü. + Ar. ağırlıḡ mescid; ETü. + Far.<Ar. ağırlıḡ mezgiti; ETü. + Far.<Ar. yırakrak mezgiti.

Mescid-i Aksa, Mescid-i Haram gibi ibadet yerlerinin adlarının da Kur'an çevirilerinde Türkçeye çevrilmeye çalışıldığını ve böylece dinî terimler türetildiği görülmektedir. Örneğin, Mescid-i Haram, Mekke'de ortasında Kâbe'nin de bulunduğu yere verilen addır (Karagöz vd., 2010: 429). Yeryüzünde ilk yapılan mesciddir ve Mescid-i Haram, emniyet ve güven yeridir, oraya giren güvendedir (Karagöz vd., 2010: 429). TİEM 73'te *ağırlıḡ mekke mezgiti*, *ağırlıḡ mescid* ve *ağırlıḡ mezgiti* terimleriyle karşılanmıştır. Aynı metinde Mescid-i Aksa içinse *yırakrak mezgiti* karşılığı kullanılmıştır.

ağırlıḡ mekke mezgiti: (<ağır+lıḡ, “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 9 + < ? Mekke<Bekke, “Mekke, Hicaz'da bir şehir” Ünlü, 2018d: 8 + <Far. mezgiti <Ar. mescîd, “ibadet yeri; cami” Steingas, 1998: 1221). “ewürgil yüzüñni ağırlıḡ mekke mezgiti tapa” (TİEM 73 17r/5=002/144).

ağırlıḡ mescid: (<ağır+lıḡ, “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 93 + <Ar. mescîd, “1. Secde edilecek yer; secde edilen yer; namaz kılman yer. 2. Camiden küçük ibadet yeri” Çağbayır, 2007: 3167). “arıḡ tañrı ol kim tünle eleti kılını bir tünle ağırlıḡ mesciddin yırakrak mezgite ol kim kütluḡ kıldımız anıñ tēgresini körkütmekimiz üçün anar belgülerimizdin. bütünlükün ol eşitgen körgen” (TİEM 73 206r/1=017/001).

ağırlıḡ mezgiti: (<ağır+lıḡ, “ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli” EDPT: 93 + <Far. mezgiti <Ar. mescîd, “ibadet yeri; cami” Steingas, 1998: 1221). “keldürmesün ök silerke bir boḍun sewügsüzlüḡi kim yıḡdı silerni ağırlıḡ mezgitedin ḥaddın keçmekiñizlerke” (TİEM 73 79v/4=005/002).

yırakrak mezgiti: (<yıra-k+rak, <ıra-k “uzakta, uzak “ EDPT: 214 + <Far. mezgiti <Ar. mescîd, “ibadet yeri; cami” Steingass, 1998: 1221). “arıḡ tañrı ol kim tünle eleti kılını bir tünle ağırlıḡ mesciddin yırakrak mezgite ol kim kütluḡ kıldımız anıñ tēgresini körkütmekimiz üçün anar belgülerimizdin. bütünlükün ol eşitgen körgen” (TİEM 73 206r/1=017/001).

2.15.2 Namaz

ETü. adaḡın kıl-; ETü. adaḡın kılıḡı; ETü. adaḡın tur-; ETü. adaḡın turḡan; ETü. adaḡın tut-; ETü. + Far. bēş namāz; ETü. mük tur-; ETü. + Far. kün orta namāzı;

Far. + ETü. namāz kıl-; Far. + ETü. namāz ötel-; Far. + ETü. namāz yetür-; Far. + ETü. namāzdın kıska tut-; Far. + ETü. namāzka kel-; Far. + ETü. namāzlar üze küdez-; ETü. okı-; Ar. + ETü. rukū' kıl-; Ar. + ETü. rukū' secde kıl-; Ar. + ETü. secde kıl-; ETü. + Far. tañ namāz; ETü. + Far. yatğu namāz; ETü. yükün-; ETü. yükünç; ETü. yükünç ét-; ETü. yükünç kıl-; ETü. yükündeçi; ETü. yüküngen; ETü. yüküngüçi; ETü. yük[ü]nü tüş-; ETü. yük[ü]nügli.

Manihaizm'de namaz kılmak oldukça önemli bir ibadettir. Manihaistler namaz kılmadan önce abdest alırlar ve daha sonra ayakta durarak gündüz güneşe, gece aya ya da güneş görünmediğinde kutup yıldızına yönelerek namaz kılarlar (Tokyürek, 2019: 484). Manihaistlere ait Türkçe metinlerde *yükünç* terimi yerine *alkış alkamak*³²⁸ “namazı kılmak, övmek”; *alkış ötüğ* “övgü”, *alkış paşık* “övgü, namaz”, *tört alkış* “dört övgü, namaz” terimleri kullanılır (2019: 484). *Huastuanift* metnindeki *yükün-* “secde etmek” ve *yükünç* “saygı, hürmet, takdir” sözcüklerinin de namaz kılmaya işaret ettiği buna ilave edilebilir: “t(ä)ñri tepän yükünç yükünügmä” (H 168).

Namaz, kendi içinde belirli eylemleri bulunan bir ibadettir ve İslam dininin beş temel şartı arasında yer alır. Namaz kılmanın eylemlerini yerine getirmeyi karşılamak için Karahanlı Türkçesi metinlerinde çeşitli söz varlıklarından yararlanılmıştır. *adağın kıl-* ifadesi ile Ar. kıyām sözcüğü karşılanır, aynı zamanda namaz kılmanın şartlarını yerine getirmek anlamını da taşımaktadır. *mük tur-* ve *rukū' kıl-*, *rukū' secde kıl-* ifadeleri de Ar. *rukū* ile ilgilidir.

Ar. *قُرْآن* yani “Kur'an-ı Kerîm, okuma; okunuş, mecazen namaz” anlamına gelir (Çanga, 2016: 393). TİEM 73'te sözcük, *okı-* ile çevrilirken *tañda okımağ* ifadesi de “sabah namazı” anlamını karşılamaktadır: “adağın kılğıl namāznı kün meñzeği tegşürülmekdin tün karanğkulukıña tēgi tañda okımağ” (TİEM 73 212r/2=017/078).

adağın kıl-: (<adağ+(ı)n “ayağını”, “ayak” EDPT: 45 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “adağın kılğıl namāznı kün meñzeği tegşürülmekdin tün karanğkulukıña tēgi tañda okımağ” (TİEM 73 212r/2=017/078). “aydı tañrı: men sizñ birle men eger adağın kılrsa sizler namāznı bërse sizler zekātnı bitse sizler menin yalavaçımka ağırlasa siz olarnı” (Rylands 27/26b1=005/012).

adağın kılığlı: (<adağ+(ı)n “ayağını”, “ayak” EDPT: 45 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “serigililer anıñ üze kim tegse anlarğa adağın kılığlılar namāznı” (TİEM 73 245r/7=022/035). “āhestelik kılıñlar ewlerinñiz içinde taranıp çıkmāñlar evvelkı bilmezlik çıkmakı teg kâfirler adağın kılıñ namāznı bërñler zekātnı boyunsuñlar tañrıka hem

³²⁸ Tokyürek'in çalışmasında *alkış aklamak* (2019: 484) şeklinde kaydedilmesinin bir yazım yanlışı olduğu düşünülmektedir.

yalawaçıña anıñ üçün tileyür tañrı kiterse sizdin ‘azābnı ey peygāmbereñi boğnı arıtsa sizlerni arıtmak” (Rylands 33/2b1=033/033).

adağın tur-: (<adağ+(ı)n “ayağını”, “ayak” EDPT: 45 + <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “anlar adağın tururlar anlar namāzları üze küdeziğliler” (TİEM 73 249r/7=023/009).

adağın turğan: (<adağ+(ı)n “ayağını”, “ayak” EDPT: 45 + <tur-ğan “duran”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “kim ol adağın turğan tün vaqtlerinde secde kılığlı adağın turup qorqqa ol cehāndın hem umar idisi rahmetini aygıl: nek berāber bolur mu anlar kim bilürler yime anlar kim bilmezler” (Rylands 34/84a3=039/009).

adağın tut-: (<adağ+(ı)n “ayağını”, “ayak” EDPT: 45 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “eger kılmasa siler tevbe berdi tañrı siler üze adağın tutuñlar namāznı berinler zekātnı fermān kılınlar tañrı yalawaçıña” (TİEM 73 402r/5=058/013). “qorqar mu sizler kim öñ idsa sizler öz rāzlarıñızda burun şadaqalar kaçan kılmadıñız erse tevbe berdi tañrı sizlerke adağın tutuñlar namāznı berinler zekātnı boyun suñlar tañrıqa” (Rylands 38/9a3=058/013).

bēş namāz: (<beş, “beş” EDPT: 376 + < namāz+ı “namazı”, <Far. namāz “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486). “arturur tañrı anlarqa kim köni yolqa köndiler köni yolnı körklüg bākiler ya ‘nî bēş namāz edğürek idin üskinde yanutın hem edğürek asığdın” (Rylands 31/30a3=019/076).

mük³²⁹ tur-: (<bük, “dik” EDPT: 766 + <tur-, “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529). “ol mük turdı = o, rüku eder gibi belini bükerek durdu” (DLT I: 335).

kün orta namāzı: (<kün, “güneş; gün” EDPT: 725 + <ortu, “orta, bir şeyin merkezi” EDPT: 203 + <Far. namāz+ı “namazı”, <namāz “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486). “küdeziñler namāzlar üze ya ‘nî kün orta namāzı qopuñlar tañrıqa yarlıg turuğlılar” (TİEM 73 30r/3=002/238).

³²⁹ Hapax legomenon.

namāz kıl-: (<Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “yana kıptıyundı tonandı tükel / namāz kıldı özke yorup edgü fal” (KB 4969). “seringil anıñ üze kim ayurlar namāz kılğıl idinñke kün tuğmazda öñdün taķı kün batmazda aşnu” (TİEM 73 383v/2=050/039). “kaçan bolsa siz namāznı yād kılıñlar tañrını azu tururda hem oltururda hem yanıñız üze kaçan amrulsız siz adaķın kılıñlar namāznı bütünlükin namāz erür mü ‘minler üze farıza vaķtılgı” (Rylands 26/71a2=004/103).

namāz ötel-: (<Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <öte-l- “ödenmek”, <öte- “ödemek; Tanrıya olan sorumluluğunu yerine getirmek; borcunu ödemek” EDPT: 43). “kaçan ötelse namāz yađlıñlar yer içinde tileñler Tañrı artuķluķındın yād kılıñlar Tañrını üküş bolğay kim siler kırtulğay siler” (TİEM 73 410r/4=062/010).

namāz yetür-: (<Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <yet-ür-, “gelmesine sebep olmak, yeterli olmak, erişmek” EDPT: 893). “yidi içti yundı yetürdi namāz / töşek kıldı yattı uğıp bardı az” (KB 4962).

namāzdın kışķa tut-³³⁰: (<namāz+dın “namazdan”, <Far. namāz “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <kıs-ğa “kısa” EDPT: 667 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). “kaçan barsa siler tokış içinde yer yok siler üze yazuķ kim kışķa tutsalar namāzdın eger kırkşalar yalğan kılmaķlarındın silerke anlar kim tandılar” (TİEM 73 70v/4=004/101).

namāzķa kel-: (<namāz+ķa “namaza”, <Far. namāz “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <kel- “gelmek, geri gelmek” EDPT: 715). “kelmesler namāzķa meger anlar kehlles ĥazîne kılmaslar meger anlar taplamağlılar” (TİEM 73 144v/2=009/054).

namāzlar üze küdez-: (<namāz+lar “namazlar”, <Far. namāz “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486 + <*ür+re³³¹ “üzerinde, yukarıda” EDPT: 280 + <küç-ez-³³² “gözetmek” EDPT:

³³⁰ “Namazı kısa tutmak, namazı rükunlarıyla kılmamak” anlamına gelen bir ifadedir.

³³¹ <*ür+re etimolojisi için bak. Erdal, 2004: 179.

³³² Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küç-* fiili “beklemek, gözetmek” anlamına gelir ve Kur’an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir: “1. ‘Beklemek’ (küğti irak ärmaz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küğgil maña ol künke tegi kim kıparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgürek işniñ birisini, HKT 188b/1; taķı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle taķı dñ içinde ta’n kılı, HKT 83b/4; taķı küygül bizge büktürü yā tolgayı tilleri birle taķı ‘ayb kılmaķ dñ içinde, ÖKT 161b/4) 2. ‘Süre verilmek’ (yüñlumes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. ‘Bakmak, gözetlemek’ (taķı eger anlar aysalardı işittük taķı boyun

707). "küdeziñler namāzlar üze ya'nî kün orta namāzı kopuñlar Tañrıka yarlıg turuğlılar" (TİEM 73 30r/3=002/238).

okı-: (<okı-, "seslenmek; çağırmaq, davet etmek; okumak" EDPT: 79). "[...]a okıgalı kelti" (BK D 28). "kūñçuy kätunların okıp inçe tip yarlıkayur" (M 51-33). "edgü ögli tegin insin inisin okıyu mañradı" (İK LVIII: 3). "[... upasēnē u]rığ okıp inçe tēp tēdi ...]" (DA 1075). "bişinç kao-çao tigme sakınç teñri teñri ulatı yek içgeklerig okımak törüsin sözleyü birelim" (TT V: A/114). "ayayu okıp açzun" (BT XIII: 40.10). "okısar [söz]leser ol" (BT XX: 1122). "padak teñinçe yörügin savın okısar sözle[ser udun]sar tapınmasar" (BT XXVIII: D-138). "okısar nomlasar köñülte tutsar" (DI 750). " 'ol meni okıdı = o, beni çağırdı', ' er bitik okıdı = adam kitap okudu' " (DLT III: 254). "muñar meñzer emdi bu beytig okı / okıgıl uka bar ay elgi akı" (KB 1708). "aya minde kiñin keligli munı / okısañ du'āda unitma mini / saña hediye kıldım bu tañsuñ sözüm / maña hediye kılısu du'ā tip sini" (AH 482). "ağaqın kılıgıl namāznı kün meñzeği tegşürülmekdin tün karanğkuluğıña tēgi tañda okımaq" (TİEM 73 212r/2=017/078).

rukū' kıl-: (<Ar. rukū', "1. Öne doğru eğilme. 2. Namaz kılarken elleri dizlere dayamak suretiyle bedeni belden itibaren öne doğru eğmek" Çağbayır, 2007: 3985 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "kaçan aytılsa anlarğa rukū' kılıñlar rukū' kılmazlar" (TİEM 73 433r/4=077/048).

rukū' secde kıl-: (<Ar. rukū', "1. Öne doğru eğilme. 2. Namaz kılarken elleri dizlere dayamak suretiyle bedeni belden itibaren öne doğru eğmek" Çağbayır, 2007: 3985 + <Ar. secde, "1. Namaz kılarken ve gerektiği zamanlarda Allah'a tazim için yüzü yere koyma. 2. Namazın her rekâtında iki kez olmak üzere dizler üzerine çöktükten soma el ayalarını yere koyarak arasındaki boşluğa burun ve alnı koymak, ayak parmaklarını dikmek biçiminde alınan vaziyet" Çağbayır, 2007: 4111 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "arığ tutğıl ewümni tavāf kılıglırlarğa turuğlırlarğa rükū' secde kılıglırlarke" (TİEM 73 244v/2=022/026).

secde kıl-: (<Ar. secde, "1. Namaz kılarken ve gerektiği zamanlarda Allah'a tazim için yüzü yere koyma. 2. Namazın her rekâtında iki kez olmak üzere dizler üzerine çöktükten soma el ayalarını yere koyarak arasındaki boşluğa burun ve alnı koymak, ayak parmaklarını dikmek biçiminde alınan vaziyet" Çağbayır, 2007: 4111 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "üdürdimiz kaçan okılsa anlar üze tañrıñ belgüleri tüşer erdiler secde kılıglırlar yıglağlılar" (TİEM 73 226v/1=019/058). "kaçan secde kılısalar bolsunlar siziñ kiñinleriñizdin kelsün" (Rylands 26/69a2=004/102).

tañ namāz: (“şafak” EDPT: 510 + <Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486). “turup yundi kıldı yana tañ namāz /du’a kıldı tesbiḥ yime küḍti az” (KB 3287).

yatḡu namāz: (<yat-ḡu(k)³³³, “yatsı”³³⁴ + <Far. namāz, “dua; Müslümanların günde beş defa kurallarına uygun olarak yerine getirmek zorunda oldukları farz ibadet” Çağbayır, 2007: 3486). “turup yundi kıldı bu yatḡu namāz / töşek ḡoldı yattı uḍıp bardı az” (KB 3285).

yükün-: (<yü-k-(ü)n³³⁵, “baş eğme, hürmet etme, tapınma” EDPT: 913). “kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti” (T 28). “üze <teñrike> asra yërke yükün<t>üküm bar erti yañıltukum yok” (Bö Yan 1). “üç yüz yükünüp eneyü yene üç miñ yüküntüler” (Xu VIII: 1308). “siziñ toyın dıntar bolmışıñızka yinçürü töpün yükünür biz” (M 18-46). “neçe yañılı neçe anıḡ kılınç kılımız erser” (Hua 177). “tñri iligke yükünü ötündiler” (TT II: A/81). “yükünürbiz siziñe” (TT III: 4). “ulug edḡü ögli yarlıkançuçı köñüllüḡ kañlarıña aḡır ayagın yükünmekin umunup inanıp yükünürbiz” (BT II: 1211). “yme yükünürmen teñrim siziñ adınçıḡ körtle yüzünüzgerü” (BT V: 397). “yig üstünki bahşınıñ adakınta yükünürmen” (BT VII: J-2). “yükünürmen siziñ” (BT VIII: B-240). “yükünü yarlıkadı” (BT XVIII: V-45). “çın köñülin [y]ükünürmen” (BT XIII: 33.7). “yükünü teginür mn” (BT XX: 76). “yükünürmen tözün girahamatiraka atı kötrülmiş kutıña” (BT XXIII: C-3). “arслан kaya keser birle yükünürmen üç uguş yertinçüde” (BT XXVIII: B-149). “bo tugmak ölmek emgekin [töpün yinçürü yüküntiler” (OT 16/7). “... atlıḡ ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en” (UD 2). “ulug erdini bahşı kutıña yükünür men” (Tot 2). “ ‘kul teñrige yüküندی = kul Tanrıya secde eyledi’, ‘toyın burḡanḡa yüküندی = Toyun -Buda dininin ulusu- puta secde etti’ ” (DLT III: 84). “yana ḡoptı terkin töşektin turup / ma yundi yüküندی köñül tüz urup” (KB 5452). “ne kim kelse erke tilindin kelür / tilindin kim edḡü kim isiz bolur / eşit büt bu sözke ḡamuḡ tañda ten / turup tilke yüknüp tazarru‘ kıılır” (AH 148). “ayḡıl kértgünüḡliler añar azu kértgünmesler. çın anlar bėrdiler biligni anda öñdün ḡaçan okılsa anlar üze tüşerler saḡaḡları birle yüknü” (TİEM 73 214r/5=017/107). “teñrike yüknür nekim kökler içinde turur ol kim yer içinde turur teprenigliḡidin ferışteler olar uluḡsızlık kıılmazlar” (Rylands 30/53b3=016/049)³³⁶.

³³³ Erdal, ekin bazı durumlarda -ḡu<-ḡuḡ gelişmesini gösterebileceğini ifade eder (OTWF: 362).

³³⁴ yatḡu, Caferoḡlu’nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde “yatılacak yer” anlamında kayıtlıdır (Caferoḡlu, 2011: 290). KB 3285. beyitte açık bir şekilde “yatsı namazı” kastedilmektedir. Dikkat edilecek olursa aynı beyitte yatılacak yer karşılıḡında töşek sözcüḡü kullanılmaktadır.

³³⁵ Sözcüḡün köken bilgisi bakımından deḡerlendirilmesi için bk. Özkan, 2019: 408-415.

³³⁶ Bömböḡör Yazıtında yükün- sözcüḡü “ibadet etmek” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Sözcüḡün bu anlamının İslamiyet’ten sonra da korunduḡu görölmektedir. yükün- fiilinin asıl anlamı olan “boyun eğmek, baş eğmek” anlamının Tonyukuk Yazıtında bulunmaktadır.

yükünç: (<yü-k-(ü)n-ç, “tapınma, baş eğme eylemi” EDPT: 913). "yükünç tirig" (Y 64/1). "yükünç iki yigirmi ptr" (M 2). "teñri tepen yükünç yükünügme" (Hua 168). "yiti yükü[n]çüg" (TT III: 147). "nomo sañ edgü ögli yarlıkançuçı köñüllüg nomlug orunta yükünç yükünü kılmış ayıg kılınçlarıg" (BT II: 148). "yükünçüm bolzun siziñe" (BT VII: M-8). "bilge bilig e[t'özlügke y]yükünçüm bolzun siziñe" (B VII: B-241). "ögdi yükünç şlok" (BT XIII: 20.1). "yükünçüm bolzun saña ulug" (BT XXIII: A-2). "yükünç yünküngül" (Tot 1335). “ol yükünç etti = o, namaz kıldı” (DLT I: 171). “yükünç: namaz. Kıpçakça. ‘teñrige yükünç yükündi = Allaha namaz kıldı’ ” (DLT III: 375).

yükünç ét-: (<yü-k-(ü)n-ç, “tapınma, baş eğme eylemi” EDPT: 913 + <ét- “düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak” EDPT: 36). “ ‘er kıızı kıldı = adam, kıızı yaptı’. Bu söz, erkeklerle dışının birleşmesinden kinayedir; onun için Oğuzlar bu sözü söylemekten kaçınır ve ‘kıldı’ yerinde ‘etti’ derler. Nitekim adam namaz kıldığı zaman ‘er yükünç etti’ derler. Türkler ‘kıldı’ derler” (DLT II: 25).

yükünç kıl-: (<yü-k-(ü)n-ç, “tapınma, baş eğme eylemi” EDPT: 913 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). "yükünç kılıp vrhar tegzintür erdi" (Xu VII: 1337). “ ‘er kıızı kıldı = adam, kıızı yaptı’. Bu söz, erkeklerle dışının birleşmesinden kinayedir; onun için Oğuzlar bu sözü söylemekten kaçınır ve ‘kıldı’ yerinde ‘etti’ derler. Nitekim adam namaz kıldığı zaman ‘er yükünç etti’ derler. Türkler ‘kıldı’ derler” (DLT II: 25).

yükündeçi: (<yü-k-(ü)n-deçi "secde eden, ibadet eden", <yü-k-(ü)n-³³⁷ “baş eğme, hürmet etme, tapınma” EDPT: 913). "Bu ayrımdan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yüküngüçi' şeklindedir. Oğuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçi' şeklini alır" (DLT II: 168).

yüküngen: (<yü-k-(ü)n-gen "secde eden, ibadet eden", <yü-k-(ü)n- “baş eğme, hürmet etme, tapınma” EDPT: 913). "fiilin devamıyla vasıflanan fail sıygası 'tapıngan', 'yüküngen' şeklindedir" (DLT II: 168).

yüküngüçi: (<yü-k-(ü)n-güçi "secde eden, ibadet eden", <yü-k-(ü)n- “baş eğme, hürmet etme, tapınma” EDPT: 913). "Bu ayrımdan ism-i fail, öbür Türklerin dilinde 'tapınguçı', 'yüküngüçi' şeklindedir. Oğuzların dilinde ism-i fail 'tapındaçı', 'yükündeçi' şeklini alır" (DLT II: 168).

yük[ü]nü tüş-: (<yü-k-(ü)n-ü "secde ederek", <yü-k-(ü)n- “boyun eğmek, önünde eğilmek; ibadet etmek” EDPT: 913 + <tüş-, "düşmek; bir yere yerleşmek; inmek; geri çekilmek; bir yerden çekilmek; istemsizce düşmek" EDPT: 560). “sézindi dāvud sınağımız anı yarlıkatu kıldı idiside tüşdi yükñü idisiñe yandı” (TİEM 73 331v/8=038/024).

³³⁷ Sözcüğün köken bilgisi bakımından değerlendirilmesi için bk. Özkan, 2019: 408-415.

yük[ü]nügüli: (<yü-k-(ü)n-(ü)gli "secde eden, ibadet eden", <yü-k-(ü)n- "baş eğme, hürmet etme, tapınma" EDPT: 913). "kaçan şüretin tüzdüm erse ürdüm anıñ içiñe men törütmişim cāndın tüştiler anar yüknügliler bolup" (TİEM 73 334r/6=038/072). "kaçan kim tüp tüz kılsamiz anı ükse men anıñ içinde men yaratmış cāndın tüşünler anar yüknügliler" (Rylands 30/22a2=015/029).

2.15.3 Oruç

ETü. baçaq~baçağ~paçaq; Far. + ETü. rüze tut-; Far. + ETü. rüze tutğan; Far. + ETü. rüze tutmaq ayı; Far. + ETü. rüze tutuğlı; Far. + ETü. rüze tüni.

Budizm'de oruç tutmak ile yeminini yenilemek aynı anlamdadır ve bunun için rahipler dolunay ve yeniayda toplanırlar büyük ahlakî değerlere sahip olmak için oruç tutarlar (Soothill ve Hodous, 1937'den ve Edgerton, 1953'ten aktaran Tokyürek, 2019: 232). Budizm'de ayda altı gün oruç tutulur (Soothill ve Hodous, 1937'den aktaran Tokyürek, 2019: 233).

Manihaizm'de de var olan oruç ibadetinin bu dinde oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Budizm'de yalnızca rahiplerin yerine getirdiği bir ibadet olan oruç, Manihaizm'de hem seçkinlerin hem de topluluğun uyması gereken bir ibadet olarak karşımıza çıkar (Tokyürek, 2019: 485). Oruç yılın veya haftanın belirli zamanlarında tutulur (2019: 485). Haftanın ilk günü olan pazar günü güneşin onuruna herkes oruç tutarken ikinci günü olan pazartesiye yalnızca rahipler ay onuruna oruç tutarlar ve her yeniayda tüm Manihaistlerce oruç tutulmalıdır (2019: 485). Manihaistlerin yılda bir elli günlük oruçları bulunmaktadır (2019: 485).

Türklerin eski Türk inancı dışında kalan İslam öncesi inançlarında olduğu gibi İslam'da da oruç ibadeti bulunmaktadır. İslam dininin beş farzından biri olan orucun süresi hakkında Kur'an'da bilgiler verilmiştir. Bu süre ifade edilirken ip benzetmesinden yararlanılır: "Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hâle gelinceye kadar yiyin, için, sonra orucu geceye kaar tamamlayın" (yazım düzeltildi, KKM: 2/187). İlgili ayet TİEM 73'te şöyle çevrilmiştir: "yênler içinler ançağa tēgrü belgürginçe silerke ürün yip kara yipdin tañ atmağdın" (TİEM 73 22r/7=002/187).

baçaq~baçağ~paçaq: (<baça-k, "oruç" EDPT: 293). "yañıdaki baçağ künte" (M 99/22). "erinip ermegürüp erkligin erksizin baçaq sıdımız erser" (Hua 294). "kiçig baçağ erdi" (TT II: A/62). "biş yigirmi ağır ulug buzad baçağ kün öze biz üç erdinilerde süzük kirtgünç köñüllüg tıpası terbi ınal" (TT VII: 40/6). "bo alkatmış kiçig baçağ künte yazukumın boşuyu birin teñrim" (BT V: 48). "ağır ulug posat baçaq kün" (BT VII: B-107). "bir yañı ulug pasat baçaq

kün üze" (BT XIII: 20-47, 48). "kutlug koyn yıl törtünç ay beş yigirmi ağır ulug pasat bağağ kün" (BT XXIII: G-325). "arığ dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arığ bağağ]" (OT 6/3). "baçağ: İsalı (Hristiyan)ların orucu, perhizi" (DLT IV: 58). "paçağ: Hristiyanların orucu" (DLT I: 411).

Baçağ veya *paçağ* olarak tanıklanan sözcüğün Türkçe olduğunu belirten Clauson, zaman içinde Farsça'dan alıntılanan *rûze* veya *oruç* ile karşılaşmaya başlayarak bu sözcüğün terk edildiğini ifade eder (EDPT: 293). Sözcüğün kökeni ile ilgili farklı görüşler de bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak sözcüğün Sanskrit dilindeki *posadha*, *upavasatha*'dan veya Çin. *bù sà*'dan geldiği düşünülmektedir.

rûze tut-: (<Far. *rûze*, "oruç" Çağbayır, 2007: 3984 + <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "seniñ anda tapğun namâz ol biri / taķı biri rûze tutar sen ırı" (KB 3227). "kim hâzır bolsa silerdın ol ayda ötrü rûze tutsun anı" (TİEM 73 21v/7=002/185). "iki ay tutaşı rûze kılmağ" (Rylands 26/60b1=004/092).

rûze tutğan: (<Far. *rûze*, "oruç" Çağbayır, 2007: 3984 + <tut-ğan "tutan", <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "şadaķa bergen tişiler rûze tutğan tişiler ferclerini küdezgen erenler ferclerini küdezgen tişiler yâd kılğan erenler taņrını üküş yâd kılğan tişiler anuttı taņrı olarķa yarlıkamağ yanut uluğ" (Rylands 33/4b2=033/035).

rûze tutmağ ayı: (<Far. *rûze*, "oruç" Çağbayır, 2007: 3984 + <tut-mağ, <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451 + <ay+ı, "ay" EDPT: 265). "rûze tutmağ ayı ol kim indürüldi anıñ içinde oķıģu köni yol kişilerke belğüler köni yoldın edğü kılıkdın" (TİEM 73 21v/5=002/185).

rûze tutuğlı: (<Far. *rûze*, "oruç" Çağbayır, 2007: 3984 + <tut-(u)ğlı "tutan", <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "bolğay kim anıñ idisi eger talāk bërse silerke kim tegşürmek cüftler қатунлар edğürek silerde boyun bërmişler kértgünmiş urağutlar yanığlı urağutlar tevbe kılığlı urağutlar idike tapığlılar rûze tutuğlılar yüzi açuğ urağutlar yme ewi kızlar" (TİEM 73 415r/9=066/005).

rûze tûni: (<Far. *rûze*, "oruç" Çağbayır, 2007: 3984 + <tün+i "gecesi", <tün "gece" EDPT: 513). "helâl kılındı silerke tégme rûze tûni қawuşmağ urağutlarıñızķa anlar keğim ol silerke siler keğim anlarķa" (TİEM 73 22r/3=002/187).

2.15.4 Hac

ETü. ağırılığ ew; ETü. baçığı öte-; ETü. erkli ew; ETü. ev~ew; Ar. + ETü. hac kılmağ; Ar. + ETü. helâlķa çık-; Ar. + ETü. ihram tut-; Ar. + ETü. ka'be ağırılığ ew; ETü. taņrı ewi; ETü. tegzin~tezgin-.

Hac ibadeti sırasında yapılması gerekenler Kur'an'da ifade edilmiştir (KKM: 2/196-203; 5/2; 22/28-30, 32). Hac Suresinin 28. ayetinde adakların yerine getirilip, Kabe'nin tavaf edilmesinin gerekliliği belirtilir (KKM: 22/28). Kabe yerine ew sözcüğünün kullanımına Kur'an çevirilerinde rastlanır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde doğrudan doğruya hac ibadetini karşılayan Türkçe bir sözcüğe rastlanmamıştır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de تَفَتَّ sözcüğü ile ifade edilen, hac ibadetinin gereklilikleri³³⁸ karşılığında *baçığ öte-* ifadesine yer verilmiştir.

İhrâm, Hacca veya Umreye gitmeye niyetlenen kimselerin, normal şartlarda helal olan bazı davranışları Hac veya Umre süresi tamamlanana kadar kendisine haram kılmasına denir (Karagöz vd., 2010: 300). *İhrâm tut-* şeklinde Karahanlı Türkçesinde kullanılan fiil, bugün Türkiye Türkçesinde *ihrama gir-* biçiminde kullanılmaktadır.

Beytü'l-haram adı Karahanlı Türkçesine çevrilirken de yeni bir dinî terimin türetildiği görülmektedir: ağırlık ew. Hac görevini yerine getirip "ihramdan çıkmak" karşılığında TİEM 73'te *helâlka çık-* karşılığı bulunur.

ağırlık ew: (<ağır+lık, "ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli" EDPT: 93 + <eb, "ikamet yeri; çadır, ev" EDPT: 3). "helâl tutmañızlar tañrının belgü kılmışlarını ap ağırlık aynı ap boğuzlağı boğzına nişân asılmış ap uğrağlılar ağırlık ewke tilerler artuqluķnı idilerindin hoşnūdluķnı" (TİEM 73 79v/2=005/002).

baçığ öte-: (<bıç-ığ, "anlaşmak" EDPT: 294 + <öte-, "bir zorunluluğu yerine getirmek, bir kimsenin Tanrı'ya karşı ibadetlerini yerine getirmesi" EDPT: 43). "yana ötesünler baçığlarını tükel ötesünler nezrlerini tavāf kılsunlar erkli ewke ya'nî kabe'ka" (TİEM 73 244v/6=022/029).

erkli ew: (<erk+li[g], "geçmiş" Ünlü, 2018c: 267+ <eb, "ikamet yeri; çadır, ev" EDPT: 3). "yana ötesünler baçığlarını tükel ötesünler nezrlerini tavāf kılsunlar erkli ewke ya'nî kabe'ka" (TİEM 73 244v/7=022/029).

ev~ew: (<eb, "ikamet yeri; çadır, ev" EDPT: 3). "yılık tutu ev [bark] [kod]up toyın dıntar bolalım" (M 7-57). "beş tenri yarukın evke bark[k]a badımız erser" (Hua 273). "ëlig beg han eviñe b[ar]m[ış]d[a] beş y[üz] altun yartmak alıp süzük köñülin bramanka buşı bërti" (DA 1509). "ew bark içinte ereyin" (TT II: A/41). "ewtin barktın öntiler" (TT III: 137). "ewde barkta ada kılguçı yek içgeklerig" (TT V: A/83-84). "ev içinde ylık kara ed tavar ökliyür" (TT VII: 28/44). "otlug evdin taşgaru ünüp nomlug orunka tegip" (BT II: 462). "tört kapıglıg

³³⁸ Bu konuda *Kur'an-ı Kerim Lugati*'nde şu açıklama yapılır: "Hacda temizlenme ve yıkanmayı terk sebebiyle meydana gelen haldir ki; hac menasikine dâhil olup; tırnakların kesilmesi, saçların tıraş edilmesi, cemrelerin taşlanması, kurban kesilmesi, dağınıklığın ve kirlerin giderilmesi nev'nden yapılması gerekli bir husustur" (özügün imla, Çanga, 2016: 115).

evim ol" (BT XIII: 16.23). "evlerin b[ark]ların" (BT XVIII: V-129). "burhan şazınınta evdin barkdın ünüp" (BT XXIII: H-142). "oçaklıg ew = ocaklı ev" (DLT I: 147). "iki ew yarattı bu halkça kamuğ / biri atı uçmak biriniñ tamuğ" (KB 3654). "arığ tutgıl ewümni tavâf kılığlılarka turuğlılarka rükû' secde kılığlılarke" (TİEM 73 244v/2=022/026). "erte kıptılar, körünmez meger ewleri" (Rylands 31/80a2=046/025).

hac kılmak: (<Ar. hacc, "1. İslam'ın beş şartından birisi olarak Kurban bayramından önce Arafat'ta belli bir süre bulunmayı, Kabe'nin belirlenen kurallara göre ziyaret ve tavafını, Kurban bayramının en az iki gününü Mekke'de geçirmeyi emreden ibadet. 2. çoğunlukla tek tanrılı dinlerde, mensuplarının kutsal olarak tanınan yerleri yılm belli aylarında ziyaret etmesi" Çağbayır, 2007: 1826 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "tañrıka kişiler üze ewnün hac kılmakı ol kimerse kim yarağı yetse anıñ tapa yolğa" (TİEM 73 47v/2=003/097).

helâlka çık-: (<helâl+ka "dinen uygun olandan (burada ihramdan)", <Ar. helâl "1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikâhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak" Çağbayır, 2007: 1926 + <<taş+(ı)k-, "çıkmaq" EDPT: 405, 562). "kaçan helâlka çıksa siler ötrü awlañlar" (TİEM 73 79v/3=005/002).

ihram tut-: (<Ar. ihrâm, "1. Bir şeyi haram kılmak. 2. Bir şeyin haram olduğunu bildirmek. 3. Müslüman hacıların Kâbe'yi tavaf ederken giydikleri yün, keten veya pamuktan yapılma beyaz dikişsiz elbise" Çağbayır, 2007: 2111 + <tut-, "tutmak, kavramak, zapt etmek" EDPT: 451). "harâm kılındı silerke yazı awı tutaşı siler ihrâm tutar erken" (TİEM 73 92r/7=005/096).

ka'be ağırlıg ew: (<Ar. Ka'be, "1. Küp biçimindeki her şey. 2. Müslümanların hacı olabilmek için tavaf ettikleri ve namaz kılarken yöneldikleri Mekke şehrindeki Harem-i Şerifin ortasında yer alan kutsal bina; Beytullah" Çağbayır, 2007: 2307 + <ağır+lıg, "ağır; önemli, seçkin, mümtaz; hamile; kıymetli" EDPT: 93 + <eb, "ikamet yeri; çadır, ev" EDPT: 3). "kıldı oq tañrı ka'beni ağırlıg ewni adağın turğu kişilerke ağırlıg aynı boğuzlağı ertüt boğuzda asıñular" (TİEM 73 92r/8=005/097).

tañrı ewi: (<tañrı <teñ-(ü)r-i³³⁹, "Tanrı" EDPT: 523 + <eb+i "evi", <ew "ikamet yeri; çadır, ev" EDPT: 3). "kim öldürse anı silerdin uğrayu anıñ yanutı öldürmiş menizlig yılkıların hüküm kılsun anıñ birle êkki könilik idisi silerdin ertüt boğazlağı tañrı ewiñe tegrü azu anıñ keffâreti aş yetürmek çığaylarka azu anıñ teñi rûze tutmaq tatsun teyü işiñin yazuñın" (TİEM 73 92r/3=005/095).

tegzin~tezigin-: (<teg(i)z-(i)n-<tezig-~tegir-, "dönmek, çevirmek, gezmek" EDPT: 488). "üç kata tegzinti" (Y 31/4). "teñri elimde tegzinmişim" (Y 147/3). "üçünç ülüş bir yetmiş bolup

³³⁹ Tañrı sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

tegzinü uçarlar" (DA 934). "üzük bilerzük teg alkınmadın artamadıntı tegzinü tururlar" (BT II: 1009). "‘ol yerig tezgindi = o, yeri dolaştı, tavaf etti’. Bir yeri tavaf eden, dolaşan herkes için de böyle denir" (DLT II: 241). "ajun tezgînürler tirilgü tilep / ögi köñli bütrü bayatka ulap" (KB 4420). "bütünlükün şafâ tağı merve tağı tanrı nişânlarındın turur. kim uğrasa ewke yâ tağı ziyâret kılsa yazuk yok anıñ üze kim tezgînse ol êkki tegre" (TİEM 73 18v/5=002/158). "bütünlükün destür tileyür sêndin anlar kim bitmezler tanrıka hem soñ künke şek boldı köñülleri ol şekleri içinde tezgînürler" (Rylands 29/35a1=009/045)³⁴⁰.

2.15.5 Kurban

ETü. boğuzlağı; Ar. + ETü. fedâ bër-; Ar. + ETü. helâl bolğu yer; ETü. + Ar. idğu kurbân; ETü. kan tökmek; ETü. koy tewe; Ar. + ETü. kurban kıl-; Ar. + ETü. kurbân kılğu yer; ETü. tafnağı tapuğ kıl-; ETü. uluğ boğuzlağı; ETü. uluğ қоç.

Kurbanın sözlük anlamı "yaklaşmak; Allah'a yaklaştırmaya vesile olan şey"dir ve dinî bir terim olarak, ibadet amacıyla, bir takım şartları taşıyan hayvanı usulünce kesme ibadetine denir (Karagöz vd., 2010: 388). Ar. قَرَبَ يُقَرِّبُ Allah'ın rızasına sahip olmak için yakınlaşmak, yani Allah'a kurban sunarak rızasını kazanmak anlamına gelen (Çanga, 2016: 394) ifadenin karşılığı olan *tafnağı tapuğ kıl-*, bu yakınlığı sağlamayı amaç edinen kurban ibadetine de karşılık gelir.

boğuzlağı: (<boğ-(u)z+la-ğu "kurban", <boğ-(u)z+la- "boğazlamak, kurban etmek" EDPT: 322). "ay anlar kim kértgündiler helâl tutmañızlar tanrıñın belgü kılmişlarını ap ağırlıg aynı ap boğuzlağı boğzıña nişân asılmış ap uğrağlılar ağırlıg ewke tilerler artuqluqnı idilerindin hoşnüdluqnı" (TİEM 73 79v/2=005/002). "yuluğ bêrdimiz añar uluğ boğuzlağını" (Rylands 34/31b3=037/107).

fedâ bër-: (<Ar. fidâ, "1. Bir amaç veya değer uğruna çok değerli bir şeyden vazgeçme; gözden çıkarma. 2. Kurban" Çağbayır, 2007: 1554 + <bër-, "vermek" EDPT: 354). "fedâ bêrdimiz añar bir uluğ қоçını" (TİEM 73 328r/7=037/107).

helâl bolğu yer: (<Ar. helâl "1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikâhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak" Çağbayır, 2007: 1926 + <bol-ğu "olacak", <bol- "olmak" EDPT: 331 + <yer, "yer; dünya; kara, toprak, mekan" EDPT: 954). "yülimenler başlarıñızñı tegginçeke tegi idğu kurbân helâl bolğu yerke kim bolsa silerdin iglig yâ tağı bolsa emgek başında yuluğ rüzedin yâ tağı şadağadın yâ tağı kurbândın" (TİEM 73 23r/9=002/196).

³⁴⁰ Tezgîn- fiilinin İslami dönemin ilk metinlerinde doğrudan doğruya "Kabe'yi tavaf etmek" anlamını taşıyacak şekilde kullanımını yalnızca TİEM 73'te tanımlamak mümkündür.

ıdğu kurbān: (<ıd-ğu “gönderilecek”, <ıd- “göndermek; gitmesine izin vermek, salıvermek” EDPT: 37 + <Ar. kurbān, “1. Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yönelik dinî bir vecibeyi veya adağı yerine getirmek için sığır, deve, koyun, keçi cinsinden kesilen hayvan. 2. Müslümanların Kurban bayramı. 3. Katoliklerde Hz. İsa’ya verilen ad. 4. Bir ülkü uğruna feda edilen veya kendini feda eden kimse. 5. Bir kaza veya felaket sırasında ölen kimse. 6. Herhangi bir kimse veya bir şey yüzünden maddî ve manevî zarara uğrayan, felakete sürüklenen ya da İnsanî değerlerini yitiren kimse. 7. Yakınlık duymanın ifadesi olarak halk arasında kullanılan seslenme sözü” Çağbayır, 2007: 2843-2844). “eger yığılsa siler nêgü kim āsān kelse ıdğu kurbāndın” (TİEM 73 23r/9=002/196).

kan tökmek: (<kan, “kan” EDPT: 629 + <tök-mek “dökmek”, <tök- “dökmek; püskürtmek, saçmak” EDPT: 477). “tegme gürühka kıldımız kan tökmek ya’nî kurbān kılmak anlar kurbān kıllurlar anı tartışmaslar sênî birle iş içinde” (TİEM 73 247v/70=22/067).

koy tewe: (<koy, “koyun” EDPT: 631 + <teve, “deve” EDPT: 447). “yığıdılar sizni mescid-i hārāmdın koyuñızları teweñizleri yığımış erdiler tegmekdin orunlarıña” (Rylands 37/43b2=048/025).

kurban kıl-: (<Ar. kurbān, “1. Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yönelik dinî bir vecibeyi veya adağı yerine getirmek için sığır, deve, koyun, keçi cinsinden kesilen hayvan. 2. Müslümanların Kurban bayramı. 3. Katoliklerde Hz. İsa’ya verilen ad. 4. Bir ülkü uğruna feda edilen veya kendini feda eden kimse. 5. Bir kaza veya felaket sırasında ölen kimse. 6. Herhangi bir kimse veya bir şey yüzünden maddî ve manevî zarara uğrayan, felakete sürüklenen ya da İnsanî değerlerini yitiren kimse. 7. Yakınlık duymanın ifadesi olarak halk arasında kullanılan seslenme sözü” Çağbayır, 2007: 2843-2844 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tegme gürühka kıldımız kan tökmek ya’nî kurbān kılmak anlar kurbān kıllurlar anı tartışmaslar sênî birle iş içinde” (TİEM 73 247v/70=22/067). “ançada kurbān kıldılar kurbān kılmak al pezîrlendiler ikide birindin” (Rylands 27/37b3=005/027).

kurbān kılgu yer: (<Ar. kurbān, “1. Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yönelik dinî bir vecibeyi veya adağı yerine getirmek için sığır, deve, koyun, keçi cinsinden kesilen hayvan. 2. Müslümanların Kurban bayramı. 3. Katoliklerde Hz. İsa’ya verilen ad. 4. Bir ülkü uğruna feda edilen veya kendini feda eden kimse. 5. Bir kaza veya felaket sırasında ölen kimse. 6. Herhangi bir kimse veya bir şey yüzünden maddî ve manevî zarara uğrayan, felakete sürüklenen ya da İnsanî değerlerini yitiren kimse. 7. Yakınlık duymanın ifadesi olarak halk arasında kullanılan seslenme sözü” Çağbayır, 2007: 2843-2844 + <kıl-ğu “kılınan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “têgme

gürüh ümmetka kıldımız kurbān kılgu yer yād kılsunlar tēyü tañrı atını anıñ üze kim rūzî kıldı anlarğa tilsiz yılkılarıdın” (TİEM 73 245r/4=022/034).

tafnağı tapuğ kıl-: (<<tap-(ı)n-(a)ğı, <tap-(ı)n- “tapmak, ibadet etmek”, EDPT: 441+ <tap-(ı)ğ, “hizmet etmek”, EDPT: 437 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “okıgıl anlar üze ādem yalavaçnıñ ėkki oğlanı sawı kertülüg birle ançada tafnağı tapuğ kıldılar tafnağı tapuğ bezerlendi olarda birisindin bezerlenmedi tağı birindin” (TİEM 73 83v/4=005/027).

uluğ boğuzlağı: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <boğ-(u)z+la-ğı “kurban”, < boğ-(u)z+la- “boğazlamak, kurban etmek” EDPT: 322). “yuluğ bērdimiz anar uluğ boğuzlağını” (Rylands 34/31b3=037/107).

uluğ koç: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <koç, “koç; Oğuz Türkçesine ait bir sözcüktür” Doerfer, 1967: 539). “fedā bērdimiz anar bir uluğ koçnı” (TİEM 73 328r/7=037/107).

2.15.6 Zekat

ETü. iş bütürügli; ETü. işlegen; Ar. + ETü. zekāt al-; Ar. + ETü. zekāt bēr-; Ar. + ETü. zekāt öte-.

Zekat sözcüğünün sözlük anlamı "arıtma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hâl ve övgü"dür (Karagöz vd., 2010: 711). İslam dininin beş temel esasıdan biri olan zekat, belirli bir malın bir kısmının Allah rızası için belirli kişilere verilmesidir (2010: 711). Türkçe ilk İslami eserlerde terimin Türkçe ile karşılanmadığı Ar. *zekāt* sözcüğünün olduğu gibi kullanıldığı görülmektedir.

Zekat toplamada görevli kimseler için TİEM 73'te *iş bütürügli* ve Rylands'te *işlegen* karşılığı kullanılmaktadır.

iş bütürügli: (<iş, “iş, emek; edim; mesele” EDPT: 254 + <büt-(ü)r-(ü)gli “bitiren, hâlleden”, <büt-(ü)r- “yapmak, yerine getirmek” EDPT: 308). “bütünlükün şadağalar çığaylarğa yoksuzlarğa iş bütürüglilerke anıñ üze köñülleri ulaşturğu isitgü boyunları içindeki borçluğlarğa” (TİEM 73 145r/2=009/060).

işlegen: (<iş+le-gen “çalışan”, <iş+le- “çalışmak, işlemek” EDPT: 262). “bütünlükün şadağalar çığaylarğa yoksuzlarğa işlegenlerke anıñ üze köñüllerini islāmka amıtı kılğularğa boyun içindekilerke borçluğlarğa tañrı yolu içinde yol oğlıka buyruk tañrıdın tañrı bilgen bütün işlig turur” (Rylands 29/42b3=009/060).

zekāt al-: (<Ar. zekāt, “1. Artık. 2. Temizlik; temiz olma. 3. İyi ve düzgün olma. 4. Övme. 5. Artma; bereketli olma. 6. İslamın beş şartı içinde yer alan, zengin sayılan Müslümanın sahip olduğu mal ve paradan her yıl kırkta bir oranında yoksullara dağıtmak suretiyle yerine getirdiği malî ibadet; bu mal ya da paradan kırkta bir oranında miktarın yoksullara

dağıtılması. 7. Zengin Müslümanların mal ve paralarından her yıl yoksullara vermekle yükümlü bulundukları kırkta birlik pay" Çağbayır, 2007: 5449 + <al- "almak, zorla almak, teslim almak, kabul etmek; evlenmek; satın almak" EDPT: 124). "algıl anlarının mâllarından zekât" (TİEM 73 149v/7=009/103).

zekât bër-: (<Ar. zekât, "1. Artık. 2. Temizlik; temiz olma. 3. İyi ve düzgün olma. 4. Övme. 5. Artma; bereketli olma. 6. İslamın beş şartı içinde yer alan, zengin sayılan Müslümanın sahip olduğu mal ve paradan her yıl kırkta bir oranında yoksullara dağıtmak suretiyle yerine getirdiği malî ibadet; bu mal ya da paradan kırkta bir oranında miktarın yoksullara dağıtılması. 7. Zengin Müslümanların mal ve paralarından her yıl yoksullara vermekle yükümlü bulundukları kırkta birlik pay" Çağbayır, 2007: 5449 + <ber-, "vermek" EDPT: 354). "bütünlükün kim dostunuzlar tanrı anıñ yalavaçı anlar kim kærtgündiler anlar kim adağın tutarlar namāznı bërürler zekātnı anlar êkki kāt bolup turuğlılar" (TİEM 73 87v/2=005/055). "mü'minler mü'min urağutlar amarıları amarınıñ dostları fermānlayurlar edğülükni yıgarlar yawuz işdin adağın kılurlar namāznı bërürler zekātnı boyun sunurlar tanrı hem yalavaçka bu öğür olarnı yarlıkayur tanrı ol tanrı küşüş bütün işlig turur" (Rylands 29/51a3-51b1=009/071).

zekât öte-: (<Ar. zekât, "1. Artık. 2. Temizlik; temiz olma. 3. İyi ve düzgün olma. 4. Övme. 5. Artma; bereketli olma. 6. İslamın beş şartı içinde yer alan, zengin sayılan Müslümanın sahip olduğu mal ve paradan her yıl kırkta bir oranında yoksullara dağıtmak suretiyle yerine getirdiği malî ibadet; bu mal ya da paradan kırkta bir oranında miktarın yoksullara dağıtılması. 7. Zengin Müslümanların mal ve paralarından her yıl yoksullara vermekle yükümlü bulundukları kırkta birlik pay" Çağbayır, 2007: 5449 + <öte-, "bir zorunluluğu yerine getirmek, bir kimsenin Tanrı'ya karşı ibadetlerini yerine getirmesi" EDPT: 43). "anlar tururlar anlar zekātnı öteğliler kılığlılar" (TİEM 73 249r/4=023/004).

2.16 Sadaka

Ar. + ETü. 'aṭā' bërme; ETü. bağışla-; ETü. cıgayka aş bër-; ETü. cıgayka üle-; ETü. cıgayka ülüş kıl-; Sanskrit + ETü. buyan kıl-~muyan kıl-; Sanskrit + ETü. muyanlık bağışla-; Sanskrit + ETü. muyanlık bërgüçi; Sanskrit + ETü. muyanlık bërigli; ETü. ötnü bër-; ETü. ötünç bër-; Ar. + ETü. şadağa bër-; Ar. + ETü. şadağa bërgen eren; Ar. + ETü. şadağa bërgen tişi; Ar. + ETü. şadağa bërgüçi; Ar. + ETü. şadağa bërigli eren; Ar. + ETü. şadağa bërigli tişi; Ar. + ETü. şadağa kıl-; ETü. koldaçı; ETü. kılguçı~koltguçı; ETü. kılığlı.

Budizm'de sadaka erdemi Bodhisattvaların Buddha olabilmeleri için yapmaları gereken kimi yerde altı ve kimi yerdeyse on *pāramitā* olarak ifade edilen erdemlerdendir (Tokyürek,

2019: 235-236). Budizm'de sadaka veren kişi zihinsel dönüşüme ve temizlenme yoluna girer (2019: 236). Budizm'de sadakanın maddi olarak verilmediği dharma sadakası da bulunur (2019: 237). Mal mülk sadakası Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde *ed tavar buşi* ve *ed tavar ber-* ile karşılanır. Bu sadaka manastır mensuplarının geçimini sağlamak bakımından önemsenir (Tokyürek, 2019: 240).

Manihaizm'de sadaka seçkinlere verilir. Seçkinlerin günlük ihtiyaçları olan yiyecek ve günlük ihtiyaçlarını karşılayacak ürünler sadaka olarak verilebilir (Tokyürek, 2019: 486). Burada dinleyicilerin mevcut mallarının onda birini veya yedide birini sadaka olarak bağışlamaları bir zorunluluktur (2019: 486).

İslam dininde sadaka Allah'ın rızasını kazanmak için fakirlere, ihtiyaç sahiplerine yardım etmektir (Karagöz vd., 2010: 568). İslam dininde ihtiyaç sahibine yardımda bulunmak gereklidir (KKM: 2/264-266,272; 28/77; 63/10-11; 92/17-21). Sadaka verilecek kişiler arasında bazı hâller önceliklidir (KKM: 2/215). Sadaka fakirlere verilir (KKM: 2/273). Bu amaçla verilen sadakaların bir gün ödüllendirileceği Kur'an-ı Kerim'de bildirilmiştir (KKM: 33/35; 57/18). KB'nin 1131. beyiti de buna göndermede bulunmaktadır: “burun ıdgum erdi kamuğ edgülüg / asıg kılğay erdi yarın belgülüg” (KB 1131).³⁴¹

Sofuoğlu, ihtiyaçtan fazla olan malın ihtiyaç sahiplerine dağıtılıp dağıtılmayacağı meselesinin İslam bilginlerince tartışıldığını ifade eder (Sofuoğlu, 1989: 135). KB 1205. beyitte de bunu ifade eden Bakara suresi 219 ayet ve Tevbe suresi 34-35. ayetlere göndermede bulunulduğunu dile getirir (1989: 135): “nelük tirdiñ erdi bu ılğıu neñiñ / negüke ülemediñ artğıu neñiñ” (KB 1205).

Sadakanın amacı bir belayı baştan savmak olmadığı hâlde, belki eski Türk inancından kalma alışkanlıklarla birlikte hastalıklardan ve belalardan kurtulmak amacıyla sadaka verilmesi Türkler arasında yaygınlaşmıştır. Selahaddin Bekki, bu uygulamayı semavî olmayan dinlerde kurban başlığı altında “Pazarlık (Adak)” adı altında incelemiştir. Buna göre: “insanlar bazı isteklerinin Tanrı/Tanrılar tarafından kabul edilmesini istemişler/ dilemişlerdir. Dilekleri yerine gelince de Tanrı'ya bu lütfunun karşılığı olarak kurban sunmuşlardır” (Bekki, 1996). Bu uygulamalara KB'den şu örnekler verilebilir: “çığayka üledi öküş neñ tawar / asıg kılğa mu tip şakındı anar” (KB 1112). “kalı teñsiz erse tüşi keç yawuz / çığayka birip neñ küdezgü et öz” (KB 4369).

³⁴¹ Sofuoğlu, bu beyitin Abdullah b. Mes'ûd'dan edinilen bir rivayete de göndermede bulunduğuna dikkatleri çeker. Rivayet şöyledir: “Peygamber (s.a.) bir gün ashabına: –Hanginize mirasçının malı kendi malından daha sevimlidir, diye sordu. Onlar: –Ey Allah'ın elçisi, içimizde hiç kimse yoktur ki, malı kendisine her şeyden daha sevimli olmasın, dediler. Bunun üzerine Peygamber: –Çünkü kişinin kendi malı hayırlı işlere sarfedip önceden gönderdiği. (kıyamette onun karşılığını görecektir). Mirasçının malı da (kişinin hayırlı işlere harcamayıp) geriye bıraktığı malıdır” (aktaran Sofuoğlu, 1989: 134).

‘atā’ bērmek : (<Ar. ‘atā’ “1. Verme; veriş. 2. Büyüğün küçüğe verdiği hediye; bağış; ihsan; bahşiş. 3. Bağışlama; af. 4. Sipahilere yılda iki defa hâzineden verilen mal” Çağbayır, 2007: 340 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “‘atā’ bērmek üzüksüz kesüksüz” (TİEM 73 172r/4=011/108).

bağışla-: (<ba-ğ+ış+la-, “affetme; verme” EDPT: 321). “ ‘ol maña at bağışladı = o, bana at bağışladı'. Başkası da böyledir” (DLT III: 325). “aķı bol bağışla içür hem yitür / ķalı eksüse ur yana al yetür” (KB 2053). "bağışlar kimni tilese tişiler taķı bağışlar kimni tilese erkeklerini" (TİEM 73 357v/8=042/049).

çığayķa aş bēr-: (<çığay+ķa, “fakir, muhtaç” EDPT: 408 + <aş, “yemek” EDPT: 253 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “ħarîş ķılmaz siler çığayķa aş bērmek üze” (TİEM 73 443r/2=089/018).

çığayķa üle-: (<çığay+ķa, “fakir, muhtaç” EDPT: 408 + <üle-, “paylaştırmak, bölüştürmek” EDPT: 127). “çığayķa üledi öķüş neñ tawar / asığ ķılğa mu tip saķındı añar” (KB 1112).

çığayķa ülüş ķıl-: (<çığay+ķa, “fakir, muhtaç” EDPT: 408 + <ül(e)-ş, “pay, hisse” EDPT: 153 + <ķıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “nelük tirdim erdi bu altun kümüş / nelük ķılmadım men çığayķa ülüş” (KB 1129).

buyan ķıl~muyan ķıl-: (<buyan <Sanskrit punya “erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap” EDPT: 386 + <ķıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). "buyan ķılsar teñrige tapınsar" (TT VII: 28/29). "yazuķ ķılsa ķul ķün keçür ol yazuķ / bu yazuķ keçürmiş muyan ķıl azuķ" (KB 3435). "yana kim muyanlık ķılsa anıñ birle ol yazuķ yünğölmeki ol añar" (TİEM 73 86r/2=005/045).

muyanlık bağışla-: (<muyan+lık "sevap için; imarethane", <buyan <Sanskrit punya “erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap” EDPT: 386 + <ba-ğ+ış+la-, “affetme; verme” EDPT: 321). "ķan ısparlanmış ķişilerine meger muyanlık bağışlasa siler" (TİEM 73 69r/9=004/092).

muyanlık bērgüçi: (<muyan+lık "sevap için; imarethane", <buyan <Sanskrit punya “erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap” EDPT: 386 + <ber-güçi "verici", <ber- “vermek” EDPT: 354). "ol tañrı yanut bērür şadaķa bergüçilerke / muyanlık bergüçilerke" (Rylands 80/8b1=012/088).

muyanlık bērigli: (<muyan+lık "sevap için; imarethane", <buyan <Sanskrit punya “erdem; erdemli davranış; erdemli davranış sonucunda kazanılan sevap” EDPT: 386 + <ber-(i)gli "verici", <ber- “vermek” EDPT: 354). "bütönlükün tañrı yanut berür muyanlık berigilerke" (TİEM 73 181r/1=012/088).

ötnü bér-: (<öt-(ü)n-ü, <öt-(ü)n- “nüfuzlu birinden istekte bulunmak; istemek, dua etmek” EDPT: 62 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “çın tutuğlı erenler çın tutuğlı tişiler ötnü bérdiler körklüg ötnü bèrmek körklüg ötnü bèrmek arturılır anlarğa anlarğa turur ağırlıg yanut” (TİEM 73 398v/7=057/018).

ötünç bér-: (<öt-(ü)n-ç, “1. Geri verilmek üzere alınan şey. 2. Geri alınmak üzere verilen şey. 3. Sonradan geri almak üzere herhangi bir şeyin mülkiyetini başkasına devretme yükümlülüğü taşıyan sözleşme; karz.” Çağbayır, 2007: 3670 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “kértgünse siler yalavaçlarımka yârî basut bërse siler olarka ötünç bërse siler tañrıka ötünç bèrmek edğü yanut bergey ök men silerdin eşizlikleriñizni kigürgey ök men silerni büstānlarka aķar anıñ altındın arıķlar” (TİEM 73 81v/5=005/012). “ötünç bërse siz tañrıka körklüg ötünç bèrmek örtgey men ök sizdin yawuzlarıñızni kigürgey men sizni büstānlarka kim aķar astınıda arıķlar” (Rylands 27/26b3=005/012).

şadaķa bér-: (<Ar. şadaķa, “1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât” + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “nafaka kılınlar anıñdın kim rüzî kıldımız silerke kelmezde öñdın birıñizke ölüm ayur ay idime nelük keniktürmediñ meni yakın vaķtka tegi şadaķa bergey erdim bolğay erdim edğülerdin” (TİEM 73 411r/8=063/010). “olardın kim ol ‘ahd kıldı tañrı birle: eger bërse sizke öz fazlındın şadaķa bergey–miz ök bolur men oķ edğülerdin” (Rylands 29/54b3=009/075).

şadaķa bèrgen eren: (<Ar. şadaķa, “1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât” + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <er+en, “gerçek erkek; savaşı adam” EDPT: 232). “şadaķa bèrgen erenler şadaķa bergen tişiler” (Rylands 33/4b1=033/035).

şadaķa bèrgen tişi: (<Ar. şadaķa, “1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât” + <ber-gen “veren”, <ber- “vermek” EDPT: 354 + <tişi, “kadın” EDPT: 560). “şadaķa bèrgen erenler şadaķa bergen tişiler” (Rylands 33/4b1=033/035).

şadaķa bèrgüçi: (<Ar. şadaķa, “1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât” + <ber-

güçü "verici", <ber- "vermek" EDPT: 354). "ol tañrı yanut bërür şadağa bergüçilerke / muyanlık bergüçilerke" (Rylands 80/8b1=012/088).

şadağa bërighli eren: (<Ar. şadağa, "1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât" + <ber- (i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354 + <er+en, "gerçek erkek; savaşçı adam" EDPT: 232). "şadağa berighli erenlerke şadağa bërighli tişilerke " (TİEM 73 307v/6=033/035).

şadağa bërighli tişi: (<Ar. şadağa, "1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât" + <ber- (i)gli "veren", <ber- "vermek" EDPT: 354 + <tişi, "kadın" EDPT: 560). "şadağa berighli erenlerke şadağa bërighli tişilerke " (TİEM 73 307v/6=033/035).

şadağa kıl-: (<Ar. şadağa, "1. Kişinin üzerine farz olmaksızın, yalnızca Allah rızası ve insan sevgisi nedeniyle gerçekten gereksinimi olan yoksullara verilen para veya mal; yoksullara yardım olarak karşılıksız verilen şey. 2. Dilencilere verilen para. 3. Zekât" + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "taķı kim şadağa kılsañız yaķşıraq sizke eger bilür erseñiz" (TİEM 73 36r/7=002/280). "kerekmez mü'minka öldürmek mü'minke meger hatân kim kim öldürse mü'minni hatân yana mü'mine kıl āzād kılmak mü'min kıl āzād kılmak hem diyet ısparlanmış boğnıka meger kim şadağa kılsalar" (Rylands 26/59a2=004/092).

ķoldaķı: (<ķol-daķı "dilenci", <ķol- "istemek", EDPT: 616). " 'ķoldaķıka miñ yaķaķ; barķa bile ayruķ tayaķ = dilenciye bin ceviz, bunun hepsiyle beraber ayrıca dayak' (Dilenci için bin ceviz borcumdur; bunun hepsiyle beraber ona-dayanması için bir de dayanak veririm)" (DLT I: 417). "ay himmet iķisi ajun ķol talu / talu ķoldaķı er ķutı top tolu" (KB 3086). "yoķ biziñke yazuķumızñı ķoldaķılar" (TİEM 73 270v/6=026/100).

DLT metninde dilenci için *ķoldaķı* sözcüğüne yer verilir. Kâşgarlı Mahmud'un dilencilerle ilgili seçtiğı örnekler ve ifadeler, bu kimselere halk arasında ılımlı bir yaklaşımın var olduğuna işaret etmektedir. KB'de *ķoldaķı* sözcüğüne rastlanmaz, buna karşılık *ķolģuķı* sözcüğü bulunur. DLT'teki -*DAķI* ekinin -*GUķI* ekiyle olan denkliğine ilişkin açıklamalar³⁴² göz önünde bulundurulduğunda *ķoldaķı* Oğuzlara ait bir sözcük olarak değerlendirilmelidir. Bu sözcüklerde ve *ķolıĝlı* sözcüğünde DLT'de verilen anlamın haricinde, sözcük temel anlamı olan "isteyen, dileyen" anlamına gelecek biçimde kullanılmıştır.

ķolģuķı~ķoltģuķı: (<ķol-ģuķı~ķol-t-ģuķı, "dilenci", EDPT: 621). "ķamaĝ aĝlıķımtaķı ed tavarımın buşıķı ķoltģuķı dıntarlar ilitdiler" (M 12-47). "küñiñe kolģuķılar üzülmedi taķı adın

³⁴² bu konuda bk. DLT II: 46-51.

aglık koltı" (İK VII-4). "irinç ıg[ay buşı]cı koltguçılarka" (BT XX: 347). "oyunka awınsa ajun tutguç / ilin buzdı boldı özi oltguçı" (KB 2093). "kıldı anıı içinde tağlar anıı üstüninde yme bereket kıldı anıı içinde belgürtti anıı içinde ullar rüzîsi tört knler içinde oltguçılarka" (TİEM 73 349r/8=041/010).

olığlı: (<ol-(ı)ğlı "isteyen, dilenen" <ol- "istemek", EDPT: 616). "biz köndrdmiz anı yolka şükr ılığlı yâ n-sipâslık olığlı" (TİEM 73 430v/1=076/003).

2.16.1 İnfak

ET. ağı bol-; ET. ağılık.

KB'de sadaka vermede, malını mülkünü dağıtmada cömert olmanın gerekliliğı sıklıkla vurgulanır. Bu, İslam'da *infak* terimi ile ifade edilen "hayır için harcamak" ile ilgilidir. İnfak edenlerin dllendirileceğı bildirilmiştir (KKM: 2/272; 57/7, 11; 64/17; 70/24-25, 35; 92/5-7, 18).

ağı bol-: (<ağ-ı³⁴³, "cömert, eli ağık" EDPT: 78 + <bol-, "olmak" EDPT: 331). "ağı bolsa elgi ajun begleri / ikig ajunnuğ bu buldı tri" (KB 3034). "amuğ til ağı er şenâsın ayur / ılık amuğ 'ayb kirini yuyur / ağı bol saña söz skn kelmesün / skn kelg yolnı ağılık tıyur" (AH 231).

ağılık: (<ağ-ı+lık, "cömertlik" EDPT: 86). "ağılık bile bekleg ol ilig / ağılık bile beg bedür ay ilig" (KB 3040). "amuğ til ağı er şenâsın ayur / ağılık amuğ 'ayb kirini yuyur / ağı bol saña söz skn kelmesün / skn kelg yolnı ağılık tıyur" (AH 230).

2.17 Dua

Ar. + ET. du'â icâbet ılığlı; Ar. + ET. du'â ıl-; Ar. + ET. du'ânı müstecâb ıl-; Ar. + ET. du'ânıı eşitgeni; ET. elig ktr-; ET. oğı-; ET. nde-.

Dua iki türlü olabilir. Biri hayırlı duadır, diğeriye beddua veya lanet şeklindedir. Dua etmek, bugün Türkiye Trkesinde *et-* yardımcı fiiliyle ifade edilirken, Karahanlı Trkesi metinlerinde *ıl-* yardımcı fiiliyle ifade edilmektedir. Dua, kişinin maddî ve manevî isteklerini tüm benliğıyle Allah'a sunulması anlamındadır (Karagöz vd., 2010: 128). Bu nedenle de Trke ilk İslami metinlerde Allah için *du'ânıı eşitgeni* ifadesi kullanılmaktadır.

du'â icâbet ılığlı: (<Ar. du'â, "birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gnahtan arınmak için Allah'a yalvarma; yakarma; bir dileğın gerekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını

³⁴³ Clauson, sözcüğün *ağ-* fiilinden getirilmesinin şekil bilgisi aısından mümkün olduğunu, ancak bunun umulmadık bir etimoloji olacağı görüşündedir (EDPT: 78).

Allah'tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme" Çağbayır, 2007: 1298 + <Ar. icābet, "1. Bir davete uyma; çağrıyı yerine getirme. 2. Bir buyruğa veya isteğe uyma; uygun bulma; razı olma; muvafakat etme" Çağbayır, 2007: 2077 + <kıl-(ı)ğlı "kılan", <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "menin idim yakın turur du'ā icābet kılığlı" (TİEM 73 168r/9=011/061).

du'ā kıl-: (<Ar. du'ā, "birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah'a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah'tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme" Çağbayır, 2007: 1298 + kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "du'a kıldı ilig kör açtı tilig / şifa kıldı rabdın kötürdi elig" (KB 1110). "eger terkletse erdi tañrı kişilerke esiz du'ā kılmakları birle anlarķa ewmekin icābet kılmış teg edgü du'ā kılmak birle ötep keçrülgey erdi anlarķa atalmış ödleri" (TİEM 73 154r/2=010/011). "aydılar: ey cādū du'ā kılığlı bizke idini ol kim 'ahd kıldı senin üskünde biz könügliler-miz" (Rylands 36/57b2=043/049).

du'ānı müstecāb kıl-: (<Ar. du'ā, "birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah'a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah'tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme" Çağbayır, 2007: 1298 + <Ar. müstecāb, "1. Cevap alan; isteği kabul edilen; istediği cevabı alan; onaylanan. 2. Kabul edilen; hoş görülen" Çağbayır, 2007: 3405 + <kıl-, "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ançada munķa feryād tige kıldınızlar idinizlerde müstecāb kıldı du'ānı silerke men yārî bërdeçi men silerke min ferişterdin uğalınuşu keligliler" (TİEM 73 132r/6=008/009).

du'ānı eşitgeni: (<Ar. du'ā, "birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah'a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah'tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme" Çağbayır, 2007: 1298 + <eşit-gen+i "işiteni", <eşit- "işitmek" EDPT: 257). "hākîkat üze sen du'ānı eşitgeni" (TİEM 73 42r/1=003/038).

elig kötür-: (<elig, "el, ön kol" EDPT: 140 + <köt-ür-³⁴⁴, "yükseltmek, kaldırmak, taşımak (aynı zamanda metaforik olarak taşımak), götürmek" OTWF: 718; "yükseltmek, kaldırmak" EDPT: 796). "bu sözler eşitti sewinde ilig / du'a kıldı rabķa kötürdi elig" (KB 3051).

³⁴⁴ *kötür-* fiilinin etimolojisi ile ilgili olarak Yakut (Saha) Türkçesindeki ilgili fiilleri inceleyen çalışmasında Fatih Kirişcioğlu, sözcüğün Ana Altayca **köō-* veya **höō-* fiiline bağlamanın gerekliliğini ifade etmiştir (Kirişcioğlu, 2006: 5). Kirişcioğlu ayrıca *köt-* ve *köç-* fiillerinin ve "çıkmaq, kabarmak, yükselmek, artmak, dışarı çıkmak, taşmak" mânânlamlarını taşıyan köp- fiilinin de aynı köke bağlanabileceği kanaatindedir (2006: 5).

oķı-: (<oķı-, “seslenmek; çağırarak, davet etmek; okumak” EDPT: 79). “[...]a okıgalı kelti” (BK D 28). “kūnçuy katonların okıp inçe tip yarlıkayur” (M 51-33). “edgū ōgli tegin insin inisin okıyu maņradı” (İK LVIII: 3). “... upasēnē u]rīg okıp inçe tēp tēdi ...” (DA 1075). “bişinç kao-çao tigme sakınç teņri teņri ulatı yek içgeklerig okımak törüsin sözleyü birelim” (TT V: A/114). “ayayu okıp açzun” (BT XIII: 40.10). “okısar [söz]leser ol” (BT XX: 1122). “padak teņinçe yörügin savın okısar sözle[ser udun]sar tapınmasar” (BT XXVIII: D-138). “ ‘ol meni oķıdı = o, beni çağırdı’, ‘er bitik oķıdı = adam kitap okudu’ ” (DLT III: 254). “muņar meņzer emdi bu beytig oķı / oķıgıl uķa bar ay elgi aķı” (KB 1708). “bitidim kitābnı mevā‘iz meşel / oķısa tatır til yimiş teg ‘asel / kim erse bu sözke adınlar sözün / teņ ese teņgedi dūrūtķa bedel” (AH 466). “taņrının turur körklüg edgū atlar oķınlar anı anıñ birle” (TİEM 73 129r/9=007/180). “aydı: idim men süst boldı sūñuk mēndin yandı baş ürūñlūki bolmadım seni oķımaķda er idim bed-baħt” (Rylands 31/5a1=019/004)³⁴⁵.

ünde-: (<ün+de-, “seslenmek” EDPT: 180). “bilge maytrı burķanķa yaķın tegip uluğ ünün ince [ün]teyürler” (M 74-32). “neñ üntemeser yettinç kūn temir sua açtı temir ışıg yorıdı” (İK XXXIII-2,3). “ol meni ündedi = o, beni ündedi, çağırdı” (DLT I: 273). “ilig bir kūn ündedi ödgülmişig / ayur aytayın söz sen ay bilmişig” (KB 1889). “kılmaņlar yalavaç ündemekni siler ara amarıñızın ündeyür teg amarını” (TİEM 73 262r/1=024/063). “ol taņrıķa körklüg atlar üdeñler anıñ birle” (Rylands 28/53a2=007/180)³⁴⁶.

2.17.1 Hayır Dua

ETü. alķa~arķa-; ETü. alķış~alķuş~arķış; ETü. alķış bēr-; Far. + ETü. durūd id-; Far. + ETü. durūd idileri; Ar. + ETü. du‘ā kıl-; ETü. edgū du‘ā; ETü. + Ar. edgū du‘ā kıl-; ETü. ķol-; ETü. ōg-.

İslam dininde dua, kişinin bütün benliğiyle maddî ve manevî isteklerine Allah’a arz etmesidir (Karagöz vd., 2010: 128). Hz. Peygamber’in Allah’tan dilediklerini dile getirmesi KB’de *ķol-* fiiliyle ifade edilmektedir. *ķol-* fiili “istemek” anlamına gelir ve Allah’tan bir şey istemek için de dua edilir. Dolayısıyla fiilin dinî bir anlam taşıyacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. *Irk Bitig*’de de aynı fiil “(kulun tanrıdan kut) isteme(si)” şeklinde dinî bir anlam taşımaktadır.

DLT’de karşılaşılan halk edebiyatına ait türlerden biri olan *alķış*, “övmek” anlamının yanı sıra “birisine veya bir şeye güzel dilekte bulunma” anlamına gelen kalıplaşmış

³⁴⁵Aslen “seslenmek, çağırarak, okumak” anlamlarına gelen *oķı-* fiilinin İslami dönem ilk Kur’an çevirilerinde “dua etmek” anlamında tanıklanmaktadır.

³⁴⁶*Oķı-* fiilinde olduğu gibi *ünde-* fiilinde de temel anlam “seslenmek, çağırarak”tır. Rylands nüshasında sözcüğe “dua etmek” anlamının verildiği görülmektedir.

ifadeleriyle nazım veya nesre ait bir türü meydana getirmektedir (Yıldız, 2008: 448). İslam inancının benimsenmesinden sonra, özellikle Oğuzlarda bu türün yerini “dua” veya “hayır dua”ların aldığı, başına Allah ismi getirilerek İslami bir üsluba bürünen alkışlar rastlandığı görülmektedir (2008: 448). DLT’den alınan “yalavaçka alkış bergil = Yalavaç Muhammed'e salavat getir" (DLT I: 97) örneği de bu doğrultudadır.

Türkçe ilk İslami metinlerde *durūd ıd-*, salavat getirmek anlamında kullanılır. Türkçe ilk İslami metinlerde *edgü du'ā* ile karşılanan hayır dua terimi, Manihaist metinlerde *edgü alkış* ile ifade edilmektedir: "artukrak edgü alkış kut kıv küç basut kelzün" (BT V: 478) vb..

alka~arğa-: (<alka-, "dua etmek" EDPT: 138). "burkan yarlığın ögüp alap töpülerinte tuta tegintiler" (M 27-25). "agızınta sizni öge alkayu ançulayu amrar erti" (TT III: 97). "yene bo munı teg yaşoksuzın kişilerig ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar tep" (BT III: 313). "teñri ogulanların alkamış törütmiş ol" (BT V: 174). "alkatmış ayka küsençig künke ötrülmüş edgü ödke kutlug koluka ikinti baydakı ki şipkanlıg ot kutlug ud yıl bişinç ay yañıka" (BT XVIII: V-1). "burhanlar ögmiş alkamış" (BT XXIII: H-28). "alka-: alkışlamak, ögmek" (özgün imla, DLT IV: 20) "alka-: övmek" (CTD III: 8). " 'arkadı' sözü 'alkış' sözünden alınmıştır [...] buradaki 'r' harfi 'l'den çevrilmiştir" (DLT I: 284). "ol anı qarğadı arkadı 'o, adamı kötü hareketlerinden söz ederek lanetledi' " (CTD I: 236). "kişi körse ögse sini alkayu / atıñ barsa ilde vefâlıg tiyü" (KB 5786).

alkış~alkuş~arķış: (<alk(a)-ış, “övmek, daha sonraları sıradan insan ilişkilerinde kutlama anlamı kazanmıştır” EDPT: 137). "altı bag bodunum küçlüg üçün arkış eldem taşın bunta tıkti (Y 49-4). "alkış paşık sözleküg" (TT III: 161). "maytri burhanta burhan kutıña alkış alıp" (TT IV: B/91). "tözün mayrtı bodisatav teñrim artanşiki burhan bahsita alkış altıñız eñ öñire" (BT III: 888). "edgü alkış alkamakımız" (BT V: 147). "atı kötrülmüşburhanlarta alkış almış adruklarıñızka alku kamag tıtaglıg çoğ yalınlarıñızka" (BT XIII: 56.11). "vyakrit alkış yme igidsiz bolgay erti" (BT XXVIII: C-379). "tükeci namaç agu alkış" (MIK III 200 I/1). "yaruk ay teñrike alkışta öñreki" (MIK 35 a+b/A2-4). "tüketi tagdın yıñakdınkı dakşna alkış" (DI 552). "dua etme, ögme, birinin iyiliklerini sayma" (özgün imla, DLT I: 97). "yalavaçka alkış bergil = Yalavaç Muhammed'e salavat getir" (DLT I: 97). “kişi edgü atın kör alkış bulur / atıkmış isiz ölse qarğış bulur” (KB 246). “tuşğaylar anıñ içinde alkışka esenlikke” (TİEM 73 267r/5=025/075). “alkış aymak yarlıkağan iğidin” (Rylands 34/14a1=036/058).

alkış bër-: (<alk(a)-ış, “övmek, daha sonraları sıradan insan ilişkilerinde kutlama anlamı kazanmıştır” EDPT: 137 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). "ol begge alkış bërdi = o beyi övdü" (DLT I: 97). "tilin birdi alkış kör ögdülmiş / ayur ay bögü beg uzun kiç yaşa" (KB 6410). “yme yalavaç yarlığın tutmamakka kaçan kelseler señe alkış bërürler señe alkış bërmedüki

birle tañrı ayurlar özleri içinde nelük kınamas bizni tañrı anıñ birle kim ayur mız” (TİEM 73 401v/1=058/008). “alkış bėrmekleri ol kün kim kōrseler selām kılmak bolğay anuttı olarğa yanut tüzün” (Rylands 33/9b1=033/044).

durūd ıd-: (<Far. dūrūd, “1. Dua. 2. Selām ve saygı ile anma. 3. Ekin biçme. 4. Yontulmuş ağaç; kereste” Çağbayır, 2007: 1331 + <ıd-, “göndermek” EDPT: 37). “ol tañrı hem ferışteleri durūd ıdırlar yalawaç üz ey anlar kim bittiler durūd ıdırlar anıñ üze selām kılıñ selām kılmak” (Rylands 33/19b1=033/056).

durūd idileri: (<Far. dūrūd, “. Dua. 2. Selām ve saygı ile anma. 3. Ekin biçme. 4. Yontulmuş ağaç; kereste” Çağbayır, 2007: 1331 + <ıdı+ler+i “sahipleri”, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “oşbu şıfatlığ kışi anlar üze durūd idilerindin yarlıkamak” (TİEM 73 18v/3=002/157).

du‘ā kııl-: (<Ar. du‘ā, “birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah’a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah’tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme” Çağbayır, 2007: 1298 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “köñüldin birü kıldı edğü du‘ā / ay edğü du‘ā sen belanı yığa” (KB 1265). “eger terkletse erdi tañrı kışilerke esiz du‘ā kılmakları birle anlarğa ewmekin icābet kılmış teg edğü du‘ā kılmak birle ötep keçrülgey erdi anlarğa atalmış ödleri” (TİEM 73 154r/2=010/011). “aydılar: ey cādū du‘ā kılgıl bizke ıdıñni ol kim ‘ahd kıldı seniñ üskünge biz köñügliler-miz” (Rylands 36/57b2=043/049).

edğü du‘ā: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <Ar. du‘ā, “birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah’a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah’tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme” Çağbayır, 2007: 1298). “buğunda beğük boldı belgü nişan / ajunda çawı bardı edğü du‘ān” (KB 1693).

edğü du‘ā kııl-: (<ed+gü, “iyi” EDPT: 51 + <Ar. du‘ā, “birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, gūnahtan arınmak için Allah’a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah’tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme” Çağbayır, 2007: 1298 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “eger terkletse erdi Tañrı kışilerke esiz du‘ā kılmakları birle anlarğa ewmekin icābet kılmış teg edğü du‘ā kılmak birle ötep keçrülgey erdi anlarğa atalmış üdleri” (TİEM 73 154r/2=010/011).

kol-: (<kol-, “istemek” EDPT: 616). “er ümeleyü barmış teñrike kut kolmış kut bėrmış” (İrkB 47). “badari brammannañ [ev]iñe barıp buşı kolgıl” (M 10-6). “kut kolur men” (KİP 196).

"küniñe kolguçılar üzülmedi takı adın ağılık koltı" (İK VII-4). "kut kolu yüküntümüz erser" (Hua 188). "evdin barkdın ünüp [t]oyın bolguluk boşug kolyı" (DA 482). "bu meniñ kşanti kılıp arımaduk tsui irinçülerimin boşug kolup birdem ozup kutrulup" (TT IV: B/50). "buyanlarıñızka edi pitiri (?) teñri kut kolsar" (BT III: 917). "kut kolumen" (BT V: 44). "bahşı yaratığın kolsarmen" (BT VIII: A-164). "[boşug ko]layın" (BT XIII: 28.8). "bo yek içgekke tar kolgu vu ol" (BT XXIII: V). "pıvat kolu tüketip ikileyü evrilgü" (BT XXVIII: B-156). "ol mendin ne koldı = o, benden bir şey istedi" (DLT II: 25). "atada anada bağırsak bolup / tiler erdi tutçı bayattın kolum" (KB 41). "aya hırş idisi hırışlık nerek / ayu bir maña bu negüke kerek / tar erse kiñ erse bitildi ruzuñ / hırışlık kılur munı edgürek" (AH 312). "biz köndürdümüz anı yolka şükr kılığlı yā nū-sipāslık kılığlı" (TİEM 73 430v/1=076/003). "èrmes ādemî edgölük kolumakdın, kaçan tegse aña yawuzluk buñalur umınçsız bolur" (Rylands 31/75b3=041/049).

ög-: (<ög-, "övmek" EDPT: 100). "ançama [ö]gmiş alķamış törü erür" (M 10-13). "sansız üküş kutluglarınñ ögmiş alkamış yēg edgü ermez mü karağa ton kentü özi adasız ol .. adınlarığ yime adadın tudadın küyü küzetü tutar" (DA 1247). "agızınta sizni öge alkayu ançulayu amrar erti" (TT III: 97). "ögdiler üze öge yarlıkadı" (TT VIII: H/9). "yükünürbiz ulug ün üze ögdeçi atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 45). "teñri tilinçe kirtü mitri burhanag ögey alkagay" (BT V: 294). "yana iki bölük sekiz padak ögdiler üze ögüp küsemiş küsüşin kut kolungu al" (BT VII: 311). "bahşını ögüp yalvargu ol" (BT VIII: A-78). "bo ögmiş buyanım küçinte" (BT XIII: 20.43). "ögmiş ermez men" (BT XX: 953). "burhanlar ögmiş alkamış" (BT XXIII: H-28). "anın aşnuça kavırasınça ögüp ukıtdı" (BT XXVIII: C-135). "yme yultuzug ög er ança temiş" (U 5 Bölüm II/ B 8). "ol meni ögdi = o, beni övdü" (yazım düzeltildi, DLT I: 174). "ol sini koldı tün kün bu emgek bile / anı ög sen emdi sewinçin tile" (KB 39). "egilmez köñülñi aķı er eger / tegilmez murādķa aķı er teger / baķıllķnı ķanı öger til ķayu / aķılıķnı 'am hāş tōzū hāķ öger" (AH 236). "biz arıglıķın yād kılur miz saña ögdi aymaķ birle arıglar miz saña" (TİEM 73 5r/3=002/030)³⁴⁷.

2.17.2 Beddua ve Lanetleme

ETü. + Ar. ésiz du'ā kıl-; ETü. ķarģa-; ETü. ķarģak; ETü. ķarģal-; ETü. ķarģan-; ETü. ķarģaş-; ETü. ķarģat-; ETü. ķarģış; ETü. ķırģağ; Ar. + ETü. la'net kıl-; Ar. + ETü. la'net sürül-; ETü. sōģ--sōk-; ETü. sōkūnç; ETü. sōkūş; ETü. sür-; ETü. sürsükmişler; ETü. sürül-

³⁴⁷ KB'te 39. beyitte ög- fiiliyle "dua etmek" anlamı kastedilmiştir.

Dua her zaman iyi ve hayırlı şeyler dilemek şeklinde olmaz. Bir kimsenin başına iyi olmayan şeylerin gelmesi için yapılan dualara beddua denir. İslam'da beddua olur olmadık her şeye yapılmaz. Hz. Peygamber İslam karşıtlarına beddua etmemiş, onların doğru yolu bulması için dua etmiştir (Karagöz vd., 2010: 60). İslam'da mazlumun duasının kabul olacağına inanılır bu nedenle mazlumun bedduasından sakınılır (2010: 60).

Beddua için geniş bir Türkçe söz varlığı bulunmaktadır. Allah'ın lanetlemesi ile insanların bedduasının ayrımının bulunduğu da Kâşgarlı'dan öğrenmekteyiz. DLT'de *kırğa*-fiilinden türetilen *kırğag* sözcüğünün açıklamasında şöyle bir ifade bulunur: “Tanrının kulunu kargımasıyla, kulun kendi eli altındakilere kızması, kargıması arasında ayırt yapabilmek için birincide Ɔ harfî üstün, ikincide esre kılınmıştır” (DLT II: 288).

êsiz du‘â kıl-: (<esiz, “şeytanî, kötü” EDPT: 253+ <Ar. du‘â, “birini çağırma; bir yere gönderme; bir şey istemek, yardım dilemek; ibadet; kötülüklerden korunmak, şeytandan sakınmak, günahı arınmak için Allah’a yalvarma; yakarma; bir dileğin gerçekleşmesini, bir şeyin olmasını veya olmamasını Allah’tan kendi güçsüzlüğünü ifade ederek isteme” Çağbayır, 2007: 1298 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “eger terkletse erdi Tanrı kişilerke êsiz du‘â kılmaqları birle anlarķa êwmekin icâbet kılmiş teg êdgü du‘â kılmaķ birle ôtep keçrölgey erdi anlarķa atalmış üdleri” (TİEM 73 154r/2=010/011).

ķarģa-: (<ķarģa-, “lanetlemek”, EDPT: 655). “Teńri anı ķarģadı = Tanrı onu lanetledi” (DLT III: 290). “têgme yolu kirse bu ôgür ķarģarlar êşlerini” (TİEM 73 116r/1=007/038). “ķarģadı olarnı, anuttı olarķa tamuǵnı” (Rylands 37/30a2=048/006).

ķarģaķ: (<ķarģa-ķ, “lanet” EDPT: 653). “ķarģaķ: Lanet, kargış. ‘Teńri ķarģaģına ılınma = tanrının lanetine, kargışına uğrama” (DLT II: 288).

ķarģal-: (<ķarģa-l- “lanetlenmek”, <ķarģa- “lanetlemek” EDPT: 655). “ ‘Yek ķarģaldı = Şeytan lanetlendi’. Başkası da böyledir” (DLT II: 236). “bütünlükün anlar atarlar örtüǵlûǵ arıǵ uraǵutlarnı ukmaǵlılarnı ķértgünmişler ķarģaldılar dünyâ içinde âhîret içinde anlarķa ķın turur uluǵ” (TİEM 73 257r/1=024/023).

ķarģan-: (<ķarģa-n- <ķarģa- “lanetlemek”, EDPT: 655). “kanıǵız yoklayur kadaşlarıǵız karganur esiziǵız” (Y 25/6). “Er ôzin ķarģandı = adam, bir pişmanlık yüzünden kendi kendine lanet etti” (DLT II: 249).

ķarģaş-: (<ķarģa-ş- <ķarģa- “lanetlemek”, EDPT: 655). “Olar ikki ķarģaşdı = onlar birbirine lanet ettiler” (DLT II: 220).

ķarģat-: (<ķarģa-t- <ķarģa- “lanetlemek”, EDPT: 655). “Ol yekni ķarģatdı = o, şeytanı lanetledi” (DLT II: 338).

ķargış: (<ķarg(a)+ış “lanet”, EDPT: 654 <ķarga- “lanetlemek”, EDPT: 655). “Lanet, ilenme. ‘Teñri ķargışı anıñ üze’ denir ki ‘Tanrının laneti onun üzerine’ demektir. Bazı kere bu kelime, sıfat olarak kullanılır ve ‘ķargış kişi’ denir, ‘lanetleme olmuş adam’ demektir” (DLT I: 461). “ķiři edģü atın ķör alkış bulur / atıķmıř isiz ölse ķargış bulur” (KB 246). “ķargış yanut bergeil anlarķa uluģ ķargış” (TİEM 73 331r/6=033/068). “bütünlükin senıñ üze ol ķargış saķış küñıñe tegi” (Rylands 30/23b3=015/035).

ķırģaģ: (<ķırģa-ģ, “büyüģün veya hükümdarın lanetlemesi” EDPT: 653). “beyin veya hanın elinin altında olanlara kızması, kakması. ‘Ħan anı ķırģadı = Han ona kızdı ve ondan yüz çevirdi’ “ (DLT II: 288).

la‘net kıl-: (<Ar. la‘net, “1. Allah’ın insanı sonsuza kadar baģış ve merhametinden yoksun bırakması durumu. 2. Allah’ın baģış ve merhametinden yoksun kalma. 3. Bir kimse için Allah’tan sonsuza kadar baģış ve merhametten yoksun kalmasını dileme; beddua; ilenç. 4. (Yer, nesne vb. için) can sıkıcı; sinir bozucu; sıkıntı veren. 5. (Kişi için) ters; berbat; çok kötü; uğursuz; aksi” Çağbayır, 2007: 2837 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “anlar la‘net kılur anlarını tañrı yme ķargar olarnı sürügliler” (TİEM 73 18v/8=002/159). “her-āyine anlar kim āzārlarlar tañrını hem yalawaçını la‘net kıldı olarķa tañrı dünyā içre hem āķiret içre anuttı olarķa ķın ħārlaģlı” (Rylands 33/20a1=033/057).

la‘net sürül-: (<Ar. la‘net, “1. Allah’ın insanı sonsuza kadar baģış ve merhametinden yoksun bırakması durumu. 2. Allah’ın baģış ve merhametinden yoksun kalma. 3. Bir kimse için Allah’tan sonsuza kadar baģış ve merhametten yoksun kalmasını dileme; beddua; ilenç. 4. (Yer, nesne vb. için) can sıkıcı; sinir bozucu; sıkıntı veren. 5. (Kiři için) ters; berbat; çok kötü; uğursuz; aksi” Çağbayır, 2007: 2837 + <sür-(ü)l-, “sürülmek” EDPT: 852). “uđu ıdıldılar bu yaķınraķ içinde la‘net sürülgenin ķopmaķ kūn içinde” (TİEM 73 168r/5=011/060).

sög--sök-: (<sög-, “lanetlemek, küfretmek” EDPT: 818). “ol anı sökti = o, ona sövdü”. (yazım düzeltildi, DLT III: 184). "negüke kılur sen sıģıt ay urı / kim urdı ya kim sökti ne ol ķorı" (KB 6295). "ķačan kim okısa sen okıģunı sıģıñģıl Tañrıķa söķmiř sürülmış yekdin" (Rylands 30/85a2=016/098). "anlar kim atarlar ya‘nı söķerler arıģ özlüģ uraģut yana keltürmesler tört tanuķlarını uruñlar anlarını seksen berge" (TİEM 73 255r/8=024/004).

sökünç: (<sög-(ü)n-ç, “lanet, beddua” EDPT: 821). “ķamuģ til aķı er řenāsin ayur / ķılık ķamuģ ‘ayb kirini yuyur / aķı bol saña söz sökünç kelmesün / sökünç kelģü yolnı aķılıķ tıyur” (AH 231).

söküş: (<sög-üş “lanetleme, küfretme”, EDPT: 823). "küçsüz küsünsüz tınlıģlar emgetģüçiler ölürgüçiler ... söküş atış ķılģuçı süñüşüp tınlıģlarıģ ölürgüçiler" (M 81-41). “söküş: sövme, sövüşme” (yazım düzeltildi, DLT I: 368). “ereji az ol ķörse emgeķ öķüş / baş aģrıģ telim bar

ma kargış söküş" (KB 4915). "bahîl tirdi zer sîm haramdın öküş / vebâl kötrü bardı üzele söküş / ülüş boldı malı kişiler ara / bahîl aldı anda ökünçtin ülüş" (AH 242). "anlar kim aytarlar söküş" (TİEM 73 255v/2=024/006).

sür-: (<sür- "sürmek, ilerletmek; sabanla sürmek, iş takip etmek, zaman harcamak" EDPT: 844). "sünüglüg kantan kelipen süre eltdi" (KT D 23). "sünüglüg kantan [kelip] süre i[ltdi]" (BK D 19). "... [s]ü sürti" (KÇ 20). "çik bodunug bınam süre kelti" (ŞU G 2). "udçısı beş yüz ud süre önti" (İK LXV-2). "süre iltü barıp kemişmişin tüşmişin sakınmış kergek" (TT V: A/86). "bo yirde suvda öni yayıgay sürgey tamuka kemişgey" (BT V: 282). "ünün kılı sürgü ol" (BT VII: 376). "rasananıñ butıktakı [yıldız] yıtlıg suvug altın sürer" (Tot 741). "er ıtıg sürdi = adam köpeği kovdu" (yazım düzeltildi, DLT II: 7). "kalı bildiñ erse içim ay böke / bu kün sürgey erdiñ mini miñ söke" (KB 5105). "kim öldürse bir mü'minni uğrayu anıñ yanıtı tamuğ ol meñgü kalıglı anıñ içinde nâ- hoşnûd bolur tañrı anıñ üze sürer anı anuttı añar uluğ kınıñ" (TİEM 73 69v/4=004/093). "eger yığılmasañ sürgey men seni" (Rylands 31/18b1=019/046)³⁴⁸.

sürsükmişler³⁴⁹: (<sür-sük-miş+ler, "atılmış, kovulmuş" Ünlü 2018b: 203³⁵⁰). "sürsükmişler kayda kim bulunsalar tutlurlar öldürülürler öldürmek" (TİEM 73 310v/8=033/061).

sürül-: (<sür-(ü)l-, "sürülmek" EDPT: 852). "at sürüldi = at sürüldü", 'er sürüldi = adam sürüldü'. Başkası da böyledir" (DLT II: 123). "bağlandı eligleri sürüldiler aymaqları birle yok ni'metleri yağıglıg turur" (TİEM 73 88r/8=005/064). "kaçan kim okısa sen okıgını sığıngıl tañrıka sökmiş sürülmüş yekdin" (Rylands 30/85a2=016/098).

2.18 Tövbe

ETü. keçür-; ETü. ökün--ökin-; ETü. ökünç; ETü. ökungen; ETü. ökünmiş; ETü. öknügli; ETü. ökünüp kayt-; ETü. ökünüp yan-; ETü. tañrıka yan-; Ar. + ETü. tevbe bër-; Ar. + ETü. tevbe êt-; Ar. + ETü. tevbe kıl-; ETü. yanmağ; ETü. yarlıkatu qol-; ETü. yarlıkatu tile-; ETü. yarlıkayu qol-; ETü. + Ar. yazuğ 'üzri qol-; ETü. + Ar. yazuğtın yan-.

İslam dininde tövbe etmek ve Allah'tan af istemek önemlidir (KKM: 24/31; 25/71; 39/54; 49/11; 66/8). Allah tövbeleri kabul eder (KKM: 2/37, 160, 218; 3/31, 89; 4/ 26-27, 110; 6/54; 7/153; 9/104; 16/119; 17/25; 20/82; 24/10; 25/71; 40/3; 42/25; 49/12; 53/32; 85/14;

³⁴⁸ *sür-* fiilinin TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde "lanetleme" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

³⁴⁹ Kök, doktora tezinde sözcüğün *hapax legomenon* olduğunu söyler (2004: 204).

³⁵⁰ Ar. مَعُونَة sözcüğünü karşılar. Bu sözcük *Mu'cemü'l Müfrehes*'te "rahmetten uzaklaştırılanlar" anlamıyla kaydedilmiştir (Çanga, 2016: 465).

110/3). Allah çok tövbe edenleri sever (KKM: 2/222; 9/112; 19/60; 85/14). Allah şirkin dışında dilediği bütün günahları affeder (KKM: 2/218; 3/129; 4/48, 115; 5/40; 17/54; 48/14).

Affetmek karşılığında Moğolcadan *soyurka-* fiili alınmıştır. Sözcüğün kökeniyle ilgili birçok araştırma mevcuttur. Clauson *tsoyurka* biçiminde Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklandığını düşünür ve sözcüğü Çince kökenli olduğunu ifade eder (EDPT: 556). Osman Nedim Tuna, sözcüğün fiil kökenli olduğunu söyler ve kökeni olan *soyu-* fiilinin yalnızca Moğolcada bulunmasına dayanarak, Moğolca ve Türkçenin ortak eki olan *-rka-* ile türetilmiş alıntı bir sözcük olduğu fikrindedir (1972: 240). Erdal da sözcüğün acıma, şefkat gösterme anlamlarını taşıdığını ve Çince alıntılanan sözcüğe Türkçe *+(u)rka-* ekinin getirilmesiyle türetildiğini ifade eder (Erdal, 1991: 462). Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni” adını taşıyan makalesinde sözcüğün Çince alıntılandığı fikrini kabul eder (2010: 167-168). Gülensoy sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu düşünür: <soyurka-, “şefkat” (Gülensoy, 2007b: 803). Karahanlı Türkçesinde fiilin birçok örneği bulunur: “kaçan tatarsa miz kişilerke soyurkamağ ziyānda keğin tegdi anlarķa ançada anlarķa al etmek yalğankā tutmağ biziñ belgülerimiz içinde” (TİEM 73 155r/4=010/021). KB 28. beyitte *soyurka-* fiili Türkçe karşılığı olan *keçür-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır:

keçür-: (<keç-ür-, “geçirmek” EDPT: 699). "anıñ işiñ keçürdüm / eşin yeme kaçurdum / ölüm otın içürdüm / içti bolup yüzi türü', 'onun işini bitirdim, srkadaşını da kaçırdım. Ölüm ağısını içirdim, yüzünü buruşturarak içti" (DLT I: 47-48). “ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ / soyurķap³⁵¹ keçürgil yazuķın kāmug” (KB 28). “tapuğsuz kuluñ men yazuķum öküş / özün fażlı birle keçür ay küsüş” (KB 396). “anlar tururlar anlar bezerlenür anlardın kılınışlarında körklügreki keçrülür eşizliglerindin uşmağ boğunları içinde” (TİEM 73 370r/8=046/016).

ökün--ökin-: (<ökün-, “tövbe etmek, pişman olmak” EDPT: 111). "antag ödke ökünüp kül tiginig az erin irtürü ıttımız" (KT D 40). "ökünüp süledim" (BK D 38). "ökinmediñiz y[ıta] körmediiz bökmegiñiz" (Y 26/12). "ķayuları yime yılı[g] yumşak köüllüğ tevsiz kürsüz kılınçlıg erserler kılınış tsuyaların ökünü tijit kşanti kılı öğren[miş erser]ler" (M 71-28). "teñrim amtı ökünür biz yazokda boşunu ötünür biz" (Hua 191). "bo üç ödün ayıgdın evrilip ökünmeser uzatı ölürteçi bolsar" (DA 572). "[a]yig kılınçig [ö]kü[nküg]" (TT III: 97). "awış tamudaki örtlüg [y]alınlig y]irde açig emgek emgenmişde ökünserbiz ne tusu bolgay" (TT IV: B/26). "munçulayu ok ökünmiş boşunmış kşanti kılınış bolzunlar" (BT V: 38). "üstünki ol kılınçlarımın ökünür men" (BT XIII: 13.122). "ökünüp tuyunup" (BT XVIII: S-289). "[am]tı

³⁵¹ *soyurka-* fiilinden geldiği düşünüldüğünden bu şekilde yazılması tercih edilmiştir. Arat'ın metninde *suyurķap* biçiminde sözcüğün ilk hecesi dar yuvarlak ünlüyledir.

ökünü ..." (BT XX: 994). "bodisatvalar üskinte men titsi sinkiñ ökünürmen" (BT XXIII: D-42). "ökündi: 'ol yazukıña ökündi = o, günahına pişman oldu'. Her pişmanlık için de böyle denir" (DLT I: 203). "uquşsuz ökündi ayur ay uquş / seniñsiz muñaður men artuğ öküş" (KB 1859). "sefiñ er tili öz başı düşmānı / tilindin töküldi telim er xanı / öküş sözlegende öküngeñ telim / tilin beklegende ökünmiş xanı" (AH 144). "meger anlar öknüp yandılar anda kēdin" (TİEM 73 255v/1=024/005). "kaçan peşimān bolup öknüp eligleri içinde kördiler olar çın-oq kıştılar" (Rylands 28/26b2=007/149).

ökünç: (<ökün-ç, "tövbe" EDPT: 110). "elim ökünçün-e kalın yağıka kaymatın tegipen adrıldım-a yıta" (Y 28/2). "erdem üçün In'l'ñl ölürtüm esiz-e ökünçüg" (Y 42/2). "esiz ökünçüm bökmedim" (Y 60/1). "ayığ kılınç kılıp ökünç köñül öritmegüçiler olar" (M 74-11). "ökünçüm men saña" (BT XIII: 12.149). "tütünçsüz ot yok tüni küni ökünç yok" (Or 8212/78 B/A4). "ökünç: pişmanlık. 'bu işke ne ögünç kerek = bu işe öğünmenin ne gereği var?' (DLT I: 133). "yaşı kısğa isiz ökünçün xarı / uzun yaşlıg edgü ökünçsüz yorır" (KB 348). "biliglig kişi kör bilür iş öçin / bilip iter işni ökünmez kiğin / xamuğ türlüğ işte biligsiz oñı / ökünç ol anar yok oñ anda adın" (AH 116). "andağox körgitür anlarğa tañrı işlerni ökünçler anlar üze" (TİEM 73 19v/4=002/167). "yana bolur olar üze ökünç yana ğalebe kılınurlar anlar kim tandılar tamuğka tērlürler" (Rylands 28/84a1=008/036).

öküngeñ: (<ökün-gen "pişman olan", <ökün- "tövbe etmek, pişman olmak", EDPT: 111). "sefiñ er tili öz başı düşmānı / tilindin töküldi telim er xanı / öküş sözlegende öküngeñ telim / tilin beklegende ökünmiş xanı" (AH 144). "ey xatıgıllık maña 'āciz boldım kim bolsa men bu xarğa meñizlig örtse men xadaşımñıñ 'avretini boldı öküngeñlerdin" (Rylands 27/40b1=005/031).

ökünmiş: (<ökün-miş "pişman", <ökün- "tövbe etmek, pişman olmak", EDPT: 111). "anar teñeşikler belgürtürler ökünmişlerini" (Rylands 33/50b2=034/033).

öknügli: (<ökün-(ü)gli "pişman", <ökün- "tövbe etmek, pişman olmak", EDPT: 111). "öldürdiler anı boldılar öknügliler" (TİEM 73 272r/9=026/157). "yaşurdılar özleri içinde öknügliler bolup anlar" (Rylands 27/57b3=005/052).

ökünüp xayt-: (<ökün-(ü)p "pişman olarak", <ökün- "tövbe etmek, pişman olmak" EDPT: 111 + <*xād-(ı)t-, "geri dönmek, dönmek" EDPT: 597). "meger anlar ökünüp xaytsalar edgülik kılsalar belgürttiler anlarğa tevbe berür men anlar üze" (TİEM 73 18v/8=002/160).

ökünüp yan-: (<ökün-(ü)p "pişman olarak", <ökün- "tövbe etmek, pişman olmak" EDPT: 111 + <yan-, "geri dönmek" EDPT: 941). "bütünlükün anlar kim küyürdiler mü 'mîn erenlerni mü 'mîn hatunlarını yana öknüp yanmadılar anlarğa ol tamuğ xını anlarğa örtegen xın" (TİEM 73 440r/5=085/010). "yana bütünlükün seniñ idin anlarğa kim kıldılar eşizlik biligsizlikün yana

öknüp yandılar anda kiğin ol edgölük kıldılar bütünlükin seniñ idi anda kiğin örtgen yarlıkağan ol” (Rylands 30/96b1=016/119).

tañrıka yan-: (<tañrı+ka “tanrıya”, <*teñ-(ü)r-i³⁵² “Tanrı” EDPT: 523 + <yan-, “geri dönmek” EDPT: 941). “eger yansalar tañrıka adağın kılsalar namāznı bērseler zekātı” (Rylands 29/8b2=009/011). “meger anlar kim yandılar oñardılar yapuşıtlar tañrıka katıksız kıldılar dīnlerini tañrıka bu ögür mü‘minlerka yanut uluğ” (Rylands 26/99a2=004/146).

tevbe bēr-: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gūnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gūnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <ber-, “vermek” EDPT: 354). “eger kılmasa siler tevbe bērdi tañrı siler üze adağın tutuñlar namāznı bēriñler zekātı fermān kılıñlar tañrı yalavaçıña” (TİEM 73 402r/4=058/013). “kınayur üçün tañrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüğü urağutlarını ortak katıglı erenlerni ortak katıglı kınçıylarını tevbe bērür tañrı mü‘min erenler üze mü‘min hātunlar üze erür tañrı örtgen ulaşı yarlıkağan” (Rylands 33/27a3=033/073).

tevbe ét-: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gūnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gūnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <ét- “düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak” EDPT: 36). “meger kim tevbe itse hem bitse hem kılsa edgü iş bu ögür kigrülürler uşmañka küç kılınmazlar nerse” (Rylands 31/23b2=019/060).

tevbe kıl-: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gūnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gūnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “özi tevbe kılmañ tiledi turuo / bayatka sığınsa yazukın kólup” (KB 5647). “kamuğ nersede yarlıkamağın biligin yarlıkağıl anlarını kim tevbe kıldılar udu bardılar seniñ yoluna küdezgil anlarını tamuğ kınındın” (TİEM 73 342r/6= 040/007). “biz ıdtımız tevrîtni anıñ içinde köni yol hem nūr hūkm kılur anıñ birle yalavaçlar anlar kim boyun sudılar anlarka kim tevbe kıldılar tañrını bilgenler hem bilgeler anıñ birle küdezü tilendiler tañrı kitābındın boldılar anıñ üze tanuqlar” (Rylands 27/50b2=005/044).

yanmak: (<yan-mak “tövbe”, <yan- “geri dönmek” EDPT: 941). “Ey anlar kim taptılar yanınlar Tañrıka yanmak çın bütün tevbe bolğay kim idiniz örtgey sizdin yawuzlarıñızını

³⁵² *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

kigürgey sizni uştmahlar akar anıñ astnıda arıqlar ol hār kılmaz Tañrı yalavaçnı anlar kim taptılar” (Rylands 38/94a1=066/008).

yarlıkatu qol-: (<yarlıka-t-u “merhamet dileme, tövbe”, <<yar+lıg “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <qol-, “istemek” EDPT: 616). “sézindi dāvud sınağımız anı yarlıkatu qoldı iğiside tüşdi yükñü iđisiñe yandı” (TİEM 73 331v/8=038/024). “Peyğamber kaçan kelseler saña tapmış qunçuylar bey’et kılsalar seniñ birle ortak qatmaqları üze Tañrıka nê erseni yime oğrılıq kıılmağaylar ve zinā kıılmağaylar öldürmegeyler ‘ayāllarını yime keldürmegeyler yalğan söz kim qoşsalar anı eligleri ara ağaqları ara hılāf kıılmağaylar saña eğgülük içre bey’et kılgıl olar birle yime yarlıkatu qolğıl olarnı Tañrıdın” (Rylands 38/37b2=060/012).

yarlıkatu tile-: (<yarlıka-t-u “merhamet dileme, tövbe”, <<yar+lıg “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <tile-, “istemek; arzulamak; istemek” EDPT: 492). “ögdi aymaq birle kértgünürler añar yarlıkatu tilerler” (TİEM 73 3342r/4=040/007). “yime yarlıkamalıq tañrıdan, yumşaklıq anlarqa eger bolsa sen irig, irig köñüllüg tarılğatılar seniñ yöreñdin, keçürgil olardıñ, yarlıkatu tilegil olardıñ, kengeşgil olar birle” (Rylands 25/22b3=003/159).

yarlıkayu qol-: (<yarlıka-(y)u “merhamet dileme, tövbe”, <<yar+lıg “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 <yar/yal “su, tükürük; dil, söz” Nalbant, 2013: 339 + <qol-, “istemek” EDPT: 616). “ay yalavaç kaçan kim kelse saña kértgünmiş urağut baçıg kıılır seniñ birle anıñ üze kim ortuq qatmağay tenrike nerse oğrılıq kıılmağay zinā kıılmağaylar öldürmegeyler ‘ayāllarını keldürmegeyler yalğan söz kıssa anı anlarınñ eligleri üze ağaqları üze qınmağaylar seniñ yarlığıñqa yaqın söz içinde baçıg kıılıñ anlar birle yarlıkayu qoluñlar anların tañrıdın” (TİEM 73 407v/2=060/012).

yazuq ‘uzri qol-: (<yaz-ıq, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <‘özr+i, Ar. “eksiklik, kusur; elverişsizlik; işlenen bir kusurlu davranışın, yapılan bir yanlışlığın elde olmadan yapıldığını ileri sürme; yanlışlığın, eksikliğin hoş görülme nedeni; bir yanlışlığı, bir eksikliği, bir görevi yerine getirememeyi bağışlatmak, bu konuda kendini haklı göstermek için ileri sürülen neden; mazeret” (Çağbayır, 2007: 3744 + <qol-, “istemek” EDPT: 616). “ilig aydı uqtum açıldı sözün / yazuq ‘uzri qolduñ qutuldı özün” (KB 671).

yazuqtın yan-: (<yaz-ıq+tın, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <yan-, “geri dönmek” EDPT: 941). “tırıglik uçuqtı yüküm ağrudı / yazuqtın özüm boldı yangı öd” (KB 5692).

2.18.1 Allah'ın Bağışlaması

ETü. bezerle-; Ar. + ETü. tevbe kabûl kıl-; Ar. + ETü. tevbe kabûl êtken; Ar. + ETü. tevbe kılğan; Ar. + ETü. tevbe bezerle-.

İslam dinine göre Allah çok bağışlayandır (KKM: 2/199; 15/49-50; 40/3; 42/5; 67/2; 73/20). Allah bütün günahları affeder (KKM: 39/53; 46/31). Allah yalnızca şirki affetmez (KKM: 2/218; 3/129; 4/48, 115; 5/40; 17/54; 48/14).

Allah'ın tövbeleri kabul etmesi ifade edilirken *bezerle-* fiili veya Ar. *kabul* sözcüğüne Türkçe *kıl-* yardımcı fiili getirilmiştir.

bezerle-: (<bezerle-, “kabul etmek” Ünlü, 2018d: 139). “anlar tururlar anlar bezerlenür anlardın kılmişlarında körklügreki keçrülür esizliglerindin uştmah boğunları içinde” (TİEM 73 370r/7=046/016).

tevbe kabûl kıl-: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gûnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah'ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gûnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <Ar. kabûl, “1. benimseme. 2. ön tarafa dönme; yaklaşma; karşılaşma. 3. bir şeye isteyerek ya da istemeyerek rıza gösterme; razı olma. 4. bir şeyi, bir eylemi, bir öneriyi onaylama; uygun bulma; beğenme; hoş görme” Çağbayır, 2007: 2311 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tesbîh kılğıl idîñ ögdüsi birle yarlıkayu kılğıl anıñdın ol erdi tevbeni kabûl kılğan” (TİEM 73 450r/9=110/003).

tevbe kabûl êtken: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gûnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah'ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gûnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <Ar. kabûl, “1. benimseme. 2. ön tarafa dönme; yaklaşma; karşılaşma. 3. bir şeye isteyerek ya da istemeyerek rıza gösterme; razı olma. 4. bir şeyi, bir eylemi, bir öneriyi onaylama; uygun bulma; beğenme; hoş görme” Çağbayır, 2007: 2311 + <êt-ken “eden”, <êt- “düzenlemek, organize etmek, süslemek, donatmak; yaratmak; yapmak” EDPT: 36). “tevbe kabûl êtken ulaşı yarlıkagan ol” (Rylands 26/37a2=004/064).

tevbe kılğan: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gûnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah'ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gûnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “bütünlükün ibrahîm yalavaç yazukıña mçıklangan tevbe kılğan” (TİEM 73 151r/4=009/114). “bolğay kim anıñ idisi eger talak kılsa sizni tegşürgey anar cüftler yahşı sizdin boyun suganlar bitgenler nāmāz

kılğanlar tevbe kılğanlar tapunğanlar rûze tutğanlar yüzi açuk kınçuylar hem kızlar” (Rylands 38/92a1=066/005).

tevbe bezerle-: (<Ar. tevbe, “dönme; vazgeçme; terk etme; gûnahtan iyi davranışlara, isyandan Allah’ın buyruklarına uymaya yönelme; günah ve kötü işler yapmaktan vazgeçme; işlediği bir suç veya gûnahtan büyük bir pişmanlık duyup bir daha yapmamaya karar verme” Çağbayır, 2001: 4893 + <bezerle-, “kabul etmek” Ünlü, 2018d: 139). “eger tañrının artuqluk bœrmeki bolmasa erdi siler üze anıñ yarlıkamaķı bœtœnlœkœn tañrı tevbe bezerlegen turur bœtœn işlig” (TİEM 73 255v/8=024/010).

2.19 Hamd

ETü. œg-; ETü. œgdi; ETü. œgdi ay-; ETü. œgdi aymaqlıķ tañrıķa; ETü. + Far. œgdi sipās tañrıķa; ETü. + Ar. œgdi şœkr; ETü. œgdilig tañrı.

Allah’ı hamd etmek, onu erdemlerinden œtœrœ œvmek demektir (Râğıb El-İsfâhanî, 2015: 285, 286).

œg-: (<œg-, “œvmek” EDPT: 100). "ançama [œ]gmış alkamış tœrœ erœr" (M 10-13). "sansız œkœş kutluglarınıñ œgmış alkamış yœg edgœ ermez mœ karaja ton kentœ œzi adasız ol .. adınlarıg yime adadın tudadın kœyœ kœzetœ tutar" (DA 1247). "agızınta sizni œge alkayu ançulayu amrar erti" (TT III: 97). "œgdiler œze œge yarlıkadı" (TT VIII: H/9). "yœkœnœrbiz ulug œn œze œgdeçi atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 45). "teñri tilinçe kirtœ mitri burhanag œgey alkagay" (BT V: 294). "yana iki bœlœk sekiz padak œgdiler œze œgœp kœsemiş kœsœşin kut kolungu al" (BT VII: 311). "bahşını œgœp yalvargu ol" (BT VIII: A-78). "bo œgmış buyanım kœçinte" (BT XIII: 20.43). "œgmış ermez men" (BT XX: 953). "burhanlar œgmış alkamış" (BT XXIII: H-28). "anın aşnuça kavırasınça œgœp ukıtdı" (BT XXVIII: C-135). "ol meni œgdi = o, beni œvdœ" (yazım dœzeltildi, DLT I: 174). "ol sini ķoldı tœn kœn bu emgek bile / anı œg sen emdi sewinçin tile” (KB 39). "egilmez kœñœlni aķı er eger / tegilmez murādķa aķı er teger / baħıllķnı ķanı œger til ķayu / aķılıķnı ‘am ħāş tœzœ ħalk œger" (AH 236). "biz arığlıķın yād ķılır miz saña œgdi aymaķ birle arığlar miz saña" (TİEM 73 5r/3=002/030)³⁵³.

œgdi: (<œg-di, “œvgœ” EDPT: 102). "œkœş tœrlœg œgdisin œge" (M 19-5). "sa[v ... œgdisin sœz..." (DA 3044). "œgdiler œze œge yarlıkadı" (TT VIII: H/8). "yœkœnœrbiz œgdike teprençsiz atlıg teñri burhan kutıña" (BT II: 45). "adrok œgdilerinizni œge kœleyœ teginelim" (BT III: 848). "yana iki bœlœk sekiz padak œgdiler œze œgœp kœsemiş kœsœşin kut kolungu al" (BT VII: 311). "bo biş ançulayu kelmiş[lerniñ] biliginin œgdisi" (BT VIII: B-243). "œzœg yatıg timedin œgdilig buşı biriñler" (BT XIII: 15.12). "œgdi sœzlemeklig tapıg" (Tot 1340). “ ‘ķudruk ķatıg

³⁵³ TİEM 73’te œg- sœzcœğœ hamd etmek anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

tügdümüz; Teñrig öküş ögdümüz; kemşip atıg tegdimiz; aldap yana kaçtımız’, ‘Kuyruğu sıkı düğümledik, Tanrıyı çok övdük, gemi çekerek atı üzengiledik, aldatarak yine kaçtık’ (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gâvurlarla savaş yaparken tekbir getirdik. Atları üzengileyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşsünler diye, onları aldatmak için kaçıverdik)” (yazım düzeltildi, DLT I: 472). “öküş ögdi birle tümen miñ şena / uğan bir bayatka anar yok fena” (KB 2). "anıñ ögdisindin tatır bu tilim / anıñ medhi bolsa şeker şehd aña" (AH 27). “kamuğ ögdi tañrıka” (TİEM 73 201r/9=016/075). “ögdi teñrike yok kim üküşrekleri bilmesler” (Rylands 30/69a3=016/075).

ögdi ay-: (<ög-di, “övgü” EDPT: 102 + <ay-, “konuşmak; söylemek, bildirmek, açıklamak” EDPT: 266). "anar ol ögdi aymak kökler içinde yer içinde yatğu namāzı vaqtına tégse siler kün orta namāzına tégse siler" (TİEM 73 295r/9=030/018).

ögdi aymaklık tañrıka: (<ög-di, “övgü” EDPT: 102 + <ay-mak+lık "söylemek" <ay- “konuşmak; söylemek, bildirmek, açıklamak” EDPT: 266 + <teñri+ka "tanrıya", <teñri <*teñ-(ü)r-i “Tanrı” EDPT: 523). "oqımaqları anıñ içinde arıg sen sen idime alqışları anıñ içinde selām tēmek kēdin oqımaqları ögdi aymaklık tañrıka ajunluğlar idisi" (TİEM 73 154r/1=010/010).

ögdi sipās tañrıka: (<ög-di, “övgü” EDPT: 102 + <Far. sipās, "hamd etme; şükür; yetinme" Çağbayır, 2007: 4259 + <teñri+ka "tanrıya", <teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523). "Tañrı atı birle rüzî bērigli yarlıkağlıögdi sipās tañrıka ol kim anar turur ne kim kökler içindeki tağı ne kim yer içindeki" (TİEM 73 311v/8=034/001).

ögdi şükr: (<ög-di, “övgü” EDPT: 102 + <Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506). "aygıl ögdi şükr Tañrıka" (TİEM 73 301r/4=031/025).

ögdilig tañrı: (<ög-di+lig "övlümüş", <ög-di “övgü” EDPT: 102 + <teñri <*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523). "aygıl ögdilig tañrıka ol kim tutmadı oğul kız bolmadı anar ortak erklig içinde bolmadı anar dost uçuzlukdın uluğlağıl anı uluğluk birle uluğlamak yād kılğıl anı" (TİEM 73 214r/9=017/111).

2.20 Şükür

Far. + ETü. sipās öte-; Ar. + ETü. şükr ay-; Ar. + ETü. şükr kıl-; Ar. + ETü. şükr kılğan; Ar. + ETü. şükr öte-; Ar. + ETü. şükr ötegen.

İslam’da şükür, bir ahlak kavramı olarak yapılan iyiliklerin makbule geçtiğini bildirmek için iyilik edenin övülmesine, iyiliğe karşılık nankörlük etmemeti ifade eder (Karagöz vd., 2010: 622).

sipās öte-: (<Far. sipās, “hamd etme; şükür; yetinme” Çağbayır, 2007: 4259 + <öte-, “bir zorunluluğu yerine getirmek, bir kimsenin Tanrı’ya karşı ibadetlerini yerine getirmesi” EDPT: 43). “bütünlüğün tanrı artıklık idisi turur kişiler üze yok kim kişilerde üküşreki sipās ötemesler” (TİEM 73 30v/3=002/243).

şükr ay-: (<Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506 + <ay- “konuşmak; söylemek, bildirmek, açıklamak” EDPT: 266). “sergil anıñ üze ayurlar: tesbîh aygıl idine şükr aymak birle aşnu kün tuğmazda hem burun batmazdın” (Rylands 37/80a3=050/039).

şükr kıl-: (<Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “şükr kılsa ni’met biri on bolur / biri on bolup kör ewi neñ tolur” (KB 759). “eger tilese miz kılğay erdimiz anı açığ nelük şükr kılmaz siler” (TİEM 73 396r/7=056/070). “nè kılur tanrı sizni kınap eger şükr kılsa siz bitse siz erür tanrı az ‘amelka üküş cezā bergeñ bilgen” (Rylands 26/100a2=004/147).

şükr kılğan: (<Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506 + <kıl-ğan “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “az benim kullarımda şükr kılğan” (TİEM 73 313r/3=034/013). “her-āyine yanut bërür tanrı şükr kılğanlarka” (Rylands 25/12b1=003/144).

şükr öte-: (<Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506 + <öte-, “bir zorunluluğu yerine getirmek, bir kimsenin Tanrı’ya karşı ibadetlerini yerine getirmesi” EDPT: 43). “az turur ol kim şükr öter siler” (TİEM 73 418r/1=067/023). “tilese sizler anıñ artıklığındın bolğay kim sizler şükr ötegey sizler” (Rylands 30/37a2=016/014).

şükr ötegli: (<Ar. şükr, “görülen bir iyiliğe karşı hoşnutluğu belirtme; mutlu bir olay ya da durumdan duyulan hoşnutluğu dile getirme; verdiği her türlü nimetten dolayı Allah’a duyulan minneti dile getirme” Çağbayır, 2007: 4506 + <öte-gli “yerine getiren, eden, ödeyen”, <öte- “bir zorunluluğu yerine getirmek, bir kimsenin Tanrı’ya karşı ibadetlerini yerine getirmesi”

EDPT: 43). “ermes mü tañrı bilgenrek şükr öteglilerni” (TİEM 73 100r/2=006/053). “şükr öteglı anıñ irinçlerine üdürdi anı köndürdi anı köni yol tapa” (Rylands 30/97a2=016/121).

2.21 Zikir

ETü. + Far. idi yâdı; ETü. + Far. tañrı yâdı; Ar. + ETü. zıkr ay-.

Allah’a iman eden iyi ahlaklı kimseler Allah’ın adını sık sık yad ederler (KKM: 3/191). Zikir, Allah’ı anmak ve hatırlamak, unutmamak, gaflete düşmemek, Allah sözcüğünü tekbir³⁵⁴ ile tehlil³⁵⁵, tesbih³⁵⁶ ve tahmid³⁵⁷ cümlelerini tekrarlamak anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 715).

idi yâdı: (<idi, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41 + <Far. yâd, “Hatırlama; akla getirme; anma” Çağbayır, 2007: 5149). “ıdim yâdı iş tap sewingü sewing / anıñ yarlığı tap awıñgu awıñç” (KB 4762).

tañrı yâdı: (<teñri<*teñ-(ü)r-i, “Tanrı” EDPT: 523 + <Far. yâd, “Hatırlama; akla getirme; anma” Çağbayır, 2007: 5149). "ay anlar kim kértgündiler kaçan ündenilse namâzka âzîne kün içinde ewünler tañrı yâdıña qoñunlar satıñnı" (TİEM 73 410r/2=062/009).

zıkr ay-: (<Ar. zıkr, "1. sözünü etme anma; söyleme. 2. Allah’ın adını art arda anarak yapılan bir tür dua" Çağbayır, 2007: 5483 + <ay- “konuşmak; söylemek, bildirmek, açıklamak” EDPT: 266). "ey anlar kim taptılar kaçan üdense namâzka âdîne kündin qatıqlanıñlar tañrıñıñ zıkrın aymaq tapa qoñunlar satıñnı ol yañşı sizke eger bilür erse siz" (Rylands 38/54b3=062/009).

2.22 Allah’a Sığınma

ETü. bayatka tutuz-; ETü. sığın-.

İslam dininde kötülüklere karşı Allah’a sığınılır. Felak ve Nas Surelerinde yarattıklarının şerrinden, gecenin şerrinden, büyücülerin şerrinden, kıskançların şerrinden Allah’a sığınma anlatılmaktadır.

bayatka tutuz-: (<bay+at+ka “Tanrı’ya”, <bay+at “Tanrı” Erdal, 1982: 409; Erdal, 1991: 82 + <tut-uz- “emanet etmek” EDPT: 462). “bayatka tutuzdum sini men qatıñ / tilese küdezgey yitürgey tatıñ”(KB 1275).

sığın-: (<sığ-(ı)n-, “sığınmak, güvenmek, dayanmak” EDPT: 813). "anta sığınmış teg bolup" (Tot 1282). “men Teñrige sığınur men = ben Tanrı’ya sığınırım” (DLT II: 152). “tönüldüm

³⁵⁴ "Allahü ekber" cümlesidir (Karagöz vd., 2010: 645).

³⁵⁵ "lâ ilâhe illâllah" tevhit cümlesini söylemek demektir (Karagöz vd., 2010: 644).

³⁵⁶ "SübhaneAllah" demektir (Karagöz vd., 2010: 653).

³⁵⁷ "el-hamdü lillah" demektir (Karagöz vd., 2010: 627).

bu halktın sığındım anar / küdezgey mini ol kamuğdın sınar” (KB 4792). “anlar kim üsterişürler tanrı belgüleri içinde huccetsiz keldi anlarğa yok köñülleri içinde meger küwezlik ermes anlar tegnigli anar sığingıl tanrığa” (TİEM 73 346r/7=040/056). "eger artatmak tilese yekdin artatmak sığingıl tanrığa ol eşitgen bilgen ol" (Rylands 28/61a2=007/200).

2.23 Allah’a İtaatsizlik

ETü. buyruğdın çık-; ETü. yarlığdın çık-.

Allah'ın emir ve yasaklarından ayrılmak Allah'a itaatsizlik etmektir.

buyruğdın çık-: (<buyur-(u)k+dın, “emir” EDPT: 387 + <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405, 562). “tağı eger kılsañız haķıķat üze ol buyruğdın çıkmak sizin birle tağı korkuñ tanrıdın” (TİEM 73 37r/4=002/282).

yarlığdın çık-: (<yar+lığ+dın, “dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk” Nalbant, 2013: 340 + <<taş+(ı)k-, “çıkma” EDPT: 405, 562). “andağok yakın boldı idin sözi anlar üze kim yarlığdın çıktılar anlar kértgünmesler” (TİEM 73 156v/5=010/033). "anlar kim tandılar yandılar tanrı yolındın arturdumuz olarka kın kın üze anın kim yarlığdın çıkar erdiler" (Rylands 30/77b3=016/088).

2.24 Yaratılış

Kur'an'da yaratılış kısmına genişçe yer verilir. Kainatın ve düyanın yaratılışına Kur'an'da yer verilir (KKM: 6/101; 7/54; 10/3; 11/7; 15/85; 16/3; 21/30; 25/59; 32/4; 41/11; 50/38; 57/4; 65/12).

Kur'an-ı Kerim’de yaratılışa ait bilgiler veren ayetlerden biri şöyledir: “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah’a mahsustur. Ama yine de kâfir olanlar (putları) rablerine eş tutuyorlar” (KKM: 6/1). Bu ayete KB’de gönderme bulunmaktadır (Sofuoğlu, 1989: 158): “yağız yir yaşıl kök yarattı kün ay / karanķu yarukluk çığay tut ya bay” (KB 3717).

2.24.1 Yaratma

Yaratan Allah'tır (KKM: 6/102; 13/16; 15/28; 23/ 17; 35/3; 38/71; 39/62; 40/62; 59/24). Dirilten ve öldüren Allah'tır (KKM: 2/28, 72-72, 258-260); 3/27, 156; 6/2, 95; 7/158; 9/116; 10/31, 56; 15/23; 16/70; 22/5-6, 66; 23/80; 30/19, 27, 40 vd.). Yaratılan her şeyde bir düzen vardır (KKM: 25/2; 55/41; 87/2).

Allah, herhangi bir şeyi yaratmak istediğinde “ol! - Ar. *kün!* (كُنْ)”, der ve o şey yaratılır (Kur’ân-ı Kerim: 2/117; 3/47, 59; 16/40; 19/35; 36/82; 40/68; 54/50).

KB'de 148, 149,150. beyitlerde Tanrı'nın insanlara fazilet, bilgi akıl ve anlayış verdiği; gönül verdiği, konuşabilmeleri için dillerini açtığı; insanoğluna güzel biçim verdiği, güzel tavır ve hareketler verdiği ifade edilir. Tanrı, insana bilgi vermiştir, idrak etme yeteneği vermiştir. Bunlar, Tanrı'nın insanoğluna bağışladığı özelliklerdir: "törüttü ödürdi seçü yalñuğu / añar birdi erdem bilig ög uğu" (KB 148). "köñül birdi hem me yoruttı tilig / uwut birdi kılķ hem kılınçı silig" (KB 149). "bilig birdi yalñuķ beğüdi bu kün / uķuş birdi ötrü yazıldı tügün" (KB 150).

bir-~bêr-: (<bir-, "vermek" EDPT: 354). "teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi bôri teg ermiş yagısı koñ teg ermiş" (KT D 12; BK D 11). "kan bêrtim" (T 2). "marıma yüzer torug [bêr]tim" (S 7). "teñrim küç berin" (YU 6). "alku asıglarıg birdeçi" (BT VII: M-6). "bahşı yaratıgın birtı" (BT VIII: A-175). "tuyunmakıg bulguka birtim yaraglıg" (BT XIII: 55.9). "törüttü ödürdi seçü yalñuğu / añar birdi erdem bilig ög uğu" (KB 148). "köñül birdi hem me yoruttı tilig / uwut birdi kılķ hem kılınçı silig" (KB 149). "bilig birdi yalñuķ beğüdi bu kün / uķuş birdi ötrü yazıldı tügün" (KB 150). "aya māl idisi aķı edgü er / bayat birdi erse saña sen me bir / yirilgen sökülgen tirip birmegen / tirip birür erseñ neçe tirse tir" (AH 246). "ol turur tañrınıñ artuķluķı bêrür anı kimke tilese" (TİEM 73 87r/9=005/054). "tegmediler onda bir anı kim bêrdimiz olarka" (Rylands 33/59a1=034/045).

bol: (<bol "ol", <bol- "olmak" EDPT: 331). "tıledi törüttü bu bolmış kamuğ / bir ök bol tidi boldı olmış kamuğ" (KB 4). "kaçan kaçā kılsa bir işni bütünlükün ayur añar bol tēp bolur" (TİEM 73 225r/2=019/035).

törü-: (<törü-, "meydana getirmek, yaratmak" EDPT: 533). "yer teñri törümişte" (İK V-8). "kaş içinte törümiş" (TT III: 115). "vşir uçlug tugmış törümiş tıñraklıg erür" (BT VIII: B-140). "padma linhuata törümiş" (BT XIII: 20.7). "yalñuz burhan törüp" (BT XXIII: H-173). "yalñuķ törüdi = insan yaratıldı" (DLT III: 262). "oğul kız törüse kimesi sınır / kime sınsa suwda tirig kim qalur" (KB 3387).

törüt-: (<törü-t-, "Tanrı için kullanılır, meydana getirmek, yaratmak" EDPT: 536). "sü yerinte erklig savçı törütmiş" (IrkB 55). "turkaru terili yirli törütmiş törü ol tip tiyürler" (TT VI: 270). "teñri ogulanların alkamış törütmiş ol" (BT V: 174). "[kentü] özüg törütü sakınmış" (BT VII: 138). "taştın törütgülük yañça kılsar" (Tot 426). "Teñri yalñuķ törüttü = Tanrı ademi yarattı" [...]. Şu beyitte dahi gelmiştir: 'Teñri ajun törüttü çığrı uğu tezginür / yulduzları çergeşip tün kün üze yörgeñür', 'Tanrı açını, alemini yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır'" (yazım düzeltilmiş, DLT II: 303). "kamuğ sen törüttin ne erselerig / yoķadıur ne erse sen ök sen tirig" (KB 14). "ol ol halk talusı kişi kutluğı / törütmişte yoķ bil aña tuş teñe" (AH 24). "ol idi öñdün törüttü yaratıgını yana ewrer anı yanut

bêrgü üçün anlarkâ kim kêrtgündiler kıldılar êdgülükler könilik birle dâdlık birle” (TİEM 73 153r/7=010/004). “aydılar: her-âyine üdürmegey-miz sêni anıj üze kim keldi bizke belgölüglerdin ol kim törüttü bizni “ (Rylands 31/57a2=020/072).

yarat-: (<yarat- “yaratmak” EDPT: 959). "bark êtgüçi bediz yaratıgma bitig taş êtgüçi tabgaç kagan çikanı çaŋ seŋün kelti" (KT K 13). "teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan" (BK D 1). "kasar kurıg kontı çıt tikdi örgin yaratdı yaylad[ı]" (Tes G 2). "bitigme bonı yaratıgma [bilige] kutlug tarkan seŋün" (Ta K 5). "katıg taşıg ebıg barkıg [yaratmış]" (ON 2/2). "öküş teriler birle çambu sögütüg iter yaratır" (M 37-8). "yetti kün turup kemi yarattı" (İK XXXI-5). "edgüg anıgag kop teŋri yaratmış ol" (Hua 28). "ol arıgda barıp toor tuzak yaratdı" (DA 1802). "bilge biligte yaratd[i]ŋiz" (TT III: 32). "itmiş yaratmış yaŋı ew bark iyesiŋe kutadur" (TT VI: 100). "bahşı üze yaratmış erür" (BT VII: L-18). "bo bahşı yaratıgın alku bahşılarnıŋ kulu bolmışmen saskana pntit yaratdım" (BT VIII: A-493). "yaratmışıg mn tanyasin açari kumyan tutuŋ" (BT XVIII: S-703). "edgü kılınç yaratsar" (BT XX: 1022). "kolı üze yeti ertinilig bilezük yaratmış kerek" (BT XXIII: D-85). "yana [eter] men yaratur men" (BT XXVIII: D-79). "atlıg bahşı üze yaratmış erür" (Tot 1001). "azu êtmış yaratmış tatıglıg aş erser aşayın" (U 5 Bölüm I / A 5-6). "azmazun têp yêrçi yarat[tı] yaŋılmazun têp bilgeg urtı" (Or 8212/78 A / A 7). "yarattı kör evren tuçı evrilür / anıj birle tezginç yime tezginür" (KB 126). "yarattı ol uğan tünün kündüzün / uçup biri birke yorır öŋ soŋa" (AH 13). “körmez mü siler neteg yarattı taŋrı yeti kat köklerni biri biri üze.” (TİEM 73 424r/5=071/015). "kaçan kim tûp tüz kılsa-miz anı ürse men anıj içinde men yaratmış cândın tüşünler aŋar yüknügliler" (Rylands 30/22a1=015/029)³⁵⁸.

2.24.2 Arş

ETü. + Ar. ediz ‘arş; ETü. + Ar. uluğ ‘arş; ETü. + Ar. uluğ taht.

Arş, gerçek içeriğini yalnızca Tanrı’nın bildiği, gerçek özelliklerini, ölçüsünü ve sınırlarını insan aklının kavrayamayacağı, âlemi, gökleri, yeri, cenneti ve cehennemi, sidreyi, kürsiyi içeren ilahî taht ve hükümlerlik anlamına gelir (Karagöz vd., 2010: 31). Arşın sahibi Allah’tır. Kur’an’da şu ayetlerde geçer: 7/46, 48-49, 54; 9/129; 10/3; 11/7; 13/2; 20/5; 21/22; 23/86, 116; 25/59; 27/26; 32/4; 39/75; 40/15; 43/82; 57/4; 70/ 3-4; 85/15.

Türkçe İslami dönem ilk metinlerinde Ar. ‘arş kelimesi olduğu gibi bırakılmış ya da Far. *taht* sözcüğü kullanılmıştır. Türkçe bir karşılık getirilmemiştir. Ancak ediz sözcüğü ile nitelendirildiği görülmektedir:

³⁵⁸ Yazıtlarda *yarat-* fiilinin "yaratmak" anlamında dinî kullanımına yalnızca BK yazıtında rastlanmaktadır.

ediz ‘arş: (<ediz, “yüksek, yüce” EDPT: 73 + <Ar. ‘arş, "1. Çardak; çadır. 2. Cumba; kafes. 3. Kürsü; taht; makam. 4. Çatı; dam; tavan. 5. Mahiyeti insanlarca kesin olarak bilinmeyen fakat yüksekliği dolayısıyla bütün kâinatı kaplayan Allah’ın kudret ve azametinin tecelli ettiği dokuzuncu kat gök" Çağbayır, 2007: 299). “ediz ‘arşta altın şerağa tegi / tözü barça munluğ saña ay idî” (KB 24).

uluğ ‘arş: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <Ar. ‘arş, "1. Çardak; çadır. 2. Cumba; kafes. 3. Kürsü; taht; makam. 4. Çatı; dam; tavan. 5. Mahiyeti insanlarca kesin olarak bilinmeyen fakat yüksekliği dolayısıyla bütün kâinatı kaplayan Allah’ın kudret ve azametinin tecelli ettiği dokuzuncu kat gök" Çağbayır, 2007: 299). "aygıl kim turur yeti kat kökler idisi uluğ ‘arş idisi" (TİEM 73 253r/9=023/086).

uluğ taht: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <Far. taht, "1. Hükümdarların resmî görevlerini yürütürken üzerinde bulundukları yüksekçe yer; krallık koltuğu. 2. Hükümdarlık yetkisi" Çağbayır, 2007: 4543). "ol anıñ üze köñül urdum ol turur uluğ taht idisi" (TİEM 73 152v/7=009/129).

2.24.3 Gök ve Yer

ETü. yér~yir; ETü. yéti kat kök; ETü. yulduz~yultuz.

Kur’an’da “gökleri, yeri ve bunların arasındakileri oynayıp eğlenmek için yaratmadık. Bunları hakikat ve hikmet çerçevesinde yarattık, fakat çoğu bunu bilmez” (KKM: 44/38-39) ayeti ile göğün ve yerin yaratılmasının sebebi olduğu bildirilir. Kur’an-ı Kerim’de göklerin yaratılışı hakkında birçok ayet bulunmaktadır. Gök, yedi kat hâlinde yaratılmıştır (KKM: 2/29; 17/44; 23/17, 86; 41/12; 65/12; 67/3; 71/15; 78/12). Gökler başlangıçta gaz hâlinindedir (KKM: 41/11). Gökyüzü yıldızlarla süslenmiştir (KKM: 15/16; 37/6; 41/12; 51/7; 67/5).

KB’de Allah’ın göğü yaratması, güneş ve ayı aydınlatması anlatılırken, bunların gün ay ve yılların hesaplanmasında da kullanıldığından söz edilir: “yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay / kara tün yaruk kün sakışlıg yıl ay” (KB 3193); “törütti bu ewren tuçı ewrülür / bayat hıkmî taqdir bile tezgînür” (KB 3194). Sofuoğlu, bu beyitlerde şu ayetlere göndermede bulunulduğuna işaret eder (1989: 145): “Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan, yılların sayısını ve hesaplamayı bilesiniz diye onlara menziller belirleyen O’dur” (KKM: 10/5); “O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri yörüngede yürümektedir” (KKM: 21/33); “Görmüyor musunuz Allah yedi göğü birbiriyle nasıl uyumlu yaratmıştır? Onların içinde ayı bir ışık, güneşi ışık kaynağı yapmıştır” (KKM: 71/15-16).

Yusuf Has Hacib, göğün yaratılmasının yalnızca süs için olmadığını, bir kısmının öncü olduğunu ve bir kısmının da insanlara kılavuzluk etmek için olduğunu şöyle ifade eder:

“yaşıl kök yarattı öze yulduzu / kara tün törütti yaruk kündüzi; bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek; bir ança yarutmuş halayıkka ol / bir ança kulavuz bulur yitse yol” (KB 127-129).

Eski Türklerde göğün yeryüzünün merkezinden giden ve gökyüzünün merkezine ulaşan bir direk ile bağlandığı düşünülmektedir (Roux, 2018: 981). İslam dininde Lokman Suresi 10. ayetine göre gökler herhangi bir destek olmadan yaratılmıştır (KKM: 31/10). KB 3463. beyitte eski Türk inancında göğü tutan direk anlayışını hatırlatan ifadeler yer verilmiştir. Aynı beyitte Hicr Suresinin 85. ayetine de gönderme yapılmaktadır. Bu ayette, “biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık. Kıyamet de mutlaka gelecektir. Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörülü ol” denmektedir (KKM: 15/85). İlgili beyit şöyledir: “bu kök tirküki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz örü”³⁵⁹ (KB 3463).

Yeryüzünün yaratılması ile ilgili ayetler arasında yerin de gök gibi katmanlarının olduğundan söz edilmemektedir. Ancak yerin de göğe benzer şekilde yaratıldığı ifadesine Talâk Suresi 12. ayette rastlanmaktadır: “Yedi göğü ve yerden de onun benzerlerini yaratan Allah’tır” (KKM: 65/12). *Kur’an-ı Kerim Meali*’nde meali hazırlayanlar, yaratılıştaki bu benzerliğin yeryüzünün katlarının sayısı ile ilgili olmadığını notunu eklemişlerdir (KKM: 602). Bununla birlikte KB 3464. ayette *yiti kat yer* ifadesi geçmektedir: “törülüg bu begler yok erse tirig / bayat buzğay erdi yiti kat yirig” (KB 3464).

yêr~yir: bk. 1.2.4.

yêti kat kök: (<yetti, “yedi” EDPT: 886 + <kat, “katman” EDPT: 593 + <*kö-k³⁶⁰, “gök; gök rengi, mavi, gri mavi” EDPT: 708). “yetti kat kök = yedi kat gök” (DLT III: 27). “ewin teg yarır bu yiti kat köküğ / adırttı seçim teg yir erse қаşı” (KB 2787). “ol ol idi kim törütti siler üçün ne kim yer içindeki yumğını yana uğradı kökke tapa ötrü tüzdi anlarını yêti kat kökler” (TİEM 73 4r/9=002/029). “arığ yād kıılır tañrını né kim yêti kat kök içinde né kim yer içinde turur erklig arığ küsüş bütün işlig” (Rylands 38/49b1=062/001).

yulduz~yultuz: (<*ya-l+tuz³⁶¹, “yıldız” EDPT: 922). “tañ başıntağı uyaur yultuzlar teg basa basa teñri yirintin tayarlar” (M 103-34). “kaltı yultuzlar arasın ta ay [...]” (DA 2242). “ontun sıñarkı burkanlarığ yultuz teg yaruk yula belgürtüp” (TT V: A/79). “kirtik yultuzlar altı yultuz bir kün bir tün turur” (TT VII: 3/1). “kudruk[lug yult]uz kuitan yultuzn[un] ornın” (BT XXIII:

³⁵⁹ İslam’a göre kıyamette gökyüzü ve yeryüzü birleşecektir ayetteki adalet ve doğruluk sarsılınca kıyametin kopacağı ifadesi yer ve göğün birleşmesi dolayımında beyitte yerini bulur.

³⁶⁰ Sözcüğün etimolojisiyle ilgili bk. Ağca, 2015.

³⁶¹ *Yultuz* sözcüğünün etimolojisiyle ilgili birçok farklı görüşü bir araya getirip değerlendiren Fatma Özkan, sözcüğün *yıldırım*, *alev*, *alaz/yalaz*, *ışın* ve *ışık* ile birlikte aynı **ya-* kökünden geldiğini ortaya koyar (Özkan, 2003: 168-170).

E-49). "yultuz kök yula yelvi kömen bular barça ürlügsüz etiglig nomlarnıñ ohşatıǵı ol" (BT XXVIII: C-544). "yultuzlar kuvragın körmek" (Tot 659). "kamagda erksiz yultuz ermiş" (U 5 Bölüm II A/8-9). "y]ultuzı er[ksiz] bolup [ayd]ı" (Mainz 388 B/5-6). "ol yınakıǵ elenmiş yultuzlar küü[yü küzedü tutzunlar]" (DI 161). "yıldızlara verilen genel bir isim olup sonra araları ayrılır: Müşteri yıldızına 'Erentüz', Mizân yıldızına 'Qaraquş', Süreyyaya 'Ülker', Yedi Kardeşlere 'Yetigen', Kutup yıldızına 'Temürkazuk', Mirrih yıldızına 'Baqırsoqım' denir" (DLT III: 40). "bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança qulavuz bir ança yezek" (KB 128). "bu ābgıne andaǵ qalı ol yaruq yulduz teg yaqlur yıǵaçdın qutluǵ zeyt yıǵaçı kün tuǵuşıǵka ermez kün batsıǵka hıç ermez" (TİEM 73 258v/30=024/035). "uǵu barıǵlı qıldı sizlerke tünni kündüzni künni aynı yalduzlarnı boyun bérigliler ol anıñ yarlıǵı birle bütünlükin anıñ içinde ol belgüler ol boǵunqa kim öǵ birle uqarlar" (Rylands 30/35a3=016/012).

2.25 Yaratılanlar

ETü. teprenigli; ETü. teprenigli tınlıǵ; ETü. tınıǵlı; ETü. tınlıǵ; ETü. tirig; ETü. törütülmiş; ETü. uçǵlı~uçǵlu; ETü. yorıǵlı; ETü. yörigli tınlıǵ; ETü. yöriyür tınlıǵ.

Allah'ın yarattıkları uçan ve yürüyen şeklinde sınıflandırılmaktadır (KKM: 6/38). KB'de yaratılan her canlının tekrar yok olacağı, Tanrı'nın istediğinin olacağı şöyle ifade edilir: "törümiş neñ erse yoqalǵu turur / törütüǵli halıq ne qolsa qılır" (KB 692).

Tınlıǵ sözcüǵü canlıları ifade etmede sıklıkla kullanılan bir terimdir. Clauson her ne kadar KB metninde de örnekleri olduǵunu gösterse de esasen terimin Budizm'den kaynaklandığına dikkatleri çeker (EDPT: 520). Clauson, *tınlıǵ* sözcüǵünün Budist literatürde kullanımına *Manichaica*'dan ve *Turkische Turfantexte III*'ten örnekler getirir (EDPT: 520). Tokyürek, Budist terminolojiye ait *tınlıǵ atkaklıǵ teñ köñül* "canlıya baǵlı denk gönül" (2011: 285); *tınlıǵ kurug* "varlık yoktur" (2011: 437-438); *tınlıǵ mensizin* "canlı benliksizliǵı" (2011: 444); *tınlıǵ sakınçlıǵ* "canlı düşünceli" (2011: 257); *tınlıǵlar* "canlılar" (2011: 255; 283; 325)" terimlerinin kullanımını tespit etmiştir.

Canlıların uçan ve yürüyen şeklinde sınıflandırılmasının Kur'an-ı Kerim'in En'âm Suresinin 38. ayetinden kaynaklandığını dikakte alındığında *tınıǵlı* teriminin kaynağının Budizm olmasına karşılık, canlıların sınıflandırılmasında *uçǵlı* ve *yorıǵlı* terimlerinin İslam ile birlikte kullanıma girdiǵi söylenebilir. Türkçe ilk Kur'an çevrilerinde canlılar için, *tınlıǵ*, *teprenigli*, *teprenigli tınlıǵ*, *uçǵlu*, *yörigli tınlıǵ*, *yöriyür tınlıǵ* ifadeleri kullanılmıştır.

teprenigli: (<tepre-n-(i)gli "hareketli", <tepre-n- "hareket etmek" EDPT: 444). "qamuǵ teprenigli bu sansız qalın / tanuqluq birür bir bayatıǵ tilin" (KB 1021). "yoq hıç teprenigli yer

içinde meger tañrı üze anıñ rüzâsi bilür amrılğı turuğlağını urunçaq urğu yerni. kamuğ bitig içinde belgölüg” (TİEM 73 163v/1=011/006). “teñrike yüknür nekim kökler içinde turur ol kim yer içinde turur tepreniglidin ferîşteler olar uluğsızlık kılmazlar” (Rylands 30/54a1=016/049).

teprenigli tınlıg: (<tepre-n-(i)gli, <tepre-n- “hareket etmek” EDPT: 444 + <tın+lıg, “canlı, hareketsiz nesnelere karşı canlı insan veya hayvan” EDPT: 520).”yoğ hîç teprenigli tınlıg yer içinde ap bir uçuglu uçar êkki kanatı birle meger gürûhlar silerke menjer” (TİEM 73 98v/5=006/038).

tınlıg: (<tın-(ı)ğ+lı “canlı”, <tın- “nefes almak; sessizce nefes almak” EDPT: 514). “uçuglı yorıgı tınlıg neçe / tirilgü seniñdin bulup yer³⁶² içe” (KB 23).

tınlıg: (<tın+lıg, “canlı; bir Budizm terimidir; İslam inancında kullanılmaz” EDPT: 520). “tınlıglar körüp” (Xu VI: 1563). “[boğ]zın[tın] önmiş tını öze alarıp körmişke sansız öküş tınlılarig ölürdi” (M 58-49). “kuanşı im pusar ol tınlıglarğa alkuğa yaraşı etüz körkin körtgürü nomlayu utağrur” (KİP 144). “tarıg tarıyu emeri tınlıglarig kuşçı keyikçi” balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur” (İK I-7). “tınlıglarig neçe emgetgülüg tolcatguluk” (TT II: B/40). “alkınmazmu ertii tınlıglar” (TT III: 65). “kuşçı iterçi uçugma bagrın yorigma tınlıglarig ölürgüçi boltumuz erser it etin satguçi boltumuz erser” (TT IV: A/58). “tartıp tınlıglarig taşgaru öntürti” (TT V: B/85). “bu çambudiwip atlıg yirtinçüteki tınlıglar bir ikintike turkaru enilki sansız tümen ajunta berü ötkürü bükünki künketegi toga ölü ulag sapıg üzülmez teñrim” (TT VI: 14). “tişi tınlıg bu vu etüzinte tutsar uçuz togurur ögrünç sevinç bolur” (TT VII: 27/13). “kayu tınlıg bligsiz ayıg kılınç” (TT VIII: O/2). “inçe sakındıñızlar biziñe ölüm arıtı tegmey munı ölürserbiz ayıg tüşin öñi tınlıglar tegingey” (C 3). “beş türlüg tınlıgı” (Hua 355). “biş yükme er ser yileyü atı bolur tınlıg tip koşulmak balmak erser” (Üİ 111a/2). “kadır savlıg kişi edgü kutlug yarlıkançuçi köñüllüg bilge biliglig tınlıglar yime artukrak korkurlar ayman[ur]lar ...” (DA 2030). “edgü kılınçların alku tınlıglarka barçaka birip” (BT II: 883). “netegin tınlıglarig meniñlig kılğalı tavrannur siz” (BT III: 909). “biş türlüg tınlıg turalıg” (BT V: 291). “tınlıglar üçün” (BT VII: B-116). “bo muntag yañluk körk körkitip maña adın tınlıglarka otgurak asıg tusu kılınç erür” (BT VIII: A-410). “alku tınlıg [oglan]ların emgeklilig kılmış” (BT XIII: 13.15). “ança ulug tınlı[g]” (BT XVIII: 560). “tınlıglarka asıg tusu kılı umaz” (BT XX: 121). “[bo garbaparımançanı atlıg] nomug [kama]g tınlıglarka asıg [tusu kılı]” (BT XXIII: H-67). “tınlıg körümi yaşaglı körümi putgali körümi bolgay” (BT XXVIII: A-13). “et’öz başlap alku yirtinçüteki tınlıg tınsız alku edlerig” (Tot 1177). “iki adaklıg

³⁶²Arat “bir” şeklinde okurken, Eker “yer” olarak düşünür. Yazmada Mısır Nüshasında ikinci beyitin yarısı okunamamaktayken Fergana Nüshasında sözcük noktasız olarak yazılmıştır. Dolayısıyla Eker’in önerisi doğrultusunda anlamlandırılması daha uygun bulunmuştur.

tınlıklar arasına yeme" (DI 697). "bağırsak bolun barça tınlığ öze / tapuğ kıl bayatka köñül til tüze" (KB 6089). "bir tınlıgdın yok kim kênketür atalmış vaqtka tēgi" (TİEM 73 200r/3=016/063).

tirig: (<*tir-ig, "yaşayan canlı, hayat" EDPT: 543). "men küentso tirigimin uçuzlap" (Xu VII: 246). "alķu tirig tınlığ ödüş özlüg tınlıklar sizine yüküntiler" (M 39-23). "tirig oztum keltüküm bu teg ötünti" (İK LXI-1). "on yılan başlıg erñekin iki kırk tişin tirig özüg aş içkü teñrig neçe açıl[t]ımız agrıt[t]ımız erser" (Hua 93). "tirig erken ölüg sanlıg bolgay ertim" (DA 1883). "neçeketegi tirig erser" (BT V: 342). "m]en balaçuk tirig esen ersermen" (BT XXIII: H-109). "yarlıkamış ü[çün a]nın men tirig tutuñ ..." (UD 1). "tirig: diri, her hayvanın dirisi" (DLT I: 386). "tirig bolsa yalñuķ yime igler ök/ igin emçi körse otun emler ök" (KB 4358). "ölügdin tirig hem tirigdin ölüg çıkar / çıkarur körür sen munı keç aña" (AH 17). "aydı munu öldürgey miz oğlanlarını tirig koğğay miz kızlarını biz anların üstüninde uçuzlap keçrügiler miz" (TİEM 73 123r/8=007/127). "uçuzluķ kıldı yüzler tutaşı tirigke bütünlükin nevmîd boldı kim kötürse özün küç kılmaķ" (Rylands 31/86b1=020/111).

törütülmiş³⁶³: (<törü-t-(ü)l-miş, törütül- EDPT: 537). "ķamuğ barça muñluğ törütülmiş / muñı yok idı bir anar yok işi" (KB 5). "anlarķa anıñ içinde cüftler arığ törütülmişler" (TİEM 73 4v/1=002/025).

uçuğlı~uçuğlu: (<uç-(u)ğlı, <uç- "uçmak; mec. ölmek; çok hızlı gitmek; kaybolmak; solmak; hovardalık etmek" EDPT: 19). "uçuğlı yoriğlı tınlıgı neçe / tirilgü seniñdin bulup yer içe" (KB 23). "yok hıç teprenigli tınlıgı yer içinde ap bir uçuğlu uçar ekki ķanatı birle meger gürühtar silerke meñzer" (TİEM 73 98v/5=006/038).

yoriğlı: (<yori-ğlı "yürüyen", <yori- "yürümek" EDPT: 957). "uçuğlı yoriğlı tınlıgı neçe / tirilgü seniñdin bulup yer³⁶⁴ içe" (KB 23). "rāst tüp tüz ol silerde ol kim yaşursa sözni yme ol kim açuğluğ kılsa anı yme ol kim tünle yoriğlı ol kündüz yoriğlı ol" (TİEM 73 184r/3-4=013/010).

yoriğli tınlıgı: (<yori-ğlı "yürüyen", <yori- "yürümek" EDPT: 957 + <tın+lıgı, "canlı, hareketsiz nesnelere karşı canlı insan veya hayvan" EDPT: 520). "tañrıķa yüknür ne kim kökler içindeki ne kim yer içindēki bir yoriğli tınlıgdın ferişterler uluğsılıķ kılmaslar" (TİEM 73 199r/9=016/049).

yöriyür tınlıgı: (<yori-(y)ur "yürüyen", <yori- "yürümek" EDPT: 957 + <tın+lıgı, "canlı, hareketsiz nesnelere karşı canlı insan veya hayvan" EDPT: 520). "tirgürdi anıñ birle yerni

³⁶³ Clauson sözcüğün hapax legomenon olduğunu ifade etmişse de TİEM 73'te de sözcüğe rastlanmaktadır.

³⁶⁴ Arat "bir" şeklinde okurken, Eker "yer" olarak düşünür. Yazmada Mısır Nüshasında ikinci beyitin yarısı okunamamaktayken Fergana Nüshasında sözcük noktasız olarak yazılmıştır. Dolayısıyla Eker'in önerisi doğrultusunda anlamlandırılması daha uygun bulunmuştur.

ölmişde kedin yağtı anıñ içinde tégme yer üze yöriyür tınlıgđın yana yèllerni tezgendürmek içinde tilekçe yörir kılınmış bulıt içinde kökli yerli ara nişānlar ol bođunķa kim uķarlar” (TİEM 73 19r/7=002/164).

2.25.1 İnsan

Ar. + ETü. ādem oğlanı; ETü. kişi; ETü. muñluđ; ETü. teñri ķulu~tañrı ķulu; ETü. tın; ETü. yalañuķ~yalñuķ~yañluķ; ETü. yalñuķ oğlı.

İnsan yaratılırken ruh verilmiştir. Bu ruh Allah’ın emrindedir (KKM: 17/85). Kur’an’da hayvanların insanlar için yaratıldığı bildirilmiştir (KKM: 16/5-6, 66, 80; 22/33; 23/21-22; 36/71-73; 39/6; 40/79-80; 43/12-14). KB 2976. beyitte bu ayetlere gönderme bulunmaktadır: “boğuz toğrur aşnu kişi yılķınıñ / basa asğı kötrür bu yalñuķ anıñ” (KB 2976).

Allah’ın *Sāmed*³⁶⁵ oluşuna karşılık insanlar ihtiyaç sahibidir, muhtaçtır (Eker, 2006: 109). Muhtaç olan insan *muñluđ* şeklinde KB’de tanıklanır.

ādem oğlanı: (<Ar. ādem, “Hz. Adem” Çağbayır, 2007: 109 + <oğ(u)l+an+ı “oğlu” , <oğ(u)l+an “çocuk, oğlan” EDPT: 84). “ançada aldı seniñ iđiñ ādem oğlanıdın uçalarındın oğul kızlarındın tanuķ kıldı anlarını özleri üze ermes mü men iđiñizler” (TİEM 73 128v/3=007/172).

kiři: (<kiři, “adam, kiři, insan”, EDPT: 752). "anta ańıg kiři ança boşgurur ermiş" (KT G 7; BK K 4-5). "yeti yüz kişiğ uduzugma uluğı řad erti" (T 4-5). "elin altı oğlın kişisin bulnad[ı]" (KÇ 22). "külüg tutuk içim kiři kıldı" (Y 6/2). "altun kümüşig egri tebe elde kiři kazgandım-a" (Y 11/3). "kiři kazgantım" (Y 27/4). "elde kişim egri tebem tört butlu[g] yılķım" (Y 46/2). "tike bértimiz kiř[i]de yêg tiker biz" (Y 48/1). "eki yılıg kiři oğlın sokuşmış" (İrkB 2). "menli kişili adkanmak" (Xu VIII: 286). "adın kiři ornıta yulğak işküç işletdimiz" (M 62-35). "kiři alku ölür" (İK XVII-6). "yazoksuz kişiğ neçe kovladımız erser" (Hua 142). "kişili kiři ermezli alku nom közleri arıtı açıldı" (TT VI: 433). "kavķın kılıp ala kişiğe sürtser alası kiter" (TT VII: 23/4). "ol öldeçi kiři" (BT II: 967). "çedavan seņremtin kelirte atın kişiğe temedin alıp eltip ölürüp adırtlıg belgölüg çedavan seņremniñ karımta kömünler" (BT III: 195). "kimke yme timetin kişiğe ıtdı" (BT VII: O-14). "birök kim kayu kiři bir řlok nom erdini bititser" (BT XVIII: V-31). "bars yılıg it yılıg kiři bo yultuzka sanlıg tugar" (BT XXIII: G-34). "bo kişiler arıtı umazlar" (BT XXVIII: G-115). "yirtinçüteki kişilerig sözleyür ermiş" (UAF 1-E/7). "edgü oğlı kiři birle" (Tot 72). "ol taşıg özinte tutsar yat kiři adartı umaz" (T II T 14/A23-24). "miñ kiři yüzin bilginçe bir kiři atın bilgü" (Or 8212/78 A/A 4-6). "ol kişiğe neñ tıdıg ada kılı

³⁶⁵ *es-Sāmed*, “her şey ona muhtaçtır; tüm dilek ve isteklere ona yönelir; hiç eksiği kusuru yoktur; ulu, şanlı, dosdoğru, adil ve güvenilir” anlamlarındadır (Karagöz vd., 2010: 576)

umazlar" (DI 759-760). "kişi: insan. Tekil ya da çoğul olarak kullanılabilir, kadını ya da erkeği anlatırken kullanılabilir. Kişi 'hanım': Yağmaların şöyle söylediğini duydum: 'ol kişi aldı mu', 'O adam evlendi mi' demektir" (CTD II: 543/266). "kişi öğrenip mü bolur ol бүгү / azu tadu birle toğar mu tigü" (KB 1816). "yazukluğ kişiniñ yazukın keçür / 'adāvet kökini kızıp sen köçür / yalınlansa tutnup ğažab hıkd otı / ħalimlik suwın saç ol otnı öçür" (AH 337). "aydı meryem idim neteg bolur maña oğlan taķı sıkamadı mēni kiři" (TİEM 73 42v/6=003/047). "ıdmatımız sēni meger yığgan barça kişilerni müjdeçi hem kórķutğuçı ançası bar üküř kişiler bilmezler" (Rylands 33/46b2=034/028).

muñluğ: (<muñ+luğ, "kederli, hüznü, acılı; insanoğlunun kaderi, cefası" EDPT: 769). "anča biliñler muñluğ ol" (IrkB 22). "kamuğ barça muñluğ törütülmişi / muñı yok idi bir añar yok işi" (KB 5). "aydı idime men indürür sen maña edğülükdin muñluğ" (TİEM 73 282v/8=028/024).

teñri kulu~tañrı kulu: (<teñri <*teñ-(ü)r-i³⁶⁶, "Tanrı" EDPT: 523+ <kul+ı "kulu", <kul "erkek köle; İslami terminolojide Allah'ın kulu" EDPT: 615). "teñri kulu bitidim" (Gu 1). "yıtı teñri kulu adrıltımız-a esizim-e" (Y 69/2). "anlattıklarına göre, bir gün sert bir kaya üzerine 'teñri kulu kılbaķ' diye yazar; yazı, apaçık meydana çıkar; bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı kara olarak belirir" (DLT I: 475). "kaçan yetti erse añar ğarķ bolmak aydı kērtgündüm kim yok idi meger ol kērtgündi aña tañrı kulu oğlanı men boyun bēriğlilerdin men" (TİEM 73 161r/9=010/090). "aydı: 'īsā men tañrı kulu turur men bērdi maña bitig hem kıldı mēni peygāmbēr" (Rylands 31/12a3=019/030).

tın: (<tın, "nefes" EDPT: 512). "[boğ]zın[tın] önmiş tını öze alarıp kōrmışke sansız öküş tınlılarığ ölürdi" (M 58-49). "agu tını ıraktın ançulayu kōzünür" (İK XXXVIII-4). "isig tını kezilip" (BT XIII: 16.15). "tın tuta bişrunsar" (Tot 314). "tını süzölüp ögi kōñülü" (BT II: 964). "amranmak aşnukı tın ..." (BT V: 208). "tın: ruh, nefes 'anıñ tını kesildi = onun soluğı kesildi, ruhu çıktı'" (DLT I: 339). "negü tir eşitgil kişi edğüsi / yorıp tın toķığlı aħır ölgüsi" (KB 233).

yalañuķ~yalñuķ~yañluķ: (<yalın+ğuķ, "insan, adam" EDPT: 930). "kişi yalñuķ yolu" (Xu VIII: 1970). "teñri teñrisi burķanta öñrerek yalañuķ etüzin ıdalap tujit teñri yirinte toğdı" (M 103-6). "kamağ yalañuķlar kōğüzin yarutır siz" (KİP 199). "üstün teñri yerinteki altın yalañuķ ajunıdaki kōñülke yaraşı edig tavarıg tatıglıg aşın içğün olurguluk orun tō[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugın tapınsar udunsar" (DA 4473). "yalñuķlar ara" (TT III: 22). "antada öñiki yalañuķlar tınlıglarıg kolulasar esrük kişi teg tene muna yorıyur" (TT VI: 214). "öl[ütç]i yalañuķ[lar kıl]mış ayıg kılınç tüşin öz ... teginzünler" (C 11). "yalañuķ kekşeglerig

³⁶⁶ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

uçulzamak satgamak" (BT II: 252). "teñrilerke yeklerke yal[anuk]larka" (BT VIII: A-187). "yalñuk ajunın bulmışımız" (BT XVIII: V-19). "teñrili yalñuklı terin kuvragk[a]" (BT XX: 335). "bodisatavlar kuvragı birle alkugun teñri yalañuk asuri gantarvita ulatı" (BT XXIII: F-175). "asıg [a]lgu üçün yalñuklı teñrili kuvragka edgü ögli köñülin buyanlığ tarıglag bulmışın ukıtur" (BT XXVIII: C-31). "üstün teñri yerinte altın yalñuk ajunıta meñi toña teginip" (AES 15). "ög kañ ikegü birle yalñuk erser öši yime yalñuk körklüg bolur" (Tot 114-115). "takı o[k sakı]nmiş kergek kişi yalñuk bolup kim bo sudur erdini üze öz etözin kümek küzedmek kop kamag işlemiş işi bütmeser" (DI 784). "öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlu meñgü kalmas = zaman geçer, insan duymaz, ademoğlu bengi kalmaz" (DLT I: 44-45). " 'Teñri yalñuk törütti = Tanrı ademi yarattı' [...]. Şu beyitte dahi gelmiştir: 'Teñri ajun törütti çıgrı udu tezginür / yulduzları çergeşip tün kün üze yörgeñür', 'Tanrı açını, alevi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır'" (DLT II: 303). "yağız yir öze yalñuk oğlu elig / kötürdi kamağka yetürdi bilig" (KB 302). "uluğlamadılar tañrını uluğluğı tuşınça kaçan ançada kim aydılar indürmedi tañrı bir yalñuk üze nersedin" (TIEM 73 103v/5=006/091). "men törütteçi men bir yalñuk âdemîni kuruğ balçıkdan kök tıncımış livadın" (Rylands 30/21b1=015/028).

yalñuk oğlu: (<yal(ı)n+guk, "insan, adam" EDPT: 930). " 'öd keçer kişi tuymas yalñuk oğlu meñgü kalmas', 'zaman geçer, insan duymaz, ademoğlu bengi kalmaz'" (DLT I: 44-45).

2.25.2 Adem

ETü. balçık; ETü. buğday enlig; ETü. çıñrama balçık; ETü. êkki ata; ETü. kara öyük balçık; ETü. kişi; ETü. kuruğ balçık; ETü. yalañuk~yalñuk~yañluk; ETü. yapşu turur balçık; ETü. yepüşgen balçık.

Eski Uygur Türkçesiyle Budist bir metinde yaratılışın kaynağı olarak toprak gösterilmekte ve bu anlayış da *toprakda törümiş*³⁶⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Toprakta ve balçıktan yaratılma birçok dinin ve inancın ortak ögesidir. İlahî dinlerde de durum böyledir. Kur'an-ı Kerim'de de Adem Peygamberin balçıktan yaratıldığı ifade edilir (KKM: 15/26, 28, 33).

KB 219. beyitte *apa* sözcüğü ile ilk insan kastedilmektedir, dolayısıyla sözü edilen kişi Adem Peygamberdir: "ajunka apa inmişinde berü / ukuşluğ uru keldi edgü törü" (KB 219). Arat bu beyiti Türkiye Türkçesine şöyle aktarmıştır: "Adem'in dünyaya indiğinden beri iyi nizam daima anlayışlı insanlar tarafından vaz edilegelmiştir" (yazım düzeltildi, Arat, 2003: 27).

³⁶⁷ "toprakda t[ö]rümüş tüzüke tusulur" (BT XIII: 18.25).

balçık: (<<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007a: 108). "ol ol idi turur yarattı silerni balçıkdın yana urdı bir öd" (TİEM 73 95v/4=006/002). "yakğıl maña ey hāmān baçlık üze kılğıl maña ap meniñ üçün köşk bolğay" (Rylands 32/26a1=028/038).

buğday enlig: (<buğday, “buğday” EDPT: 312 + <en+lig, “yanaklı” EDPT: 185). “yarattımız silerni taķı cānıñızlarnı yana şüret kıldımız silerni yana aydımız ferişterlerke yüknünler buğday enligke yükündiler meger iblīs bolmadı yüknüglilerdin” (TİEM 73 113r/7=007/011).

çıñrama balçık: (<çıñ+ra-ma, “çınılama” Çağbayır, 2007: 969 + <<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007a: 108). “aydı bolmas-men yükünse-men ādemika törüt(t)ün anı kuruğ çıñrama balçıkdın kara öyük balçıkdın yıllar keçmiş” (TİEM 73 193v/6=015/033).

ekki ata: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <ata, “baba” EDPT: 40). “ay ādem oğlanları bulğamasun silerni yāk nātāg kim çıkardı ekki atañız anañızñı uşmañdın soyar olar ēkkidin keğimlerini kōrkütgü üçün anlarķa olarnıñ uwut yinlerini” (TİEM 73 114v/4=007/027)³⁶⁸.

kara öyük balçık: (<kara, “siyah” EDPT: 643 + <öyük, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007b: 1005 + <<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007b: 108). “ançada aydı idin ferişterlerke men yaratıgı men bir ādemini kuruğ balçıkdın kara öyük balçıkdın yıllar keçmiş” (TİEM 73 193v/3=015/028).

kişi: (<kişi, “adam, kişi, insan”, EDPT: 752). "anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş" (KT G 7; BK K 4-5). "yeti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti" (T 4-5). "elin altı oğlın kişisin bulnad[ı]" (KÇ 22). "külüg tutuk içim kişi kıldı" (Y 6/2). "altun kümüşig egri tebe elde kişi kazgandım-a" (Y 11/3). "kişi kazgantım" (Y 27/4). "elde kişim egri tebem tört butlu[g] yılmım" (Y 46/2). "tike bērtimiz kiş[i]de yēg tiker biz" (Y 48/1). "ēki yılıg kişi oğlın sokuşmış" (IrkB 2). "menli kişili adkanmak" (Xu VIII: 286). "adın kişi ornınta yulgāk işküç işletdimiz" (M 62-35). "kişi alku ölür" (İK XVII-6). "yazoksuz kişig neçe kovladımız erser" (Hua 142). "kişili kişi ermezli alku nom közleri arıtı açıldı" (TT VI: 433). "kavkın kılıp ala kişige sūrtser alası kiter" (TT VII: 23/4). "ol öldeçi kişi" (BT II: 967). "çedavan seņremtin kelirte atın kişike temedin alıp eltip ölürüp adırtlıg belgölüg çedavan seņremniñ karımta kōmünler" (BT III: 195). "kimke yme timetin kişike itdı" (BT VII: O-14). "kişiniñ kōñülü bahşika sūzūlmek oñay erür" (BT VIII: A-111). "birök kim kayu kişi bir şlok nom erdini bititser" (BT XVIII: V-31). "bars yıllıg it yıllıg kişi bo yultuzka sanlıg tugar" (BT XXIII: G-34). "bo kişiler arıtı umazlar" (BT XXVIII: G-115). "yirtinçüteki kişilerig sözleyür ermiş" (UAF 1-E/7). "edgü ögli kişi birle" (Tot 72). "ol taşıg özinte tutsar yat kişi adartı umaz" (T II T 14/A23-24). "miñ kişi yüzin bilginçe bir kişi atın bilgü" (Or 8212/78 A/A 4-6). "ol kişike neñ tıdıg ada kılı umazlar" (DI 759-760). “kişi: insan. Tekil ya da çoğul olarak kullanılabilir, kadını ya da erkeği anlatırken kullanılabilir. Kişi

³⁶⁸ TİEM 73'te *ekki ata* söz öbeği ile Adem ve Havva kastedilir.

‘hanım’: Yağmaların şöyle söylediğini duydum: ‘ol kişi aldı mu’, ‘O adam evlendi mi’ demektir” (CTD II: 543/266). “kişi öğrenip mü bolur ol bğü / azu tadu birle toğar mu tigü” (KB 1816). “yarattımız ok kişilerni ya’nî âdemni kuruğ balçıkđın öyükđin yıllar keçmiş” (TİEM 73 193v/1=015/026). “ığmatımız seni meger yığgan barça kişilerni müjdeçi hem kórkutğucu ançası bar üküş kişiler bilmezler” (Rylands 33/46b2=034/028).

kuruğ balçık: (<kırı-ğ, “kuru” EDPT: 652 + <<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007a: 108). “yarattımız ok kişilerni ya’nî âdemni kuruğ balçıkđın öyükđin yıllar keçmiş” (TİEM 73 193v/1=015/026). “bütünlükün törüttümüz kişini kuruğ balçıkđın kök tunçımış livadın” (Rylands 30/20b3=015/026).

yalañuk~yalañuk~yañluk: (<<yal(ı)n+ğuk, “insan, adam” EDPT: 930). “kişi yalañuk yolu” (Xu VIII: 1970). “teñri teñrisi burkanta öñrerek yalañuk etüzin ıdalap tujit teñri yirinte toğdı” (M 103-6). “kamağ yalañuklar köğüzin yarutır siz” (KİP 199). “üstün teñri yerinteki altın yalañuk ajunıntaki köñülke yaraşı edig tavarıg tatıglıg aşın içğün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugın tapınsar udunsar” (DA 4473). “yalañuklar ara” (TT III: 22). “öl[ütç]i yalañuk[lar kıl]mış ayıg kılınç tüşin öz ... teginzünler” (C 11). “yalañuk kekşeglerig uçulzamak satgamak” (BT II: 252). “teñrilerke yeklerke yal[añuk]larka” (BT VIII: A-187). “teñrili yalañuklı terin kuvragk[a]” (BT XX: 335). “bodisatavlar kuvragı birle alkugun teñri yalañuk asuri gantarvita ulatı” (BT XXIII: F-175). “asıg [a]lgu üçün yalañuklı teñrili kuvragka edgü ögli köñülin buyanlığı tarıglag bulmışın ukıtur” (BT XXVIII: C-31). “üstün teñri yerinte altın yalañuk ajunınta menji toña teginip” (AES 15). “ög kañ ikegü birle yalañuk erser öşi yime yalañuk körkülüğ bolur” (Tot 114-115). “takı o[k sakı]nmış kergek kişi yalañuk bolup kim bo sudur erdini üze öz etözin kümek küzedmek kop kamağ işlemiş işi bütmeser” (DI 784). “Tanrı esenliyesi Âdem atamız” (DLT III: 384). “tırıg bolsa yalañuk yime igler ök/ igin emçi körse otun emler ök” (KB 4358). “ol kün ayıtlmaz yazukındın hîç yañluk olarda burun ap yme perî” (TİEM 73 393r/9=055/039). “men törütteçi men bir yañluk / âdemîni kuruğ balçıkđın kök tınçımış livadın” (Rylands 30/21b1=015/028).

yapşu turur balçık: (<yap-(u)ş-u turur “yapışmaktadır”, <yap-(u)ş- “yapışmak” EDPT: 880 + <<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007a: 108). “aygıl anlarğa anlar mu katıgrak törütmeki azu anlarını törütmiş turur miz. biz törüttimiz anlarını balçıkđın yapşu turur”(TİEM 73 325v/3=037/011).

yepüşgen balçık: (<yap-(u)ş-gen “yapışkan”, <<yap-(u)ş- “yapışmak” EDPT: 880 + <<bal(ı)k+(a)ç, “cıvık çamur” Gülensoy, 2007a: 108). “sorgıl olarnı olarnı törütmek katıgrak olarnı kim törüttümüz biz törüttümüz olarnı yepüşgen balçıkđın” (Rylands 134/19a3=037/011).

2.25.3 Havva

Far. + ETü. cüftini kıl-; ETü. eyegü.

İslam'da Havva'nın Adem'den sonra ve onun sol kaburga kemiğinden yaratıldığına inanılır (KKM: 4/1; 7/189; 30/21; 39/6). Havva'nın adı ile ilgili taranan metinlerde bir karşılık bulunamamışsa da Adem'den sonra yaratılışı ve tüm insanların Adem ve Havva'dan türediğine dair Türkçe karşılıklar bulunmaktadır. Adem ve Havva'dan bütün insanlığın yaratılışı TİEM 73'te şöyle geçer: " ay kişiler karkunlar idinizerke ol kim yarattı silerni bir etözdin törütti andın cüftini yağtı ol êkkidin erenler üküş tişiler" (TİEM 73 57v/8=004/001).

cüftini kıl-: (<cüft+i+n+i "çiftini", <Far. cüft " 1. İki ve ikinin katları kadar olan. 2. Aynı cinsten olup da ikisi bir arada kullanılan. 3. Benzer iki öğeden meydana gelmiş. 4. İki defa tekrarlanan. 5. Birbiri ile evli kadın ve erkekten meydana gelen birlik" Çağbayır, 2007: 986 + <kıl- "kılmak, yapmak" EDPT: 616). "ol ol idi kim yarattı silerni bir etözdin kıldı andın cüftini" (TİEM 73 130r/5=007/189). "ol tağrı kim törütti sizni bir et-özdin kıldı andın cüftini" (Rylands 28/58a3-58b1007/189).

eyegü: (<eyegü, "kaburga" EDPT: 272). "adak ulları vsirlıg tüp eyegüleri" (BT VII: 19). "eyegü: her hayvanın eyegisi, eye kemiği" (DLT III: 174). "anığ eyegüsi arttı = onun kaburgası arttı" (DLT III: 425).

2.25.4 Cin

? ETü. çıwı; ETü. + Far. küçlüg perî; Far. + ETü. perîler atası; Far. + ETü. perîler yığı; Far. + ETü. perîlerni tağrıka ortağlar kıl-; ETü. yêl~yıl; ETü. yêlpik; ETü. yêlpin-.

İslamiyetten önce Eski Türk inancında *cin* ifadesi bulunmamaktadır. Ancak DLT'te kötü ruhların işlediklerini karşılaşmada İslam dininin etkisiyle cin kavramına yer verildiği görülmektedir. Ancak burada dikkati çeken, Kâşgarlı Mahmud'un, eski Türk inancına vurgu yapacağı yerlerdeki kalıp ifadesiyle *cin*leri anlatmasıdır. Cin çarpmasına karşı uygulamalar da Türklerin halk arasında devam ettirdiği Eski Türk inancında kötü ruhlardan korunma amaçlı hareketlerin birer tekrarıdır. Buna göre, Eski Türk inancında birçok hastalığın nedeni olarak cinler görülür ve nedeni anlaşılmayan olaylar da cinler ve iyi ve kötü ruhlarla açıklanır (Canpolat, 1975: 27). "Yakutlar her kamın ruhunun bir hayvanda (iye kıl) yaşadığına inanırlar. Bu hayvan ölürse kam da ölür. Her insanın bir eş-ruhunun bulunması inancı, Divan'daki çıwı sözcüğünün açıklanışında da görülmektedir" (Canpolat, 1975: 27).

Her ne kadar İslam dininde cinler ile ilgili birçok ayet varsa da, Kâşgarlı Mahmud'un sözünü ettiği Türklerin savaş öncesinde cinlerin çarpışması inancı İslamiyetle ilgili olmayan

bir inanç olarak görülmektedir. Bununla beraber kökeni hakkında kesin olarak bir şey söylenemeyen *çıwı* sözcüğü, Türklerin cin karşılığında kullandıkları ve zamanla unutulan sözlerden biri olması bakımından önemlidir.

“En kuvvetli cin, cinlerin en güçlüsü, ifrit” (Çanga, 2016: 345) anlamına gelen Ar. *للعفريت* sözcüğü TİEM 73’te *küçlög perî* olarak Türkçeye çevirilmiştir.

çıwı: (<? çıwı, “cinlerden bir bölük” DLT IV: 151). “çıwı: cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlar ki: İki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin hakanı kaçır. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir.” (DLT III: 225).

küçlög perî: (<küç+lög, “güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb.” EDPT: 697 + <Far. perî, “Doğaüstü bir güce sahip olduğu sanılan hayalî dişi varlık; cinlerin çok güzel ve alımlı sanılan dişilerine verilen ad” Çağbayır, 2007: 3828). “aydı bir küçlög perî perîlerdin men keltürgey men anı saña kıpmazında öñdün ornunđın” (TİEM 73 277r/2=027/039).

perîler atası: (<perî+ler “cinler”, <Far. perî “Doğaüstü bir güce sahip olduğu sanılan hayalî dişi varlık; cinlerin çok güzel ve alımlı sanılan dişilerine verilen ad” Çağbayır, 2007: 3828 + <ata+sı “babası”, <ata “baba” EDPT: 40). “perîler atasın törüttimiz munda öñdin tütünsüz otdın” (Rylands 30/21a1=015/027).

perîler yığını: (<perî+ler “cinler”, <Far. perî “Doğaüstü bir güce sahip olduğu sanılan hayalî dişi varlık; cinlerin çok güzel ve alımlı sanılan dişilerine verilen ad” Çağbayır, 2007: 3828 + <yığ-ın, “bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme, tepe, 2. birçok kimsenin veya nesnenin bir araya gelmesiyle oluşan kalabalık, küme, kitle, kütle” Gülensoy, 2007b: 134). “ol kün térer miz anlarını kımuğnı ay perîler yığını üküş boldunızlar kişilerdin” (TİEM 73 107v/7=006/128).

perîlerni tanrıka ortaklar kıl-: (<perî+ler+ni “cinleri”, <Far. perî “Doğaüstü bir güce sahip olduğu sanılan hayalî dişi varlık; cinlerin çok güzel ve alımlı sanılan dişilerine verilen ad” Çağbayır, 2007: 3828 + <tenri+ka “tanrıya”, <*ten-(ü)r-i “Tanrı” EDPT: 523 + <ortu+k+lar “ortaklar”, <ortu+k “ortak” EDPT: 205 + <kıl, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “kıldılar Tanrıka ortaklar perîlerni yarattı olarnı yalğan aydılar añar oğlanlar kızlar biligsizin” (TİEM 73 105r/2=006/100).

yêl~yil: (<yel, “yel; mec. şeytan girmesi” EDPT: 916). “yir suw tolu ulug yil turkurmuşın sakınmış kergek” (TT V: A/82). “[k]içig oğlan yel tartsar bo vo oñ ayayasın berg[ü] o[l]” (BT XXIII: VIII). “yêl: cin. ‘er yêlpindi’ denilir, ‘adama yel çarptı, cin çarptı’ demektir” (DLT III:

144). "bularda basa keldi afsunçılar / bu yıl yeklig igke bu ol emçiler" (KB 4361). "beķāsız erür bu ajun lezzeti / keçer yıl keçer teg meze müddeti / yigit kıoca bolur yanı eskirür / kıavî erse kıamlur kıaçar kıuvveti" (AH 194). "anların menzeki kim tandılar idilerine işleri kül teg kıatıg kıopsa anar yıl tüpilig kün içinde umaslar anıñdın kim kıazgandılar nerse üze " (TİEM 73 189v/2=014/018).

yêlpik: (<yêlpi-k, "şeytanî güç" EDPT: 920). "cin çarpması, yel çarpması, yele uğraması" (DLT III: 46).

yêlpin-: (<yêlpi-n-, "yelpazelenmek" EDPT: 920). "oğlan yêlpindi = çocuk yele, cine çarpıldı" (DLT III: 108).

2.25.5 Melekler

ETü. yumuşçı; ETü. küdezçi~küzetçi.

Meleklerle iman, imanın esasları arasında yer alır (KKM: 2/97-98, 177, 285). Melek kavramı Türklere İslamiyet'in benimsenmesiyle geçmiştir. Daha önceki yaygınlık bulmuş inançlarından ne eski Türk inancında, ne de Budizm ve Manihaizm'de melek kavramı bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, İslamiyet'in benimsenmesinden önce Türklerin inançlarında melek kavramına yer verilmediğini şöyle ifade etmiştir: "yumuş: iki veya ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, melek'e 'yumuşçı' denebilir; çünkü melek Arapça الؤكة kelimesinden alınmıştır, 'elçilik' demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler" (DLT III: 12).

Kur'an'da Hz. Peygamberi koruyan muhafız melekler karşılığında Ar. ائصّر terimi kullanılır (KKM: 72/27). Bu terim yukarıda görüldüğü üzere TİEM 73'te *küdezçi* sözcüğüyle karşılanır.

yumuşçı: (<*yum-uş+çı, "günlük işleri yerine getiren kimse, elçi; işçi" EDPT: 939). "anta basa yumuşçı tıtsıka mantal ötün[türüp]" (BT VII: 387). "mini iltdeçi yumuşçılar yügürü taşgaru ünüp üntediler kıkırdılar" (BT XVIII: S-263). "yumuş: iki veya ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, melek'e 'yumuşçı' denebilir; çünkü melek Arapça الؤكة kelimesinden alınmıştır, 'elçilik' demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler" (DLT III: 12). "ölümdin yumuşçı ig ol aşnısı / kışi igledi mü ölüm kıoşnısı" (KB 4618). "ermes miz kınağlılar bir ıdıñça yumuşçı" (TİEM 73 207r/5=017/015).

küdezçi~küzetçi: (<küd-ez-çi, <küd-ez-³⁶⁹ "gözetmek" EDPT: 707). "biz ordu kapag közetçi bir tep tediler" (İK XLIII-6,7). "kut koltaçı küzetçi bolgay" (AY 91/2). "meger anı kim taplasa

³⁶⁹ Clauson, *küdez-* fiilinin <köz+ed- fiilinin metatezli biçimi olduğunu düşünmektedir. Ancak *küdz-* fiili "beklemek, gözetmek" anlamına gelir ve Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir fiildir. 1. "Beklemek" (küğti

yalavaçdın ol sürer anıñ utrusındın yme anıñ keçindin küdezçiler” (TİEM 73 426r/7=072/027). “seniñ idiñ kamuğ neñ üze küdezçi ol” (Rylands 33/42b3=034/021).

2.25.6 Şeytan

ETü. qarğal-; Ar. + ETü. raḥmetdin umunçsız; ETü. sürsükmiş yek; ETü. sürülmiş yek; Ar. + ETü. vesvese kılığlı; ETü. yağı; ETü. yek; ETü. yeklig.

Şeytan Budizm'de insan dışı sekiz varlık arasındadır (Tokyürek, 2019: 226). Budizm'de yek, çirkin ve insanlara acılar çektiren bir yaratık olarak betimlenir (Gakkai 2002'de aktaran Tokyürek, 2019: 226).

İslam dininde Şeytan, Allah'ın ilk insanı yarattığında meleklerle ona secde etmesini emretmesinden sonra Şeytan hariç tüm meleklerin secde etmesi ile ilk isyan, kibir, ayrılık ile ilgili olarak görülmektedir (Karagöz vd., 2010: 620). Şeytanın lanetlendiği Kur'an-ı Kerim'de bildirilmiştir: 15/35; 38/78.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde şeytan karşılığında yek sözcüğü kullanılır. Şeytanın lanetleme ve din dışına saptırma özellikleri bulunur. Din dışına saptırmasına *din oğrılığ*ı yani din hırsızlığı denilmektedir: “üçünçi yağı yek bu din oğrısı / tegürmesü teñri bularıñ yası” (KB 3590). Şeytan, vesvese verir. Bu özelliğiyle TİEM 73'te adlandırılmıştır: *vesvese kılığlı*. **qarğal-:** (<qarğa-l- “lanetlenmek”, <qarğa- “lanetlemek” EDPT: 655). “yek qarğaldı = şeytan lanetlendi” (DLT II: 236).

raḥmetdin umunçsız: (<raḥmet+din “bağışlamasından”, <Ar. raḥmet “acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek” Karagöz vd., 2010: 427 + <um-(u)n-ç+sız “isteksiz”, <um-(u)n-ç “arzu, istek, dua” EDPT: 162). “meger umunçsuz raḥmetdin umandı kim bolsa yüknuğlıler birle” (Rylands 30/22b1=015/031).

sürsükmiş yek: (<sür-sük-miş, “atılmış, kovulmuş” Ünlü 2018b: 203 + <yek, “şeytan” EDPT: 910). “kişilerdin kim üsterişür tañrı içinde biligsizin udu barır tégme bir sürsükmiş yekke” (TİEM 73 242v/2=022/003).

sürülmiş yek: (<sür-(ü)l-miş “sürülmüş”, <sür-(ü)l- “sürülmek” EDPT: 852 + <yek, “şeytan” EDPT: 910). “küdezdimiz anı tégme sürülmiş yekdin” (TİEM 73 193r/3=015/017). “kaçan kim oqısa sen oqıgını sığınğıl tañrıka sökmiş sürülmiş yekdin” (Rylands 30/85a2=016/098).

ırak ärmäz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; ey idim küdgil maña ol künke tegi kim qoparlurlar, RKT 30/24a1; küzermiz aña ölginçe, AKT 57a/8; küder mü siz bizge iki edgürek işniñ birisini, HKT 188b/1; tağı küygül bizge büktürü yä tolğayu tilleri birle tağı dın içinde ta'n kılı, HKT 83b/4; tağı küygül bizge büktürü yä tolğayu tilleri birle tağı ‘ayb kılmaq dın içinde, ÖKT 161b/4) 2. "Süre verilmek" (yünlümes olardıñ kın ap yime anlar küderler, RKT 30/76a2) 3. "Bakmak, gözetlemek" (tağı eger anlar aysalardı işittük tağı boyun südük tağı işitgil tağı küdgül bizge bolğay erdi yahşıraq anlarğa tağı rästrak, ÖKT 162a/1).

vesvese kılığı: (<Ar. vesvese, “Kuruntu; şüphe; işkil” Çağbayır, 2007: 5114 + <kıl-(ı)ğlı “kılan”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “vesvese kılığlılar şerrindin kızlergen” (TİEM 73 451r/7= 114/004).

yağı: (<yağı, “düşman; hasım” EDPT: 898). “tört bulun kop yağı ermiş” (KT D 2). “altı otuz yaşma çık bodun kırkız birle yağı boltı” (BK D 26). “tabgaç kaganyagımız erti” (T 19). “bu tabgaç ara t¹g² yağı ermiş bedük ermiş” (O 6). “yagıda boşuna boşuuldum” (ŞU D 7). “yagım bö[lük] yok bo[ltı]” (Ta B 4). “yağı: düşman” (DLT III: 24). “kılıç ursa bıçsa yağı boynını / törü birle tüzse ili budnını” (KB 286). “nelük mālka munça suḡ ol bu özün / köñülde ğamın ol tilinde sözüñ / barur sen bu mālın yağıñka ƣalur / uyağıp birürler sarıñu bözüñ” (AH 432). “aydımız: ey ādem her-āyine bu yağı erür saña hem seniñ cüftüñe, ƣıarmasun-a sizni uşmağdın, emgegey sen” (Rylands 89b/3=020/117).

yek: (<yek, “şeytan” EDPT: 910³⁷⁰). “yek içge[k]” (M 111-19). “bu üç miñ uluğ miñ yir suvda tolu yavlaḡ yek içgek erser” (KİP 30). “suvda yekler urup kemi suvka ƣomurur” (İK XVII-7). “yme kamag yekler ul[u]glar todunçsuz uvutsuz suk yel [birle] yüz artokı kırk tümen yek[niñ yavlaḡ] biligiñe katılıp ögsüz koñulsüz boltı” (Hua 10, 11). “yumşak köñüllüĝ yek içgekler” (DA 1374). “yekler tegmiş teg” (UAF 1-A/7). “ünkürintekii yek oñjinl[a]r” (TT III: 91). “teñri ulatı yek içgeklerig okımak törüsin sözleyü birelim” (TT V: A/114). “ters tetrü nom törü yek içgekig kirtgünmez ertiler” (TT VI: 131). “kop işi bütmez uluĝ yek yapışur” (TT VII: 28/38). “tomluĝ yüzlüĝ yekler rakşaslar” (C 19). “ud başlıĝ yekler yirinte” (BT II: 978). “yek savlıĝ tırtılarıĝ atavaki yek et’özlüĝleriñ yıltızıntın berü tartıp taştın kemişinler” (BT III: 378). “bo yir üzeki yekig içgekig” (BT V: 284). “teñrilerke yeklerke yal[añuk]larka” (BT VIII: A-187). “[a]m[b]a atlıĝ yek” (BT XVIII: 271). “[y]ekler içgeklerde” (BT XX: 1099). “yek içgeklerig tezgürüp” (BT XXIII: H-166). “tülte yek basmış teg” (Tot 652). “beş miñ yekler añar tapınurlar” (DI 666). “arhahantlar bodisatvalar kişiler tengriler luu[lar yekler]” (AYS 311). “alku kamag yavlaḡ yek içgekler” (AS 82). “uvu[tsuz] [suk yek üçün” (OT 6/2). “yek: şeytan. Şu savda dahi gelmiştir: ‘bilmiş yek bilmedük kişiden yeğ = tanınmış şeytan tanınmadık adamdan daha iyidir’. Bu sav, tanıdıklarına hürmet etmekle emrolunan kimse için söylenir” (DLT III: 160). “bayat yirmişi ol bu yek sewmiş / taḡı artuḡı ol sewüp salmışı” (KB 3523). “anlar tapnur erdiler yeklerke üküşrekleri kértgünmiş erdiler” (TİEM 73 315v/1=034/041). “kılığl anların üze ol er ƣaberini kim bėrdimiz aña belgülermiñni soylup ƣıktı anlardın uğu bardı anı yek boldı yolsuzlardın” (Rylands 28/49b3=007/175).

³⁷⁰ Clauson, sözcüğün Sanskrit dili üzerinden Farsçaya oradan da Türkçeye geçtiği yönünde düşünülebileceğini söyler, ancak sözcüğün Annemarie Von Gabain’in ileri sürdüğü *yek içgek* şeklinde sıkça *hendiyadyoin* olarak kullanımına dayanan teoriye daha fazla şans vermektedir. Buna göre vampir karşılığında *iç-gek* sözcüğüne benzer bir yapıdaki *yek<*ye-gek* şeklinde olup olmayacağını değerlendirir (EDPT: 910). Sözcük, bu çalışmada Türkçe kökenli olarak kabul edilmiştir.

yeklig: (<yek+lig, “şeytanlık” EDPT: 912³⁷¹). “bularda basa keldi afsunçılar / bu yıl yeklig igke bu ol emçiler” (KB 4361).

2.26 Doğum

ETü. + Far. süzük cān.

Adem çamurdan yaratılmış ve bir ruh ile ona hayat verilmiştir (KKM: 32/8,9). Canlılar, ruh ile dünyaya gelir ve bu ruhlar Allah’ın emrindedir (KKM: 17/85). Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde *süzük* sözcüğü genellikle *arığ* ile birlikte kullanılır: "arığ süzük et'öz" (BT II: 860-861). "arığ süzük" (BT VIII: A-201). Saf, temiz gönlü ifade ederken de "süzük kirtgünç köñül" (BT VIII: A-70) vb. ifadelere rastlanır.

süzük cān: (<süz-ük, “berrak, süzülmüş; mec. saf, transparan” EDPT: 862 + <Far. cān, "1. İnsan ve hayvanların yaşamalarını sağlayan, ölümle birlikte bedenden ayrılan madde dışı varlık. 2. Yaşama; hayat. 3. Güç, kuvvet; dirilik, canlılık. 4. İnsanın kendi varlığı, özü. 5. Kişi; şahıs; insan; kimse. 6. Bir şey yapma isteği; arzu; gönül" Çağbayır, 2007: 749). “et özün ewi ol beğizlig ewiñ / süzük cān ewi ol beğiz teg teniñ” (KB 1524).

2.27 Evlenme

ETü. boşu-~boşa-; Far. + ETü. cüft kılın-; ETü. üzlüş-; ETü. yolun-.

Kur’an-ı Kerim’de boşanma ile ilgili ayetler de mevcuttur. Boşanan karı kocanın rızkını Allah verecektir (KKM: 4/130). Ancak bu aşamaya gelmeden önce aralarını düzeltmenin imkanı aranmalıdır (KKM: 4/35, 128).

boşu-~boşa-: (<boşu-, “özgür bırakmak, boşamak” EDPT: 377). "bu emgekimizni boşuyu biriñ" (M 69-26). "yazukumta boşuyu birzün" (KİP 200). "suyumuzni yazokumuzni boşuyu kolmak kergek erti" (Hua 302). "boşuyın öz kutınta ..." (DA 395). "yarlıkançuçı köñüllerin yüg[e]rü kılıp yazukumuzni boşuyu yarlıkazunlar" (TT IV: B/36). "bo alkatmış kiçig bağag künte yazukumın boşuyu biriñ teñrim mnastar hirza" (BT V: 51). “ ‘er urağutın boşudı = adam karısını boşadı’. Arguca” (DLT III: 266). “ay anlar kim kértgündiler kaçan nikāh kılsa siler kértgünmiş künçuylarını yana boşasa siler anlarını yuķamamışınızlarda öñdün yok silerke anlar üze kün samağdın kim sanar siler anı” (TİEM 73 309r/1=033/049). “ey anlar kim bittiler kaçan nikāh kılsa siz mü‘minlerni yana boşasa siz olarnı anda butun kim töşek kıatmas siler anlarka” (Rylands 33/11a3=033/049)³⁷².

³⁷¹ Clauson, sözcüğü *yeklig* biçiminde kaydetmiştir. KB’deki örneği görmemiş, sözcüğü *Huastuanift*’ten alıntılanmıştır.

³⁷² *Boşu-* Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "bağışlamak" anlamına gelecek şekilde dinî anlamda kullanılmıştır. Bu anlamın çalışmada taranan İslami dönemin ilk metinlerinde bir karşılığı bulunmamaktadır.

cüft kılın-: (<Far. cüft, “bir erkek ve bir dişiden oluşan iki eş” Tietze, 2016: 224 + <kıl-(ı)n-, “yapılma, kılınma” EDPT: 623). “kaçan etözleri cüft kılınsa” (TİEM 73 436v/5=081/007).

üzleş- (<üz(ü)l-(ü)ş-, “ayrılmak” EDPT: 288). “ ‘alımlıg berimlikdin üzlüşdi’ denir ki ‘karı ile koca ayrıldılar’ demektir” (DLT I: 240).

yolun-: (<yul-(u)n-, “ayrılmak” EDPT: 931). “urağut yolundı =kadın kocasına para vererek boşandı” (DLT III: 85).

2.28 Ölüm

ETü. böz; **ETü. kara orun;** **ETü. kabırçaq~kaburçaq;** **ETü. köli-;** **ETü. köm-;** **ETü. öl-;** **ETü. ölüg;** **ETü. ölügler toyı;** **Ar. + ETü. ta'ziyet kıl-;** **ETü. tını kesil-;** **ETü. toğugh ölür;** **ETü. toprak bol-;** **ETü. toprak içine kir-;** **ETü. tublu;** **ETü. tünerik~tünerig;** **ETü. uç-;** **ETü. ükek;** **ETü. yatgu yer;** **ETü. yerçü;** **ETü. yirig töşen-;** **ETü. yok bol-;** **ETü. yoğal-.**

Yazıtlar döneminden itibaren ölümü ifade eden sözcüklerin *bar-*, *kergek bol-*, *yok bol-*, *uç-* fiilleri gibi bir takım örnekleri kağanlık ailesine mensup kimselerin ölümlerini ifade etmektedir. Buna karşılık *öl-*, *az-* fiilleriyle sıradan kimselerin ölümü ifade edilmektedir. Şahru Pilten Ufuk, "Dil Planlaması Bağlamında Yûsuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig" adlı çalışmasında İslamiyet'in benimsenmesiyle birlikte sözcüklerin anlam yapılarının değiştirilmesinde izlenen yollardan birinin sözcüklerin "eşdizim özelliklerini değiştirme" olarak ifade eder (Pilten Ufuk, 2019: 131-132). Bu doğrultuda sözcüklerin yukarıda sözü edilen ifadelerin kullanımlarına bakıldığında, İslamiyetle birlikte söz konusu ifadelerin bağlamlarında bir değişim yaşandığı görülmektedir. *Öl-* ve *yok bol-* fiillerinin İslamiyetten sonra genel anlamda ölümü ifade ettiği söylenebilir.

Ölümün farklı dinî inançlarda farklı yorumlarının olması çok doğaldır. Budizm'de ölüm, *samsāra* yani doğum ölüm döngüsü bağlamında değerlendirilirken aynı zamanda henüz prens olduğu dönemde Siddhartha Gautama'nın aydınlanma yolunda karşısına çıkan dört evrensel ızdıraptan biri olarak da görülmektedir. Cahil varlıkların sürekli doğum-ölüm döngüsü içerisinde olmasından kaynaklanan büyük bir ızdırabı ifade etmekteyken, aydınlanan bir varlık için ölüm kurtuluştur (Tokyürek, 2019: 29).

Eski Türk inancında, Manihaizm ve Budizm inançlarında ölünün defnedilmesi için farklı merasimler yapılmıştır. Tryjarski, Eski Türk inancında Türklerin tabutu kullanmamalarını açıklarken, bozkırda tabutun hem malzeme eksikliğinden hem de ustaların ahşaptan tabut yapacak durumda olmamaları nedenlerine bağlı olarak değerlendirmektedir (Tryjarski 2012: 191). İslam dinindeyse kefenlenmiş cesedin doğrudan toprağa, yanlamasına

oyulmuş bir nişe konularak gömülmesini emreder (Tryjarski 2012: 192). KB'de ölümlerin toprağa gömülmesine gönderme yapıldığı görülür: “ölümke tañ ermez toğuglı ölür / toğuglı ölür kör qara yir bolur” (KB 1545).

Tabut kullanımının büyük bir olasılıkla Eski Uygurların geç dönemlerinde başladığı söylenebilir (Tryjarski, 2012: 194). Kâşgarlı Mahmud'un ifadesinden *kabırçak* sözcüğünün asıl anlamının “kap” olduğu ancak zamanla ölünün tabut içinde taşınarak defnedilmesi nedeniyle tabut anlamına gelecek şekilde kullanımının yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

İslam inancında ahşap tabutta defnedilmek üzere taşınan ölü, KB'de şöyle betimlenir: “yayılmaz yoriğa keweldin tüşüp / eğersiz yığaç mingü muñluğ bolup” (KB 1428).

Her canlının öleceği Kur'an-ı Kerim'de bildirilmiştir (KKM: 3/185; 17/99; 21/34-35; 23/15; 29/57; 55/26-27). Ölüm geldiğinde ruh bedenden ayrılır (KKM: 6/61). Kur'an-ı Kerim'de Âl-i İmran Suresinin 185. ayetinde şöyle denir: “Her canlı ölümü tadacaktır” (KKM: 3/185). Sofuoğlu, Yusuf Has Hacib'in bu ayete göndermede bulunduğunu tespit etmiştir (1989: 129): “negü tir eşitgil kişi eğgüsi / yorıp tın tokıgı ağır ölgüsi” (KB 233).

Yazıtlarda *yatgu eb*³⁷³ olarak ifade edilen “mezar” karşılığında İslami dönem ilk metinlerinde *yatgu yer* ifadesi kullanılmıştır.

böz: (<böz, “pamuk, bez” EDPT: 389; <Sür. buz < Yu. pus-sos, Tekin, 2019: 372). “amtı teñrim [bu] böz” (M 24-12). “böz bertetip kars tokıyur” (İK II-4). “tülüg yumşak böz tokıp” (BT XVIII: 1078). “kesmeyük yürün ak böz almış kerek” (BT XXIII: D-74). “böz: bez” (DLT III: 122). “kanı ol tirigli tawar qodmadın / iki böz ilette tilemez aqın” (KB 6443). “nelük mālka munça suq ol bu özün / köñülde ğamın ol tilinde sözün / barur sen bu mālın yağınqa qalır / uyağıp birürler sarıngu bözün” (AH 432)³⁷⁴.

kabırçak~kiburçak: (<qabar-çak, “mezar” EDPT: 586³⁷⁵). “kabırçak: tabut. Birçok kere ölü tabutu için kullanılır” (DLT I: 501). “aydı anlarqa yalavaqları anıñ erkliginiñ nişanı kelmeki silerke kiburçak anıñ içinde köñül amrulmağı idinizlerdin kedin qalmış anıñdın kim müsā boğunı hārūn boğunı yüder anı ferishteler (TİEM 73 31r/7=002/248).

qara orun: (<qara, “siyah” EDPT: 643 + orun, “yer” EDPT: 233). “qara orun: sin, mezar. Şu beyitte dahi gelmiştir: Bermiş seniñ bil yalñuq tapar qarınqa; Qalmış tawar aqınnıñ kirse qara orunqa. ‘Bil ki verdiğin senindir; insan oğlu karnına tapar; kişi mezara girdiğinde kalan mal başkasınıdır’. (Bilesin ki ancak bağısladığın ve yediğin şey senindir; çünkü insan oğlu ancak

³⁷³ Koçkor Bölgesi Yazıtlarında şöyle geçer: “ayun yatgu ebi” (Koçkor 12/1).

³⁷⁴ Böz sözcüğü İslam öncesi metinlerde “pamuk, bez” anlamında kullanılırken, İslamiyetle birlikte “kefen” anlamını da taşımaya başlar.

³⁷⁵ Clauson sözcüğün ünlülerinin telaffuzunun çok farklı şekilde gelişme gösterdiğini ve bu nednele de ilk şeklinin ne olduğunun kesin olarak çıkarılamadığını ifade eder. Onun tespitine göre, sözcük pek çok farklı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır (EDPT: 586-587).

kendi karnına hizmet eder. İnsan mezara girdikten sonra bıraktığı mal başkasının olur. Bunun aslı ‘karanlık yer’ anlamına gelen ‘kara orun’ sözüdür” (DLT III: 221-222).

köli-: (<köli-, “gölgeleştirmek, gölgelemek; büyük bir ihtimalle *euphemism* sonucunda *köm-* fiilinin yerine, ‘gömmek’ anlamını kazanmıştır”, EDPT: 716). “ölüg kölidi = ölüyü gömdü” (CTD II: 564/290).

köm-: (<köm-, “gömmek; özelde ölüyü gömmek ve genelde yere kül vb. bir şey gömmek” EDPT: 721). “çedavan seņremtin kelirte atın kişike temedin alıp eltip ölürüp adırtlıg belgölüg çedavan seņremniņ karımta kömünler” (BT III: 197). “kazıp kömzün” (BT XXIII: XLIII). “ol ölügni kömdi = o, ölüyü gömdü” (DLT II: 27). “neçe kür kögüzlüg küwenür erig / ölüm yirke kömdi eşüdi yirig” (KB 5212). “biliglig kereklig sözüg sözleyür / kereksiz sözini kömüp kızleyür / biligsiz ne aysa ayar uçmadın / anın öz tili öz başını yiyür” (AH 118). “kaçan tirigle kömülmüş kız ‘ayallar sorulsa” (TİEM 73 436v/5=081/008). “ol kün kim ıstılır anıņ üze tamuğ otı içre dāğ baslur anıņ birle alınıları hem yanları hem arķaları ol kim kömdünüz özleriņizke tatıņlar anıņ yanutın kim kömdünüz” (Rylands 29/26b2-3=009/035).

öl-: (<öl-, “ölmek”, EDPT: 125). “bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp öküş kişi öltüg” (KT G 7; BK K 6). “yañdok yolta yeme öltü kök” (T 16). “ataçım bilge ataçım koñ yılka bilge külüg er edgü k¹... ataçım ölti” (O Ek 3-7). “amtı öltüm k¹...” (S 8). “buņ buņ-a buņ bu ermiş öldim yıta esizim-e” (Y 10/10). “uyur kadınım üçün öldüm” (Y 17/2). “yeti yegirmi erdemi yasın ata erdem öltü” (Y 26/5). “esiz er iki oğlın birle ölti” (Y 31/5). “ben öltüm” (Y 37/3). “yètmiş yaşım-a öltüm yètmiş er ölürdüm” (Y 42/6). “kanıgı ölmiş köneki tonmış kanıgı nelük ölgey” (İrkB 57). “teņri teņrisi burķan körmegin ölür men” (M 16-9, 10). “kutsuz kovılar ... üçün alku yokadı alku öltiler” (İK LIV-3). “yme kün ay ölür tedimiz erser” (Hua 61). “[öl]ümçi [ki]şiniņ ölgelir erken korkıncı [ne]teg osuglug bolur” (DA 193). “ölüp bardı” (TT II: B/17). “kirtü köñülin bek tutup ölmek ögdilig titir tip munçulayu sözledi” (TT V: B/111). “bir erser sundari kızniņ ölmişin bilü yarlıkap ...” (BT III: 254). “timin ölür” (BT V: 430). “ölü öl[g]inçe oğlın kızın irinçekemiş” (BT XIII: 12.3). “ödsüz ölmegey” (BT XX: 158). “kayu kişini ñyılıksı üküş ölser bo vu kapıgta yapşurzun” (BT XXIII: XLI). “karımak ölmek yme ök yok” (BT XXVIII: F-36). “iki yıl ertmedin ölür erti anası ogl[ın] sakınmaklıg emgekin sıkılı ulıy sıkta[yu] ol ogulkıyasın suv içinte kemişür [erti]” (AS 280). “bo tugmak ölmek emgekin [töpün yinçürü yüküntiler” (OT 16/7). “ölürin bilgülük ol” (Tot 235). “öz iniņ ölmez özgesi ölür” (Or 8212/78 A/A 1). “ötüglüg ölür” (Or 8212/79 A 2). “im bilse er ölmes = belgeyi bilen adam ölmez” (DLT I: 38). “tirig ölgü ahir töşengü yirig / kişi ölse edgün kör atı tirig” (KB 237). “harış toğmaz ajun neņni tirip / harışlık qarımaz idisi qarıp / harışlıknı qodur harş er kaçan / ölüp yatsa toprak içiņe kirip” (AH 308). “eger öldi erse mü yā öldürdi erse mü

ewruldinüz ökçelerinüz üze” (TİEM 73 51v/4=003/144). “hem selâmetlik anıñ üze ol kün kim tuğruldı ol kün kim ölür ol kün kim qoparlar tirig” (Rylands 31/8b2=019/015).

ölüg: (<öl-(ü)g, “ölü” EDPT: 142). “ölügi yurtta yolta yatu kaltaçı ertigiz” (KT K 9). “il ögesi inançu bilge tirig ölugin [yoglatdımız]” (Y 26/1). “taķı yime tirig ölüg ol atanur” (M 8-52). “ölüg teg kamılı tüşti” (İK LXI-8). “ne üçün ölüg kergeksiz yıdıg etüz üçün edgü kün talulayur edgü kün tileyür” (TT VI: 229). “sundariniñ ölugin tartıp ündürüp sokta yadgurup eñillerinte ködürü yorıdılar” (BT III: 289). “et’özlerin içinte ögsüz ölüg titmiş bolurlar” (BT V: 222). “ölügü tirgürti bir yıl u...” (BT VII: O-6). “ölüg: ölü” (DLT I: 72). “ol maña ölüg külişti = o, bana ölü gömmekte yardım etti” (DLT II: 110). “kişi emgek ıdsı saña belgölüg / unıtma ol emgekni bolma ölüg” (KB 1595). “ölügdin tirig hem tirigdin ölüg / çıkarur körü sen munı keç aña” (AH 17). “ol tirgürür ölüglerni ol tegme nerse üze uğan turur” (TİEM 73 242v/9=022/006). “nisān olarkā ölüg yer tirgüzdüimiz anı hem çıkardımız andın ewün yana andın yeyürler” (Rylands 34/4a2=036/033).

ölügler toyı: (<öl-(ü)g+ler, “ölü” EDPT: 142 + <toy+ı, “konak yeri; topluluk, büyük meclis; ziyafet” EDPT: 566). “qalı toğsa yigrek aña yir qoyı / ewi bolsa qoşnı ölügler toyı” (KB 4512).

ta’ziyet kıı-: (<Ar. ta’ziye, “yakını ölen birinin acılarını paylaşma; başsağlığı” Çağbayır, 2007: 4656 + “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “eşitti ilig keldi ewdin turup / añar ta’ziyet kıldı köñlin urup” (KB 6304).

tını kesil-: (<tın+ı, “nefes” EDPT: 512 + <kes-(i)l-di, “kesilmek, ayrılmak, makas atılmak” EDPT: 750). “isig tını kezilip” (BT XIII: 16.15). “tın: ruh, nefes ‘anıñ tını kesildi = onun soluğu kesildi, ruhu çıktı’ “ (DLT I: 339). “yaruq can üzüldi tünerdi küni / bayat atı birle kesildi tını” (KB 1520).

toğuglı ölür: (<toğ-(u)ğlı, “<tuğ-: doğmak” EDPT: 465 + <öl-ür, “ölmek”, EDPT: 125). “toğuglı ölür kör qalır belgü söz / sözün edgü sözle özün ölgüsüz” (KB 180).

topraq bol-: (<top-ra-q, “kuru olmak; toprak, zemin, yer, toz; ülke, memleket” EDPT: 443 + <bol- “olmak” EDPT: 331). “ısız edgüler ölse topraq bolur / neçe bolsa topraq kör atı qalur” (KB 1790). “va’de mü kıılır silerke siler qaçan ölse siler bolsa siler topraq süñükler siler yana mu çıkarılğay siler” (TİEM 73 251r/2=023/035).

topraq içiñe kir-: (<top-ra-q, “kuru olmak; toprak, zemin, yer, toz; ülke, memleket” EDPT: 443 + <iç+i+ñe “içiñe”, <iç “iç, içeri” EDPT: 17 + <kir- “girmek” EDPT: 735). “harış todmaz ajun neñni tirip / harışlıq qarımaz ıdısi qarıp / harışlıqnı qoğur harş er qaçan / ölüp yatsa topraq içiñe kirip” (AH 308).

tublu³⁷⁶: (<tup(u)l-u, “mezar” EDPT: 439). “tublu: mezar. Bir insana ilenildiği zaman ‘tubluka tol’ denir ki ‘mezara gir’ demektir” (DLT I: 430-431).

tünerik~tünerig: (<tün+er-ig, “koyu, karanlık” EDPT: 525). “karaŋgu tünerig ev içinte” (G 108). “yaruk yıldızn teŋri yerin tünerig yıldızn tamu yerin biltimiz” (Hua 199). “teŋrim sön tünerig tamudakı” (BT V: 732). “ ‘tünerik yer = karanlık yer’. Mezara da ‘tünerik’ denir. ‘er tünerikke girdi = adam mezara girdi’ ” (DLT I: 488). “karaŋkuda erdim yaruttı tünüm / tünerikte erdim toğurdu künüm” (KB 383).

uç-: (<uç- “uçmak; mec. ölmek; çok hızlı gitmek; kaybolmak; solmak; hovardalık etmek” EDPT: 19). “kaŋım kagan ança ilig] törüg kazganıp uça barmış” (KT D 15-16; BK D 13). “[ël ètm]iş kaŋım yaşı tegip uçdı” (Tes B 5). “anta kësre kaŋım kagan uçdı” (ŞU K 12). “kuş og[lı] uça aztı” (IrkB 15). “bulıt teg uç-” (Xu VII: 1247). “kök kalıgta uçar” (Tot 688). “kök kalık yolınça oynayu uçup barırlar” (DA 939). “ ‘kuş uçdı = kuş uçtu’; ‘anıŋ kıtı uçdı = onun devleti gitti’; ‘attın kıdı uçtu = adam attan aşağı düştü’; ‘ot uçdı = ateşin alevi söndü’; ‘erniŋ öpkesi uçdı = adamın öfkesi geçti’; ‘er tını uçdı = adamın soğluğu kesildi’. Bunların hepsinde de bu kelime kullanılır” (DLT I: 164). “yigitlik kaçır ol tiriglik uçar / bu tüş teg ajundın özün terk keçer” (KB 231). “yok hîç teprenigli tınlıŋ yer içinde ap bir uçuğlu uçar êkki kıanatı birle meger gürühtar silerke meŋzer” (TİEM 73 98v/5=006/038)³⁷⁷.

ükek: (<ükek, “kutu; mec. şehir kalesindeki kule, burç” EDPT: 105). “ükek: tabut, sandık” (DLT I: 78). “kıldımız ok kök içinde ükek bezedimiz anı bağığlılarğa” (TİEM 73193r/2=015/016). “yeter sizlerke ölüm neçeme bolsa sizler ediz ükekler içinde” (Rylands 24/46b2=004/078)³⁷⁸.

yatğu yer: (<yat-ğu “yatacak”, <yat- “yatmak; uyumak için yatmak” EDPT: 884 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “yme ol kıncuyar bilir siler yazuklarını pend berinler anlarğa kesinler olarnı yatğu yerler içinde urunlar olarnı” (TİEM 73 62v/7=004/034). “ayğıl: eger bolsa erdiŋiz ewleriŋiz içinde çıkğatılar ol kişiler kim bitildi olar üze öldürmek, yatğu yerleriŋe olar” (Rylands 25/19a3=003/154).

yerçü³⁷⁹: (<yër+çü³⁸⁰, “mezar” EDPT: 958). “yerçü: sın, mezar” (DLT III: 30).

yirig töşen-: (<yir+ig “yeri”, <yir “yer; mec. yeryüzü” EDPT: 954 + <töşe-n-, “döşemek” EDPT: 561). “tirig ölgü âhir töşengü yirig / kişi ölse edgün kör atı tirig” (KB 237).

³⁷⁶ Hapax legomenon. Sözcüğün kökeni büyük bir ihtimale *tupul-* “delmek” fiiline dayanmaktadır: *tup(u)l-u* < *tupul-* gibi.

³⁷⁷ Yukarıdaki örneklerde TİEM 73, Tot, Xu ve IrkB haricinde *uç-* fiili ile ölüm anlatılmaktadır.

³⁷⁸ *Ükek* sözcüğünün “tabut” anlamında kullanımına yalnızca DLT’de tespit edilmiştir.

³⁷⁹ Hapax legomenon.

³⁸⁰ Clauson, +çü isimden isim yapım ekinin başka örneği bulunmadığı için aynı zamanda hapax legomenon örneği olan sözcüğün şekil bilgisi bakımından kafa karıştırıcı olduğunu ifade eder (EDPT: 958).

yok bol-: (<*yo-ğ, “sahip olmamak” EDPT: 895 + <bol- “olmak” EDPT: 331). "türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaim ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tenri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç" (KT D 11). "[...karluk] ilteber yok bolmış" (BK D 40). "katun yok bolmış erti anı yoglatayın tedi" (T 31). "ol kan yopk boltukda kisre il yitmiş" (O 1). "ulug küli çor sêkiz on yaşap yok bol[tı]" (KÇ 3). "türk bodun anta ingaru yok boltı" (ŞU K 10). "kan[...] anta yok boltı" (Ta D 8). "yok kim yoğatur miz köni birle egrilig üze ançak sısun anı anda ok ol yok bolğay" (TİEM 73 236v/3=021/018). "yok bolğusı anar anlar üze hîç erkdi meger belgürtse-miz ol kim kirtgünse âhiretka andın kim ol andın ek içinde seniñ idin kamuğ neñ üze küdezçi ol " (Rylands 33/41b1=034/021)³⁸¹.

yoğal-:(<*yo-ğ-(a)l-, "yok olmak, mahvolmak, kaybolmak, ortadan kaybolmak" EDPT: 902). "erdemim için yokaldı" (Y 32/3). "meniñ me törüm bu yoğalmaz özüm / kamuğ halkka bir teg ne kılkim sözüm" (KB 828). "tağı kim istese islâmdın öñin dînni kabûl kılınmağay andın tağı ol ol cihân içinde yoğalğanlardın" (TİEM 73 46v/3=003/085). "kamuğ neñ yoğalıglı ol" (Rylands 32/44a1=028/088).

2.28.1 Ecel

ETü. atalmış öd; ETü. + Ar. atalmış sanlıg vaqt; ETü. + Ar. atalmış vaqt; ETü. öd; ETü. urulmuş vaqt; ETü. üdrülmiş öd; ETü. + Ar. yakın vaqt.

Eceli gelen insanın ölümü ertelenmez ve bir insanın ömrünün uzun olması ya da kısa olması da yazgısına göre gerçekleşir (KKM: 35/11; 63/11). KB’de bu ayetlere göndermede bulunularak şu sözlere yer verilmiştir: “kamuğ neñke vaqt ol küni belgölüg / nefes tın tokırka sanı belgölüg” (KB 1213). “kalı birmez erse yetilse ecel / bitilmiş bolur bu ecelke ezel” (KB 1232). Ecel karşılığında kimi yerde Türkçe *öd* sözcüğü kullanılmıştır:

atalmış öd: (<at+a-l-mış "vadedilmiş", <at+a- “seslenmek; aday göstermek; nişanlanmak; Tanrı’ya veya kutsal bir yere adanmak; vadedilmek” EDPT: 42 + <öd, “zaman, an, zaman dilimi”, EDPT: 35). “eger terkletse erdi tañrı kişilerke esiz du’â kılmaqları birle anlarğa ewmekin icâbet kılmış teg edgü du’â kılmağ birle ötep keçrölgey erdi anlarğa atalmış ödleri” (TİEM 73 154r/2=010/011).

atalmış sanlıg vaqt: (<at+a-l-mış "vadedilmiş", <at+a- “seslenmek; aday göstermek; nişanlanmak; Tanrı’ya veya kutsal bir yere adanmak; vadedilmek” EDPT: 42 + <sa-n+lıg "ait olmak, sorumlu olmak" EDPT: 839 + <Ar. vaqt, “önceden belirlenmiş olan an; zaman; bir işin

³⁸¹ Yukarıda *yok bol-* fiilinin bir kimsenin yok olmasından ziyade "halkın birliğinin bozulması, başka bir millet veya bir boyun içinde kendine has özelliklerini yitirmesi" anlamına gelecek kullanımlar da bulunmaktadır. Yukarıda *Köl Tigin* ve *Şine Usu Yazıtları*na ait verilen örnekler bu anlama gelmektedir.

yapımı için tanımış olan süre; tespit edilmiş zaman; mühlet; zaman” Çağbayır, 2007: 5084). “keniktürmes miz anı meger atalmış sanlıg vaktka” (TİEM 73 171v/8=011/104).

atalmış vakt: (<at+a-l-mış "vadedilmiş", “seslenmek; aday göstermek; nişanlanmak; Tanrı’ya veya kutsal bir yere adanmak; vadedilmek” EDPT: 42 + <Ar. vakt, “önceden belirlenmiş olan an; zaman; bir işin yapımı için tanımış olan süre; tespit edilmiş zaman; mühlet; zaman” Çağbayır, 2007: 5084). “kaçan açtımız erse anlardın kınnı atalmış vaktka tegi anlar tegnigli tururlar ançada anlar baçıgnı buzarlalr” (TİEM 73 124r/2=007/135).

atanmış öd: (<at+a-n-mış "vadedilmiş", <at+a- “seslenmek; aday göstermek; nişanlanmak; Tanrı’ya veya kutsal bir yere adanmak; vadedilmek” EDPT: 42 + <öd, “zaman, an, zaman dilimi”, EDPT: 35). “bakmazlar mu kökler yerler erkliki içinde anı kim yarattı tanrı nersedin bolğay kim bolsa çın-ok bolğay atanmış ödları kayu sözke anda kıldın kirtgünürler” (Rylands 28/55b1=007/185).

atanmış vakt: (<at+a-n-mış "vadedilmiş", “seslenmek; aday göstermek; nişanlanmak; Tanrı’ya veya kutsal bir yere adanmak; vadedilmek” EDPT: 42 + <Ar. vakt, “önceden belirlenmiş olan an; zaman; bir işin yapımı için tanımış olan süre; tespit edilmiş zaman; mühlet; zaman” Çağbayır, 2007: 5084). “ay anlar kim bittiler kaçan borç alışaşız borç birle atanmış vaktka tegi bitij anı” (TİEM 73 36v/1=002/282).

öd: (<öd, “zaman, an, zaman dilimi” EDPT: 35). “teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum” (KT G 1). “ol ödke kul kullug küñ küñlög bolmış erti” (BK D 18). “esiz-e ak kaya yurt eş edgü öd” (Y 101/1). “öd açuk çını uk gıl” (A 72/1). “ay o[n] küni tükeser togguluk ödi keltükde” (DA 173). “[o]l ödün teñri ilig böğü han” (TT II: A/33). “[üç] erdni ödinte bagrıñ yadıp kılmış yazukların aç a yada” (TT IV: A/6). “törtünç aya[glıg] bolmak dyan sakınç ödin ayu birelim” (TT V: A/98). “tört öd içinte yana ikirer öd adrılır sekiz yañı küñ bolur” (TT VI: 326). “sıñarkı ertmiş üdki toyınlar” (BT II: 9). “ol ödke kamag biş tür[lüg] tınlıg” (BT V: 290). “alku bulun yingaklarta alku ödlerte kayu neçe yig üstünki öñler bar erserler” (BT VII: 712-713). “közünür ödteki yme tüzünü tuymışlar” (BT VIII: B-27). “alku ötte yil yağmur ödinçe kolusınça köni bolup” (BT XIII: 46.29). “ödrülmiş edgü ödke kutlug koluka” (BT XVIII: V-2). “[y]me atı kötrülmiş teñrim yana (?) ken keligme ötte” (BTXX: 1162). “edgü edremliğ öd” (Tot 572). “öd: zaman. Şu savda dahi gelmiştir: ‘Öd keçer kişi tuymas, Yalnguk oğlu meñgü kalmas’, ‘zaman geçer, insan duymaz, Ademoğlu bengi kalmaz’ (DLT I: 44-45). “kişi ödsüz ölmez anadın toğup / nelük qorqar özün yağını körüp” (KB 2288). “biliglig kişi kör bilür iş ödin / bilip iter işni ökünmez kıldın / kamuğ türlüg işte biligsiz onı / ökünç ol anar yok on anda adın” (AH 113). “ol ol idi turur yarattı silerni balçıkdın yana urdı bir öd” (TİEM 73 95v/4=006/002).

urulmuş vakt: (<ur-(u)l-miş “belirlenmiş”, <ur- “bir şeyi bir şeyin üstüne koymak; vurmak; belirlemek” EDPT: 194-195 + <Ar. vakt, “önceden belirlenmiş olan an; zaman; bir işin yapımı için tanınmış olan süre; tespit edilmiş zaman; mühlet; zaman” Çağbayır, 2007: 5084). “ol ol idi cânınızları alur tünle taķı bilür ne kaçğalsa siler kündüz yana kıparur silerni anıñ içinde keçrülğü üçün urulmuş vakt” (TİEM 73 100v/6=006/060).

üdrülmüş öd: (<üdür-(ü)l-miş “seçilmiş”, <üdür- “seçmek, tercih etmek, tahsis etmek” EDPT: 69 + <öd, “zaman, an, zaman dilimi” EDPT: 35). “bütünlükin kim tamuğ olarnıñ üdrülmüş ödlri ol yumkılarınıñ” (Rylands 30/25b3=015/043).

yakın vakt: (<yak-(ı)n, “yakın” EDPT: 904 + <Ar. vakt, “önceden belirlenmiş olan an; zaman; bir işin yapımı için tanınmış olan süre; tespit edilmiş zaman; mühlet; zaman” Çağbayır, 2007: 5084). “nafaka kılıñlar anıñdın kim rüzî kıldımız silerke kelmezde öñdın birıñızke ölüm ayur ay idimā! nelük kéniktürmedıñ mēni yakın vaktka tegi şadaķa bergey erdim bolğay erdim edğülerdin” (TİEM 73 411r/8=063/010).

2.28.2 Dul Kalmak

ETü. tuğsaķ; ETü. tul.

İslam dininde eşi ölerək dul kalan bir kadının dört ay on gün bekledikten sonra yeniden evlenebilir (KKM: 2/234). Bu süreye *iddet* denir ve İslam’da herhangi bir sebeple evlilik sona erdiğinde, kadının yeni bir evlilik yapabilmek için beklemesi gereken süreyi ifade eder (Karagöz vd., 2010: 293).

Anne ve babaya, dul kadınlara, ihtiyaç sahiplerine ve yetimlere yardım edilmesinin gereklidir (KKM: 2/83, 177, 215, 220; 4/36, 127; 6/151; 17/23, 24; 29/8; 31/14, 15; 46/15; 89/17; 93/9). KB 1498. beyitte Uluğ Hâcib’in görevleri arasında bu ayetlere göndermede bulunulur: “çığay tul yetim kıışsa birse ötüg / anı barça tıñlap ötünse ötüg” (KB 2498).

tuğsaķ³⁸²: (<tuğsaķ, “dul” EDPT: 473). “tuğsaķ: dul kadın. Çok kere ‘tul tuğsaķ’ diye çift olarak kullanılır” (DLT I: 468).

tul: (<tul, “dul” EDPT: 490). “koyda kunçuyum tul kaldı esizim” (Y 45/6). “katunı yeşinü anta tul[ı] kalmış” (Talas 1/2). “kara tulı kalmadı” (Talas 3/2). “katunı kara tul kalmış” (Talas 4/2). “kiçiğ kişim tul kaldı” (Talas 13/1). “ögsüz kal tulın yeme bolmagay birök bo dışastvustik atlıg sudur erdini üze eñ mintin kurug söğütüg arvasarlar” (DI 776). “tul kişi alğuçı bolur” (TT VII: 37/2). “tul kunçuyar” (BT XIII: 15.42). “tul: dul. ‘tul urağut = dul kadın’. Şu savda dahi gelmiştir: ‘yawlaķ tıllıg begden kerü yalğus tul yeğ = kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir’, (karının dul olması, kendine söven bir kocası olmasından daha iyidir)”

³⁸² Hapax legomenon.

(DLT III: 133). “nikāh kılınlar tullarını silerdin edgülerdin qullarınızın künlerinizdin” (TİEM 73 258r/2=024/032).

2.29 Kıyamet ve Hesap Günü

ETü. arışgu kün; ETü. bedük iş; ETü. bir kün; ETü. borğuy~borğu; Ar. + ETü. cezā küni; ETü. çıkmak küni; Ar. + ETü. hisāb küni; ETü. kēdinki kün~kidinki kün; ETü. + Ar. kelgü sā‘at; Ar. + ETü. kıyāmet küni; ETü. qopmaq; ETü. qopmaq küni; ETü. qorqutgu kün; ETü. könilik küni; ETü. könilik küni; ETü. ol kün; ETü. öküngü kün; ETü. saqış qop-; ETü. saqış küni; ETü. saqış yanut küni; Ar. + ETü. talāk küni; ETü. tēnek küni; ETü. tirilgü; ETü. uluğ kün; ETü. yawuq kelmiş kün; ETü. + Ar. yürek toquğh kıyāmet; ETü. yürek toquğh qorqınç; Far. + ETü. ziyān küni.

Kıyamet, sözlük anlamı “dikilmek, ayağa kalkmak, durmak ve canlıların Allah huzurunda duracağı gün” olan, dinî bir terimdir (Karagöz vd., 2010: 378). Kıyamet, İsrail adlı meleğin sūra üflemesiyle başlayacaktır (2010: 379). İsrail’in ikinci kez sūra üflemesiyle de bütün insanlar dirilecektir (2010: 379). Hesap gününde Allah insanlara tüm yaptıklarının hesabını soracaktır: “ayıtgu turur kör bayat barçanı / qutulgu yiriñ bar mu qaçğıl qanı” (KB 5278).

Kıyamet günü, Sûr’a birinci kez üflendiğinde herkesin öleceği ve ikinci kez üflendiğindeyse bütün ölümlerin dirileceği Kur’an’da bildirilir. Sūra üflenmesiyle ilgili ayetler şunlardır: 6/73; 18/99; 20/102; 23/101; 27/87; 36/49-51; 39/68; 50/20, 41-43; 69/13-15; 74/8; 78/18. Birinci kez Sūra üflendikten sonra herkesin öleceğini ve daha sonra üflendiğinde ölümlerin tekrar dirileceği şu ayetlerde bildirilmiştir: 36/49-51; 39/47; 50/42-43; 69/13-15; 78/18. Kıyamet esnasındaki gürültü için Ar. مَخَاصِلَ sözcüğü TİEM 73’te *bedük iş* ile karşılanır.

arışgu kün: (<ar-(1)ş-gu , <ar-(1)ş- “karşılıklı birbirlerini aldatma” EDPT: 239 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “ol kün tērer silerni tēnek küniñe ol turur arışgu kün ya’nî ziyān küni kim kērtgünse tañrıqa yme kılsa edgölük örtgey andın eşizliklerini kigrür anı büstānlarka aqar anıñ altınındın arıqlar menü qalurlar anıñ tutaşı ol turur uluğ qutulmaq” (TİEM 73 412r/5=064/009).

bedük iş: (<bedü-k iş, “kulakları sağır edecek derecede şiddetli ses, yüksek sesle bağırma, Kıyametin kopması esnasındaki gürültü” Ünlü, 2018c: 113). “qaçan kelse bedük iş” (TİEM 73 436r/6=080/033).

bir kün: (<bir, “bir” EDPT: 353 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). "kirtik yultuzlar altı yultuz bir kün bir tün turur" (TT VII: 3/1). "uzun tünni çın bular sewerler bu ajunni qodarlar arqalarında bir kün yawlaq ağır yük" (TİEM 73 431v/4=076/027).

borğuy~borğu: (<borğuy, “boru” EDPT: 361). “borğuy: üflenerek öttürülen boru” (DLT III: 241). “kaçan ürülse borğu içre” (TİEM 73 427v/6=074/008). “ürülgey borğu içre içinde ançada olar gūrlardın idileri tapa ewerler” (Rylands 34/11b1=036/051).

cezā kūni: (<Ar. cezā, “1. İyi veya kötü karşılık. 2. Bir kimsenin kusurlu ya da yanlış davranışlarından dolayı uygulanan yaptırım. 3. Yasalarda belirlenen suçları işleyen kişilere devletçe uygulanan çeşitli yaptırımlar. 4. Yanlış bir davranışın istenmeyen ve kötü sonucu” Çağbayır, 2007: 787 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “ayğaylar ey katıglık bizke bu kün cezā kūni turur” (Rylands 34/21a2=037/020).

çıkmağ kūni: (<<*taş+(ı)k-mağ, “dışarı çıkmak” Gülensoy, 2007b: 235 + <kün+i “günü”, “güneş; gün” EDPT: 725). “ol kün eşitürler isrâfil ünini könilik birle ol turur çıkmağ kūni” (TİEM 73 383v/5=050/042).

hısāb kūni: (<Ar. hısāb, “1. Birden çok sayı arasındaki çeşitli işlemlere bağlı olarak sayısal sonuç elde etme; aritmetik. 2. Alacak verecek durumu. 3. Yapılan işlerin tutarı; ödenmesi gereken para tutarı. 4. Kabataslak bulma; tahmin; oranlama. 5. Bir girişimin veya bir işin başarıya ulaşması için alınan önlemlerin bütünü” Çağbayır, 2007: 1936-1937 + <kün+i “günü”, “güneş; gün” EDPT: 725). “aydılar: idimiz terkletgil bizke hısābımıznı hısāb kūnide burun” (Rylands 34/51b3=038/016).

kēdinki kün~kiğinki kün: (<*kē+đin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “kişilerde kim ayur kērtgündümüz tañrıka kēdinki künke” (TİEM 73 3r/1=002/008). “anlar kim kirtgünmesler kiğinki künke yawuz meşel ol tañrının yüksekrek meşeli ol kūsüş ol bütün işlig ol” (Rylands 30/58b1=016/060).

kelgū sā‘at: (<kel-gū “gelecek”, <kel- “gelmek, geri gelmek” EDPT: 715 + <Ar. sā‘at, “1. bir günlük sürenin yirmi dörtte birine eşit olan ve birim olarak kabul edilen zaman dilimi. 2. Günü bölümlerini ayırt etmek için 1’den 24’e kadar saatleri gösteren rakamlardan her biri. 3. Bir işe, bir etkinliğe ayrılmış zaman. 4. Zaman; vakit. 5. Yaklaşık olarak bir saatlik zamana denk gelen çalışma süresi. 6. Zamanı göstermeye yarayan araç. 7. Belli bir döneme ilişkin zaman düzenlemesi. 8. Bir akışkanın debisini ölçmeye yarayan aygıt; sayaç. 9. Normal bir yürüyüşle bir saatlik zaman içinde alınan yol. 10. Hayatın sona erdiği an; ecel. 11. Belirli zaman. 12. Kıyamet. 13. Herhangi bir zamanlamayı ölçebilmek için dönemli bir işaret üreten alet. 14. Belirtilen saat kadar” Çağbayır, 2007: 3992). “kaçan kelse kelgū sā‘at” (TİEM 73 394v/5=056/001).

kıyâmet küni: (<Ar. kıyâmet, “1. Ölülerin tekrar dirileceği ve mahşerde toplanmak üzere, Allah’tan başka bütün varlıkların yok olacağı zaman; hesap günü; din günü” Çağbayır, 2007: 2649 + <kün+i “günü”, “güneş; gün” EDPT: 725). “biterler tañrıka taķı kıyâmet künike” (TİEM 73 49r/4=003/114). “ol kim küdezse öz boğını yawuz kındın kıyâmet küinde aylur zâlimlerka: tatıñlar anı kim kazğanur erdiñiz” (Rylands 34/94b1=039/024).

ķopmak: (<ķop-mak “dirilme”, <ķop- “kalkmak” EDPT: 580). “ol ol idi ķıķardı anlar kim yandılar bitig idilerindin sarāylarındın ilki ķopmakķa” (TİEM 73 403r/7=059/002). “ol turur kim ķıķardı anlarını kim tandılar bitig idilerindin kendü sarāylarındın ilk ķopmakķa” (Rylands 38/17b1=059/002).

ķopmak küni: (<ķop-mak “dirilme”, <ķop- “kalkmak” EDPT: 580 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “yana ķopmak küinde rüsvā kıılır olarnı ayur ķayda ol meniñ ortaklarım anlar kim ĥilāf kıılır erdiñizler anlar içinde aydı ayğay anlar kim bēildiler bilig bütünlükün rüsvālık bükün eşizlik tañıghılar üze” (TİEM 73 197v/2=016/027). “tañrı ĥükm kıılır siziñ ara ķopmak küinde hem kıılmaz tañrı kāfirlerka mü‘minler üze yol” (Rylands 26/96b2=004/141).

ķorķutğū kūn: (<ķorķ-(u)t-ğū “korkutacak”, <ķorķ-(u)t- “korkutmak” EDPT: 655 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “ürölgey borğū içiñe ol ķorķutğū kūn” (TİEM 73 382v/5=050/020).

könilik küni: (<kön-i+lik “doğruluk”, “doğru, düz” EDPT: 726 + <kün+i “günü”, “güneş; gün” EDPT: 725). “sewüg sawçı birle ķopurgıl mini / elig tuttaçı kııl könilik küni” (KB 30). “bu ol könilik küni kim tilese tutsun idisiñe yañış” (TİEM 73 434r/6=078/039).

ol kūn: (<ol, “o” EDPT: 123 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “ķorķuñlar ol kündin kim yanut bermez tuğruğlı oğlı kıızındın ap yme tuğmış oğul kıız ol yanut bēigli atası anasındın nerse tañrı yarlığı va‘desi çın turur” (TİEM 73 301v/6=031/033). “ol kūn yaķınraķ olardın, îmāndın, ayurlar ağızları birle anı kim yok köñülleri içinde, ol tañrı bilgenrek anı kim kıızleyürler” (Rylands 25/23a1=003/167).

öküñgü kūn: (<ökün-gü “pişman olunacak”, <ökün- “yerinmek, pişman olmak” EDPT: 111 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “ķorķıtğıl anlarını öküñgü kūn ançada ötelse iş anlar osallık içinde taķı anlar oķ bütmesler ol küne” (TİEM 73 225r/6=019/039).

saķış ķop-: (<sa-ķ-(ı)ş, “sayma, hesaplama; düşünme, umursama, endişelenme” EDPT: 816 + <ķop-, “ortaya çıkmak” EDPT: 580). “idimizā! yarlıķağıl mēni atam anamnı ķértgünüğlilerni ol kūn ķopar saķış” (TİEM 73 191v/3=014/041).

saķış küni: (<sa-ķ-(ı)ş, “sayma, hesaplama; düşünme, umursama, endişelenme” EDPT: 816 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “aydılar idimize terklegil biziñke biziñ bitigimizni saķış

küninde öñdün” (TİEM 73 331r/6=038/016). “ bütünlükün seniñ üze ol kargış saķış küniñe tegi” (Rylands 30/24a1=015/035).

saķış yanut küni: (<sa-ķ-(ı)ş, “sayma, hesaplama; düşünme, umursama, endişelenme” EDPT: 816 + <yan-(u)t, “yanıt” EDPT: 946 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “erklig saķış yanut küniñiñ” (TİEM 73 1v/3=001/004).

talāk küni: (<Ar. talāk, “1. Bağı çözme; bağlantıyı kaldırma; salıverme; çöz- me. 2. Evliliğin sona erdirilmesi; erkeğin karısını boşaması” Çağbayır, 2007: 4561 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “kötrügli kurlarnı taht idisi koğı ıdır kur’ānnı fermānındın kimnün üze tilese kullarındın korkıtgu üçün talāk küniñde” (Rylands 35/31a2=040/015).

térnek küni: (<tér-(i)n-(e)k, “kurul veya toplanma” EDPT: 551 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725). “ol kün térer silerni térnek küniñe ol turur arışgu kün ya’nî ziyān küni kim kértgünse tañrıka yme kılsa edğülük örtgey andın eşizliklerini kigrür anı büstānlarka aķar anıñ altınındın arıķlar menü kılurlar anıñ tutaşı ol turur uluğ kurtulmak” (TİEM 73 412r/5=064/009).

tirilgü: (<tir-il-gü, <*tir-il- “dirilmek, hayata dönmek” EDPT: 547). “uçuglı yorıgı tınıgı neçe / tirilgü seniñdin bulup yer içe” (KB 23). “kıldımız silerke anıñ içinde tirilgüler kim ermes siler anar rüzî bergüçiler” (TİEM 73 193r/5=015/020).

uluğ kün: (<uluğ, “yüce, ulu” EDPT: 136 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). "kutadmış kutlug ulug yañı künte" (BT V: 438). "ulug yañı kün" (BT XIII: 14.3). “uluğ künde körkit olarnıñ yüzin / elig tuttaçı kılğıl edğü sözün” (KB 32). “ol kün kıpar uluğ kün and içgey yazukluğlar turmadılar bir sâ’atda öñdün” (TİEM 73 298v/6=030/055). “ayğıl: tañrı tırgüzer sizni yana öldürür sizni yana tirer sizni uluğ kün tuta kim sēzig yok anıñ içinde ançası bar köprek boğunlar bilmezler” (Rylands 36/103a1=045/026).

yawuķ kelmiş kün: (<yawu-ķ, “yakın; komşu; akraba” EDPT: 901 + <kel-miş “gelmiş”, “gelmek, geri gelmek” EDPT: 715+ <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “korkutğıl anlarnı ol yawuķ kelmiş künke ançada köñüller boğuş başlarına tegmiş bolur öfke kıdı sıñırlıler” (TİEM 73 343r/3=040/018).

yürek toķuğlı kıyāmet: (<yürek, “kalp; cesur” EDPT: 965+ <toķı-ğlı, <toķı- “vurmak, çalmak; yenmek; dokumak” EDPT: 467 + <Ar. kıyāmet, “1. Ölülerin tekrar dirileceğı ve mahşerde toplanmak üzere, Allah’tan başka bütün varlıkların yok olacağı zaman; hesap günü; din günü” Çağbayır, 2007: 2649). “ne bildürgey saña ne turur yürek toķığlı kıyāmet” (TİEM 73 448r/6=101/003).

yürek toķığlı korkıñç: (<yürek, “kalp; cesur” EDPT: 965+ <toķı-ğlı, <toķı- “vurmak, çalmak; yenmek; dokumak” EDPT: 467 + <kork-(ı)n-ç, “dehşete düşmek, korku dolu olmak”

EDPT: 657). “tutaşı anlar kim tandılar teger olarka kıldukları yürek tokıgı korkınç azu tüşer yakın sarâylarında kelginçeke tēgi tañrının üd urmaķı” (TİEM 73 186r/9=013/031).

ziyān küni: (<Far. ziyān, “kayıp, zarar” Çağbayır, 2007: 5492 + <kün+i, “güneş; gün” EDPT: 725).”ol kün tērer silerni tēnek küniñe ol turur arışgu kün ya’nî ziyān küni kim kērtgünse tañrıka yme kılsa êdgülük örtgey andın eşizliklerini kigrür anı büstānlarka aķar anıñ altınındın arıķlar menü ķalurlar anıñ tutaşı ol turur uluğ ķurtulmak” (TİEM 73 412r/5=064/009).

2.29.1.1 Şefaāt

ETü. elig tut-; ETü. elig tuttaçı bol-; ETü. elig tuttaçı kıl-; Ar. + ETü. şefā‘at kıl-; Ar. + ETü. şefā‘at tile-; ETü. yazuķ keçrü bağışlayu ķol-; ETü. yazuķ keçrü kıl-; ETü. yazuķ keçrü ķol-; ETü.yazuķ keçrü tile-

Şefaāt, ahirette günahkar müminlerin affedilmesi, günahı olmayanlarınsa daha iyi derecelere erişmeleri için peryamberlerin Allah’a yalvarmaları, günahların affi için dua etmelerine denir (Karagöz vd., 2010: 614).

Mahşerde tüm insanların heyecan ve sıkıntı içinde bulundukları bir anda Hz. Peygamber’in tüm ümmetine şeffat edip, onların işlerinin bir an önce görülmesi için şeffat dileycektir (Karagöz vd., 2010: 614). Buna *şefaāt-i uzma* yani *büyük şefaāt* denir. Kb’de Hz. Peygamber’in tüm ümmeti için nasıl şefaāt dilediği şöyle dile getirilir: “ķamuğ ķadğusı erdi ümmet üçün / ķutulmak tiler erdi raķat üçün” (KB 40).

elig tut-: (<el+ig, “el” EDPT: 140 + <tut-, “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451). "oñ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı" (KT D 32). “sañar oķ sığındım umınçım saña / muñađmış yirimde elig tut maña” (KB 29). "bu kün tegsü mindin dürüd ol yarın / elig tuttaçımķa egirse muña" (AH 30)³⁸³.

elig tuttaçı bol-: (<el+ig, “el” EDPT: 140 + <tut-taçı, <tut- “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451 + <bol- “olmak” EDPT: 331). “ķabib sawçı yolu mini yetteçi / ol oķ sawçı bolsu elig tuttaçı” (KB 388).

elig tuttaçı kıl-: (<el+ig, “el” EDPT: 140 + <tut-taçı, <tut- “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451 + <ķıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “sewüģ sawçı birle ķopurgıl mini / elig tuttaçı ķıl kōnilik küni” (KB 30).

şefā‘at kıl-: (<Ar. şefā‘at, “1.Birinin suçunun bağışlanması için aracılık eden kimse. 2. Hz. Muhammed’in Allah’tan bazı günahķâr müminleri bağışlaması için dilekte bulunması” Çağbayır, 2007: 4445 + <ķıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “ķim ol ķim şefā‘at ķılur anıñ

³⁸³ Yazıtlar döneminde "yardım etmek" anlamında kullanılan *elig tut-* fiiliyle KB ve AH’de Hz. Peygamber’den büyük şefaatin dilenmesi anlatılmaktadır.

üşkinde meger anıñ destürı birle” (TİEM 73 32v/3=002/255). “kim kim şefâ‘at kılsa körklüg şefâ‘at bolur añar” (Rylands 26/51b3=004/085).

şefâ‘at tile-: (<Ar. şefâ‘at, “1.Birinin suçunun bağışlanması için aracılık eden kimse. 2. Hz. Muhammed’in Allah’tan bazı günahkâr müminleri bağışlaması için dilekte bulunması” Çağbayır, 2007: 4445 + <tile-, “istemek; arzulamak; istemek” EDPT: 492). “şefâ‘at tilemezler meger anı taplamış erse” (TİEM 73 237r/3=021/028).

yazuğ keçrü bağışlayı qol-: (<yaz-uğ, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <ba-ğ+ış+la-(y)u, <ba-ğ+ış+la- “affetme; verme” EDPT: 321 + <qol-, “istemek”, EDPT: 616). “kim yazuğ keçrü bağışlayı qolsa yawuz bağışlayı qolmaq bolğay añar ülüş andın” 68r/9=004/085).

yazuğ keçrü kıl-: (<yaz-uğ, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “qorqutğıl anıñ birle anlarını qorqarlar kim têrilseler idilerine yox anlarqa anda adın dost yâ iş erkligi ap yazuğ keçrü kıldaçı bolğay kim anlar qorqarlar” (TİEM 73 99v/7=006/051).

yazuğ keçrü qol-: (<yaz-uğ, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <qol-, “istemek”, EDPT: 616). “nek bar mu biziñke yazuğ keçrü qoldaçılardın yazuğ keçrü qolsalar biziñke” (TİEM 73 117v/5=007/053).

yazuğ keçrü tile-: (<yaz-uğ, “günah; hata, kusur” EDPT: 985 + <keç-(ü)r-ü "bağışlayıp", <keç-(ü)r-, “fiziksel olarak bir şeyden geçmek; bir şeyi geçmek; zamanın geçmesi; günahların bağışlanması” EDPT: 698 + <tile-, “istemek; arzulamak; istemek” EDPT: 492). “yox silerke anda adın hiç küdeççi ap yme yazuğ keçrü tileğüçi” (TİEM 73 302r/7=032/004).

2.29.2 Dünya

ETü. + Soğd. iki ajun; ETü. + Soğd. ikigü(n) ajun; ETü. + Soğd. iki cihan.

Budizm’de *iki ajun* ile "iki iyi dünya, hayat" kastedilir. Bu tanrıların ve insanların yaşam biçimini ifade eder (Tokyürek, 2019: 355). İslam’da iki dünya bulunur, biri fizikî dünyadır diğeri ahiret yani bu dünyanın son bulmasıyla başlayan ebedî hayattır.

iki ajun: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). "ol üdtün berü burhan kutın bulğınçaka tegi tört törlüg yavlak yollartın ertip ozup iki ajunlarta tugdum bir teñri yerinte ikinti yalañuk ajunınta" (AY 221/12-13). “apañ iki ajun qolur erse sen /otı eğgölük ol qılur erse sen” (KB 226).

iki cihan: (<ikki, “iki” EDPT: 100 + <Far. cihân, “evren; âlem; dünya; dünyada yaşayan insanların hepsi; herkes” Çağbayır, 2007: 814.). “ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han / kutaḍsu atı birsü iki cihan” (KB 88).

ikigü(n) ajun: (<ikki+gü(n), “beraber, ikisi birlikte” EDPT: 105 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “erejke yakın tut yırak tut bela / ikigün ajunda munı sen yula” (KB 1263). “kişike tusulğu ikigü ajun / kılınç edğüsi ol ay kılkı tüzün” (KB 1659).

2.29.2.1 Fizikî Dünya

Soğd. + ETü. ajun tiriglik; ETü. + Soğd. alçı ajun; ETü. + Soğd. arguç ajun; ETü. + Soğd. bu ajun; ETü. + Ar. bu dünyā; ETü. bu yakınrağ; ETü. çın yer; Ar. + ETü. dünyā tiriglik; ETü. + Soğd. irsel ajun; ETü. karanğu tünerig orun; ETü. keçimlig; ETü. + Ar. keçer dünyā; ETü. + Soğd. keçigli kalgusuz ajun; ETü. kölige; ETü. + Soğd. kutsuz acun; ETü. + Ar. ozağı dünyā; ETü. tunek; ETü. + Soğd. yakın ajun; ETü. yakın tiriglik; ETü. yakınrağ; ETü. yakınrağ tiriglik; ETü. + Ar. yaruğ dünyā; ETü. + Ar. yayığ dünyā.

İslam dininde fizikî dünyanın, yani içinde bulunduğumuz dünyanın aldaticılığı vurgusu bulunmaktadır. Metinlerde bu dünya için genellikle bu aldaticı, geçici oluşu vurgusu bulunur. KB’de dünyanın aldaticılığı şöyle dile getirilir: “mini ardı dünya okıdı sewe / köñül birdim erse irikti iwe; cefā kıldı dünyā karıdı bu küt / sini armasunu munu sözke büt” (KB 1172-1173).³⁸⁴

Fizikî dünya ve ahiret arasındaki bu ayrım Türklerin Budizm ve İslamiyet inançlarında mevcuttur. Barutçu Özönder, "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslami Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma" adlı çalışmasında *ajun* sözcüğünden yola çıkılarak, İslamiyet ve Budizm’deki dikotomiye ilk dikkati çekenin Klaus Röhrborn olduğunu söyler (Barutçu Özönder, 2003: 21). Röhrborn sözlüğünde, Eski Uygur Türkçesine ait çeşitli metinlerden tespit ettiği: *ap ymā bu ajunta ap ymā ol ajunta; intın ajunka bar-* ve *iki ajunni bul-*³⁸⁵ ifadelerini "dünya" anlamıyla karşılar (Röhrborn 332b’den aktaran Barutçu Özönder, 2003: 21). Budist metinlerde "dünya"yı ifade etmek için *bu ajun*, *yawuz ajun*³⁸⁶, *ayığ ajun*³⁸⁷, *közünür ajun*³⁸⁸ vb. ifadelerle de rastlanmaktadır. Manihaist metinlerde de geçen *közünür ajun*

³⁸⁴ KB 1237. beyitte “cefaçı ajun” kullanımı da bulunmaktadır. Ancak her iki sözcük de Türkçe olmadığı için çalışmaya dâhil edilmemiştir. KB 3790. beyitte de benzer biçimde *cefalıg ajun* ibaresi bulunur.

³⁸⁵ Budizm’de *iki ajun* ile "iki iyi dünya, hayat" kastedilir. Bu tanrıların ve insanların yaşam biçimini ifade eder (Tokyürek, 2019: 355).

³⁸⁶ "it toñuz yok çığay kudıki yawız ajunka kirmegü ol" (Tot 217).

³⁸⁷ "ayığ ajunta bulurlar" (Üİ 125a/13).

³⁸⁸ "bu kişiniñ közünür aju[nta]" (M 90-2). "amarılarının [bo k]özünür ajunta yime teginmekleri [bar tēmin] ök tētsisi inçe tēp [ötünti ...]" (DA 224). "bu buyan edğü kılınç tüşin bu közünür ajunta ok bulur" (TT VII: 40/20).

ile kastedilen, ışık alem ile karanlık alemin mücadele içinde olduğu şimdiki hayat şeklidir (Tokyürek, 2019: 469).

Budizm'de *üç ajun*³⁸⁹ yani üç hayat şekli bulunmaktadır. Bunlar geçmiş hayat, şimdiki hayat ve gelecekteki hayattır (Tokyürek, 2019: 459). Geçmiş hayat biçimi için *öñre ajun*³⁹⁰, *öñre ertmiş üd*³⁹¹ terimleri kullanılmaktadır. Yine *ajun* sözcüğünün Budist metnindeki kullanım alanlarından birini yaşam biçimlerinin ifadesinde görmek mümkündür: *kişi ajun*³⁹², *yalñuk ajun*³⁹³ ile insan hayat biçimi kastedilmekten, *teñri ajun*³⁹⁴ ile tanrıların hayat biçimi, *yılki ajun*³⁹⁵ ile de hayvan yaşam biçimi ifade edilmektedir. *Ajun*, Budist metinlerde yaşam döngüsünün bir parçası olan doğumu da ifade edebilmektedir. Bunun örneklerini de Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde *tugum ajun*³⁹⁶ ifadesinde görmekteyiz.

Eski Uygur Türkçesiyle Budist metinlerde "öteki hayat" anlamına gelen *adın ajun* ifadesinin BT XXIII'te H harfi ile ifade edilen *Garbaparimañçasi Sudur*'da şöyle bir örneği vardır: "takı yeme adın ajunk[a] s[an]l[ı]g bo[lmı]ş kadın atam çalış totok" (BT XXIII: H 234). *Ajun* sözcüğü Türkçe Budist metinlerde "hayat" anlamına gelirken, İslami metinlerde "dünya" anlamıyla kullanılmıştır (Esin, 2001: 158). *Bu ajun* ve *ol ajun* dikotomisi Budizm'den sonra İslami metinlerde de dünya ve ahireti karşılayacak şekilde kullanımdadır (Barutçu Özönder, 2003: 22). Barutçu Özönder, *ajun* sözcüğünün İslamiyet'in ilk yıllarında dinî terminolojide kullanımının şuurlu bir dinî terim yapma faaliyeti olduğuna işaret eder (2003: 21). Yeni bir dinin söz varlığını oluşturmada eski dine ilişkin çağrışımların önlenmesi maksadıyla bilinçli bir tasarrufa gidilmiş ve -başka sözcükler gibi- *ajun* sözcüğünün İslami çevrenin söz varlığından çıkartılması yönünde bir eğilim var olmuştur (2003: 21). 15. yüzyıl metinlerinden itibaren *ajun* sözcüğü tamamen kullanımdan kalkar (2003: 21-22). Barutçu

"amti közünür ajunta" (BT XIII: 42.25). "bo ok közünür ajunta edgü tüşke tegdeçi" (BT XVIII: S-18). "boğunsar tudursar bo boyan edgü kılınç tüsin bo közünür ajunta ok bulur" (BT XXIII: G-171). "bo közünür ajunta" (Tot 309).

³⁸⁹ "üç ajunta yanturu anıñ ..." (BT XXVIII: C-498).

³⁹⁰ "öñre ajuntakı öç kek özü... tı]ltagınta brahmadatê eligig artukrak t[..." (DA 1158-1159). "öñre ajundakı kılınç" (TT VIII: F/15). "öñre ajundakı k[ıl]mış küş[üş]" (BT XX: 1045). "öñre ajuntakı kılınç tüsi üze ürtülmişler" (BT XXVIII: C-347). "öñre ajundakı kılınç tüsi bışmakın" (DI 789).

³⁹¹ "öñre ertmiş üdki savlarig okıtıdacı erür" (AY 276).

³⁹² "yime öñre kişi ajunınta toğmısta" (M 63-23).

³⁹³ "teñrim biz öñre yalañuk ajunınta erken" (M 70-56, 57). "üstün teñri yerinteki altın yalañuk ajunıntakı köñülke yaraşı edig tavarig tatıglıg aşın içgün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugın tapınsar udunsar" (DA 4473). "teñri yerinteki yalañuk ajunındakılarnıñ" (BT II: 1321). "yalañuk ajunınta bulmışımınñ as[ıgıñ]" (BT XIII: 39.43). "yalañuk ajunında tugum ajun tudsar" (Tot 113). "üstün teñri yerinte altın yalañuk ajunınta meñi toña teginip" (AES 15).

³⁹⁴ "ol şatu üze yarmanıp teñri yiriñe agtıngalı bultukta" (BT XVIII: 1099,1100). "ınça kaltı üstün teñri yerinteki teñriler" (BT XX: 244). "on çaşşapat küzedmek üze teñri yerinte tugar serinmek üze arıg körklüg bolur" (BT XXVIII: G-7). "teñ]ri yer[k]e" (Mainz 175 a,b A/3). "strayastris teñri yerinteki" (DI 807).

³⁹⁵ "yılki ajunıntakı tınlıglar yime burhanlarig körseler muñadıp tañlap süzük köñül öritürler" (DA 1613,1614).

³⁹⁶ "erklig han armakıntın tugum ajun tutar" (UT 1290-1292). "yalañuk ajunında tugum ajun tudsar" (Tot 113). "tugum ajunnuñ tüpin kördeçi" (TT VIII: A/47). "bo nom erdini erser bodisatavlarınñ edgülig yıldızn tarıtıp tugum ajunlug örtüglerniñ yıldızn kesdeçi tep sözletilmiş erür" (AY 83/15).

Özönder, burada TiEM 73'ün *ol ajun, bu ajun* kullanımında "ahiret" bakımından diğer metinlerden ayrıldığına dikkatleri çeker (2003: 22). Buna Doğu Türkçesiyle yapılan diğer Kur'an çevirilerinden farklı *keğinki ajun* ifadesine de bu metinde rastlanması eklenmelidir. Bu da metnin Budist terminolojideki *ken ajun* ve *kenki ajun* ifadelerini model aldığını gösterir.

ķaraŋķu tūnerig orun ifadesi de Budist terminolojiye paralel olarak kurulmuştur. *ķaraŋķu tūnerig orun* ile kastedilen bu dünya yani fizikî dünyadır. Bu ifadeye paralel olarak, Eski Uygur Türkçesiyle Budist metinlerinde *ķaraŋķu ķararig tamu* ve *ķaraŋķu ķararig orun* ile Cehennem'in kastedildiği görülmektedir (Tokyürek, 2019: 362).

Bu dünya için genel eğilim aldatıcı, karanlık, kötülük ve geçicilik vurgusu yapılmasıdır. Türkçe ilk İslami dönem metinlerinde bu dünya için kullanılan *yaruk dūnyā* ifadesi ilk bakışta diğerlerinden farklı gibi görünmektedir. Bu farklılık da Budist terminolojinin etkisi ile açıklanabilir. *Insadi Sutra*'da *yaruk* sözcüğü ile cehennemin anlatıldığı görülmektedir: "antakiya ok ol yaroklar ūze ūç uguşlar ūze bölölmiş kırk bir oronlar ūze adırılmış" (BT III: 103). *Yaruk dūnya* ifadesi bu bakımdan değerlendirildiğinde bu dünyanın aydınlık, parlak ve aldatıcı oluşuna vurgu yapıldığı gibi, sözcüğün olumsuz çağrışımından da yararlanılmaktadır.

ajun tirigliki: (<Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28 + <*tir-(i)g+lik+i, "hayat, var olmak" EDPT: 546). "biliŋler kim bu ajun tirigliki oyun turur teşriş etigi taķı ögrünüşmek kıwanmak siler ūze ūküşleşmek taġarlar içinde oġul kıızlar içinde" (TiEM 73 399r/2=057/020). "ey bođun bütönlökin taŋrıniŋ va'desi çın ol armasun sizni bu ajun tirigliki yime armasun sizlerni iđidin yek" (Rylands 33/66b1=035/005).

alçı ajun: (<al+çı, "hileci" EDPT: 129 + <Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28). "bolu birmedim men sözün tutmadım / bu alçı ajunķa özün bütmedim" (KB 5067).

arġuġ ajun: (<ar-ġuġ "insanın aldandığı nesneler" + <Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28). "İnsanın aldandığı nesneler. 'Arġuġ ajun= dünya, aldatıcı dünya' " (DLT I: 95).

bu ajun: (<bu, "bu" EDPT: 291 + <Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28). "bo ajunta öġ kaŋ bolsar ķenki ajunlarta anıŋ boguzın bıçıp isig isig etin yēgeli tegimlig bolur" (DA 3062). "bo ajunta etözün kılı yançdım erser" (U II 76/12). "bo ajunta ulatı kin ajunta" (BT II: 1335). "yme bo ajuntakı öġrünç meŋite ulatı" (BT VIII: B-172). "ap yeme bo ajunta ap yeme ol ajunta ulug asıg tusu kıldaçı" (BT XXIII: H-23). "bo ajuntakı ol tutka uġuzka tegmeki" (BT XXVIII: A-69). "[azu adı]n ajunda mu ol bo ajunta ermedin" (UAF 1-

E/9). "bo közünür ajunta" (Tot 309). "bu ajun= bu dünya" (DLT I: 77). "bu kün bu ajunda³⁹⁷ kişilik isiz" (AH 385). "yme biziñke ol ajun yme bu ajun" (TİEM 73 444v/7=093/013). "aygıl: bu ajun inçrütme ki az ol, ol ajun yahşırak kimke kim sağınsa küç kılınmaz sizler ewrülmiş kirçe" (Rylands 26/46a2=004/077).

bu dünyā: (<bu, "bu" EDPT: 291 + <Ar. dunyā, "(baş harfi büyük) güneş sistemine bağlı gezegenlerden üzerinde yaşadığımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd." Çağbayır, 2007: 1327). "usanma ölür sn meniñde basa / inanma bu dünyāka bütme usa" (KB 1093). "bu dünyā neñindin yigü kedgölük" (AH 189). "bitigil biziñke bu dünyā içinde edgölük kedinki ajun içinde biz öknüp yandımız saña" (TİEM 73 126r/9=007/156). "uğturdımız olarka bu dünyā içinde la'net kıpmak küninde olar yıratılmışlardın" (Rylands 32/27b3-28a1=028/042).

bu yakınrak: (<bu EDPT: 291 + <yak-(i)n+rak, "dünya, dünya hayatı" Ünlü 2018b: 442). "uğu ıdıldılar bu yakınrak içinde la'net sürülgenin kıpmak kün içinde" (TİEM 73 168r/5=011/060).

çın yer: (<çın, "doğru, gerçek; hakikat" EDPT: 424 + <yer, "yer; dünya; kara, toprak, mekan" EDPT: 954). "çın yer tañrınıñ ol mîrās bërür anı kimke tilese kıllarındın" (TİEM 73 123r/9=007/128).

dünyā tiriglik: (<Ar. dunyā, "(baş harfi büyük) güneş sistemine bağlı gezegenlerden üzerinde yaşadığımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd." Çağbayır, 2007: 1327 + <*tir-(i)g+lik+i "diriliği", <*tir-(i)g+lik "hayat, var olmak" EDPT: 546). "tiler sen dünyā tiriglikini bezekini" (TİEM 73 216v/8=018/028).

irsel ajun: (<er+sel, "rahat, yavaş" EDPT: 238 + <Soğd. zwn (ājūn), "hayat, yaşayan varlık" EDPT: 28). "öküşhalkını ıdı bu irsel ajun / köni yolda azdı kişi ked köre" (KB 6632).

ķarañķu tünerig orun: (<ķara+ñģu³⁹⁸, "kara, karanlık" EDPT: 662 + <tün+e-r-ig, "kara, karanlık" EDPT: 525 + orun, "yer" EDPT: 233). "nerek bu ķarañķu tünerig orun / süzük meñü ilke aşunğıl burun" (KB 3083).

³⁹⁷ A ve C nüshalarında *acun* biçiminde kaydedilmekle birlikte Arat, metnini kurarken eskicil olduğu düşünülen *ajun* biçiminde yazımı tercih etmiştir. Bu yazım, B Nüshasının Arap harfli metninde görülmektedir. bk. Arat, 1992: 72.

³⁹⁸ Osman Nedim Tuna, sözcüğün Türkçe ve Moğolca ortak *kara* sözcüğüne Moğolca *-ñģu* ekinin eklenerek oluşturulduğunu ve dolayısıyla Moğolcadan ödünçlediğini ifade eder (Tuna, 1972: 227). Bu görüşe karşılık olarak Gerhard Doerfer'in sözcüğün Türkçeden Moğolcaya oradan da tekrar Türkçeye geçtiğini ifade ettiği görülmektedir (Doerfer, 1967: 467). Hülya Uzuntaş, "Karangu(y)>Karañķu Kelimesi Moğolca mı, Türkçe mi?"

keçimlig³⁹⁹: (<keç-im+lig, “geçici” EDPT: 698). “ay ilig bu dünyā keçimlig turur / tiriglik küniñe tüker alķınur” (KB 3782).

keçer dünyā: (<keç-er “geçici”, <keç- “geçmek, sonlanmak” EDPT: 693 + <Ar. dünyā, “(baş harfi büyük) güneş sistemine baēlı gezegenlerden üzerinde yaşıadıēımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çaēbayır, 2007: 1327). “keçer dünyā keçti tüpi yıl keçer teg / keçer dünyāka öz usalın basıttım” (KB 6554).

keçigli ķalēusuz ajun: (<keç-(i)gli, “geçici” EDPT: 696 + <ķal-ēu+suz, <ķal- “kalmak” EDPT: 615 + <Soēd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “keçigli turur bu ajun ķalēusuz / bu ķalmıř tiriglik yime belēusüz” (KB 4905).

kōlige: (<kōli-ge, “gōlge” EDPT: 718). “kōlige kōni bolur” (Xu VIII: 1213). “kōlige turur dünyā devlet kūni / kōlige bir ōk yerde turmaz kōni” (KB 6134).

ķutsuz acun: (<ķut+suz, “ilahî lūtof sahibi olmayan, bahtsız, şanssız” EDPT: 606 + <ajun<Soēd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “azu ķutsuz ajun⁴⁰⁰ ķarıp mu munar” (AH 448).

ozaķı dünyā: (<oza+ķı, “geçmiş, geçmişe ait” EDPT: 284 + <Ar. dünyā, “(baş harfi büyük) güneş sistemine baēlı gezegenlerden üzerinde yaşıadıēımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çaēbayır, 2007: 1327). “meger ol kim ozaķı dünyāda ōlmekimiz yana bolmaēay miz ķınanmıřlardın” (TİEM 73 327r/1=037/059).

tūnek: (<tūn+e-k, “hapishane”, EDPT: 519). “tūnek: ⁴⁰¹hapishane, zindan. Barsgan dilince” (DLT I: 408). “tūnekte ne arzu tiler sen tilek / tilek uçmaē içre bolur ķut yūlek” (KB 3521).

yaķın ajun: (<yaķ-(ı)n, “yakın” EDPT: 904 + <Soēd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “bērdimiz aņa yaķın ajun içinde edēulūk” (TİEM 73 205r/7=016/122).

yaķın tiriglik: (<yaķ-(ı)n, “yakın” EDPT: 904 + <*tir-(i)g+lik, “hayat, var olmak” EDPT: 546). “anlarka kim edēulūk ķıldılar bu yaķın tiriglik içinde edēulūk” (TİEM 73 197v/8=016/030). “çıķıñlar tañrı yolu içinde ağır ķılsañız yerke tapladıñız yaķın tiriglikni soñ

adlı makalesinde sözcikle ilgili tartışmalara değindikten sonra, sözcüğün Moēolcadan Türkçeye geçtiēini ve -*ēēu* ekiyle kurulduēunu düşündüğünü ifade eder (Uzuntaş, 2015: 7).

³⁹⁹ Hapax legomenon.

⁴⁰⁰ Arat, metnin edisyon kritikli yayınında nüshalarda acun olarak yazılmış sözcüēü ajun şeklinde Latin harflerine aktarmayı tercih etmiştir (Arat, 1992: 76).

⁴⁰¹ KB’de Hz. Adem’in cennetten kovulup, cezalandırılmak üzere bu dünyaya gönderilmesine ithafen bu dünya karşılıēında *tūnek* yani zindan sözcüēü kullanılmıştır. Burada metonimi (ad aktarması) söz konusu olmuştur.

sarāydın ermez yakın tiriglikniñ irinçi ahret içinde meger azkına” (Rylands 29/29b2=009/038).

yaķınraķ: (<yaķ-(1)n+raķ, “dünya, dünya hayatı” Ünlü 2018b: 442). “bêrdimiz aņar yaķınraķ içinde eğgülık kim ol kiçinki içinde eğgülerdin ol” (Rylands 30/97b1=016/122).

yaķınraķ tiriglik: (<yaķ-(1)n+raķ, “dünya, dünya hayatı” Ünlü 2018b: 442 + <*tir-(i)g+lık, “hayat, var olmak” EDPT: 546). “tilediņüzler mü yaķınraķ tiriglikni âhîretdin ermes bu yaķınraķ tiriglik ênçrünmeki kêđinki ajun içinde meger az turur” (TİEM 73 142v/9=009/038).

yaruķ dünyā: (<*ya-r-u-ķ⁴⁰², “ışık, aydınlık” EDPT: 964 + <Ar. dunyā, “(baş harfi büyük) güneş sistemine baēlı gezegenlerden üzerinde yaşıadıēımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşıayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çaēbayır, 2007: 1327). “yaruķ dünyā yüzke eşünse eşük / men ötrü barayın ay eski tüşük” (KB 5003).

yayıē dünyā: (<yay-(1)ē, “sallanan; mec. kararsız, vefasız” EDPT: 981 + <Ar. dunyā, “(baş harfi büyük) güneş sistemine baēlı gezegenlerden üzerinde yaşıadıēımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşıayan insanların hepsi; insanlık; var olan, algılanan nesnelerin, maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çaēbayır, 2007: 1327). “küwençlik tiriglik kötürdi özin / yayıē dünyā mindin ewürdi yüzin” (KB 1073).

2.29.2.2 Ahiret

ETü. + Far. amrulēu sarāy; ETü. + Soēd. bir ajun; ETü. + Soēd. çın ajun; ETü. kiçinki; ETü. + Soēd. kêđinki ajun~kênki ajun; ETü. kêđinki kün~kiçinki kün; ETü. kêđinki törütmek; ETü. kêđinki törütüē; ETü. kêđinki orun; ETü. + Far. kêđinki sarāy~kiçinki sarāy; ETü. + Soēd. ol ajun; ETü. + Far. ol cihān; ETü. + Ar. ol dünyā; ETü. + Soēd. meņēü ajun; ETü. meņēü il; ETü. + Far. meņēülēu sarāy; ETü. + Far. soņ sarāy; ETü. tutaşı tirilēu orun; ETü. yarın; ETü. yarınlık iş; ETü. yarınlık orun.

Türkçe İslami dönem ilk metinlerinde ahiret anlamını karşılamak üzere Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de kullanılan *ajun* sözcüğünden yararlanılmıştır. Budist metinlerde *adin ajun* vb. ile ifade edilen ve esasen ahireti ifade etmeyip yeniden dünyaya gelişini karşılayan söz varlığı İslami bağlama uyarlanmıştır: *bir ajun, çın ajun, kêđinki ajun, ol ajun, meņēü ajun* vb.

⁴⁰² İlgili etimoloji için bk. Özkan, 2003: 158-178.

Ahiret, Farsçadan alıntılanan *sarāy* ve *cihān* sözcükleriyle ya da Arapçadan alıntılanan dünya sözcüğü ile ifade edilebildiği gibi İslam ile birlikte Türklerin dünyasına giren bu yeni dinî terimi karşılamak için Türkçe ile de çeşitli karşılıklar türetilmiştir. KB’de ahiret karşılığında *yarınlık orun* ifadesi kullanılmış ve bunun için hayırlı işler işlemeyeyse *yarınlık iş* karşılığı verilmiştir.

amrulğu sarāy: (<*am(u)r-(u)l-ğu, “1. İkamet yeri, mesken, konaklama yeri, karargah. 2. Sükun ve itmi’nan vakti, istirahatata çekilme zamanı. 3. Huzur, sekinet, ferahlık, kalp rahatlığı, mutmain olma, yatışma” Ünlü, 2018c: 42 + <Far. serāy, “1. Ev. 2. Hükümdarların oturduğu görkemli konut. 3. Devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. Hükümdar ve yakın çevresi. 5. Görkemli büyük konut. 6. Kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “ay boğunum bütünlükün bu yakınrağ tiriğlik içinde êrinçü ol kēdinki ajun ol turur amrulğu sarāy” (TİEM 73 345r/3=040/039).

Clauson *amrul-* fiilini bir Budizm terimi olarak değerlendirmiş ve anlamlandırmayı terimler üzerinde yapmayı tercih etmiştir (EDPT: 163). Örneklerden yola çıkarak fiilin “barış ve huzur içinde olmak” anlamını taşıdığı söylenebilir. Clauson’un bir fragmandan alıntılacağı *amrılmış nurvanığ* (EDPT: 163) ifadesi de TİEM 73’teki *amrulğu sarāy* ile paralellik taşımaktadır.

bir ajun: (<bir, “bir” EDPT: 353 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28), EDPT: 28). “alp bulgulukın sakınsar alku edğülerte evrilgü ol altun kümüz kazganmañ bir ajunlug talım ol” (BT XIII: 16.35). “barça bir ajunta özlüg ölürgü sav birtem kodup” (BT XVIII: s-355). “bir ajunta öz burhan kutın bulguluk yañ kip erür” (Tot 172). “yise birse dünyā tirilse kutun / tağı bir ajunda bu buldı töre” (KB 1976).

çın ajun: (“doğru, gerçek; hakikat”, EDPT: 424 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “tünek ol bu dünyā içi oğ yılan / munı kıd yaruk çın ajunğa ulan” (KB 5421).

kidinki: (<*kē+đin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705). “öñdüñki kidinki belgüberte” (Tot 409). “öñdüñki kēdinki akmak” (DA 4605). “kayu neçe öñdüñki kidinki iki yınaklartakı” (BT II: 1158). “bērdimiz añar yakınrağ içinde edğülük kim ol kidinki içinde edğülerdin ol” (Rylands 30/97b2=016/122).

kēdinki ajun~kēnki ajun: (<*kē+đin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “bo ajunta öğ kañ bolsar kēnki ajunlarta anıñ boguzın bıçıp isig isig etin yēgeli tegimlig bolur” (DA 3062). “anlar kērtgünürler añar kim indürüldi saña yme añar kim indürildi sendin öñdün yme kēdinki ajunğa anlar seziksiz marlar” (TİEM 73 2v/4=002/004).

kêḏinki kün~kiḏinki kün: (<*kê+ḏin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). “anlar kêḏinki kün anlar osanuklar” (TİEM 73 294v/4=030/007). “anlar kim kirtgünmesler kiḏinki künke yawuz meşel ol taḡrınıḡ yüksekrek meşeli ol kūsüş ol bütün işlig ol” (Rylands 30/58b1=016/060).

kêḏinki törütmeḡ: (<*kê+ḏin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <törü-t-mek “yaratmak”, <törü-t- “yaratmak, meydana getirmek” EDPT: 536). “neme taḡrı törütür kêḏinki törütüḡni” (TİEM 73 290r/7=029/020).

kêḏinki törütüḡ: (<*kê+ḏin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <törü-t-(ü)ḡ, “Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak”, EDPT: 536). “neme taḡrı törütür kêḏinki törütüḡni” (TİEM 73 290r/7=029/020).

kêḏinki orun: (<*kê+ḏin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <orun, “yer” EDPT: 233). “anlar turur anlar satḡın aldılar yaḡınraḡ tiriglikni keḏinki orun birle yünütülmes anlardın kın ap yime anlar yârî berilmesler” (TİEM 73 10v/4=002/086).

kêḏinki sarây~kiḏinki sarây: (<*kê+ḏin+ki, “arkadaki; sonraki” EDPT: 705 + <Far. serây, “1. ev. 2. hükümdarların oturduğu görkemli konut. 3. devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. hükümdar ve yakın çevresi. 5. görkemli büyük konut. 6. kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çaḡbayır, 2007: 4071). “kêḏinki sarây yeḡrek ol neme körklüḡ saḡnuḡlar sarâyı” (TİEM 73 197v/9=016/030). “ayurlar: eḡḡülük anlarḡa kim eḡḡülük ḡıldılar bu yaḡınraḡ içinde eḡḡülük kiḏinki sarây eḡḡürek neme körklüḡ ol saḡnuḡluk sarâyı” (Rylands 30/42b3=016/030).

ol ajun: (<ol, "o" EDPT: 123 + <Soḡd. zwn (ājün), “hayat, yaşıyan varlık” EDPT: 28). “ap yeme bo ajunta ap yeme ol ajunta ulug asıḡ tusu kıldaḡı” (BT XXIII: H-24). “ol ajun: o dünya, ahiret” (DLT I: 77). “ajun bir tüşün ol ḡürün bir tüşün / bu tüşün ḡopursa tüşün ol ajun” (KB 1390). “aydı ḡürühlar boḡunındın anlar kim tandılar taḡı yalḡanḡa tut(t)ılar tegmeklig ol ajunḡa dünyâ ni‘metini keḡ ḡıldımız anlarḡa yaḡınraḡ tiriglik içinde ermes bu meḡer bir âdemî silerke meḡzer yeyür” (TİEM 73 250v/8=023/033). “ayḡıl: bu ajun inḡrütmeḡi az ol, ol ajun yaḡşıraḡ kimke kim saḡınsa küḡ ḡılınmaz sizler ewrülmiş ḡirḡe” (Rylands 26/46a2=004/077).

ol cihân: (<ol, "o" EDPT: 123 + <Far. cihân, “1. evren; âlem. 2. dünya. 3. dünyada yaşıyan insanların hepsi; herkes” Çaḡbayır, 2007: 814). “kim tiler erse ol cihân ekini arturḡay miz aḡar ekini içinde” (TİEM 73 355r/5=042/020).

ol dünyâ: (<ol, "o" EDPT: 123 + <Ar. dunyâ, “(baş harfi büyük) güneş sistemine baḡlı gezegenlerden üzerinde yaşıadıḡımız gök cismi; yer küre; yer; bu gezegenin dış yüzü; yeryüzü; yeryüzünde yaşıyan insanların hepsi; insanlık; var olan, alḡılanan nesnelerin,

maddesi olan her şeyin, canlı yaratıkların tümü; âlem; evren; kâinat vd.” Çağbayır, 2007: 1327). "ol dünyâ neki sewmeklig katıg turur" (TİEM 73 448r/8=100/008).

menğü ajun: (<beğgü, “sonsuz, ebedî” EDPT: 350 + <Soğd. zwn (ājūn), “hayat, yaşayan varlık” EDPT: 28). “sonu olmayan dünya (ahiret)” (DLT III: 378). “siziksiz kelir utru menğü ajun / erej kelse emgek uzalmaz uzun” (KB 4906).

menğü il: (<beğgü “sonsuz, ebedî”, EDPT: 350 + il, “bağımsız bir idare altındaki siyasî birlik” EDPT: 121). “bu toğ toz tumandın örü tart özün / süzük menğü il kıl sen açgıl közün” (KB 5426).

menğülüg sarây: (<beğgü+lük, <beğgü, “sonsuz, ebedî” EDPT: 350 + <Far. serây, “1. ev. 2. hükümdarların oturduğu görkemli konut. 3. devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. hükümdar ve yakın çevresi. 5. görkemli büyük konut. 6. kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “anlarğa anıñ içinde menğülüg sarây” (TİEM 73 350v/9=041/028).

soñ sarây⁴⁰³: (<soñ, “son, bir şeyin sonuncusu” EDPT: 832 + <Far. serây, “1. ev. 2. hükümdarların oturduğu görkemli konut. 3. devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. hükümdar ve yakın çevresi. 5. görkemli büyük konut. 6. kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “ol sarây kēdinki sarây kıılır miz anı anlarğa tilemezler yükseklikni yer içinde ap yme artuqluqnı. soñ sarây sañnuqlarğa” (TİEM 73 288r/5=028/083). “ol kim anıñ içinde soñ sarây yēgrek anlarğa kim sañnurlar ap uqmazlar mu” (Rylands 28/45a1=007/169).

süzük menğü il: (<süz-ük, “saf, aydınlatılmış” EDPT: 862 + <beğgü “sonsuz, ebedî”, EDPT: 350 + il, “bağımsız bir idare altındaki siyasî birlik” EDPT: 121). “nerek bu karanğku tūnerig orun / süzük menğü ilke aşunğıl burun” (KB 3083).

tutaşı tirilgü orun: (<tut-taçı, “daima, sürekli” EDPT: 461+ <*tir-il-gü, “diriltirmek, hayata döndürülmek” EDPT: 547+ orun, “yer” EDPT: 233). “anı kıl tutaşı tirilgü orun / bu ajun neñin kōd añar yüz urun” (KB 5189).

yarın: (<yarı-n, “parlamak; sabahın erken saatleri; ertesi sabah; yarım; gelecek sene” EDPT: 970). "yarın kēçe eşür men" (IrkB 2). "bağmas buğun sewüksüz / yuğkı yüđi saranka / kazğan ulıç tüzünlük / kalsun çawıñ yarınka', 'Millet sevgisiz, yüzü ekşi, sıkı kişiye bakmaz. Yavrum, yumuşak huyluluk kazan, sanın yarına kalsın" (DLT II: 250). “ferište bitir kıl negü kılmışın / iđi ötrü aydur yarın ol işin” (KB 2228). "bilgeyler yarın kim ol köñli açuğ sewünçlüğ açuğ" (TİEM 73 391r/3=054/026). "körsün-a et-özni nè kim ilgerü ıdtı" (Rylands 38/30a2=059/018)⁴⁰⁴.

⁴⁰³ Dinî terim hakkında bk. Ata, A. (2005). "Soñ Saray". Türk Dilleri Araştırmaları. 2005(15): 69-83.

⁴⁰⁴ *Yarın* sözcüğü KB'de ilgili beyitte ahireti ifade etmektedir.

yarınlık iş: (<<yarın-n+lık, “yarınla ilgili” EDPT: 971 + <iş, “iş, emek; edim; mesele” EDPT: 254). “bu ay toldı aydı ay oğlum eşit / mini kör usanma yarınlık iş et” (KB 1208).

yarınlık orun: (<yarın+lık, “yarınla ilgili” EDPT: 971 + orun, “yer” EDPT: 233). “yarınlık orun edgü kolsa özün / isiz kılmasını bu iki ajun” (KB 1147).

2.29.2.2.1 Yeniden Dirilmek

Far. + ETü. gürdın qopğu kün; ETü. qop-; ETü. qoparğu kün; ETü. qoparılğu kün; ETü. qoparılğuluk; ETü. qopğar~qopğur-; ETü. qopğu; ETü. qopur~qopar-; ETü. ölüg tırgür~ölüg tırgüz-; ETü. tır- kopar-; ETü. tıril~tıril-; ETü. tırgür~tırgüz-; ETü. yanduru qopar~yandura qopar-; ETü. yandurulğu.

KB’de yeniden dirilme ve ebedî bir hayata başlama şöyle ifade edilir: “ikide biri boldı şeksiz ülüg / tirildi ölümsüz uzun menğölüg” (KB 1527).

tırgür- fiilinin asıl anlamı "dirilmek"tir. Yazıtlar döneminde "bodunu diriltmek, onu asimile olmaktan korumak" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de ölüleri diriltmek bir mucize olarak görülmektedir. Örneğin, BT VII'deki örnekte Tibetli Guru Badis'in bir mucize olarak ölüleri diriltmesi anlatılmaktadır. İslam diniyle birlikte Ahiret günü yeniden dirilmeyi ifade etmeye başlar. Bu dinî anlam, *tırgür-* fiilinin asıl anlamı olan "dirilmek" ile de doğrudan ilgilidir.

gürdın qopğu kün: (<gür+dın "mezardan", <Far. gür "1. Mezar; kabir. 2. Yaban eşiği" Çağbayır, 2007: 1781 + <qop-ğu "kalkma, kalkmak" EDPT: 580 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). "dereng kılğatı anıñ qarnı içinde gürdın qopğu künke tegi" (Rylands 34/39a2=037/144).

qop-: (<qop-, “kalkmak” EDPT: 580). "talım kara kuş kopupan barmış" (İrkB 43). " 'er yokuşu qopdı = adam yerinden ayağa kalktı', 'tüpi qopdı = tipi koptu, tipi çıktı', 'kuş qopdı = kuş kalktı'. Başkası da böyledir" (DLT II: 4). "könilik kerek erke qopsa qutun / könilik atı ol kişilik bütün" (KB 865). "edibler edibi fazıllar başı / güherdin söz aymış ögün söz bışı / uğan rahmet itsün bu sa‘ât aña / yarın qopsa bolsun yaranlar işi" (AH 492). “erklig bolmaslar ölümke ap yme tırgilikke ap yme gürdın qopmaqqa” (TİEM 73 262v/3=025/003). “hem selāmetlik anıñ üze ol kün kim tuğrıldı ol kün kim ölür ol kün kim qoparlar tırgı” (Rylands 31/8b3=019/015).

qoparğu kün: (<qop-ur-ğu "diriltme", <qop-ur- “kaldırmak, dirilmek” EDPT: 586 + <kün, “güneş; gün” EDPT: 725). "bu turur qoparğu kün velikin siler bilmes erdiñizler" (TİEM 73 298v/7=030/056).

koparılgu kün: (<kop-ur-(ı)l-ğu "diriltirme", <kop-ur- "kaldırmak, dirilmek" EDPT: 586 + <kün, "güneş; gün" EDPT: 725). "kalğay erdi anıñ qarnı içinde koparılgu künke tegi" (TİEM 73 329r/7=037/144).

koparılğuluk: (<kop-ur-(ı)l-ğu+luk "diriltirmelik", <kop-ur- "kaldırmak, dirilmek" EDPT: 586). "va'de kıldı anlar tandılar koparılmamaqlarını ayğıl yok meniñ idim haqqı koparılğuluk siler yana ukturulğay siler anı kim kıldıñız" (TİEM 73 412r/3=064/007).

kopğu: (<kop-ğu, "ortaya çıkmak" EDPT: 580). "ilâhî küdezgil meniñ köñlümi / sewüg sawçı birle kopur kopğumi" (KB 47). "dereng kılğatı anıñ qarnı içinde gürdin kopğu künke tegi" (Rylands 34/39a2=037/144).

kopğar~kopğur-: (<kop-ğu+r- "dirilmek", <kop-ğu, "ortaya çıkmak" EDPT: 580). "ayğaylar ay vāy bizke kim kopğardı bizni bu udıǵu yerimizdin va'de kıldı rūzî berigli Tañrı çın aydı ıdılmışlar" (TİEM 73 323v/2=036/052). "ayğaylar: ey katıǵlıq bizke kim kopğurdı bizni yatǵu yerimizdin bu ol turur kim va'de kıldı tañrı: rāst aydı yalawaçlar" (Rylands 34/12a1=036/052).

kopur~kopar-: (<kop-ur-, "kaldırmak, dirilmek" EDPT: 586). " 'ol meni ornumdın kopurdı = o, beni yerimden kaldırdı'. Yerinden kaldırılan oynatılan her şey için de böyle denir" (DLT II: 72). "sewüg sawçı birle kopurğıl mini / elig tuttaçı kıl könilik küni" (KB 30). "ölügler koparur anlarını tañrı yana anıñ tapa yandurulurlar" (TİEM 73 98v/3=006/036). "sorarlar saña kıyāmetdin kaçan ol anıñ oǵruǵı ap kopurmakı" (Rylands 28/56a2=007/187). "yok kim idim haqqı koparğaylar sizlerni yana yime ukturğaylar sizke anı kim kıldıñız ol Tañrı üze āsān turur" (Rylands 38/69a2=064/007).

ölüg tırgür~ölüg tırgüz-: (<öl-(ü)g "ölü", EDPT: 142). "ölüg tirildi = ölü dirildi" (DLT II: 127). "Teñri ölüg tırgürdi = Tanrı ölüyü diriltti" (DLT II: 179, DLT III: 424). "ol tırgürür ölüglerni ol tegme nerse üze uğan turur" (TİEM 73 242v/9=022/006). "nisān olarka ölüg yer tırgüzdüimiz anı hem çıkardımız andın ewün yana andın yeyürler" (Rylands 34/4a2=036/033).

tër- kopar-: (<tër-, "bir araya getirmek, toplamak" EDPT: 529 + <kop-ar-, "kaldırmak, dirilmek" EDPT: 586). "ayğay: idim nelük tērdim mēni/kopardıñ mēni qaraǵu çın-oq men erdim körgeñ" (Rylands 31/91b3=020/125).

tiril~tēril-: (<*tir-il-, "diriltirmek, hayata döndürülmek" EDPT: 547). "üküş ölteçi anta tirilti" (BK D 31). "er ēli-a tērilip-a ēlt" (A 76/1). "yaglıg kamaç bulupan yalgayu tiril" (IrkB 13). "ol yēl içinte antag ün eşidserler ölmüş erserler yime yine ikileyü tirilürler" (DA 655). "tirilti" (TT II: A/58). "uluglar birgerü tirilig" (BT V: 673). "men tirilmişke sizler negülük ança ked kaçar sizler" (BT XVIII: S-93). "ölüg tirildi = ölü dirildi" (DLT II: 127). "ikide biri boldı şeksiz ülüg / tirildi ölümşüz uzun meñgülüg" (KB 1527). "aķı er biligni yete bildi kör /

anın sattı mālın şenā' aldı kör / tirildi ulamsız ulamı bolup / ajunda at edgü қоdуп bardı kör" (AH 239). "ölmegey anıñ içinde taķı tirilmegey" (TİEM 73 231v/8=020/074). "ol tañrı ıdıtı yellerni koparur bulutnı sürdümüz anı ölmüş el tapa tırgüzür-miz anıñ birle yerni ölmüşde kidin mundağuk halknıñ tirilmeki" (Rylands 33/69b2=035/009).

tırgür~tırgüz-: (<*tir-gür-, "dirilmek, hayata dönmek" EDPT: 545). "anta] kisre teñri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igittim" (KT D 28-29). "anta kisre teñri yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t[ırg]ürü igittim" (BK D 23). "ölügü tırgürti" (BT VII: O-6). "Teñri ölüg tırgürdi = Tanrı ölüyü diriltti" (DLT II: 179). "bu kudret idisi ulug bir bayat / ölüglerni tırgüzmek āsān saña" (AH 20). "sürer miz anı bir ölüg kentke tırgürdimiz taķı anıñ birle yağmur birle yerni ölmüşde kedin" (TİEM 73 317r/8=035/009). "ol tañrı ıdıtı yellerni koparur bulutnı sürdümüz anı ölmüş el tapa tırgüzür-miz anıñ birle yerni ölmüşde kidin mundağuk halknıñ tirilmeki" (Rylands 33/69b2=035/009).

yanduru kopar~yandura kopar-: (<yan-tur-u, "geri gönderilmek" EDPT: 948 + <kop-ur-, "kaldırmak, dirilmek" EDPT: 586). "ermes ol meger ölümümüz ilki yolu ermes biz yanduru koparılmışlardın" (TİEM 73 364v/7=044/035). "ermez mü meger evvelķi ölümümüz? ermez-miz biz yandura koparmışlardın" (Rylands 36/83a2=044/035).

yandurulgu: (<yan-tur-(u)l-gu "geri dönen", <yan-tur- "geri göndermek, dönmek, geri vermek" EDPT: 947). "ayğaylar biz mü yandurulğular miz künke" (TİEM 73 434v/4=079/010).

2.29.2.3 Cennet

ETü. + Far. adın bostān; ETü. + Far. aķar hoş suw; Far. + ETü. + Ar. kamuğ türlüğ ni'metlig büstān; Ar. + ETü. şehidler turğu yer; ETü. + Far. tamğalanmış bor; ETü. + Far. turğu büstān; ETü. turğu sarāy ; ETü. + Far. turğu uştmā; ETü. turğuluk uştmā; ETü. uçmak~uçmaķ~uçtmā~uştmā; ETü. ulaşı turğu uştmālar; ETü. yanış körklüglüki; ETü. + Far. yegrek amrulguluk körklügrek ārām kılgu yer.

İslami metinlerde *Adın bostān* ifadesi ile *cennet* ifade edilmektedir. Bu ifade Budist metinlerdeki *adın ajun*⁴⁰⁵ ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Budist metinlerde Soğd. *ajun* ile Sanskrit dilindeki *gatiyi* karşılanmaktadır. Bu terim, "varlık biçimi, yol, yöntem" demektir (Tokyürek, 2019: 354). Budizm'de sıradan insanlar için arzu dünyası, şekil dünyası ve şekilsizlik dünyasında yani üç dünyada altı hayat biçimindeki canlıların sınırsız doğum ve

⁴⁰⁵ "kentü özi etöz kodup adın ajunka bartı" (DA 981). "adın ajunka sanlı[g]" (BT XIII: 46.35). "adın ajunug sakınsar" (BT XIII: 16.29). "[azu adı]n ajunda mu ol bo ajunta ermedin" (UAF 1-E/9).

ölüm döngüsü bulunmaktadır (2019: 445). Söz konusu altı hayat biçiminde⁴⁰⁶ yeniden dünyaya geline bu süreç acı ve ızdırıp içermektedir. Dolayısıyla Budizm ve İslam arasında bu iki kavram arasında kurulan ilişki anlamları bakımından neredeyse birbirine zıt iki dinî kavramı işaret eder. Yapıları bakımından benzer olmasa da Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış Budist metinlerde cenneti karşılamak üzere *teñri yiri*⁴⁰⁷ ifadesine rastlanmaktadır. Budizm'de cennet, tanrılar yaşam biçiminde yaşam döngüsünü sürdüren canlıların bulunduğu yeri ifade etmektedir.

Cennet karşılığında kullanılan *uçmak* sözcüğünün Türkçe olup olmadığı üzerinde çokça farklı görüş bulunmaktadır. Brockelmann, sözcüğün *uç-* fiiline getirilen *-mak* ekiyle açıklanamayacak farklı bir kökeni olduğunu düşünür (Brockelmann, 1954: 126). Onu bu düşünceye iten şey sözcüğün ileri tarihli örneklerinde *uştmaḥ* şeklinde tanıklanıyor olmasıdır (1954: 126). Clauson, Soğdcadan alıntı bir sözcük olduğu fikrindedir (EDPT: 257). Buna karşılık Tuncer Gülensoy, sözcüğün Türkçe *uç-* fiilinden alındığını ve “ruh öldükten sonra göğe yükselme” anlamını taşıdığını düşünür (Gülensoy, 2007b: 956). Ölümün *uç-* fiiliyle ifade edilmesi ve ruhun göğe yükselmesi fikri eski Türk inancına uygun düşmektedir. Cenneti karşılayacak bir söz varlığı önceleri bulunmadığı için, Türklerin Soğdcadan *uştmaḥ* sözcüğünü aldığı, Türkler için anlamlı olacak şekilde alıntı sözcüğe benzer sesletim değerine sahip bir sözcüğün ikame edildiği düşünülebilir. Bu düşünce, Brockelmann'ın sözcüğün kökeninde şüphe duymasına sebep olan *uştmaḥ* kullanımının uçmak'tan ayrılıp Soğdcadan alıntı olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Adem ile Havva'nın kendilerine yasaklanan meyveyi yiyerek cennetten kovulması şu ayetlerde anlatılır: 2/35-36, 38; 7/19-24; 20/120-121. KB'te bu ayetlere göndermeler bulunur: “apa uçmak içre yidi kör ewin / arıngu ılındı bu dünyā ewin” (KB 3522). İslami metinlerde “cennet bahçesi” anlamına gelen Ar. *fırdevs* sözcüğü *ḫamuḡ türlüg ni'metlig bustān* ile çevrilmiştir.

Bu dünyada şarap haram olsa da cennette en iyi şaraplar ikram edilmektedir: (KKM: 083/025). Bu şarap için TİEM 73'te *tamḡalanmış bor* karşılığı verilir: “içrülgeyler bordın tamḡalanmış” (TİEM 73 438v/4=083/025). Tamḡalanmış bor, akarsulardan akıntı hâlinde akar

⁴⁰⁶ Bunlar: Cehennemler, pretalar, asurlar, insanlar ve tanrılar aleminden ibarettir (Tokyürek, 2019: 354). Bunların dışında sıradan insanlar için olmayan hayat şekilleri de vardır: Śrāvākalar, Pretyakabuddhalar, Bodhisattvalar, Buddhalar (2019: 354).

⁴⁰⁷ “üstün teñri yerinteki altın yalañuk ajuñıntakı köñülke yaraşı edig tavarıg tatıglıg aşın içgün olurguluk orun tö[şek] iglegülükde ot emde ulatı tapıgın udugın tapınsar udunsar” (DA 4473). “ol şatu üze yarmanıp teñri yiriñe agtıngalı bultukta” (BT XVIII: 1099-1100). “inça kaltı üstün teñri yerinteki teñriler” (BT XX: 244). “on çahşapat küzedmek üze teñri yerinte tugar serinmek üze arıg körkülg bolur” (BT XXVIII: G-7). “teñ]ri yēr[k]e” (Mainz 175 a,b A/3). “strayastris teñri yerinteki” (DI 807) vb.

ve bu akar suyun karşılığında da *aķar hoş suw* ifadesi kullanılır: “küpler küzehler birle yme saġraķ bulaķdın aķar hoş suw” (TİEM 73 395r/3=056/018).

Tûbâ, Cennet’te bulunan bir ağaçtır ve “çok güzel, en güzel, çok hoş” anlamındadır (Çanga, 2016: 323). TİEM 73’te *yanış körklüġlüki* ile karşılanmıştır.

açın bostân: (<*ağ-(ı)n, “diġer, başka” EDPT: 60 + <Far. bû “koku” + <Far. sitân “yer”, “1. Sebze bahçesi. 2. Kavun, karpuz tarlası. 3. Kavun ve karpuzun ortak adı.” Çaġbayır, 2007: 655). “ol taplamas tiriglik içinde bolġay. ol açın bûstân içre. anıġ yemişi yaġuġlı” (TİEM 73 421r/4=069/022).

aķar hoş suw: (<ak-ar, <ak- “akmak” EDPT: 77 + <Far. hoş, “1. Duyguları okşayan; zevk veren; beġenilen. 2. Tuhaf; garip. 3. Bununla birlikte; buna raġmen; zaten. 4. Duyguları okşayan bir biçimde; beġenilen” Çaġbayır, 2007: 1988 + <sub, “su” EDPT: 783). “küpler küzehler birle yme saġraķ bulaķdın aķar hoş suw” (TİEM 73 395r/3=056/018).

ķamuġ türlüġ ni’metlig bûstân: (<ķamaġ <Far. hamāġ, “tüm” EDPT: 627 + <tör+lüg, “tür, cins” EDPT: 546 + <ni’met+lig <Ar. ni’met, “1. Allah’ın insanlara yararlanmaları için sunmuş olduġu her şey. 2. İyi niyet beslediġi düşünölen bir kimsenin yaptıġı iyilik; baġıř; lütuf; ihsan. 3. İyi yaşamak için gerekli olan şeyler. 4. İnsanın yaşaması için gerekli olan yiyecek, içecek gibi maddeler; özellikle ekmek. 5. Bir şeyden elde edilen yararlı sonuç; olanak; imkân” Çaġbayır, 2007: 3549 + <Far. bû-sitân, “1. Sebze bahçesi. 2. Kavun, karpuz tarlası. 3. Kavun ve karpuzun ortak adı” Çaġbayır, 2007: 655). “bütönlükün anlar ķertgündiler taķı ķıldılar eđġölükler erür anlarķa ķamuġ türlüġ ni’metlig bûstânlar tüşnek” (TİEM 72 222v/4=018/107).

şehîdler turġu yer: (<şehîd+ler “şehitler”, <Ar. şehîd “din uğruna veya yüksek bir ölkü uğruna ölen” Çaġbayır, 2007: 4447 + <tur-ġu “duracak”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlıġını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “anıġ üskinde turur şehîdler turġu yeri” (TİEM 73 388r/8=053/015).

tamġalanmıř bor: (<tam-ġa+la-n-mış, “damgalamak, mühürlemek” EDPT: 506 + <Far. bor, “şarap, içki” Çaġbayır, 2007: 651). “içrölgeyler bordın tamġalanmıř” (TİEM 73 438v/4=083/025).

turġu bûstân: (<tur-ġu “durulacak”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlıġını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <Far. bû-sitân, “1. Sebze bahçesi. 2. Kavun, karpuz tarlası. 3. Kavun ve karpuzun ortak adı” Çaġbayır, 2007:

655). “va‘de kıldı tañrı mü‘minlerka mü‘min urağutlarka büstānlar kim aķar astınıda arıķlar cāvidāneler anıñ içinde turģu arıģ ewler turģu büstānları içinde hem hoşnūdluķ tañrıdın uluģ ol, ol ķurtulmaķ uluģ” (Rylands 29/52a3=009/072).

turģu sarāy: (<tur-ģu “durulacak”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <Far. serāy, “1. ev. 2. hükümdarların oturduģu görkemli konut. 3. devlet başkanlarına ayrılmış konut. 4. hükümdar ve yakın çevresi. 5. görkemli büyük konut. 6. kamu işlerinin görüldüğü büyük bina” Çağbayır, 2007: 4071). “ol kim tüşürdi bizni turģu sarāy içinde öz fazlıdın” (TİEM 73 319v/3=035/035).

turģu uřmaħ: (<tur-ģu “durulacak”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <uç-maķ, “cennet” Gülensoy, 2007b: 956). “turģu uřmaħlar ol kim va‘de kıldı tañrı ķullarıña belğüsizin ya‘nî ğaybın ol tañrı erür anıñ va‘desi kelinmiş” (Rylands 31/24a1=019/061).

turģuluķ uřmaħ: (<tur-ģu+luķ “durmalık”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <uç-maķ, “cennet” Gülensoy, 2007b: 956). “turģuluķ uřmaħ aķar anıñ altında arıķlar menģü ķalıģlılar anıñ içinde” (TİEM 73 232r/1=020/076).

ulaşu turģu uřmaħlar: (<ula-ř-u “sürekli olarak”, <ula-ř- “sürekli” EDPT: 154 + <tur-ģu “durulacak”, <tur- “dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu, daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <uřmaħ+lar “cennetler”, <uç-maķ, “cennet” Gülensoy, 2007: 956). “ulaşu turģu uřmaħlar aķar astınıda arıķlar cāvidāneler anıñ içinde ol ol ķiřiniñ yanıtı turur kim arıdı.” (Rylands 31/58b2=020/076).

yanıř⁴⁰⁸ ķörklüģlüki: (<yan+ış, “nakış, süs” Gülensoy, B., 2008: 602 + <ķörk+lüģ+lük, “güzellik” EDPT: 744⁴⁰⁹). “anlar kim ķértgündiler taķı kıldılar edģülükler menģiliglik olarka yanış ķörklüģlüki” (TİEM 73 186r/3=013/029).

⁴⁰⁸ *Yanış* sözcüğüne ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Baybars Gülensoy, “nakış, süs” biçiminde anlamlandırdığı sözcüğün Türkçe olduğunu ifade eder (2007: 602). Tuncer Gülensoy, *yanışla-* yani “nakışlamak” fiilini açıklarken <yan+ış+la- biçiminde Türkçe kökenli bir sözcük olarak değerlendirir (2007b: 1059). Çağbayır, *Derleme Sözlüğü*’nde “bir tür kilim örneği” (DS VI: 4815) olarak verilen anlamından yola çıkarak sözcüğün Ar. nakış ile ilgili olduğunu düşünür (Çağbayır, 2007: 5200).

⁴⁰⁹ Clauson KB metninden aldığı örneğin *hapax legomenon* olabileceğini düşünmüştür. Ancak örnekte görüldüğü üzere hapax örneği değildir.

yegrek amrulğuluk körklügrek ārām kılgu yer: (<yeg+rek, <yeg “daha iyi; en iyi” EDPT: 909 + <*am(u)r-(u)l-ğu+luk, “dinlenilen yer, sükûnet içinde kalınan yer” Ünlü, 2018c: 43 + <körk+lüg+rek, <körk+lüg “şeklinde olmak; güzel bir şekle sahip olmak, güzel olmak” EDPT: 743+ <Far. ārām, “1. Dinlenme. 2. Durma. 3. Kalma; karar kılma. 4. Rahat, huzur. 5. Müddet” Çağbayır, 2007: 277 + <kıl-ğu “kılınan” , <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “uştmaḥ boḍunları mu ol kün yegrek amrulğuluk körklügrek ārām kılgu yer” (TİEM 73 264r/3=025/024).

uçmak~uçmaḥ~uçtmaḥ~uştmaḥ: (<uç-mak, “cennet” Gülensoy, 2007b: 956). “uçmak, cennet. Şu parçada dahi gelmiştir: ‘Türlüg çiçek yarıldı / barçın yaḍım kerildi / uçmak yeri körüldi / tumluḡ yana kelgüsüz’, ‘türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygı serildi, cennetin yeri görüldü, kış gene gelecek değildir’ (DLT I: 118-119). “apa uçmak içre yidi kör ewin / arıḡu kılındı bu dünyā ewin” (KB 3522). “kim kılsa êḡgölükdin erendin azu tişidin ol kærtgünmiş erse anlar kigürgeyler uçmakḡa küç tegrülmegeyler ḡurmā uruḡının yufḡa ḡabınḡa” (TİEM 73 73r/5=004/124). “bir teg bolmaz ot idileri taḡı uçmaḥ boḍunları birle” (TİEM 73 405r/6=059/020). “ündegeyler uştmaḥ idilerine āsānlıḡ siler üze tēp kirmegeyler aḡar anlar umınḡ tutḡaylar” (TİEM 73 117r/2=007/045). “bütünlükin uştmaḥ boḍnı bu kün meşḡülluk içre uçmaḥ kızları birle sewünḡ kılıḡlar” (Rylands 34/13b1=036/055). “kiçürgü üḡün mü‘minlerni hem mü‘minlerni uçtmaḡlarḡa aḡar astnıda arıḡlar” (Rylands 37/28b3=048/005).

2.29.2.4 Cehennem

ETü. aḡrıḡlıḡ ḡın; Far. + ETü. çeraḡluḡ ot; ETü. ḡatıḡ ot; ETü. köy~küy-; ETü. köyrür ot; ETü. köyürḡen ot; ETü. küyer ot; ETü. küyer ot ḡını; ETü. köydürḡen ḡın; ETü. ot; ETü. otḡa küy-; ETü. örteḡen ot; ETü. tamdur~tamtur-; Soḡd. + ETü. tamuḡ içinde kemşil-; Soḡd. + ETü. tamuḡ ḡını; Soḡd. + ETü. tamuḡ otı~tamu otı; ETü. turḡu yanıḡ yer; ETü. ürülḡen ot; ETü. yawuz amrulḡu; ETü. yawuz amrulḡu yer; ETü. yawuz yaḡu yer; ETü. yaḡılmış ot.

Eski Türk inancında cennet yeryüzünde yaşanmaktaydı. Ölen kişinin ruhu yaşamında yaptığı iyiliklere karşılık olarak *körmös*’e dönüşüp *çın yer*’in yani yeryüzünün nimetlerinden özgürce yararlanabiliyordu (Anohin, 2006: 25). Günahkarlar içinse yer altında Erlik’in yanına gidip ona hizmet etmekle cezalandırılmak söz konusuydu (2006: 25). Dolayısıyla Eski Türklerin cehenneme doğrudan doğruya karşılık gelen bir sözcüğü bulunmamaktaydı.

Budizm’i benimseyen Türklerse cehenneme karşılık olarak *emgeklik/emgeḡülük orun*, *emgeklig ört*, *emgeklig yol*, *ḡodıḡı yavız ajun*, *otluḡ balıḡ*, *tamu*, *tamular*, *tamulug orun*,

yalınlig çoğlug orun, yavız orun karşılıklarını kullandılar (Tokyürek, 2019: 360-362). Bunların dışında Soğdcadan *tamu~tamuğ* sözcüğünü alarak cehennemi ifade etmekte kullanmışlardır. Tokyürek, Budizm'deki cehennem anlayışının diğer dinlerden ayrıldığı iki farklı yönü şöyle ifade eder: "Birincisi, varlık ilahi bir yargı ve cezalandırmanın sonucu olarak cehenneme gönderilmez. İkincisi ise bir cehennemde varlığın kalış süresi genellikle çok uzun olmasına rağmen sonsuz değildir" (2019: 361). Ayrıca Budist metinlerin cehennem betimlemelerinden anlaşıldığı kadarıyla sekiz soğuk ve sekiz sıcak cehennemin bulunması ile de diğer dinlerden ayrılır (2019: 361).

Manihaizm'de "şehvetli ve ihtiraslı olmak, içki içmek, et yemek, cinsel birleşmede bulunmak, ateşe ve suya saygısızlık yapmak, sihir yapmak"tan ibaret olan on günahı işleyenlerin cehennem ile cezalandırılacaklarına inanılır (2019: 487).

Kâşgarlı Mahmud'un ve Yusuf Has Hâcib'in de Soğdca *tamu*⁴¹⁰ karşılığını kullandığı görülmektedir: "Tamu: Cehennem. Şu savda dahi gelmiştir: 'tamu kapuğın açar tawar = cehennemin kapısını mal açar', (rüşvet, cehennemin kapısını açar; nasıl olur da başka kapıyı açmaz). Bu, işinin görülmesi için rüşvet vermekle emrolunan kişi için söylenir" (DLT III: 234). "mañar tegdi mundağ biliglig sözi / tamudın yırar tip tamuluk özi" (KB 292). "kaçan aytılsa añar kırkıl tēp tañrıka tutar anı 'ārhamet yazuk birle tap ol añar tamu" (TİEM 73 24v/7=002/206). "anlar kim tandılar taķı yalğanķa tuttılar biziñ belgülerimizni anlar tururlar tamuğ idileri" (TİEM 73 81r/9=005/010). TİEM 73'te *tamuğ* sözcüğünün Arapçadan doğrudan alıntılanan "çok kıran, ufaltan; kendisini yalanlayanları çokça ezdiği, içine döktüğü için, Cehennem" anlamına gelen *huṭame* sözcüğü ile birlikte de kullanıldığı görülmektedir: "ḥaḳḳā kemşilgey ḥuṭame tamuğı içre. ne bildürgey saña ḥuṭame tamuğı içre" (TİEM 73 449r/3-4=104/004-005).

İslam dininde Cehennem'in katmanları vardır. TİEM 73'te Cehennemin aşağı katlarındakileri ifade ederken astın kol ifadesi kullanılmıştır: "çın êkki yüzlögler astın kol içinde otđın" (TİEM 73 75v/4=004/145).

Tamuğ dışında TİEM 73'te Cehennem'i işaret eden ifadeler arasında *ot, küyer ot, örtegen ot, ürülgen ot* ve *yawuz amrulğu yer* sayılabilir. Ancak bu sözcüklerin diğer metinlerde Cehennem'i karşılamadığı ve çoğu zaman gerçek anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

ağrıtlıqlı kın: (<ağ(1)r+1-t-(1)ğlı "ağrıtan", <ağ(1)r+1-t- "fiziksel veya zihinsel ağrıya neden olmak" EDPT: 92 + <kın, "ceza, eziyet" EDPT: 631). "anuttımız tañıglılarka anlardın ağrıtlıqlı kınını" (TİEM 73 77r/6=004/161).

⁴¹⁰ bk. EDPT: 503.

çerağluğ ot: (<çerağ+luğ “yanıcı”, <Far. çerağ “1. Yağ kandilinin fitili. 2. İçine yağ konulup yakılan bir tür fitilli lamba; kandil; çıra. 3. Parlayan, yanan, ışık veren şey. 4. Çırak. 5. Bektaşî dergâhlarında, yeni gelen derviş için tören düzenlenen makam” Çağbayır, 2007: 935 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “anuttımız anar kim yalganka tuttu kıyâmetni çerâğluğ ot” (TİEM 73 263r/4=025/011).

katığ ot: (<kat-(ı)ğ, “sert, sıkı, çetin” EDPT: 597 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “küdezgil olarnı tamuğnuğ katığ otındın” (Rylands 35/26b3=040/007).

köy~küy-: (<kü-y-, <kü-η⁴¹¹- “yanmak” EDPT: 726). “ot tamıtur idiz köyer örtenür” (M 41-27). “eti yini siñiri tamırı barça kalısız köye bışar” (DA 804). “içdin sıñar köyer avadutı atlıg tamır” (BT VII: H-5). “ol otka köymişin” (Tot 1129). “otuñ köydi = odun yandı” (DLT III: 246). “köñül til törütti köni söz üçün / sözi egri bolsa küyer ol küçün” (KB 1024). “tütündi küydi baş ürüñlükün” (TİEM 73 223r/4=019/004).

köyrür ot: (<kü-y-[ü]r-(ü)r “yaktıran”, <kü-η- “yanmak” EDPT: 726 <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “biz anuttımız kâfirlerka köyrür ot” (Rylands 37/35a1=048/013).

köyürgen ot: (<kü-y-(ü)r-gen “yaktıran”, <kü-η- “yanmak” EDPT: 726 <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “tañrı yarattı kâfirlerni, anuttı olarka köyürgen ot” (Rylands 33/23b2=033/064).

küydürgen kın: (<kü-y-dür-gen “yaktıran”, <kü-η- “yanmak” EDPT: 726 + <kın, “ceza, eziyet” EDPT: 631). “tegme yolu tileseleler çıkmakların andın kağğudın yandurulğaylar anıñ içinde tatınlar küydürgen kını” (TİEM 73 244r/4=022/022).

küyer ot: (<kü-y-er “yanar”, <kü-η- “yanmak” EDPT: 726 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “ozunçı kişike katılma yıra / ozunçı tilinde küyer ot köre” (KB 4212). “zînhâr ol küyer ot turur” (TİEM 73 422r/8=070/015).

küyer ot kını: (<kü-y-er “yanar”, <kü-η- “yanmak” EDPT: 726 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34 + <kın+ı “eziyeti”, <kın “ceza, eziyet” EDPT: 631). “bitildi anıñ üze ol kim eş dost bolsa anar ol yolsuz kılur anı köndürür anı küyer ot kını tapa” (TİEM 73 242v/3=022/004).

ot: (<ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). ança kazanıp birki bodunug ot sub kılmadım” (KT D 27; BK D 22). “ot içinte lenhua çeçek törümiş teg” (Xu VII: 1531). “bu üç türlüğ tıtağda mtgürü ot belgölüg bolur” (M 41-56). “üze on kat kök asra sekiz kat yer beş teñri beşinç ot teñri” (Hua 81). “amrak oguluma kærtü sakınçlıg atan s[uv]dın oot ünmiş teg” (DA 1419). “u[zun] sansar içi[ndeki] otça öpelü[r]” (TT II: B/77). “ot öze” (TT III: 29). “ot yalınlıg” (TT V: A/44). “otlı suwlı teg” (TT VIII: O/8). yalalıg otların köñüllüg otçuklarında yalınatı yapanıñ umuğı arslar eligi üze yala kodgalı taplıgın” (BT III: 275). “yalınayu turur ot

⁴¹¹ Clauson, buradaki η ile transkribe edilen harfin *koy* “koyun” sözcüğünde olduğu gibi /yn/ sesini karşıladığını belirtir (EDPT: 726).

[sakingu ol] çakır erür" (BT VII: 23). "[ot] bolup [et'özteki ayığ kılınç erip]" (BT VIII: A-348). "aviç tamunun otı teg" (BT XIII: 1.13). "keninte ot üze örtenür" (BT XXIII: B-54). "bilge biliglig ot tözlüg çandali" (Tot 831). "ot saşun yarıkın kıyagan uruñuka bërdi" (Or 8212/76 B/B9). "tütünçsüz ot yok tüni küni ökünç yok" (Or 8212/78 B/A3). "kün ay teñri atlıglar yel teñri ot teñri ançulayu ok" (DI 555). "ot: ateş" (DLT I: 43). "körürde küyürme özünñi küçün/ özün otka atma bu dünyā üçün" (KB 3624). "küdezgil tiliñni kel az kıl sözün / küdezilse bu til küdezlür özün / resül erni otka yüzün atğuçı / til ol tidi yığ til yul ottın yüzün" (AH 159). "bütünlükün anlar tandılar belgülerimizke harayna kigürgeymiz anlarını otka" (TİEM 73 65r/5=004/056). "boldı ol ikiniñ soñı ol iki ot içinde cāvidāne ol iki anıñ içinde ol zālamlarnıñ yanutı turur" (Rylands 38/29b1=059/017)⁴¹².

otka küy-: (<ot+ka, <ot "ateş, mec. öfke" EDPT: 34 + <kü-y-, <kü-ñ- "yanmak" EDPT: 726). "[o]tka köymegey bıçılıp üzülüp [yeme ö]lmegey" (DI 774). "azıp yügrür erdim ayu birdi yol /küyer erdim otka küdezme ol" (KB 384).

örtegen ot: (<ört+e-gen, <ört+e- "yakma, tutuşma" EDPT: 208 + <ot, "ateş, mec. öfke" EDPT: 34). "ünder anıñ süsini bolğu üçün örtegen ot idileri" (TİEM 73 317r/3=035/006).

tamdur-~tamtur-: (<tamıd-(u)r-, "alevlenmek" EDPT: 504). "tütsüg tamturup" (M 92-6). "yetikenke yula tamdurgu künlerig ayu berelim" (BT XXIII: G-305). "ol ot tamturdı = o, ateş yaktırdı". Kandil için de böyle denir" (DLT II: 176). "fesāddın kürer ol bulunmış kütüg / fesād tamdurur ol uğunmış otuğ" (KB 4412). "tap tamuğ tamdurulmuş" (TİEM 73 65r/4=004/055).

tamuğ içinde kemşil-: (<tamuğ <Soğd. *tmw*, "cehennem" EDPT: 503 + <iç+i+n+de "içinde", <iç "iç, içerisi" EDPT: 17 + <*kem-(i)ş-(i)l- "atılmak" <*kem-(i)ş- "atmak, terk etmek" EDPT: 724). "kılmağıl Tanrı birle adın Tanrı kemşilgey sen tamuğ içinde taşra yıkılmış sürsükmiş" (TİEM 73 208v/9=017/039).

tamuğ kını: (<tamuğ <Soğd. *tmw*, "cehennem" EDPT: 503 + <kın+ı "eziyeti", <kın "ceza, eziyet" EDPT: 631). "küdezgil anlarını tamuğ kınındın" (TİEM 73 342r/7=040/007).

tamuğ otı~tamu otı: (<tamuğ <Soğd. *tmw*, "cehennem" EDPT: 503 + <ot+ı "ateşi", <ot "ateş, mec. öfke" EDPT: 34). "aviç tamunun otı teg artuk çoğlug" (BT XIII: 1.13). "anlar kim tandılar anlarğa tamuğ otı" (TİEM 73 319v/4=035/036). "anlar kim tandılar olarğa tamuğ otı kažā kılınmas olar üze ölsün üçün yünültmes anlardın anıñ kınındın mundağuk yanut bërür-miz kamuğ nū-sipāška" (Rylands 33/77a3=035/036).

turgu yanış yer: (<tur-ğu "durulacak", <tur- "dik durmak; hareketsiz durmak; zarf fiillerden sonra gelen yardımcı fiil; genellikle, bir şeyi yapmayı sürdürüyor anlamına gelen *turur* formu,

⁴¹² DLT'de *ot* gerçek anlamında kullanılmışken, KB, AH, TİEM 73 ve Rylands'te cehennemi ifade etmek için, ad aktarması yapılmıştır. *Huastuanift*'te *ot teñri* sözleriyle tanrı Zurvan'ın oğlu ve bütün maddi varlıkların atası olan ateş tanrısından söz edilmektedir.

daha sonraları tur/dur şeklinde kısalarak varlığını sürdürmüştür” EDPT: 529 + <yan-(ı)ş, “dönmek” EDPT: 941 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “kirişler tamuğ kapuğlarından menğü kalıglılar anı içinde neme yawuz turğu yer ol uluğsıglık kılığların yanışı” (Rylands 30/42a2-3=016/029).

ürülgen ot: (<ür-(ü)l-gen, <ür- “üflemek” EDPT: 195 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “kinrülgeyler ürülgen otka” (TİEM 73 59r/2=004/010).

yakılmış ot: (<yak-(ı)l-mış “yakılmış”, <yakıl- “yakılmak” EDPT: 901 + <ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34). “olardın ol kim bitti aña olardın ol kim yüz ewürdi andın, tap ol tamuğ yakılmış ot” (Rylands 26/27a2=004/055).

yawuz amrulğu: (<*yab-(ı)z, “kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb.” EDPT: 881+ <*am(u)r-(u)l-ğu, “1. İkamet yeri, mesken, konaklama yeri, karargah. 2. Sükun ve itmi’nan vakti, istirahatata çekilme zamanı. 3. Huzur, sekinet, ferahlık, kalp rahatlığı, mutmain olma, yatışma” Ünlü, 2018c: 42). “ol yawuz amrulğu ürük turğu” (TİEM 73 266v/3=025/066).

yawuz amrulğu yer: (<*yab-(ı)z, “kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb.” EDPT: 881+ <*am(u)r-(u)l-ğu, “1. İkamet yeri, mesken, konaklama yeri, karargah. 2. Sükun ve itmi’nan vakti, istirahatata çekilme zamanı. 3. Huzur, sekinet, ferahlık, kalp rahatlığı, mutmain olma, yatışma” Ünlü, 2018c: 42 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “tamuğka kigürgeyler anar neme yawuz amrulğu yer ol” (TİEM 73 190v/4=014/028).

yawuz yangı yer: (<*yab-(ı)z, “kötü; ahlaken kötü, ter, olumsuz, uygunsuz vb.” EDPT: 881+ <yan-ğu “dönülecek”, <yan-, “geri dönmek” EDPT: 941 + <yer, “yer; dünya; kara, toprak, mekan” EDPT: 954). “ey yalavaç katlangıl kâfirler birle hem iki yüzlügler birle irig turğıl olar üze olarnıñ sıgıngısı tamuğ neme yawuz yangı yer” (Rylands 29/53a2=009/073).

2.29.2.4.1 Cehennem’e Gidecekler

ETü. ot idiler; Soğd. + ETü. tamu boğunı; Soğd. + ETü. tamu boğunları; Soğd. + ETü. tamu idileri.

ot idileri: (<ot, “ateş, mec. öfke” EDPT: 34 + <içi+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “anlar kim yalğanka tuttılar belgülerimizni uluğsıglık kıldılar andın anlar ot idileri anlar anı içinde menğü kalıglılar” (TİEM 73 115v/4=007/036).

tamu boğunı: (<Soğd. tmw, “cehennem” EDPT: 503 + <boğ+(u)n+ı “halkı”, “budunlar, organize insan birliği, bir liderin yönetimindeki zümre vb.” EDPT: 306). “ayğaylar eger eşittimiz erse azu ukıttımız erse bolmağay erdimiz tamu boğunıdın” (TİEM 73 417r/4=067/010).

tamuğ boğunları: (<Soğd. tmw, “cehennem” EDPT: 503 + <boğ+(u)n+lar+ı “halkları”, <boğ+(u)n “budunlar, organize insan birliği, bir liderin yönetimindeki zümre vb.” EDPT: 306). “anlar kim katıglanurlar biziñ belgülmiz içinde ‘âciz kılığlılar sanurlar anlar turur tamuğ boğunları” (TİEM 73 246v/3=022/051).

tamu idileri: (<Soğd. tmw, “cehennem” EDPT: 503 + <idi+ler+i, “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41). “anlar tururlar tamu idileri” (TİEM 73 402v/1=058/017).

2.30 Haram ve Helal

ETü. sizik~sezik; ETü. usla-.

Sofuoğlu, Hz. Peygambere ait şu hadisi aktarmıştır: “Şüphesiz ki, helal de haram da bellidir. İki arasında helal mi haram mı olduğu belli olmayan bazı şüpheli şeyler vardır ki, birçok insan bunları bilmez. Şüpheli şeylerden sakınan kimse dinini ve ırzını korumuş olur. Şüpheli şeylere dalan kimse ise harama düşer” (1989: 155). Bu hadise KB 3546 ve 3547. beyitler örnek verilmektedir: “bu üçte adın yok bu dünyā neñi / hāl ol ya şübhe haram ol öñi; hālalka sakış ol haramka ma kın / qalı şübhe erse yime keç sakın” (KB 3546-3547). Şüphe anlamını taşıyan sözcükler bu bakımdan dinî söz varlığı arasında değerlendirilebilir.

sizik~sezik: (<séz-(i)g, “şüphe” EDPT: 862). “maytrı burқан köp qalın qıvraqnıñ siziklerin tarqarğalı erüş öküş tınlıqlarınñ köñüllerin korkıtalı üçün” (M 113-4). “atamış sayu sizik kılmañlar” (KİP 206). “ol üç törlüg itigsizlerig anın aşnuça sizik turgurup sizik ayıtu sözledükte kök qalıq iki törlüg öçmekler tip tidi erti” (Üİ 101a/12, 13). “ikigüke sezik ayıtu ötünti” (BT XXVIII: C-46). “biş yükmeklig yogun nizvanılıg sizik sakınçlar kedip” (Tot 771). “çın anlar taraşıq boldılar anıñ içinde sezik içinde anlardın” (TİEM 73 76v/9=004/157).

usla⁴¹³: (<us+la-, EDPT: 248). “ ‘ol usladı neñi = o, nesneyi anladı’, (hayrı şerden ayırt etti). Oğuzca” (DLT I: 286).

2.30.1 Helal

ETü. açuqluğ; ETü. arıg; Ar. + ETü. helāl bol-; Ar. + ETü. helāl kıl-; Ar. + ETü. helāl kılın-; ETü. köz yümüglüg~köz yümüklüg; ETü. közleri yümügli; ETü. közleri yümüklüg.

İslam'da dinen yapılması veya yenilip içilmesi yasaklanmayan şeylere helal denir (Karagöz vd., 2010: 252).

⁴¹³ Hapax legomenon.

Kendisine helal olmayan kimselere bakmayan insanlar için Kur'an çevirilerinde *köz yümüglüg~köz yümüklüg; közleri yümügli, közleri yümüklüg* ifadeleri kullanılır.

açukluğ: (<aç-(u)k+luğ, "cömert, iyi yaratılışlı insan" EDPT: 24). "yênler andın kim rûzî bërdi sizlerke tanrı açukluğ arığ, şükr ötenler tanrı irinçiçe" (Rylands 30/93a3=016/114).

arığ: (<arı-ğ, "temiz olmak; saf olmak" EDPT: 213). "arığ ubutı yæg tedi" (T 37). "üç arığ uyur etım" (Y 42/5). "bo nomçı açarını nomı törösi arığ" (Xu VIII: 92). "bilge kişi köñülüg kögüzüg arığ turuğ tutmış kergek" (M 69-39). "korkmanlar arığ süzük kirtgünç köñülin kuanşı im pular atın atanlar" (KİP 50). "ekki arığ kızlar turur" (İK XLI-2). arığ süzük köñülin" (DA 416). "biz arığ biz" (TT II: A/2). "arığ süzük boltılar" (TT IV: A/8). "arığ süzük" (TT V: A/24). "arığ ıduk umugsızın bokunsar tıdtursar" (TT VII: 40/18). "arığ sistā" (TT VIII: D/35). "teñri burhan kutıña yükünürbiz kirsiz arıgı" (BT II: 1134). "amrak siñilimez[ni] esirgep arığ braman uguşın arıgsızka neteg kömer biz" (BT III: 202). "... içinte arığ tözün trkn" (BT V: 483). "ol balını üntürüp arığ yirte tökgü ol" (BT VII: B-95). "arığ öz tilin ağızlıg vımanıntın ündürü yarlıkap" (BT VIII: B-40). "arığ bo buyan edgü kılınç" (BT XIII: 46.31). "bo arığ ıduk [nom sudurlarnı]ñ iligi" (BT XVIII: V-24). "bo yertinçü yer suvug arığ süzök körür" (BT XX: 194). "arığ yıdıglıg yıparlıg suv" (BT XXIII: D-23). "[amran[mak biligdin ket[mi]ş arığ arhant dendar men tep" (BT XXVIII: A-48). "arığı arıglarka tok(?) [...]" (UAF 1-A/5). "arığ dendar[ça vusanti olursuk] törü bar [erti arığ bağag]" (OT 6/2). "arığ edgü ev barkıg sakınç" (Tot 339). "teñri teñrısı burhan birle tuşmak üze arığ silig aş içgünüzler asılıp yüz küzketegi sizler uzun yaşanlar" (DI 710). "Ğ [...]: Fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye "arığ" denir ki "arındı neñ" sözünden alınmıştır" (DLT I: 12). "arığlıknı barça kişiler tiler / arığ bolsa aş suw kişi arzular" (KB 2857). "biligsızke hax söz tatıgsız erür / anar pend nasihat asıgsız erür / ne türlüğ arıgsız arır yumağın / cāhil yup arıamaz arıgsız erür" (AH 112). "yênler anındın kim rûzî kıldı silerke tanrı helāl arığ sipās ötenler tanrı ni'metiçe eger erse siler anar tapnur erse siler" (TİEM 73 204v/6=016/114). "yênler andın kim rûzî bërdi sizlerke tanrı açukluğ arığ, şükr ötenler tanrı irinçiçe" (Rylands 30/93a3=016/114).

helāl bol-: (<Ar. helāl "1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikāhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak" Çağbayır, 2007: 1926 + <bol-, "olmak" EDPT: 331). "bularnıñ bile me katıl ay kadaş / arığ bolğa bozğun helāl bolğa aş" (KB 4405). "aya mālka suğ er yakîn bil bu māl / bu kün kadğu sakınç yarın yük vebāl / haram erse mālın 'azāb ol sonı / hisāb ol eger bolsa mālın helāl" (AH 428). "helāl bolmas saña tişiler anda keğin ap tegşürmek anlar birle adın cüftlerindin eger neçeme hoş kelse saña edgülügleri meger ol kim erklig bolsa on elgin" (TİEM 73 309v/3=033/052).

helâl er-: (<Ar. helâl “1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikâhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak” Çağbayır, 2007: 1926 + <er-, “olmak” EDPT: 193). “helâl ermez saña urağutlar” (Rylands 33/15a1=033/052).

helâl kıl-: (<Ar. helâl “1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikâhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak” Çağbayır, 2007: 1926 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tañrı bitigi siler üze helâl kıldı silerke anda ađınkılarıñız kim tilemekiñizler tawarlarıñız birle tişilig erenler zinā kıılmağlılar” (TİEM 73 61r/8=004/024). “taķı yığar olarnı yawuz işdin helâl kıılur olarka arığlarını ħarām kıılur olar üze arığsızlarını ħođar olardın ağır yüklerini ol kim ħullarını erdi olar üze anlar kim bittiler anar ağırladılar anı” (Rylands 28/34a3=007/157).

helâl kıılın-: (<Ar. helâl “1. Yasak olmayan; yasal. 2. İslamiyet'in yasaklamadığı; yapılmasında veya kullanılmasında bir sakınca olmayan. 3. Nikâhlı olan eş. 4. Kurallara uygun olarak” Çağbayır, 2007: 1926 + <kıl-(ı)n- “kıılınmak”, <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “helâl kıılındı silerke tēgme rūze tūni ħawuşmak urağutlarıñızķa anlar keğim ol silerke siler keğim anlarķa” (TİEM 73 22r/3=002/187). “olar üze helâl kıılındı” (Rylands 27/4b1=004/160).

köz yümüklüg: (<köz, “göz” EDPT: 756 + <yüm-(ü)k+lüg “yuman (namahreme bakmayan)”, <yum- “kapatmak, gözlerini kapatmak, ağızını kapatmak; sıkmak” EDPT: 934). “taķı olar üskinde közi yümüklügler yaşıdaşlar” (Rylands 34/66b3=038/052).

köz yümügli: (<köz, “göz” EDPT: 756 + <yüm-(ü)gli “yuman (namahreme bakmayan)”, <yum- “kapatmak, gözlerini kapatmak, ağızını kapatmak; sıkmak” EDPT: 934). “anlar üskinde közleri yümügli kızlar bir yaşığlar erür” (TİEM 73 333v/2=038/052).

közleri yümüklüg: (<köz+ler+i “gözleri”, <köz “göz” EDPT: 756 + <yüm-(ü)k+lüg “yuman (namahreme bakmayan)”, <yum- “kapatmak, gözlerini kapatmak, ağızını kapatmak; sıkmak” EDPT: 934). “anlar içinde kızlar turur közleri yümüklüg bağmaduķ anlarķa ħiç yanlıķ anlarda burun ap yme perî” (TİEM 73 393v/9=055/056).

2.30.2 Haram

Ar. + ETü. ħarām er-; Ar. + ETü. ħarām kıl-; Ar. + ETü. ħarām kıılın-; Ar. + ETü. ħarām yi-; ETü. tığ--tıy-; ETü. tıdığlıg.

Haram, İslam dininde kesin ve açık bir şekilde yapılmaması istenen davranış biçimlerine denir. İslam dininde haram olan ne varsa bunlar Allah tarafından tayin edilmiştir (Karagöz vd., 2010: 232).

Ar. *ḥarām* sözcüğü taranan metinlerde Türkçeye çevrilmemiş Türkçe yardımcı fiillerle fiil yapılarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Karahanlı Türkçesinde yasaklamak anlamında kullanılan *tıd-* fiiliyle de İslam dininin yasakları ifade edilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde "engelli" anlamında kullanılan *tıdıǵlıǵ*, İslamiyetle birlikte "haram" anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

ḥarām er-: (<Ar. ḥarām, “İslamiyet’te yasaklanan nesneler ve işler; Allah’ın, kullarının yapmasına, söylemesine, yemesine, içmesine izin vermediği ve aksine davrananların cezalandırılacağını Kur’an-ı Kerim’de açıkça belirttiği şeyler. 2. Dinî hükümlere ve ahlaka kesinlikle aykırı olan işler. 3. Dokunulması veya içine girilmesi dinen yasaklanmış olan yer” Çağbayır, 2007: 1871 + <er-, “olmak” EDPT: 193). "aya mālka suḡ er yakîn bil bu māl / bu kün qaḡḡu saḡınc yarın yük vebāl / ḥarām erse mālın ‘azāb ol soñı / ḥisāb ol eger bolsa mālın ḥelāl" (AH 427).

ḥarām kıl-: (<Ar. ḥarām, “İslamiyet’te yasaklanan nesneler ve işler; Allah’ın, kullarının yapmasına, söylemesine, yemesine, içmesine izin vermediği ve aksine davrananların cezalandırılacağını Kur’an-ı Kerim’de açıkça belirttiği şeyler. 2. Dinî hükümlere ve ahlaka kesinlikle aykırı olan işler. 3. Dokunulması veya içine girilmesi dinen yasaklanmış olan yer” Çağbayır, 2007: 1871 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “eḡküdin eḡki ayǵıl eḡki erkeḡni mü ḥarām kılındı azu eḡki tişini mi azu ol kim ḡapsadı anıñ üze eḡki tişiniñ oǵulḡıqları uḡturuñlar maña biligler eger erse siler ḡın sözlüǵlıler” (TİEM 73 109v/4=006/143). “taḡı yıǵar olarnı yawuz işdin ḥelāl kılur olarḡa arıǵlarnı ḥarām kılur olar üze arıǵsızlarnı ḡoḡar olardın ağır yüklerini ol kim ḡullarını erdi olar üze anlar kim bittiler anar ağırladılar anı” (Rylands 28/34a3=007/157).

ḥarām kılın-: (<Ar. ḥarām, “İslamiyet’te yasaklanan nesneler ve işler; Allah’ın, kullarının yapmasına, söylemesine, yemesine, içmesine izin vermediği ve aksine davrananların cezalandırılacağını Kur’an-ı Kerim’de açıkça belirttiği şeyler. 2. Dinî hükümlere ve ahlaka kesinlikle aykırı olan işler. 3. Dokunulması veya içine girilmesi dinen yasaklanmış olan yer” Çağbayır, 2007: 1871 + <kıl-(ı)n- "kılınmak", <kıl- “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “aydı ol ḥarām kılınmış turur anlar üze kırḡ yıl. tezḡinü yöriyürler yer içinde” (TİEM 73 83v/2=005/026). “aydı: taḡrı ḥarām kılınmış erür olar üze kırḡ yılını ḡîre bolurlar yer içinde öḡünmegil fāsıḡ boḡunlar üze” (Rylands 27/37a2=005/026).

ḥarām yi-: (<Ar. ḥarām, “İslamiyet’te yasaklanan nesneler ve işler; Allah’ın, kullarının yapmasına, söylemesine, yemesine, içmesine izin vermediği ve aksine davrananların cezalandırılacağını Kur’an-ı Kerim’de açıkça belirttiği şeyler. 2. Dinî hükümlere ve ahlaka kesinlikle aykırı olan işler. 3. Dokunulması veya içine girilmesi dinen yasaklanmış olan yer”

Çağbayır, 2007: 1871 + <yi-, "yemek" EDPT: 869). "uwut yitti yindip bulunmaz yıdı / ʕalāl yigli ʕanı körünmez boğı / ʕalāl kendü ʕayda bu kün ʕanı kim / ʕarāmı yiyürde ʕarām tip yidi" (AH 420). "yazuḳ içinde teḅde keçmek içinde yemekleri ʕarām neme yawuz ʕılır erdiler" (TİEM 73 88r/5=005/062).

tıd-~tıy-: (<tıd-, "engellemek, alıkoymak" EDPT: 450). "közde yaṣ kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım" (KT K 11). "örtünüg tıdar é[r]tim kedinig éttürür ertim" (2 KaB 3-5). "yarlıg bolzun tıdmazun barayın te ötünti" (İK XIX-1). "nomug törög yadturmatın tıdtımız erser" (Hua 113). "munda siz tiptimiṣi erser tıdar itigligniṣ yörügin" (Üİ 100a/4). "ayıg kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın tēp" (DA 385, 386). "[...] tıdar üçün ken aṣuntakı emgekig" (BT III: 657). "ağrıgag isigig tumlıgag kop tıdgay" (BT V: 289). "az amranmak bo köñülüg alkuta ınaru tıdıñlar" (BT XIII: 15.22). "[nomlarıg tark]ar[taçı] tıdtaçı erd[ile]r" (BT XX: 14). "bo üç agu nizvanıg tıdguça erser ülgüsüz sansız edgü kılınçlar özin büter" (BT XXVIII: G-62). "‘ol anı aṣka tıdtı = o, onu yemekten alıkoydu’, (yemeğe engel oldu). Herhangi bir engel oluş için de böyle denir" (DLT III: 439). "özü köçgü mundın köçün aṣnu ıd / kerekligni alğıl kereksizni tıd" (KB 1445). "ḳamuḡ til aḳı er ṣenāsin ayur / aḳılık ḳamuḡ ‘ayb kirini yuyur / aḳı bol saṇa söz sökünç kelmesün / sökünç kelgü yolını aḳılık tıyur" (AH 232).

tıdıḡlıḡ: (<tıd-ıg+lıḡ, "engellenmiş" EDPT: 454). "birök yok erser kök ʕalıḳ tam netegin bolay erti turalı tıdıḡlıḡ üçün" (Üİ 103b/9). "tıdıḡlıḡ tuman tunmakı tarıkar" (BT XIII: 18.3). "biṣiñç tıdıḡlıḡ yilin üç kata üçlüg yürüp" (Tot 1046). "tıdıḡlıḡ neṣ = kendisine, varılması yasak olan nesne" (DLT I: 496).

2.30.2.1 Haram Kılınan Kazanç Yolları

İslam dininde hırsızlık, faiz ve kumar haramdır.

2.30.2.1.1 Hırsızlık

ETü. oḡrı; ETü. oḡrı er; ETü. oḡrı tiṣi; ETü. oḡrı uraḡut; ETü. oḡrılıḳ; ETü. oḡurla-.

Tüm evrensel ahlakî değerlerde olduğu gibi dinlerde de yasak kabul edilen davranışlardır. Budizm'de uzak durulması gereken davranışlar arasında gösterilir (Tokyürek, 2019: 58). Hırsızlık, Budizm'de yalnızca maddî varlıklara karşı işlenen bir suç değildir. Hırsızlık aynı zamanda altı duyu organı için de kullanılan bir sıfattır (Barutçu Özönder, 2003: 19-20); "altı törlüg oḡrın tepredi kaṣadı" (U IV: 48/92); "altı oḡrılar tayakı ol" (AY 364/3). Bu altı duyu organıyla işlenebilecek günahlar nedeniyle böyle bir adlandırma yapılmıştır.

Hırsızlık İslam'da haram kılınan kazanç yollarından biridir. Hırsızlıkla bir mala sahip olmanın yasak oluşu Kur'an-ı Kerim'de 2/188; 4/29-31. ayetlerde ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra hırsızlığın cezası bu işi yapanların ellerinin kesilmesi olarak belirtilmiştir (KKM: 5/38). Ancak, hırsızlık yapan içten bir şekilde yaptığından tövbe ederse affedilir ve elleri kesilmez (KKM: 5/39).

oğrı: (<oğrı, "hırsız" EDPT: 90). "utru yêrde oğrı sokuşup tutupan minmiş" (İrkB 16). "yine yime angulmalı oğrı ol ok ajunta arħant kütin bulğuluğ erdi" (M 58-39). "bekrû kizlep tut oğrı almazun" (İK LVI-2). "ayığ kılınçlıg ka[pkara] tünle ölümlüğ oğrı kelip et[öz]lüğ ağılıkınızartakı isig özlüğ erdiniñizlerni ogrulayu eltgey" (DA 2266). "altı oğrılar tayakı ol" (AY 364/3). "altı törlüğ oğrın tepredi kamşadı" (U IV: 48/92). "ol üç oğrılar" (TT II: B/18). "oğrı ogurladım erser" (BT V: 35). "ayags[ız]lıg oğrı karakçı yağı" (BT XIII: 46.20). "oğrılarını abığın tıdığın" (BT XXVIII: C-52). "oğrılar arasına barmışta" (DI 795). "oğrı: hırsız" (DLT I: 126). "kayu oğrı tewlig karakçı kunuk / kuyusu basımçı ölütcü kırık" (KB 1737). "ay yalavaç kaçan kim kelse saña kértgünmiş urağut baçığ kılur sêniñ birle anıñ üze kim ortuk katmağay tenrike nerse oğrılık kılmağay zinā kılmağaylar öldürmegeyler 'ayāllarını keldürmegeyler yalğan söz kıssa anı anların eligleri üze adaqları üze kınmağaylar sêniñ yarlıgıñka yakın söz içinde baçığ kılın anlar birle yarlıkayu kolunlar anları tañrıdın" (TİEM 73 407v/2=060/012). "oğrı er oğrı urağut kesinler eliglerini yanut ol kim kazğandılar kın tañrıdın ol tañrı 'azîz bütün işlig" (Rylands 27/45a1=005/038).

oğrı er: (<oğrı, "hırsız" EDPT: 90 + <er, "adam" EDPT: 192). "oğrı er oğrı tişi kesinler ol êkkisi eliglerini" (TİEM 73 84v/7=005/038). "oğrı er oğrı urağut kesinler eliglerini yanut ol kim kazğandılar kın tañrıdın ol tañrı 'azîz bütün işlig" (Rylands 27/45a1=005/038).

oğrı tişi: (<oğrı, "hırsız" EDPT: 90 + <tişi, "kadın" EDPT: 560). "oğrı er oğrı tişi kesinler ol êkkisi eliglerini" (TİEM 73 84v/7=005/038).

oğrı urağut: (<oğrı, "hırsız" EDPT: 90 + <ur-(a)ğü-t⁴¹⁴, "kadın" EDPT: 218). "oğrı er oğrı urağut kesinler eliglerini yanut ol kim kazğandılar kın tañrıdın ol tañrı 'azîz bütün işlig" (Rylands 27/45a1=005/038).

oğrılık: (<oğrı+lık, "hırsızlık, soygunculuk" EDPT: 93). "birbirniñ oğrılığın çıkışdı = birbirinin hırsızlığını meydana çıkardılar" (DLT II: 208). "ana oğrılık suw alınsa yaşut / oğul toğsa andın bolur ilke yut" (KB 5768). "ay yalavaç kaçan kim kelse saña kértgünmiş urağut baçığ kılur sêniñ birle anıñ üze kim ortuk katmağay tenrike nerse oğrılık kılmağay zinā kılmağaylar öldürmegeyler 'ayāllarını keldürmegeyler yalğan söz kıssa anı anların eligleri

⁴¹⁴ Sözcüğün köken bilgisi üzerinde bk. Güner, N. (2013). "Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Urağut". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.

üze adaqları üze kınmağaylar seniñ yarlıgıñka yakın söz içinde baçıg kılın anlar birle yarlıkayu qolunlar anlarını tañrıdın” (TİEM 73 407v/2=060/012). “Peyğamber kaçan kelseler saña tapmış kınçuyar bey’et kılsalar seniñ birle ortak qatmaqları üze Tañrıka nê erseni yime oğrılık kılmağaylar ve zinā kılmağaylar öldürmegeyler ‘ayāllarını yime keldürmegeyler yalğan söz kim qoşsalar anı eligleri ara adaqları ara hilāf kılmağaylar saña edgölük içre bey’et kılğıl olar birle yime yarlıkatu qolğıl olarnı Tañrıdın” (Rylands 38/37b2=060/012).

oğurla-: (<ogri+la-, “çalmak” EDPT: 94). "tartdımız yaşuru baturu oğurladımız" (M 70-61). "ogurladımız erser awıñ yutuzıañ" (TT IV: B/69). "kunu[p og]urlap boltum" (BT XIII: 13.81). "ol malunkê aşç[ı] bulunđa señirte yaşa [ol]urup kaydaki ogulanıg ogurlap kalmaşapadê [eli]gke yêdürür erti" (DA 1460). 'ol neñ oğrıladi= o, bir şey çaldı' halk bunu (ـر) harfini sâkin olarak söylerse yanlışır" (DLT I: 316). “aydılar eger oğurlasa oğurladı oq anıñ qarındaşı munda öñdün” (TİEM 73 179v/7-8=012/077).

2.30.2.1.2 Faiz

ETü. artğu; ETü. artuqluq.

Kur’an’da faizin haram olduğu ifade edilir (KKM: 2/275, 278; 3/130). Karahanlı Türkçesi metinlerinde Ar. *ribâ* yani *faiz* sözcüğüne *ribâ* denilebildiği gibi *artğu*⁴¹⁵ veya *artuqluq* şeklinde Türkçe karşılıklar da verilmiştir.

artğu: (<art-ğu, “faiz” Ünlü, 2018c: 69). "nelük tirdiñ erdi bu qalğı neñiñ / negüke ülemediñ artğu neñiñ" (KB 1205). “ol kim berdiñizler yaramaz artuqluqdın artğu üçün kişiler tawarı içinde artmaz tañrı üskinde” (TİEM 73 297r/5=030/039)⁴¹⁶.

artuqluq: (<art-(u)q+luq “fazlalık”, <art-(u)q, “ek, fazla tutar” EDPT: 204). "munı birgüke bir küçün yetmese / ne artuqluquñ bar maña ay kese" (KB 3760). “almaqları birle yaramas artuqluqnı yığıldılar oq andın yemekleri birle kişiler tawarlarını bātılıq birle” (TİEM 73 77r/4=004/161). "yemenler mällarınıznı sizin ara artuqluq birle" (Rylands 26/7b2=004/029)⁴¹⁷.

2.30.2.1.3 Kumar

ETü. atğu oyun; ETü. ewleş-; ETü. oyun; ETü. tawışganlaş-.

Kumar oynamak, İslam’da haram kabul edilir (KKM: 2/188; 2/219; 4/29-31; 5/90, 91). DLT’de aşağıdaki *ewleş-* ve *tawışganlaş-* fiil gövdelerinde olduğu gibi, isimden sonra +IA eki

⁴¹⁵ bk. TİEM 73 35v/5=002/275 vd.

⁴¹⁶ KB’de sözcük faiz anlamı kastedilmeden "ihtiyacın fazlası" anlamına gelecek şekilde kullanılmışken, TİEM 73’te *artğu*, Ar. *fā’iz* sözcüğünün karşılığıdır.

⁴¹⁷ KB’de sözcük faiz anlamı kastedilmeden "fark" anlamına gelecek şekilde kullanılmışken, TİEM 73’te ve Rylands’te verilen örneklerde Ar. *fā’iz* sözcüğünün karşılığıdır.

ile yapılan fiil gövdesine işteşlik eki -ş-‘nin getirilmesiyle kurulan yapılarda, söz konusu ismin üzerine oynanan kumar kastedilmektedir. Kâşgarlı bunu şöyle ifade eder: “[Söz konusu] fiil[lerde] öndül anlamı vardır. Bu manayı verdiren ek ل ve ش harfleridir. ‘ol meniñ birle oğ attı atlaşu = o, benimle, ortaya öndül olmak üzere at koyarak atıştı’ gibi. Kim yutarsa öndülü o kazanır” (DLT II: 226).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *oyun* sözcüğünün "raks, müzik" anlamında kullanıldığı bilinmektedir. *Oyun* sözcüğü İslami dönem metinlerinde "kumar" karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.

atğu oyun: (<at-ğu "atma", <at- "atma, ateş etme" EDPT: 36 + <*oy-(u)n, “1. Vakit geçirmeye yarayan, belli kuralları olan eğlence; 2. Kumar; 3. Şaşkınlık uyandırıcı hüner” Gülensoy 2007: 644). “ay anlar kim kærtgündiler kim bor atğu oyun tañrıda adınkı tapunğular oyunlar arıgsız turur yek işindin” (TİEM 73 91r/9=005/090).

ewleş-⁴¹⁸: (<ev+le-ş- <eb+le-ş-, “evi ödül koyarak yarışmak” EDPT: 11). “ ‘ol beg birle ewleşti oynap = o, evini ortaya koyarak beyle oyun oynadı’. Bu, bir kuraldır, kumarda ortaya konan nesnenin adı söylenir; sonra ona ‘leşti’ edatı eklenir. Bu suretle kurulan fiilin anlamında kumar bulunur” (DLT I: 240-241).

oyun: (<oyun, “oyun, eğlence” EDPT: 274). "körmeyük oyunlar" (Xu VIII: 123). "teñri teñrиси burķanağ adruk adruk aşın içğün otın emin oyunın ırın yiti kün yiti tün tapınıp udunup" (M 53-14). “oyunķa awınsa ajun tutğuçı / ilin buzdı boldı özi koltğuçı” (KB 2093). "ayturlar saña bordın oyundın" (TİEM 73 26v/2=002/219).

tawışğanlaş-: (<<tabış-ğan+la-ş-u, “tavşanı ödül koyarak yarışmak” EDPT: 447). “ol at yarışdı meniñ bile tawışğanlaşu = o, tavşanı öndül koyarak benimle at yarışı yaptı” (DLT II: 226).

2.30.2.2 Alkol

ETü. bışğ süçig; ETü. esrük; ETü. esrüklük; ETü. esritgü; ETü. esür-; ETü. esürgü süçig; ETü. içigli; ETü. kawuz; ETü. süçig.

Budizm'de sarhoş edici içkilerin ve bağımlılık yapan ilaçların imal edilmesi ve satılması yasaktır (Tokyürek, 2019: 59). Manihaizm'de şehvetli ve ihtiraslı olmak, içki içmek, et yemek, cinsel birleşmede bulunmak, ateşe ve suya saygısızlık yapmak, sihir yapmak on günah arasında ifade edilir (Tokyürek, 2019: 487). Manihaizm'de üç mühür düşüncesine göre kişinin eline diline ve gönlüne sahip çıkması gereklidir. Buna göre ağzın mührü olarak ifade edilen üç gereklilikten biri içki içmemektir (2019: 487). İslam'a göre alkollü içki tüketmek

⁴¹⁸ Hapax logomenon.

haramdır (KKM: 5/90,91). Sarhoşluk hâlinde namaz kılınmaması da Kur'an'da vurgulanır (KKM: 4/43). Hz. Peygamber'in "şarap (içki) akli sarhoş eden (aklı alıp götüren) şeydir" ve "içki bütün kötülüklerin anasıdır" hadisleri bilinmektedir (Sofuoğlu, 1989: 143-144). Kb'deki şu beyit doğrudan doğruya bu hadislerden kaynağını almış olmalıdır (1989: 143): "bor ol bu biligke ukuşka yağı / bor atı haqikat tütüş ol çoğı" (KB 2651). TIEM 73'te şarap karşılığında yalnızca Far. *bor* sözcüğü kullanılmıştır.

Şarabın kaynatılıp alkolünden arındırılmasıyla elde edilen içeceğin dinen caiz olup olmadığı son derece tartışmalı bir konu olmuştur. DLT'te bu içeceğe *bışığ süçig* adı verilmektedir.

bışığ süçig: (<bış-ığ "olgun, pişmiş; olgunluk, pişmişlik" EDPT: 378 + <süçi-g<süt+sig, "tatlı, tatlı içecek; şarap" EDPT: 796). "bışığ süçig: kaynatılmış şarap" (DLT I: 373).

esrük: (<es(ü)r-ük "sarhoş" EDPT: 251). "erdemli[g] bolsar bodun isrük yörmedi" (Y 29/4). "antada öñiki yalañuklar tınlıglarıg kolulasar esrük kişi teg tene muna yoriyur" (TT VI: 214). "esrük: sarhoş" (CTD I: 65/134). "yigitlik ya baylık bu kut esrüki / şarap esrükinde beter ay beki" (KB 6141). "ay anlar kim kértgündiler yawumanlar namāzka siler esrük erken bilginçeke tēgi siler negü aytur siler" (TIEM 73 63v/6=004/043). "yağumanlar namāzka sizler esrükler, ançağa tegi bilse sizler anı kim ayur sizler" (Rylands 26/18a2=004/043).

esritgü: (<es[ü]r-i-t-gü "sarhoş edici", <esür- "alışmak, hâline gelmek; sarhoş olmak" EDPT: 251). "hurmā borları teg yemişlerindin üzümleerdin eter siler andın esritgü körklüg rüzî" (TIEM 73 200v/3=016/067). "hurmā tüpleriniñ yimişlerindin üzümleerdin tutar sizler andın esrütgü körklüg rüzî" (Rylands 30/63b1=016/067).

esrüklük: (<es(ü)r-ük+lük "sarhoşluk", <es(ü)r-ük "sarhoş" EDPT: 251). "seniñ esenlikiñ kim anlar esrüklükleri içinde başları tezginip yöriyürler" (TIEM 73 195r/1=015/072). "seniñ esenlikiñ kim şavab iş tuta and olar esrüklük içinde tururlar tezginip yoriyurlar" (Rylands 30/29a3=015/072).

esür-: (<esür-, "alışmak, hâline gelmek; sarhoş olmak" EDPT: 251). "esürüp yoksuz öd ertünürler erser" (M 103-29). "asilip emgeklig esürmekleri kalısız tarıkıp barto" (DA 2924). "esürse kişi tilwe munduz bolur / bu tilwe işi kör kaçan turğa il" (KB 2097).

esürgü süçig: (<esür-gü, <esür- "alışmak, hâline gelmek; sarhoş olmak" EDPT: 251 + (<süçi-g "tatlı; tatlı içecek; şarap", EDPT: 796). "çalı içtiñ erse esürgü süçig / köñül sırrı açtı çıkardı içig" (KB 2658).

içigli: (<iç-(i)gli, “içen” EDPT: 25⁴¹⁹). “içip qarşıka kirme özni tutun / yarağısız bolur ol içigli otun” (KB 4118).

ķawuz⁴²⁰: (<ķowuz “şarap tortusu”, EDPT: 589). “ķawuz: Şarapta bulunan çerçöp, tortu. ‘ķawuz süçikten ķeter = çöpü, tortuyu şaraptan gider’” (DLT III: 164).

süçig: (<süçi-g, “tatlı; tatlı ićecek; şarap” EDPT: 796). “amarı süçig üledeçi tunurçı erdiler” (M 71-56). “süçig: şarap. Bu kelime birbirine zıt iki anlam bildirir. ‘İla = İlı’ deresi halkı olan Yağma, Tohsı, Çiğil boyları şaraba, kızıl şarap demek olan ‘kızıl süçig’ adını verirler” (DLT I: 408). “süçigke süçinse ajun begleri / açığ boldı il kün buğun igleri” (KB 2092).

2.30.2.3 Domuz Eti

ETü. toņuz; ETü. toņuz eti.

Domuz etinin yenmesi İslam dininde haram kılınmıştır (KKM: 2/173; 5/3; 6/145; 16/115).

toņuz: (<toņ-[ğ]uz, “domuz” EDPT: 527). “[kü]li çor yėti yaşıña yegir ölörti tokuz yaşıña azıglıg toņuz ölörti” (KÇ 18). “[uyg]ur kan yerin aldukda azıglıg toņuz teg tirig beg esiz” (Y 98/3). “adıglı toņuzlı art üze dokuşmış ermiş” (IrkB 6). “toņuz yıllıg kiişi bu yultuzga [sanlıg togar]” (TT VII: 14/15). “toņuz igidgüçi” (BT VIII: A-93). “ud koyn toņuz takıgu kaz ödirek bo muntag tınlıglar bir künthe üç kata kelip ajunmaklaşu tegip mini ısırurlar sokarlar” (BT XVIII: S-399). “toņuz yıllıg kişi” (BT XXIII: G-22). “toņuz yıl” (BT XXVIII: B-2). “ıt toņuz yok çıgay kodıkı yavız ajunka kirmegü ol” (Tot 217). “toņuz: domuz” (DLT III: 363). “toņuz teg titimlig böri teg küçi / adıglayu azğır teg kör öç sürse keg” (KB 2312). “çınok ģarām kıldı siler üze özi ölmışni aķar ķannı toņuz etini ol nekni kim urun kılındı anıñ birle taņrı adnağıķa” (TİEM 73 20r/3-4=002/173). “her-āyine ģarām kıldı sizlerniñ üze murdärni ķannı toņuz etini” (Rylands 30/93b3=016/115).

toņuz eti: (<toņ-[ğ]uz, “domuz” EDPT: 527 + <et+i “eti”, <et “et” EDPT: 33). “çınok ģarām kıldı siler üze özi ölmışni aķar ķannı toņuz etini ol nekni kim urun kılındı anıñ birle taņrı adnağıķa” (TİEM 73 20r/3-4=002/173). “her-āyine ģarām kıldı sizlerniñ üze murdärni ķannı toņuz etini” (Rylands 30/93b3=016/115).

⁴¹⁹ Clauson, Manihaist bir Uygur metninde eğer bir okuma hatası yoksa *içigli(g)* olarak bu sözcüğün tanıklandığını ifade eder (EDPT: 25). Clauson’un hapax legomenon olarak değerlendirdiği sözcük, KB’de geçen *içigli* ile aynı olmalıdır.

⁴²⁰ Hapax legomenon.

2.30.2.4 Kan

ETü. kan.

kan: (<kan, “kan” EDPT: 629). "tınılıglarıg ölürür terisin soyar kan ögüz akıtar" (İK III-4). "altun öñlüg sıgu[n]nuñ ötügin tıngalı unamadın köziñe karakiña kan kodulup kın közin sıgun tapa körüp övkesi kelip anıñ ara agulug yılan tiliñ[e] ogşatu yalınlayu turur" (DA 321). "teñri burhan et'özinte ksn öntürdümüz erser" (TT IV: A/30). "kanın akıtıp [o]l k[an] üze nom[larıg] bititgeli us[ar]" (BT XIII: 12.1). "kan: kan. Şu savda dahi gelmiştir: 'kanığ kan birle yumas = kan kanla yunmaz', (fesat, bozut, barışla yatıştırılır) demek istiyor" (DLT III: 157). "kayu aydı kan tutmuş emdi munı / aç a birgü ekçek akıtğu kanı" (KB 1058). "çınok ħarām kıldı siler üze özi ölmişni aķar қанını тоғуз етіні ol nekni kim urun қılındı anıñ birle таңrı adnağıқа" (TIEM 73 20r/3-4=002/173). "her-āyine ħarām kıldı sizlerniñ üze murdārnı қанını тоғуз етіні" (Rylands 30/93b3=016/115).

2.30.2.5 Ölü Hayvan Eti veya Boğazlanmayan Hayvan Eti

ETü. ölügse ; ETü. özi ölmüş.

ölügse ⁴²¹ : (<öl-(ü)g+se, “murdar, leş, kesilmeden ölen hayvan” Ünlü, 2018d: 105). “bütünlükün ħarām kıldı siler üze ölügseni қанını тоғуз етіні” (TIEM 73 204v/7=016/11). **özi ölmüş:** (<öz+i, “ruh; kendi; öz” EDPT: 278 + <öl-miş, <öl- “ölmek”, EDPT: 125). “çınok ħarām kıldı siler üze özi ölmişni aķar қанını тоғуз етіні ol nekni kim urun қılındı anıñ birle таңrı adnağıқа” (TIEM 73 20r/3-4=002/173)

2.30.2.6 Fal ve Büyü

İslam dininde yasaklanan fal ve büyü ile ilgili söz varlığı bu başlık altında incelenecektir.

2.30.2.6.1 Fal

ETü. ırk.

İslam’da fal ve falcılık yasaklanmıştır (Kur’ân-ı Kerîm: 5/3, 90).

ırk: (<ırk, "kehanet etmek için zar, çubuk kullanmak" bu dolayısıyla “büyücü, hexagram”, “kahin, falcı, geleceği tahmin eden kimse”, EDPT: 213). "ırk açu aygıl baña" (Ç 4). "bo ırk başıta az emgeki bar kên yana edgü bolur" (IrKB 57). "ırk: falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek" (DLT I: 42).

⁴²¹ DLT 'te *ölügse*- fiili bulunur ve bu fiilin *ölügse* sözcüğüyle ilgisi yoktur: "er ölüksedi = adam ölmek istedi" (DLT I: 303).

2.30.2.6.2 Büyü

ETü. arwaş-; ETü. bügile-; ETü. kıam; ETü. köz bağla-; ETü. üf tuf kıılığlı kişi; ETü. tan-; ETü. tügen; ETü. tüy takmış kişi; ETü. yalwı~yélwi; ETü. yalwıçı~yelwıçı~yelviçi; ETü. yélviçilik; ETü. yelvilen-; ETü. yelwik-; ETü. yelwikmiş; ETü. yelwir-.

İslam dininde büyü yapmanın kötü ve zararlı olduğuna inanılır (Kur'ân-ı Kerîm: 2/102). Büyücülerin şerrinden Allah'a sığınılmalıdır (Kur'ân-ı Kerîm: 113/1-4). Allah'ın izni olmadan büyü ile kimseye zarar verilemez (Kur'ân-ı Kerîm: 2/102). İslam'da sihirle, büyüle uğraşmak imandan uzaklaşmak, küfür etmek demektir (Çanga, 2016: 436). Ar. *kefere* ile ifade edilen büyüyle yoldan çıkmak anlamı, TIEM 73'te *tan-* fiiliyle karşılanır.

TIEM 73'te büyü yapmayı karşılamak üzere *üf tuf kıl-* fiili tercih edilmiştir. Büyücü için *üf tuf kıılığlı kişi* ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade eski Türk inancına bağlı olarak değerlendirilmelidir. Potapov, Eski Türk inancında rüzgarın öneminden yola çıkarak Türklerde bir rüzgar kültürünün bulunduğunu ifade eder ve buna çeşitli deliller öne sürer (2012: 116). Buna göre, rüzgar, bağımsız 'insan dışı bir varlık' olarak düşünülür ve doğanın gücünü simgelediği inancı, bazı inanmalara da yansımaktadır; bazı hastalık ruhlarının rüzgara dönüşerek çarptığına inanılır; kam ayin esnasında saat yönünde dönerek, tefiyle, kayın dalı, kemer, kumaş vb. nesnelerle yelpazelenme ile sembolik rüzgar yapar (Potapov, 2012: 116-117). Potapov, kamların gizli dillerinde yardımcı ruhların verdiği gizemli gücün sıklıkla 'yel' ile ilgili olarak ifade edildiğine de dikkati çeker (2012: 117). Buna, İslami dönem ilk metinlerinde *yelwi~yalwıçı~yelwiçi* sözcüklerinin büyücü karşılığında kullanılması ve KB'de kullanılan *yel yeklig ig* yani cin ve şeytanın sebep olduğu hastalıkların, diğer bir deyişle büyüünün tedavisinin, okuyup üflemek ile olacağının ifade edilmesi örnek gösterilebilir.

Büyücülerin düğümlere üfleyerek büyü yaptığından İhlas Suresinde söz edilir. TIEM 73'te Ar. "(sihirbazları, büyücülerin yaptıkları) düğümler"(Çanga, 2016: 346) anlamını taşıyan Ar. دُعْلًا sözcüğü *tügen* ile çevrilmiştir:

Cahiliye devrinde Araplar arasında yayılan kahinler dolayısıyla Kur'an'da yer alan "zan üzerine gaybdan haber veren" (Çanga, 2016: 446) anlamındaki Ar. *kāhin* sözcüğü TIEM 73'te *kam* ve *tüy takmış kişi* sözcük ve sözcük gruplarıyla Türkçeye çevrilmiştir.

arwaş-: bk. 1.5. Büyü.

bügile-: (<böğü+le-, "büyülemek" EDPT: 327). "bügülenmek küç" (Xu V: 783). "biş bügülenmek edremler" (Tot 812). "biz dört türlü [dyan beş] türlü bügülenmekdin éyin [kezig]çe taydımız çoğumuz yalınımız ..." (DA 4617). "dört türlü tıdıgsız biliglerde altı türlü bügülenmek edremliğ küçlerde" (BT II: 93). "altı türlü abitiye tegme bügülenmeklerig

körkitü yarlıkadı" (DI 654-655). "ayur küç kılığlılar udu barmazlar meger erke bügilenmiş" (TİEM 73 263r/1=025/008).

şam: (<şam, "kahin, falcı, büyücü", EDPT: 625). "şam: kahin, şaman" (DLT III: 157). "kerek tut otaçı kerek erse şam / ölüglük hergiz asıg kılmaz em" (KB 1065). "pend bergil ermez sen idin ni'meti birle şam azu telwe" (TİEM 73 387r/4=052/029).

köz bağla-: (<köz, "göz" EDPT: 756 + <ba-ğ+la-, "bağlamak" EDPT: 315). "aydı kemşinler kaçan kemişdiler erse cādūluk birle bağladılar kişiler közlerini korkıttılar olarnı keltürdiler uluğ cādūluk" (TİEM 73 122v/6=007/116).

tan-: (<tan-, "inkar etmek, kabul etmemek" EDPT: 513). "yime urunçağ urmuş tavağ tanıp birmeserler ezük yalğan taulı sözleserler" (M 83-57). "ülgü teñ urup ayıglap tanıp olarta" (BT XIII: 13.104). "ol alımnı tandı = o, alacağını ve buna benzer şeyleri inkar etti". Herhangi bir şeyi inkar eden kimse için de böyle denir" (DLT III: 184). "tanıglı kişiye tanuğ ol bitig / tanuğ bolsa hîle yorımaz itig" (KB 3892). "tanmadı süleymān velikīn yekler tandılar ögretürler kişilerke cādūluknı negü kim indürüldi erse êkki ferişte üze bābil yeriniñ hārūtka demāvend tağı da erdi mārūtka" (TİEM 73 12r/9=002/102). "körkitür sizke nişānlarını kayu āyātına tañrınıñ tanar sizler" (Rylands 35/69b3=040/081).

tügün: (<tüg-(ü)n, "düğüm" EDPT: 484). "tügün nizvanıların" (BT XIII: 21.48). "tüz töpüde tügün osuglug" (Tot 371). "yme yalğançı üf tuf kılıglı kişiler şerrindin tügünler içinde" (TİEM 73 451r/4=113/004).

tüy takmış kişi: (<tüy, <tü "kıl" EDPT: 433 + <tağ-mış, <tağ- "onarmak, takmak" EDPT: 464 + <kişi, "adam, kişi, insan", EDPT: 752). "ap yme tüy takmış kişi az turur ol pend tutar siler" (TİEM 73 421v/4=069/042).

üf tuf⁴²² kılıglı kişi: (<üf tuf, "üfürme, üf demek" Ünlü, 2018d: 406 + <kıl-(ı)glı "kılan", "kılmak, yapmak" EDPT: 616 + <kişi, "insan", EDPT: 752). "yme yalğançı üf tuf kılıglı kişiler şerrindin tügünler içinde" (TİEM 73 451r/4=113/004).

yawlı~yélwi: bk. 1.5. Büyü.

yawlıçı~yelwiçi~yelviçi⁴²³: bk. 1.4. Din Adamı.

yelwik-: bk. 1.4. Din Adamı.

yelwikmiş: (<<yel+vi+k-mış, <<yel+vi+k- "büyü yapmak" EDPT: 920). "sorgıl tañrı kılı oğlanıña ançada kim keldi anlarğa aydı añar fir'avn men sēznūr men sēni ay mūsā yelwikmiş" (TİEM 73 213v/7=017/101).

⁴²² üf sözcüğü ses yansımali bir sözcüktür (Zülfikar, 1995: 666). *Üf tuf* biçiminde ikileme olarak örneği görülen ifade, büyücülerin üfleyerek büyü yapması sebebiyle tercih edilmiştir. Büyücü karşılığında *üfürükçü* sözcüğünün kullanılması da aynı sebebe dayanır.

⁴²³ Her ne kadar Clauson sözcüğü *hapax legomenon* olarak kaydetmişse de sözcük TİEM 73'te de tanıklanmaktadır. Sözcük büyüculük anlamını taşıyacak şekilde de genişletilmiştir: bk. yelviçilik.

yêlviçilîk: bk. 1.4. Din Adamı.

yelwir⁴²⁴: bk. 1.4. Din Adamı.

yelvilen⁴²⁵: bk. 1.4. Din Adamı.

2.30.2.7 Haram Olmasa da Kaçınılması Gerekenler

Bu başlık altında İslam dinine göre haram kabul edilen davranışlar arasında sayılmazsa da yapılması doğru bulunmayan davranışlardan "Kötü Söz Söyleme" ele alınacaktır.

2.30.2.7.1 Kötü Söz Söyleme

ETü. karıt; ETü. sög--sök-; ETü. sögtür--söktür-; ETü. sökük; ETü. söküş.

Manihaizm'de üç mühür düşüncesine göre kişinin eline diline ve gönlüne sahip çıkması gereklidir. Buna göre ağzın mührü olarak kötü söz söylememek, et yememek ve içki içmemek gereklidir (2019: 487).

Kötü sözlerden kaçınmak iyi bir Müslüman olmak için gerekenler arasındadır (KKM: 4/148; 17/53).

karıt⁴²⁶: (<karğa-t- ?, "küfür, hakaret", EDPT: 648). "Türkmençe 'sövmek'. Zannederim ki bu söz Arapça غارت sözünden alınmıştır" (DLT I: 357).

sög--sök-: (<sög-, "lanetlemek, küfretmek" EDPT: 818). "ol anı sökti = o, ona sövdü". (yazım düzeltildi, DLT III: 184). "negüke kıılır sen sıgıt ay urı / kim urdı ya kim sökti ne ol kıorı" (KB 6295). "kaçan kim okısa sen okıgunı sıgıngıl Tañrıka sökmiş sürülmüş yekdin" (Rylands 30/85a2=016/098). "anlar kim atarlar ya'nî sökerler arıg özlüg urağut yana keltürmesler tört tanuqlarını uruñlar anlarını seksen berge" (TİEM 73 255r/8=024/004).

sögtür--söktür-: (<sög-tür- "lanetletirmek, küfrettirmek", EDPT: 820). "ol anı söktürdi = o, ona sövdürdü" (yazım düzeltildi, DLT II: 186).

sökük⁴²⁷: (<sög-üg, EDPT: 820). "anı sökük sökti = ona sövüş sövdü, çok sövdü" (yazım düzeltildi, DLT I: 27).

söküş: (<sög-üş "lanetleme, küfretme" EDPT: 823). "küçsüz küsünsüz tınlıglar emgetgüçiler ölürgüçiler ... söküş atış kılguçı süñüşüp tınlıglarığ ölürgüçiler" (M 81-41). "söküş: sövme, sövüşme" (yazım düzeltildi, DLT I: 368). "ereji az ol körse emgek öküş / baş ağrıg telim bar ma karğış söküş" (KB 4915). "bañıl tirdi zer sîm harâmdın öküş / vebâl kötrü bardı üzele

⁴²⁴ Hapax legomenon.

⁴²⁵ Clauson *yelvile*- fiilinin tek örneğinin *Huastuanift*'te görüldüğünü söylerse de TİEM 73'te aynı fiilin dönüşlü çatı eki ile *yelvilen*- fiilinin tanıklanmasıyla fiilin hapax legomenon olmadığı anlaşılmaktadır.

⁴²⁶ Hapax legomenon.

⁴²⁷ Hapax legomenon.

söküş / ülüş boldı malı kişiler ara / bahîl aldı anda ökünçtin ülüş" (AH 242). "anlar kim aytarlar söküş" (TİEM 73 255v/2=024/006).

2.31 Örtünmek

ETü. bürünçük; ETü. örtün-; ETü. sarağuç; ETü. sarağuçlan-.

Türklerde düğün adetlerinden biri gelinin akrabalarının, damat evine gidecek olan gelinin elbise ve mal eksiklerini tamamlamak için yardımlaşmalarıdır. DLT'de bu adet için *yüfüş* adı verilmektedir. Clauson, sözcüğün muhtemelen İran dillerinden ödünçlendiğini belirtir (EDPT: 455). Sözcük *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de Farsça kaydıyla verilmiştir (Çağbayır, 2007: 1210). Eski Türk inancında düğün adetleri arasında kadınların örtünerek erkeklerden kaçmadıkları düşünülmektedir. Reşat Genç, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği *didek* sözcüğünün İslamiyet'in etkisiyle Türklerin adetlerinde yerini aldığı söyler (Genç, 2015: 56-57). Eski Türklerde geline evlendiği geceye özel olarak hazırlanan *didim* adı verilen bir taç giydirildiği bilgisini de Kâşgarlı Mahmud'dan öğreniyoruz (DLT I: 397). Bu durumda *didim* giydirme geleneği devam ederken İslamiyetle birlikte buna *didek* adlı örtünün de giydirilerek gelinin yabancılara görünmesinin engellendiği söylenebilir. Bununla birlikte *didek* sözcüğü *hapax legomenon* örneğidir.

Kur'ân-ı Kerim'de kadın ve erkeklerin giyimiyle ilgili ayetler bulunmaktadır. Örtünen erkek ve kadınların mükafatlandırılacağı Ahzâb Suresinin 35. ayetinde belirtilir. Baş örtüsü, Türkler arasında İslam inancından önce de kullanılmaktadır. *Bürünçük* sözcüğünün de çok eski ve köklü bir geçmişi vardır (Ögel 1978: 190). *Bür-(ü)n-* tabanından isim yapılarak türetilen *bürünçük*, her çağda "kadın baş örtüsü" anlamını taşımıştır (1978: 190).

bürünçük: (<bür- "bürmek" + (ü)n- çük "kadın baş örtüsü veya pelerini", EDPT: 367). "urağut bürünçük sarındı = kadın, baş örtüsünü örtündü" (DLT II: 151). "örtsün bürünçeklerini yakaları üze" (TİEM 73 257v/5=024/031).

örtün-: (<ört-ün-, "kendini örtmek, örtünmek", EDPT: 209). "sızgurmış kızıl [...] içip tolp etözleri turgınça yal[ın]layu örtünür" (DA 1891). "urağut yüzün örtündi. kadın, yüzünü açtı; veya örtünürse de böyle denir" (CTD I: 130/220). "süzük cân kepi bu kıra yir tuğı / kıra yir kepi örnür ay kılkı ağı" (KB 5422). "tağı men neçe kim okıdım erse anlarını yarlıkamakın üçün anlarını kıldılar erneklerini kulakları içine örtündiler tonlarını tağı adağ beküttüler uluğsıglık kıldılar uluğsıglık kılamak" (TİEM 73 423v/8=071/007).

sarağuç: (<*sar-ğaç, "kadınlar için baş örtüsü, örtü, peçe, saç bandı; deve yuları" EDPT: 849). "sarağuç: kadın yaşmağı" (DLT I: 487).

sarağuçlan-⁴²⁸: (<<*saru-ğaç+la-n-, “örtünmek” EDPT: 850). "urağut sarağuçlandı = kadın baş örtüsü örttü" (DLT III: 205).

2.32 Dinî Törenler, Ritüeller

ETü. bağram~bayram~beğrem~beyrem; Ar. + ETü. nezr kııl-.

Bayram sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu Doerfer, Kâşgarlı Mahmud’a dayanarak ortaya koymuştur (TMEN II: 823). Alandaki tartışmaları değerlendiren Mustafa Argunşah ve Galip Güner sözcüğün Türkçe kökenli olduğuna kanıtlar getirmiştir. Sonuçta bu sözcüğün kökeniyle ilgili şu yargıya varmışlardır: “Starostin⁴²⁹ vd.nin de ifade ettikleri gibi, Ana Altayca ortak **bāya* “mutluluk, neşe” kökünden +*rA-m* ekleriyle türediğini göstermektedir. Kelimenin bizce Farsça ile bir ilgisi yoktur” (Argunşah ve Güner, 2008: 5-6).

Adak ya da nezir, İslam’da yeri olan bir uygulamadır (KKM: 2/270; 3/35; 19/26; 22/29; 76/7). TİEM 73’te “adak” anlamını taşıyan Ar. *nezir* sözcüğü Türkçeye çevrilmez ve Arapçada olduğu biçimiyle veya *kıl-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılır.

bağram~bayram~beğrem~beyrem: (“şenlik” EDPT: 308⁴³⁰). “Oğuzca. Bunun, sevinç ve eğlence demek olan ‘beğrem’ kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamlıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde ð harfini ı yapanlar biliyor” (DLT III: 176). “aydı ‘îsâ meryem oğlu ay idime yegidteçi miz indürgil biziñ üze bir tergi aş kökdin bolsun biziñke bayram öñdünkilerimizke keğinkilerimizke bir belgüsindin” (TİEM 73 94v/4=005/114).

nezr kııl-: (<Ar. nezr, “adak, adama” Çağbayır, 2007: 3539 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “aygıl men nezr kıldım rûzî berigli tañrıka tek turmağ sözlememekim bükün bir âdemîka” (TİEM 73 224v/1=019/026). “aygıl: men nezr kıldım tañrıka tek turmağ kim sözlemez men bu kün hîç âdemî birle” (Rylands 31/11a1=019/026).

2.33 Sahabe

ETü. eşler; ETü. tört eş.

Sahabe, Hz. Peygamberi hayattayken görmüş olan, onun sohbetinde bulunan ve Müslüman olarak ölmüş kimselere denir (Karagöz vd., 2010: 571). Bu sahabelerin içinde en bilinenler daha sonra halifelik yapmış olan ve dört halife olarak da adlandırılan Hz. Ebubekir,

⁴²⁸ Hapax legomenon.

⁴²⁹ Sözü edilen eser: Starostin Sergei - Anna Dybo - Oleg Mudrak (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Leiden-Boston. İlgili sözcük için bk. Starostin vd. 2003: 322.

⁴³⁰ Clauson sözcüğün kesin olarak İranî bir kökenden geldiğini düşünür (EDPT: 308).

H. Ömer, H. Osman ve H. Ali'dir. Onlar için KB'de *tört iş* ifadesi geçmektedir. Genelde sahabe karşılığında *iş* ve *işler* ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

êşler: (<iş+ler, "eş, yoldaş" EDPT: 253). "tözü işlerine yime ök selam / tegürsün bayatım kesüksüz ulam" (KB 3906).

tört êş: (<tört, "dört" EDPT: 534 + <êş, "eş, yoldaş" EDPT: 253). "tözü tört işiye tümen min selam / tegürgil kesüksüz tutaşı ulam" (KB 31). "kim erse bu işke beğ i'tîkad / tutar erse min la'n ıdur men aña" (AH 35).

2.34 İslam Felsefesi

İslam felsefesi dinî söz varlığının inceleme alanına girer. Eldeki metinlerde tasavvufta ahirete yönelmek maksadıyla dünya işlerini ve nefsi bir kenara bırakmak anlamına gelen "Zühd" ve dört unsur ile ilgili Antik Yunan düşüncesinden kaynağını alan ve İslam etkisinde şekillenerek Kur'an'da da kendisine yer verilen "Anasır-ı erba'" ele alınacaktır.

2.34.1 Zühd

Zühd, tasavvufta ahirete yönelmek, dünya işlerini geride tutmak, gönülde mal ve mülk sevgisi bulundurmamaktır (Karagöz vd., 2010: 722). KB'de zahidliğin eleştirisini yapan beyitlere rastlanmaktadır. Olgurmuş'ın tuttuğu yolun, "akla yatkın değil" biçiminde nitelendirilmesi şu beyitte görülmektedir: "uğuşka yırağ erdi aşnu yolun /könilikke urduñ sen emdi ulun" (KB 4028).

2.34.2 Anasır-ı erba'

ETü. ot; ETü. sub~suv~suw; ETü. toprak; ETü. + Far. tört tadu; ETü. yel~yil; ETü. yer~yir.

Dört unsur, toprak, su, ateş ve havadan oluşur. Antik Yunan düşüncesinin ilk filozoflarının ilk maddeyi aramalarından kaynağını alan bu inanışın Kur'an'da yeri bulunmaktadır. Ancak bütün canlı ve cansız varlıklarda mevcut olduğuna inanılan bu unsurlara "katı, sıvı, ısı ve devinim" gibi anlamlar yüklemek ve canlıların hastalık ortaya çıktığında bu unsurlar arasındaki uyumsuzluğa bağlama erken dönem Budizm'inden itibaren Türklerin inanç dünyasında kendisini göstermiştir. Aristoteles tarafından ilk biçimini alan anasır-ı erba ya da dört unsur, İslam filozofu İbn-i Sîna ile bugünkü hâlini almıştır (Karlığa, 1999: 149-150). Yusuf Has Hacib, yıldızları anlatırken burçlardan söz etmeye başlar ve dört unsurdan meydana gelişlerini şöyle ifade eder: "üç ot üç suw üç boldı yil / üç boldı toprak ajun boldı il" (KB 143).

ot: bk. 2.29.2.4.

sub~suv~suw: bk. 1.3.

toprak: bk. 1.3.

tört tadu: (<tört, “dört” EDPT: 534 + <Far. tadu < Sanskrit *dhātu*, “doğada element; vücudun temel bileşeni” EDPT: 451). “bu dört iş maña dört tadu teg turur / tüzülse tadu çın tiriglik bolur” (KB 60).

yêl~yil: bk. 1.5.

yêr~yir: bk. 1.2.4.

2.35 Bazi İlimler

İslami dönemin ilk metinlerinde "Rüya Yorumlama" ve "Nücum" ilimlerine ilişkin söz varlığı tespit edilmiştir.

2.35.1 Rüya Yorumlama

ETü. tüş; tüş ‘ilmi; ETü. tüş yanışı; ETü. tüş yor-; ETü. tüş yorguçı; ETü. tüş yoruğı; ETü. tüş yoruğlı; ETü. tüş yörüğü; ETü. yörgüçi.

İslam dininde rüya yorumlamanın bir ilim olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yusuf Suresi bu bakımdan dikkate değerdir. Bu surenin 6. ayeti şöyledir: “Anlaşılan böylece rabin seni seçecek, sana rüyada görülenlerin yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrahim ve İshak’a nimetini tamamladığı gibi sana ve Ya’küb soyuna da nimetini tamamlayacaktır. Kuşkusuz rabbın çok iyi bilendir, hikmet sahibidir” (KKM: 12/6).

KB’de rüya tabircileri ile ilgili ayrı bölümler bulunmaktadır (KB 4366-4375; KB 5993-6067). Burada anlatılanlar, İslami gelenektekine uygundur. İslami gelenekte rüyaların hayra yorulmasının gerektiği düşünülmektedir. Bu doğrultudaki hadislerden ikisini Sofuoğlu şöyle aktarmaktadır: “Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: ‘Rüyayı alim-fazıl, ya da iyi ahlâk sahibi kimseye anlat’” (1989: 162). “Bir Müslümanın rüyasını yorumladığınız zaman, hayra yorumunuz” (1989: 162). KB’de bu hadislerden ilham alınarak rüya tabiri ilminden söz edilir (Sofuoğlu, 1989: 161-162): “taķı bir bilig kör bu tüş ‘ilmi ol / tüşese yoruğlı açar edğü yol” (KB 4366).

İslam dininde rüyaların haberci olabileceği de düşünülmektedir. Bunun başlıca örneği Hz. Yûsuf’un rüyasıdır. Bu rüya ve Yûsuf Peygamberin başına gelenler Yûsuf Suresi’nde anlatılmaktadır (KKM: 12). Fetih Suresi, 27. ayette de şöyle denilmektedir: “Allah, resulüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir” (KKM: 48/27). KB’de Odgurmış’ın öleceği günü rüyasında görmesi ve buna getirdiği açıklama da çalışmanın konusu bakımından önemlidir: “bayat edğü isiz yoritsa kaçā / yoritur anı yatsa tünle uda” (KB 5988).

tüş: (<tüş, “rüya” EDPT: 559). "tüzün yavaş edgü kişilerig küñ kul kılıp" (TT IV: B/15). "kut bulmış tüzünler" (TT V: B/5). "tükel bilge biliglig tüşke kirip" (BT II: 693). "ol buyannın tüşinte" (BT III: 860-861). "bir kölünün tüşinte turmış" (BT VIII: B-193). "tanuklaguluk yig tüşüg tapgu bulgu küsüşin tavrak sidi bütürgü tañrıgta turayın" (BT XIII: 28.29). "bo kayu ayıg kılınçımın tüşü erki" (AS 313). "köni tüşüni tuymış burhan" (Tot 241). "tüş: düş, rüya. 'tüş yordı= düş yordu, rüya tabir etti' " (DLT III: 125). "tayanma tiriglikke tüş teg keçer / küwenme kıwı kütka kuş teg uçar" (KB 1332). "yayınkı bulıt teg ya tüş teg hâli / direñsiz keçer baht yâ kuş teg uçar" (AH 223). "aydı ay oğulçukum aymağıl tüşünni қадаşларınқа keyd kılğaylar saña" (TİEM 73 173v/3=012/005). "râst kıldın tüşünni biz mundağuk yanut bérür-miz edgü işliglerke" (Rylands 34/31a3=037/105).

tüş ‘ilmi: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + Ar. ‘ilm, “evrene ve olaylara ait bir bölüm birbirine bağlı konuları ele alıp deneye dayalı yöntemlerden yararlanarak gerçekleştirilir yasalar, kurallar çıkarmaya yönelik düzenli bilgi; bilim; bazı olay ve olgu basamaklarına göre düzenlenmiş sistemli bilgiler bütünü; bir şeyi öğrenmek amacıyla yola çıkarak edinilen bilgiler süreci; bilme; biliş; haber; bilgi; bir konuda okuma yoluyla elde edilen bilgiler; nazariyat” Çağbayır, 2007: 2143-2144). "bu tüş ‘ilmi bilgü kerek aşnu keç / yöre bilse ötrü idi saknu keç" (KB 5993).

tüş yanışı: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yan-(ı)ş, “dönmek” EDPT: 941). "aydı ay atam bu turur meniñ tüşümünñ yanışı munda öñdün kıldı oğ anı idim yarağlıg" (TİEM 73 181v/6=012/100).

tüş yor-: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yor-, “çözmek; mec. yorumlamak, anlatmak” EDPT: 955). "tüş yordı= düş yordu, rüya tabir etti" (DLT III: 125). "nücüm bilse tıb hem yora bilse tüş / anıñ yormış teg sözi kelse tuş" (KB 2632).

tüş yorğuçı: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yor-ğuçı, “yorumlayıcı” EDPT: 966). "tağı bir bilig kör bu tüş ‘ilmi ol / tüşese yoruğlı açar edgü yol" (KB 4368).

tüş yoruğı: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yor-(u)ğ+ı, <yor- “çözmek; mec. yorumlamak, anlatmak” EDPT: 955). "ermes miz bulğaşuk tüşler yoruğını biligli ol" (TİEM 73 177r/5=012/044).

tüş yoruğlı: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yor-(u)ğlı, <yor- “çözmek; mec. yorumlamak, anlatmak” EDPT: 955). "ay ögürler ukturunlar tüşüm içre eger erse siler tüşni yoruğlılar" (TİEM 73 177r/4=012/043).

tüş yörügi: (<tüş, “rüya” EDPT: 559 + <yör-üg+i "tabiri", "tabir, yorumlama" EDPT: 965). "yörük: tabir. 'tüş yörügi = düş yorması'" (yazım düzeltildi, DLT III: 18).

yörgüçi: (<yor-ğuç, “yorumlayıcı” EDPT: 966). “tüşer ök kişi tüş udısa yatıp / anı yörgüçiler yörer uz itip” (KB 5992).

2.35.2 Nücum

ETü. yulduzçı.

Müneccimler yıldızların durumuna göre yaptıkları hesaplarla bir işe kalkışmanın iyi olup olmayacağını söylerler. Müneccimlik bir ilim kabul edildiğinden eski Türk inancı veya İslam ile doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak pozitif bilimlerin karşısında, müneccimlerin yaptıkları iş kehanet veya falcılık sınıfında değerlendirilebilir. KB’e göre yulduzçıların rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır: “kılayın tise sen özün iş küdüğ / ayıtğu kerek egü isiz ödüğ” (KB 4385); “kön ay kıtluğı bar yime kıtsuzı / ayıt kıtluğın tut ay yalnuğ tüzi” (KB 4386).

İslam dinine göre her şeyi bilen yalnızca Allah’tır. Müneccimlere bu bakımdan güvenmemek dinî açıdan bir gerekliliktir. KB’de yulduzçılardan söz edilirken işin bu yönüne de değinilmektedir: “ayıt söz olarka yime bütme terk / biligli bayat ol munı tutğu berk” (KB 4390).

yulduzçı⁴³¹: (<*ya-l+tuz+çı⁴³², “müneccim” EDPT: 924). “munıñda basa emdi yulduzçı ol / bağa körse yetrü idi yinçke yol” (KB 4376).

2.36 Kutsal/Mübarek

ETü. ağırığ~ağırlık; ETü. kıw; ETü. kıt; ETü. kıt bul-; ETü. kıt kıw; ETü. kıtad~kıtat-; ETü. kıtal-; ETü. kıtan-; ETü. kıtluğ; ETü. kıtluğ bol-; ETü. kıtluğ kıwlığ.

İduğ sözcüğü Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde “mübarek, kutlu” anlamıyla kullanılan bir sözcüktür. DLT’de İslam dininin kurban anlayışına uygun olmayan bu anlayış, “adak adama” çerçevesinde günlük uygulamalarda yerini bulmuştur. Adak ya da nezir, İslam’da yeri olan bir uygulamadır (KKM: 2/270; 3/35; 19/26; 22/29; 76/7). TIEM 73’te “adak” anlamını taşıyan Ar. *nezir* sözcüğü Türkçeye çevrilmez ve Arapçada olduğu biçimiyle kullanılır. Bu durum eski Türk inanç ve uygulamalarını çağrıştıran ifadenin

⁴³¹ Müneccimler yıldızların durumuna göre yaptıkları hesaplarla bir işe kalkışmanın iyi olup olmayacağını söylerler. Müneccimlik bir ilim kabul edildiğinden eski Türk inancı veya İslam ile doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak pozitif bilimlerin karşısında, müneccimlerin yaptıkları iş kehanet veya falcılık sınıfında değerlendirilebilir. KB’e göre yulduzçıların rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır: “kılayın tise sen özün iş küdüğ / ayıtğu kerek egü isiz ödüğ” (KB 4385). “kön ay kıtluğı bar yime kıtsuzı / ayıt kıtluğın tut ay yalnuğ tüzi” (KB 4386).

⁴³² *Yultuz* sözcüğünün etimolojisiyle ilgili birçok farklı görüşü bir araya getirip değerlendiren Fatma Özkan, sözcüğün *yıldırım*, *alev*, *alaz/yalaz*, *ışın* ve *ışık* ile birlikte aynı *ya- kökünden geldiğini ortaya koyar (Özkan, 2003: 168-170).

kullanılmak istenmemesine bağlanabilir. *ıduḫ* sözcüğünün TİEM 73'te geçtiği tek örnek, Arapların İslam öncesi adetlerinin anlatıldığı ayettedir: “kılmadı taḡrı bir ḫulaḫı telinmiṣdin ap yme ıduḫ ıdmıṣlardın ap yme ulaṣıklık ap yme arḫası sınmıṣ” (TİEM 73 92v/9=005/103). metinde eski Türk inancına yönelik çağrışımları nedeniyle *ıduḫ* yerine *ağırlık* sözcüğüyle kutsal olan ifade edilir.

ağırlıḡ~ağırlık: (<ağır+lık, “onur, saygı” EDPT: 93). "ağırlıḡ ıdok savları" (Xu VII: 855). "takı ağırlıḡ bolḡay men takı uçuz bolḡay men" (İK XXIX-3). "taluy öḡüz teg atlıḡ taḡlançıḡ uyḡur ilimiz-a taglar hanı teg adruḡlug taglar hanı teg ağırlıḡ" (BT XIII: 39.21). "ağırlık er = herkes tarafından ağırlanan, sayılan kiṣi" (DLT I: 146). "biligke turur bu ağırlık ḫamuḡ / ajunḫa kerek tōr kerek il ḫapuḡ" (KB 264). “ay ağırlıḡ yalawaḫ tap ol saḡa taḡrı nēme kim udu bardı saḡa kērtḡünüḡlilerdin” (TİEM 73 137r/6=008/064). “nē ol olarka meḡer ḫınamaz olarnı olar yūz ewrerler/yıḡarlar ağırlıḡ meḡzitdin ermezler anıḡ dostları meḡer saḫnuḡlar anḫası bar üküṣleri” (Rylands 28/82b1=008/034).

ḫıw~ḫıv: bk. 1.1.1. Kut.

ḫut: bk. 1.1.1. Kut.

ḫut bul-: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutad~ḫutat-: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutal⁴³³: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutan⁴³⁴: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutluḡ: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutluḡ bol-: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutluḡluḡ: bk. 1.1.1. Kut.

ḫutluḡ kıwlıḡ: bk. 1.1.1. Kut.

2.37 Yemin, And

Ar. + ETü. ‘ahd ḫıl-; ETü. bütünlük; ETü. ıdı tuta and ; ETü. kērtü~kirtü; ETü. taḡrı tuta and.

İslamiyet’te yemin etmek rastgele yapıldıysa sorumluluk yoktur; ancak rastgele değilse bilinçli olarak yemin edildiyse sorumluluk bulunur (KKM: 2/225; 5/89). Bilinçli edilen yemin, yerine getirilmelidir (KKM: 5/89; 16/91).

“Allah hakkı için” veya “Allah’a and olsun” olarak Türkçeye aktarılabilecek olan Ar. *va’llâhi* karşılığında *ıdı tuta and* ve *taḡrı tuta and* söz öbekleri kullanılmıştır.

⁴³³ Hapax legomenon.

⁴³⁴ Hapax legomenon.

‘ahd kıl-: (<Ar. ‘ahd, “1. Söz verme. 2. Yemin. 3. Antlaşma, ittifak. 4. Emir, buyruk” Çağbayır, 2007: 153 + <kıl-, “kılmak, yapmak” EDPT: 616). “tükel kılıp başka életigiler tañrı ‘ahdini kaçan ‘ahd kılsa siler buzmañlar andlarını anıñ bekümişinde kēdin kıldıñızlar oñ siler tañrını siler üze uğka” (TİEM 73 202v/8=016/091).

bütünlük: (<büt-(ü)n+lük “kesinlik; yemin”, <büt-(ü)n “tam, bütün” EDPT: 306). "bağırsak körür men. bu ögdülmişig / bütünlük bile kıldı barça işig" (KB 1687). “bermeginçeke tegi maña bir bütünlük tañrıdın keltürse siler maña anı meger kim kapsansa silerni” (TİEM 73 178v/8=012/066). “bèrmeginçe bir bütünlük tañrıdın keldürge sizler maña anı” (Rylands 30/2a1=012/066).

idi tuta and: (<idi “efendi, sahip; Müslümanlar için Tanrı” EDPT: 41 + <tut-a “tutsun”, <tut- “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451+ <and, “yemin”, EDPT: 176). “ıdıñ tuta and her-âyine sorgay men olarkā men olarkā yumkıkā” (Rylands 30/32a1=015/092).

kértü~kirtü: (<kértü, “gerçek; güvenilir; sadık; doğru” EDPT: 738). "tört kertüler" (Xu VIII: 535). "tözün yumşak kılınçlıg köni kirtü biliglig erserler" (M 74-22). "kuanşı im pusar tınlıglarıg qolulamışı çın kirtü qolulamaq titir" (KİP 193). "kirtü erklig küçlüg teñri tepen kertkünmedikimiz" (Hua 56). "bir bañşı sözler çın kirtü" (Üİ 99b/14). "takı yime kamag tüzünler bu köz ulatı altı türlüg ilenür yıldıñlar işi ködügi çınzu tigme ertükteg kirtü töz belgüsi bu erür" (TT VI: 190). "çın kirtü köñül üze" (BT II: 700). "kertö erim siz ol tuşta endükte kedümti kent uluş içinte ..." (BT III: 1039). "titsiniñ köñüllüg keziginde çın kirtü bilge biliglig törüdü" (BT VIII: A-374). "birtem kirtübir nom bar" (BT XIII: 17.10). "çın kirtü edgü ögli yolçı yirçi tözünlerke kutluglarka" (BT XVIII: 1783). "kertü köñ[ü]l[in ayların k]avşurup" (BT XXIII: D-34). "ugrayu çın kertü tıtağı belgütertini öñi üdrülmek erür" (BT XXVIII: C-423). "... atlıg ıdok etözk[e çın kertü köñülin töpön yinçürü] yükünü[rm]en" (UD 2). “kirtü: yemin, and” (DLT I: 416). "yarağlıg yarağsıznı titrü körüp / kereklig kereksizni kirtü sorup" (KB 328). "tiril edgü fi’lin köñüller alıp / isizliktin özni sınaru salıp / iter bolsa işni sanıp saqnıp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip" (AH 368). "yok kendü ıdtımız kertü yaraşı anlar yalğanlar" (TİEM 73 253v/3=023/090).

tañrı tuta and: (<teñri<*teñ-(ü)r-i⁴³⁵, “Tanrı” EDPT: 523 + <tut-a “tutsun”, <tut- “tutmak, kavramak, zapt etmek” EDPT: 451+ <and, “yemin”, EDPT: 176). “tañrı tuta and eger bolsa miz yolsuzlar içinde belgülek” (TİEM 73 270v/5=026/097).

⁴³⁵ *Tañrı* sözcüğünün etimolojisi için bk. Ağca, 2015: 213.

2.38 Müslüman Olmayanlar

ETü. tağda tapunğan; ETü. tağda yatğan; ETü. tat.

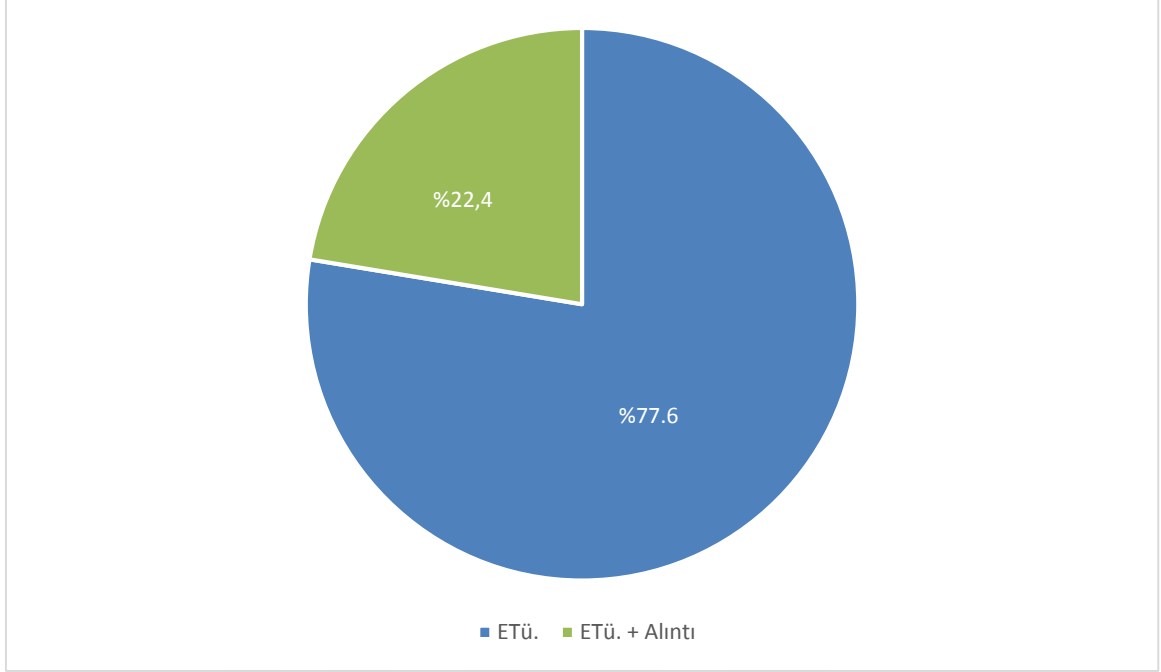
tağda tapunğan: (<tağ+da "dağda", <tağ "dağ" EDPT: 563 + <tap-(ı)n-ğan "tapınan", <tap- "hizmet etmek" EDPT: 435). "ay anlar kim kértgündiler çın üküş bilgenlerdin tağda tapunğanlardın yèyürler kişiler tawarlarını haqsızın yığkaylar tanrı yolındın" (TİEM 73 142r/5=009/034).

tağda yatğan: (<tağ+da "dağda", <tağ "dağ" EDPT: 563 + <yat-ğan "yatan", <yat- "yatmak; uyumak için yatmak" EDPT: 884). "ey anlar kim bittiler üküş bilgelerdin tağda yatğanlardın yèyürler boğunun mällarını bātıl birle" (Rylands 29/25a2=009/034).

tat: (<tat, "yabancı" EDPT: 449). "Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: 'Tatıg közre tikenin⁴³⁶ tüpre = Tatın gözüne vur, diken kökle, kökünden çıkar'. (Tohsı ve Yağma dillerinde) Uygur gavurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. 'Tat Tawğaç' derler ki 'Çinli ve Uygur' demektir" (DLT II: 280). "Keldi maña Tat / Aydım emdi yat / Kuşka bolup et / Seni tiler us böri', 'Bana bir Tat geldi; ona: yat, kuşlara et ol; kuşlar, kurtlar seni bekler, dedim'. (Bana bir Uygur gavuru geldi, onu öldürdüm, kurda kuşa yem ol[ması] için parça parça ettim)" (DLT I: 36). "çomak Tat boynın çaptı = müslüman gavurun boynunu vurdu" (DLT II: 3).

⁴³⁶ Atalay bu sözcüğü *tikenig* olarak transkribe etmiştir. Yazmaya göre sözcük *tikenin* olmalıdır.

Grafik 2-1 Köken bilgisine göre İslamiyet ile ilgili söz varlığı

Tablo 2. 1. Yazıtlar dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde de dinî anlam taşıyan söz varlığı.

SÖZCÜK VEYA SÖZCÜK GRUBU	İSLAM ÖNCESİ DİNİ ANLAMI	İSLAM DİNİNDE KARŞILIĞI	KÖKENİ
ağır yük	"büyük ağırlık; günah"	günah	ETü.
ağırlıg~ağırlıq	"onur, saygı"	kutsal/mübarek	ETü.
alçaq	"nazik, yumuşak, alçakgönüllü"	alçakgönüllülük (ahlak)	ETü.
alqa~arqa-	"dua etmek"	hayır dua	ETü.
alkış~alkuş~arkış	"övme"	hayır dua	ETü.
amul	"sessiz, yumuşak huylu, ılımlı, barışçıl, soğukkanlı"	barışçıl olmak ve bağışlayıcılık (ahlak)	ETü.
arığ	"temiz, saf, kusursuz, mukaddes"	el-Kuddûs; temizlik	ETü.
arıqlıq~arıqlıq	"temizlik, saflık"	temizlik	ETü.
arıqsız	"kirli, saf olmayan"	temizlik	ETü.
arıqsızlıq	"kirlilik"	temizlik	ETü.
arın-	"kendini temizlemek; Budist literatürde manevi olarak arınmak"	temizlik	ETü.
arıt-	"temizlemek veya bir şeyi arındırmak; arıtmak; kirden arındırmak"	temizlik	ETü.
arwaş-	"büyülemek"	büyü (Haram)	ETü.
az-	"yoldan çıkmak"	kötülük (ahlak)	ETü.
azıt-	"yoldan çıkmaya sebep olmak; birini hataya sürüklemek"	kötülük (ahlak)	ETü.
baçaq~baçağ~paçaq	"oruç"	oruç	ETü.
biliglig~biligli	"bilen" ⁴³⁷	el-Alîm; el-Habîr; er-Rakîb	ETü.
bir ajun	"bir hayat"	Ahiret	ETü. + Soğd.
bir~bêr-	"vermek"	yaratma	ETü.
bu ajun	"bu hayat"	fizikî dünya	ETü. + Soğd.
buş-	"öfkelenmek, kızmak"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.

⁴³⁷ bilge biliglig şeklinde Budist metinlerde Burhan'ın sıfatı olarak kullanılır.

buşı	"huysuz, öfkeli"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
buyan kıl~muyan kıl-	"sevap işlemek"	sadaka	Sanskrit + ETü.
bügile-	"büyülemek"	büyü (Haram)	ETü.
büt~bit-	"inanmak, doğruluğuna güvenmek"	Allah'a iman	ETü.
çırwı	"cinlerden bir bölük"	cin	ETü. ?
edgölük	"iyilik"	sevap	ETü.
erdem~edrem	"cesaret"	iyilik (ahlak)	ETü.
erdemsiz	"erdemsiz"	kötülük (ahlak)	ETü.
érinçgü~irinçü	"günah, kötü, çirkin, manevi yokluk"	günah; temizlik	ETü.
erklig	"güç veya otorite sahibi; özgür düşünerek istediğini yapabilen kimse; hükümdar, kağan; Zühre Yıldızı"	İrade (Allah'ın Sübûtî sıfatları); Kudret; el-Kâdir; el-Melîk; el-Vekîl	ETü.
ésiz~isiz	"fena, kötü"	kötülük (ahlak)	ETü.
ésizlik	"kötülük"	kötülük (ahlak)	ETü.
etöz	"beden, ruh"	nefis	ETü.
ınan-	"inanmak"	Allah'a iman	ETü.
ırk	"falçı, kahin"	fal (Haram)	ETü.
ıdi	"iye, sahip" ⁴³⁸	Allah	ETü.
iki ajun	"iki yaşam"	dünya ve ahiret	ETü. + Soğd.
şam	"kam; kahin, falçı, büyücü"	büyü (Haram)	ETü.
kêdinki ajun~kênki ajun	"sonraki hayat"	Ahiret	ETü. + Soğd.
kêrtgün~kirtgün-	"inanmak"	Allah'a iman	ETü.
kêrtü~kirtü	"gerçek; güvenilir; sadık; doğru"	yemin, and	ETü.
kın	"ceza, eziyet"	Allah'ın azabı	ETü.
kıw~kıv	"ilahî lütuf"	kutsal/mübarek	ETü.
kıyık	"sözünden dönmek"	sözünden dönmek (ahlak)	ETü.
kişi	"adam, kişi, insan"	insan (yaratılanlar); Adem	ETü.
kölguç~koltguç	"dilenci"	sadaka	ETü.
kolıgh	"isteyen, dilenen"	sadaka	ETü.
köm-	"gömmek; özelde ölüyü gömmek ve genelde yere kül"	ölüm	ETü.

⁴³⁸ yir sub iğisi.

	vb. bir şey gömmek		
köni	"düz, doğru"	doğruluk (ahlak)	ETü.
köni bol-	"doğru olmak"	hidâyet	ETü.
köni söz	"doğru söz"	doğruluk (ahlak)	ETü.
köni yorı-	"doğru yürümek"	hidâyet	ETü.
könilik	"doğruluk"	hidâyet; doğruluk (ahlak)	ETü.
kuruğ yala	"yersiz itham, yalan"	yalan (ahlak)	ETü.
kut	"Tanrı'nın lütfu, iyi talih, saadet"	kutsal/mübarek	ETü.
kut bul-	"Tanrı'nın lütfuna sahip olmak"	kutsal/mübarek	ETü.
kutad~kutat-	"kut ile ödüllendirilme"	kutsal/mübarek	ETü.
kutluğ	"ilahî lütfu sahip olan"	kutsal/mübarek	ETü.
kutluğ bol-	"ilahî lütfu sahip olma"	kutsal/mübarek	ETü.
küçe-	"zulmetmek, güç kullanmak"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küçlüğ	"güçlü, kuvvetli; şiddetli, ezici vb."	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
meṅgü	"sonsuz, ebedî"	el-Bâkî	ETü.
muṅluğ	"kederli, hüznü, acılı; insanoğlunun kaderi, cefası"	insan (yaratılanlar)	ETü.
oğrı	"hırsız"	hırsızlık (Haram)	ETü.
oğrılık	"hırsızlık"	hırsızlık (Haram)	ETü.
oğurla-	"çalmak"	hırsızlık (Haram)	ETü.
ol ajun	"o hayat"	Ahret	ETü. + Soğd.
ot	"ateş, mec. öfke"	Cehennem; Anasır-ı erba'	ETü.
öbke~öpke~öwke~övke~öfke	"akciğer; öfke"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
öç	"kötülük, garezi olmak"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
ökün~ökin-	"tövbe etmek, pişman olmak"	tövbe	ETü.
ökünç	"tövbe"	tövbe	ETü.
öl-	"ölmek"	ölüm	ETü.
öldür~ödür-	"öldürmek"	birini öldürmek	ETü.
ölüg	"ölü"	ölüm	ETü.
ölütçi	"katil"	birini öldürmek	ETü.
öz	"ruh, kendi, öz"	nefis	ETü.
saran	"pinti, düşkün"	cimrilik (ahlak)	ETü.
serin-	"sabırlı olmak"	sabretmek (ahlak)	ETü.
söküş	"lanetleme,	kötü söz söyleme	ETü.

	küfretme"	(Haram olmasa da kaçınılması gereken davranışlar)	
sub~suv~suw	"su"	Anasır-ı erba'	ETü.
tamuğ erkligleri~tamu erkligleri	"Cehennem zebanisi"	Zebani	Soğd. + ETü.
tan-	"inkar etmek"	büyü (Haram)	ETü.
tañrı yolu	"Tanrı yolu"	hidâyet	ETü.
tap-	"hizmet etmek"	Allah'a iman	ETü.
tapğu	"tapacak"	ibadet	ETü.
tapın~tapun-	"tapmak, ibadet etmek"	Allah'a iman; ibadet	ETü.
tapuğ~tapığ	"hizmet"	Allah'a iman	ETü.
tapunğu	"tapınılacak olan"	Allah	ETü.
tapunmak~tapınmak	"ibadet etmek"	ibadet	ETü.
teñri kulu~tañrı kulu	"Tanrının kulu"	insan (yaratılanlar)	ETü.
teñri~tañrı	"Tanrı"	Allah	ETü.
teñrilik	"ibadet yeri"	Allah; iman; Allah'ın rızası	ETü.
tın	"nefes"	insan (yaratılanlar)	ETü.
tınlıg	"canlı"	yaratılanlar	ETü.
tirgür~tirgüz-	"dirilmek, hayata dönmek"	yeniden dirilmek	ETü.
tirig	"diri, canlı"	yaratılanlar	ETü.
tiril~têril-	"diriltmek, hayata döndürmek"	yeniden dirilmek	ETü.
toprak	"toprak"	Anasır-ı erba'	ETü.
törü-	"meydana getirmek, yaratmak"	yaratma	ETü.
törüt-	"Tanrı için kullanılır: meydana getirmek, yaratmak"	el-Hâlık; yaratma	ETü.
tözün~tüzün	"iradeli, iyi huylu, nazik"	el-Kerîm; el-Halîm; doğruluk (ahlak)	ETü.
tul	"dul"	dul kalmak	ETü.
uç-	"uçmak; mec. ölmek; çok hızlı gitmek; kaybolmak; solmak"	ölüm	ETü.
uğan⁴³⁹	"Tanrı"	Kudret; el-Kâdir	ETü.
uluğ	"yüce, ulu" ⁴⁴⁰	el-Mecîd; el-'Alî;	ETü.

⁴³⁹ Bu çalışmada taranan kaynaklar arasında sözcüğün İslam öncesinde herhangi bir tanığı tespit edilememiştir. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde sözcüğü "Allah, Tanrı" anlamıyla kaydeder (2011: 139; 263).

		el-Azîm; el-Kebîr	
uluğ kın	"yüce ceza; ilahî ceza"	hukuk	ETü.
uwut~uvut	"haya, utanma"	utanma (ahlak)	ETü.
uwutluğ	"haya, utanma"	utanma (ahlak)	ETü.
uwutsuz	"hayasızlık, utanmazlık"	kötülük (ahlak)	ETü.
ülüg	"kader, yazgı"	kadere iman	ETü.
yala	"haksız itham"	yalan (ahlak)	ETü.
yalabaç~yalawaç~yalavaç	"peygamber"	Peygamber ve peygamberlik; Cebrail	? ETü.
yalaçı er	"çabucak itham eden kimse"	yalan (ahlak)	ETü.
yalañuq~yalñuq~yañluq	"insan, adam"	insan (yaratılanlar); Adem	ETü.
yalğan	"yalan"	yalan (ahlak)	ETü.
yalwı~yêlwi	"büyü"	büyü (Haram)	ETü.
yarat-	"yaratmak"	yaratma	ETü.
yarlıg~yarlık	"dillik, dile ait olan, söz; emir, buyruk"	Allah'ın hükmü ve emirleri; vahiy	ETü.
yarlıgka~yarlıka-	"buyurmak; lütfetmek; esirgemek; ihsan etmek"	Allah'ın bağışlaması	ETü.
yarlıkağlı	"bağışlayıcı"	er-Rahîm, er-Rahmân, el-Gafûr, el-Vehhâb	ETü.
yarlıkağlı	"emir veren, buyuran"	el-Berr	ETü.
yazuq	"günah; hata, kusur"	günah	ETü.
yazuq kıl-	"günah işlemek"	günah	ETü.
yazuqluğ	"günahkar"	günah; küfür ve kafirlik	ETü.
yazuqsuz	"günahsız"	günah	ETü.
yek	"şeytan"	şeytan	ETü.
yêl~yil	"yel; mec. şeytan girmesi"	Anasır-ı erba'	ETü.
yêr~yir	"yer"	Anasır-ı erba'	ETü.
yok bol-	"yok olmak"	ölüm	ETü.
yokal-	"yok olmak, mahvolmak, kaybolmak,	ölüm	ETü.

⁴⁴⁰ Kimi İslam öncesi metinlerde "yüce, ulu" anlamıyla sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte *ulug buyan*, *yekler uluglar*, *ulug küçlüg mhalakaka*, *ulug saskaua* vb. örneklerde dinî anlamdadır: bk. 2.1.1.2.35 uluğ.

	ortadan kaybolmak"		
yükün-	"baş eğme, hürmet etme, tapınma"	namaz	ETü.
yükünç	"tapınma, baş eğme eylemi"	namaz	ETü.

Tablo 2. 2. Yazıtlar dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde de dinî anlamda olmayıp Karahanlı Türkçesi metinleriyle dinî anlam kazanan söz varlığı.

SÖZCÜK VEYA SÖZCÜK GRUBU	İSLAM ÖNCESİ ANLAMI	İSLAM DİNİNDE KARŞILIĞI	KÖKENİ
aç-	"açmak; düğüm çözmek; havanın açması; söylemek, açıklamak"	Allah'ın bağışlaması	ETü.
açuqluğ	"açıklık"	ez-Zâhir	ETü.
al	"yol, bir şeyi yapma yöntemi; kandırma, hile yapma, kötü oyun oynama"	hilecilik	ETü.
alda-	"kandırma, aldatma, hile yaparak birini kandırma; çocuğu yatıştırma, avutma"	hilecilik	ETü.
ar-	"aldatmak, hile yapmak"	hilecilik	ETü.
arığ	"temiz olmak, saf olmak"	helal	ETü.
arıt-	"temizlemek veya bir şeyi arındırmak; arıtmak; kirden arındırmak"	Allah'ın bağışlaması	ETü.
arğa	"arka; destekçi, birini desteklemek için yanında duran kişi"	Hayrû'n-Hâfızan	ETü.
asağ~asığ	"fayda, yarar"	kadere iman	ETü.
bağırsak	"merhametli, iyi"	er-Rahîm; er-Raûf; merhametlilik	ETü.
balçık	"civık çamur"	Adem	ETü.
bar	"var"	Vücûd	ETü.
başçı	"rehber"	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
bediz	"süsleme"	el-Musavvir	ETü.
belgü	"işaret, im"	kutsal kitaplar	ETü.
belgölüg	"belirli, görünen"	ez-Zâhir	ETü.
berk tut~bek tut-	"sağlam tutmak, sıkı tutmak"	Allah'a iman	ETü.

bezegen	"süsleyen"	el-Musavvir	ETü.
bir	"bir"	Vahdâniyet; el-Ehad; el-Vâhid	ETü.
birik-	"birikmek, bir araya getirmek"	şirk ve müşriklik	ETü.
bitig	" azılı herhangi bir şeye verilen ad, 'kitabe, kitap, mektup, belge' "	kutsal kitaplar; Levh-i Mahfuz	ETü.
bol	"ol"	Tekvin; yaratma	ETü.
böz	"pamuk, bez"	ölüm	ETü.
buyruk	"emir; kağan emri altında çalışan "memur; amir, kumandan"	İrade (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
çın	"doğru, gerçek; doğruluk"	doğruluk (ahlak)	ETü.
çın kõni	"doğru, düz"	doğruluk (ahlak)	ETü.
çomak	"sopa"	Müslüman	ETü.
edgü	"iyi"	kadere iman	ETü.
ediz	"ulu, yüce"	el-Kebîr	ETü.
ekin	"ekin, tohumdan yetişen ve henüz hasat edilmemiş ekin; ekili arazi, ekili arazinin bulunduğu zemin"	sevap	ETü.
ëlig~illig	"memleketi olan; hükümdar"	el-Melik	ETü.
erkliglik	"güç, otorite"	İrade (Allah'ın Sübûtî sıfatları); Kudret; el-Kâdir	ETü.
êsizlik	"kötülük"	Allah'ın azabı	ETü.
esrük	"sarhoşluk"	alkol (Haram)	ETü.
esür-	"alışmak, hâline gelmek; sarhoş olmak"	alkol (Haram)	ETü.
ev~ew	"ikamet yeri; çadır, ev"	Kabe	ETü.
ewürmek⁴⁴¹	"evirmek, çevirmek"	Allah'ın azabı	ETü.
ımanç	"bir unvan"	iman	ETü.
ımançlıg	"kişi adı"	iman	ETü.
isiz~êsiz	"şeytanî, kötü"	kadere iman	ETü.
kan	"kan"	kan (Haram)	ETü.
katağlan~katiğlan-	"katlanmak"	cihâd	ETü.
katiğlık	"sertlik, güçlük, şiddet "	Allah'ın azabı	ETü.

⁴⁴¹ Bu çalışmada taranan metinlerde örneğine rastlanmayan bu sözcük, Caferoğlu'nun sözlüğünde tespit edilmiştir (2011: 78).

keçür-	"geçirmek"	Allah'ın bağışlaması; barışçıl olmak ve bağışlayıcılık (ahlak); tövbe	ETü.
kértü~kirtü	"gerçek; güvenilir; sadık; doğru"	Allah'a iman	ETü.
ķına-	"cezalandırmak, işkence etmek"	hukuk	ETü.
ķinat-	"cezalandırmak"	Allah'ın azabı	ETü.
ķınlık~ķınlıĝ	"zorluk, güçlük"	Allah'ın azabı	ETü.
ķıştur-	"yoldan çıkmak"	dalâlet	ETü.
ķidın	"batı, batı tarafı; arka, arkası; sonra, sonrası"	Bekâ	ETü.
ķidinki	"arkadaki, sonraki"	Ahiret	ETü.
ķodķılıķ	"aşağıda olmak"	alçakgönüllülük (ahlak)	ETü.
ķol-	"istemek"	hayır dua	ETü.
ķop-	"kalkmak"	yeniden dirilmek	ETü.
ķorkķ-	"korkmak, birinden ve ya bir şeyden korkmak"	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva); tevekkül	ETü.
ķotķı~ķodķı	"aşağıda bulunmak"	alçakgönüllülük (ahlak)	ETü.
ķoy	"koyun"	kurban	ETü.
ķölige	"gölge"	fizikî dünya	ETü.
ķöni	"düz, doğru"	el-Hakk	ETü.
ķörer men	"görürüm"	Basar	ETü.
ķörkit~ķörgüt-	"göstermek"	vahiy	ETü.
ķöy~ķüy-	"yanmak"	Cehennem	ETü.
ķul	"erkek köle"	Müslüman	ETü.
ķüç	"güç"	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
ķüdez~ķüzed-	"gözetmek"	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
ķüdezçi~ķüzetçi	"gözetleyici"	el-Vekîl; el-Hafîz; er-Rakîb; El-Mütelakkiyân; melekler	ETü.
ķüsüş	"arzu, istek"	el-Azîz	ETü.
meņzeg	"benzeşme, benzeme; bir şeye benzer olma"	Muhalefetü'n li'l-Havadis	ETü.
muņsuz	"sıkıntısız"	Kıyam bi-nefsihî; el-Ganî	ETü.
oķ	"ok; pay"	miras	ETü.
oķı-	"seslenmek; çağırarak, davet etmek; okumak"	namaz; dua	ETü.

oñ	"sağ"	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
oñ elig	"sağ el"	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
otqa küy-	"ateşte yanmak"	Cehennem	ETü.
oyun	"oyun, eğlence"	kumar	ETü.
öd	"zaman, an, zaman dilimi"	ecel	ETü.
ödle	"zaman"	Kader ve kaza	ETü.
ög-	"övmek"	hayır dua; hamd	ETü.
ögdi	"övgü"	hamd	ETü.
ögüt	"öğüt, nasihat"	tebliğ ve irşat	ETü.
öñdün	"önce, evvelce"	Kıdem	ETü.
örtüglüg	"örtülü"	el-Bâtın	ETü.
örtün-	"örtünmek"	örtünme	ETü.
öte-	"ödemek; Tanrıya olan sorumluluğunu yerine getirmek; borcunu ödemek"	ibadet	ETü.
ötle-	"tavsiye verme"	tebliğ ve irşat	ETü.
sağın-	"düşünmek, bir konu hakkında uzun uzun düşünmek; istemek; bir konu hakkında endişe etmek"	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
sağınmağ	"düşünmek, plan kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek"	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
sağlan-	"kendini korumak, saklanmak"	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
sawçı	"elçi"	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
sığın-	"sığınmak, güvenmek, dayanmak"	Alah'a sığınma	ETü.
sizik~sézik	"şüphe"	haram ve helal	ETü.
siziksiz	"şüphesiz, tartışmaya kapalı"	İmanın esasları	ETü.
sol	"sol"	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
söz	"konuşulan şey; sözcük, konuşma, beyan"	Allah'ın Hükümü ve Emirleri	ETü.
sür-	"sürmek, ilerletmek; sabanla sürmek, iş takip etmek, zaman harcamak"	beddua ve lanetleme	ETü.
tamdur-~tamtur-	"alevlenmek"	Cehennem	ETü.

tan-	"inkar etmek, kabul etmemek"	dalâlet; küfür ve kafirlik	ETü.
tanuq	"tanık"	eş-Şâhid; tanıklık	ETü.
tegzin~tezgin-	"dönmek, çevirmek, gezmek"	Hac	ETü.
teŋrigen~teŋriken	"yüksek bir unvan"	Müslüman	ETü.
tewe	"deve"	kurban	ETü.
tıd~tıy-	"engellemek, alıkoymak"	haram	ETü.
tıdıǵıǵ	"engellenmiş"	haram	ETü.
tile-	"istemek; arzulamak; istemek"	İrade (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
tirig	"yaşayan, diri, canlı; hayat"	Hayat (Allah'ın Sübûtî sıfatları); el-Bâkî; el-Hayy	ETü.
toŋuz	"domuz"	domuz eti (Haram)	ETü.
tügün	"düşüm"	büyük (Haram)	ETü.
uçuz	"çabalamaya gerek duyulmayan, kolay; saygı duyulmayan"	kötülük (ahlak)	ETü.
uçuzla-	"saygısızca davranmak"	kötülük (ahlak)	ETü.
uqtur-	"anlamasını sağlamak, anlatmak, açıklamak"	vahiy	ETü.
uluǵ yer	"yüce yer"	mihrap	ETü.
ünde-	"seslenmek"	dua	ETü.
yaǵı	"düşman"	şeytan	ETü.
yalŋuz~yalŋus	"yalnız, tek; kimsesiz"	el-Vâhid	ETü.
yan-	"geri dönmek"	dalâlet; günah	ETü.
yarattaçı	"eser telif eden"	Tekvin; el-Hâlık	ETü.
yarın	"parlamak; sabahın erken saatleri; ertesi sabah; yarım; gelecek sene"	Ahiret	ETü.
yaruqluq	"ışık, aydınlık"	kutsal kitaplar; hidâyet	ETü.
yinçe	"ince, zayıf, zarif"	ibadet	ETü.
yu-	"yıkamak"	temizlik	ETü.
yumuşçı	"günlük işleri yerine getiren kimse, elçi; işçi"	Peygamber ve peygamberlik; meleklerle iman; melekler	ETü.
yun-	"1. yıkamak eylemi yapılmak; kendisine yıkamak eylemi uygulanmak; yıkanmak. 2. kendi kendini yumak;	temizlik	ETü.

	yıkanmak"		
yük	"yük, ağırlık"	günah	ETü.
yüksek	"yüksek"	el- 'Alî; el-Kebîr	ETü.

Tablo 2. 3. Karahanlı Türkçesi özellikleri taşıyan metinlerinden önce tanıklanmayan dinî söz varlığı.

SÖZCÜK VEYA SÖZCÜK GRUBU	İSLAM DİNİNDE KARŞILIĞI	KÖKENİ
açğan	el-Fettâh	ETü.
açıĝ teg-	Allah'ın bağışlaması	ETü.
açkan idi	el-Fettâh	ETü.
açukluĝ	Helal	ETü.
açukluĝnı biligli	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
adaķın kıl-	namaz	ETü.
adaķın kılıĝlı	namaz	ETü.
adaķın tur-	namaz	ETü.
adaķın turĝan	namaz	ETü.
adaķın turĝan tişi	Müslüman	ETü.
adaķın tut-	namaz	ETü.
âdem oĝları	insan (yaratılanlar)	Ar. + ETü.
adın bostân	Cennet	ETü. + Far.
aĝır sawçı	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
aĝırlıĝ ew	Kabe	ETü.
aĝırlıĝ idisi	Zü'l-celâli ve'l-ikrâm	ETü.
aĝırlıĝ mekke mezgiti	Mescid-i Haram	ETü. + Far.<Ar.
aĝırlıĝ mescid	Mescid-i Haram	ETü. + Ar.
aĝırlıĝ mezgıt	Mescid-i Haram	ETü. + Far.<Ar.
aĝırlıĝ okıĝu	kutsal kitaplar	ETü.
aĝırlıĝı arıĝ turur	el-Mütekebbîr	ETü.
aĝırlıĝrak	el-Kerîm	ETü.
aĝrıtlıĝ kın	Cehennem	ETü.
ajun tirigliki	fizikî dünya	Soĝd. + ETü.
ajunluĝlar idisi	Allah	Soĝd + ETü.
aķar hoş suw	Cennet	ETü.
aķı bol-	infak	ETü.
aķılıķ	infak	ETü.
alçı ajun	fizikî dünya	ETü. + Soĝd.
alkış bër-	dua	ETü.
amrulĝu sarāy	Ahiret	ETü. + Far.
and iç-	tanıklık	ETü.
and tut-	tanıklık	ETü.
andık-	tanıklık	ETü.
andıķa-	tanıklık	ETü.
anın tapa ulan-	ibadet	ETü.
anıĝ kudreti içinde turur	el-Kâbid	ETü. + Ar.
anıĝ mülki içinde	el-Kâbid	ETü. + Ar.
ant yād kıl-	tanıklık	ETü. + Far.
aņar yok fenā	el-Bâkî	ETü. + Ar.

añar yok ölüm	Hayat (Allah'ın Sübûfî sıfatları)	ETü.
arguç ajun	fizikî dünya	ETü. + Soğd.
arığ cân	Cebrail	ETü. + Far.
arığ kıl-	temizlik	ETü.
arığ süçig toprağğa türt-	temizlik	ETü.
arığ toprağğa sür-	temizlik	ETü.
arığ turur	Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmek	ETü.
arığ yād kıl-	tesbih	ETü.
arığla-	tesbih	ETü.
arığlık	el-Kuddûs; Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmek	ETü.
arığlık birle yād kıl-	tesbih	ETü.
arığlık kıl-	temizlik	ETü.
arınğu kılın-	temizlik	ETü.
arışgu kün	kıyamet ve hesap günü	ETü.
arğa üküş bergeñ	eş-Şekûr	ETü.
artak iş kıl-	kötülük (ahlak)	ETü.
artak yawuz işlig	kötülük (ahlak)	ETü.
artğu	faiz	ETü.
artuk kıl-	şirk ve müşriklik	ETü.
artukluk	faiz	ETü.
artukluk bėrmek idisi	el-Latîf; Zü Fazl	ETü.
artukluk edgölük idisi	el-Latîf	ETü.
artukluk kıl~artaklık kıl-	kötülük (ahlak)	ETü.
atalmış öd	ecel	ETü.
atalmış sanlıg vaqt	ecel	ETü. + Ar.
atalmış vaqt	ecel	ETü. + Ar.
atanmış öd	ecel	ETü.
atanmış vaqt	ecel	ETü. + Ar.
atğu oyun	kumar	ETü.
az tā'atka üküş yanut bergeñ	eş-Şekûr	ETü. + Ar.
az 'amelka üküş cezā bergeñ	eş-Şekûr	ETü. + Ar.
azğa üküş bergeñ	eş-Şekûr	ETü.
azuklar yolu	dalâlet	ETü.
baçığ öte-	Hac	ETü.
bağram~bayram~bedrem~beyrem	dinî törenler, ritüeller	ETü.
bağırsak idi	er-Rahîm; er-Rahmân; er-Raûf	ETü.
bağışla-	sadaka	ETü.
bağışlağan	el-Vehhâb	ETü.
bağşış kılğan	el-Vehhâb	ETü.
barçada burun	el-Evvel	ETü.
barçada soñra	el-Âhir	ETü.
barçada yüksek	el-'Alî	ETü.
bayat	Allah; el-Ganî	ETü.
bayat ayığı	el-Hasîb	ETü.
bayat fažlı	el- Gaffâr	ETü. + Ar.

bayat hükmi	şeriat	ETü. + Ar.
bayat men tigüçi	şirk ve müşriklik	ETü.
bayat men tigüçi kişi	şirk ve müşriklik	ETü.
bayat sewinçi	Allah'ın rızası	ETü.
bayat tapğı	ibadet	ETü.
bayat tapğı kıl-	ibadet	ETü.
bayat yarlıkasu	Allah'ın bağışlaması	ETü.
bayatka tutuz-	Allah'a sığınma	ETü.
bediz burhan	şirk ve müşriklik	ETü.
bedük iş	kıyamet ve hesap günü	ETü.
bedüklük	el-Kebîr	ETü.
berekât bergegen tañrı	Allah	Ar. + ETü.
bereketlig idi	Allah	Ar. + ETü.
bêş namâz	namaz	ETü. + Far.
bezerle-	Allah'ın bağışlaması	ETü.
bışığ süçig	alkol (Haram)	ETü.
bilgen	el-Alîm; el-Vâsi'; el-Habîr	ETü.
biligli bayat	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları); el-Alîm	ETü.
biligsiz tapuğ	ibadet	ETü.
bilir	el-Alîm	ETü.
bir bayat	el-Vâhid	ETü.
bir idi	el-Vâhid	ETü.
bir kün	kıyamet ve hesap günü	ETü.
bir tañrı	el-Vâhid	ETü.
birigli idi	er-Rezzâk	ETü.
birke büt-	el-Vâhid; Allah'a iman	ETü.
bitgen	Müslüman	ETü.
bitig idileri	kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	ETü.
bitmek	Allah'a iman	ETü.
boğuzlağı	kurban	ETü.
borğuy~borğu	kıyamet ve hesap günü	ETü.
boynağularnıñ boynın sıǵı	el-Kahhâr	ETü.
boynağuluk	Küfür ve kafirlik	ETü.
boyun bér-	Allah'a iman; Müslüman	ETü.
boyun bérigli	Allah'a iman; Müslüman	ETü.
boyun bérmiş	Müslüman	ETü.
boyun bérmiş eren	Müslüman	ETü.
boyun bérmiş künçuy	Müslüman	ETü.
boyun su~boyun sü-	Müslüman	ETü.
boyun suǵı~boyun süǵli	Müslüman	ETü.
boyun sümiş	Müslüman	ETü.
bu ajun yanutı	günah ve sevap	ETü. + Soğd.
bu dünyā	fizikî dünya	ETü. + Ar.
bu yakınrağ	fizikî dünya	ETü.
buğday enlig	Adem	ETü.
buşaklık	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
buyruğdın çık-	Allah'a itaatsizlik	ETü.

buyur-	İrade (Allah'ın Sübûfî sıfatları)	ETü.
bürünçük	örtünme	ETü.
bütmeklik	Allah'a iman	ETü.
bütügli~bitigli	Müslüman	ETü.
bütün bol-	Allah'a iman	ETü.
bütün işlig	el-Hakîm	ETü.
bütünlük	İman; yemin, and	ETü.
cân al-	birini öldürmek	Far. + ETü.
cevâb bérigli	el-Mücîb	Ar. + ETü.
cezâ küni	Kıyamet ve hesap günü	Ar. + ETü.
cüftini kıl-	Havva	Far. + ETü.
çamguklan-	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
çengel er	kötülük (ahlak)	Far. + ETü.
çerağluğ ot	Cehennem	Far. + ETü.
çığayka aş bér-	sadaka	ETü.
çığayka üle-	sadaka	ETü.
çığayka ülüş kıl-	sadaka	ETü.
çıkmak küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
çın ajun	Ahiret	ETü. + Soğd.
çın söz	doğruluk (ahlak)	ETü.
çın sözlegli	doğruluk (ahlak)	ETü.
çın yer	fizikî dünya	ETü.
çıırma balçık	Adem	ETü.
din idisi	İman	Ar. + ETü.
dîn tut-	İman	Ar. + ETü.
dîv adımlarına udu bar-	dalâlet	Far. + ETü.
du'â kıl-	dua; hayır dua	Ar. + ETü.
durüd id-	hayır dua	Far. + ETü.
durüd idileri	hayır dua	Far. + ETü.
du'â icâbet kılığlı	dua	Ar. + ETü.
du'ânı müstecâb kıl-	dua	Ar. + ETü.
du'ânın eşitgeni	dua	Ar. + ETü.
dünyâ tirigliki	fizikî dünya	Ar. + ETü.
dünyâ yanutı	günah ve sevap	Ar. + ETü.
edgü atlar	Esmâ-i Hüsnâ	ETü.
edgü du'â	hayır dua	ETü. + Ar.
edgü du'â kıl-	hayır dua	ETü. + Ar.
edgü işlig	iyilik	ETü.
edgü kılık	iyilik	ETü.
edgü kılıklı	iyilik	ETü.
edgü kılınç	iyilik	ETü.
edgü oğul	iyilik	ETü.
edgü urağut	iyilik	ETü.
edgü 'ayâl	iyilik	ETü.
edgölük yığığlı	kötülük (ahlak)	ETü.
ediz 'ar	arş	ETü.
edizrek	el-'Âlâ	ETü.

egri yol	dalâlet	ETü.
egri yorı-	dalâlet	ETü.
egrilik	dalâlet	ETü.
ekek işler	şehvet (ahlak)	ETü.
ekekle-	şehvet (ahlak)	ETü.
ekeklik	şehvet (ahlak)	ETü.
ekki ata	Adem	ETü.
ekki tetigli	El-Mütelakkiyân	ETü.
ekki yüzlüg eren	münafık	ETü.
ekki yüzlüg kıl-	münafık	ETü.
ekki yüzlüg tişiler	münafık	ETü.
ekki yüzlüg~iki yüzlüg	ikiyüzlülük, riya (ahlak); münafık	ETü.
ekki yüzlüglük:~iki yüzlüglük	münafık	ETü.
elig erklig	el-Melîk	ETü.
elig kötür-	dua	ETü.
elig tut-	şefaât	ETü.
elig tuttaçı bol	şefaât	ETü.
elig tuttaçı kıl-	şefaât	ETü.
erit~ärâd~eret-.	sünnet	ETü.
erk birle küçegli	el-Kâhir	ETü.
erkli ew	Kabe	ETü.
ersek	şehvet (ahlak)	ETü.
erseklen-	şehvet (ahlak)	ETü.
esenlik bergeñ	es-Selâm	ETü.
esîr itgen	el-Cebbâr	Ar. + ETü.
êsiz du‘â kıl-	beddua ve lanetleme	ETü. + Ar.
esritgü	alkol (Haram)	ETü.
esrüklük	alkol (Haram)	ETü.
esürgü süçig	alkol (Haram)	ETü.
êşitgen	Semi‘	ETü.
êşitür men	Semi‘	ETü.
êşler	sahabe	ETü.
etöz öldür-	intihar	ETü.
ewleş-	kumar	ETü.
ezel[de] bitilmiş	kadere iman	Ar. + ETü.
faẓl idisi	Zü Fazl	Ar. + ETü.
fedâ bêr-	kurban	Ar. + ETü.
ğalebe kılğan	el-Kahhâr	Ar. + ETü.
ğürdın kopğu kün	yeniden dirilmek	Far. + ETü.
hac kılmağ	Hac	Ar. + ETü.
hālîkı yok	es-Samed	Ar. + ETü.
harām er-	haram	Ar. + ETü.
harām kıl-	haram	Ar. + ETü.
harām kılın-	haram	Ar. + ETü.
harām yi-	haram	Ar. + ETü.
hased kıl-	kıskançlık (ahlak)	Ar. + ETü.
hased tutuğlı kişi	kıskançlık (ahlak)	Ar. + ETü.
haṭâ kılığlı	günah	Ar. + ETü.

hayrdın yığığlı	kötülük (ahlak)	Ar. + ETü.
helāk kıl-	Allah'ın azabı	Ar. + ETü.
helāk kılığlı	Allah'ın azabı	Ar. + ETü.
helāl bol-	helal	Ar. + ETü.
helāl bolğu yer	kurban	Ar. + ETü.
helāl er-	helal	Ar. + ETü.
helāl kıl-	helal	Ar. + ETü.
helāl kılın-	helal	Ar. + ETü.
helālka çık-	Hac	Ar. + ETü.
hevā arzū boynı sı-	nefis	Ar. + Far. + ETü.
hisāb küni	Kıyamet ve hesap günü	Ar. + ETü.
hüküm kılınmış	Kader ve kaza	Ar. + ETü.
ıdğu kurbān	kurban	ETü. + Ar.
ıdılmış	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
manğu	el- Mü'mîn	ETü.
iç taş biligli	el-Habîr; er-Rakîb	ETü.
içigli	alkol (Haram)	ETü.
ıdı açığı	Allah'ın bağışlaması	ETü.
ıdı tuta and	yemin, and	ETü.
ıdı yâdı	zikir	ETü. + Far.
ıdı yarlığı	İrade (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
igidgen~igitgen	Allah; er-Rezzâk	ETü.
ihrām tut-	Hac	Ar. + ETü.
iki cihan	dünya	ETü. + Soğd.
iki yüzlüg urağut	münafık	ETü.
iki yüzlüglük kıl-	münafık	ETü.
ikigü(n) ajun	dünya	ETü. + Soğd.
îmîn kılğan	el-Mü'mîn	Ar. + ETü.
incîl idileri	Hıristiyanlar	Ar. < Yun. + ETü.
inkār kılığlı	Küfür ve kafirlik	Ar. + ETü.
irsel ajun	fizikî dünya	ETü. + Soğd.
iş bütürügli	zekat toplamada görevli kimse	ETü.
işâret kıl-	vahiy	ETü.
işi yok	el-Vâhid	ETü.
işlegen	zekat toplamada görevli kimse	ETü.
itigli bayat	el-Cebbâr	ETü.
iweklik	acelecilik (ahlak)	ETü.
qabırçaq~qaburçaq	ölüm	ETü.
kāfir bol-	Küfür ve kafirlik	Ar. + ETü.
kāfir eren	Küfür ve kafirlik	Ar. + ETü.
kāfir kıl-	Küfür ve kafirlik	Ar. + ETü.
qalığlı menğülüg	el-Bâkî	ETü.
qamuğ neği bilgen	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	Far. + ETü.
qamuğ nerseni yaratığlı	Tekvin	Far. + ETü.
qamuğ türlüg ni'metlig büstān	Cennet	Far. + ETü. + Ar.

kan tökmek	kurban	ETü.
ķara orun	ölüm	ETü.
ķara öyük balçık	Adem	ETü.
ķaraŋķu tūnerig orun	fizikî dünya	ETü.
ķarġa-	beddua ve lanetleme	ETü.
ķarġak	beddua ve lanetleme	ETü.
ķarġal-	beddua ve lanetleme; şeytan	ETü.
ķarġan-	beddua ve lanetleme	ETü.
ķarġaş-	beddua ve lanetleme	ETü.
ķarġış	beddua ve lanetleme	ETü.
ķarıt	kötü söz söyleme (Haram olmasa da kaçınılması gereken davranışlar)	ETü.
ķatıġ kın	Allah'ın azabı	ETü.
ķatıġ kınlıġ	Serî'u'l-'Ikâb	ETü.
ķatıġ ot	Cehennem	ETü.
ķawuz	alkol (Haram)	ETü.
ka'be aġırlıġ ew	Hac	Ar. + ETü.
ķeĉer dünya	fizikî dünya	ETü. + Ar.
ķeĉigli ģalġusuz ajun	fizikî dünya	ETü. + Soġd.
ķeĉimliġ	fizikî dünya	ETü.
ķeĉürġen	er-Rahîm, el-Afüvv; el-Halîm	ETü.
ķeĉürġen örtġen	el-Afüvv	ETü.
ķed bütün din	İman	ETü. + Ar.
ķedinki aġuş	İslam	ETü. + Far.
ķedinki kün~kiġinki kün	Kıyamet ve hesap günü; Ahiret	ETü.
ķedinki orun	Ahiret	ETü.
ķedinki sarây~kiġinki sarây	Ahiret	ETü. + Far.
ķedinki törütmeġ	Ahiret	ETü.
ķedinki törütüg	Ahiret	ETü.
ķeldüröl-	vahiy	ETü.
ķelġü sâ'at	Kıyamet ve hesap günü	ETü. + Ar.
ķeniktürür	el-Muahhır	ETü.
ķeŋ bilġen	el-Vâsi'	ETü.
ķeŋ işliġ	el-Vâsi'	ETü.
ķeŋ rahmetliġ	el-Vâsi'	ETü. + Ar.
ķeŋ 'aġalıġ	el-Vâsi'	ETü. + Ar.
ķeŋrū bėriġli	el-Muġnî; el-Vâsi'	ETü.
ķeŋrū işliġ	el-Vâsi'	ETü.
ķeŋrū işliġ bilġen	el-Alîm	ETü.
ķeŋrū yarlıķaġlı	er-Rahîm	ETü.
ķeŋrū 'aġalıġ	el-Latîf	ETü. + Ar.
ķėrtġüġen~kirtġüġen	Müslüman	ETü.
ķėrtġünmegliler	Küfür ve kafirlik	ETü.
ķėrtġünmiş er	Müslüman	ETü.
ķėrtġünmiş ģul	Müslüman	ETü.
ķėrtġünmiş ģunĉuy	Müslüman	ETü. + Çin.

kértgünmiş tiş	Müslüman	ETü.
kértgünmiş urağut	Müslüman	ETü.
kértgünmiş~kirtgünmiş	Müslüman	ETü.
kértgünügli eren	Müslüman	ETü.
kértgünügli künçuy	Müslüman	ETü. + Çin.
kértgünügli~kirtgünügli	Müslüman	ETü.
kértü yaraşı birle çındğarığlı	kutsal kitaplar	ETü.
key bilgen	el-Alîm	Soğd. + ETü.
kılınç artat-	kötülük (ahlak)	ETü.
kınağlı	Allah'ın azabı	ETü.
kırğağ	beddua ve lanetleme	ETü.
kıyâmet küni	Kıyamet ve hesap günü	Ar. + ETü.
kiçin-	şehvet (ahlak)	ETü.
kidin kodar	el-Muahhır	ETü.
kirtgünmek	Müslüman	ETü.
kirtgünmiş eren	Müslüman	ETü.
kirtgünmiş künçuy	Müslüman	ETü.
kirtüç	kıskançlık (ahlak)	ETü.
kişiler arakı muyan edğülük	sevap	ETü. + Sanskrit
kitâb iyeleri	kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	Ar. + ETü.
kıldaçı	sadaka	ETü.
koparğu kün	yeniden dirilmek	ETü.
koparılğu kün	yeniden dirilmek	ETü.
koparılğuluk	yeniden dirilmek	ETü.
koparur	el-Bâ'ıs	ETü.
kopğar~kopğur-	yeniden dirilmek	ETü.
kopğu	yeniden dirilmek	ETü.
kopmak	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
kopmak küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
kopur~kopar-	yeniden dirilmek	ETü.
korğutğu kün	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
korğutğuçı	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
kökler hem yerler ğaybın bilgen	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü. + Far. + Ar.
kökler yerler örtüglüğini biligli	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
köklernün nûrı	en-Nûr	ETü. + Ar.
köli-	ölüm	ETü.
kön-	hidâyet	ETü.
köndür-	hidâyet	ETü.
köndürgen	el-Hâdî	ETü.
köndürügli	el-Hâdî	ETü.
köni işlig	el-Hakîm	ETü.
köni sözle-	doğruluk (ahlak)	ETü.
köni sözlegli	doğruluk (ahlak)	ETü.
köni yol bul-	hidâyet	ETü.
köni yol tut-	hidâyet	ETü.
köni yol tutuğlı	hidâyet	ETü.

köni yolçı	Peygamber peygamberlik	ve ETü.
köni yolka kirigli	hidâyet	ETü.
köni yolka kön-	hidâyet	ETü.
köni yolka köndür-	hidâyet	ETü.
köni yolka königliler	hidâyet	ETü.
köni yolka könilmiş	hidâyet	ETü.
köni yolka könmiş	hidâyet	ETü.
köni yolka udu bar-	hidâyet	ETü.
köni yolka yolçıla-	hidâyet	ETü.
köni yolluğluk	hidâyet	ETü.
köni yolluğrak	hidâyet	ETü.
könike tapuğlı	Allah'a iman	ETü.
könilik küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
könilik yolu	hidâyet	ETü.
könügli	hidâyet	ETü.
könül ba-	tevekkül	ETü.
könül ur-	tevekkül	ETü.
könül uruğlı	tevekkül	ETü.
körge	Basar	ETü.
körklüg atlar	Esmâ-i Hüsnâ	ETü.
körklüg edğü atlar	Esmâ-i Hüsnâ	ETü.
körksüz yazuk	günah	ETü.
körügli	Basar	ETü.
köyrür ot	Cehennem	ETü.
köyürge	Cehennem	ETü.
köz bağla-	büyü (Haram)	ETü.
köz yümügli	helal	ETü.
köz yümüklüg	helal	ETü.
közleri yümüklüg	helal	ETü.
kuḍı idğan	el-Hâfid	ETü.
kuḍret idisi	el-Kavî	ETü.
kuḍlar esen etgen	el-Müheymîn	ETü.
kuḍluk	ibadet	ETü.
kuḍluk kıl-	ibadet	ETü.
kuḍban kıl-	kurban	Ar. + ETü.
kuḍbân kılğı yer	kurban	Ar. + ETü.
kuḍbân kılmağ	Allah'ın rızası	Ar. + ETü.
kuḍuğ balçık	Adem	ETü.
kuḍuğ sözle-	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
kuḍluğ kıwlığ	kutsal/mübarek	ETü.
kuḍluğluk	kutsal/mübarek	ETü.
kuḍluğluk idi	Allah	ETü.
kuḍsuz acun	fizikî dünya	ETü. + Soğd.
küç et-	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küç idisi	el-Metîn	ETü.
küç kıl-	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küç kıldaçı	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.

küç kılğan	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küç kılguçı	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küç kılığlı	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küçegüçi	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
küçemçi	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
kücep erk sürgen	el-Kahhâr	ETü.
küceyü erk sürgen	el-Kâhir	ETü.
küçlüg perî	cîn	ETü. + Far.
küçlüg uğan tutmağı	el-Azîz	ETü.
küçlük uğan	Kudret; el-Kâdir	ETü.
küdezçi erklig	el-Vekîl	ETü.
küdezgen	el-Hafîz; El Mütelakkiyân	ETü.
küdezigli	el-Velî; el-Hâfız	ETü.
küdezilmiş tahta	Levh-i Mahfuz	ETü.
küfr ketürgenler	Küfür ve kafirlik	Ar. + ETü.
kün orta namâzı	namaz	ETü. + Far.
künke tapunğan	şirk ve müşriklik	ETü.
küsüş bağıslağan	er-Rezzâk; el-Vehhâb	ETü.
küsüş bütün işlig	el-Hakîm; el-Azîz	ETü.
küsüş küçlüg~küşüş küçlüg	el-Azîz	ETü.
küsüş ögdülmiş	el-Hamîd	ETü.
küsüş ögdülmiş tağrı	el-Hamîd	ETü.
küsüş örtügli	el-Gafûr	ETü.
küsüş yarlıkğağan	er-Rahîm	ETü.
küsüş yazuk örtügli idi	el-Gaffâr	ETü.
küşüş bilgen idi	el-Alîm	ETü.
küşüş ögdülmiş idi	el-Hamîd	ETü.
küşüş örtgen	el-Gafûr	ETü.
küşüş uğan	el-Azîm	ETü.
küşüş yarlıkğağlı	er-Rahîm	ETü.
küşüş yazuk örtgen	el-Gafûr	ETü.
küwezlen~küvezlen-	gurur, kibir (ahlak)	ETü.
küwezlik~küvezlik	gurur, kibir (ahlak)	ETü.
küydürgen kın	Cehennem	ETü.
küyer ot	Cehennem	ETü.
küyer ot kını	Cehennem	ETü.
la'net kıl-	beddua ve lanetleme	Ar. + ETü.
la'net sürül-	beddua ve lanetleme	Ar. + ETü.
meñgü ajun	Ahîret	ETü. + Soğd.
meñgü il	Ahîret	ETü.
meñgülüg sarây	Ahîret	ETü. + Far.
meñzegi yok	Muhalefetü'n li'l-Havadis	ETü.
meñzezsiz	el-Azîz	ETü.
mîrâş alığlı	el-Vâris	Ar. + ETü.
mîrâş boluğlı	el-Vâris	Ar. + ETü.
mişl yok	el-Azîz; el-Mütekebbîr	ETü.
muñı yok	Kıyam bi-nefsihî	ETü.

muyan edgölük	sevap	Sanskrit + ETü.
muyanlık bağışla-	sadaka	Sanskrit + ETü.
muyanlık bêrgüçi	sadaka	Sanskrit + ETü.
muyanlık bêrigli	sadaka	Sanskrit + ETü.
müjde bêrgüçi	Peygamber ve peygamberlik	Far. + ETü.
mük tur-	namaz	ETü.
mü' mîn eren	Müslüman	Ar. + ETü.
mü' mîn tişi	Müslüman	Ar. + ETü.
mü' mîn urağut	Müslüman	Ar. + ETü.
namāz kıl-	namaz	Far. + ETü.
namāz kılgu yer	ibadethane	Far. + ETü.
namāz yetür-	namaz	Far. + ETü.
namāzdın kıska tut-	namaz	Far. + ETü.
namāzka kel-	namaz	Far. + ETü.
namāzlar üze küdez-	namaz	Far. + ETü.
ne ersedin ermez	Muhalefetü'n li'l- Havadis	ETü.
neteglikke yetgü köñül ögde yok	Muhalefetü'n li'l- Havadis	ETü.
neteglikke yetmez halayık ögi	Muhalefetü'n li'l- Havadis	ETü. + Ar.
nezr kıl-	dinî törenler, ritüeller	Ar. + ETü.
ni'met idisi	el-Bâsıt	Ar. + ETü.
nifāk kıl-	münafık	Ar. + ETü.
oğrı er	hırsızlık (Haram)	ETü.
oğrı tişi	hırsızlık (Haram)	ETü.
oğrı urağut	hırsızlık (Haram)	ETü.
oqıçı	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
oqıgu	kutsal kitaplar	ETü.
oqıtçı	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
okşağı yok	Muhalefetü'n li'l- Havadis	ETü.
ol ajun yanutı	günah ve sevap	ETü. + Soğd.
ol cihān	Ahiret	ETü. + Far.
ol cihānnıñ yanutı	günah ve sevap	ETü. + Far.
ol dünyā	Ahiret	ETü. + Ar.
ol kün	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
oñ kıl-	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
oñ kol bodunları	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
oñ kol idileri	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
ortak kat-	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak katğan	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak katıghı	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak katıghı eren	şirk ve müşriklik	ETü.

ortak katıġlı künçuy	şirk ve müşriklik	ETü. + Çin.
ortak kıl-	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak kılıġlı	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak kılıġlı eren	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak kılıġlı uraġut	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak koş-	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak koşġan	şirk ve müşriklik	ETü.
ortak koşuġlı	şirk ve müşriklik	ETü.
orunç	rüşvet	ETü.
ot idileri	Cehennem'e gidecekler	ETü.
otlan-	öfke ve zulüm (ahlak)	ETü.
oynak	şehvet (ahlak)	ETü.
oynaş	şehvet (ahlak)	ETü.
oynaş tut-	şehvet (ahlak)	ETü.
ozakı dünya	fizikî dünya	ETü. + Ar.
ozun	iftira (ahlak)	ETü.
ozunçı	iftira (ahlak)	ETü.
öç alıġlı	el-Müntekim	ETü.
ögdi ay-	hamd	ETü.
ögdi aymaklık tañrıka	hamd	ETü.
ögdi sipās tañrıka	hamd	ETü. + Far.
ögdi şükr	hamd	ETü. + Ar.
ögdilig tañrı	hamd	ETü.
ögdülmiş	el-Hamîd	ETü.
ögdülmiş küsüş idi	el-Azîz	ETü.
öknüġli	tövbe	ETü.
ökünġen	tövbe	ETü.
ökünġü kün	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
ökünmiş	tövbe	ETü.
ökünüp kayt-	tövbe	ETü.
ökünüp yan-	tövbe	ETü.
öldürġen	birini öldürmek	ETü.
öldürür	el-Mümît	ETü.
ölüg tırgür~ölüg tırgüz-	yeniden dirilmek	ETü.
ölügler toyı	ölüm	ETü.
ölügse	ölü hayvan eti veya boġazlanmayan hayvan eti	ETü.
ölüm erkligi	Azrail	ETü.
ölüm tutġakı	Azrail	ETü.
ölüt-	birini öldürmek	ETü.
ölütle-	birini öldürmek	ETü.
örteġen ot	Cehennem	ETü.
örtġen	el-Gaffâr; el-Gafûr	ETü.
örtüġlüġni biligli	İlim (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
örtüġlüġni biligli	el-Bâtın	ETü.
ötlük	tebliġ ve irşat	ETü.
ötnü bër-	sadaka	ETü.
ötünç bër-	sadaka	ETü.

özi ölmüş	ölü hayvan eti veya boğazlanmayan hayvan eti	ETü.
özüg bekle-	nefis	ETü.
perîler atası	cin	Far. + ETü.
perîler yığını	cin	Far. + ETü.
perîlerini tañrıka ortaklar kıl-	cin	Far. + ETü.
rahm kılmağ	merhamet	Ar. + ETü.
rahmân idi	er-Rahmân	Ar. + ETü.
rahmân tañrı	er-Rahmân	Ar. + ETü.
rahmet kılğan	er-Rahîm	Ar. + ETü.
rahmetdin umunçsız	şeytan	Ar. + ETü.
râst sözlegli	doğruluk (ahlak)	Far. + ETü.
râst sözlegüçi	doğruluk (ahlak)	Far. + ETü.
râst tanuğ	el-Müheymîn	Far. + ETü.
rukû secde ‘ kıl-	namaz	Ar. + ETü.
rukû ‘ kıl-	namaz	Ar. + ETü.
rûze tut-	oruç	Far. + ETü.
rûze tutğan	oruç	Far. + ETü.
rûze tutmağ ayı	oruç	Far. + ETü.
rûze tutuğlı	oruç	Far. + ETü.
rûze tûni	oruç	Far. + ETü.
rûzî bérdeçi	er-Rezzâk	Ar. + ETü.
rûzî bérgeñ	er-Rahmân; er-Rezzâk	Far. + ETü.
rûzî bérigli idi	er-Rahmân	Far. + ETü.
rûzî bérigli tañrı	er-Rahmân	Far. + ETü.
rûzî bériglilerde yégrek	er-Rezzâk	Ar. + ETü.
saçgağ kişi	müsriflik (ahlak)	ETü.
şadağa bér-	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa bérgeñ eren	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa bérgeñ tişi	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa bérigüçi	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa bérigli eren	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa bérigli tişi	sadaka	Ar. + ETü.
şadağa kıl-	sadaka	Ar. + ETü.
sağ ⁴⁴²	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
sağ elig	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
sağ kol	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
sağ yan idileri	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılığında)	ETü.
saşınıuğ bol-	Allah’ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
saşınıuğ~saşınıuğ	Allah’ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.

⁴⁴² sağ sözcüğünün "sağ, diri" anlamı ile "yön" anlamının birbirinden ayıran görüş doğrultusunda sözcük bu tabloda değerlendirilmiştir. Bu konuda bk. 2.1.4. sağ.

saķış kılğuçı	el-Hasîb	ETü.
saķış kop-	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
saķış küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
saķış yanut küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
saķışı revân	Serî'u'l-'Ikâb	ETü. + Far.
saķışķa katılmaz	el-Vâhid	ETü.
saķnıǵlılar	Kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	ETü.
saķnuķ kıl-	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
saķnuķlar sarāyı	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü. + Far.
saķnuķluk	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
saķnuķluk kıl-	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
saķnuķluk sarāyı	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü. + Far.
saķnuķrak	Allah'ın Azabından Sakınmak (İttika-Takva)	ETü.
saraǵuç	örtünme	ETü.
saraǵuçlan-	örtünme	ETü.
saran	cimrilik (ahlak)	ETü.
saranlık	cimrilik (ahlak)	ETü.
sawçı urǵı	Peygamberin nesli	ETü.
sawçı yolu	hidâyet	ETü.
sawçılık	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
secde kıl-	namaz	Ar. + ETü.
selâmatlık bêrgen	es-Selâm	Ar. + ETü.
serimsiz	acelecilik (ahlak)	ETü.
sewgen	el-Vedûd	ETü.
sewüǵ sawçı	Hız. Peygamber	ETü.
sewülmüş	el-Vedûd	ETü.
sipâs öte-	şükür	Far. + ETü.
sol kol idileri	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılıǵında)	ETü.
sol yan idileri	Sağ ve sol (iman ve küfür karşılıǵında)	ETü.
soñ sarāy	Ahiret	ETü. + Far.
söǵ~sök-	beddua ve lanetleme; kötü söz söyleme (Haram olmasa da kaçınılması gereken davranışlar)	ETü.
söǵtür---söktür-	kötü söz söyleme (Haram olmasa da kaçınılması gereken davranışlar)	ETü.
sökük	kötü söz söyleme (Haram olmasa da kaçınılması gereken davranışlar)	ETü.

sökünç	beddua ve lanetleme	ETü.
sunmaklık	ibadet	ETü.
şüret kılğan	el-Musavvir	Ar. + ETü.
suwka yun-	temizlik	ETü.
süçig	alkol (Haram)	ETü.
sürsükmiş yek	şeytan	ETü.
sürsükmişler	beddua ve lanetleme	ETü.
sürtük	şehvet (ahlak)	ETü.
sürül-	beddua ve lanetleme	ETü.
sürülmüş yek	şeytan	ETü.
süzük cān	ruh (doğum)	ETü.
süzük menğü il	Ahiret	ETü.
şefā'at kıl-	şefaati	Ar. + ETü.
şefā'at tile-	şefaati	Ar. + ETü.
şehîdler turğu yer	Cennet	Ar. + ETü.
şenbe boğunları	Yahudiler	Far. + ETü.
şükr ay-	şükür	Ar. + ETü.
şükr kıl-	şükür	Ar. + ETü.
şükr öte-	şükür	Ar. + ETü.
şükr ötegli	şükür	Ar. + ETü.
tafnağı tapuğ kıl-	Allah'ın rızası; kurban	ETü.
tağda tapunğan	Müslüman olmayanlar	ETü.
tağda yatğan	Müslüman olmayanlar	ETü.
talāk küni	Kıyamet ve hesap günü	Ar. + ETü.
tamğalanmış bor	Cennet	ETü. + Far.
tamu boğunu	Cehennem'e gidecekler	Soğd. + ETü.
tamuğ boğunları	Cehennem'e gidecekler	Soğd. + ETü.
tamuğ içinde kemşil-	Cehennem	Soğd. + ETü.
tamuğ kını	Cehennem	Soğd. + ETü.
tamuğ otı~tamu otı	Cehennem	Soğd. + ETü.
tanğan	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanıǵlı	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanıǵlı bol-	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanıǵlı ér-	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanmak	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanmaklık	Küfür ve kafirlik	ETü.
tanuğ kıl-	tanıklık	ETü.
tanuğluk	tanıklık	ETü.
tanuğluk	Kelime-i Şehadet	ETü.
tanuğluk bér-	tanıklık	ETü.
tanuğluk bér-	Kelime-i Şehadet	ETü.
tanuğluk bérgeñ	tanıklık	ETü.
tañ namāz	namaz	ETü. + Far.
tañrı bilir	el-Alîm	ETü.
tañrı dîni	şeriat	ETü. + Ar.
tañrı eşitür	Semi'	ETü.
tañrı ewi	Kabe	ETü.
tañrı fermânındın çıkğan	fâsık	ETü. + Far.
tañrı kên kılur rüzîni	el-Bâsıt	ETü. + Far.

tañrı kılmaķı	İrade (Allah'ın Sübûtf sıfatları)	ETü.
tañrı kılı oğlanı	kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	ETü.
tañrı oğlanı	kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	ETü.
tañrı sözledi	Kelâm	ETü.
tañrı tuta and	yemin, and	ETü.
tañrı urğanı	kutsal kitaplar	ETü.
tañrı yadar keñütür	el-Bâsıt	ETü.
tañrı yadar rüzîni	el-Bâsıt	ETü. + Far.
tañrı yādı	zikir	ETü. + Far.
tañrı yalavaçınıñ oğlanları	kutsal kitabı bulunan dinlere inananlar	ETü.
tañrı yarlığı	İrade (Allah'ın Sübûtf sıfatları)	ETü.
tañrı yolındın yan-	dalâlet	ETü.
tañrı yolındın yığ-	dalâlet	ETü.
tañrıda adın but	şirk ve müşriklik	ETü.
tañrıda adın tapunğı	şirk ve müşriklik	ETü.
tañrıda adınkı tapunğı	şirk ve müşriklik	ETü.
tañrıka alķış bër-	Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmek	ETü.
tañrıka yan-	tövbe	ETü.
tañrını barlamamak	Küfür ve kafirlik	ETü.
tañrını bilgen	Müslüman	ETü.
tañrınıñ köni yolu	hidâyet	ETü.
tañrınıñ oruķı	hidâyet	ETü.
tañrınıñ sözleri	Kelâm	ETü.
tapğan	Allah'a iman	ETü.
tapıǵlı	ibadet	ETü.
tapındaçı	Allah'a iman; ibadet	ETü.
tapınğan	Allah'a iman; ibadet	ETü.
tapınğıuçı	Allah'a iman; ibadet	ETü.
tapmış kunçuy	Allah'a iman	ETü.
tapnıǵlı~tapunuǵlı	ibadet	ETü.
tapnuǵlı er-	ibadet	ETü.
tapuǵ kıl-	ibadet	ETü.
tapuǵka irig bol-	ibadet	ETü.
tapuǵsuz kul	günah	ETü.
tapunğan kunçuy	Allah'a iman; ibadet	ETü. + Çin.
tapunğı yer	mihrap	ETü.
tapunuǵlı bodun	ibadet	ETü.
tarlık	günah	ETü.
tat	Müslüman olmayanlar	ETü.
tawıǵanlaş	kumar	ETü.
tā'at kıl-	ibadet	Ar. + ETü.
ta'ziyet kıl-	ölüm	Ar. + ETü.
tef	hilecilik	ETü.
tegme nerseni bilgen	İlim (Allah'ın Sübûtf sıfatları)	ETü.

	sıfatları)	
teñri bağışlasu	Allah'ın bağışlaması	ETü.
teñri nomı	şeriat	ETü. + Soğd.<Yun.
tepiz	kıskançlık (ahlak)	ETü.
teprenigli	yaratılanlar	ETü.
teprenigli tınlıǵ	yaratılanlar	ETü.
tepsē~tepzē-	kıskançlık (ahlak)	ETü.
tepsēt~tepzēt-	kıskançlık (ahlak)	ETü.
tepsē-	kıskançlık (ahlak)	ETü.
tēr- kopar-	yeniden dirilmek	ETü.
térigli tañrı	el-Cāmi'	ETü.
terk kınılıǵ	Serî'u'l- 'Ikâb	ETü.
terk saķışlıǵ	Serî'u'l- 'Ikâb	ETü.
térnek küni	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
tesbîh ay-	tesbih	Ar. + ETü.
tesbîh ayt-	tesbih	Ar. + ETü.
tesbîh kıl-	tesbih	Ar. + ETü.
teşik~teşik	açgözlülük (ahlak)	ETü.
teşikle-	açgözlülük (ahlak)	ETü.
tevbe bér-	tövbe	Ar. + ETü.
tevbe bezerle-	Allah'ın bağışlaması	Ar. + ETü.
tevbe bezerlegen	et-Tevvâb	Ar. + ETü.
tevbe bezerlegli	et-Tevvâb	Ar. + ETü.
tevbe ét-	tövbe	Ar. + ETü.
tevbe qabûl étken	Allah'ın bağışlaması	Ar. + ETü.
tevbe qabûl kılǵan	et-Tevvâb; Allah'ın bağışlaması	Ar. + ETü.
tevbe kıl-	tövbe	Ar. + ETü.
tevekkûl kıl-	tevekkûl; Allah'ın bağışlaması	Ar. + ETü.
tevekkûl kılǵan	tevekkûl	Ar. + ETü.
tewlûklen-	hilecilik	ETü.
teyemmûm kıl-	temizlik	ETü.
tezgek er	tembellik (ahlak)	ETü.
tezginü yörü-	dalâlet	ETü.
tezik	tembellik (ahlak)	ETü.
tını kesil-	ölüm	ETü.
tınıǵı	yaratılanlar	ETü.
tilekçe iş ötgürüǵli	el-Kahhâr	ETü.
tili çın	doğruluk (ahlak)	ETü.
tirgürgen ölüǵni	el-Muhyi	ETü.
tirig idi	Hayat (Allah'ın Sübûtî sıfatları)	ETü.
tirilǵı	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
toǵuǵlı ölür	ölüm	ETü.
toķışǵı yer	mihrap	ETü.
toñuz eti	domuz eti (Haram)	ETü.
topraq bol-	ölüm	ETü.
topraq içiñe kir-	ölüm	ETü.
tört eş	sahabe	ETü.

tört tadu	Anasır-ı erba'	ETü. + Far.<Sanskrit
törütgen	el-Hâlık; el-Bâri	ETü.
törütgen qalır	el-Ferd	ETü.
törütgen yaratğan	Tekvin	ETü.
törütgüçi	el-Hâlık	ETü.
törütmiş	el-Hâlık	ETü.
törütmiş idi	el-Hâlık	ETü.
törütteçi	el-Hâlık	ETü.
törütügli	Tekvin; el-Hâlık el-Bâri	ETü.
törütülmiş	yaratılanlar	ETü.
tublu	ölüm	ETü.
tuğsaq	dul kalmak	ETü.
turğu büstân	Cennet	ETü. + Far.
turğu sarây	Cennet	ETü. + Far.
turğu uşmağ	Cennet	ETü.
turğu yanış yer	Cehennem	ETü.
turguluk uşmağ	Cennet	ETü.
turkuğ	utanma (ahlak)	ETü.
turkuğlan-	utanma (ahlak)	ETü.
turuğlı	ibadet	ETü.
tutaşı tirilgü orun	Ahiret	ETü.
tutruğ	vasiyet	ETü.
tutsuğ	vasiyet	ETü.
tutuğlı	El Mütelakkiyân	ETü.
tünek	fizikî dünya	ETü.
tünerik~tünerig	ölüm	ETü.
tüş yanışı	rüya yorumlama	ETü.
tüş yor-	rüya yorumlama	ETü.
tüş yorğuçı	rüya yorumlama	ETü.
tüş yoruğı	rüya yorumlama	ETü.
tüş yoruğlı	rüya yorumlama	ETü.
tüş yörügi	rüya yorumlama	ETü.
tüş 'ilmi	rüya yorumlama	ETü. + Ar.
tüşük	tembellik (ahlak)	ETü.
tüy takmış kişi	büyü (Haram)	ETü.
tüz yol	hidâyet	ETü.
uçmak~uçmağ~uçtmağ~uşmağ	Cennet	ETü.
uçuğlı~uçuğlu	yaratılanlar	ETü.
uğan teğri	Kudret; el-Kâdir	ETü.
uğğan	el-Habîr	ETü.
uğuğlı uğan	el-Hâkim	ETü.
ulaşu turğu uşmağlar	Cennet	ETü.
ulaşu yarlıkağan	er-Rahîm; er-Rahmân; el-Gâfur	ETü.
uluğ arığ tañrı	el-Cebbâr	ETü.
uluğ bahşışlıg	er-Rahmân	ETü. + Far.
uluğ bayat	el-Azîm	ETü.
uluğ boğuzlağı	kurban	ETü.
uluğ qoç	kurban	ETü.

uluğ kün	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
uluğ taht	arş	ETü. + Far.
uluğ teñri	el-Kebîr	ETü.
uluğ yazuq	günah	ETü.
uluğ 'arş	arş	ETü. + Ar.
uluqluq	el-Kebîr	ETü.
uluqluq idisi	el-Azîm	ETü.
urulmuş vaqt	ecel	ETü. + Ar.
urunçaq	emanete sahip çıkma (ahlak)	ETü.
usla-	haram ve helal	ETü.
uşaq	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
uşaq söz	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
uşaqçı	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
utunç iş	kötülük (ahlak)	ETü.
uwutluğ kişi	utanma (ahlak)	ETü.
uwutsuzluq	kötülük (ahlak)	ETü.
üdrülmiş öd	ecel	ETü.
üdrüdi	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
üf tuf kılıklı kişi	büyü (Haram)	ETü.
ükek	ölüm	ETü.
üküş bergeñ	el-Vehhâb	ETü.
üküş örtgen	el-Gaffâr	ETü.
üküş rahmetlig	er-Rahîm; er-Rahmân	ETü. + Ar.
üküş rahmetlig tañrı	er-Rahmân	ETü. + Ar.
ürük turuqlı	ibadet	ETü.
ürük turup tap-	ibadet	ETü.
ürülgen ot	Cehennem	ETü.
üstüvâr teg bütün	el-Metîn	Far. + ETü.
ütrük	hilecilik	ETü.
vañy ıd-	vahiy	Ar. + ETü.
vañy keltürül-	vahiy	Ar. + ETü.
vaşıyyet it-	vasiyet	Ar. + ETü.
vaşıyyet kıl-	vasiyet	Ar. + ETü.
vekîl kılınmış	el-Vekîl	Ar. + ETü.
vesvese kılıqlı	şeytan	Ar. + ETü.
yâd kılgu	kutsal kitaplar	Far. + ETü.
yaqılmış ot	Cehennem	ETü.
yaqın ajun	fizikî dünya	ETü. + Soğd.
yaqın tiriglik	fizikî dünya	ETü.
yaqın vaqt	ecel	ETü. + Ar.
yaqınraq	fizikî dünya	ETü.
yaqınraq tiriglik	fizikî dünya	ETü.
yalawaç sevinçi	Peygamberin rızası	ETü.
yalğan ay-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan ayt-	yalan (ahlak)	ETü.

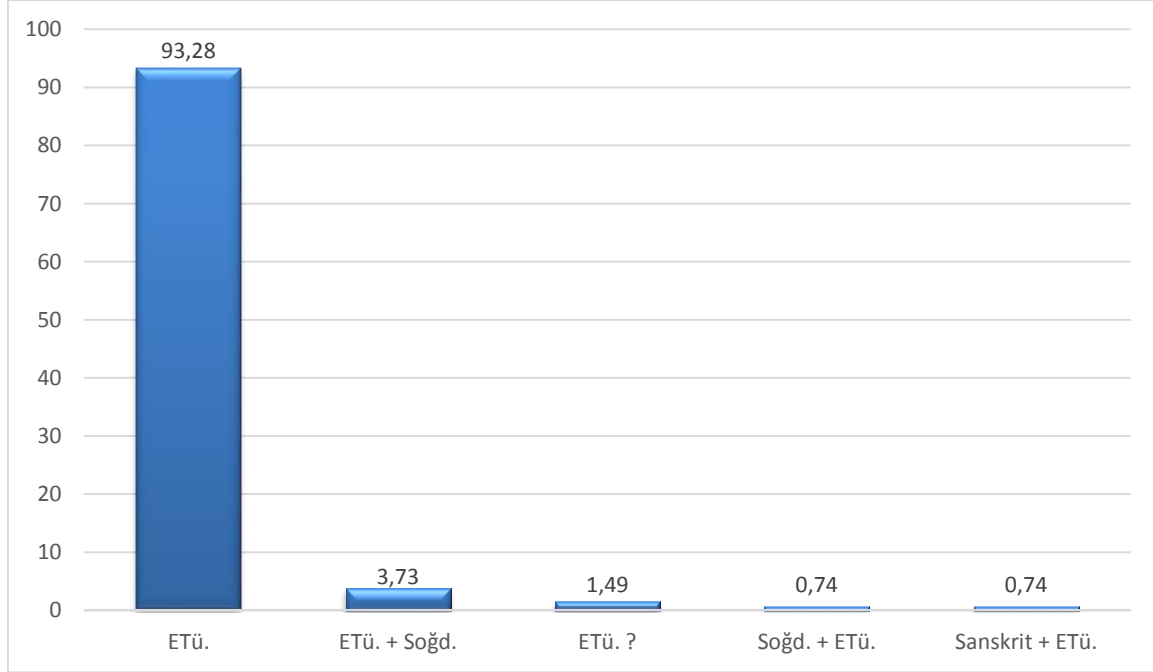
yalğan çat-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan kılguçı	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan koş-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan koşğan	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan koşuğlı	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan söz	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan söz keltür-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan sözle-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan sözledeçi	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan sözlegli	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan tutguçı	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan yarat-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğan yaratığlı	yalan (ahlak)	ETü.
yalğançı	yalan (ahlak)	ETü.
yalğanlan-	yalan (ahlak)	ETü.
yalğanlık	yalan (ahlak)	ETü.
yalñuk oğlı	insan (yaratılanlar)	ETü.
yalğga	alay etmek (ahlak)	ETü.
yanduru kıpar~yandura kıpar-	yeniden dirilmek	ETü.
yandurulgu	yeniden dirilmek	ETü.
yanış körklüglüki	Cennet	ETü.
yanmak	tövbe	ETü.
yanut bergeñ	eş-Şekûr	ETü.
yanut muyan	sevap	ETü. + Sanskrit
yanluklar erkligi	el-Melîk	ETü.
yap yup	hilecilik	ETü.
yapşu turur balçık	Adem	ETü.
yarağsıznı yıratığlı	el-Mâni	ETü.
yaratğan	el-Hâlık; el-Bâri'	ETü.
yaratığlı	el-Hâlık; el-Bâri'	ETü.
yaratıgnı yana yandurur	el-Mu'id	ETü.
yaratur tañrı ne kim tilese	Tekvin	ETü.
yarınlık iş	Ahiret	ETü.
yarınlık orun	Ahiret	ETü.
yarlığ bër-	İrade (Allah'ın Sübûtfı sıfatları); vahiy	ETü.
yarlığ ıd-	vahiy	ETü.
yarlığ ıdmağ	vahiy	ETü.
yarlığ keltürül-	vahiy	ETü.
yarlığ tegrül-	vahiy	ETü.
yarlığ tegür-	vahiy	ETü.
yarlığdın çık-	fâsık; Allah'a itaatsizlik	ETü.
yarlığdın çıkığlı~yarlığdın çıkığlı	fâsık	ETü.
yarlığdın çıkmak	fâsık	ETü.
yarlığsız iş	fâsık	ETü.
yarlıkağan	er-Rahîm; er-Rahmân; el-Gâfur	ETü.
yarlıkağan örtgen	el-Gâfur	ETü.
yarlıkağan tañrı	er-Rahmân	ETü.

yarlıkatu köl-	tövbe	ETü.
yarlıkatu tile-	tövbe	ETü.
yaruk çerāğ	Peygamber ve peygamberlik	ETü.
yaruk dünyā	fizikî dünya	ETü. + Ar.
yaruk yol	şeriat	ETü.
yarukluk bitig	kutsal kitaplar	ETü.
yarutuğlı	en-Nûr	ETü.
yatgu yer	ölüm	ETü.
yawa söz	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
yawlağ sözle	dedikodu ve boşboğazlık (ahlak)	ETü.
yawuk kelmiş kün	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
yawuz amrulgu	Cehennem	ETü.
yawuz amrulgu yer	Cehennem	ETü.
yawuz işlig	kötülük (ahlak)	ETü.
yawuz yangı yer	Cehennem	ETü.
yawuzluk	kötülük (ahlak)	ETü.
yayığ dünyā	fizikî dünya	ETü. + Ar.
yazuk 'uzri köl-	tövbe	ETü. + Ar.
yazuk keçrü bağışlayı köl-	şefaât	ETü.
yazuk keçrü kıl-	şefaât	ETü.
yazuk keçrü köl-	şefaât	ETü.
yazuk keçrü koldaçı	eş-Şef'	ETü.
yazuk keçrü tile-	şefaât	ETü.
yazuk keçrü tilegüçi	eş-Şef'	ETü.
yazuk kılğan	günah	ETü.
yazuk kılığlı	günah	ETü.
yazuk örtgen	el-Gâfur	ETü.
yazuk örtügli	et-Tevvâb	ETü.
yazuk yarlıkağan	el-Gâfur	ETü.
yazuk yarlıkağlı	el-Gaffâr	ETü.
yazukı yul-	günah	ETü.
yazukka tuş-	günah	ETü.
yazuklarka yul-	günah	ETü.
yazukluğ kişi	günah	ETü.
yazukluğ kul	günah	ETü.
yazuqtın yan-	tövbe	ETü.
yazuğun arı-	günah	ETü.
ya 'küb kulı oğlanı	Yahudiler	Ar.<İbr. + ETü.
yegrek amrulguluk körklügrek ārām kılgu yer	Cennet	ETü.
yek mañımlarına udu bar-	dalâlet	ETü.
yeklig	şeytan	ETü.
yêlpik	cin	ETü.
yêlpin-	cin	ETü.
yelwikmiş	büyük (Haram)	ETü.
yepüşgen balçık	Adem	ETü.
yerçü	ölüm	ETü.

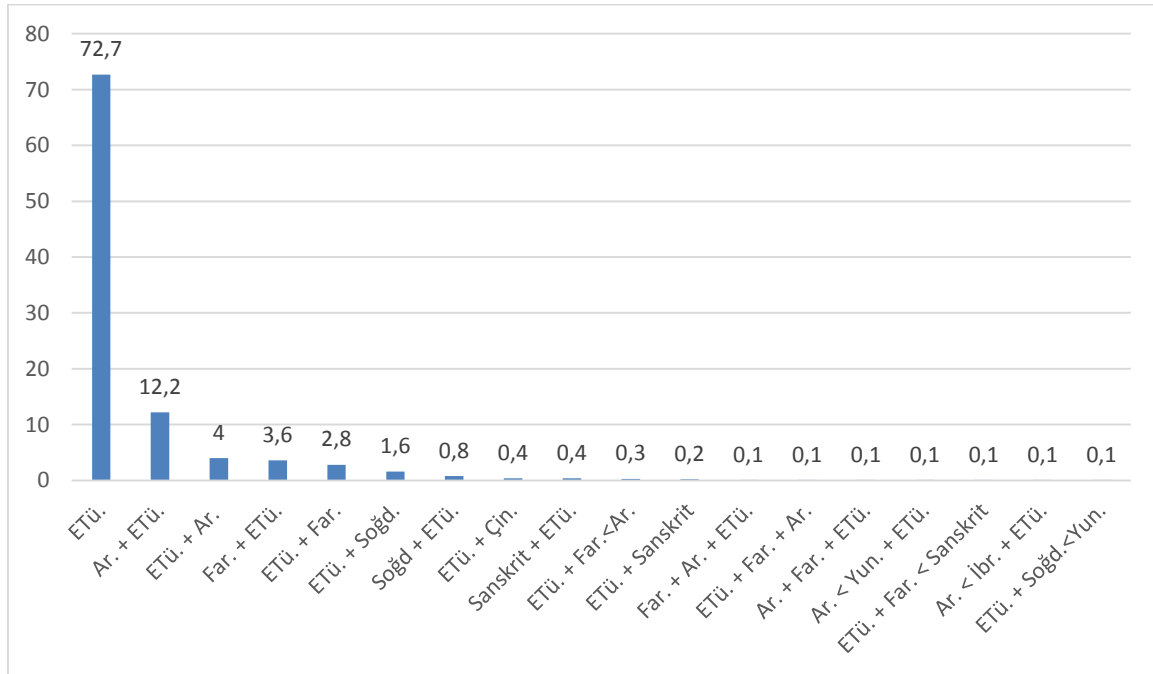
yėti kat kök	yer ve gök (yaratılış)	ETü.
yıracrak mezigit	Mescid-i Aksa	ETü. + Far.<Ar.
yinçge işlig	el-Habîr	ETü.
yinçgele-	ibadet	ETü.
yinçke körge	el-Latîf	ETü.
yinçke körügli laţîf	el-Latîf	ETü. + Ar.
yinen	el-Azîz	ETü.
yirig töşen-	ölüm	ETü.
yokdın bar kılığlı	el-Hâlık	ETü.
yol ayu bir-	hidâyet	ETü.
yol körkit-	hidâyet	ETü.
yol körset-	hidâyet	ETü.
yoldın çıkığlı	fâsık	ETü.
yolka köndür-	hidâyet	ETü.
yolsuzluk	dalâlet	ETü.
yoriğlı	yaratılanlar	ETü.
yörgüçi	rüya yorumlama	ETü.
yörigli tınlığ	yaratılanlar	ETü.
yöriyür tınlığ	yaratılanlar	ETü.
yubıla-	hilecilik	ETü.
yulduz~yultuz	yer ve gök (yaratılış)	ETü.
yulduzçı	nücum	ETü.
yunğu	temizlik	ETü.
yunğu hâl	temizlik	ETü. + Ar.
yük[ü]nü tüş-	namaz	ETü.
yük[ü]nügüli	namaz	ETü.
yüksek idi	el-‘Alî	ETü.
yükseklik idisi	el-‘Alî	ETü.
yüksekrek	el-‘Âlâ	ETü.
yükünç ét-	namaz	ETü.
yükünç kıl-	namaz	ETü.
yükündeçi	namaz	ETü.
yükünge	namaz	ETü.
yüküngüçi	namaz	ETü.
yülek	Hayrû’n-Hâfızan	ETü.
yürek tokığlı qorqınç	Kıyamet ve hesap günü	ETü.
yürek tokığlı kıyâmet	Kıyamet ve hesap günü	ETü. + Ar.
zekât al-	zekat	Ar. + ETü.
zekât bér-	zekat	Ar. + ETü.
zekât öte-	zekat	Ar. + ETü.
zıkr ay-	zikir	Ar. + ETü.
zinâ kıl-	şehvet (ahlak)	Ar. + ETü.
ziyân açığı	ed-Dârr	Far. + ETü.
ziyân küni	Kıyamet ve hesap günü	Ar. + ETü.
‘ahd kıl-	yemin, and	Ar. + ETü.
‘âlemluğlar idisi	Allah	Ar. + ETü.
‘aţâ’ kıl-	Allah’ın bağışlaması	Ar. + ETü.
‘aţâ’ bérme	sadaka	Ar. + ETü.
‘azabı telim	ed-Dârr	Ar. + ETü.

‘azîz kıılır	el-Mu’ızz	Ar. + ETü.
‘ibâdet kıılğı yer	ibadethane	Ar. + ETü.

Grafik 2-2 Yazıtlar dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde dinî anlam taşıyan söz varlığının köken bilgisine göre dağılımı

Grafik 2-3 Yazıtlar dönemi ve/veya Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde de dinî anlamda olmayıp Karahanlı Türkçesi metinleriyle dinî anlam kazanan söz varlığının köken bilgisine göre dağılımı

SONUÇ

Türkçe ilk İslami eserlerde dinî özellikli söz varlığının, çeviri faaliyetlerinin çok yoğun olarak yaşandığı Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki Türkçe dinî söz varlığına olan benzerliği bugüne kadar birçok çalışmada dile getirildiği hâlde bu söz varlığının artzamanlı bir incelemesi yapılmamıştır. Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi özellikleri gösterdiği düşünülen Türkçe ilk İslami eserlerden *Divânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinin Türkçe dinî söz varlığı tespit edilmiştir. İlgili söz varlığının "Eski Türk İnancı", "Budizm", "Manihaizm" ve "İslam" dinine göre farklı anlamlar kazanıp kazanmadığının tespiti için artzamanlı bir inceleme yapılmıştır. Çalışmada dinî söz varlığının kültürel yönü ihmal edilmeden dinler arasında nasıl bir değişme ve gelişme gösterdiği gözler önüne serilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, eski Türk inancına dair bugün bilinenlerin ışığında bir söz varlığı incelemesi yapılmıştır. Bu bilgiler, bugün Şamanizme ait metin derlemeleri ve gözlemlerle, eski Türklere ait yazılı kaynaklarla, Bizans ve Çin yıllıklarındaki bilgilerle şekillenmiştir. Bu çalışmanın inceleme nesnesi olan metinlerden *Divânü Lugâti't-Türk*'te eski Türk inancıyla ilgili son derece zengin bir malzeme bulunmaktadır. Başta Kâşgarlı'nın eseri olmak üzere, eski Türk inancıyla ilişkilendirdiğimiz dinî söz varlığının Karahanlı Türkçesi ile yazıldığı düşünülen metinlerde tespit edilmesi yoluyla eski Türk inancının VIII.-XIII. yüzyıl metinlerindeki izi sürülmüştür. Çalışmanın bu ilk kısmında bugün bu inançla ilişkilendirdiğimiz birtakım sözcük veya sözcük gruplarının tarihî metinlerde de inanç alanına girecek tanıkları tespit edilmiştir. Bu yolla, kimi inanca dair terimlerin farklı dinlerin etkileriyle oluştuğu gözlemlenmiş ve kimi dinî nitelikli olduğu düşünülen sözcük veya sözcük gruplarının tarihî metinlerde dinî bir fonksiyonunun bulunmadığı dikkatlere sunulmuştur.

Bu çalışmada eski Türk inancı ile ilgili 215 sözcük incelenmiştir. Karahanlı Türkçesi özelliği taşıyan metinlerden tespit edilen ve VIII.-XIII. yüzyıl metinlerinde dinî özellik gösterdiği metinlerdeki örnekleriyle tanıklanan söz varlığı şöyledir: *aba~apa*; *abaçı*; *abakı*; *alka~arka*; *alkış~alkuş~arkış*; *and~ant*; *and iç*; *and tut*; *andğar*; *andık*; *arığ*; *arkuçı*; *arwa*; *arwal*; *arwaş*; *ayık*; *baçığ~bıçığ*; *basan*; *başlağ yılkı*; *bıçığ kıl*; *bıçış*; *bitig*; *boğmak*; *boşuğ*; *bulıt örten*; *bürt*; *çığrı*; *çın*; *çın yer*; *çıwı*; *eget*; *egetlen*; *egi*; *erklig*; *eşük*; *evren*; *ıdınçu yılkı*; *ıduğ*; *ıduğ tağ*; *ıduğ kut*; *ıgla~yığla*; *ırk*; *ırkla*; *ısrık*; *igid~igit*; *ilen*; *ilenç*; *it~ét*; *kabırçak~kaburçak*; *kaç kaç*; *kalıñ*; *kam*; *kara orun*; *kaş*; *kedüt*; *küden*; *kekük*; *kertü~kirtü*; *kıw~kiv*; *kowı*; *kowuç*; *kowuz*; *kök*; *köti bürt*; *kök*; *kök çığrısı*; *köli*; *köm*; *kösgük*; *kötür*; *kut*; *kut bul*; *kut kıw*; *kutad~kutat*; *kutal*; *kutan*; *kutluğ*; *kutluğ bol*; *kutluğ kıwlığ*;

kutluğluk; kutsuz; kutsuzluk; sawcı; sep; sıgıt; oğur; oğurluğ; ok (miras); otaçı; öğlek; öğreyük; öl-; ölüğ; ölüm; tokuz; törü; sıgıt; sıgtaş~sıhtaş-; sıgıtat-; sub~suv~suw; suşş~suwşş-; temür~temir; temür kazıuk; teñri~tañrı; teñri kılı~tañrı kılı; tın; tiki; toprak; tublu; tutuğ; tutuğluk; tüy takmış kişi; uç-; uç- bar-; uçğuk~uçık; uma; umay; us; ükek; ülüg; ürün~yürün; yağış; yalwı~yelwi; yalwıçı~yelwiçi~yelvici; yarin; yarlığka~yarlıka-; yas; yat; yatçı; yatla-; yatlat-; yayıg kut; yel~yil; yelwiçilik; yelvilen-; yelwik-; yelwir-; yer~yir; yer sub; yerçü; yoğ; yoğ aş; yoğ basan; yoğla-; yok bol-; yoğad-; yoğal-; yoriğçi; yultuzçı~yolduzçı.

Bugünkü bilgilerimiz doğrultusunda eski Türk inancıyla ilişkilendirilen şu ifadelerin incelenen metinlerde dinî nitelikli olmadığı tespit edilmiştir: *al; altun; artuç; at; ay; bakır; balçık; böri; çaş~çeş; ed; eşik; ewlen-; ildruk; kadın~kayın; kap; kara kuş; kın otı; kır; kişi; kök kapuğı; kök otı; kökdinki ot; közñü~közññü; kudruk; kuğu; kurt; kuzgun; küin; oçak; oğlak ay; ok; öd; ört; söğüt; süçig; sub~suv~suw; süñük~süñek; süt; tağ; tezginç~tegzinç; töz; tirkük; turña~turna; ya; yağmur; yıdığ ot; yula; yüzerlik.*

Bu çalışmada eski Türk inancıyla ilgili bugün bilinenlerden yola çıkıldığında Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen 215 söz varlığının %77.67'sini oluşturan 167 sözcük veya sözcük grubunun incelemeye göre dinî nitelik taşıdığı ve %22.32'sini oluşturan 48 sözcük veya sözcük grubunun dinî nitelik taşımadığı tarihî metinlerdeki tanıklarına göre tespit edilmiştir.

Eski Türk inancına bağlı metinlerde dinî bir örneğine rastlanmayan birtakım söz varlığının kimi zaman Budizm ve Manihaizme ait metinlerde dinî bir nitelik taşıdığı da bu çalışmada dikkatlere sunulmuştur. Örneğin *ay teñri*, *kün teñri* ve *ot teñri* ifadelerinde *ay*, *kün* ve *ot* sözcükleri *teñri* sözcüğüyle birlikte "kutsallık" ifade etmektedir. Budizm ve Manihaizmde dinî nitelikli olmayan bu kozmik terimlerin "kutsallık" anlamını taşıması aslında eski Türk inancından izler taşımakta ve bu söz varlığının da dinî sayılmasını gerektirmektedir.

Eski Türk inancına ait söz varlığının köken bilgisine göre %98.6'sını oluşturan 212 sözcük veya sözcük grubu ETü. kökenlidir. Eski Türk inancına ilişkin söz varlığının %0.93'ünü oluşturan 2 sözcük veya sözcük grubu bu çalışmada ETü. ? olarak ifade edilen, sözcükler kökeni ile ilgili bir kesinlik bulunmayan ancak Eski Türkçe olduğu düşünülen sözcüklerdir. Bunun dışında %0.46'sını oluşturan 1 sözcüğün kökeninin ETü. veya Moğolca olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada incelenen metinlerde İslam dini ile ilgili 1259 Türkçe veya Türkçe ile birlikte alıntı sözcüklerden kurulu dinî terim tespit edilmiştir. Bunların 977 tanesi yalnızca Türkçe kökenli sözcük veya sözcük grubundan oluşmaktadır. Bu sayı toplam söz varlığının % 77.6'sını oluşturmaktadır. Geriye kalan tüm söz varlığının %22.56'sını oluşturan 282 sözcük

veya sözcük grubundan oluşan dinî söz varlığı, Türkçe ile birlikte alıntı sözcüklerle kurulmuştur. Tablolardan da görüldüğü gibi çalışmada tespit edilen dinî söz varlığının bir kısmının birden çok dinî ifadeyi karşılamaktadır.

Çalışmada Tablo 2. 1. başlığı altında, yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî anlam taşıyan, Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen metinlerde de dinî anlamlarıyla kullanılmaya devam eden terimler sıralanmıştır. Burada toplam söz varlığının %10.86'sını oluşturan 134 dinî terim yer almaktadır. Bunların 125'i ETü.; 2'si bu çalışmada ETü. ? olarak ifade edilen, sözcükler kökeni ile ilgili bir kesinlik bulunmayan ancak Eski Türkçe olduğu düşünülen sözcükler; 5'i ETü. + Soğd.; 1'i Soğd. + ETü ve 1'i de Sanskrit + ETü. kökenlidir. İslam öncesinde de dinî anlamda olan sözcüklerin toplamı içerisinde kökenlerine göre oranları şöyledir: ETü. %93.28; ETü. ? %1.49; ETü. + Soğd. %3.73; Soğd. + ETü. %0.74; Sanskrit + ETü. %0.74. Yazıtlar döneminden itibaren dinî anlamını koruyan bu sözcükler Türk dilinin yüzyıllarca koruduğu temel dinî söz varlığını ifade eder ve farklı dinlere bağlı bağlamları değişse de aynı ifadelerin yaşatıldığını göstermektedir. Buna örnek olarak "yol metaforu" verilebilir. *Yolun* bir metafor olarak kullanılması eski Türk inancını yansıtan metinlerden itibaren araştırmacılar tarafından tespit edilmektedir. Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerinde yol metaforun dinî anlamı pekişmiştir. Burhan'ın izlediği yol *arig yol; tüzün yol; ulug yol; çın kertü yörüg yol; köni yol; kutrulmak yolu; tözün yol; burhan yolu* yani "doğru yol" olarak ifade edilir. İslam'da da yol metaforu hidâyeti karşılamaktadır. İslami metinlerde tanıklanan *köni yol; köni yol bul-; köni yol tut-; köni yol tutuğlı; köni yolka kirigli; köni yolka kön-; köni yolka köndür-; köni yolka könmiş; köni yolka königliler; köni yolka könilmiş; köni yolka udu bar-; köni yolka yolçıla-; köni yolluğ; köni yolluğluk; köni yolluğrak; könilik yolu; sawçı yolu; tañrının köni yolu; tañrı yolu; tüz yol; yol ayu bir-; yol körkit-; yol körset-; yolka köndür-* hidâyet ile ilgili terimlerdir. Şeriat için de aynı metaforu kullanılır: *yaruk yol*.

Çalışmada Tablo 2. 2. olarak verilen yazıtlar dönemi ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî bir anlam taşımayıp İslami dönem ile birlikte dinî anlam kazanan söz varlığı ele alınmıştır. Bu söz varlığının %100'ü ETü. kökenlidir. Tespit edilen 125 sözcük veya sözcük grubunun tamamının Türkçe kökenli olması, İslamiyet'in benimsenmesinden hemen sonra terim yapma işinin anlam genişlemesi yoluyla da yapıldığını göstermektedir. İslamiyet ile birlikte yeni anlam kazanarak dinî nitelik taşımaya başlayan söz varlığının toplam İslami söz varlığına oranı %9.96'dır.

Tablo 2. 3. başlığıyla dikkatlere sunulan Karahanlı Türkçesi metinlerinde ilk kez tanıklanan dinî söz varlığının toplam söz varlığı içerisinde en büyük paya sahip olduğu

görülmektedir. Bu bölümde 1000 sözcük veya sözcük grubu bulunmaktadır. Çalışmada tespit edilen İslami söz varlığının %79.42'si DLT, KB, AH, TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde ilk kez tanıklanan dinî söz varlığıdır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde ilk kez tanıklanan dinî terimlerin 727'si ETü. (%72.7); 122'si Ar. + ETü (%12.2); 40'ı ETü. + Ar. (%4); 36'sı Far. + ETü. (%3,6); 28'i ETü. + Far. (%2.8); 16'sı ETü. + Soğd. (%1.6); 8'i Soğd. + ETü. (%0.8); 4'ü ETü. + Çin. (%0.4); 4'ü Sanskrit + ETü. (%0.4); 3'ü ETü. + Far. <Ar. (%0.3); 2'si ETü. + Sanskrit (%0.2); 1'i Far. + Ar. + ETü. (%0.1); 1'i ETü. + Far. + Ar. (%0.1); 1'i Ar. + Far. + ETü. (%0.1); 1'i Ar.<Yun. + ETü. (%0.1); 1'i ETü. +Soğd<Yun. (%0.1); 1'i ETü. + Far.<Sanskrit (%0.1); 1'i Ar.<İbr. + ETü. (%0.1) kökenlidir. Tablo 2. 3'te incelenen söz varlığının diğer İslami terimlere oranla oldukça fazla sayıda olması İslami dönemin ilk metinlerinde Eski Uygur Türkçesi ile yapılan Budist ve Manihaist çevirilerin söz varlığından bağımsız bir dinî terminolojinin oluşturulduğunu ifade etmemektedir. Söz konusu dinî söz varlığı, temelleri çok daha eskiden atılmış dinî nitelikli sözcüklerin yeni dine gerek uzun açıklamalarla gerekse de dilin imkânlarından yararlanılarak (sıfat fiil eklerinden yararlanma; kimi sözcüklerde anlamın genişletilmesi; yeni dinin kültür alanına giren dillerden alıntıların Budist ve Manihaist alıntılara ikame edilmesi vb.) karşılandığını göstermektedir.

Bu çalışmada, Türk dilinin tarihî yönden dönemlendirilmesi konusunda temel tartışmaların odağında olması nedeniyle dinî söz varlığının üzerinde durulmuştur. Türklerin İslamiyet'i benimsemesiyle birlikte Moğol İstilasından sonra olduğu gibi dilde büyük bir değişimin yaşanmadığı ve bu dönem metinlerinin dilinin Eski Uygur Türkçesinin bir devamı olduğu düşüncesi temel alınmıştır. Türkçe ilk İslami eserlerin söz varlığından yola çıkılarak artzamanlı bir yöntemle Orhun harfli yazıtlarda ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî söz varlığının durumu dikkatlere sunulmuştur. Bu yolla, her bir dinin kültür alanına eklemlenirken mevcut kültürlerle yeni kültür arasında ilişki kurulduğu ve böylece dilde bir zenginliğin sağlandığı görülmüştür.

Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen İslami eserlerde İslami terimlerin karşılanması amacıyla çok sayıda yeni dinî terim üretildiği gözlemlenmiştir. Bunun dışında sıklıkla görülen dinî kavramların açıklayıcı uzun ifadelerle karşılanması, bu yeni dine ait söz varlığının oluşturulmasında ilk adımlardan bir diğeri olarak tespit edilmiştir. Türklerin, Budizm ve Manihaizm dinlerine kendi eski inanç ve kültürlerine ait söz varlığını taşıdıkları gibi İslam dininin kültür alanına dâhil olduklarında da mevcut söz varlığını kimi zaman olduğu gibi kullandıkları ve kimi zamansa anlamlarını değiştirerek kullandıkları da bu çalışmayla gözler önüne serilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Ağca, F. (2015). "Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine". *Türkbilig*. 2015(30): 201-222.
- Akar, A. (2006), "Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(20): 57-63.
- Akdemir, Y. ve İsi, H. (2017). "Erken Orta Çağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2(2): 192-223.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Kömen Yayınları, Konya.
- And, M. (1998). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (çev. Z. Karadavut ve J. Meyermanova). Kömen Yayınları, Konya.
- Arat, R. R. (1940). "Uygurlarda İstılahlara Dair". *Türkiyat Mecmuası*. VII-VIII(1): 56-81.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakâyık*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (2003). *Yusuf Has Hacib - Kutadgu Bilig II Çeviri*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2008). "Divanü Lügati't-Türk'te Geçen bağram ~ bayram Kelimesinin Etimolojisi Üzerine". *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni*. 4-27 Kasım 2008, Pekin.
- Ata, A. (1997). *Kısasü'l Enbiyâ I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Kısasü'l Enbiyâ II: Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2002). *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Ata, A. (2005). "Soñ Saray". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 2005(15): 69-83.
- Ata, A. (2007). "Türk Dilinde Esmâ-yı Hüsnâ". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 24-29 Eylül 2000*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. s. 131-153.

- Ata, A. (2010). "Moğol Fütuhâtı ve Doğu - Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17(1): 29-37.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi: Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2018). "Günümüzde Türkoloji Öğretiminin İçinde Bulunduğu Sorunlar II". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(1): 238-249.
- Atalay, B. (2013a). *Divanü Lûgat-it Türk* (Birleştirilmiş Birinci Baskı I-III). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Atalay, B. (2013b). *Divanü Lûgat-it Türk* (Dizin-IV). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Atmaca, E. (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*. Palet Yayınları, Konya.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1929a). *Türkische Turfan Texte I*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1929b). *Türkische Turfan Texte II*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1930a). *Türkische Turfan Texte III*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1930b). *Türkische Turfan Texte IV*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve von Gabain, A. (1931). *Türkische Turfan Texte V*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W. ve Rachmati, G. R., von Gabain, A. (1934). *Türkische Turfan Texte VI: Das buddhische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.
- Bang, W. ve Arat, R. R. (1987). "Türlü cehennemler üzerine Uygurca parçalar". Makaleler I. haz. Sertkaya, O. F. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (1982). "Çankırı folklorunda yaşayan Şamanizm unsurları üzerine görüşler: Eski Türk inanç sisteminde ağaç kültü ve Çankırı'da izleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*. 1982(16): 155-162.
- Barutçu Özönder, F. S. (1992). "Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 35 (1987): 11-33.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996a). *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Barutçu Özönder, F. S. (1996b). "Teñri Teg Teñride Bolmış Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: 89-100.
- Barutçu Özönder, S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına yazdığı tefsirin Etü. tercümesi: Abidarim künlig koşavarti şastirtağı çinkirtü yörüglerning kingürüsü'nden 'Üç İtigsizler': Giriş - Metin - Tercüme - Notlar - İndeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Barutçu Özönder, F. S. (2002a). "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz". *Türkbilig*, 2002(3): 203-210.
- Barutçu Özönder, F. S. (2002b). "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat". *Türkler Ansiklopedisi 3. Cilt*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 864-906.
- Barutçu Özönder, F. S. (2003). "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma". *Kök Araştırmalar*. V(1): 13-31.
- Bayar, O. C. (2011). "Kutadgu Bilig'de Âyet ve Hadisler". *IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 1(1): 105-118.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. (çev. Vedat Köken). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bekki, S. (1996). "Türk Mitolojisinde Kurban".
http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/salahaddin_bekki_kurban.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2019).
- Beydili, C. (2015). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Yurt Yayınları, Ankara.
- Bodrogligeti, A. (1972). "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus. XXV: 355-367.
- Bolay, S. H. (1988). "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I. Cilt*. İstanbul: 358-363.
- Borokov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. (çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kāşgarī's Dīvān Lugāt at-Turk*. Harrassowitz, Leipzig.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*. E. J. Brill, Leiden.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Ankara.

- Canpolat, M. (1975). "Divanü Lügati't-Türk'te Şamanizm İzleri". *Türk Folklorü Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 1974: 19-34.
- Cilacı, O. (1987). "Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dinî Motifler". *Milli Kültür Dergisi*. 1987(58): 10-18.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, London.
- Çağatay, S. (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 1967(15): 39-49.
- Çağatay, S. (1968). "Türkçe Dinî Tabirler". *Necati Lugal Armağanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 191-198.
- Çağatay, S. (1970). "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş". *Türk Kültürü*. IX(98): 95-111
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Çanga, M. (2016). *Kur'an-ı Kerim Lügati: İlâvelerle Mu'cemü'l Müfehres*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Çetinoğlu, O. (2018). *Ayetler ve Hadisler Rehberliğinde Kutadgu Bilig Beyitlerinden Seçmeler*. Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects (part I)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes*. The University of Chicaho Press, Chicago and London.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Compendium of the Turkic Dialects (part II)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects (part III)*. Harvard Üniversitesi Basımevi, Washington.
- Demir, N. (1998). "İnan- Fiili Üzerine". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 955: 200-204.
- Demir, R. ve Koçak, Ş. (2018). "Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig Adlı eserinde Dini Motifler". *Uluslararası Sempozyum Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*. 891-907.
- Deniz, S. (2019). "Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dinî Terimler". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Diyanet (2018). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (haz. Karaman, H. vd.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen-II*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen-III*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Durgunay, B. (2016). "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller". Yayımlanmamış Yüksek Lisans. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Durgunay, B. (2017). "Eski Türkçe Yıp Sözcüğü ve Kavram Alanına Giren Bağ, Uruk, Örgen, Urgan Sözcükleri Üzerinde Bir İnceleme". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TURKLAD)*. 1(1): 166-177.
- Durgunay, B. (2019). "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları". *Gazi Türkiyat*. Güz 2019(25): 211-235.
- Eberhard, W. (1996). Çin'in Şimal Komşuları. (çev. N. Uluğtuğ). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eckmann, J. (2014a). "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri". *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 244-253.
- Eckmann, J. (2014b). "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi". *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 254-272.
- Eker, S. (2006). "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin aytur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine". *Bilig*. 38(Yaz): 103-122.
- Eker, S. (2009). "Divanü Lugâti't Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine". *International Journal of Central Asian Studies*. 2009(13): 233-283.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*. 9. Baskı. Grafiker Yayınları, Ankara.
- El-Bîrûnî, (2017). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. Çev. Emine Sonnur Özcan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eliade, M. (2019). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3: Muhammed'den Reform Çağına*. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Emet, E. (2004). "Çağdaş Uygur Türkçesinde Yeni Terim Türetme Yolları ve Terim Türetmedeki Problemler". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı II Bildirileri I. Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 919-925.

- Erdal, M. (1982). "Early Turkish Muslim Names for the Muslim God, and the Title Çelebi". *Asian and African Studies*. 16(1982): 407-416.
- Erdal, M. (1985). "Variable forms in the Qutadgu Bilig". *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I*. İstanbul, s. 79-88.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation (Vol. I, II)*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden.
- Erdem, M. (2008). "Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Kavram Dünyasında Renkler". *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. s. 363-373.
- Erdoğan, A. (1938). "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri". *Vakıflar Dergisi*, 1(47): 47-52.
- Erdoğan, İ. (2016). "Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar". *İslamî Araştırmalar Dergisi*. 27(2): 164-172.
- Ergun, P. (2010). "Türk Kültüründe Ruhlar Ve Orman Kültü". *Milli Folklor*. 22(87): 113-121.
- Ersoylu, H. (1981). "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 1981(15): 17-41.
- Esin, E. (1980). "The Figurative Astral Representations of The Uygur Turks". *International Symposium On the Observatories in Islam 19-23 September, 1977*. ed. M. Dizer.
- Esin, E. (1981). "The Religious Terminology of Qutadghu Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)". *Sparche und Erkenntnis im Mittelalter*. Walter de Gruyter, Berlin-New York: 831-837.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Gedikli, Y. (2004). "Dılmaç~Yalabaç (Yalavaç) Denklemi". *V. Uluslararası Türk Dil Kurumu Kurultayı Bildirileri I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Genç, R. (2009). *Türk İnançları ve Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Genç, R. (2015). *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (1998). "Şamanizm ve Eski Türk İnancı". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (4): 38-50.
- Gömeç, S. Y. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2016). "Türk Kültüründe At". *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*. Selçuk Üniversitesi, Konya: 819-834.
- Gömeç, S. Y. (2019). "Şamanist Düşünceye Göre Dünyanın Yaradılışı". *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*. 42(498): 15-22.

- Gülensoy, B. (2008). "Anadolu Giyim-Kuşam ve Süslenme Söz Hazinesindeki Türkçe Sözcükler". 38. *Icanas (10-15.09.2007)* Cilt: II. Ankara: 595-602.
- Gülensoy, T. (2007a). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü 1. Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007b). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü 2. Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Berikan Yayınevi, Kayseri.
- Güner, G. (2013). "Yarlıg "Buyruk, Emir, Ferman" ve Yarlıka- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1 Winter): 1553-1560.
- Güner, N. (2013). "Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Urugut". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2659-2669.
- Hamilton, J. R. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (çev. Köken, V.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1976). "Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri". *Türk Dili*. Kasım 1976(302): 574-578.
- İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri". *Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*. 1966: 259-271.
- İnan, A. "Orta Asya Edebî Türk Dili Tarihine Dair". *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları I*: 73-95.
- İnan, A. (1952a). "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi". *Türk Dili*, I(6): 324-327.
- İnan, A. (1952b). "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi". *Türk Dili*, I(7): 395-398.
- İnan, A. (1952c). "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II". *Türk Dili*, I(9): 510-512.
- İnan, A. (1961). *Kur'ân-ı Ker'im'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnan, A. (1998a). "Ongon ve Tös Kelimleri Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998b). "Eski Türklerde ve Folklorlarda 'Ant'". *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- İnan, A. (1998c). "Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü". *Makaleler ve İncelemeler 2. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998d). "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar". *Makaleler ve İncelemeler 2. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998e). "Umay İlâhesi Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998f). "İslâm Türklerinde Şamanizm Kalıntıları". *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998g). "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar". *Makaleler ve İncelemeler 2. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (1998h). "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar". *Makaleler ve İncelemeler 2. Cilt*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Johanson, L. (1998). "Old Turkic". *The Turkic Languages*. (ed. Eva Agnes Csato ve Lars Johanson). Routledge, London.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Umumî Türk Tarihi Hakkındaki Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kalafat, Y. (1999). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnancının İzleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Kamberi, D. (1988). *Qedimqi Uyghur Yezighidiki Maitrisimit (The Buddhist Text of Maitrisimit Written in Medieval Uyghur)*. Xinjiang Khalq Nashriyati, Ürümchi.
- Kamberi, D. (2004). "Ortaçağ Uygur Maitrisimit El Yazmasının Tarih ve Düzenlemesine Yeni Bir Yaklaşım". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. Türk Dil Kurumu, Ankara: 1449-1502.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Akademie-Verlag, Berlin.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas 'Tiefer Weg' von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berliner Turfantexte VIII. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1986). "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sūtra 'Fo ding xin da tuo luo ni'". *Altorientalische Forschungen* 13: 318-376.
- Kara, M. (1998). *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Karagöz, İ. vd. (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Lugâti't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, A. (2017). "Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında". *Türklük Bilimi Araştırmaları = Journal of Turkology Research*. 2017(41): 127-156.
- Karaman, H. vd. (2018). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul.
- Karlığa, H. B. (1999). "Anasır-ı Erbaa". *TDV İslam Ansiklopedisi 3. Cilt*. Türk Diyanet Vakfı, Ankara: 149-151.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, D. (2014). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kaya, K. (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kirişcioğlu, M. F. (2006). "Saha (Yakut) Türkçesinden Hareketle Türk Etimolojik Sözlüğüne Bir Katkı". *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, Çeşme-İzmir, 9-15 Nisan: 1-6.
- Kononov, A. N. (2015). "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği". (çev. Reshide Adzhumerova ve Emine Atmaca). *Gazi Türkiyat*. Güz (17): 185-204.
- Kormuşin, İ. ve Mozioğlu, E., Alimov, R., Yıldırım, F. (2016). *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Bilgesu Yayıncılık, Ankara.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. çev. Rysbek Alimov. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kök, A. (2004a). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 İv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, A. (2004b). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Metonimili Kullanımlar Üzerine". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara.
- Kök, A. (2004c). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar". *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. 20-26 Eylül 2004. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2035-2050.
- Kök, A. (2008). "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cehennemler' Üzerine". *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. 20-25 Ekim 2008. Ankara: 1-33.

- Kök, A. (2009). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cennet'ler Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*: 181-212.
- Kök, A. ve Ünlü, S. (2016). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinin Tanıklığında Toponimi". *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 4(7): 42-103
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1983). "Uigurische Agama-Fragmente (1)". *Altorientalische Forschungen*. 10: 269-318.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1990). "Uigurische Agama-Fragmente (2)". *Altorientalische Forschungen*. 17: 130-145.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1995). "Uigurische Agama-Fragmente (3)". *Bukkyo bunka kenkyū jo kyo* 34. Kyoto: Ryokoku University: 23-84.
- Küçük, S. (2010), "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı". *Bilig*. Yaz 2010(54): 185-210.
- Li, Y. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Simurg Yayınları, İstanbul.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica I. 1. Die Abetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des Budistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht*, Berlin.
- Müller, F. W. K. (1931). *Uigurica IV*. haz. von Gabain, A. Berlin. Berlin.
- Nadalyaev, V. M. Vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad.
- Nalbant, M. V. (2013). "Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9 Summer): 327-341.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 5. Cilt*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI. Cilt*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (2014a). *Türk Mitolojisi I. Cilt*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara..
- Ögel, B. (2014b). *Türk Mitolojisi II. Cilt*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*. Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ölmez, M. (2005). "Türkçede Dinî Tabirler Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 15(2005): 213-218.
- Ölmez, M. (2010). "Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni". *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*. İstanbul: 167-175.
- Ölmez, M. (2019). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Bilgesu Yayıncılık, Ankara.
- Öner, M. (2004). "Yarlık Sözü Hakkında". *TDAY Belleten*. 2004(2): 117-122.

- Önler, Z. (2009). "Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(16): 187-197.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanıft: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, F. (2003). "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?". *Bilig*. Güz: 2003(27): 157-178.
- Özkan, M. (2005). "Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe". *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXIII: 141-158.
- Özkan, N. (2019). "Yükünç Sözü Üzerine". *Yeni Türkiye: İlk Dönem İslâmî Eserler Özel Sayısı-I*. Ocak-Şubat 2019 (105): 407-417.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebû Hayyan, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*. Köksav Yayınları, Ankara.
- Pilten Ufuk, Ş. (2019). "Dil Planlaması Bağlamında Yûsuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig". *Yeni Türkiye İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı*. 105: 131-138.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. çev. Metin Ergun. Kömen Yayınları, Konya.
- Râğıb El-İsfâhanî, (2015). *Müfredât: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. (çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu). Yarın Yayınları, İstanbul.
- Rachmati, G. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Radloff, W. (1907). *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme IX*.
- Rásonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Roux, J. P. (2017). *Eski Türk Mitolojisi*. (çev. Musa Yaşar Sağlam). Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Roux, J. P. (2018). "Kozmogoni ve Kozmografi: Türkler ve Moğollarda". *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Róna-Tas, A. (2013). *Türkolojiye Giriş*. (çev. İsa Sarı). Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine uiguerische Totenmesse*. Berliner Turfantexte II. Akademie-Verlag, Berlin.
- Rysbaeva, G. K. (2009). "Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*. 2009(2): 141-144.
- Sağol Yüksekaya, G. (2007). "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 15(2005): 181-211.
- Savran, H. (2010). *Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri*. Alem Basım Yayım Karesi Yayınları Yayınevi, Balıkesir.

- Samoyloviç, A. N. (1928). *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad.
- Semet, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Sofuoğlu, C. (1989). “Kur’ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5: 127-180.
- Steingas, F. (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Librairie du Liban Publishers, Lübnan.
- Şahin, F. Y. (2016). “Karahanlı ve Memlük-Kıpçakçası Eserlerinde Eski Türkçe Dinî Terimlerin Görülme Sıklığı”. *Uluslararası Yıldız Türk Dili Sempozyumu 2016 Nisan 25, Yıldız Teknik Üniversitesi*. Ankara: 125-159.
- Şen, S. (2010). "Orhon Yazıtlarında Geçen *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan* ve *teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan* İfadelerinin Yeni Bir Değerlendirmesi". I. *Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri - 18-20 Kasım 2009 Afyonkarahisar*. Ed. Cengiz Alyılmaz vd.. Kanyılmaz Matbaası, İzmir: 251-260.
- Şeşen, R. (2017a). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Şeşen, R. (2017b). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Şimşek, Y. (2018). “Türkçe İlk Kur’ân Tercümeleri Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi”. *Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı, 13-16 Kasım 2017, Ankara, Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı*. Ocak-Şubat 2018(99): 104-125.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin User, H. (2009). “Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı (Oçurı, Ye 26) Yazıtı”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 17(Bahar 2009): 158-174.
- Sofuoğlu, C. (1989). "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1989(V): 127-180.
- Sökmen, İ. (2019). *Satırlı Türkçe Kur'an Tercümelerinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Starostin Sergei vd. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Leiden-Boston.
- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Tanyu, H. (2007). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Elips Kitap, Ankara.

- Taş, İ. (2011). *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Kömen Yayınları, Konya.
- Tekin, Ş. (1975). "Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV: 157-186.
- Tekin, Ş. (2014). "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler". *İştikakçının Köşesi*. Dergâh Yayınları, İstanbul, s.112-138.
- Tekin, Ş. (2019a). *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Puser*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Ş. (2019b). *Uygurca Metinler II: Maytrısimit*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin T. ve Ölmez M. (2014). *Türk Dilleri: Giriş*. Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2017a). *İrk Bitig*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2017b). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Tepeli, Y. (1997). "VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dini Metinler ve Türkçe". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 8: 13-22.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte III. Akademie-Verlag, Berlin.
- Tezcan, S. (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.271-325.
- Tezcan, S. (1981). "Janos Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiado, Budapest, 1979, 359 s., 8". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1978-1979: 279-294.
- Tietze, T. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesinin Lugati: İkinci Cilt C-E*. ed. Semih Tezcan. Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Togan, Z. V. (1960). "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair". *İslâm Tetkikleri Dergisi*, III(1-2): 133-160.
- Togan, N. (2012). "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Alt Kayıtları". *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 4(1-2): 21-64.
- Tokyürek, H. (2017). "Budist Uygur Metinlerinde 'teñri' Sözü". *Dil Araştırmaları*, Güz 2017(21): 79-89.

- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Topal, E. (2012). Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesi ile Yeni Uygur Türkçesi Kur'an tercümesinde dinî söz varlığı: Karşılaştırmalı inceleme. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Topaloğlu, B. vd. (2015). *İslâm'da İman Esasları*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm*. Pinhan Yayınları, İstanbul.
- Tuna, O. N. (1972). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası*. XVII: 209-250.
- Umemura, H. ve Zieme, P. (2015). "A Further Fragment of The Old Uighur Qianziwen". *Written Monuments of the Orient*. 2015 (2): 3-13.
- Uzunkaya, U. (2018). "A Fragment of Old Uyghur Uşñışavijayā nāma-dhārañī from the Berlin Turfan Collection". *Erdem*. Aralık (75): 223-250.
- Uzuntaş, H. (2015). "Karangu(y) Kelimesi Moğolca mı, Türkçe mi?". *Gazi Türkiyat*. Güz 2015(17): 175-182.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 235v/3-451r/7), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2005). "İlk Türkçe Kur'an Tercümesi TİEM 73'de Geçen Esmâ-i Hüsna İsimleri". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 07-11 Haziran 2005. Ankara.
- Ünlü, S. (2006). "Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Çevirilerinde Peygamber Kavramı". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Sempozyumu*, Ankara.
- Ünlü, S. (2007a). "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Göre Esmâ-i Hüsna". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2):1-63.
- Ünlü, S. (2007b). "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Geçen Bazı Özel Adlar Üzerine". *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII. (1): 143-182.
- Ünlü, S. (2011). "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uhrevi Yer Adları". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6(2): 985-1032.

- Ünlü, S. ve Durgunay, B. (2016). "Tarihî Türk Dilinin Yabancı Kavramları Karşılama Yetkinliği: Ashâb Kavramının Türkçe İlk Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları". *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 5(4): 1490-1531.
- Ünlü, S. (2018a). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Transkribeli Kur'sın Tercümesi TİEM-73 (Cilt: 1-4)*. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2018b). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerîm Transkribeli Metin (Cilt: 5-6)*. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2018c). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Kur'an-ı Kerîm Örnekli Açıklamalı Sözlük*. Cilt: 7. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2018d). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Kur'an-ı Kerîm Örnekli Açıklamalı Sözlük*. Cilt: 8. Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Ünver, G. ve Güngör, H. (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Üşenmez, E. (2008a). "Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında". *Akademik İncelemeler Dergisi*. 3(1): 247-253.
- Üşenmez, E. (2008b). "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslamî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 1(1): 89-99.
- Üşenmez, E. (2008c). "Doğu Türkçesi İle Yapılmış Bir Kur'an Tercümesinde Terim Karşılama Yolları". *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*. Türk Dil Kurumu, Ankara. s. 4477- 4490.
- Yakup, A. (2006). *Dišastvustik: Eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuṣpariṣat-sūtra*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in old Uyghur*. Brepols Publishers, Turnhout, Belgium.
- Yakup, A. (2011). "Kutadgu Bilig'den Satıraraaı Kuran Çevirisine: Karahanlı Türkçesinin Sözvarlığının Art Zamanlı Yansımaları Üzerine Notlar". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 607-614.
- Yeşil, Y. (2014). "Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. 3(9): 117-136.
- Yıldırım, D. (2016). *Türk Bitigi: Araştırma ve İnceleme Yazıları*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, F. ve Aydın, E., Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Bilgesu Yayınları, Ankara.

- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldız, N. (2008). "Divânu Lugâti't-Türk ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı". *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Haz. Sema Barutçu Özönder. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, N. (2008). "11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü Lugati't-Türk'teki Yansımaları". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3(4): 1002-1029.
- Yüksel, N. (1997). *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Fihristi*. Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Akademie-Verlag, Berlin.
- Zieme, P. ve Kara G. (1978). *Ein uigurisches Totenbuch*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berliner Turfantexte XIII. Akademie-Verlag, Berlin.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfantexte XVIII. Brepols Publication, Belgium.
- Zieme, P. (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*. Berliner Turfantexte XX. Brepols Publication, Belgium.
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Brepols Publication, Belgium.
- Zieme, P. (2017a). "An Embryonic Saint: Interpretation of an Old Uighur Fragment in the Serinda Collection at the IOM, RAS. *Written Monuments of the Orient*. 2017(1): 40-48.
- Zieme, P. (2017b). "Manichaean Turkic Texts in the Ōtani Collection of the Library of Ryūkoku University". *Essays on the Manuscripts written in Central Asian Languages in the Otani Collection: Buddhism, Manichaeism, and Christianity*. (ed. Irisawa, T ve Kitsudo, K.), Research Institute for Buddhist Culture, Ryukoku University, Kyoto.
- Zieme, P. (2017). "An Embryonic Saint: Interpretation of an Old Uighur Fragment in the Serinda Collection at the IOM, RAS. *Written Monuments of the Orient*. 2017(1): 40-48.
- Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DİZİN

Eski Türk İnancı

aba~apa, 58
 abaçı, 36
 abakı, 108
 al, 53, 87
 alka~arğa-, 77
 alkış~alkuş~arkış, 77
 altun, 63
 and iç-, 109
 and tut-, 110
 andğar-, 110
 andık-, 110
 ant~and, 109
 arıg, 29
 arkuçı, 88
 artuç, 50
 arwa-, 74
 arwal-, 74
 arwaş-, 74
 arwış~arwaş, 74
 at, 80, 95
 ay, 43
 ayık, 110
 ayran, 84
 baçıg~bıçıg, 110
 bakır, 104
 balçık, 64
 basan, 95
 başlağ yılkı, 83
 bıçıg kıl-, 110
 bıçış, 88
 bitig, 74
 boğmak, 88
 boşuğ, 88
 bōri, 64
 bulıt örten-, 112
 bürt, 36
 çaş~çeş, 57
 çıgrı, 64
 çın, 64
 çın yer, 65
 çıwı, 36
 ed, 96
 eget, 89
 egetle-, 89
 egetlen-, 89

egetlik, 89
 egi, 108
 erklig, 32
 eşik, 81
 eşük, 96
 evren, 65
 ewlen-, 44
 ıdınçu yılkı, 83
 ıduķ, 54, 83
 ıduķ kut, 24
 ıduķ tağ, 54
 ıgla~yıgla-, 102
 ırķ, 105
 ırķla-, 105
 ısrıķ, 75
 ıgid~ıgit-, 21
 ildrük, 36
 ilen-, 78
 ilenç, 78
 it~ét-, 21
 ķabırçak~ķaburçak, 96
 ķaç ķaç, 75
 ķadıı~ķayıı, 39, 50
 ķalıı, 89
 ķam, 71
 ķap, 34
 ķara ķuş, 32
 ķara orun, 96
 ķaş, 57
 kedüt, 89
 kekük, 75
 kértü~kirtü, 110
 ķın otı, 51
 ķır, 96
 ķıw~ķıv, 24
 ķişi, 65
 ķowı, 112
 ķowuç, 36, 76
 ķowuz, 37
 kök, 40
 kök çıgrısı, 41, 65
 kök ķapuğı, 40
 kök otı, 51
 kökdinki ot, 52
 köli-, 97
 köm-, 97
 kösgük, 108
 köti bürt, 37
 kötür-, 21
 közñü~közüñü, 97
 ķudruk, 97

kuğu, 97
 kurt, 66
 kut, 25, 112
 kut bul-, 26, 112
 kut kıw, 26
 kutad~kutat-, 26, 113
 kutsal-, 26, 112
 kutan-, 26, 112
 kutluğ, 26, 113
 kutluğ bol-, 27
 kutluğ kıwlığ, 27, 113
 kutluğluk, 27
 kutsuz, 27, 113
 kutsuzluk, 28
 kuzgun, 66
 küden, 89
 kün, 44
 ocağ, 66
 oğlağ ay, 97
 oğur, 28, 113
 oğurluğ, 28, 113
 ok, 34, 97
 ot, 52
 otaçı, 72
 öd, 98
 ödleğ, 41
 ögreyük, 85
 öl-, 98
 ölüğ, 99
 ölüm, 100
 ört, 52
 sawçı, 89
 sep, 90
 sığıt, 102
 sığıta-, 102
 sığıtaş~sıhtaş-, 103
 sığıtat-, 103
 söğüt, 81
 sub~suv~suw, 46, 55, 66, 105
 sufşa~suwşa-, 76
 süçig, 84
 süñük~süñek, 111
 süt, 84
 tağ, 54
 tegzinç~tezginç, 41, 67
 temür kazıuğ~temür kazuk, 41, 67
 temür~temir, 111
 teñri kılı~tañrı kılı, 67
 teñri~tañrı, 20, 41
 tın, 30
 tiki, 37

tirgük, 41
 toköz, 113
 toprak, 67
 törü, 85
 töz, 59
 tublu, 100
 turña~turna, 30
 tutuğ, 76
 tutuğluğ, 37
 tüy takmış kişi, 72
 uç-, 100
 uç- bar-, 100
 uçguğ, 37
 uçguğ~uçık, 52
 uma, 113
 umay, 34
 us, 113
 ükek, 100
 ülüg, 114
 ürün~yürün, 76
 ya, 35
 yağış, 82
 yağmur, 72
 yalwı~yelwi, 76
 yalwıçı~yelwiçi~yelviçi, 72
 yarın, 106
 yarlığka~yarlıka-, 22
 yas, 103
 yat, 57, 72
 yatçı, 73
 yatla-, 76
 yatlat-, 76
 yayığ kut, 28
 yazığcı, 90
 yel~yil, 76
 yelviçilik, 73
 yelvilen-, 73
 yelwik-, 73
 yelwir-, 73
 yér sub~yir suw, 47
 yér~yir, 46
 yerçü, 101
 yıdıg ot, 37
 yoğ, 103
 yoğ aş, 103
 yoğ basan, 103
 yoğla-, 103
 yok bol-, 101
 yoğad-, 103
 yokal-, 101
 yorığcı, 90

yula, 30
 yultuzçı~yulduzçı, 106
 yüzerlik, 37

İslamiyet

aç-, 192
 açğan, 155
 açığ teg-, 193
 açқан idi, 156
 açuqluğ, 142, 404
 açuqluğnı biligli, 126
 adakın kıl-, 316
 adakın kılığlı, 316
 adakın tur-, 317
 adakın turğan, 317
 adakın turğan tişi, 279
 adakın tut-, 317
 adem oğlanı, 359
 adın bostān, 397
 ağır sawçı, 203
 ağır yük, 271
 ağırlıq ew, 324
 ağırlıq idisi, 190
 ağırlıq mekke mezgiti, 315
 ağırlıq mescid, 315
 ağırlıq mezgit, 315
 ağırlıq okıgu, 217
 ağırlıq~ağırlıq, 424
 ağırlıq arıq turur, 174
 ağırlıqraq, 161
 ağırtıqlı kın, 400
 ajun tiriqliki, 386
 ajunluqlar idisi, 118
 akar hoş suw, 397
 aqı bol-, 334
 aqılıq, 334
 al, 298
 alçaq, 245
 alçı ajun, 386
 alda-, 298
 alqa~arqa-, 337
 alqış bér-, 337
 alqış~alkuş~arkış, 337
 amrulğu sarāy, 390
 amul, 247
 amulluq, 248
 and iç-, 299
 and tut-, 299
 andıq-, 300

andıka-, 300
 anıñ kudreti içinde turur, 155
 anıñ mülki içinde, 155
 anıñ tapa ulan-, 310
 ant yād kıl-, 300
 añar yok fenā, 140
 añar yok ölüm, 126
 ar-, 298
 arğuç ajun, 387
 arıǵ, 156, 305, 405
 arıǵ cān, 214
 arıǵ kıl-, 306
 arıǵ süciǵ topraǵğa türt-, 306
 arıǵ topraǵğa sür-, 306
 arıǵ turur, 197
 arıǵ yād kıl-, 211
 arıǵla-, 211
 arıǵlıq, 157, 197
 arıǵlıq birle yād kıl-, 212
 arıǵlıq kıl-, 306
 arıǵlıq~arıǵlıǵ, 306
 arıǵsız, 306
 arıǵsızlıq, 307
 arın-, 307
 arıǵu kılın-, 307
 arıǵu kün, 379
 arıt-, 193, 307
 arqa, 171
 arqa üküş bergeń, 139
 artaǵ iş kıl-, 252
 artaǵ yawuz işlig, 252
 artǵu, 410
 artuǵ kıl-, 290
 artuǵluq, 410
 artuǵluq bERMek idisi, 139, 190
 artuǵluq edǵülük idisi, 139
 artuǵluq kıl~artaǵlıq kıl-, 253
 arwaş-, 415
 asaǵ~asıǵ, 224
 atalmıǵ öd, 376
 atalmıǵ sanlıǵ waǵt, 376
 atalmıǵ waǵt, 376
 atanmıǵ öd, 376
 atanmıǵ waǵt, 376
 atǵu oyun, 411
 az-, 253
 az tā'atqa üküş yanut bergeń, 138
 az 'amelqa üküş cezā bergeń, 138
 azǵa üküş bergeń, 139
 azıt-, 253
 azuǵlar yolu, 237

baçak~baçağ~paçak, 322
 baçığ öte-, 324
 bağram~bayram~bedrem~beyrem, 419
 bağırsak, 145, 149, 245
 bağırsak idi, 146, 149
 bağırsak idi:, 145
 bağışla-, 331
 bağışlağan, 186
 bahşış kılğan, 186
 balçık, 362
 bar, 121
 barçada burun, 150
 barçada sonra, 153
 barçada yüksek, 168
 başcı, 203
 bayat, 118, 183
 bayat aytığı, 149
 bayat fażlı, 180
 bayat hükmi, 295
 bayat men tigüçi, 290
 bayat men tigüçi kişi, 291
 bayat sewinçi, 192
 bayat tapğı, 310
 bayat tapğı kıl-, 310
 bayat yarlıkasu, 194
 bayatka tutuz-, 351
 bediz, 175
 bediz burhan, 291
 bedük iş, 379
 bedüklük, 178
 belgü, 217
 belgülüg, 142
 berekât bergeñ tañrı, 118
 bereketlig idi, 118
 berk tut~bek tut-, 206
 beş namāz, 317
 bezegen, 176
 bezerle-, 346
 bışığ süçig, 412
 bilgen, 154, 163, 171
 biligli bayat, 126, 154
 biliglig~biligli, 154, 171, 175
 biligsiz tapuğ, 310
 bilir, 154
 bir, 123, 151, 184
 bir ajun, 390
 bir bayat, 185
 bir idi, 185
 bir kün, 379
 bir tañrı, 185
 bir~bêr-, 352

birigli idi, 183
 birik-, 291
 birke büt-, 185, 207
 bitgen, 280
 bitig, 217, 227
 bitig idileri, 219
 bitmek, 207
 boğuzlağı, 326
 bol, 133, 353
 borğuy~borğu, 379
 boşu~boşa-, 370
 boynağularının boynın sığı, 136
 boynağuluk, 284
 boyun bér-, 207, 279
 boyun bérigli, 207, 279
 boyun bérmiş, 279
 boyun bérmiş eren, 279
 boyun bérmiş künçuy, 280
 boyun su~boyun sü-, 280
 boyun suğı~boyun sügli, 280
 boyun sümiş, 280
 boyun süngen~ boyun sügen, 280
 böz, 371
 bu ajun, 387
 bu ajun yanutı, 270
 bu dünyā, 387
 bu yakınrağ, 387
 buğday enlig, 362
 buş-, 260
 buşaklık, 261
 buşı, 261
 buyan kıl~muyan kıl-, 331
 buyruk, 128
 buyruğdın çık-, 351
 buyur-, 128
 bügile-, 415
 bürünçük, 418
 büt~bit-, 207
 bütmeclik, 208
 bütügli~bitigli, 281
 bütün bol-, 208
 bütün işlig, 151
 bütünlük, 115, 425
 cān al-, 302
 cevāb bérigli, 176
 cezā küni, 379
 cüft kılın-, 370
 cüftini kıl-, 364
 çamguqlan-, 256
 çengel er, 253
 چراغluğ ot, 400

ıġayķa aŗ b r-, 331
 ıġayķa  le-, 331
 ıġayķa  l ŗ k l-, 331
  kmaķ k ni, 379
  n, 249
  n aŗun, 390
  n k ni, 249
  n s z, 249
  n s zlegli, 249
  n yer, 387
  nrama bal k, 362
  w , 365
  maķ, 281
 d n idisi, 116
 d n tut-, 115
 d v ad mlar na u du bar-, 237
 du  a k l-, 334, 338
 dur d  d-, 337
 dur d  dileri, 338
 du  a ic bet k l ġlı, 334
 du  an  m stec b k l-, 335
 du  anın  ŗitgeni, 335
 d ny  tirigliki, 387
 d ny  yanut , 270
 edġ , 225
 edġ  atlar, 134
 edġ  du  a, 338
 edġ  du  a k l-, 338
 edġ  iŗlig, 244
 edġ  k lık, 244
 edġ  k lık lı, 244
 edġ  k l n, 244
 edġ  oġul, 245
 edġ  uraġut, 245
 edġ   ay l, 244
 edġ l k, 276
 edġ l k y ġ ġlı, 253
 ediz, 179
 ediz  arŗ, 354
 edizrek, 169
 egri yol, 238
 egri yor -, 238
 egrilik, 238
 ekek iŗler, 258
 ekekle-, 258
 ekeklik, 258
 ekin, 276
  kki ata, 362
  kki tetigli, 215
  kki y zl ġ eren, 287
  kki y zl ġ k l-, 287

êkki yüzlüg tişiler, 287
 êkki yüzlüg~iki yüzlüg, 269, 287
 êkki yüzlüglük:~iki yüzlüglük, 287
 elig erklig, 159
 elig kötür-, 335
 elig tut-, 382
 elig tuttaçı bol-, 383
 elig tuttaçı kıl-, 383
 elig~illig, 159
 erdem~edrem, 243
 erdemsiz, 254
 êrinçgü~irinçü, 272, 307
 erit~äräd~eret-, 240
 erk birle küçegli, 136
 erkli ew, 324
 erklig, 128, 132, 134, 158, 165
 erkliglik, 129, 132, 135
 ersek, 258
 erseklen-, 258
 esenlik bêrgen, 150
 esîr itgen, 166
 êsiz du 'â kıl-, 340
 êsiz~isiz, 254
 êsizlik, 195, 254
 esritgü, 412
 esrük, 412
 esrüklük, 412
 esür-, 412
 esürgü süçig, 412
 êşitgen, 130
 êşitür men, 130
 êşler, 419
 etöz, 241
 etöz öldür-, 304
 ev~ew, 324
 ewleş-, 411
 ewürmek, 195
 eyegü, 364
 ezel[de] bitilmiş, 226
 fazl idisi, 190
 fedâ bêr-, 326
 ğalebe kılğan, 136
 ğurdın kopğu kün, 393
 hac kılmağ, 325
 hālķı yok, 150
 ħarām er-, 407
 ħarām kıl-, 407
 ħarām kılın-, 407
 ħarām yi-, 407
 ħased kıl-, 259
 ħased tutuğlı kişi, 259

ھاٲا ھاٲا, 272
 ھاٲا ھاٲا, 254
 ھاٲا ھاٲا, 196
 ھاٲا ھاٲا, 196
 ھاٲا ھاٲا, 405
 ھاٲا ھاٲا ھاٲا, 326
 ھاٲا ھاٲا, 405
 ھاٲا ھاٲا, 406
 ھاٲا ھاٲا, 406
 ھاٲا ھاٲا ھاٲا, 325
 ھاٲا ھاٲا ھاٲا, 242
 ھاٲا ھاٲا, 379
 ھاٲا ھاٲا, 231
 ھاٲا ھاٲا, 326
 ھاٲا, 203
 ھاٲا, 208
 ھاٲا, 115
 ھاٲا, 116
 ھاٲا, 177
 ھاٲا, 414
 ھاٲا ھاٲا, 171, 174
 ھاٲا, 412
 ھاٲا, 119
 ھاٲا ھاٲا, 194
 ھاٲا ھاٲa and, 425
 ھاٲa ھاٲa, 350
 ھاٲa ھاٲa, 129
 ھاٲa~ھاٲa, 119, 183
 ھاٲa ھاٲa, 325
 ھاٲa ھاٲa, 384
 ھاٲa ھاٲa, 384
 ھاٲa ھاٲa ھاٲa, 288
 ھاٲa ھاٲa ھاٲa, 288
 ھاٲa(n) ھاٲa, 384
 ھاٲa ھاٲa, 177
 ھاٲa ھاٲa, 219
 ھاٲa ھاٲa, 284
 ھاٲa ھاٲa, 388
 ھاٲa ھاٲa, 328
 ھاٲa ھاٲa, 221
 ھاٲa ھاٲa, 185
 ھاٲa, 328
 ھاٲa ھاٲa, 166
 ھاٲa, 257
 ھاٲa~ھاٲa, 372
 ھاٲa ھاٲa, 285
 ھاٲa ھاٲa, 285
 ھاٲa ھاٲa, 285
 ھاٲa ھاٲa, 140
 ھاٲa, 415
 ھاٲa ھاٲa ھاٲa, 126

kamuğ nerseni yaratıǵı, 133
 kamuğ türlüg ni‘metlig büstān, 397
 kan, 413
 kan tökmek, 327
 kara orun, 372
 kara öyük balçık, 362
 karanķu tünerig orun, 388
 karǵa-, 340
 karǵak, 340
 karǵal-, 340, 367
 karǵan-, 340
 karǵaş-, 340
 karǵat-, 340
 karǵış, 340
 karıt, 417
 katablan~katıǵlan-, 294
 katıǵ kın, 196
 katıǵ kınıǵ, 189
 katıǵ ot, 401
 katıǵlık, 196
 kawuz, 412
 ka‘be aǵırlıǵ ew, 325
 keçer dünyā, 388
 keçiǵli ǵalǵusuz ajun, 388
 keçimlig, 388
 keçür-, 194, 248, 343
 keçürgen, 145, 152, 172
 keçürgen örtgen, 153
 keç bütün din, 116
 kedinki aǵuş, 277
 kedinki ajun~kenki ajun, 391
 kedinki kün~kidinki kün, 380, 391
 kedinki orun, 391
 kedinki sarāy~kidinki sarāy, 391
 kedinki törütmek, 391
 kedinki törütüg, 391
 keldürül-, 221
 kelgü sā‘at, 380
 kéniktürür, 176
 kên bilgen, 163
 kên işlig, 163
 kên raḥmetlig, 163
 kên ‘aṭālıǵ, 163
 kênrü bérigli, 160, 163
 kênrü işlig, 163
 kênrü işlig bilgen, 154
 kênrü yarlıǵaǵı, 145
 kênrü ‘aṭālıǵ, 139
 kértgün~kirtgün-, 209
 kértgüngen~kirtgüngen, 281
 kértgünmeǵliler, 285

kèrtgünmiş er, 281
 kèrtgünmiş kıl, 281
 kèrtgünmiş kınçuy, 281
 kèrtgünmiş tişi, 281
 kèrtgünmiş urağut, 282
 kèrtgünmiş~kirtgünmiş, 281
 kèrtgünügli eren, 282
 kèrtgünügli kınçuy, 282
 kèrtgünügli~kirtgünügli, 282
 kèrtü yaraşı birle çındğarışlı, 218
 kèrtü~kirtü, 208, 425
 key bilgen, 154
 kılınç artat-, 254
 kın, 196
 kına-, 295
 kınağlı, 196
 kınat-, 196
 kınlık~kınılığ, 197
 kırğag, 340
 kıştur-, 238
 kıw~kiv, 424
 kıyāmet küni, 380
 kıyık, 270
 kiçin-, 258
 kiçin, 123
 kiçin qodar, 176
 kiçinki, 390
 kirtgünmek, 282
 kirtgünmiş eren, 282
 kirtgünmiş kınçuy, 282
 kirtüç, 259
 kişi, 360, 362
 kişiler araqı muyan edğülük, 277
 kitāb iyeleri, 219
 koğkılık, 246
 kol-, 338
 koldaçı, 333
 kolğuçı~koltğuçı, 333
 kolışlı, 333
 kop-, 393
 koparğı kün, 394
 koparılğı kün, 394
 koparılğuluk, 394
 koparur, 141
 kopğar~kopğur-, 394
 kopğı, 394
 kopmak, 380
 kopmak küni, 380
 kopur~kopar-, 394
 kork-, 198, 201
 korkutğı kün, 380

 or ut u ı, 203
  ot ı~ od ı, 245
  oy tewe, 327
   kler hem yerler  aybın bilgen, 127
   kler yerler  rt gl  n  biligli, 127
   klern n  n r , 161
   li-, 372
   lige, 388
   m-, 372
   n-, 232
   nd r-, 232
   nd r en, 144
   nd r gli, 144
   ni, 152, 249
   ni bol-, 233
   ni  ın t r  berg  i, 189
   ni i lig, 152
   ni s z, 250
   ni s zle-, 250
   ni s zlegli, 250
   ni yol, 233
   ni yol bul-, 233
   ni yol tut-, 233
   ni yol tutu lı, 233
   ni yol ı, 203
   ni yol a kirigli, 233
   ni yol a k n-, 234
   ni yol a k nd r-, 234
   ni yol a k nig iler, 234
   ni yol a k nilmi , 234
   ni yol a k nmi , 234
   ni yol a u u bar-, 234
   ni yol a yol ıla-, 234
   ni yollu , 234
   ni yollu lu , 235
   ni yollu ra , 235
   ni yor , 235
   nike tapu lı, 209
   nilik, 235, 250
   nilik k ni, 380
   nilik yolu, 235
   n gli, 235
     l ba-, 202
     l ur-, 202
     l uru lı, 202
   rer men, 131
   rgen, 131
   rkit~  rg t-, 221
   rkl   atlar, 134
   rkl   ed   atlar, 134
   rks z yazu , 272

körügli, 131
 köy~küy-, 401
 köyrür ot, 401
 köyürgeñ ot, 401
 köz bağla-, 415
 köz yümügli, 406
 köz yümüklüg, 406
 közleri yümüklüg, 406
 kudı ıdğan, 173
 kudret idisi, 137
 kul, 283
 kullar esen etgen, 161
 kulluk, 310
 kulluk kıl-, 310
 kurban kıl-, 327
 kurban kılgu yer, 327
 kurban kılmağ, 192
 kurug balçık, 363
 kurug sözle-, 256
 kurug yala, 265
 kut, 424
 kut bul-, 424
 kutad~kutat-, 424
 kutsal-, 424
 kutan-, 424
 kutluğ, 424
 kutluğ bol-, 424
 kutluğ kıwlıg, 424
 kutluğluk, 424
 kutluğluk idi, 119
 kutsuz acun, 388
 küç, 261
 küç et-, 261
 küç idisi, 158
 küç kıl-, 262
 küç kıldaçı, 262
 küç kılğan, 262
 küç kılguçı, 262
 küç kılgh, 262
 küçe-, 262
 küçegüçi, 263
 kücemçi, 263
 küçep erk sürgen, 136
 küçeyü erk sürgen, 136
 küçlüg, 137, 263
 küçlüg perî, 365
 küçlüg uğan tutmağı, 167
 küçlük uğan, 132, 135
 küdez~küzed-, 198
 küdezçi erklig, 165
 küdezçi~küzetçi, 165, 173, 175, 215, 367

küdezgen, 173, 215
 küdezigli, 166, 172
 küdezilmiş tahta, 228
 küfr ketürgenler, 285
 kün orta namāzı, 317
 künke tapunğan, 291
 küsüş, 167
 küsüş bağışlağan, 183, 187
 küsüş bütün işlig, 152, 167
 küsüş küçlüg~küşüş küçlüg, 167
 küsüş ögdülmiş, 173
 küsüş ögdülmiş tañrı, 174
 küsüş örtügli, 181
 küsüş yarlıkağan, 145
 küsüş yazuq örtügli idi, 181
 küşüş bilgen idi, 154
 küşüş ögdülmiş idi, 174
 küşüş örtgen, 181
 küşüş uğan, 169
 küşüş yarlıkağlı, 145
 küşüş yazuq örtgen, 181
 küwezlen~küvezlen-, 269
 küwezlik~küvezlik, 269
 küydürgen kın, 401
 küyer ot, 401
 küyer ot kını, 401
 la‘net kıl-, 340
 la‘net sürül-, 341
 meñgü, 140, 153, 164
 meñgü ajun, 392
 meñgü il, 392
 meñgülüg sarāy, 392
 meñzeg, 124
 meñzegi yoq, 124
 meñzeksiz, 167
 mîrās alıghı, 164
 mîrās boluğlı, 164
 mişl yoq, 168, 174
 muñı yoq, 125
 muñluğ, 360
 muqsuz, 125, 183
 muyan edgülük, 277
 muyanlık bağışla-, 331
 muyanlık bėrgüçi, 331
 muyanlık bėrigli, 331
 müjde bėrgüçi, 204
 mük tur-, 317
 mü‘mîn eren, 283
 mü‘mîn tişi, 283
 mü‘mîn urağut, 284
 namāz kıl-, 317

namāz kılgu yer, 314
 namāz ötel-, 318
 namāz yetür-, 318
 namāzdın kışka tut-, 318
 namāzka kel-, 318
 namāzlar üze küdez-, 318
 ne ersedin ermez, 124
 neteglikke yetgü köñül ögde yok, 124
 neteglikke yetmez halayık ögi, 124
 nezr kıl-, 419
 ni'met idisi, 187
 nifāk kıl-, 288
 oğrı, 409
 oğrı er, 409
 oğrı tişi, 409
 oğrı urağut, 409
 oğrılık, 409
 oğurla-, 410
 ok, 302
 okı-, 319, 335
 okıçı, 204
 okıgu, 218
 okıtçı, 204
 okşağı yok, 124
 ol ajun, 391
 ol ajun yanutı, 270
 ol cihān, 392
 ol cihānnıñ yanutı, 270
 ol dünyā, 392
 ol kün, 381
 oñ, 228
 oñ elig:, 229
 oñ kıl-, 229
 oñ kol bodunları, 229
 oñ kol idileri, 229
 ortak kat-, 291
 ortak katğan, 291
 ortak katıǵı, 291
 ortak katıǵı eren, 292
 ortak katıǵı künçuy, 292
 ortak kıl-, 292
 ortak kılıǵı, 292
 ortak kılıǵı eren, 292
 ortak kılıǵı urağut, 292
 ortak koş-, 292
 ortak koşğan, 292
 ortak koşuǵı, 292
 orunç, 297
 ot, 401, 420
 ot idileri, 403
 otka küy-, 402

otlan-, 263
 oynak, 258
 oynaş, 258
 oynaş tut-, 258
 oyun, 411
 ozaķı dūnyā, 388
 uzun, 268
 uzunçı, 269
 öbke~öpke~öwke~övke~öfke, 263
 öç, 263
 öç alıĝlı, 160
 öd, 377
 ödle, 231
 ög-, 339, 347
 ögdi, 348
 ögdi ay-, 348
 ögdi aymaklık taŋrıķa, 348
 ögdi sipās taŋrıķa, 349
 ögdi şükr, 349
 ögdilig taŋrı, 349
 ögdülmiş, 173
 ögdülmiş küsüş idi, 168
 ögüt, 293
 öknüĝli, 344
 ökün~ökin-, 343
 ökünç, 343
 ökungen, 344
 öküngü kün, 381
 ökünmiş, 344
 ökünüp kayt-, 344
 ökünüp yan-, 344
 öl-, 372
 öldür~ölür-, 303
 öldürgen, 303
 öldürüĝli, 303
 öldürür, 160
 ölüĝ, 373
 ölüĝ tirgür~ölüĝ tirgüz-, 394
 ölüĝler toyı, 373
 ölüĝse, 414
 ölüm erkligi, 214
 ölüm tutĝaķı, 214
 ölü-, 303
 ölü-, 303
 ölütle-, 304
 öndün, 122
 örtegen ot, 402
 örtgen, 181, 182
 örtüĝlüĝ, 141
 örtüĝlüĝni biligli, 127, 141
 örtün-, 418

öte-, 310
 ötle-, 293
 ötlük, 293
 ötnü bër-, 331
 ötünç bër-, 331
 öz, 241
 özi ölmiş, 414
 özüg bekle-, 242
 perîler atası, 365
 perîler yığını, 365
 perîlerni tañrıķa ortaqlar kıl-, 366
 raḥm kılmaq, 245
 raḥmān idi, 147
 raḥmān tañrı, 147
 raḥmet kılğan, 145, 146
 raḥmetdin umunçsız, 368
 rāst sözlegli, 251
 rāst sözlegüçi, 251
 rāst tanuq, 161
 rukū´ kıl-, 319
 rukū´ secde kıl-, 319
 rûze tut-, 323
 rûze tutğan, 323
 rûze tutmaq ayı, 323
 rûze tutuqlı, 323
 rûze tûni, 323
 rûzî bërdeçi, 184
 rûzî bërgen, 147, 184
 rûzî bërighli idi, 147
 rûzî bërighli tañrı, 147
 rûzî bërighlilerde yëgrek, 184
 saçgaq kişi, 257
 şadaķa bër-, 332
 şadaķa bërgen eren, 332
 şadaķa bërgen tişi, 332
 şadaķa bërgüçi, 332
 şadaķa bërighli eren, 332
 şadaķa bërighli tişi, 333
 şadaķa kıl-, 333
 saĝ, 229
 saĝ elig, 229
 saĝ kol, 230
 saĝ yan idileri, 230
 saķın-, 199
 saķınmaq, 200
 saķınuq bol-, 200
 saķınuq~saķnuq, 200
 saķış kılguçi, 149
 saķış kop-:, 381
 saķış küni, 381
 saķış yanut küni, 381

saķışı revān, 189
 saķışķa ķatılmaz, 185
 saķlan-, 200
 saķnıǵlılar, 220
 saķnuķ ķıl-, 200
 saķnuķlar sarāyı, 200
 saķnuķluk, 200
 saķnuķluk ķıl-, 201
 saķnuķluk sarāyı, 201
 saķnuķrak, 201
 saraǵuķ, 418
 saraǵuķlan-, 418
 saran, 264
 saranla-, 264
 saranlık, 264
 sawçı, 204
 sawçı urǵı, 205
 sawçı yolu, 235
 sawçılık, 204
 secde ķıl-, 319
 selāmatlık bērgen, 150
 serimsiz, 257
 serin-, 252
 sewgen, 186
 sewüǵ sawçı, 204
 sewülmiş, 186
 sıǵın-, 351
 sipās öte-, 349
 sizik~sezik, 404
 siziksiz, 206
 sol, 230
 sol ķol idileri, 230
 sol yan idileri, 230
 soņ sarāy, 392
 sōg~sōk-, 341
 sōg~sōk-:, 417
 sōgtür~sōktür-, 417
 sōkük, 417
 sōkünç, 341
 sōküş, 341, 417
 söz, 190
 sub~suv~suw, 420
 suķ erǵek, 300
 sunmaklık, 310
 şüret ķılǵan, 176
 suwķa yun-, 308
 süçig, 413
 sür-, 341
 sürsükmiş yek, 368
 sürsükmişler, 342
 sürtük, 258

sürül-, 342
 sürülmüş yek, 368
 süzük cân, 369
 süzük mengü il, 392
 şefâ'at kıl-, 383
 şefâ'at tile-, 383
 şehîdler turğu yer, 397
 şenbe boğunları, 220
 şükr ay-, 349
 şükr kıl-, 349
 şükr kılğan, 350
 şükr öte-, 350
 şükr ötegli, 350
 tafnağı tapuğ kıl-, 192, 327
 tağda tapunğan, 425
 tağda yatğan, 426
 talāk küni, 381
 tamdur~tamtur-, 402
 tamğalanmış bor, 397
 tamu boğuni, 403
 tamu idileri, 404
 tamuğ boğunları, 403
 tamuğ erkligleri~tamu erkligleri, 216
 tamuğ içinde kemşil-, 402
 tamuğ kını, 402
 tamuğ otı~tamu otı, 402
 tan-, 238, 285, 416
 tanğan, 286
 tanığlı, 286
 tanığlı bol-, 286
 tanığlı ér-, 286
 tanmağ, 286
 tanmağlık, 286
 tanuğ, 137, 300
 tanuğ kıl-, 300
 tanuğluk, 212, 300
 tanuğluk bèr-, 213, 300
 tanuğluk bèrgen, 301
 tañ namāz, 319
 tañrı bilir, 154
 tañrı dîni, 296
 tañrı eşitür, 130
 tañrı ewi, 325
 tañrı fermânından çıkğan, 288
 tañrı kên kılur rüzîni, 187
 tañrı kılmağı, 129
 tañrı kulu oğlanı, 220
 tañrı oğlanı, 220
 tañrı sözledi, 131
 tañrı tuta and, 425
 tañrı urğanı, 218

tañrı yaðar keñütür, 188
 tañrı yaðar rüzîni, 188
 tañrı yādı, 351
 tañrı yalavaçınıñ oğlanları, 220
 tañrı yarlığı, 129
 tañrı yolu, 235
 tañrı yolındın yan-, 238
 tañrı yolındın yığ-, 238
 tañrıda adın but, 292
 tañrıda adın tapunğı, 293
 tañrıda adınkı tapunğı, 293
 tañrıka alkış bér-, 197
 tañrıka yan-, 344
 tañrını barlamamak, 286
 tañrını bilgen, 284
 tañrınıñ köni yolu, 236
 tañrınıñ oruķı, 236
 tap-, 209
 tapğan, 210
 tapğı, 311
 tapıǵlı, 311
 tapın~tapun-, 210, 311
 tapındaçı, 210, 311
 tapınğan, 210, 311
 tapınğı, 312
 tapınğıuçı, 210, 312
 tapmış kunçuy, 210
 tapnıǵlı~tapunuǵlı, 312
 tapnuǵlı er-, 312
 tapuǵ kıl-, 312
 tapuǵ~tapıǵ, 210, 312
 tapuǵka irig bol-, 312
 tapuǵsuz kıl, 272
 tapunğan kunçuy, 211, 312
 tapunğı, 119
 tapunğı yer, 314
 tapunmak~tapınmak, 313
 tapunuǵlı bodun, 313
 tarlıq, 272
 tat, 426
 tawışǵanlaş-, 411
 ʈāʿat kıl-, 311
 taʿziyet kıl-, 373
 tef, 298
 tegme nerseni bilgen, 127
 tegzin~tezgin-, 325
 tengrilik, 121
 teñri baǵışlasu, 194
 teñri kılı~tañrı kılı, 360
 teñri nomı, 296
 teñri~tañrı, 119

teŋrigen~teŋriken, 284
 teŋrilik, 192
 tepiz, 259
 tepizlik, 259
 teprenigli, 357
 teprenigli tınlıĝ, 357
 tepse~tepeze-, 259
 tepset~tepezet-, 259
 tepzeş-, 260
 tēr- kopar-, 394
 tērigli taŋrı, 163
 terk kınlıĝ, 189
 terk sakışlıĝ, 189
 tērnek küni, 381
 tesbîh ay-, 212
 tesbîh ayt-, 212
 tesbîh kıl-, 212
 teşik~teşik, 265
 teşikle-, 265
 tevbe bër-, 344
 tevbe bezerle-, 347
 tevbe bezerlegen, 177
 tevbe bezerlegli, 177
 tevbe êt-, 345
 tevbe kabûl êtken, 347
 tevbe kabûl kıl-, 346
 tevbe kabûl kılğan, 178
 tevbe kıl-, 345
 tevbe kılğan, 347
 tevekkül kıl-, 202
 tevekkül kılğan, 202
 tewlüklen-, 299
 teyemmüm kıl-, 308
 tezgek er, 265
 tezigün yōri-, 239
 tezik, 265
 tıd~tıy-, 408
 tıdıĝlıĝ, 408
 tın, 361
 tını kesil-, 374
 tınıĝlı, 357
 tınlıĝ, 357
 tile-, 130
 tilekçe iş ötgürügli, 136
 tili çın, 251
 tirgür~tirgüz-, 395
 tirgürgen ölügni, 176
 tirig, 125, 140, 148, 358
 tirig idi, 126
 tiril~tēril-, 394
 tirilgü, 381

toĝuĝlı ölür, 374
 tokışĝu yer, 314
 toņuz, 413
 toņuz eti, 413
 toprak, 420
 toprak bol-, 374
 toprak içine kir-, 374
 tört eş, 420
 tört tadu, 421
 törü-, 353
 törüt-, 142, 353
 törütgen, 143, 188
 törütgen ƣalur, 155
 törütgen yaratĝan, 133
 törütĝüçi, 143
 törütmiş, 143
 törütmiş idi, 143
 törütteçi, 143
 törütüĝli, 133, 143, 188
 törütülmiş, 358
 tözün~tüzün, 161, 172, 251
 tublu, 374
 tuĝsak, 378
 tul, 378
 turĝu būstān, 397
 turĝu sarāy, 398
 turĝu uşmaĝ, 398
 turĝu yanış yer, 402
 turĝuluk uşmaĝ, 398
 turĝuĝ, 246
 turĝuĝlan-, 246
 turuĝlı, 313
 tutaşı tirilĝü orun, 392
 tutruĝ, 301
 tutsuĝ, 301
 tuyın, 264
 tügün, 416
 tünek, 389
 tünerik~tünerig, 374
 tüş, 421
 tüş yanışı, 422
 tüş yor-, 422
 tüş yorĝuçı, 422
 tüş yoruĝı, 422
 tüş yoruĝlı, 422
 tüş yörüĝi, 422
 tüş 'ilmi, 422
 tüşük, 265
 tüy taĝmış kişı, 416
 tüz yol, 236
 uç-, 374

uçmak~uçmaḥ~uçtmaḥ~uṣtmaḥ, 399
 uçuglı~uçuglu, 359
 uçuz, 254
 uçuzla-, 255
 uḡan, 133, 135
 uḡan teḡri, 133, 135
 uḡḡan, 171
 uḡtur-, 222
 uḡuglı uḡan, 151
 ulaṣu turḡu uṣtmaḥlar, 398
 ulaṣu yarlıḡaḡan, 146, 147, 182
 uluḡ, 157, 168, 170, 179
 uluḡ arıḡ taḡrı, 166
 uluḡ baḡşıṣlıḡ, 147
 uluḡ bayat, 170
 uluḡ boḡuzlaḡu, 328
 uluḡ kın, 295
 uluḡ ḡoç, 328
 uluḡ kün, 381
 uluḡ taḡt:, 354
 uluḡ teḡri, 179
 uluḡ yazuḡ, 272
 uluḡ yer, 314
 uluḡ ‘arṣ, 354
 uluḡluḡ, 180
 uluḡluḡ idisi, 170
 urulmuş vaḡt, 377
 urunçaḡ, 246
 usla-, 404
 uṣaḡ, 256
 uṣaḡ söz, 256
 uṣaḡcı, 256
 utunç iş, 255
 uwut~uvut, 247
 uwutluḡ, 247
 uwutluḡ kiṣi, 247
 uwutsuz, 255
 uwutsuzluḡ, 255
 üdrülmiş öd, 377
 üdründi, 204
 üf tuf ḡılıḡlı kiṣi, 416
 ükek, 375
 üküṣ beḡgen, 187
 üküṣ örtgen, 181
 üküṣ raḡmetlig, 146, 147
 üküṣ raḡmetlig taḡrı, 148
 ülüg, 226
 ünde-, 336
 ürük turuḡlı, 313
 ürük turup tap-, 313
 ürülgen ot, 403

üstüvār teg bütün, 158
 ütrük, 299
 üzlüş-, 370
 vahy ıd-, 222
 vahy keltürül-, 222
 vaşıyyet it-, 301
 vaşıyyet kıl-, 302
 vekîl kılınmış, 166
 vesvese kılığlı, 368
 yād kılgu, 219
 yağı, 368
 yakın ajun, 389
 yakın tiriglik, 389
 yakın vaqt, 377
 yakınrağ, 389
 yakınrağ tiriglik, 389
 yala, 265
 yalabaç~yalawaç~yalavaç, 204, 214
 yalaçı er, 266
 yalañuk~yalñuk~yañluk, 361, 363
 yalawaç sevinçi, 205
 yalğan, 266
 yalğan ay-, 266
 yalğan ayt-, 266
 yalğan çat-, 266
 yalğan kılguçı, 266
 yalğan koş-, 266
 yalğan koşğan, 267
 yalğan koşuğlı, 267
 yalğan söz, 267
 yalğan söz keltür-, 267
 yalğan sözle-, 267
 yalğan sözledeçi, 267
 yalğan sözlegli, 267
 yalğan tutguçı, 267
 yalğan yarat-, 268
 yalğan yaratığlı, 268
 yalğançı, 268
 yalğanlan-, 268
 yalğanlık, 268
 yalñuk oğlı, 361
 yalñuz~yalñus, 185
 yaltğa, 268
 yalwı~yelwi, 416
 yalwıçı~yelwiçi~yelviçi, 416
 yan-, 239, 273
 yanduru kopar~yandura kopar-, 395
 yandurulğu, 395
 yamış körklüglüki, 398
 yanmak, 345
 yanut bergeñ, 139

yanut muyan, 277
 yañluklar erkligi, 159
 yap yup, 299
 yapşu turur balçık, 364
 yarağısını yıratıǵı, 157
 yarat-, 353
 yaratǵan, 144, 188
 yaratıǵı, 144, 188
 yaratıǵını yana yandurur, 177
 yarattaçı, 133, 144
 yaratur tañrı ne kim tilese, 134
 yarınlıq iş, 393
 yarınlıq orun, 393
 yarlıǵ bér-, 130, 223
 yarlıǵ ıd-, 223
 yarlıǵ ıdmaq, 223
 yarlıǵ keltürül-, 223
 yarlıǵ tegrül-, 224
 yarlıǵ tegrür-, 224
 yarlıǵ~yarlıq, 191, 222
 yarlıǵdın çık-, 288, 351
 yarlıǵdın çıkıǵı~yarlıqđın çıkıǵı, 289
 yarlıǵdın çıkmak, 289
 yarlıǵka~yarlıka-, 194
 yarlıǵsız iş, 289
 yarlıkaǵan, 146, 148, 182
 yarlıkaǵan örtgen, 182
 yarlıkaǵan tañrı, 148
 yarlıkaǵı, 146, 148, 162, 182, 187
 yarlıkatu qol-, 345
 yarlıkatu tile-, 345
 yarlıkayu qol-, 346
 yaruk çeräǵ, 205
 yaruk dünyä, 389
 yaruk yol, 296
 yarukluk, 219, 236
 yarukluk bitig, 219
 yarutuǵı, 161
 yas, 227
 yatǵu namāz, 320
 yatǵu yer, 375
 yawa söz, 256
 yawlaq sözle-, 256
 yawuk kelmiş kün, 382
 yawuz amrulǵu, 403
 yawuz amrulǵu yer, 403
 yawuz işlig, 255
 yawuz yaǵu yer, 403
 yawuzluk, 255
 yayıǵ dünyä, 389
 yazuk, 273

yazuḵ ‘uzri ḵol-, 346
 yazuḵ keçrü bağışlayu ḵol-, 383
 yazuḵ keçrü ḵıl-, 383
 yazuḵ keçrü ḵol-, 383
 yazuḵ keçrü ḵoldaçı, 138
 yazuḵ keçrü tile-, 384
 yazuḵ keçrü tilegüçi, 138
 yazuḵ ḵıl-, 273
 yazuḵ ḵılğan, 274
 yazuḵ ḵılığlı, 274
 yazuḵ örtgen, 182
 yazuḵ örtügli, 178
 yazuḵ yarlıḵağan, 182
 yazuḵ yarlıḵağlı, 181
 yazuḵı yul-, 274
 yazuḵқа tuş-, 274
 yazuḵlarka yul-, 274
 yazuḵluğ, 274, 286
 yazuḵluğ ḵişi, 275
 yazuḵluğ ḵul, 275
 yazuḵsuz, 275
 yazuḵtın yan-, 346
 yazuḵuḡ arı-, 275
 ya ‘ḵūb ḵulı oğlanı, 220
 yegrek amruḡuluk körklügrek ārām ḵılgu yer, 398
 yek, 368
 yek maḡımlarıḡa udu bar-, 239
 yeklig, 369
 yel~yil, 366, 421
 yelpik, 366
 yelpin-, 366
 yelviçilik, 416
 yelvilen-, 416
 yelwik-, 416
 yelwikmiş, 416
 yelwir-, 416
 yepüşgen balçık, 364
 yer~yir, 356, 421
 yerçü, 375
 yêti ḵat kök, 356
 yırakraḵ mezzit, 315
 yinçge, 313
 yinçge işlig, 171
 yinçgele-, 314
 yinçke körügli laṭif, 140
 yiḡen, 168
 yirig töşen-, 375
 yoḵ bol-, 375
 yoḵal-, 375
 yoḵdın bar ḵılığlı, 144
 yol ayu bir-, 236

yol körkit-, 236
 yol körset-, 236
 yoldın çıkıǵı, 289
 yolğa köndür-, 236
 yolsuzluq, 239
 yolun-, 370
 yoriǵı, 359
 yörgüçi, 422
 yorigli tınlıǵ, 359
 yöriyür tınlıǵ, 359
 yu-, 308
 yubıla-, 299
 yulduz~yultuz, 356
 yulduzçı, 423
 yumuşçı, 205, 213, 367
 yun-, 308
 yunǵu, 308
 yunǵu hāl, 309
 yük, 275
 yük[ü]nü tüş-, 321
 yük[ü]nügli, 321
 yüksek, 169, 180
 yüksek idi, 169
 yükseklik idisi, 169
 yüksekre, 169
 yükün-, 320
 yükünç, 320
 yükünç ét-, 321
 yükünç kıl-, 321
 yükündeçi, 321
 yüküngen, 321
 yüküngüçi, 321
 yülek, 171
 yürek toqıǵı korkınç, 382
 yürek toqıǵı kıyāmet, 382
 zekāt al-, 328
 zekāt bër-, 328
 zekāt öte-, 329
 zıkr ay-, 351
 zinā kıl-, 258
 ziyān açıǵı, 189
 ziyān küni, 382
 ‘ahd kıl-, 424
 ‘ālemluǵlar idisi, 118
 ‘aṭā’ kıl-, 193
 ‘aṭā’ bèrmek, 330
 ‘azabı telim, 189
 ‘azîz kılur, 159
 ‘ibādet kılǵu yer, 314

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Banu GÜZELDEREN
Doğum Yeri - Tarihi	Ankara, 1985
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Ankara Cumhuriyet Lisesi
Lisans Diploması	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Yüksek Lisans Diploması	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı
	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Tez Konusu	Seküler Hayatla Tasavvuf Arasında Köprü Metinler: Sâkînameler
	Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Durgunay B., (2019), "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları", Gazi Türkiyat, 2019(25): 211-235. Durgunay B., (2018), "Seydişehir İlçesinin Köy Adları Üzerine Bir İnceleme", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2018(43): 77-104. Durgunay B., (2017), "Eski Türkçe Yıp Sözcüğü ve Kavram Alanına Giren Bağ, Uruk, Örgen, Urgan, Arkan Sözcükleri Üzerinde Bir Değerlendirme", Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), 1(1): 166-177. Ünlü S., Durgunay B., (2016), "Tarihî Türk Dilinin Yabancı Kavramları Karşılama Yetkinliği: Ashâb Kavramının Türkçe İlk Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(4): 1490-1531. Durgunay B., (2016). "Karahanlı Türkçesinde -ken Zarf Fiil Ekinin Kullanım Alanına Katkıları", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(2): 565-576. Durgunay B., (2015). "Sûrnâme-i Vehbî'de Yazınsal Dilin Özellikleri ve Toplumsal	

Zümrelerin Bu Dil Üzerindeki Etkileri", Turkish Studies, 10(4): 465-476.

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.
E-Posta	banudurgunay@akdeniz.edu.tr